

ગુજરાતી માણની ઉત્ક્રાન્તિ

(વારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધી)

શ્રી. ટપ્પર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાલા

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(વારમા સૈંકાર્થી અઢારમા સૈંકા સુધી)

વ્યાખ્યાતા

અધ્યાપક વેચરદાસ જીવરાજ દોશી

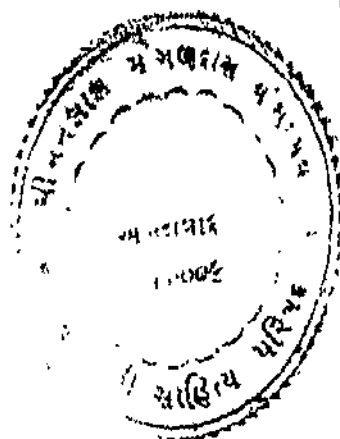
પ્રકાશક

મુંબઈ યુનિવર્સિટી

૧૯૪૩

ઓદ્ય
460.7
દોશીજી
(૧૭૪)

21,379

Rs 215 = 00

Printed by M. N. Kulkarni, at the Karnatak Printing Press,
Karnatak House, Chira Bazar, Bombay and published
for the University by S. R. Dongerkery, Registrar,
University of Bombay, Fort, Bombay 1.

વસ્તુવ્ય

મને ૧૯૩૮-૩૯ ની ધો. ૭ થી ૯ વચ્ચેની માધ્યમી વ્યાખ્યાનમાળાનાં વ્યાખ્યાન આપતા મુંબઈ-વિદ્યાપીઠે મને આમંત્રન આપેલું, તે અનુસાર મેં તા. ૫ થી ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ ની વચ્ચેની એક સપ્તાહ સુધીનાં 'મુસ્લમાની માધ્યમી ઉચ્ચશિક્ષા' (વાસ્તાવિકતા અંગત મત સુધી) એ વિષય હાર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તે ઘડી પ્રતિદિન થાય છે.

આ વ્યાખ્યાનોને અને મને અનુસારના ઘેટ તાલુકાનાં કલ્યાણનાં મહાવિદ્યાલયના મુસ્લમાનશિક્ષકો, મુસ્લમાનશિક્ષકોના મુસ્લમાનશિક્ષકો, મુસ્લમાનશિક્ષકોના મુસ્લમાનશિક્ષકો તથા મોઝમલનાં હેઠળનાં મુસ્લમાનશિક્ષકો મારી મેંને સલામ કરતા વેળા થયેલ તે તે મુસ્લમાનશિક્ષકો મંગાવેલો હું આભારી છું તથા જે જે પ્રશ્નોનો અને પ્રશ્નોનાં પ્રશ્નોનો બહોળો ઉત્તર મેં આપ્યો છે તે થયેલ પણ હું તેમનું કૃત્ય સ્વીકારું છું.

વ્યાખ્યાનોનાં શુભો મધ્યેષ માધ્યમીથી તપાસ્યાં છે, તેમ છતાં સહી મળેલા સંદેશોને મુસ્લમાનશિક્ષકો વાંચીને મુસ્લમાનશિક્ષકોનાં કૃપા કરશે.

વિષય, વ્યાખ્યાનમાળાનો હોવાથી મારા મતે તેઓ છે તે પણ બહોળો મેં મરત સીતે મમતાવશ માધ્યમી થનું થનું જ કરેલું છે. આવા વિષયો જેમ વધારે મેં જાણ તેમ તમારે મરત અને સ્વતઃ થતા મોગ્ય છે.

જુલુસિ અને વ્યાખ્યાનમાળાનાં મારા પ્રિય વિષય સંદેશ ચોલ્યાને મુંબઈ-વિદ્યાપીઠે મને અવસર આપ્યો તે માટે તેઓ હું મધ્યેષ આભારી છું. તથા આવા શુભ વિષયને પણ મારી ખાણ કરતાં અધિક ધોવાઓ સંભાળીને મને ઉત્તેજન આપ્યું તે અને તેમનો પણ હું આભારી છું.

ઓગસ્ટ ૧-૧૯૪૩ }
અમદાવાદ.

વેંચરદાસ જીવરાજ દોશી

વિષયાનુક્રમ

વ્યાખ્યાન પહેલું-આમુખ-પૃ૦ ૧-૨૧૮

ક્રંડિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રંડિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ઉપક્રમ	૧	૯	પોતાની કલ્પના પ્રમાણે	
૨	હેમચંદ્ર, ગુજરાતીના			શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રચારનો	
	પાણિનિ અને વાલ્મીકિ	૨		પ્રયત્ન છતાં પોતે કલ્પેલાં	
૨	નિબંધનો ક્રમ	૨		અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો કદી	
૩	શબ્દસ્વરૂપ	૩		મૂંસાવાનાં નથી	૧૬
„	શબ્દસ્વરૂપ વિશે અનેક		૧૦	શુદ્ધ ઉચ્ચારણો માટેનો	
	મતો-કપિલ	૬		પ્રયત્ન	૨૦
„	ગૌતમ-કણાદ	૧૦	„	છેવટે અશુદ્ધને પણ શુદ્ધ	
„	જૈન	„		માનીને ચલ્લવલું પડ્યું	૨૧
„	બૌદ્ધ	૧૨	૧૧	સંસ્કૃતમાં પણ ધીજાં	
„	પતંજલિ-ભર્તૃહરિ	„		ઉચ્ચારણોની અસર	૨૨
„	શબ્દ અને શબ્દાર્થ	૧૩	૧૨-૧૩	યાસ્કનું ઉદાહરણ	૨૨
૪	ભાષાસ્વરૂપ-	૧૩		પાણિનિનું ઉદાહરણ	૨૩
„	‘શબ્દ’નું મૂલ		૧૪	ઉચ્ચારણભેદનું પરિણામ	૨૫
	“શપ્ ભાષાકોશે” ધાતુમાં	૧૪	૧૫	સંસ્કૃતમાં અન્ય ભાષાના	
૫-૬	ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને			ધાતુનો પ્રવેશ, એ વિશે	
	ભાષાના ભેદપ્રભેદો	૧૪		યાસ્ક અને ભાષ્યકાર	૨૬
૭	શુદ્ધ ઉચ્ચારણવાળા સમાજમાં		૧૬-૧૭	વૈદોમાં પણ અનાર્થ	
	પણ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો	૧૫		શબ્દોનો પ્રવેશ	૨૭
૮	ઉચ્ચારણ કરનારાઓની		૧૮	વિવિધ ઉચ્ચારણોનું સાંકર્ષ	
	વિવિધ પરિસ્થિતિ અને			છતાં સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ	
	ઉચ્ચારણો ઉપર એની			ભાષા-ભાષા વચ્ચેના	
	વિધવિધ અસર	૧૭		ભેદની પરસ	૨૮
	અવેસ્તાનું ઉચ્ચારણ	૧૯			

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯	તુલનાત્મક રીતે સર્વ આર્યભાષાઓના મૂલભૂત વ્યાપક પ્રાકૃતની ચર્ચા	૨૮	અને તેની ભાષા ऊपर असर		૩૫
,,	વ્યાપક પ્રાકૃતનું સાહિત્ય	૨૯	૨૯	આર્ય ભાષામાં પ્રવેશોલ स्लेच्छ शब्दોનો અર્થ	
૨૦	આદિમ પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ અને સમય	૨૯	જાણવા स्लेच्छोनी सहायता		૩૬
૨૧-૨૨	જીવતી વૈદિક ભાષા અને આદિમ પ્રાકૃત એ બન્ને एक જ છે	૨૯	,,	આર્યશાખાની અને स्लेच्छ- शाखानी ભાષા જાણનારા	
૨૩	જીવતી વૈદિક ભાષામાં उच्चारणोનું અભિયંત્રણ	૩૦	૩૦	द्वैभाषिक આર્યો स्लेच्छपदોને ધોલકાની	૩૮
૨૪	જીવતી ભાષામાં ઉચ્ચારણોની व्यवस्था ન જ રહી શકે	૩૦	,,	आर्योंए स्वीकारेली उच्चा- रणपद्धति	૩૯
,,	મહાભાષ્યકારે દર્શાવેલાં उच्चारणोनाં દૂષણો	૩૧	,,	केटलाक द्विविडी शब्दोनां आर्योंए करेलां उच्चारणो	,,
૨૫	જીવતી ભાષામાં એક જ शब्दनां વિવિધ उच्चार- णोनां उदाहरणो	૩૨	,,	द्विविडी पदोनां एवां उदाहरणो	૪૦
,,	આવેસ્તિક પદો	,,	૩૧	सुएनसंगनां उच्चारणो અને आपणा शब्दो	૪૧
૨૬	સ્થૂળ પદાર્થના પરિવર્ત- ननी पेठे भाषादेहनुं परिवर्तन शीघ्र गम्य थलुं नथी	૩૩	૩૨	अंग्रेजोए करेलां एवां विलक्षण उच्चारणोनां उदाहरणो	૪૩
૨૭	આર્યોનો વિસ્તાર અને तेमनी भाषालुं परिवर्तन	૩૪	૩૩	भाष्यकारे અને हेमचंद्र बगैरेए दर्शाविलां एवां विलक्षण उच्चारणोनां तथा अनार्यपदोनी व्युत्पत्तिनां उदाहरणो	૪૩
,,	વિજયી અને પરાજિત प्रजाना संपर्कथी भाषालुं परिवर्तन	,,	,,	अनार्यशब्दनुं आर्योंए फेर- वेलुं उच्चारण	,,
૨૮	આર્યોના અંતઃપુર સુધી આદિમ जनतानो प्रवेश				

कंडिका	विषय	पृष्ठ	कंडिका	विषय	पृष्ठ
३३	ग्रास विशेष प्रकारना			विभक्तिव्यत्यय (६)	५३
	'घोडा' मारिना शब्दो	४४		अन्त्यव्यंजनलोप (७)	५४
"	बीजा शब्दो	४५		'स्' नो प (८)	५५
३४	व्यापक प्राकृतनो उद्भव	४६		'र' नो लोप (९)	"
३५	'प्राकृत' शब्दनो अर्थ	"		'य' नो लोप (१०)	५६
३६	लौकिक संस्कृतनो घटना			'ह' नो ध (११)	"
	अने तेनुं प्रयोजन	४७		'थ' नो ध (१२)	"
३७	लौकिक संस्कृत समग्र-			'य' नो ज (१३)	५७
	लोकव्यापक न हतुं	४८		'ह' नो 'घ' अने भ (१४)	"
३८	'लौकिक संस्कृतनो			'ड' नो 'ळ' तथा 'ळ' (१५)	"
	विकार ते प्राकृत' ए			अनादिस्थ 'य' अने	
	मतनो प्रतिवाद	४९		'व' नो लोप (१६)	५८
"	उक्त प्रतिवाद विशेष पांच			'र' नो वधारो (१७)	"
	हेतुओ	"		अनादिस्थ 'च' अने	
३९	लौकिक संस्कृत ऊपर पण			'क' नो लोप (१८)	"
	आदिम जातिओनी			आंतरवर्णनो लोप (१९)	५९
	भाषानो प्रभाव	५०		स्वरभक्ति (२०)	"
४०	जीवती वैदिक भाषानो			'ऋ' नो 'र' अने	
	चारसो व्यापक प्राकृतमां			'ट' (२१)	६०
	छे	५१		'द'-'ड' (२२)	६१
४१	ए विशेषतां उदाहरणो-			'अव' नो 'ओ' अने	
	बाहुल्य (१)	५१		'अय' नो 'ए' (२३)	"
	धातुओमां गणभेद			संयुक्तनी पूर्वे ह्रस्व (२४)	६२
	नयी (२)	"		'क्ष' नो 'छ' (२५)	"
	आत्मेनपद-परस्मैपदनी			अनुस्वारनी पूर्वे	
	अनियतता (३)	५२		ह्रस्व (२६)	"
	'ते' नो ए (४)	५३		'विसर्ग' नो 'ओ' (२७)	६३
	कालव्यत्यय (५)	"		संयुक्तनो लोप यतां	
				पूर्वस्वरनी दीर्घता (२८)	६३

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
નિપાતોમાં	દીર્ઘ		દિવેદિવે	(૪૮)	૭૩
અચ્ચારણ	(૨૯)	૬૪	ગુજરાતી 'ઈ' (૪૯)		"
અક્ષરવ્યત્યય (૩૦)		૬૫	અકારાંત અને અકારાંત		
હેત્વર્થસૂચક પ્રત્યય (૩૧)		"	તિવાચનાં નામો માટે સમાન		
આજ્ઞાર્થસૂચક મધ્યમ			વિધાન (૫૦)		૭૪
પુરુષ એકવચન (૩૨)		૬૬	'કુહ' અને 'ન' નો		
સંબંધક ભૂતકૃદંત (૩૩)		"	પ્રયોગ (૫૧)		"
'મિ' અને 'હિ' (૩૪)		૬૭	૪૨ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જીવતી		
ત્રીજો પુરુષ વહુવચન			વૈદિક ભાષાનું પ્રતિવિંવ		૭૪
'રે' પ્રત્યય (૩૫)		"	૪૩ તલ્પદી ગુજરાતી અને		
વૈદિક રૂપો અને વ્યાપક			જીવતી વૈદિક ભાષા		૭૫
પ્રાકૃતનાં રૂપો (૩૬)		૬૮	૪૪ 'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્'		
ગુજરાતીનો ભાવવાચક			વાક્યના અર્થની સંગતતા		
'આઈ' પ્રત્યય (૩૭)		૬૮	અને અસંગતતા		૭૬
ગુજરાતીનો 'નો'			૪૫ પ્રાકૃતને સમજાવવા		
પ્રત્યય (૩૮)		૬૯	સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે		"
અનુસ્વારલોપ (૩૯)		"	" જેમ 'વૈદિક'ને સમજાવવા		
દ્વિવચન અને			સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે		૭૭
વહુવચન (૪૦)		૭૦	૪૬-૪૭ પાણિનિના સમયનો		
લિંગ વગેરેનો વિપર્યય (૪૧)		"	શિક્ષિતવર્ગ સંસ્કૃતપ્રિય		"
'અન' પ્રત્યય (૪૨)		"	૪૮ ભાષાતત્ત્વ અને ઇતિહાસ-		
ભૂતકાલમાં આદિમાં			દૃષ્ટિ		૭૯
'અ' નો અભાવ (૪૩)		૭૧	આદેશ અને સ્થાની		"
સંધિનો અભાવ (૪૪)		૭૧	૪૯ 'પાલિ' ભાષા માટે		
કેટલાક ધાતુઓ (૪૫)		૭૨	'પાલિ' વાહન		૮૧
'ણો' પ્રત્યય (૪૬)		"	૫૦ 'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્' વિશે		
વિભક્તિ વિનાના			રુદ્ધનો ટોચાકાર		૮૧
પ્રયોગો (૪૭)		૭૨	૫૧ રાજશેખરની પ્રાકૃત-ભક્તિ		૮૩

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	‘શ્ચ’ નો ‘છ’ (૪૦)	૧૫		નાટકોના પ્રાકૃતની	
	અનુસ્વારલોપ (૪૧)	”		દુર્દશા	૧૦૦
	વચલા સ્વરનો લોપ અને			‘પ્રાકૃત’ નીચ પાત્રોની	
	વચલા સ્વરસહિત વ્યંજનનો			ભાષા છે ?	૧૦૨
	લોપ (૪૨)	”		‘પ્રાકૃત’ભાષાના અભ્યાસ	
	‘થ’ નો ‘ધ’ (૪૩)	૧૬		વિના સંશોધન કાર્ય જ	
	‘૩’ નો ‘૬’ (૪૪)	”		અશક્ય છે	”
	‘ક’ નો ‘ગ’ ‘અ’ નો		૫૮	‘પ્રાકૃત’ના અભ્યાસ	
	‘ઙ’ ‘ઞ’ નો ‘૬’ (૪૫)	૧૬		વિના ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે	
	‘ર’ નો ‘લ’ તથા			પડેલું અંતર	૧૦૩
	‘ઋ’ નો ‘ૃ’ (૪૬)	”	૫૯	વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સમાતી	
	‘લ’ નો લોપ (૪૭)	૧૭		ભાષાઓ	”
	‘શ’ નો ‘ષ’ (૪૮)	”	૬૦	બૌદ્ધમાગધી-પાલિ-નો	
	‘દ’ નો ‘ત’ (૪૯)	”		પરિચય	૧૦૪
	‘ર’ નો લોપ થયા પછી		૬૧	આર્ષપ્રાકૃત-અર્ધમાગધી-	
	દ્વિર્ભાવ (૫૦)	”		નો પરિચય	૧૦૭
	‘અય’ નો ‘ઓ’ (૫૧)	૧૭		‘અર્ધમાગધી’નો અર્ધ-	
	‘વ’ નો ‘ઘ’ (૫૨)	”		વિચાર	૧૧૦
	આંચવ્યંજનનો લોપ (૫૩)	”		અર્ધમાગધીમાં ‘ત’ શ્રુતિ	૧૧૧
	સ્વર અને સંયુક્ત વર્ણનાં			અર્ધમાગધી અને જૈન-	
	વિલક્ષણ ઉચ્ચારણો (૫૪)	૧૮		પરંપરા	૧૧૨
	‘ળ’ નો ‘ન’ (૫૫)	૧૯		આર્યપ્રાકૃતની પૂજ્યતા	૧૨૦
	‘વ’ નો ‘સ’ (૫૬)	”		આર્યપ્રાકૃતના સાંગોપાંગ	
				વ્યાકરણનો અભાવ	”
૫૭	સંસ્કૃતના અભ્યાસિઓનું		૬૨	સાધારણ પ્રાકૃતનો	
	પ્રાકૃતના અભ્યાસ તરફ			પરિચય	”
	દુર્લભ અને તેનું			‘મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત’	
	દુષ્પરિણામ	”		નો અર્થ	૧૨૪

कंदिसा	विषय	पृष्ठ	कंदिसा	विषय	पृष्ठ
	साधारण प्राकृतनी		६९	मृत्तिका-पेशाची	१५१
	विविधता	"		पेशाचीनी विविधता	१५२
	चंड अने हेमचंद्र	"		वर्गविकारोनी दृष्टि	
	चंड अने लक्ष्मीवर	१२६		भाषाओंनी क्रम	१५४
	'तत्त्वम' नो अर्थ	१२७	७०	अपभ्रंशभाषांनो परिचय	"
	'तद्रूप' नो अर्थ	"		अपभ्रंशनी सामान्य अर्थ	१५८
	देव्य एटले तद्रूपदी	१२९		अपभ्रंश अने पैदिरुगुणुं	
	आर्यसंतानीय देव्य अने			आदिम प्राकृत	"
	अनार्यसंतानीय देव्य	"		महाभाष्यकार अने अप-	
	अनार्यसंतानीय			भ्रंशनी सामान्य अर्थ	१५९
	देव्य शब्दो	१३०		अपभ्रंशनी विशेष अर्थ	"
	राजकुमारोना वछेर माटे			भाषाविशेषपरत्वेना	
	अनार्य दासीओ	१३१		अपभ्रंशनी उदापोह	"
६३-६४-६५, लौकिक संस्कृतमां पण			७१	रुढार्थक अपभ्रंश अने	
	देव्य शब्दो	१३३		नाट्यशास्त्रकार भरत	१६०
६६	औरसेनी भाषांनो			नाट्यशास्त्रमां अपभ्रंश-	
	परिचय	१४४		पद्यो	१६१
	दिगंबर जैन संहित्य अने			चंड अने रुढार्थ अपभ्रंश	१६२
	औरसेनी भाषा	"		अपभ्रंशप्रबंध	१६३
	औरसेनीनो विविधता	१४६		अपभ्रंश अने दाक्षिण्य-	
६७	मागधी भाषांनो परिचय	"		चित्त	"
	मृत्तमागधी अने व्याक-		७२	महायानपंथना कलित-	
	रणमागधीनो संकेत	१४७		विस्तर आदि ग्रंथोनां	
	मागधीनी विविधता	१४९		अपभ्रंशपद्यो	१६५
६८	पेशाची भाषा अने			कलितविस्तरनां पद्यो	"
	मृत्तिका-पेशाची भाषांनो			बोधिवर्थावतारुं पद्य	१६८
	परिचय	१५०		लंकावतारनां अपभ्रंश	
	पेशाचीनुं प्रभवस्वान	१५१		पद्यो	"

કંઢિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઢિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	જૈનગ્રંથ 'વસુદેવર્હિદિ'			માપાની હેમચંદ્ર આપેલી	
	વગેરેમાં અપભ્રંશ પદ્ય			સમજીતી	૧૭૬
	અને ગદ્ય	૧૭૧		હેમચંદ્રના શબ્દોમાં તે	
	ઉક્ત જૈન ગ્રંથોનો સમય	૧૭૨		લોકભાષાનો નમૂનો	૧૮૦
	લલિતવિસ્તરનો સમય	૧૭૩		હેમચંદ્રનાં પદ્યોની ભાષા	
	વોલચાલનું અપભ્રંશ	"		અને વર્તમાન ગુજરાતી	
	સાહિત્યિક અપભ્રંશનો			ભાષા	૧૮૨
	સમય	"		કુવલ્યમાલામાં આવેલો	
૭૩	અપભ્રંશનું સાહિત્ય	૧૭૪		ગુજરો લાટો અને માલ-	
	અવહટ અને અપભ્રંશ	"		વોની ભાષાનો ઉલ્લેખ	૧૮૩
	અપભ્રંશનું ધૈવિધ્ય	"		અપભ્રંશ અને પ્રાંતિક	
	રાજશેખર અને માર્કંડેયે			ભાષાઓ	૧૮૪
	જળાધેલા અપભ્રંશના			અંતિમ અપભ્રંશ કે	
	મેદપ્રભેદો	૧૭૫		ઊગતી ગુજરાતી	૧૮૫
	પ્રાકૃત-સંસ્કૃત અને			'દેશીરાગ' અને 'મિઝો'	
	અપભ્રંશ એ ત્રણે વહેનોમાં			અર્થનો 'ગુર્જરી' શબ્દ	૧૮૬
	પરસ્પર સદ્ભાવ	૧૭૫	૭૫	ગુજરીની વાણીનો નમૂનો	૧૮૭
	ગુજરાતીની માતા ઉક્ત	૧૭૮	૭૬	હેમચંદ્રનું ઊગતી ગુજ-	
	અપભ્રંશ. વ્યાપક પ્રાકૃત			રાતીનું વ્યાકરણ	૧૮૮
	મોટી માણી અને સંસ્કૃત			સ્વરપરિવર્તન	"
	નાની માણી			લઘુ ઉચ્ચારણ	૧૮૯
	ગુજરાતીની માતામહી	"		વ્યંજનપરિવર્તન	૧૮૯
	વૈદિક યુગનું આદિમ			'ર'નો લોષ અને વધારો	૧૯૧
	પ્રાકૃત	૧૭૮		કેટલાક શબ્દો	"
	ગુજરાતીમાં માતામહીનો	"		કેટલાક નિપાતો	૧૯૪
	વારસો			અનુકરણ શબ્દો	૧૯૭
	આમુખનો ઉપસંહાર	૧૭૯		પાદપૂરકો	"
૭૪	હેમચંદ્રના સમયની લોક-			અવ્યયો	૧૯૮

કંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	જાતિનું અનિયંત્રણ	૨૦૨		ક્રિયાપદ વિભક્તિ	"
	કાચ્છનું અનિયંત્રણ	"		દેશધાતુ	૨૧૩
	શૌરભેનીયન-સૂત્રનો			કૃદંતો	૨૧૪
	આશય	૨૦૩		તદિતપ્રત્યય	૨૧૬
	નામવિભક્તિ	૨૦૪	૭૭	હેમચંદ્રે દર્શાવેલી ઝગતી	
	સુસવિભક્તિ	૨૦૬		ગુજરાતી અને વૈદિક	
	સંબંધસૂચક પ્રત્યયો	"		ભાષા વચેની સમાનતા	૨૧૭
	સર્વોદિ શબ્દ	"		ચાલુ ગુજરાતી અને	
	દ્વ્યકારાંત અને ટકારાંત નામ	૨૧૦		વૈદિક ભાષા વચેની	
	નારીજાતિ નામ	૨૧૧		સમાનતા	૨૧૮

વ્યાખ્યાન બીજું-ચારમો અને તેરમો સૈકો પૃષ્ઠ ૨૧૯-૩૮૨

૭૮	અભયદેવ-વાદિદેવસૂરિ- હેમચંદ્ર અને સોમપ્રભ- ધર્મસૂરિ-વિજયસેન	૨૧૯	૮૭	અભયદેવના શબ્દો	૨૨૯
	અમની કૃતિઓ			દેવસૂરિના શબ્દો	૨૩૦
૭૯	અભયદેવનો સમય	"		હેમચંદ્રના શબ્દો	૨૩૧
૮૦	દેવસૂરિનો સમય	૨૨૦	૮૮	અભયદેવ-દેવસૂરિ-હેમચંદ્રે	
૮૧	હેમચંદ્રની કૃતિઓ	૨૨૧		વાપરેલી નામવિભક્તિઓ	
૮૨	સોમપ્રભનો સમય	૨૨૩		અને તેની ચર્ચા	૨૩૭
૮૩	ધર્મસૂરિનો સમય	૨૨૩		પ્રથમા અને દ્વિતીયા	
૮૪	વિજયસેનનો સમય	"		વિભક્તિ	૨૩૮
૮૫	ચારમા અને તેરમા સૈકાની			ભાષામાં વિશેષ્ય પ્રમાણે	
	ભાષાનીમાંસા	૨૨૪		વિશેષ્યમા પ્રત્યય ન	
૮૬	તે તે કૃતિઓનાં વાક્યો			હોવાની પદ્ધતિને વૈદિક	
	અને શબ્દો	૨૨૪		ભાષાની એવાં પદ્ધતિનો	
	અભયદેવનાં વાક્યો	૨૨૫		ટેકો	૨૪૨

कंडिका	विषय	पृष्ठ	कंडिका	विषय	पृष्ठ
८९	त्रीजी विभक्ति	२४४	१०१	'जणाय' ना 'आय'नी	
	एकवचन	"		व्युत्पत्तिचर्चा	२६९
	बहुवचन	२४५	१०२	करीए'ना 'ईए'नी	
	वेवढा प्रत्ययो अने			व्युत्पत्तिचर्चा	२७१
	वैदिक भाषानी पद्धति	२४५	१०३	'अच्छइ'नी व्युत्पत्तिचर्चा	२७२
९०	चतुर्थानि वदले छट्टी			वेचरनी आंत कल्पना	२७५
	विभक्ति	२४६		धीनरसिंहरावभाईए	
	'ते माटे' अर्थना द्योतक			जणावेलो अर्थ वरावर	
	निपातो	"		नथी	"
	'रेपा' उपरथी 'रेसि'			टेसिटोरीनी विवादास्पद	
	लाववानी भ्रामक कल्पना	२४७		कल्पना	२७६
९१	व्युत्पत्ति माटे केवल			चीम्स महाशयनी 'अक्ष'	
	अक्षरसाम्य भ्रामक छे	२४८		द्वारा 'अच्छ' लाववानी	
	ते वाचतनां उदाहरणो	२४८		कल्पना	"
९२	छट्टी विभक्ति	२५२	१०४	'अच्छि' क्रियापदनी	
	पष्ठी सूचक 'तण'नी			व्युत्पत्ति	२७९
	व्युत्पत्तिचर्चा	२५५	१०५	'वेप्प' धातुनं मूळ	"
९३	पंचमी विभक्ति	२५६	१०६	'पहोंचवुं'नी व्युत्पत्ति-	
९४	सातमी विभक्ति	२५७		चर्चा	२८०
९५	चारमा सैकानी क्रियापद-		१०७	भाषामां शैलीनी विशेषता-	२८३
	विभक्ति	२५८		'भण'नो उपयोग	२८४
९६	क्रियापदना प्रत्ययोनी		१०८	चारमा सैकानां कृदंतो अने	
	व्युत्पत्ति	२५९		तेमना प्रत्ययानां मूळ	२८६
९७	भविष्यकालनां क्रियापदो	२६४	१०९	भूतकृदंत	२८७
९८	विध्यर्थ क्रियापदो	२६४	११०	वर्तमान कृदंत	"
९९	कर्मणि क्रियापदो	२६५	१११	संबंधक भूतकृदंत	२८८
१००	कर्मणि अने भावेप्रयो-			'करी' अने 'करीने'ना	
	गनी चर्चा	२६६		'ई' तथा 'ईने' नी	
				व्युत्पत्ति	२८९

ક્રંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંદિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૨	ભૂતકદંતો દ્વારા ભૂતકાઢ- સૂચક ક્રિયાપદ	૨૯૧	૧૨૫	'તળ' નો સ્વતંત્ર ઉપયોગ	૩૨૩
૧૧૩	'આવ્યો'ની વ્યુત્પત્તિ	૨૯૨	૧૨૬	'વંદણહ' વગેરેની વ્યુત્પત્તિ	"
૧૧૪	કર્તૃસૂચક ક્રદંત	૨૯૪	૧૨૭	'લેલા'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૪
૧૧૫	વિધ્યર્થ ક્રદંત	૨૯૫	૧૨૮	મધિષ્યકાઢનાં ક્રિયાપદો	૩૨૫
	'કતવાનું'ની વ્યુત્પત્તિ	૨૯૬		'છાંઢું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૬
૧૧૬	વારમા સંકાનાં સર્વનામો	૨૯૬	૧૨૯	'મેલ્લાલીઓ' વગેરેની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૭
	'કવણ' વિશે નિવ્વકકાર	૨૯૯		'વેસાડું'ની વ્યુત્પત્તિ	"
૧૧૭	વારમા સંકાનાં વિશેષણો અને અવ્યયો	૩૦૧	૧૩૦	'નાત્રા' 'મહિવાડ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૮
૧૧૮	'આવડ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૦૪		'સ્કું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૯
૧૧૯	'હે'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૦૫		'આંગમે'ની ચર્ચા	"
૧૨૦	તેરમા સંકાના શબ્દો	૩૦૫	૧૩૧	'સાંમઢું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૩૦
૧૨૧	સોમપ્રભનો સમય ધર્મસૂરનો સમય	૩૧૪	૧૩૨	પંચનીસૂચક 'દેતુ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૩૧
	વિજયસેનસૂરનો સમય	૩૧૫	૧૩૩-૧૩૪	'સાટે' અને 'વહે'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૩૩
૧૨૨	'આપું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૬	૧૩૫	'ટિડ' વગેરેની ચર્ચા	૩૪૧
૧૨૩	'સવઢિ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૭	૧૩૬	'પહેલા'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૪૩
	'મોરણિ'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૮	૧૩૭	'કડવાની' વ્યુત્પત્તિ	૩૪૪
	'જગડો'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૧૯		'રણી'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૪૫
	'દીનાર' પરદેશી શબ્દ	"		વારમા અને તેરમા સંકાનું પદ્ય	૩૪૭
૧૨૪	'જોડું'ની વ્યુત્પત્તિ	"			
	'પાલ્લર'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૧			
	'લોકડું'ની વ્યુત્પત્તિ	૩૨૧			
આપ્યાન ત્રીજું-ચૌદમો અને			પંદરમો સંકો પૃષ્ઠ ૩૯૧-૪૩૬		
૧૩૮	ચૌદમા સંકાના પદ્યગત શબ્દો	૩૯૧	૧૪૦	ત્રિવચનનો સમય	૪૦૩
૧૩૯	ચૌદમા સંકાના ગદ્યગત શબ્દો	૪૦૦	૧૪૧	ત્રિવચનસૂરનો સમય	"
				ચૌદમા સંકાની આપા- મીમાંસા	૪૦૪

कंडिका	विषय	पृष्ठ	कंडिका	विषय	पृष्ठ
१४२	'चडउत्तर'नी व्युत्पत्ति	४०५	'वहेळो'नी व्युत्पत्ति		४१७
	'वज्ज'नी चर्चा	४०६	'लहकंती' 'जोडंती'नी		
	'सरवणि'नी व्युत्पत्ति	"	व्युत्पत्ति		४१८
	'क्षिज्ज'नी व्युत्पत्ति	"	'धीरिम' 'मनावइ'नी		
	'झवक्' वगेरे अनुकरणो	"	व्युत्पत्ति		४१९
	'झरवुं'नी चर्चा	४०७	'मडप्पर' 'आहुं' 'सेयल'		
	'नत्थी' वगेरेनी चर्चा	"	'बोरोयावाडि'नी व्युत्पत्ति		४२०
१४३	भीजवुं'नी व्युत्पत्ति	४०८	'धापण' 'थवक्'		
१४४	'अनेरा'नी व्युत्पत्ति	४०९	'फाडेइ' 'कांचुलिय'		
	'देखाडवुं' 'वाडो' वगे-		'कचोळुं' नी व्युत्पत्ति		४२१
	रेनी चर्चा	"	'गालिमसूरा' 'कुवडिय'		
१४५	'ऊपरि'नी व्युत्पत्ति	४१०	'माणवुं' 'खंभ' नी		
१४६	'वलिवलि' 'जित्तउ'		व्युत्पत्ति		४२२
	'टोहणकालि' 'हिल्ली'नी		'हिंडोला' 'घाघरि'		
	व्युत्पत्ति	४१२	'महमह' 'मूं सिउ'		
	'गमार' 'माचइ' 'पतीजसि'		'मलियउ' 'अनेराकण्डइ'		
	'नडवुं'नी व्युत्पत्ति	४१३	नी व्युत्पत्ति		४२३
	'धीय' 'मुहाली' 'पांगरवुं'		'ओछो' 'कने' 'मात्रा'		
	'गिहिल्ली' 'थिउ'नी		'देवदण' नी चर्चा		४२४
	व्युत्पत्ति	४१४	'कवळी'नी व्युत्पत्ति		४२५
	'चूक' 'दीस' 'मुहाडि'		'सारसंभाल' 'यड'		
	'भुंडनिलाडि' 'माल'		'हिचडातणइ' उताणु'		
	'चिणय' 'मिरिय'		नी व्युत्पत्ति		४२६
	'अउगी'नी व्युत्पत्ति	४१५	'धापणिमोसु' 'कूडो'		
	'दोयलुं' 'फरवुं'नी		'विडाविडि' 'छानउ'		
	व्युत्पत्ति	४१६	'पाडइ' 'तूल' 'सिउणइ'		
	'ऊवाहुलि' 'फाग'		'पति' 'राडिमेडि' ४२७-२८		
	'ऊतावलि' 'रहेवा'		'पाडोसि'नी व्युत्पत्ति		

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	‘માપિ’ ‘બોનિરાવડ’	૪૨૯	૧૬૮	કુલમંડનના વિશિષ્ટ પ્રયોગો	૪૬૭
	‘જ્વાલ’ ‘વેચું’ ની વ્યુત્પત્તિ			કુલમંડને આપેલા કેટલાક પ્રયોગો અને વિભક્તિઓ	
૧૪૭-૧૪૮-૧૪૯	ચૌદમા શતકના સંપ્રામસિંહની ચાલકશિક્ષાના કેટલાક પ્રયોગો	૪૩૦-૩૭		વાપરવાના નિયમો	૪૬૮
૧૫૦	સંદેશકરામના શબ્દો	૪૩૮	૧૬૯	પંદરમા સંસ્કૃતી ભાષા-મીમાંસા	૪૭૧
૧૫૧	સંદેશકરામની ભાષા	૪૪૦	૧૭૦	પાંચમીના પ્રત્યયોની ચર્ચા	૪૭૩
૧૫૨-૧૫૩	સંદેશકરામના કર્તાનો પરિચય	૪૪૭	૧૭૧	‘છે’ નો ઉપયોગ	૪૭૫
	પંદરમા સંસ્કૃતી કૃતિઓ	૪૫૦	૧૭૨	પારસી લેખક અને જૈન લેખક એ ઘટેની સમાન ગુજરાતી	૪૭૬
૧૫૪	કુલમંડનની કૃતિ	૪૫૧	૧૭૩-૧૭૪	વૈદિક લેખક અને જૈન લેખકની સમાન ગુજરાતી	૪૭૮
	કુલમંડનનો પરિચય	”		શ્રીદલાલની અભિપ્રાય	૪૭૯
૧૫૫	કુલમંડનના નામવિમ-તિજ્ઞા પ્રયોગો	૪૫૨	૧૭૫	વ્યવહિતવિભક્તિવાદ્ય પ્રયોગો	૪૮૧
૧૫૬	તલગપ્રમના પ્રયોગો	૪૫૪	૧૭૬	ગુણરત્નના પ્રયોગો	૪૮૨
૧૫૭	સોમસુંદરના પ્રયોગો	૪૫૫		ગુણરત્નના પ્રયોગોની મીમાંસા	૪૮૭
૧૫૮	પારસી લેખક લક્ષ્મી-ધરના પ્રયોગો	૪૫૫		વર્તમાન કૃદંત અને ભૂતકૃદંતનો વિવેક	૪૮૮
૧૫૯	હેમહંસના પ્રયોગો	૪૫૬	૧૭૭	‘લેવું’ની ચર્ચા	૪૮૯
૧૬૦	અસાદતના પ્રયોગો	૪૫૭	૧૭૮	‘રહે’ની ચર્ચા	”
૧૬૧	મીમના પ્રયોગો	”	૧૭૯-૧૮૦	ગુણરત્ન અને કુલ-મંડનની ગુજરાતીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ	” ૪૯૦
૧૬૨	તલગપ્રમના ધીજા શબ્દો	૪૫૮		ચૌદમા અને પંદરમા સંસ્કૃતી પદ્ય તથા ગદ્ય	૪૯૩
૧૬૩	સોમસુંદરના ધીજા શબ્દો	૪૬૦			
૧૬૪	લક્ષ્મીધરના ધીજા શબ્દો	૪૬૧			
૧૬૫	હેમહંસના ધીજા શબ્દો	૪૬૨			
૧૬૬	અસાદતના ધીજા શબ્દો	૪૬૩			
૧૬૭	મીમના ધીજા શબ્દો	૪૬૪			

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃ
વ્યાખ્યાન ચોથું-સોઠમો અને સત્તરમો સૈકો પૃ ૫૩૭-૬૦૨					
૧૮૧	લાવણ્યસમય-નરસિંહ- પદ્મનાભ-મીમ ધીજો, માંડળ-સિદ્ધિચંદ્ર-વિષ્ણુદાસ- નાકર	૫૩૭		‘તિણિ’ ની ચર્ચા	૫૫૧
૧૮૨	લાવણ્યસમયના શબ્દો	૫૩૮	૧૮૮	‘લીલાલા’ ની ચર્ચા	૫૫૧
૧૮૩	નરસિંહના શબ્દો	૫૩૯	૧૮૯-૧૯૦	સિદ્ધિચંદ્ર અને	
૧૮૪	પદ્મનાભના શબ્દો	૫૪૧		અમરેલીના શિલાલેખના શબ્દો	૫૫૩
૧૮૫	મીમ ધીજાના શબ્દો	૫૪૪	૧૯૧	વિષ્ણુદાસના શબ્દો	૫૫૫
૧૮૬	માંડળના શબ્દો	૫૪૫	૧૯૨	નાકરના શબ્દો	૫૫૭
૧૮૭	સોઠમા સૈકાની ભાષા- મીમાંસા	૫૪૭	૧૯૩	સત્તરમી સદીની ભાષા- મીમાંસા	૫૫૮
				સોઠમા અને સત્તરમા સૈકાનું પદ્ય તથા ગદ્ય	૫૬૧

વ્યાખ્યાન પાંચમું-અઢારમી સદીની ગુજરાતી અને ઉપસંહાર
પૃ ૬૦૩-૬૬૫

૧૯૪	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર- પ્રેમાનંદ-યશોવિજય	૬૦૩		અઢારમા સૈકાનું પદ્ય અને ગદ્ય	૬૧૧
૧૯૫	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર-પ્રેમાનંદના વિભક્તિવાર પ્રશ્નો	૬૦૩	૨૦૧	ઉપસંહાર	૬૩૩
૧૯૬	લક્ષ્મીરત્નનાં ક્રિયાપદો	૬૦૫	૨૦૨-૨૧૦	ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ	૬૩૫
	રત્નેશ્વરનાં ક્રિયાપદો	૬૦૬	૨૧૧-૨૧૯	કૃતિઓનું અભિધેય	૬૪૧
	પ્રેમાનંદનાં ક્રિયાપદો		૨૨૦	‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ	૬૪૮
૧૯૭	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર- પ્રેમાનંદનાં કૃદંતો	૬૦૬	૨૨૧	ફારસી ગુજર	૬૫૧
૧૯૮	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર-પ્રેમાનંદના કેટલાક શબ્દો	૬૦૭	૨૨૨	ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા	૬૫૨
૧૯૯	યશોવિજયજીના વિભક્તિ- વાળાં નામોની યાદી	૬૦૮	૨૨૩-૨૨૮	પાંચસે ચર્પે પૂર્વે એક જેવી ભાષા, તે સંવંધે	
	યશોવિજયજીનાં ક્રિયા- પદોની, કૃદંતોની અને કેટલાક શબ્દોની યાદી	૬૦૯		ઉદાહરણો	૬૫૩
૨૦૦	અઢારમી સદીની ભાષામીમાંસા	૬૧૦	૨૨૯	માતૃભાષાનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ	૬૫૯
				‘છે’ ની વિશેષ ચર્ચા (પરિશિષ્ટ)	૬૬૩
				વિશેષદ્વાદશ્ચિ	૬૬૫

(२१)

मुधारीने वांचवुं

पृ० ७ टिप्पण—(छंदेयां प्रोजां पंक्ति)	पृ० ७७ (छंदेयां सातमी पंक्ति)
मंवार, नाद	लैटिक संस्कृतनो
पृ० ७५ (छंदेयां पहिली पंक्ति)	पृ० १४३ पं० ११ (वर्ग ८, गा० ६६)
जेवुं तो	पृ० ४०५, चटुत्तर (१४३ मी कंडिका)

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(વારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકાસુધી)

૧ આમુખ

શ્રીમહાવીરાય નમઃ

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં સકલં શાબ્દિકાંસ્તથા ।

ચક્ષ્યે હૈમાનુસારેણ ગુર્જરીવાચ ઉત્ક્રમમ્ ॥

૧ પ્રસ્તુત નિવૃન્ધમાં વિક્રમના વારમા સૈકાથી લઈને અઢારમા સૈકા-

ઉપક્રમ

સુધીના ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યની ભાષાનું

વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાનું છે. ઇટલે કે

આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં અપભ્રંશના

મથાળા નીચે જે જે નિયમો આપ્યા છે તે નિયમો ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં

કયા કયા પ્રકારે પરિવર્તન પામ્યા છે—નામરૂપ અને વિશેષણરૂપ શબ્દોનું,

નામોને અને ધાતુઓને લગતી વિભક્તિઓનું, હેતુર્થકૃદંત, સંબંધક ભૂતકૃદંત,

વર્તમાનકૃદંત, ભૂતકૃદંત, ભવિષ્યકૃદંત અને કર્તૃસૂચકકૃદંતને લગતા

પ્રત્યયોનું, અવ્યયોનું તથા મૂળ ધાતુઓનું ક્યાં કેવું પરિવર્તન થયું છે

અને શબ્દોમાં પણ પ્રાકૃત શબ્દોનું, સંસ્કૃત શબ્દોનું, દેશ્ય શબ્દોનું અને

અન્ય ભાષાના શબ્દોનું ચલણ ક્યાં કેવી રીતે થતું આવ્યું છે એ ક્તાવવા

સાથે એ વધું સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં આવે એ સારુ તે તે સમયના ગુજરાતી

સાહિત્યમાંથી સવિસ્તર ઉદાહરણો પણ ટાંકી વતાવવાનાં છે.

૨ આચાર્ય હેમચન્દ્રને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના પાણિનિ સમજું હેમચંદ્ર ગુજરાતીના હું અને સાહિત્યિક કાવ્યની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના—તેના પાણિનિ ગુજરાતી સાહિત્યના—આદિમ વાલ્મીકિ પછી તેઓ અને વાલ્મીકિ છે એવી તેમનો સમય આ નિબંધમાં પૂર્વાધિરૂપ છે અને ઉત્તર મર્યાદાની દૃષ્ટિએ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી કે કવિરાજ પ્રેમાનંદ સુધી મારે પહોંચવાનું છે.

તે બે સમયના વચગાળામાં થયેલા જૈન, વૈદિક તથા પારસી અને મુસલમાન સાહિત્યકારોની ગુજરાતી પદ્ય વા ગદ્ય કૃતિઓને તપાસવાની છે.

તેમની તે તે કૃતિઓ તો પારવિનાની છે એટલે તે તે સૈકાવાર મઠ્ઠી એક બે કે ત્રણ કૃતિઓને જ તપાસીને તે દ્વારા ઉક્ત પરિવર્તનોની રેखा દોરવા ધારી છે. પ્રસંગ પડતાં ગમે તે કવિની ત્રણથી વધારે કૃતિઓનો પણ ઉપયોગ કરીશ.

પાઠોની ચોક્કસાઈ માટે યથાપ્રાપ્ત હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં આવેલા પાઠોનો ઉપયોગ કરનાર હું અને જ્યાં મુદ્રિત પાઠ વહેમ પડે તેવા નહીં હોય ત્યાં તેમનો પણ ઉત્તરો ટાંકીશ.

નિબંધનો વિષયાનુક્રમ આ પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે :

નિબંધનો
ક્રમ	૧ આમુખ
	૨ ચારમો અને તેરમો સૈકો
	૩ ચૌદમો અને પંદરમો સૈકો
	૪ સોઝમો અને સત્તરમો સૈકો
	૫ અઢારમો સૈકો અને ઉપસંહાર

તે તે સૈકાના કવિની કૃતિવિશે બોલતાં પહેલાં તે તે કવિસંબંધે પણ યથાપ્રાપ્ત વૃત્તાંતાનુસારે સંક્ષેપમાં જણાવવાની ધારણા રાખી છે.

મૂલ નિબંધ ઊપર આવતાં પહેલાં ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસ સાથે જેમનો ગાઢ સંબંધ છે એવા આમુખરૂપ નીચેના મુદ્દાઓ તરફ શ્રોતાઓનું ધ્યાન રાખીશ :

૧ શબ્દસ્વરૂપ

૨ ભાષાસ્વરૂપ

૩ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને ભાષાના ભેદપ્રભેદો.

૩ વર્તમાનમાં વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં યાંત્રિક શોધોનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રવર્તે છે. જે સમયે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની આવી શબ્દસ્વરૂપ યાંત્રિક સામગ્રી ન હતી તે સમયે આપણા ઋષિમહર્ષિ-

ઓએ ચરાચરનાં જે દૃશ્યો-પદાર્થો-વનાવટો સ્પૂલદૃષ્ટિ-નરી આંખે-સમજાય તેવાં ન હતાં તેમને સમજાવા-સમજાવવા આત્માનુભવ-આત્મ-પ્રત્યક્ષ-દ્વારા અનેક પ્રયોગો કરેલા છે અને તેમ કરી તેમણે પોતપોતાના અમુક ચોક્કસ સિદ્ધાંતો ઘડી રાખેલા છે.

ભારતવર્ષનાં સમગ્ર દર્શનોનું ઉત્થાન અને તેમના અનેક પ્રવાહો તરફ દૃષ્ટિ માંડતાં જ ઉક્ત હકીકત ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

૧ જૈન વિચારકો, વૈદિક વિચારકો અને બૌદ્ધ વિચારકો આત્મા, ईश्वर, કર્મ વગેરે તર્કાતીત પ્રમેયોવિશે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમજ અંધકાર, છાયા, તેજ વગેરે દૃશ્યપદાર્થોવિશે પણ તેમની વિચારસરણી ભિન્નભિન્ન પ્રકારની છે. ઇન્દ્રિયોમાં કંઈ પ્રાપ્યકારી છે અને કંઈ અપ્રાપ્યકારી છે એ બાબત તે વધાની જુદી જુદી માન્યતા પ્રવર્તે છે, આ બધી વિવાદાસ્પદ વસ્તુઓ માટે તે ત્રણે વિચારકોએ લાંબો લોકોમાં લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરેલી છે. તે વિચારકો વચ્ચે આવી ભિન્નતા હોવા છતાં તે વધાનું લક્ષ્ય એક નિર્વાણ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આપણે સૌને વિદિત જ છે કે શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા જાણી શકાય છે. શબ્દનાં માધુર્ય, કઠોરતા, તીવ્રતા, મંદતા વગેરેને અનુભવિે છિે ઇટલું જ નહીં પણ વર્તમાન વજારોમાં શબ્દે ઇક ઘણું મોટું સ્થાન રોકી રાલ્યું છે—આ રીતે શબ્દ, અતિપ્રચલિત છતાંય ઇ શું છે ? શાનો વૈનેલો છે ? ઇનું મૂલ ક્યાં છે ? ઇવી ઇવી જિજ્ઞાસાઓ ભાગ્યે જ કોઈને ડઠતી હશે.

૨ જે શબ્દ આપણે ઓલિે છિે તેની ઉત્પત્તિનો ક્રમ આપિશલિનામના વૈયાકરણે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે :—

“નાભિપ્રદેશાત્ પ્રયત્નપ્રેરિતઃ પ્રાણો નામ વાયુઃ કર્ધ્વમ્ આકામન્ ડરઃપ્રમૃતીનાં સ્થાનાનામ્ અન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાર્યતે । સ વિધાર્યમાણઃ સ્થાનમ્ અભિહન્તિ । તસ્માત્ સ્થાનાભિઘાતાત્ ઘ્વનિઃ ઉત્પદ્યતે આકાશે, સા વર્ણશ્રુતિઃ—સ વર્ણસ્ય આત્મલાભઃ । તત્ર વર્ણઘ્વનૌ ઉત્પદ્યમાને યદા સ્થાન—કરણ—પ્રયત્નાઃ પરસ્પરં સ્પૃશન્તિ સા સ્પૃશ્તા । યદા ઈષત્ સ્પૃશન્તિ સા ઈષત્સ્પૃશ્તા । યદા સામીપ્યેન પૃશન્તિ સા સંઘૃતતા । દૂરેણ યદા સ્પૃશન્તિ સા વિઘૃતતા । ઇષઃ અન્તઃપ્રયત્નઃ । સ ડ્દાનીં પ્રાણો નામ વાયુઃ કર્ધ્વમ્ આકામન્ મૂર્ધ્નિ પ્રતિહતઃ નિઘૃતઃ કોષ્ટમ્ અભિહન્તિ, તત્ર કોષ્ઠે અભિહન્યમાને કષ્ઠવિલસ્ય વિઘૃતત્વાદ્ વિવારઃ । સંઘૃતત્વાત્ સંવારઃ । તત્ર યદા કષ્ઠવિલં વિઘૃતં ભવતિ તદા શ્વાસો જાયતે, સંઘૃતે તુ નાદઃ । તૌ અનુપ્રદાનમ્ આચક્ષતે । તત્ર યદા સ્થાન—કરણાભિઘાતજે ઘ્વનૌ નાદઃ અનુપ્રદીયતે તદા નાદઘ્વનિ—સંસર્ગાદ્ ઘોષો જાયતે । યદા તુ શ્વાસઃ અનુપ્રદીયતે તદા શ્વાસઘ્વનિસંસર્ગાદ્ અઘોષો જાયતે । અલ્પે વાયૌ અલ્પપ્રાણતાઃ । મહતિ મહાપ્રાણતા—મહાપ્રાણત્વાદ્ કષ્પત્વમ્ । યદા સર્વાજ્ઞાનુસારી પ્રયત્નસ્તીવો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય નિગ્રહઃ કષ્ઠવિલસ્ય ચ ંણુત્વમ્ સ્વરસ્ય ચ વાયોઃ તીવ્રગતિત્વાદ્ રૌદ્ર્યં ભવતિ તમ્—ડદાત્મમ્—આચક્ષતે । યદા તુ મન્દઃ પ્રયત્નો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય સ્તંભનમ્ કષ્ઠવિલસ્ય ચ મહત્ત્વમ્ સ્વરસ્ય ચ વાયોર્મન્દગતિત્વાત્ સ્તિગ્ધતા ભવતિ તમ્—અનુદાત્મમ્—આચક્ષતે । ડદાત્તા—ડનુદાત્—સ્વરસંનિપાતાત્ સ્વરિત ઇત્યેષ કૃત્ત્વો વાહ્યપ્રયત્નઃ” ।—તિદ્દહેમ—૧—૧—૧૬ । અર્ધાત્

“કોઈ પણ ઓલનાર ડ્યારે ઓલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે પ્રયત્નદ્વારા સૌથી પ્રથમ પ્રાણ નામનો વાયુ નાભિે—હુંડીે—થી ગતિમાન થાય છે. નાભિેથી ગતિમાન થયેલો પ્રાણવાયુ ડપર ધસારો કરે છે અને તે ડપર ધસી આવતો વાયુ, ઓલવાનાં ગમે તે સ્થાનોમાંનાં કોઈ ઇકમાં જગા મેલ્લે છે. [ઓલવાનાં સ્થાનો આઠ છે :

૧ જર-છાતી, ૨ કંઠ-ગલું, ૩ માથું, ૪ જીભનું મૂળ, ૫ દાંત, ૬ નાસિકા-નાક, ૭ ઓછ-હોઠ અને ૮ તાલ્લું. પ્રયત્ન બે છે : આસ્યપ્રયત્ન અને વાહ્યપ્રયત્ન. મુખની અન્દર થતો પ્રયત્ન તે આસ્યપ્રયત્ન. હોઠથી માંડીને કંઠમણિ-હૃડિયા-સુધીના ભાગનું નામ મુખ. મુખ સિવાય શરીરના અન્યભાગમાં-કોઠામાં-થતો પ્રયત્ન તે વાહ્ય પ્રયત્ન. જિહ્વાનું મૂળ, મધ્યભાગ અને અગ્રભાગ તે ત્રણ કરણ છે] કોઈ એક ઉચ્ચારણસ્થાનમાં જગા મેલવતાં જ તે પ્રાણવાયુ, પોતાના આશ્રયરૂપ સ્થાન સાથે અથડાય છે—એ રીતે સ્થાન સાથે વાયુના અથડાવાથી બહાર-આકાશમાં-ધ્વનિ થાય છે. એ ધ્વનિનું નામ શબ્દ—એ ધ્વનિ પોતે જ શબ્દનો આત્મા. હવે જ્યારે તે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જો સ્થાન, કરણ અને પ્રયત્નો એ વધાં ચ એક વીજાં પરસ્પર સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે સ્પર્શનું નામ સ્પૃષ્ટતાપ્રયત્ન. તે વધાં પરસ્પર જરાજરા જ અડકતાં હોય તો તે જરાજરા અડકવાનું નામ ઈપ્તસ્પૃષ્ટતા. તે વધાં એક વીજાંની સમીપ રહીને અડકતાં હોય તો તે ક્રિયાનું નામ સંવૃત્તતા અને તે વધાં એક વીજાંથી દૂર રહીને સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે સ્પર્શનું નામ વિવૃત્તતા. એ ચાર પ્રયત્નો મુખમાં થાય છે માટે તેમનું નામ આંતર પ્રયત્ન (આસ્યપ્રયત્ન) છે. વઢી પાંછો ઉપર ધસતો તે પ્રાણવાયુ માથામાં અથડાઈ પાછો વઢતો આપણા કોઠા સાથે અથડાય છે. કોઠા સાથે અથડાતાં કંઠવિલ-ગઢનું છિદ્ર-વિવૃત્ત થાય છે—એ વિવૃત્ત થવાની ક્રિયાનું નામ વિવાર. વઢી, એ વાયુ કોઠા સાથે અથડાતાં કંઠવિલ સંવૃત્ત થાય છે—સંવૃત્ત થવાની ક્રિયાનું નામ સંવાર. વઢી, તે વચ્ચે જ્યારે કંઠવિલ વિવૃત્ત થાય છે ત્યારે એક શ્વાસરૂપ ક્રિયા થાય છે અને કંઠવિલ સંવૃત્ત થાય છે ત્યારે એક નાદરૂપ ક્રિયા થાય છે. શ્વાસ અને નાદ એ વચ્ચેનું એક નામ ‘અનુપ્રદાન’ છે. [“અનુપ્રદાન એટલે અનુસ્વાન અર્થાત્ ઘંટ કે જ્વાલર વાગી રહ્યા પછી અથવા વાગતાં હોય ત્યારે જે તેમના મુખ્ય અવાજ સાથે કે પછી જ્ઞપ્તજ્ઞાન થાય છે તેનું નામ અનુપ્રદાન ” એવો વીજાઓનો અભિપ્રાય છે.] હવે તે વચ્ચે સ્થાન અને કરણોની અથડામણી થતાં તે દ્વારા પેદા થતા ધ્વનિમાં જ્યારે નાદનું અનુપ્રદાન થાય છે ત્યારે નાદ અને ધ્વનિના સંસર્ગથી ઘોષ નામની ક્રિયા થાય છે અને તે વચ્ચે જ્યારે શ્વાસનું અનુપ્રદાન થાય છે ત્યારે શ્વાસ અને ધ્વનિના સંસર્ગથી અઘોષ નામની ક્રિયા થાય છે. તે વચ્ચે વાયુ અત્યંત હોય તો અત્યંતપ્રાણતાનો પ્રયત્ન હોય અને વાયુ વધારે હોય તો મહાપ્રાણતાની ક્રિયા સમજાવી. એ મહાપ્રાણતાને લીધે ઝખ્મતા થાય છે. જ્યારે તે વચ્ચે સર્વાંગાનુસારી પ્રયત્ન તીવ્ર હોય ત્યારે ગાત્ર કઠળ થાય છે. કંઠવિલ નાનું થાય છે અને

વાયુની તીવ્રગતિને લીધે સ્વરમાં રુક્ષતા આવે છે—આવી ઉચ્ચારણની ક્રિયાને ‘ઉદાત્ત’ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે. વઢી, જ્યારે એ સર્વાંગાનુસારી પ્રયત્ન મંદ હોય છે ત્યારે ગાત્ર ઢીલું પડે છે, કંઠબિલ મોટું થાય છે અને વાયુની મંદગતિને લીધે સ્વરમાં સ્નિગ્ધતા આવે છે—આ જાતની ઉચ્ચારણ ક્રિયાને ‘અનુદાત્ત’ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે. હવે જ્યારે ઉદાત્ત સ્વર અને અનુદાત્ત સ્વર એ બન્ને સ્વરો ભેગા થાય ત્યારની ઉચ્ચારણપ્રવૃત્તિનું નામ ‘સ્વરિત’ પ્રયત્ન છે. આ રીતે ૧ વિવાર, ૨ સંવાર, ૩ શ્વાસ, ૪ નાદ, ૫ ઘોષ, ૬ અઘોષ, ૭ અત્યપ્રાણ, ૮ મહાપ્રાણ, ૯ ઉદાત્ત, ૧૦ અનુદાત્ત અને ૧૧ સ્વરિત એ અગિયાર બાહ્ય પ્રયત્નો છે. પ્રત્યેક સ્વર અને વ્યંજનનાં સ્થાન, કરણ, આસ્યપ્રયત્ન અને બાહ્યપ્રયત્નની સમસૂત્રી નીચે પ્રમાણે છે :

અવર્ણ }
(અ-આ) } ક વર્ગ, હ અને વિસર્ગ-કંઠ

ઇવર્ણ }
(ઇ-ई) } ચ વર્ગ, ય અને ણ-તાલ

ઉવર્ણ }
(ઉ-ऊ) } ણ વર્ગ અને ઉપધ્માનીય-ઓષ્ઠ

ઋવર્ણ }
(ઋ-ॠ) } ટ વર્ગ, ર અને ષ-મૂર્ધ

ૠવર્ણ }
(ૠ-ॡ) } ત વર્ગ, લ અને સ-દંત

એ એ તાલ

ઓ ઓ ઓષ્ઠ

વ દંત-ઓષ્ઠ

જિહ્વામૂલીય જિહ્વા

અનુસ્વાર નાસિકા

હ, જ, ણ, ન, મ પોત પોતાનાં પૂર્વોચ્ચ

સ્થાન અને નાસિકા

‘ક’ થી ‘મ’ સુધીના વ્યંજનો સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન (આસ્યપ્રયત્ન)

ય, ર, લ, વ ઈષ્ટસ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન

શ, પ, સ, હ	૩૫ દ્વિવિધ પ્રયત્ન
‘અ’થી ‘ઔ’ સુધીના સ્વરો	વિષ્ટ પ્રયત્ન
એ-ઓ	વિષ્ટવર્ત પ્રયત્ન
એ-ઔ	અતિવિષ્ટવર્ત પ્રયત્ન
અ-આ	અતિવિષ્ટવર્ત

‘અ’ થી માંડીને ‘ઔ’ સુધીના સ્વરોનાં પ્રત્યેક સ્વરનાં અઢાર અઢાર ટ્વારણો આવે છે. નમૂના માટે આ નીચે માત્ર એક ‘અ’ ના અઢાર ટ્વારણો આપ્યાં છે :

નિરુનાસિક ટ્વારણ—

૧ હસ્ત ઉદાત્ત અ	૪ દીર્ઘ ઉદાત્ત આ	૭ શ્લ ઉદાત્ત અ ૩
૨ „ અનુદાત્ત અ	૫ „ અનુદાત્ત ઔ	૮ „ અનુદાત્ત અ ૩
૩ „ સ્વરિત અ	૬ „ સ્વરિત ઔ	૯ „ સ્વરિત અ ૩

સાનુનાસિક ટ્વારણ—

૧૦ હસ્ત ઉદાત્ત ઐ	૧૩ દીર્ઘ ઉદાત્ત ઐ	૧૬ શ્લ ઉદાત્ત ઐ ૩
૧૧ „ અનુદાત્ત ઐ	૧૪ „ અનુદાત્ત ઔ	૧૭ „ અનુદાત્ત ઐ ૩
૧૨ „ સ્વરિત ઐ	૧૫ „ સ્વરિત ઔ	૧૮ „ સ્વરિત ઐ ૩

આ જ પ્રમાણે ‘ઔ’ સુધીના તમામ સ્વરોનાં અઢાર અઢાર ટ્વારણ સમગ્રવાનાં છે. એ, ઔ, એ, ઔ—એ ચારણું સંસ્કૃતપ્રયોગોમાં હસ્ત ટ્વારણ થતું નથી માટે તેનાં પ્રત્યેકનાં દ્વિવિધ નિવાચનાં પૂર્વોક્ત ચાર ચાર ટ્વારણો સમગ્રવાં.

ય ણ વ-એ પ્રત્યેકનાં ચાર ટ્વારણો છે:—એક સાનુનાસિક અને ત્રણ નિરુનાસિક.

ય-ણ-વ-નિરુનાસિક

યૈ-ૈ-ૈ-સાનુનાસિક

વાચ્યપ્રયત્ન :

ક છ, જ ટ, ઠ ઢ, ત થ, પ ફ, શ, ષ, સ, વિષ્ણ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનાંય	}	વિવાર, શ્વાસ અને અષોષ
ગ ઘઢ, જઘઢ, ઢઢઢ, દ ઢ ન, વ મ મ, ચ ર લ વ, હ અને અનુસ્વાર		સંવાદ, નાદ અને ધોષ
ક ગ ઢ, ચ જ ણ, ઢ ઢ ણ, ત દ ન, પ બ મ, ય ર ણ વ	}	અત્યપ્રાણ

ख घ, छ झ, ठ ड, थ ध, फ भ, श ष स } महाप्राण
 ह

કેટલાક સ્વર અને વ્યંજનની ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયામાં પ્રાચીનો એ મતભેદ બતાવેલો છે. જેમકે—

૧ અવર્ણનું સ્થાન—આખું મુખ—મુખમાં રહેલાં વધાં સ્થાનો.

૨ હ અને વિસર્ગનું સ્થાન—ઝરસૂ—છાતી.

૩ કવર્ગનું સ્થાન—જિહ્વામૂલ

૪ રેફનું સ્થાન—દાંતનું મૂલ—દંતમૂલ

૫ એ—એ „—કંઠ અને તાલુ

૬ ઓ—ઔ „—કંઠ અને ઓછ

૭ વ નું સ્થાન સૂક્—ગલોફું

૮ જિહ્વામૂલીયનું સ્થાન—કંઠ

૯ અનુસ્વારનું સ્થાન—કંઠ—નાસિકા

૧૦ સ ષ સ હ—એ ચાર ઋમાક્ષરનો આંતરપ્રયત્ન વિદ્યત

૧૧ અક્ષરનો „ સંવૃત

૧૨ ‘લ’ નું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ નથી માટે તેના બાર ભેદ સમજવા.

પ્રાણવાયુ અને સ્થાનોનો અભિષાત—અથડામણ—થતાં જે ઉચ્ચારણવ્યાપાર થાય છે તેનું નામ આસ્યપ્રયત્ન અને પ્રાણવાયુ તથા કોઠાનો અભિષાત થતાં જે વ્યાપાર થાય છે તેનું નામ વાહ્યપ્રયત્ન. એ, તે વે પ્રયત્નોનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. આસ્યપ્રયત્નો ધ્વનિ નીકળવાને સમયે જ થાય છે અને વાહ્યપ્રયત્નો ધ્વનિ નીકળ્યા પછી થાય છે. એ, તે વે પ્રયત્નોની વિશેષતા છે.” ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે ઉચ્ચારણો સંબંધી આટલું વિવરણ ઉપયોગી થશે.

શબ્દનાં ઉચ્ચારણો શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ કરવા માટે શિક્ષાસંગ્રહમાં જે વાહ્યવિધિ વતાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે :

“આમ્ર-પલાશ-વિત્વાનાં અપામાર્ગ-સિરીપયોઃ ॥ ૩૩ ॥

વામ્યતઃ પ્રાતસ્થાય ભક્ષયેદ્ દન્તધાવનમ્ ।

સદિરશ્વ કદમ્બશ્વ કરવીર-કરબ્જકૌ ॥ ૩૪ ॥

એતે કણ્ઠકિનઃ પુષ્યાઃ ક્ષીરિણશ્ચ યશસ્વિનઃ ।

તેનાઽસ્ય-કરણં સૂક્ષ્મમ્ માધુર્યં ચોપજાયતે ॥ ૩૫ ॥

સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને રૂપ જેટલા સ્પષ્ટ છે તેટલો શબ્દ નથી. શબ્દનું સ્વરૂપ આવું અગમ્ય જેવું હોવાને લીધે જ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં તેને માટે ઘણાં પાનાં રોકાયેલાં છે. ઇટલું જ નહીં પણ તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ચિંતકોએ જુદા જુદા વિચારો વાંધી રાખ્યા છે.

સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનના આદ્ય પુરુષ કપિલમુનિએ શબ્દને પ્રકૃતિનો વિકાર શબ્દ સ્વરૂપ વિશે કહ્યો છે. પ્રકૃતિ જડસ્વરૂપ છે, વ્યાપક છે. અનેક મતો આકાશ પણ પ્રાકૃતિક છે અને તેની ઉત્પત્તિ કપિલ શબ્દતન્માત્રાઓ દ્વારા થયેલી છે. (‘તન્માત્રા’નો ક્યાલ ‘પરમાણુ’ શબ્દથી આવી શકે છે.)

ત્રિફલાં લવણાક્તેન મજ્જયેચ્છિષ્યકઃ સદા ।

ક્ષીણ(અગ્નિ)મેધાજનન્યેષા સ્વરવર્ણકરી તથા ” ॥ ૩૬ ॥—યાજ્ઞ-વલ્ક્યશિક્ષા પૃ૦ ૫, તથા નારદીયશિક્ષા પૃ૦ ૪૪૩ (વનારસ-સંસ્કૃત સિરિશ્ન ૧૮૯૩) અર્થાત્

“ સવારના પહોરમાં ઝઝીને આંવાનું, ચાણરાનું, વીલાનું, અથેડાનું, શિરીપનું તથા ચેરનું, કદંબનું, કળેરનું અને કરંજક [કરંજી] નું દાતળ કરવું જોઈએ, એનાથી વાળીની શુદ્ધિ થાય છે. એ ઉપરાંત ઘણાં કાંટાવાળાં અને દૂધવાળાં વૃક્ષોનાં પણ દાતળ સ્વરશુદ્ધિ માટે લાભકારક છે. લવણ સાથે ત્રિફલાં ચાવાથી સ્વરમાં શોભા આવે છે, વુદ્ધિ વધે છે અને અગ્નિ પણ પ્રદોષ થાય છે.”

૩ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં શબ્દને આકાશનો ગુણ કહીને જણાવેલો છે :

“ પ્રકૃતેર્મહાન્ તતઃ અહંકારઃ તસ્માદ્ ગણથ પોઢશકઃ ।

તસ્માદપિ પોઢશકાત્ પञ્ચભ્યઃ પञ્ચ ભૂતાનિ ” ॥ ૨૨ ॥

બ્યાહ્યા—“ પञ્ચભ્યઃ તન્માત્રેભ્યઃ પञ્ચ ભૂતાનિ—આકાશાદીનિ તત્ર શબ્દતન્માત્રાદ્ આકાશં શબ્દગુણમ્ ”— (સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી)

“ પ્રકૃતિથી મહાન્ (મહત્—તત્ત્વ) નીપજે છે, તેમાંથી અહંકાર અને અહંકાર-માંથી સોઢ પદાર્થોનો ગણ પેદા થાય છે. પાંચમાંથી પાંચ ભૂતો નીપજે છે.” ૨૨. “ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ ભૂતો—આકાશ વગેરે—નીપજે છે. શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશ ઋપજે છે અને આકાશનો ગુણ શબ્દ છે.”

ન્યાયદર્શનના અગ્રણી ગૌતમમુનિએ અને વૈશેષિક દર્શનના પુરોધા ગૌતમ-કણાદ કણાદમુનિએ શબ્દને આકાશનો ગુણ કહીને વર્ણવ્યો છે. કદંબગોલકન્યાયે વા વીચિતરંગન્યાયે શબ્દનું પ્રસરણ પણ તેઓ માને છે.

જૈનદૃષ્ટિ મુલ્યપણે વે તત્ત્વોને સ્વીકારે છે : ચેતન અને જડ. જડના વે ભાગ છે—એક અમૂર્ત કોટિનું અને વીજું મૂર્તકોટિનું.

જૈન

પુદ્ગલ મૂર્તકોટિનું જડ કહેવાય અને આકાશ અમૂર્ત કોટિનું. શબ્દ મૂર્તિમંત છે માટે જ તે, જડ પુદ્ગલનો વિશેષ પ્રકારનો પરિણામ છે. શબ્દ અને આકાશ વચ્ચે ગુણગુણીનો વા કાર્યકારણનો સંબંધ જૈનદૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી. ભાષાની—શબ્દની—વર્ણનાઓ આજે ય લોકા-કાશમાં પથરાયેલી છે. (‘વર્ણના’ની સમજ માટે ‘પરમાણુ’ શબ્દ પૂરતો છે.)

મૂલદ્રવ્યગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ જોતાં ‘શબ્દ’ નિત્ય કહેવાય

૪ “ ગન્ધ-રસ-રૂપ—સ્પર્શ-શબ્દાનાં સ્પર્શપર્યન્તાઃ પ્રથિવ્યાઃ । અપ્-તેજો-વાયૂનાં પૂર્વ પૂર્વમ્ અપોહ્ય આકાશસ્ય ઉત્તરઃ ”—ગૌતમમુનિપ્રણીત ન્યાયસૂત્ર અધ્યા૦ ૩ આહિ૦ ૧ સૂત્ર ૬૦.

૫ “તત્ર આકાશસ્ય ગુણાઃ શબ્દ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગાઃ”—
વૈશેષિક દર્શન-પ્રશસ્તપાદભાષ્ય.

“ પરિશેષાદ્ ગુણો ભૂત્વા આકાશસ્ય અધિગમે લિઙ્ગમ્ ”—

વૈશેષિકદ૦ આકાશાનુમાનપ્રકાર પૃ૦ ૨૫.

૬ “ સદ્-અંધાર-ઝંજોઓ પમા છાયા-ડડતલુ તિ વા ।

વર્ણ-રસ-ગંધ-ફાસા પુગ્ગલાણં તુ લક્ષણં ” ॥ ૧૨ ॥—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્ય૦ ૨૮

૭ વક્તાનો જે અભિપ્રાય મૂલ દ્રવ્યવિશે પ્રવર્તે અને દ્રવ્યગત ગુણાદિ ધર્મો પ્રતિ ઉપેક્ષાવૃત્તિ દાલવે તે અભિપ્રાયનું નામ દ્રવ્યાર્થિકનય-મેદનો નિયેષ ન કરતી અમેદગ્રાહી દૃષ્ટિ-સન્મતિપ્રકરણ ગા૦ ૩ ।

અને પરિણામપ્રતી પર્યાયાર્થિક નયની દ્રષ્ટિ, એતાં 'શબ્દ' અર્થન્ય મહેતવ.

શબ્દનું ઉપાગનકરણ શબ્દની કર્મગાઓ છે અને પ્રેરકત્વરણ વા મંત્રોજવત્તરણ જીત છે. શબ્દના અણુઓની આવૃત્તિ વાગેતી છે. ઉચ્ચાર્પમાણ વા પાલ્લમાન શબ્દ મતિશીલ છે. મારાપ્રવચનથી નીરંજતો શબ્દ વચક સમગ્રી ન હોય તો ત્યેવતા હેચ દેશ સુધી પાંતે છે અને પછી તે તૂટી જાય છે ત્યારે મંદપ્રવચનથી પેદા થતાં શબ્દ અમુક જ યોગનો સુધી પેટાઈ પછી વીળપાઈ જાય છે.

માપાનાં કર્મગાઓ શબ્દરૂપે પારિણમે છે. તેમાં રૂપ, રસ, મંથ અને અવિરોધી ઘે સ્વર્સ પળ હોય છે. કર્મગાઓ પોતે મતિશીલ નથી પરંતુ શબ્દરૂપે પારિણામ પાનેલી કર્મગાઓ મતિશીલ છે.

૮ વક્તાનો જે અભિપ્રાય દ્રવ્યગત ગુણાદિ ધર્મોધિશે પ્રવર્તે અને મૂઢ્યવ્ય પ્રતિ તદસ્યના જ્ઞાનયે તે અભિપ્રાયનું નામ પર્યાયાર્થિક નય—સામાન્યને ન નિષેધતી મેદમાહી દ્રષ્ટિ—મન્નતિપ્રસરણ માં ૩ ।

૧. “ નવહિ નમણ્દિ લોગો માણાદ મિતારં તુ હોદ કુલે ।

લોગસ્ય ચ ચરમને ચરમંતો હોદ માણ્ ” ॥ ૧૦ ॥

ઈદ કથિદ્ મન્દપ્રવલો વક્તા ભવતિ ચ અભિમાન્યેવ શબ્દદ્રવ્યાણિ વિમુજ્જતિ તાનિ ચ વિમુજ્જાનિ અમંજ્જેવાત્મકત્વાત્ પરિસ્થૂત્વાન વિશિષ્યન્તે, શિવમાનાનિ ચ સંજ્જેવાનિ યોજનાનિ મત્વા શબ્દપરિણામત્યાગમેવ કુર્વન્તિ । કથિતુ મહાપ્રવલઃ સ રાલ આદાનનિસર્ગાભ્યાં મિત્તૈવ વિમુજ્જતિ તાનિ ચ સૂક્ષ્મત્વાદ્ બહુત્વાચ અનન્તગુણ-વૃદ્ધપા વર્ધમાનાનિ પટ્તુ દિહુ લોકાન્તમામુવન્તિ ” ઇત્યાદિ—આવશ્યક સૂત્ર-નિર્ણુકિ-૫૦ ૧૭.

આ સંબંધે ધધારે સમજવા માટે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું અભિધારમું માપાપદ અને તેનું વિવેચન જોઈ લેવું.

બૌદ્ધપરંપરાની દૃષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વ પંચસ્કંધાત્મક છે, તેમાં રૂપસ્કંધમાં શબ્દનો સમાવેશ છે એ જોતાં એ દૃષ્ટિ પળ શબ્દનું મૌલિકસ્વરૂપ સ્વીકારે છે.

બૌદ્ધ

મહાન વૈયાકરણ પતંજલિ^{૧૧} અને વાક્યપદીયના પ્રણેતા ભર્તૃહરિએ સ્ફોટરૂપ નિરવયવ શબ્દને નિત્ય કહ્યો છે અને પતંજલિ મુખાદિ દ્વારા ધ્વન્યમાન શબ્દને અનિત્ય કહ્યો છે. તે મર્તૃહરિ વન્ને વૈયાકરણો શબ્દના પરમાણુઓ હોવાનું સ્વીકારે છે. શ્રવણગોચર થતા ધ્વનિઓનું તેમણે ‘વૈલ્લરી’ ગ્રાણી નામ આપેલું છે એટલું જ નહીં પણ—

પતંજલિ
ભર્તૃહરિ

“અનાદિનિધનં શબ્દ-બ્રહ્મતત્ત્વં યદ્-અક્ષરમ્ ।

વિવર્તતેઽર્થભાવેન પ્રક્રિયા જગતો યતઃ” ॥

[વાક્યપદીય શ્લો ૧]

૧૦ બૌદ્ધમતમાં ચાર આર્યસત્યોને તત્ત્વરૂપ જણાવેલાં છે : દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ. દુઃખના પાંચ પ્રકાર છે : વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ. દુઃખના પ્રકારભૂત એક ‘રૂપ’માં શબ્દનો સમાવેશ છે :—પદ્દર્શનસમુદય-બૌદ્ધદર્શન.

૧૧ “કિં પુનર્નિત્યઃ શબ્દઃ આહોસ્વિત્ કાર્યઃ ? સંગ્રહે એતત્ પ્રાધાન્યેન પરીક્ષિતમ્ X X X તત્ર ત્વેપ નિર્ણયઃ—યથેવ નિત્યઃ અયાપિ કાર્યઃ ઝમયથાઽપિ લક્ષણં પ્રવર્ત્યમ્” —મહાભાષ્ય—અભ્યંકરશાસ્ત્રી પૃ ૧૩.

૧૨ “અણવઃ સર્વશક્તિત્વાદ્ ભેદ-સંસર્ગવૃત્તયઃ ।

છાયા-ઽઽતપ-તમઃ—શબ્દભાવેન પરિણામિનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્વશક્તૌ વ્યજ્યમાનાયાં પ્રયત્નેન સમીરિતાઃ ।

અપ્રાણીચ પ્રચીયન્તે શબ્દાભ્યાઃ પરમાણવઃ ॥ ૧૧૩ ॥

—વાક્યપદીય પ્રથમ કાંડ.

૧૩ “સ્થાનેષુ વિધૃતે વાયૌ કૃતવર્ણપરિગ્રહા ।

વૈલ્લરી વાક્ પ્રયોક્તૃણાં પ્રાણવૃત્તિનિબન્વના” ॥

—સ્યાદ્વાદરત્નાકર પ્રથમ ભાગ પૃ ૮૯, અવતરણ.

અર્થાત્—“અનાદિ અનંત અને અક્ષરાત્મક શબ્દબ્રહ્મ, અર્થરૂપે વિવર્ત પામે છે અને તેનાથી જગતની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે”—એમ કહી તેઓ શબ્દતત્ત્વની અર્પ—અર્પણ—પ્રતિષ્ઠા વર્ણવે છે.

આ રીતે આપણા મહર્ષિઓને શબ્દતત્ત્વનું દર્શન જુદી જુદી દૃષ્ટિ થયેલું છે. એ વધાં આર્પદર્શનો અને યાત્રિક શબ્દવિજ્ઞાનની વર્તમાન દૃષ્ટિ—એ વે વચ્ચે ક્યાંય સુમેલ વેસે છે કે કેમ? એનો જવાબો તો પાકટ અનુભવવાળો શબ્દવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જ આપી શકે.

જે રીતે શબ્દના સ્વરૂપવિશે પ્રાચીન લોકોએ જુદા જુદા અનુભવો ઘડી રાખ્યા છે તે જ રીતે ‘શબ્દ’ અને ‘શબ્દાર્થ’ વા શબ્દ અને શબ્દાર્થ ‘પદાર્થ’ વચ્ચેના સંબંધપરત્વે પણ તેમની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન ચિંતકોના ઉક્ત વિચારો દ્વારા આપણે શબ્દના સ્વરૂપવિશે કોઈ એક નિર્ણીત સિદ્ધાંત નથી મેળવી શકતા એ મળે, પરંતુ જે સમયે આવા યાત્રિક શોધનની આટલી વધી સામગ્રી ન હતી અને અત્યારે શિષ્ટ ગણાતી પ્રજા અસંસ્કારી જીવન ગુજારતી હતી તેવે સમયે પણ આપણા પૂર્વજ ચિંતકોના ચિંતનીય પ્રદેશમાં ‘શબ્દ’ પણ વિશેષ સ્થાન રોકી રહ્યો હતો અને એ ગૂઢ તત્ત્વને સમજવા તેમણે પ્રવલ પ્રયત્ન ય સેવ્યો હતો—એટલી જ હકીકત આપણે માટે આજે ગૌરવરૂપ નથી?

૪ તરતનું જન્મેલું ઘાઠ્ઠા માત્ર રહવાનો ધ્વનિ કરી શકે છે, જેમ જેમ એ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હસવાનો ધ્વનિ ય કરતું થઈ જાય છે.

પછી તો એ પોતાની વૃત્તિઓને વ્યક્ત કરવા શારીરિક ભાષાસ્વરૂપ ચેષ્ટાઓનો ય આશ્રય કરતાં શીખે છે અને એમ

કરતાં કરતાં અર્થસૂચક માંઘ્યા તૂટ્યા વ્યક્ત શબ્દો બોલતું બોલતું તે, તદ્દન સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ સુધી આવી જાય છે.

૧ જ ન્યાય માનવસમાજની ભાષાના ઘટતર માટે પળ ઘટમાન છે.

‘શબ્દ’નું મૂળ
‘શપ્ આક્રોશે’
ઘાતુમાં

માનવસમાજ પોતાના બાલ્યકાલમાં હતો ત્યારે અસ્પષ્ટ શબ્દોનો કિકિયારીઓનો, મૂક માનવની પેટે શારીરિક નિશાનીઓનો અને વિશેષ સ્પષ્ટ વ્યવહાર માટે ચિત્રોનો ય ઉપયોગ કરતો કરતો પ્રૌઢ વય પામી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણના યુગમાં આવ્યો ત્યારથી ભાષાની શરૂઆત થઈ કહેવાય.

સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણનું જ નામ ભાષા. ‘ભાષ્’ ઘાતુનો મૂળ અર્થ ‘વ્યક્ત વાણી’ છે.

૫ ‘બાર ગાઉએ બોલી વદલાય’ ૧ ન્યાયે જોઈએ તો ભાષાઓનો

આરોવારો નહીં જણાય. ભાષાભેદનો આ પ્રવાહ

ભાષાભેદનાં
નિમિત્તો અને

ભાષાના ભેદપ્રભેદો

સનાતન છે. સ્પષ્ટરીતે જુદાં જુદાં નામપૂર્વક ભાષા-ભેદનો જન્મ અને તેનો પ્રચાર થતાં મળે યુગો વીત્યા હોય પરંતુ સ્પષ્ટ ભાષાનાં વીજ આરથી રોપાયાં,

ભાષાભેદનાં વીજ પળ ત્યારથી નચાયાં માસે છે.

૬ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો^{૧૬} સર્વકાલે સદા સંભવે એવાં છે: ભૌગોલિક

ભાષાભેદનાં
નિમિત્તો

પરિસ્થિતિ, ઋતુઓની અનિયમિતતા, શીતતાનું આધિક્ય, ઉષ્ણતાની પ્રવલ્લતા, રાજ્યોની ક્રાંતિ, અન્ય અન્ય ભાષાઓનો સંપર્ક, સ્વચ્છ-શુદ્ધભાષાના આગ્રહની

લામી, શરીરનું અને ઉચ્ચારણનાં સાધનોની રચનાનું વૈવિધ્ય, બોલવાનાં સ્થાનો,

૧૪ વૈયાકરણોએ ‘શબ્દ’ પદનું પૃથક્કરણ કરીને એમ જણાવ્યું છે કે તેમાં ‘શપ્’ પ્રકૃતિ છે અને ‘દ’ પ્રત્યય છે. ‘શપ્’ ઘાતુનો અર્થ ‘આક્રોશ’ છે. ‘શબ્દ’ પદના મૂળમાં રહેલો ‘શપ્’ આ કિકિયારીઓનો સંવાદક જણાય છે.—

(સિદ્ધહેમચંદ્ર અધ્યાય ૪-૨-૨૩૭)

૧૫ “ભાષિ વ્યક્તાયાં વાચિ”—સિદ્ધહેમઘાતુસંગ્રહ તથા પાણિનીય ઘાતુસંગ્રહ.

૧૬ “સર્વેષાં કારણવશાત્ કાર્યો ભાષાવિપર્યયઃ ।

માહાત્મ્યસ્ય પરિબ્રંશં મદત્પ્રાતિશયં” તથા ॥

आस्यप्रयत्नो, करणो अने बाह्यप्रयत्नोनी विविध प्रकारनी अशुद्धिओ, अज्ञान, एक ज शब्दनां अनेकविध उच्चारणो, विजयी प्रजा अने पराजित प्रजा वच्चे गाढ संपर्क, पराजित प्रजानो ठेठ अंतःपुर सुधी प्रवेश अने ओहीनो संबंध, देशदेशांतरमां भ्रमण अने व्यापारादि कार्य माटे स्थिरवास, मिथ्याअभिमान, अशुद्ध उच्चारण, अशुद्ध वाचन अने व्याकरण तथा व्युत्पत्ति प्रति वैदरकारी वगैरे अनेकानेक कारणो भाषामेदने नापजावी शके छे.

७ एक बार एम कट्टी लईए के कोई एक समाज शुद्ध उच्चारणोनी विशेष तरफेण करनारो छे. बहारनो खास संपर्क

शुद्ध उच्चारण-
वाढ्या समाजमां
पण भाषामेदनां
निमित्तो

नयी. अने व्याकरण वा व्युत्पत्तिशास्त्र साये सहानुभूति पण छे. तेम छतां प्रकृतिए निर्मेल्य मानवनां उच्चारण-
स्थानो सदा एकसरखां होवां के रहेवां संभवित नयी.
वळी, उच्चारणस्थानो ऊपर जेमनी असर सदा रहे छे

एवी प्राकृतिक गरमी, शरदी, खानपाननी विशेष प्रकारनी अनुकूलता वगैरेनी परिस्थिति सदा एकसरखी रहेवी पण घटमान नयी. एवां एवां सर्व सुलभ अनेक निमित्तोने लीधे उच्चार्यमाण वर्णनो रणको सदा काळ एकसरखो रहेतो नैयी.

प्रच्छादनं च विभ्रान्तिं यथालिखितवाचनम् ।

कदाचिद् अर्जुवादश्च कारणानि प्रचक्षते ”

—रूपकपरिभाषा (पद्मभाषाचंद्रिकामां अवतरण)

१७ “ शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ”

—मीमांसादर्शन अ० १, पा० ३ अधि० ८ सूत्र २५.

“ महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चरन्ति । वायुर्नाभिरुत्थितः उरग्नि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितः भूर्धानमपह्नाय परावृत्तः वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दान् अभिव्यनक्ति । तत्र अपराध्येत अपि उच्चारयिता । यथा शुष्के पतिष्यामि इति कर्दभे पतति,

सकृद् उपस्पृश्यामि इति द्विः उपस्पृशति । ततोऽपराधात् प्रवृत्ता 'गावी'-आदयो भवेयुः । न नियोगतोऽविच्छिन्नपारंपर्या एव इति"—शावरभाष्य.

यदि हि एकान्तेन यादृशः परमुखात् शब्दः श्रूयते तादृगेव सर्वेण सर्वदा उच्येत ततो घृद्व्यवहारपरम्परायां सत्यां गवादिभिरिव न गाव्यादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसीत् इत्यव्यवसायाद् अनादित्वमङ्गीक्रियते ।

अपराधजस्य शब्दस्य संभवात् तु तदाशङ्कायां सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामुनादित्वम् । 'प्रयत्ननिष्पत्तेः' इति । पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्नाभिव्यक्तिरेव हेतुत्वेन उपदिश्यते । अपर आह—'अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागिता' इति । यो हि अस्खलित-प्रयत्नः शब्दम् अभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारणमात्रात् सर्वे समानविधाना भवेयुः । यदा तु अप्रयत्ननिष्पत्तिरपि शब्दे संभाव्यते तदा तत्र अपराधजरूपा-न्तरापत्तिप्रसङ्गाद् न नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् । अथवा शब्दविषयस्य प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिस्तस्यापराधः सुनिपुणानामपि अविकलकरणानां दृश्यते किमुत अनिपुण-चिगुणकरणानाम् ।

यश्च प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृतास्पदः ।

शब्दे स तदभिव्यक्षणे प्रसजन् केन वार्यते ? ॥

अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु साधुता ।

सापराधेष्वसाधुत्वं व्यवस्थैवं च तत्कृता ॥

*

*

*

अपराधस्य भागित्वादुभयं सावकाशकम् ।

साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥

*

*

**

एक एवायं शब्दः पुर्याऽशक्ति-प्रमादकारणादिभेदात् तां तां वर्णन्यून-अति-रेक-क्रमान्यत्व-आदिअवस्वामुपनतस्तेन तेन अपभ्रंशरूपेण गृह्यमाणः तमेव अर्थं प्रतिपादयति इति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दान्तरत्वैकान्तसिद्धिः"—(उक्तसूत्रं तन्त्रवार्तिक पृ० २७५-२७६ आनन्दाश्रम)

"अशक्तिजानुकरणार्थः—अशक्त्या कथंचिद् ब्राह्मण्या 'ऋतकः' इति प्रयोक्तव्ये 'लृतकः' इति प्रयुक्तम्"—(महाभाष्य अ० शा० पृ० ४५)

૮ ગમે તે વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે કોઈનું વળણ વધારે પડતું વિવૃત
 હોય છે वा સંવૃત હોય છે, ઘોષ હોય છે वा અઘોષ હોય
 ઉચ્ચારણ કરના- છે, કોઈનું વળણ વધારે પડતું નાસ્તિક્ય રહે છે, એકો
 રાષ્ટ્રોની વિવિધ પળ સંભવ છે કે દન્ય અક્ષરો જ ન બોલી શકાય
 પરિસ્થિતિ અને એટલે તર્કાને વઢલે ટર્કા જ બોલાઈ જાય वा દન્ય
 ઉચ્ચારણો ઊપર 'લ' ને વઢલે 'ર' જ નીકળી જાય, મૂર્ધન્ય 'ખ'
 ણી વિધવિધ ને વઢલે 'ન' જ આવી જાય, બોલતાં બોલતાં
 અસર એકત્રે વઢલે વીજો પળ સર્વર્ણ વર્ણ જ ચૂરી પડે,
 કેટલીક વાર વર્ણોનો વિપર્યાસ પળ થઈ જાય, વધારે પડતું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ
 કે વધારે પડતું હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ થઈ જાય, ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિતના
 મેદનું અજ્ઞાન હોઈ વધારે પડતું તીવ્ર કે મંદ ઉચ્ચારણ થઈ જાય, 'શ'
 'ષ' 'સ' કે 'ચ' નો મેદ જતો રહે, 'ઋ' નાં વિવિધ ઉચ્ચારણો
 પ્રવર્તે, 'ઐ' કે 'અઈ' ના મેદનો તેમ જ 'ઔ' કે 'અઉ' ના મેદનો
 સ્થાલ ભૂંસાઈ જાય, વે સ્વેરો અવ્યવહિત રીતે સાથે આવતાં તેમનું ઉચ્ચારણ

૧૮ પાણિનિ વગેરે વૈયાકરણોએ પોતાના વ્યાકરણમાં સ્થાન એક સ્વરસંધિનું
 પ્રકરણ રાખ્યું છે તે જ, આ વાક્યનું પ્રવલ્લ ઉદાહરણ છે :

દણ્ઠ + અપ્રમ્ - દણ્ઠાપ્રમ્ । તવ + એપા - તવૈપા । દેવ + ઇન્દ્રઃ - દેવૈન્દ્રઃ ।

પ્ર + ઝટઃ = પ્રૌટઃ । પ્ર + ઋણમ્ - પ્રાણમ્ । ઇહ + એવ - ઇહેવ ।

વિમ્બ + ઓષ્ટી - { વિમ્બોષ્ટી, | પ્ર + એલ્યતિ - પ્રેલ્યતિ ।
 વિમ્બૌષ્ટી

દધિ + અત્ર - { દધ્યત્ર, | નદી + એપા - { નદિ-એપા |
 દધિયત્ર નયેપા

ને + અનમ્ - નયનમ્ । નૈ + અકઃ - નાયકઃ ।

લો + અનમ્ - લવનમ્ । લૌ + અકઃ - લાવકઃ ।

તે + અત્ર - તેઽત્ર । ગો + અસઃ - ગવાસઃ ।

દધિ - દધિ, દધિ । મધુ - મધુ, મધુ વગેરે.

बदलाई जाय, त्वरायी बोलचा जतां वच्चेना के अंतिम वर्णों खवाई जाय वा बदलाई जाय, विसर्ग अने 'ह', उपध्मानोय अने 'ह' तथा जिह्वा-मूलीय अने 'ह' ए वचा वच्चेनो विभाग जतो रहे, वे व्यंजनों अव्यवहित

११ पाणिनि वगेरे वैयाकरणोए पोताना व्याकरणमां खास एक व्यंजनसंधिनुं प्रकरण आप्पुं छे ते ज, आ बाबतनुं समर्थक उदाहरण छे:

ककुब् + मण्डलम्— } ककुब्मण्डलम्,
ककुब्मण्डलम्.

वाग् + मयम्—वाग्मयम् ।

वाग् + हरिः—वाग्हरिः ।

वाक् + शरः—वाक्शरः ।

कः + खनति—कखनति ।

कः + पचति—कपचति ।

कः + शेते—कशेते ।

कः + चरति—कचरति ।

भवान् + चरः—भवान्चरः ।

पुम् + कामा—पुंस्कामा ।

नृन् + पाहि—नृन्पाहि ।

सम् + कर्ता— } संस्कर्ता
सस्कर्ता

त्वम् + करोषि— } त्वं करोषि
त्वद् करोषि

सम् + राट्—सम्प्राट् ।

सुगण् + शेते—सुगण्शेते ।

भवान् + साधुः—भवान्साधुः ।

कः + अर्थः—कोऽर्थः

देवाः + यान्ति—देवायान्ति ।

अव्यय् + याति—अव्ययाति ।

वृक्षौ + इह— } वृक्षाविह,
वृक्षाइह

कः + उ—कयु ।

देवाः + आसते—देवायासते ।

सुगण् + इह—सुगण्णिह ।

कन्या + छत्रम्—कन्याच्छत्रम् ।

अर्कः—अर्कः, अर्कः ।

त्वक्—त्वक्, त्वक् ।

पुनर् + रात्रिः—पुनारात्रिः ।

गूढ् + तम्—गूढम् ।

उत् + स्थानम्—उत्थानम् ।

सः + एष—सैष (पादपूरणे) ।

वाक्—वाक्, वाग् ।

चक्षुः + च्योतति—चक्षुश्च्योतति ।

क्वीरम्—ख्वीरम्, क्वीरम् ।

अप्सराः—अप्सराः, अप्सराः ।

तत् + शेते—तच्छेते ।

तत् + टकारः—तट्टकारः ।

तत् + लुनम्—तल्लुनम् ।

भवान् + लुनाति—भवान्लुनाति । वगेरे.

રીતે સાથે આવતાં તેમનું ઉચ્ચારણ વદલી જાય, સંયુક્ત વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ કરવા જતાં આગલ કે વચ્ચે ગમે તે સ્વર ઉમેરાઈ જાય અવેસ્તાનું ઉચ્ચારણ તથા 'દેવ' બોલવા જતાં 'દર્ણે' એવું બોલાઈ જાય—આવાં અનેકાનેક કારણોને લીધે નીચજતાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો જ સમય જતાં ભાષામેદના પ્રવાહને જન્માવે છે.

૧ 'અમુક પ્રકારનાં જ ઉચ્ચારણો શુદ્ધ છે અને એથી ઝલટાં અશુદ્ધ છે' એવું પ્રામાણિકપણે માનતા અને એ જ પ્રમાણે પોતાની કલ્પના પ્રમાણે શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રચારનો પ્રયત્ન છતાં પોતે કલ્પેલા અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો કદી મૂંસાવાનાં નથી થઈ શકતાં એવા ભાષાસંસ્કૃતિના કેટલાક પ્રેમીઓ પોતે સ્વીકારેલાં શુદ્ધ ઉચ્ચારણોનો જ પ્રચાર કરવા અને પોતે કલ્પેલાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારણોનો સમૂહ ધ્વંસ કરવા પ્રવ્રલ પ્રયત્ન સેવે છતાં ય તે અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો ઉક્ત કારણોને લીધે સમાજમાંથી સર્વથા અશ્રાવ્ય થયાં નથી, યતાં નથી તેમ ધ્વાનાં પણ નથી જ.

૨૦ 'હ્રી' નું 'હ્રી', 'સ્ટેશન' નું 'ઈસ્ટેશન', 'સ્થિતિ' નું 'ઈસ્થિતિ' 'ભાર્યા'નું 'ભારજા' વગેરે ઉચ્ચારણો સુપ્રતીત છે.

૨૧ સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ.	આવેસ્તિક ઉચ્ચારણ.
एषाम्	अवेषाम्
प्रति	पइति
पृथु	पेरथु
मेवज	वएयज
धेष्ठ	क्षएस्त

વગેરે અનેક ઉદાહરણો પ્રતીત છે.

૧૦ શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રવર્તન માટે શિક્ષાઓ રચાઈ, સ્વરોના મેદૈર્મેદો

૨૨ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એ, ઈ, ઓ, ઔ સિવાયના તમામ સ્વરોના અઢાર અઢાર મેદ ઘટાવેલા છે અને એ, ઈ, ઓ, ઔના ચાર ચાર મેદ કહેલા છે :

હસ્વ—અ

દીર્ઘ—આ

ઘન—અ ૩ (ઘનનો અંક ત્રિમાત્રિક ઉચ્ચારણનો ધોતક છે)

૧ હસ્વ અ ઉદાત્ત

૨ હસ્વ અ અનુદાત્ત

૩ હસ્વ અ સ્વરિત

૪ દીર્ઘ આ ઉદાત્ત

૫ દીર્ઘ આ અનુદાત્ત

૬ દીર્ઘ આ સ્વરિત

૭ ઘ્ન અ ૩ ઉદાત્ત

૮ ઘ્ન અ ૩ અનુદાત્ત

૯ ઘ્ન અ ૩ સ્વરિત

હસ્વ અ ઉદાત્ત સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક

હસ્વ અ અનુદાત્ત „ „

હસ્વ અ સ્વરિત „ „

એ જ પ્રમાણે દીર્ઘ અને ઘ્ન ‘અ’ ના પળ સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એવા બે પ્રકાર સમજવા.

આ રીતે એક ‘અ’ નાં જ અઢાર ઉચ્ચારણો થાય છે. એ જ પ્રમાણે ‘ઈ’ વગેરે અથવા સ્વરોનાં અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણો સમજવાનાં છે.

‘એ’ વગેરે ચાર સ્વરોનું ‘હસ્વ’ ઉચ્ચારણ, પાળિત્રિ વગેરે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ સ્વીકાર્યું નથી તેથી તેમના પ્રત્યેકના ચાર ચાર પ્રકાર જ થાય છે.

આ પ્રમાણે સ્વરોનાં અનેકવિધ ઉચ્ચારણો થાય છે. એ દરેક ઉચ્ચારણ અર્થવાહક છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

વર્તમાનમાં તો માત્ર મેદો જ ગણાવવાના રહે છે પરંતુ તે પ્રત્યેક મેદનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું કે શોધી કાઢવું અને તેની અર્થવાહકતા સમજવાનું લગભગ અગમ્ય જેવું જણાય છે.

शोधाया, उच्चारणसंबंधी नाना मोटा अनेक^{२३} दोषोनी गवेषणा थई,
 शुद्ध शब्दने ज कामवेर्तुनुं रूप अपायुं, अशुद्ध
 शुद्ध उच्चारणो शब्द घातकरूपे वर्णवायो, शुद्ध उच्चारण ज मोक्षनुं
 माटेनो प्रयत्न असाधारण साधन कहेवायुं अने सर्वथा शुद्ध
 उच्चारण करे एवो एक श्रोत्रिय वर्ग ज ऊभो करवामां आव्यो—ए
 रीते शुद्ध उच्चारणनी प्रतिष्ठा माटे अनेकानेक^{२४} प्रयत्नो
 छेवटे अशुद्धने थया छतां य अशुद्ध उच्चारणनी फरियाद मटी नहों
 पण शुद्ध मानीने अने छेवटे ‘शिष्टोनी उच्चारण पद्धति विविध छे’
 चलाववुं पड्युं एम ठरावी ए प्राकृत उच्चारणोने—स्वाभाविक
 उच्चारणोने पण आप्ताने लीघे शुद्ध मानीने नभावी छेवानुं ज आव्युं.

२३ “के पुनः संवृतादयः ?—संवृतः, कलः, घातः, एणीकृतः, अम्यकृतः, अर्धकः, प्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, क्षिणः, रोमशः”

“ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हृतमम्यकृतं घातमथो विकम्पितम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः—” (महाभाष्य पृ० ३० वा० अ०)

२४ “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति” इति ।
 —(सर्वदर्शनसं० पाणिनिदर्शन पृ० २९६ वा० अ०)

“नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वदवाप्रयैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति ये चिकमितापिणः ॥” —(सर्वदर्शनसं० पाणिनिदर्शन पृ० २९६ वा० अ०)

२५ दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिर्नास्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥—(महाभाष्य—पृ० ४ वा० अ०)

૧૧ વર્તમાનમાં જે ભાષા ‘સંસ્કૃત’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં ય અનાર્યજૈનસંપર્કને લીધે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતમાં પણ પેસી ગયા છે અને વિવિધ ઉચ્ચારણો થયાને કારણે વીજાં ઉચ્ચારણોની નીપજતો શબ્દભેદ પળ તેમાં વધી ગયો છે. અસર

૧૨ મહાન્ શબ્દશાસ્ત્રી યાસ્કે અને આદ્ય વૈયાકરણ મહર્ષિ પાણિનિય સંગ્રહેલો શબ્દસંગ્રહ જોઈશું તો જણાશે કે તેમાં કેટલા ય ધાતુઓ અન્ય ભાષાના પેસી ગયા છે અને કેટલા ય ધાતુઓ તો વિવિધ ઉચ્ચારણોને પ્રતાપે એકમાંથી અનેક જેવા થઈ ગયેલા છે.

યાસ્કે—

યાસ્કનું
ઉદાહરણ

“લોટતે—લોટતે । પિસ્યતિ—વિસ્યતિ । પ્રવતે—
પ્લવતે । કવતે—ગવતે । રજતિ—લજતિ । ઋણ્વતિ—
ઋણોતિ । ઇયર્તિ—ઈર્તે । ધ્રતિ—ધ્રાતિ—ધ્રયતિ । જયતિ—

જવતિ । દ્રમતિ—દ્રવતિ ”—[નિરુક્ત પૃ૦ ૧૯૮] ઉપર જણાવેલા બધા પ્રયોગો ‘ગતિ’અર્થવાળા છે.

“દાશતિ—દાસતિ ”—આ પ્રયોગ ‘દાન’અર્થવાળો છે.

—[નિરુક્ત પૃ૦ ૨૪૧]

૨૬ પિક અને તામરસ જેવાં અનાર્યપદો વેદમાં પણ પેસી ગયાં છે તથા મૂળતઃ અનાર્ય એવાં શાણિ (શાહિ-શાહ) તુરુક્ક (તુર્ક-તરક) મિલ્લ અને મ્લેચ્છ (મલેક-મલેછ-મુલક) વગેરે પદો પણ વિશિષ્ટ સંસ્કાર પામીને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પ્રચાર પામેલાં છે.

૨૭ કુર-કુર । હર્ષ-હરિષ । ચન્દ્ર-ચન્દિર । વગેરે સંસ્કૃત પદો, વિવિધ ઉચ્ચારણનો સ્પષ્ટ સંવાદ છે.

૨૮ નિરુક્ત—વૈકટેશ્વર પ્રેસની આવૃત્તિ.

“नवम्-नव्यम्-नूतनम्-नूतनम्”—नवुं—[निरुक्त पृ० २४४]

“हरितः-सरितः”—नदी —[निरुक्त पृ० १६१]

“तोयम्-तूयम्”—पाणी —[निरुक्त पृ० १६०]

“उपरः-उपलः”—मेघ —[निरुक्त पृ० १५४]

“गभीरा-गम्भीरा । सरः-स्वरः । वाणी-घाणः ।”—एटले वाणी
—[निरुक्त पृ० १५६-१५७]

“ग्मा-ग्मा । क्षमा-क्षा-क्षमा ” । एटले पृथ्वी ।
—[निरुक्त पृ० १५५]

पाणिनि—

पाणिनिनुं उदाहरण “जि-जि अमिमवे । दु-दु गतौ । क्षि-क्षे-सै क्षये ।
शु-शु गतौ । गृ-शृ सेचने । धृ-दृ कौटिल्ये । कै-नै
शब्दे । सै-श्रे पाँके । पै-वै शोषणे । राख्-लाख् शोषण-

अलमर्थयोः । द्राख्-ध्राख् शोषण-अलमर्थयोः । वख्-मख् गतौ । रङ्ग-लङ्ग
गतौ । इख्-ईख् गतौ । युङ्ग-जुङ्ग गतौ । अर्च्-अञ्च् पूजयाम् । शुच्-गुल्च्
स्तेये” । लक्ष्-लङ्-लाङ् लक्षणे । हीङ्-ही लङ्गायाम् । स्फर्छ-स्फर्छी
विस्मृतौ” । धृज्-धृज् वृज्-ध्वज् धृज्-ध्रज् गतौ । वृज्-वृज् गतौ । गुज्-
गुज् अव्यक्ते शब्दे । जज्-जज् युद्धे । तप्-धृप् संतोषे । किट्-खिट्
उर्त्रासे । यम्-जम् मैथुने । चम्-छम्-जम्-झम् अँदने । शुच्-शुच् अमि-
पवे । मील्-स्मील्-स्मील्-क्ष्मील् निमेषणे” ।

२९ सिद्धान्तकौमुदी—धातुसंग्रह.

[१ पराजय करवो । २ गति करवी—जयुं । ३ क्षीण धयुं । ४ सौचयुं । ५ कुटि-
लता । ६ शब्द करवो । ७ रांघयुं । ८ शोषायुं । ९ अलमर्थे-चस-सयुं-पयुं । १०
पूजयुं । ११ चोरी करवी । १२ चिह्न-निशान करयुं । १३ लाजयुं । १४ मूलयुं ।
१५ गूजयुं । १६ जङ्गयुं । १७ तपयुं । १८ त्रासयुं । १९ जद्वयुं । २० स्वायुं ।
२१ प्रवाही पदार्थमां बीजो प्रवाही भेदवो । २२ संकोचयुं ।]

શાલ્-શ્લાલ્ વ્યાપ્તૌ । ચલ્-ચલ્ ચલેને । જોત્-જોત્ ભાસેને । તક્-તક્ તનૂકર્ણે । વાલ્-વાલ્ કાઢ્યાયૌ । દે-ત્રૈ પાલેને । લોક્-લોક્ દર્શને । વૃધ્-ઞધ્-ઇધ્ વૃદ્ધૌ । શીમ્-ચીમ્ કેલ્યને । વ્યે-ઝ્ય તત્તુ-સંતૌને । ગ્રસ્-ગ્લસ્ અદને । ભક્-ભલ્ક ભક્ષણે । ટલ્-ટલ્ વૈકલ્યે । પૃચ્-પૃજ્-પિચ્ સંપર્ચને । ચુળ્-છુટ્ છેદેને । લજ્-લજ્ઞ્ ગ્રીડે^{૧૧} । ચલ્-ચલ્ મેદે^{૧૨} । ઇલ્-હેલ્ વિવાધાયૌ । તલ્-દલ્ ઉપક્ષયે । દલ્-દલ્ દર્શને । યજ્-યજ્ પૂજાયૌ । તિમ્-તીમ્-છિમ્-છીમ્ ઔદીર્ઘભાવે । અપની-ઓળ્ અંપ-નયને । પ્યુષ્-પ્યુસ્-પુસ્ વિભોગે । મૃશ્-મ્રશ્ અધઃપત્તેને ।

—[પાણિનિ ધાતુસંગ્રહ]

ધાતુઓનાં રૂપોમાં—

કરતિ-કરોતિ । અપનયતિ-ઓણતિ । કાશતે-કાશ્યતે । ધ્રુવતિ-ધ્રુવતિ । નૌતિ-નુવતિ । કૌતિ-કુવતિ । ધૂનોતિ-ધૂનાતિ । માનતે-માનયતે । છુણ્ણતિ-છુણ્ણયતિ । શ્રણતિ-શ્રાણયતિ । બોધતિ-બોધયતિ । બ્રુહતિ-બ્રુહ્યતિ । પૂર્યતે-પૂરયતિ । ચેતતિ-ચેતયતિ । મહતિ-મહ્યતિ । સ્તનતિ-સ્તનયતિ । ઘોષતિ-ઘોષયતિ । ભૂપતિ-ભૂપયતિ ।

ઉક્ત વર્ધાં નામો, ધાતુઓ અને ધાતુરૂપોમાં નીપજેલી ઉચ્ચારણોની વિવિધતા અછતી રહે એવી નથી.

૧૩ એમાં કયું ઉચ્ચારણ પહેલું અને કયું પછીનું અથવા કયું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ અને કયું અશુદ્ધ એવો વિભાગ શી રીતે બતાવી શકાય ? છતાં એ

[૧ વ્યાપવું । ૨ ચડી જવું । ૩ પ્રકાશ । ૪ પાતલું કરવું । ૫ વાંછવું । ૬ પાલવું । ૭ જોવું । ૮ વધવું । ૯ શ્લાષા કરવી । ૧૦ વળવું । ૧૧ વિહ્વલ થવું । ૧૨ મિશ્ર થવું । ૧૩ છેદવું । ૧૪ લાજવું । ૧૫ મેદવું । ૧૬ વાધા કરવી । ૧૭ ક્ષીણ થવું । ૧૮ જોવું । ૧૯ મીનું થવું । ૨૦ દૂર કરવું । ૨૧ વિભાગ કરવો । ૨૨ અધઃપાત થવો ।]

સંગ્રહ જોતાં એમ તો કલ્પી શકાય એવું છે કે સંગ્રહકારે જે શબ્દને પ્રથમ લીધો છે તેનું ઉચ્ચારણ આથ ઉચ્ચારણ હોય અને પછી લીધેલો શબ્દ તે, એ આથ ઉચ્ચારણનું વીજું ઉચ્ચારણ હોય.

૧૪ ઉક્ત કલ્પના અસંગત ન ભાસતી હોય તો એ વધો શબ્દસંગ્રહ આ નીચે જણાવેલાં વિવિધ ઉચ્ચારણોનો સમર્થક છે એમ કહી શકાય :

ઉપર જણાવેલ શબ્દસંગ્રહમાં ક્યાંક 'ઠ' નો 'ઠ,' 'પ' નો 'વ,'
 'ર' નો 'લ,' 'ક' નો 'ગ,' 'વ' નો 'ઓ,'
 ઉચ્ચારણભેદનું 'ઙ્ય' નો 'ઈ' થયો છે. ક્યાંક 'અ' નો 'આ'
 પરિણામ કે 'અ્ય,' 'મ' નો 'વ,' 'શ' નો 'સ'

બોલાયો છે. ક્યાંક 'ત્ત' નો 'તન,' 'ક્ષ્મ' નો 'ક્ષમ' એવું અન્તઃસ્વર-
 વૃદ્ધિવાળું ઉચ્ચારણ થયું છે, ક્યાંક 'હ' નો 'સ,' 'ઓ' નો 'ઉ' તથા
 અનુસ્વારનો વધારો થયેલો છે. ક્યાંક 'ગ' નો 'જ,' 'વ' નો વધારો,
 'ર' નો વધારો, 'ઙ' નો 'એ' અને 'ક્ષ' નો 'સ' થયેલો છે. ક્યાંક
 'ગ' નો 'ઘ,' 'ધ' નો 'હ,' 'સ' નો 'શ,' 'પ' નો 'વ,' 'દ'
 નો 'ધ,' 'વ' નો 'મ' અને હસ્તનો દીર્ઘ થયેલો છે. વળી ક્યાંક 'ય'
 નો 'જ,' 'વક્ત્ર' ના 'વંક' ની પેઠે 'અર્ચ્' નો 'અચ્ચ,' 'દર્શ' નો
 'દંસ્' અને 'લજ્ઞ' નો 'લાજ્ઞ' થયેલો છે. ક્યાંક ન્યૂનાક્ષરતા આવી
 ગઈ છે. ક્યાંક 'સ્મ' નો 'સ્મ,' 'ત' નો 'ધ,' 'ક' નો 'સ્વ,' 'ચ'
 નો 'છ,' 'જ' અને 'જ્ઞ,' 'શ' નો 'ચ' તથા 'શ' 'સ' 'ક્ષ'
 અને 'લ' નો વધારો થયેલો છે. ક્યાંક 'જ' નો 'જ,' 'ક્ષ' નો 'છ,'
 'દ' નો 'ત,' 'એ' નો 'એ,' 'ક' નો 'ચ' થયેલો છે. ક્યાંક
 આથ 'વ' લોપ પામી શેષ 'ઋ' નો 'ઈ' થઈ 'એ' થયેલો છે. ક્યાંક
 'ક' નો 'ચ,' 'વે' નો 'ઝ,' 'ચ' નો 'જ' તથા 'છ,' 'એ' નો
 'હે,' 'ત' નો 'દ' થયેલો છે. ક્યાંક 'વ' વધી ગયો છે, ક્યાંક 'પ'

નો ‘સ’ અને ‘ઋ’ નો ‘ર’ બોલાયો છે. તથા ‘અપની’ નો ‘અપ’ ઉપસર્ગ ‘ઓ’ રૂપે થઈ ‘ઓળ’ ધાતુમાં અંગરૂપ બની ગયો છે અને ‘ની’ નો અન્ત્ય ‘ઈ’ સ્તરી ગયો છે.

ए रीते कहेवाती संस्कृत भाषाना उपर्युक्त शब्दोमां अने उदाहरणरूपे टांकिलां कैटलंक क्रियापदोमां उच्चारणभेदनो प्रवाह अविच्छिन्नपणे घणालंबा समयथी चाल्यो आवे छे त्यारे प्राकृत भाषाओमां तो ए प्रवाह निरन्तर वही ज रह्यो छे.

૧૫ ઉક્ત ધાતુસંગ્રહમાં વીજી વીજી ભાષાના ધાતુઓ પણ પેઠેલા છે
 સંસ્કૃતમાં અન્ય એ હકીકત તો સુદ યાસ્કે અને મહાભાષ્યકારે પોતે
 ભાષાના ધાતુનો પણ જણાવેલી છે: “શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષુ એવ
 પ્રવેશ, ए विशे भाष्यते” × × × “विकारमस्य आर्येषु
 यास्क અને भाषन्ते ‘शवः’ इति”—[यास्क निरुक्त पृ. १०४]
 भाष्यकार “स एषः शवतिर्गतिकर्मा गत्यर्थो धातुः कम्बोजेष्वेव
 भाष्यते—म्लेच्छेषु प्रवृत्त्या प्रयुज्यते शवतिर्गच्छति—इत्यर्थः”—[निरुक्तनी
 दुर्गाचार्यकृत वृत्ति पृ० १०५—तथा महाभाष्य आह्निक १ पृ० २१]

આ ઉપરાંત ए ज पाना ऊपर “सर्वे देशान्तरे” वाक्यना भाष्यमां જણાવ્યું છે કે—“हम्मातिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमच्येषु, गमिमेव तु आर्याः प्रयुज्जते ।” अर्थात् ‘शव्’ एटले ‘जवुं’ एवो प्रयोग अनार्य एवा कंबोज देशमां ज प्रचलित छे, आर्यलोको तो ‘शव’ नो अर्थ ‘मड्डुं’ करे छे. ‘हम्म्’ एटले ‘जवुं’ एवो प्रयोग सुराष्ट्र देशमां प्रचलित छे अने प्राच्यमच्य देशमां ‘रंह्’ एटले ‘जवुं’ नो प्रयोग चाले छे, त्यारे आर्यलोको ‘गम्’ (एटले ‘जवुं’) नो प्रयोग करे छे.

માપ્યકારનો ઉક્ત ઉલ્લેખ એવું ઝાઝે છે કે ‘ગમ્’ ધાતુ આર્યશાસ્ત્રાનો છે, ‘શવ્’ કંતોજ પ્રદેશનો છે અને ‘હમ્’ ધાતુ સુરાટ્ તરફનો તથા ‘રંહ્’ ધાતુ પ્રાચ્યમચ્ચ વાજુનો છે. (પ્રાચ્યમચ્ચ એટલે પૂર્વના મચ્ચ દેશો—આર્યવર્તમાં જે દેશો પૂર્વમાં આવેલા છે તેઓમાં જે મચ્ચવર્તી દેશો છે તે ‘મગધ’ વગેરે દેશો.)

૧૬ સુદ વેદમાં પણ ‘પિક’ વગેરે કેટલાક શબ્દો એવા મળે છે કે જેમની પરંપરા મ્લેચ્છોમાં જઝઝાયેલી હોય. મહર્ષિ વેદોમાં પણ અનાર્ય જૈમિનિએ રચેલા મીમાંસાદર્શનમાં “ચોદિતં તુ પ્રતી-શબ્દોનો પ્રવેશ યેત અવિરોધાત્ પ્રમાણેન” —[અધ્યાય ૧ પાદ ૩ સૂ. ૧૦ અવિકરણ ૫] એવું એક સૂત્ર છે. તેના માપ્યમાં શ્રીશંકરમુનિ જણાવે છે કે—

“અથ યાન્ શબ્દાન્ આર્યા ન કસ્મિંશ્ચિદર્થે આચરન્તિ મ્લેચ્છાસ્તુ કસ્મિંશ્ચિત્ પ્રયુજ્જતે યથા પિક-નેમ-સત-તામરસ-આદિશબ્દાઃ તેષુ સંદિહઃ । કિં નિગમ-નિલ્લક્ત-વ્યાકરણવદેન ધાતુતોઽર્થઃ કલ્પયિતવ્યઃ સત્ત યત્ર મ્લેચ્છા આચરન્તિ સ શબ્દાર્થઃ ? ઇતિ ” તાત્પર્ય એ છે કે વેદોમાં ‘પિક’ ‘નેમ’ ‘સત’ ‘તામરસ’ વગેરે એવા કેટલાક શબ્દો મળે છે કે જેમનો પ્રયોગ આર્ય લોકો કરતા નથી પણ મ્લેચ્છો કરે છે તો પછી એવા અનાર્ય શબ્દોનો અર્થ શી રીતે સમજવો ? શું નિગમ નિલ્લક્ત કે વ્યાકરણ દ્વારા એવા શબ્દોનો અર્થ મેલવવો કે મ્લેચ્છો જે અર્થમાં તે શબ્દોને વાપરે છે તે અર્થ ગ્રહણ કરવો ? આના ઉત્તરમાં માપ્યકાર જણાવે છે કે “ત્યાં વૈદિક પરંપરા સાથે કશો વિરોધ ન આવતો હોય ત્યાં મ્લેચ્છોએ માનેલો અર્થ લેવામાં ય કશો વાઘ નથી.”

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો દ્વારા એવું પ્રમાણિત થાય છે કે આર્યશાસ્ત્રમાં અનાર્ય માપાના શબ્દો પેસી ગયેલા હતા અને તે પણ ઊંઘા સમયથી.

“ ન મ્લેચ્છિતૈ નાપમાષિતૈ મ્લેચ્છો હ વા एष यद् अपशब्दः
 म्लेच्छ मा भूम इति अध्येयं व्याकरणम् ”—[महाभाष्य पृ० ४]
 અપભ્રષ્ટ બોલનારને આ રીતે મ્લેચ્છ થઈ જવાની સક્તિ ધમકી છતાં ય
 આર્યભાષામાં અનાર્ય શબ્દોનો પેસારો અટકી શક્યો નહીં.

૧૭ તાત્પર્ય એ છે કે ઉચ્ચારણોની શુદ્ધિ જાળવનારા સમાજમાં પણ એ
 રીતે ભાષાભેદનાં નિમિત્તો હમેશાને માટે ઊભાં જ હોય છે તેથી ઉપર કહ્યું છે
 તેમ સ્પષ્ટભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેનાં ભેદક કારણોની ઉત્પત્તિ એ બન્ને સહમૂ
 હોવી અસંભવિત માસતી નથી.

૧૮ એમ છે છતાં ય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી ભાષા-ભાષા વચ્ચેનો વિવેક
 થઈ શકે છે. ભાષાભેદનાં નિમિત્તો ગમે તેટલાં પ્રવલ્લ હોય તો પણ શબ્દો

પોતાના મૂલ સ્વરૂપને છોડતા નથી, ઉચ્ચારણોમાં
 વિવિધ ઉચ્ચારણોનું વિપર્યાસનો પ્રવાહ પ્રવલ્લરિતે વહેતો હોય તો પણ તેવાં
 સાંકર્ય છતાં વિપરીત ઉચ્ચારણોમાં ય પ્રાચીનતમ વટવૃક્ષના મૂલ્લીની
 સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિયે પેઠે તે તે શબ્દો મૂલરૂપે દટાયેલા જ હોય છે. ધૂલ્લ-
 ભાષા-ભાષા વચ્ચેના ધોયા જેવા શબ્દશાસ્ત્રીઓ એવાં મૂલ રૂપોને શોધી
 ભેદની પરખ કાઢી અને તેમનું પરસ્પર તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરી

ભાષા-ભાષા વચ્ચેના વિભાગને સમજી શકે છે અને આપણા વેદવારના ઇન્દ્રા-
 દિક શબ્દશાસ્ત્રીઓ એ રીતે જ આર્યભાષા અને અનાર્યભાષા વચ્ચેના ભેદને
 પારખી તારવી બતાવ્યો છે.

૧૯ અહીં ગુજરાતી ભાષાના તુલનાત્મક સંબંધને લક્ષ્યમાં રાખીને
 તુલનાત્મક રીતે વર્તમાન સર્વ આર્યભાષાઓના મૂલભૂત વ્યાપક
 સર્વ આર્યભાષા-પ્રાકૃત ભાષાના પ્રાદુર્ભાવની થોડી ચર્ચા કરી
 ઓના મૂલભૂત લેવાની છે.
 વ્યાપક પ્રાકૃતની
 ચર્ચા

ते मूलभूत प्राकृतानुं आदिम स्वरूप आपणी सामे नथी परंतु विदेशे परिवर्तनवाळुं तेनुं साहित्यिक स्वरूप वर्तमानमां व्यापक प्राकृतनुं उपलब्ध छे. प्राचीन प्राकृतमां लिपिवद्ध थयेली साहित्य अशोकनी धर्मलिपिओ वगैरे शिलालेखो, आचारांग वगैरे जैन अंगउपांग ग्रंथो अने मज्झिमनिकाय आदि बौद्ध पिटक साहित्य वगैरेमानुं जे प्राकृत आपणने बांच्या मळ छे ते द्वारा आदिम मूलभूत प्राकृतना स्वरूपना आत्मी कल्पना करी शक्याय गुरी.

२० आदिम प्राकृतना समयविशे कहेवुं होय तो एम जरूर कहाँ शक्याय के जे काले वेदोनी भाषा जीवती हती ते आदिम प्राकृतनुं कालजे आदिम प्राकृतना आविर्भावनो काल गणी स्वरूप अने समय शक्याय—वेदोनी ऋचाओमां जे भाषा वर्तमानमां सचवायेली छे ते आज हजारो वर्षथी बोलती वं थई गई छे. परंतु ज्यारे ते मात्र शिष्टोनी नहीं किन्तु सर्वजनमां व्यापेली साधारण भाषारूपे जीवती हती त्यारे तेनुं ' आदिम प्राकृत ' नाम आपी शक्याय.

२१ उक्त कारणोने लीवे परिवर्तनना प्रवाहमां पड़ेली जीवती वैदिक भाषाने आर्योंनी जीवत भाषा कहो के आदिम प्राकृत जीवती वैदिक कहो : ज्यारे भाषा बोलवाना व्यवहारमां होय छे त्यारे भाषा अने आदिम प्राणवती होय छे, एकी चेतनवती भाषा कही एक प्राकृत ए वने रूपमां ज जकड़ाई रहेती नथी, तेमां एक ज शब्दनां एक ज छे. अनेक उच्चारणो प्रवर्त छे. आ जातनुं उच्चारणविविध ज भाषानुं जीवतपणुं छे.

२२ आपणे एक एवो समय कल्पीए के ज्यारे वैदिक भाषा बोलवाना अने लिखवाना वने उपयोगमां आवती हती. अहाँ ए न भूखुं जोईए के

જે ભાષા લખવાના ઉપયોગમાં રૂઢ થઈ ગઈ હોય—લિપિવદ્ધ સાહિત્યમાં ઉતરી ગઈ હોય—તેમાં પરિવર્તનનો અવકાશ નહિત્ રહે છે. પરંતુ જે ભાષા નિરંતર બોલવાના પ્રવાહમાં વહેતી હોય, જેને સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, અમળ લોકો જેવા કે ગોવાલિયાસુદ્ધાં વાપરતા હોય તે ભાષા પરિવર્તનના પ્રવાહમાં પડ્યા વિના ન જ રહી શકે.

૨૩ અમુક સ્વર ઉદાત્ત બોલવો, અમુક સ્વર અનુદાત્ત બોલવો એ પ્રકારનાં વૈદિક શબ્દો સંબંધે પ્રવર્તતાં ઉચ્ચારણનિય-
 જીવતી વૈદિક મનો જોતાં એ જરૂર જણાઈ આવે એવું છે કે જ્યારે
 ભાષામાં ઉચ્ચાર- તે ભાષા બોલવાના ધૂરપાટ પ્રવાહમાં તળાવાની અવ-
 ણોનું અનિયંત્રણ સ્થાપે પહોંચી હશે ત્યારે તેમાં તે નિયમનો સચવાવાં
 શક્ય જ નહીં રહ્યાં હોય. સંસ્કારી લોકોમાં ય વૈદિક સ્વરોનાં ઉક્ત
 ઉચ્ચારણો આજે અશક્ય જેવાં થઈ પડ્યાં છે તો પછી યાસ્કની પહેલાંના
 સાધારણ જનસમૂહમાં આજની જેવી અશક્યતા કલ્પવી કઠળા માસતી
 નથી. ઝલ્લટું પાણિનિય પ્રવર્તવિલી સ્વરપ્રક્રિયાનાં નિયમનો એમ સૂચવે છે કે
 તેમના સમયે સાધારણ જનસમૂહમાં ઉચ્ચારણોની અરાજકતા પ્રવર્તતી હતી
 અને તે અરાજકતા વૈદિક કર્મકાંડમાં ન પેસે તે માટે તેમને આવી
 સ્વરપ્રક્રિયા રચવી પડી હતી.

૨૪ આજે પણ આપણી ચાલુ ભાષામાં એક શબ્દ સંબંધે ય સ્વરગત
 ઉચ્ચારણો જુદાં જુદાં માલૂમ પડે છે : કામ—કામ—
 જીવતી ભાષામાં કૌમ | લીંવડો—લેંવડો | ઈમ—એમ | જીમ—જેમ |
 ઉચ્ચારણોની તીમ—તેમ | નયી—નય | નાનું—નેનું | જેનું—જીનું |
 વ્યવસ્થા ન જ એ રીતે બોલવાના વ્યવહારમાં આવતા વૈદિક શબ્દોમાં
 રહી શકે ય સ્વરગત વિવિધ ઉચ્ચારણો પ્રવર્તતાં હતાં.

સંવૃત્ત, કલ, ધ્માત, ણીકૃત, અંવૃત્ત, અર્ધક, પ્રસ્ત, નિરસ્ત, પ્રગીત, ઉપગીત, દ્વિષ્ણ, રોમશ, અવિલંબિત, નિર્હત, સંદૃષ્ટ અને વિકીર્ણ, વગેરે ઉચ્ચારણ સંબંધી અનેક દોષોનું મહાભાષ્યકારે જે વિવરણ કરેલું છે તે પળ તેમની અગાઉ પ્રવર્તેલી ઉચ્ચારણોની અરાજકતાનું સમ-

ર્યક છે.

૩૨ જુઓ ટિપ્પણ ૨૩.

સંવૃત્ત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે સ્વરા ઉચ્ચારસ્થાનની લગભગ જીભ આવી જતાં સંવૃત્ત દોષ થાય છે. સંવૃત્ત = આચ્છાદિત અર્થાત્ ઉચ્ચારણસ્થાનની લગભગ જીભ આવી જતાં શુદ્ધઉચ્ચારણ ઢંકાઈ જાય છે.

કલ—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જીભ ઓટા ઉચ્ચારણસ્થાન તરફ વળે ત્યારે ‘કલ’ દોષ થાય છે.

ધ્માત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે શ્વાસવાયુનો સંચાર થવાથી ‘ધ્માત’ દોષ થાય છે. આ ધ્માત દોષને લીધે હસ્ત્ર વર્ણ પળ દીર્ઘ જેવો માસે છે.

ણીકૃત—સંશયયુક્ત ઉચ્ચારણ.

અંવૃત્ત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે ઉચ્ચાર્યમાણ શબ્દ મોઢામાંને મોઢામાં જ રહે પળ બહાર વ્યક્ત ન થાય તે અંવૃત્ત.

અર્ધક—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં ન્યૂનરીતે શ્વાસવાયુનો સંચાર થવાથી અર્ધક દોષ થાય છે. અર્ધક દોષને લીધે દીર્ઘ વર્ણ પળ હસ્ત્ર જેવો માસે છે.

પ્રસ્ત—જ્યારે ઉચ્ચારણ સ્થગિત થઈ જાય ત્યારે પ્રસ્ત દોષ થાય.

નિરસ્ત—ઉચ્ચારણમાં જ્યારે નિપુરતા આવે ત્યારે નિરસ્ત દોષ થાય.

પ્રગીત—ઉચ્ચારણ જ્યારે ગીત જેવું થાય ત્યારે પ્રગીત દોષ થાય.

ઉપગીત—જ્યારે ઉચ્ચારણ પ્રગીત જેવું માસે ત્યારે ઉપગીત દોષ થાય.

દ્વિષ્ણ—જ્યારે ઉચ્ચારણ કંપાયમાન જણાય ત્યારે દ્વિષ્ણ દોષ થાય.

રોમશ—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જ્યારે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે ધેરાણું આવે ત્યારે રોમશ દોષ થાય.

२५ उच्चारणोनी अराजकता ज भाषाना देहरूप मूळ शब्दोने अनेक आकारोमां परिणमावे छे. स्वरगत तेमज व्यंजनगत उच्चारणोनी विविधताने लीधे एक शब्द अनेक जेवो भासमान थाय छे:

लोट्-लोट् । प्रव्-प्लव् । हरित्-सरित् । क्षुद्रक-खुड्ग । क्षुल्लक-खुल्ला ।
 जीवती भाषामां पश्चात्-पश्चा-पच्छा । युष्मासु-तुम्हासु । युष्मे-तुम्हे ।
 एक ज शब्दनां अस्मासु-अम्हासु । अस्मे-अम्हे । मह्यम्-मह्यं-मज्जं-
 विविध उच्चार- मह । त्वा-त्वया-तद् । त्वे-तुवे । त्वयि-तयि-तद् ।
 णोनां उदाहरणो श्रवणा-श्रोणा-सोणा । हस्त-झस्त । प्रति-पड़ति ।
 अन्न-अन्न । देव-दएव । त्वा-ध्वा । सा-हा । विश्वस्य-विस्पहे ।
 स्थूल अक्षरवालां द्वारम्-द्वारेम् । एतस्मिन्-अएतस्मिन् । सखायः-हखय ।
 पदो आवेस्तिक अहि-अस्मिन् । पश्चात्-पस्कात् । स्तौमि-स्तओमि ।
 भाषानां छे प्र-फ्र । ब्रूते-भ्रूते । असि-अहि । हुताश-आतिश ।
 सकृत्-हकेरेत् । वसुमते-वोहुमइते । तथा-तथा । तावत्-दाव । आर्य-
 आरिय-अय्य-अज्ज । भवति-भोदि-भोति । पूर्व-पुरव । देवात्-देवातो-देवादो ।
 एव-य्येव । नर-नल । हंस-हंश । शुष्क-सुस्क । कष्ट-कसट । पट्ट-पस्ट ।
 अर्थ-अस्त । सार्थ-शस्त । जन-यण । अन्य-अन्न-अज्ज । गच्छ-गश्च ।
 यक्ष-यक्षक । प्रेक्ष-पेस्क । राज्ञा-राचिजा-रज्जा । पर्वत-पव्वत । सदन-सतन ।
 शील-सील-सील । कुटुम्ब-कुतुंब । स्नान-सिनान । काष्ठ-कसट । यादश-
 जारिस-जादिस-जातिस-यातिस । दृष्ट-दिष्ट-तिष्ट । दूर-तूर । मेघ-मेख ।

अविलंबित— बहु वेगथी उच्चारण करतां अविलंबित दोष थाय.

निर्हृत—उच्चारणमां रूक्षता आवे त्यारे 'निर्हृत' दोष थाय.

संदष्ट—छंवा स्वर-राग द्वारा उच्चारण करवा जतां संदष्ट दोष थाय.

विकीर्ण—विवक्षित वर्णने बदले तेने भळ्ळो ज बीजो वर्ण बोलाय ते विकीर्ण दोष. 'व' ने बदले 'ब' नुं के 'प' ने बदले 'फ' नुं उच्चारण विकीर्ण कहेवाय.

વ્યાગ્ર-ચક્ષુ । રાજા-રાચા । પૃષ્ઠ-પટ્ટ-પિટ્ટ-પુટ્ટ । ગૌરી-ગઝરી-ગોરી । તુળ-તળ-તિળ । દયિતેન-દયિણ-દયિણ-દયિણ । દેવસ્ય-દેવસ્ય-દેવસ્ય-દેવસ્ય-દેવહો । તૃણાનામ્-તૃણાણં-તૃણહં । તરોઃ-તરહે । દત્ત-દિષ્ણ-દિન્ન ।

આગલ જણાયેલા યાસ્ક અને પાણિનિના શબ્દસંગ્રહમાં અને આ શબ્દોમાં જે પહેલો શબ્દ છે તેને મૂળરૂપે કલ્પ્યો છે અને પછીના શબ્દોને, તે મૂળ શબ્દના જ ઉચ્ચારણભેદથી નીપજેલા કલ્પ્યા છે.

૨૬ અહીં જે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જુદાં તેને તો એમ જ માસે એવું છે કે તે પ્રથમ શબ્દ અને તે પછીના વીજા વીજા શબ્દો તે વધા એક વીજાથી તદ્દન જુદા જુદા છે એવારે સ્વરો રીતે તેમ નથી, કિંતુ જે જીવતી ભાષા ઉચ્ચારણભેદના સપાટામાં આવે છે તેનું ઘડતર જ આમ થાય છે.

સોનું વિશિષ્ટ નિમિત્તને લીધે પોતાની પૂર્વ આકૃતિ કલશરૂપતાનો પરિત્યાગ કરે છે અને અન્ય આકૃતિ—મુકુટરૂપતા—ને સ્થૂલ પદાર્થના પરિવર્તનની પેટે ભાષાભેદનું પરિવર્તન શીઘ્ર ગમ્ય થતું નથી

ધારણ કરે છે. એ વનાવ જેટલો સરલ અને ગમ્ય છે તેમ કોઈ પણ મૂળભાષાના શબ્દદેહમાં પરિવર્તન—પરિણામાન્તર—થવાનો વનાવ એટલો સરલ નથી અને ગમ્ય પણ નથી. અમુક કાલે વધા લોકો એક સાથે કોઈ પણ ચાલતી ભાષાને તર્જી દે અને તેને સ્થાને વીજી તદ્દન નથી ભાષાને અપનાવી લે એવો તર્ક પણ ભાષાના પરિણામાન્તર માટે ઘટતો નથી. કેટલીક એવી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે કે જે લોકચરણને અધીન રહીને ચાલે છે એવારે ભાષાના પરિણામાન્તરની પ્રવૃત્તિ તેથી ઝલટી છે.

ભાષામાં તો જમીનમાં ચાલેલા વીજની પેટે કાલપરિપાકાનુસાર પરિવર્તનની ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. પરિવર્તનની ક્રિયા જ એવી છે કે જે જાણ્યે અજાણ્યે પ્રવર્તમાન રહી પરિણામાન્તરને નીપજાવે છે.

૨૭ જે સમયની ભાષાવિશે આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ તે, આર્યોની પ્રથમાવસ્થાનો સમય છે. તેવે સમયે આર્ય પ્રજાનો નિવાસ અમુક એક પરિમિત સ્થાન ઉપર હતો. એથી તેમની વચ્ચે બોલાતી જીવતી ભાષા કાંઈ ચપટી બગાડતાં જ પરિણામાંતરને ન પામે.

આર્યોનાં વિધવિધ ઉચ્ચારણો ચાલુ હોય અને તેને અંગે ભાષામાં પરિણામાંતરે ય પ્રસરતું હોય. આ ક્રિયાની ચાલુ સ્થિતિમાં જ્યારે આર્યો

વિસ્તરવા લાગ્યા—સિંધુ પંચનદ—સરસ્વતી—દૃષદ્વતી
આર્યોનો વિસ્તાર અને ગંગામુનાને કાઠે થતાક તેઓ આજ આર્યા-
અને તેમની વર્તમા ફેલાયા અને ઠેઠ દક્ષિણ સુધી પહોંચી ગયા
ભાષાનું પરિવર્તન ત્યારે તેમની જે ભાષા એક સમયે સાસ પરિણામાંતરથી

મુક્ત હતી તે હવે તેવી જ ન રહી શકી. જ્યારે અન્ય અન્ય ભાષાભાષી પ્રજાસાથે અનેક રીતે ગાઢ સંપર્ક થાય ત્યારે મૂળ ભાષા પરિણામાંતરને ન પામે એ બને પણ કેમ ?

વિજયવંત પ્રજા આં જ્યાં પોતાનો વિજયક્ષંડો ફરકાવે છે ત્યાં ત્યાં તેને
લોકપ્રિય શાસકની રીતે અનેક લોકોના ગાઢ સંવ-
વિજયી અને પરા-ધમાં આવવું જ પડે છે. પરાજય પામેલી પ્રજા સાથેના
જિત પ્રજાના વ્યવહારમાં વિજયી પ્રજાનો ભાષાપ્રવાહ છૂટથી વહેતો
સંપર્કથી ભાષાનું હોય છે એવે પ્રસંગે વિજયી પ્રજાની અને પરાજિત
પરિવર્તન પ્રજાની ભાષા પરિણામાંતરને નપામે એમ બને જ નહીં.

વિજયી પ્રજા પોતાની મૂળભાષાને લેશ પણ વિકૃત કર્યા વિના વ્યવહાર ચલાવવા જાય તો તેનો ભાષાવ્યવહાર જ અટકી પડે. અને શાસકની સ્થિતિમાં મૂકાયેલી કોઈ પણ પ્રજા માત્ર ભાષાના મૂળ દેહની રક્ષા માટે પરાજિત લોકોસાથે ભાષાવ્યવહાર જ ન રાખે એ તો તદ્દન

અર્પનરિત છે. સારી પરિસ્થિતિમાં રહે પ્રજા અમુક પ્રકારની શાંતિથી રહી શકે છે. પછી શામ્ભક પ્રજા, પોતાની મુશ્કેલીના શબ્દોથી પરિણિત પ્રજાની માથાના અનેક શબ્દો આવવા દે અને તેમનું ઉદ્ધરણ પોતાની રીતે કરે પણ પરિણિત પ્રજા સુધે પહોંચે અને પરિણિત પ્રજાઓ, પણ તેમની મુશ્કેલીનાં વિવિધ પ્રકારની માથાના શબ્દો મેળવી અને તેમનું પોતાની રીતે પણ શામ્ભકો સમજી શકે પછી જ ઉદ્ધરણ કરવું શક્ય.

આમ જ્યાં અનેકરિત સુખ વિપન્ન ઉદ્ધરણોની અસર નાથા હપ્ત પડી જાય છે કે કે જાતે રહાઈ તે અમુક નાથા કેમ જાણે રોકાઈ ન શકે હોય અને તેને સ્થાને પ્રજાનાં તદ્દન નથી નાથા ન આવે શકે હોય પડી પરિણિતે આવી જાય છે.

કદમ રહેતાં આર્યોની નાથા પણ પૂ. જ સ્થિતિમાં મુકાઈ ગઈ હતી.

૨૮ જેમ અસરે અંગ્રેજો આપવાથી અનકા રહે છે, આપવાનાં મરજા નથી, મરજું પડે ત્યાં અછિત જેવા રહે છે, આપવી સુધે તેમનો કૌંદુરિકા સંવેગ નથી તેમ તે કદને આર્યો નથી કોણ.

પણો તો જેમ જેમ વિભાગતા થયા તેમ તેમ અનેક આદિમ જાતિઓના

સુદ્ધાસનાં આવતા થયા, વિવિધ જાતિની આદિમ

આર્યોના અંતઃપુર જતા છે આર્યોના અંતઃપુર સુધી પહોંચી ગઈ.

સુધી આદિમ જાતિની અનેક રમીઓ આર્યોનું ગૃહિનીય

જનતાનો પ્રવેશ થોભવું. આમ શામ્ભક અને શામિત રહે એકોનો

અને તેની નાથા સંવેગ વેગવો અને અંતકાતેક આદિમ જાતિઓ

હપ્ત અસર આર્યોનાં એકાગ્રેત થઈ ગઈ, સારી પરિસ્થિતિમાં શામ્ભક

અને શામિત રહે કયો વ્યવહાર નથી પ્રત્યે હોય ? એકરહેકનો, પ્રેમનો,

વિદ્યાના આદ્યપ્રદાનો, કાળનો, પૂજા વીજાના નતોનાવ સમરવાનો,

ધરને લગતાં અનેક કાર્યોના આદેશપ્રત્યાદેશનો આવા આવા અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતાં તે વન્ને પ્રજાને વન્નેને સાધારણ એવી એક ભાષા વિના ચાલી શકે સ્વરં ?

૨૯ તન્નવાર્તિકકાર કુમારિલ મટ્ટ કહે છે કે—

“^{૩૩} જેવું પદ વેદવેદાંગમાં વપરાયું છે વરાવર તેવું જ

આર્ય ભાષામાં પદ સ્લેષ્ઠભાષામાં ઉપલબ્ધ હોય અને ત્યાં તેનો પ્રવેશોલ સ્લેષ્ઠ અર્થ આર્યશાસ્ત્રાદ્વારા ન થઈ શકતો હોય એવે સ્થલે શબ્દોનો અર્થ ઉભય શાસ્ત્રામાં સચવાયેલા એવા અવિપ્લુત-અવિકૃત-જાળવા સ્લેષ્ઠોની પદનો અર્થ સમજવા સ્લેષ્ઠભાષાનો પણ આશ્રય સહાયતા લેવો પડે તો તે અયુક્ત નથી. પણ જ્યાં આર્યોએ સ્લેષ્ઠભાષાનાં પદોને પોતાની રીતે ફેરવી નાખી નવો ઘાટ આપ્યો હોય

૩૩ “ચોદિતમશિષ્ટૈરપિ શિષ્ટાનવગીતં પ્રતીયેત યત્ પ્રમાણેન અવિરુદ્ધં તદ અવગમ્યમાનં ન ન્યાય્યં ત્યવતુમ્ । × × × તસ્માત્ પિક્વ ઇતિ કોકિલો પ્રાહ્યઃ, નેમઃ અર્ધમ્, તામરસમ્-પદ્યમ્, સત્ત ઇતિ દારુમયં પાત્રમ્ × × × પરિમ-ખ્લલં શતચ્છિદ્રમ્” ।

“યે શબ્દા ન પ્રસિદ્ધાઃ સ્યુઃ આર્યાવર્તનિવાસિનામ્ ।

તેષાં સ્લેષ્ઠપ્રસિદ્ધોઽયોં પ્રાહ્યો નેતિ વિચિન્ત્યતે ॥

નિરુક્ત-વ્યાક્રિયાદ્વારા પ્રસિદ્ધિઃ કિં વલીયસી ।

સમુદાયપ્રસિદ્ધિર્વા સ્લેષ્ઠસ્યૈવાથ વા ભવેત્ ॥

આર્યાશ્વ સ્લેષ્ઠભાષાભ્યઃ કલ્પયન્તઃ સ્વકં પદમ્ ।

પદાન્તરાક્ષરોપેતં કલ્પયન્તિ કદાચન ॥

ન્યુનાક્ષરં કદાચિચ્ચ પ્રક્ષિપન્ત્યધિકાક્ષરમ્ ।

તથા— દ્રાવિડાદિભાષાયામેવ તાવત્ વ્યજ્જનાન્તભાષાપદેષુ સ્વરાન્ત-વિભક્તિ-સ્ત્રીપ્રત્યયાદિકલ્પનાભિઃ સ્વભાષાનુરૂપાન્ અર્થાન્ પ્રતિપદ્યમાના દૃશ્યન્તે । તથા— ‘ઓદનમ્’ ‘ચોર’ ઇત્યુક્તે ‘ચોર’ પદવાચ્યં કલ્પયન્તિ । ‘પન્થાનમ્’ ‘અતર’ ઇત્યુક્તે ‘અતર’ ઇતિ કલ્પયિત્વા આહુઃ—સત્યં દુસ્તરત્વાદ્ ‘અતર’ એવં પન્થા ઇતિ । તથા,

‘पाप्’ शब्दं पकारान्तं सर्पवचनम्—अकारान्तं कल्पयित्वा सत्यं ‘पापः’ एव असौ—इति वदन्ति । एवं ‘माल’ शब्दं स्त्रीवचनं ‘माला’ इति कल्पयित्वा सत्यमित्याहुः । ‘वैद्’ शब्दं च रेफान्तम्—उदरवचनम्—‘वैरि’शब्देन प्रत्याम्नायं वदन्ति—सत्यम् सर्वस्य ध्रुवितस्य अकार्यं प्रवर्तनाद् उदरं वैरिकार्यं प्रवर्तते इति ।

तद् यदा द्विविहादिभाषायामीदृशी स्वच्छन्दकल्पना तदा पारसी—वर्वर—यवन—रौमकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्ते इति न विद्यः ।

तस्माद् म्लेच्छप्रसिद्धं यत् पदमर्थविकल्प्यते ।

न कश्चित् तत्र विश्वासो युक्तः पद—पदार्थयोः ॥

निरुक्त—व्याक्रियाद्वारा यस्त्वर्थः परिगम्यते ।

पिक—नेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यति ॥ इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते वदामोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः ।

विज्ञायेताऽविनष्टं यत् तत् तदर्थं भविष्यति ॥

देशभाषा—ऽपभ्रंशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्षुम् ।

यत् तु वेद—तदङ्गेषु पदं दृष्टमविप्लुतम् ।

म्लेच्छभाषासु तद्वृत्तमर्थं क्वचन चोदितम् ॥

तत् तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाऽविरोधतः ।

पिक—नेमादि तद्वत्त्वेन निपुणैरवधारितम् ॥

चोदितं ह्युपदिष्टं वा प्रयुक्तं वा क्रियाणतम् ।

म्लेच्छैरवधृतं पश्चाद् अर्थद्वैभाषिकैः क्वचित् ॥

तादृशं तु प्रतीयेत प्रामाण्येनेति निश्चितम् ।

न तद् धर्मप्रमाणेन वेदाख्येन विरुध्यते ॥

अपि च—

पदार्थ-पदसंवन्धज्ञानापेक्षप्रवर्तनात् ।

प्रसिद्धिर्यत्र तत्रस्था वाक्यार्थयानुगम्यते ॥

पिकादिशब्दवाच्यं वा म्लेच्छैर्यदवधारितम् ।

अविरोधात् प्रमाणेन तादृशा वेदनोदितम् ॥

चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य संगतिः ।

अर्थैः सहाऽविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

ત્યાં માત્ર સાધારણ અક્ષરસામ્યનો આશ્રય લઈ તેમને મ્લેચ્છપદો સાથે સરખાવી અર્થનિશ્ચય કરવામાં જોખમ છે. પ્રસ્તુતમાં ‘પિક’ ‘નેમ’ વગેરે શબ્દો જેવા મ્લેચ્છભાષામાં પ્રચલિત છે તેવાને તેવા-અવિપ્લુત-અવિકૃત-આર્યશાખામાં પણ પ્રચલિત છે. આર્યોં એ પદોને વિશેષ રીતે બદલ્યાં નથી એટલે એ અને એવાં વીજાં અરૂપાંતરિત અને જેમનો અર્થ આર્યશાખામાં ઉપલબ્ધ નથી તેવાં પદોનો અર્થ સમજવા મ્લેચ્છભાષાની કોઈ શાખાનો આશ્રય લેવો પડે તો જરૂર લેવો, તેમ કરતાં એટલું જરૂર જોવું જોઈએ કે કોઈ પણ વૈદિક વિધિને લેશ પણ વાધ ન આવતો હોય. જે પદો મ્લેચ્છોએ પોતાની પરંપરાઓમાં અવધારી રાખેલાં હોય અને એવાં જ

આર્યશાખાની
અને મ્લેચ્છ-
શાખાની ભાષા
જાણનારા દ્વિભા-
ષિક આર્યોં

પદો આર્યશાખામાં પણ ઉપલબ્ધ થતાં હોય, તેમના અર્થનો નિર્ણય કરવા આર્યોંની અને મ્લેચ્છોની ભાષા જાણનારા એવા દ્વિભાષિક આર્યોં એવાં વિવાદાસ્પદ પદોની પરખ કરે છે, પરખ કરતાં વળે પદોની અવિપ્લુતતા જણાય તો મ્લેચ્છપરંપરા પ્રમાણે તેમનો અર્થ કરી શકાય છે.”

“વેદોમાં પશુના કોઈ એક અવયવ માટે ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે. વૈદિક અધ્વર્યુને ખબર નથી કે ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દો પશુના કયા અવયવને સૂચિત કરે છે. ‘ક્લોમ’ વગેરેનો खरो અર્થ ન જણાય તો વૈદિક વિધિને દૂષણ લાગે છે. આવે પ્રસંગે વૈદિક વિધિની શુદ્ધિને માટે, જે લોકો રાતદિવસ

યથૈવ ‘ક્લોમ’ આદયઃ પશ્વયયા વેદે ચોદિતાઃ સન્તઃ અધ્વર્યૌદિભિઃ સ્વયમ્ અજ્ઞાયમાનાર્થત્વાદ્ યે નિત્યં પ્રાણિવધાભિયુક્તાસ્તેભ્ય એવ અવધાર્યં વિનિયુજ્યન્તે । યથા ચ નિષાદેષ્ટ્યાં ‘કૂટં દક્ષિણા’ ઇતિ વિહિતે ય એવ એતેન વ્યવહરન્તિ તેભ્ય એવ અર્થતત્ત્વ જ્ઞાત્વા દીયતે તથા પિક-નેમ-તામરસ-આદિચોદિતં સદ્ વેદાદ્ આર્યાવર્તનિવાસિભ્યશ્ચ અપ્રતીયમાનં મ્લેચ્છેભ્યોઽપિ પ્રતીયેત ઇતિ”-તન્ત્રવાર્તિક પૃ. ૨૨૭.

પશુહનનમાં અમિયુક્ત છે એવા વચ્ચે પાસે જડીને અર્ચ્યુએ એ ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દોના અર્થો અવગારી લેવા જોઈએ. અહીં જેમ વચ્ચે પાસેથી પણ અર્થ સમજાવામાં આવે નથી તેમ જ પદોનો અર્થ આર્યશાસ્ત્ર દ્વારા ગમ્ય નથી અને એવાં જ પદો મ્લેચ્છશાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત છે ત્યાં તેમનો અર્થ મ્લેચ્છભાષાઓ દ્વારા કરવામાં હરકત નથી.”

૩૦ વઙ્ગી, મ્લેચ્છભાષાનાં પદોને આર્યલોકો કેવી રીતે ફેરવીને લેશે

છે તે વાત તે જ ગ્રંથકાર જણાવે છે કે—

મ્લેચ્છપદોને
ચોલવાની આર્યોએ
સ્વીકારેલી
ઉચ્ચારણપદ્ધતિ

“આર્યલોકો પ્રસંગને લીધે મ્લેચ્છભાષાઓમાંથી પદો મેળવીને તેમને પોતાની રીતે કાઢે છે : મ્લેચ્છ-ભાષાનાં કેટલાંક પદોમાં વીજા પદના અક્ષરો મેળવી દેઈને લેશે છે, કેટલાંક પદોને ઓછા અક્ષર-

વાળાં કરીને લેશે અને કેટલાંક પદોમાં અક્ષરો વધારી દેઈને લેશે છે. દ્રવિડ વગેરે દેશોની ભાષામાં જે પદો વ્યંજનાં છે, આર્યો તેમને સ્વરાંત લેશે. કેટલાંક દ્રવિડ પદોને આર્યો

કેટલાંક દ્રવિડી
શબ્દોનાં આર્યોએ
કરેલાં ઉચ્ચારણો

પોતાની ભાષામાં વપરાતી વિભક્તિઓ લગાડીને લેશે, કેટલાંક તેવાં મ્લેચ્છપદોને આર્યો પોતાની ભાષામાં વપરાતા લીલિંગસૂચક પ્રત્યયો લગાડીને

લેશે અને આ રીતે મ્લેચ્છભાષાઓનાં અનેક પદોને આર્યો પોતાની રીતે અનેક પ્રકારે સંસ્કારયુક્ત કરે છે અને તેમ કરીને તે પદો દ્વારા સ્વભાષાને અનુસરતો અર્થ મેળવતા આર્યો આવે પણ દેખાય છે.”

“જેમકે દ્રવિડ ભાષામાં ‘ઓદન’ અર્થનો સૂચક સ્વારાંત ^{૩૪}‘ચોર’

૩૪ ‘ચાકલ’ શબ્દ સાથે દ્રવિડી ‘ચોર’ શબ્દને સરસાવાં શક્ય એમ છે. અને સંસ્કૃત ‘કૂર’ અને પ્રસ્તુત ‘ચોર’ એ બે પદો વચ્ચે પણ સમાનતા છે.

શબ્દ છે. આર્યો તે શબ્દને અકારાંત ‘ચોર’ વનાવીને વાપરે છે. દ્રવિડ ભાષાનો લઘ્વાકારાંત ‘માલ્’ છે તેને આર્યો ‘માલ’ કરીને વોલે છે. દ્રવિડ ભાષાના ‘સર્પ’ અર્થના પદાકારાંત ‘પાપ્’ શબ્દનો આર્યો ‘પાપ’ એવો વોલ વનાવે છે અને ‘સર્પ’ પાપરૂપ છે માટે તેને ‘પાપ’ કહેવો યોગ્ય છે એમ કહીને ‘પાપ’નું નિર્વચન પળ કરે છે. દ્રવિડ ભાષાનો ‘અતર્’ શબ્દ ‘માર્ગ’ અર્થનો છે તેને આર્યો ‘અતર’ વોલે છે અને જે ‘દુસ્તર’ છે તે ‘અતર’ કહેવાય એમ કહીને આર્યો દ્રવિડ ભાષાના એ ‘અતર્’ શબ્દને આર્યપ્રસિદ્ધ ‘તૃ-તરત્વું’ ધાતુમાંથી નીપજાવે છે. દ્રવિડલોકોમાં ‘વૈર્’ શબ્દ ‘પેટ’ના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય લોકોમાં ‘વૈરી’ શબ્દ ‘શત્રુ’ના અર્થમાં જાણીતો છે. આર્યો કહે છે કે ‘પેટ’ માણસપાસે ગમે તેવું અકાર્ય પળ કરાવે છે માટે તે શત્રુ જેવું છે—આ રીતે ‘વૈરી’ અને દ્રવિડ ‘વૈર્’ વચ્ચે સામ્ય સાધી આર્યો ‘વૈર્’ને પળ ‘પેટ’ અર્થમાં વાપરે છે.”

“આ પ્રકારે આર્યલોકો વિજાતીય ભાષાના અનેક શબ્દોને પોતાની રીતે ફેરવીને કામમાં લે છે.”

૨૫ સ્ત્રીવાચક ‘મહિલા’ કે ‘મહેલા’ પદ સાથે પ્રસ્તુત ‘માલા’ પદની તુલના સંભવે છે.

૨૬ વર્તમાનમાં પળ દ્રવિડીભાષામાં ‘પેટ’ અર્થે ‘વૈર્’ શબ્દ સુપ્રતીત છે, એ હકીકત એક દ્રવિડી મિત્ર પાસેથી જાણી છે. સંસ્કૃત કોશમાં પળ ‘વૈર’ શબ્દ ‘શરીર’ ના પર્યાય તરીકે નોંધેલો છે. ‘વૈર-સંહનન-દેહ-સંચારાઃ” (‘હંમકોશ કાંડ ૩, શ્લો. ૨૨૭.) અને

‘કુવૈર’ એટલે જેનું વૈર-શરીર, કુ-કટ્ટપું છે તે-એવો અર્થ કરીને ‘કુવૈર’ની વ્યુત્પત્તિ આપતા કોશકારે તેમાં પળ ‘વૈર’ પદ ને શરીરવાચક કહ્યું છે.

“કુત્સિતં વૈરમ્-શરીરમ્-અસ્ય કુટ્સિત્વાત્ કુવૈરઃ”—(‘હંમકોશ કાંડ ૨, શ્લો. ૧૦૩)

તંત્રવાર્તિકકાર કહે છે કે “ આર્યાવર્તની પડોશમાં આવેલી દ્રવિડાદિ : માપાઓના શબ્દોને આર્યો પોતાને પાવે તે રીતે ફેરવીને સ્વચ્છંદપણે વાપરે છે તો પછી પારસીક; વર્બર, યવન અને રોમક વગેરે દેશોની માપાના શબ્દોને વાપરતી વખતે આર્યલોકો તે તે શબ્દોમાં કોણ જાણે કેવો ય ફેરફાર કરતા હશે અને તે તે શબ્દોનું નવું નવું રૂપ કલ્પીને તેમાંથી કેવો કેવો અર્થ કાઢતા હશે તે સંબંધે શું કહી શકાય ? ”

જૈમિનિ, શવર અને કુમારિલ ભટ્ટનું ઉપર્યુક્ત નિવેદન એ સિદ્ધ કરવાને પૂરતું છે કે જે ક્રિયાઓમાં મ્લેચ્છોની છાયા પણ અસહ્ય છે એવી વૈદિક વિધિઓને લગતાં વિધાનોમાં ય મ્લેચ્છમાપાના શબ્દો પેસી ગયા હતા તો પછી આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે પ્રવર્તતી જનસાધારણની માપામાં તો અનાર્ય શબ્દોનો પ્રભાવ કેટલો વધો વધારે હશે ? એ પ્રમાણે લઈને આર્યોની અને આદિમ જાતિઓની માપા એકમેક જેવી થઈ ગઈ હતી.

૩૧ તે તે આદિમ જાતિઓ આર્યોના શબ્દોને કેવી રીતે ફેરવીને બોલતી હશે તે વિશે વિશેષ પ્રાચીનતમ ઉદાહરણો મળ્યાં દુર્લભ છે છતાં ય ચીની પ્રવાસી હ્યુઅનસંગ (વિક્રમનો સાતમો સૈકો) નાં ઉચ્ચારણો દ્વારા અને અંગ્રેજોનાં અભ્યાસનાં ઉચ્ચારણો દ્વારા એ ફેરફારોની કલ્પના આવી શકે સ્પષ્ટ.

હ્યુઅનસંગનાં ઉચ્ચારણો

આપણા શબ્દો

[દેશ અને નગરનાં નામો]

ચીની પ્રવાસી	કિયુંચેલો	ગુર્જર
હ્યુઅનસંગે કરેલાં	સુલ્ચ	સુરાષ્ટ્ર
વિલક્ષણ ઉચ્ચાર-	ઓનંતોપુલો	આનન્દપુર
ણોનાં ઉદાહરણો	ફલિપિ	વલ્ખી

૩૭ આ વ્યાં નામો માટે જુઓ ‘ ઓન યુઆનચ્વાંગ ’ (વૅટર્સ) નો વિશેષ નામોનો ઇન્ડેક્સ તથા ‘ બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ્ઝ ઓફ ધિ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ ’ નો વિશેષ નામોનો ઇન્ડેક્સ.

ह्युणसंगर्गनां उच्चारणो

मोलपो
 मोहोलच
 कीच
 पोलुकीचेपो
 अंतल
 शेतोतुलु
 चेलंतोलो
 उशेयेन्न
 सिंतु
 किओसलो
 तम्मोलिति
 चेपो
 मोकीटो
 नेपोलो
 फीशेली
 पोलोनिस्से
 किओशंमि
 पोलोयेकिअ
 ओयुतो
 मोतुलो
 किअशिमिलो
 तचशिलो
 कींतोलो
 उत्तोयेन्न [राजानुं नाम]

आपणा शब्दो

मालवा
 महाराष्ट्र
 कच्छ
 भृगुकच्छ
 अन्ध्र
 शतद्रु
 जालंधर
 उज्जयिनी
 सिन्धु
 कोशल
 ताम्रलिति
 चम्पा
 मगध
 नेपाल
 वैशाली
 वाराणसी
 कौशाम्बी
 प्रयाग
 अयोध्या
 मथुरा
 काश्मीर
 तक्षशिलो
 गान्धार
 उदायन

किऔवेये [रेदामी वखनुं नाम]

कौशेय

इत्यादि.

३२ आधुनिक अंग्रेजोनां 'भरुच'नुं 'बोच', 'खंमात'नुं 'केम्बे',
अंग्रेजोण करेलां 'मथुरा'नुं 'मुन्ना', 'बडोदरा'नुं 'बरोडा' करे
एवां विलक्षण उच्चारणोनां उच्चारणो जाणीतां छे.
उदाहरणां

३३ ए ज रीते आर्यो, ते ते आदिम जातिओना शब्दोने फेरवीने
भाष्यकारे अने हेम- केवी रीते वापरता हसे ते वावत विशेष
चंद्र वगैरेए दर्शा- तो कही शक्य एवुं नथी छतां संस्कृत
बेलां एवां विलक्षण वेलां एवां विलक्षण
उच्चारणोनां तथा अने प्राकृत साहित्यमां सचवायेला एवा केटलाक
अनार्यपदोनी शब्दो ऊपरथी आर्योए करेला फेरफारनी कल्पना
व्युत्पत्तिनां
उदाहरणो थई शके खरी :

अनार्य शब्द

आर्योए फेरवेलो शब्द

तरवूज

^{१८}त्रपुस (भाष्यकार)

तुर्क

^{१९}तुरुष्क-तुरुष्क (अमर तथा हेमचंद्र)

फारस

^{२०}पारसीक-पारसीव (, ,)

३८ " दधि-त्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः " महाभाष्य अ० १ पा० १ आहिक ८ सूत्र ५९.

३९ " तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो "—(अमर० कां० २ श्लो० १२८ मनुष्यवर्ग)

" तुरुष्कः "—(हेमकोश कां० ३ श्लो० ३१२)

४० " वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजाः बान्हिका हयाः " (अमर० कां० २
श्लो० ४५ क्षत्रियवर्ग तथा हेमकोश कां० ४ श्लो० ३०१)

અનાર્ય શબ્દ

શાહ

શાહન્શાહ

રિશ્વત્ અથવા રશ્વત્

જીન

આર્યોં ફેરવેલો શબ્દ

^{૪૧} સાંઘિ (હેમચંદ્ર)^{૪૨} સાંઘાનુસાંઘિ-સાંઘસાંઘી-(કાલક્રકયા)

સાંઘાણુસાંઘી-સાંઘાનસાંઘિ (જિનદેવ)

^{૪૩} વાતરૂપ^{૪૪} જયન-જયણ

સાસ વિશેષ પ્રકારના ઘોડા માટેના શબ્દો

સોડ્ગાહ^{૪૫}

સેરાહ

હારિય

સુડ્ગાહ

૪૧ “તુરુશ્વાઃ સાંઘયઃ સ્યુઃ”-(હેમકોશ કાં० ૪ શ્લો० ૨૫)

૪૨ “પત્તો સગકૂલં નામ કૂલં, તત્ય જે સામંતા તે સાંઘિણો ભળ્યંતિ । જો સામંતાહિવર્ષે સયલ-નરિંદવંદચૂડામણી સો સાંઘાણુસાંઘી ભળ્યં”-(કાલક્રકયા)
“તેનાચક્ષે મમ યોડસ્તિ રાજા સાંઘાનસાંઘિઃ સ ભળ્યતેડ્”-(તપા० કાલક્ર०)

“યે સ્યુસ્તત્ર ચ સામન્તાસ્તે સાંઘય ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

તેપાં છુ તૃપતિઃ સાંઘાનુસાંઘિરિતિ શ્રુતઃ ॥”-(જિનદેવ-કાલક્ર०)

૪૩ “વાતરૂપઃ રત્નોચો લજ્વા”-(હેમ-અનેકાર્યં કાં० ૪ શ્લો० ૩૨૩)

૪૪ “જયનં વિજયે-અથાદિસંનાહે”-“જયતિ જયનશાલા વાજિનાં રાજક્રીયા”-(હેમ-અનેકાર્યં કાં० ૩ શ્લો० ૩૬૮)

૪૫ “સોડ્ગાહઃ શ્વેતપિન્નલે”

X X X

“હલાહઃ વિન્નિતો હયઃ”

“‘સોડ્ગાહઃ’ આદયઃ શબ્દા દેશપ્રાચ્યાઃ । વ્યુત્પત્તિસ્તુ એવાં વર્ણાનુપૂર્વાનિધ-યાર્થમ્”-(હેમકોશ કાં० ૪ શ્લો० ૩૦૩ થી ૩૦૯)

આ સ્વચ્છે હેમચંદ્રે ‘સોડ્ગાહ’ વગેરે વધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત પ્રમાણે આપેલી છે.

क्रियाह
नीलक
त्रियूह
बोह्यह
उराह
सुलहक
बोह्यह
कुलह
उकलाह
शोण
हरिक
हालक
पङ्गुल
ह्यह

बीजा शब्दो

खिदमत	वक्तमर्थु (जिनप्रभसूरि)
रहमान	रहमाणु
सलाम	सलामु
हराम	हरामु
जानवर	जानूवर

४६ " त्तमयुः भलिः । रहमानो मदेयरः । अथ रह त्यागे वानुः—रइनि रागद्वेषौ त्वजति—इत्येवं शक्तः "शक्तियवस्ताच्छील्ये " इति शानद्, आन्, मोञ्ज् पत्ने कृते रहमाण इति रूपम् " इत्यादि (जैनसाहित्यसंशोधक खंड ३ अंक १ पृ० २१-२९ फारसी भाषामां श्रमदेवस्तवन)

૩૪ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મૂળ જીવતી ભાષામાં આર્યોનાં વિવિધ

વ્યાપક
પ્રાકૃતનો
ઉદ્ભવ

ઉચ્ચારણોનો ઉદ્ભવ થયો અને તેમનો અનેક આદિમ
જાતિઓ સાથે ગાઢ સંપર્ક થયો એથી એક એવી
નવા જેવી વીજી સર્વ જનસાધારણ ભાષા નીપજી
ગઈ કે જે આર્યોની ન કહેવાય તેમ આદિમ જાતિ-

ઓની પણ ન કહેવાય પણ ‘વ્યાપક પ્રાકૃત’ ના નામે સંવેધી
શકાય.

૩૫ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ મનુષ્યના વિશેષણરૂપે વપરાય છે તેમ ભાષાના

‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો
અર્થ

નામ માટે પણ વપરાય છે. નાગરિક લોકો જે જે
પ્રવૃત્તિઓને સંસ્કારરૂપે માને છે તે વધી પ્રવૃત્તિઓ

બિનાનો મનુષ્ય ‘પ્રાકૃત મનુષ્ય’ કહેવાય છે. પ્રાકૃત

મનુષ્યમાં સ્વભાવની સ્થિરતા હોય છે, તે પ્રકૃતિને અનુસરે છે, વનાવટી
ઉપાયો દ્વારા પોતાની સ્થિતિને ફેરવતો નથી, પ્રકૃતિ માતા તેને જે રીતે
રાખે છે—પોષે છે તે રીતે તે વર્તે છે અને વહે છે. જે લોકો પ્રાકૃત નથી
પટ્ટલે પ્રાકૃત માનવથી વિરુદ્ધ પ્રકારના છે—નાગરિક છે તેઓ પ્રકૃતિ
પ્રમાણે ચાલતા નથી, એવા લોકો પોતા ઉપર અનેક પ્રકારના વનાવટી
ઉપાયો દ્વારા વિવિધ સંસ્કારોને લાદે છે—પોતે દૂષણરૂપ માનેલું પ્રાકૃતપણું
દૂર કરવા સતત પ્રયત્ન સેવે છે અને એ રીતે મૂળે પ્રાકૃત છતાં પછી
સંસ્કૃત—સંસ્કારસંપન્ન—બને છે.

ચાલુ ભાષામાં કહીએ તો ‘ગામડિયું’ ‘ગામઠી’ ‘દેશી’ ‘તલ્લપદું’
અને ‘પ્રાકૃત’ એ વધા પર્યાયવાચક શબ્દો છે. આ વિશેષણવાચક
‘પ્રાકૃત’ ‘શબ્દ’ ‘પ્રકૃતિ’ સાથે સંબંધિત છે તેમ ભાષાવાચક ‘પ્રાકૃત’
શબ્દ પણ ‘પ્રકૃતિ’ સાથે જ સંબંધિત છે. પ્રકૃતિ પટ્ટલે સ્વભાવ-અકૃત્રિમતા

મૂળ સ્વરૂપની સ્થિતિ. જે ભાષા સ્વભાવદ્વારા આવેલી છે વા સ્વભાવદ્વારા નીપજેલી છે તેને ‘પ્રાકૃત’ નામ આપી શકાય—વધારે સ્પષ્ટરીતે કહીએ તો જે ભાષાની નિષ્પત્તિ માટે કોઈ ખાસ પ્રકારના કૃત્રિમ ઉપાયો નથી લેવાયા, જેમાં એની મેલે જ વિવિધ ઉચ્ચારણો—રૂપાંતરો જન્મ્યાં, જેના સંસ્કાર માટે કોઈ ખાસ શાસ્ત્ર નથી રચાયું અને જે, મૂળ ચાલતી સ્વાભાવિક જીવતી ભાષા હતી તે જ ઉક્ત નિમિત્તોને વહે આપોઆપ રૂપાંતર પામી સર્વસાધારણમાં પ્રસરી—આવાલ્ગોપાલ સુધી પહોંચી તે ભાષા સ્વાભાવિક કોટિની કહી શકાય અને એવી જ ભાષા ‘વ્યાપક પ્રાકૃત’ ના નામને લાયક કહેવાય.

૩૬ મૂળ વૈદિક ભાષાના જીવતા દેહની આવી પરિસ્થિતિ થતાં એ સમયે જે લોકો આર્યતાના જ ચુસ્ત હિમાયતી હતા, આર્યભાષામાં થતાં અનેક પરિવર્તનો જેમને અક્ષમ્ય લાગેલાં તેમને એમ માસવું સ્વાભાવિક છે કે સર્વજનસાધારણ ભાષાનો જ પ્રભાવ પ્રવલ્લયણે વધતો રહે અને આર્યોની ભાષાવિષયક વિશિષ્ટતાને વતાવનારું એક પળ સાધન ન જલ્લદાય તો આર્યોની સંસ્કૃતિ જાય અને સાથે સાથે આર્યોની મૂળ ભાષાનો દેહ પળ પડે પટલે પરિણામે મૂલ્મી આર્યતા જ ભૂંસાઈ જાય, એ રીતે સંસ્કૃતિના રક્ષણની પ્રવલ્લ પ્રેરણાને લીધે ઇન્દ્રાદિ ઋષિઓએ તે સમયે જે કોઈ મૂળરૂપે વચ્ચું હતું અને વિકૃતશબ્દદેહમાંથી ય જે કોઈ મૂળરૂપે શોધી શકાય એવું હતું તે વધાનો આધાર લઈ આર્યોની ભાષાનું એક વિશિષ્ટ વંધારણ ઘડવાનું નિર્ધાર્યું.

ઉક્ત વંધારણ કરવું પળ કોઈ સરલ ન હતું, એ તો મૂળ પ્રયોગો ભેગા થાય, વિકૃત પ્રયોગો ભેગા થાય—આ પ્રયોગો ય કોઈ હજાર વે હજાર ન

હતા, લાખો કરોડોની સંખ્યામાં હતા—૯ બંને પ્રકારના પ્રયોગોનો સંગ્રહ કર્યા પછી તેમનું તુલનાત્મક પરીક્ષણ થાય, મૂળરૂપની સમજ પડે, વિકૃત-રૂપની ઓઢાણ થાય અને આવું ચોક્કસ તારણ કર્યા પછી જ મૂળ પ્રયોગોનો નિર્ણય થાય, આ રીતે વિશાલ સંશોધનનું કાર્ય ચાલ્યા પછી જ આર્યોની ભાષાના બંધારણનું ઘડતર કરી શકાય; પરંતુ આવું દીર્ઘકાલ-પેક્ષ અને મહાપ્રયાસસાધ્ય આયોજન થતાં પહેલાં તો તે મૂળભાષા અનેક પરિણામાન્તરો પામી ચૂકી હતી.

વેદોમાં સુદ્ધાં અનાર્ય શબ્દો પેસી ગયા હતા અને બોલચાલના પ્રવાહમાં પડેલી તે મૂળભાષાનો નમૂનો માત્ર વેદોની ઋષિઓમાં જ઼લવાયો હતો અને તે ધન સર્વથા અવિકૃત તો ન હતો જ અને બીજી તરફ સર્વજનસાધારણ ભાષાનો પ્રવાહ પ્રભાવશાલી બનતો જતો હતો. આવી સ્થિતિમાં પરંપરા, તુલનાત્મક પરીક્ષણ વગેરે કસોટીનો આશ્રય લઈને તે પરિવર્તિત ભાષાના યોગ્યતામાં જ પ્રાણ પૂરી ઇન્દ્રાદિ વૈયાકરણોએ મૂળભાષાનું વંધારણ ઘડ્યું અને મૂળભાષાને સજીવન કરવાની પોતાની ધારણા પૂરી કરી.

તેમણે કરેલું ૯ વંધારણ તે જ લૌકિક સંસ્કૃતના દેહની ઘટના. વર્તમાનમાં ઇન્દ્રે કરેલું ઐન્દ્ર વ્યાકરણ તો ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ તેમના પ્રતિ-નિધિરૂપ પાણિનિઋષિએ કરેલું વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ છે.

૩૭ લૌકિક સંસ્કૃતનો અર્થ એવો નથી કે તે ક્યારેય સમગ્રલોક-વ્યાપક સંસ્કૃત હતું પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃત કરતાં તેની ઘટના કોઈ અપેક્ષાએ જુદા પ્રકારની હતી. વૈદિક સંસ્કૃતથી તેનો પૃથગ્ભાવ બતાવવા સારું ઇન્દ્ર, પાણિનિ વગેરે ઋષિઓએ ઘડેલી ભાષાને લૌકિક સંસ્કૃત નામ અપાયું છે, ૯ વ્યાનમાં રહે.

લૌકિક સંસ્કૃત
સમગ્રલોકવ્યાપક
ન હતું

३८ एक एवो मत छे के लौकिक संस्कृत ज विकार पामीने प्राकृत-रूपे
परिणत थयुं, ए मत भास नम्र अमिप्रायप्रमाणी
'लौकिक संस्कृतनो विकार ते प्राकृत'
ए मतनो प्रतिवाद

लौकिक संस्कृतमाथी प्राकृतनो प्रादुर्भाव मानवा जतां केटलांक
बाधक कारणो उपस्थित थाय छे:

उक्त प्रतिवाद विशेष
पांच हेतुओ

[१] लौकिक संस्कृतनी व्यवस्थित नियंत्रण-
बाधनी घटना थया पहेलां, घटना थई ते कहते
तथा तयार पछी पण सर्वजनसाधारण भाषा कई हती ?

[२] लौकिक संस्कृतनी नियत घटनाना समये आर्योंनी मूलभाषा
तो अनेक परिणामान्तरोंने पामी चूकी हती, एटले ए घटनाना समये जे
भाषा सर्वजनसाधारण हती तेने शुं नाम आपी सकाय ?

[३] लौकिक संस्कृतनी सुबद्ध घटना ज एवा प्रकारनी छे के ते,
जे रूपे नियमनमां मूकयेली छे ते रूपे क्यारे पण सर्वजनसाधारण भाषा
बनी ज न शके. छतां य जो तेने सर्वजनसाधारण भाषा तरीके स्वीकार-
वामां आवे तो सर्वजनसाधारणमां बधा शब्दोतुं एक सरखुं ज उच्चारण
प्रवर्ततुं हतुं एटले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, क्षीओ, वृद्धो, बालको,
नटो, बीजा तइन अभण लोकोमां—सोनी, घांची, मोची, सुतार, कोळी,
आहीर, ओड वगैरे लोकोमां—सर्वत्र सदाकाल एक सरखुं ज उच्चारण
प्रवर्ततुं हतुं एम मानवुं जोईए; परंतु अनुभव, एवी मान्यतानो विरोध करे
छे अने आगल जणावला भिन्न भिन्न उच्चारणोवाला शब्दो पण एवी
मान्यताना बाधक छे.

[૪] લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટનાના પ્રમુખ પુરુષ મહાભાષ્યકાર કહે છે કે શબ્દો કરતાં અપશબ્દો ઘણા છે અને એ વધા અપશબ્દોને ‘અપભ્રંશ’ ના નામે તેઓ ઓળખાવે છે, તો જે શબ્દદેહ ‘અપભ્રંશ’ નામે તેઓ ઓળખાવેલો છે તે શબ્દદેહ વૈદિક ભાષાનો ન હતો તેમ લૌકિક સંસ્કૃતનો પણ ન હતો, ત્યારે એ શબ્દદેહને કઈ ભાષાનો સમજવો ? મારા નમ્ર કથન મુજબ એ શબ્દદેહ જે ભાષાનો હતો તે ભાષાને જ અહીં વ્યાપક પ્રાકૃતનું નામ આપ્યું છે. અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ જીવંત વૈદિક સંસ્કૃત દ્વારા જણાવ્યો છે.

[૫] લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટનાને સમયે આર્યોની મૂળભાષા મૂળરૂપે તો રહી જ ન હતી, રહી હોત તો ભાષ્યકાર પોતે ‘એક શબ્દના અનેક અપભ્રંશો છે’ એમ શામાટે કહેત ? તેમણે જે અનેક અપભ્રંશો વ્રતાવ્યા છે તે આવ્યા ક્યાંથી ? એ વધા એ અપભ્રંશો આદિમ જાતિઓની ભાષામાંથી આવ્યા છે, એમ તો કેમ કહી શકાય ? એટલે તે વધા અપભ્રંશો જે ભાષામાંથી ક્ષતર્યા છે તે આર્યોની મૂળભાષા હતી અને તે જ ભાષા વ્યાપક પ્રાકૃતના પ્રાદુર્ભાવમાં અસાધારણ કારણ છે એમ કહેવામાં જરાય અસંગતિ નથી.

૩૯ તે તે આદિમ જાતિઓની ભાષાનો પ્રભાવ લૌકિક સંસ્કૃત ઉપર પણ પડ્યો છે છતાં જેમ લૌકિક સંસ્કૃતનું મૂળ સ્ત્રોત વૈદિક ભાષામાં છે તેમ આદિમ જાતિઓની ભાષાથી પ્રભાવિત થયેલી વ્યાપક પ્રાકૃતનું મૂળ સ્ત્રોત પણ તે જ આદિમ વૈદિક ભાષામાં છે.

લૌકિક સંસ્કૃત
ઉપર પણ આદિમ
જાતિઓની ભાષાનો
પ્રભાવ

૪૭ “એકૈકસ્ય શબ્દસ્ય બહવઃ અપભ્રંશાઃ, તથા—‘ગૌઃ’ इत्यस्य शब्दस्य गाव्री, गोणी, गोता, गोपोतलिका—आदयः अपभ्रंशाः.”—(महाभाष्य पृ० ११ वा० स०)

૪૮ જુઓ ઉપરનું ટિપ્પણ.

૪૦ વેદોમાં વપરાયેલાં પદો અને પાણિનિ દર્શાવેલું તે પદોનું વંધારણ તથા વ્યાપક પ્રાકૃતના સાહિત્યમાં વપરાયેલાં પદો અને કચ્છાયણ, ચંડ તથા હેમચંદ્ર વગેરે દર્શાવેલું વ્યાપક પ્રાકૃતનું વંધારણ, એ ઉભય વંધારણની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરતાં એ તદ્દન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે જીવતી એવી વૈદિક ભાષાનો વારસો વ્યાપક પ્રાકૃતભાષાએ સાચવી રાખ્યો છે. એટલે એમ કહેવું જરાય વધારે પડતું નથી કે વૈદિક ભાષાના જીવંત સ્રોત સાથે વ્યાપક પ્રાકૃતનો ગાઢ સંબંધ છે.

૪૧ આ સંબંધ વતાવનારાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

[૧] વૈદિક પ્રક્રિયામાં “વહુલં હન્દસિ” ૨-૪-૩૯ ।

“વહુલં હન્દસિ” ૨-૪-૭૩ । આ પ્રકારનાં અનેક સૂત્રો આવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે

વૈદિક રૂપોમાં સર્વત્ર વહુલાધિકાર પ્રવર્તે છે ત્યારે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તેના સમપ્ર વંધારણમાં વહુલાધિકાર પ્રવર્તે છે. એ, “ક્વચિ લોપં” [સંધિકર્ષ.કાંડ ૪ સૂ. ૯] “જિવચ્ચનયુત્તમ્” [નામકર્ષ કાંડ ૧ સૂ. ૧] તથા “વહુલમ્” [૮-૧-૨] “આર્પમ્” [૮-૧-૩] એવાં સૂત્રો રચીને કૅચ્ચાયણ અને હેમચન્દ્રાદિ વૈયાકરણોએ સ્પષ્ટપણે વતાવેલું છે. લૈકિક સંસ્કૃતમાં ઉક્ત વહુલાધિકાર તદ્દન વિરલ છે.

[૨] લૈકિક સંસ્કૃતમાં અમુક ધાતુઓ પ્રથમ ગણના, ધાતુઓમાં ગણભેદ અમુક ધીજાં ગણના અને અમુક ત્રીજા ગણના, નથી એ રીતે ધાતુઓના દશ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, અને એ વિભાગ પ્રમાણે પ્રથમગણના ધાતુઓને વિકરણ પ્રત્યય ‘અ’ લાગે છે. ધીજા, ત્રીજા ગણના ધાતુઓને વિકરણ

[૪] લૈકિક સંસ્કૃતમાં ગ્રીજા પુલ્યના એકત્વચનમાં 'તે' પ્રત્યય છે ત્યારે વૈદિક પદોમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતના પદોમાં તે-ए 'તે'ને વદલે 'ए'પણ આવે છે.

શેતે રાએ [વૈં પ્ર૦ ૭-૧-૪૧] સેए
ईष्टे ईशे [ऋ० वे० पृ० ४६८ म० सं०] ईसे-ईसए

[૫] લૈકિક સંસ્કૃતમાં વર્તમાન હોય ત્યાં વર્તમાનકાલ અને ભૂત હોય ત્યાં ભૂતકાલ એમ કાલનો પ્રયોગ નિયત છે, કાલવ્યત્યય ત્યારે વૈદિકભાષામાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતભાષામાં એ રીતે કાલનો નિયત પ્રયોગ નથી. એ વસ્તુમાં ક્યાંય વર્તમાનને સ્થાને ભૂત-કાલ પણ અને ભૂતકાલને સ્થાને વર્તમાનકાલ પણ વપરાય છે.

વર્ત૦ પ્રિયતે ને વદલે પરોક્ષ૦ મમાર (વૈદિક) [વૈં પ્ર૦ ૩-૪-૬]
પરોક્ષ૦ પ્રેક્ષાંચક્રે ,, ,, વર્ત૦ પેચ્છહ (વ્યાપક પ્રાકૃત) [હૈં વ્યાં
૮-૪-૪૪૭]

પરોં આવમાપે ,, ,, વર્ત૦ આમાસહ
વર્ત૦ શૃણોતિ ,, ,, ભૂત૦ સોહીઅ

[૬] લૈકિક સંસ્કૃતમાં વિભક્તિઓનો પ્રયોગ નિયત છે. દ્વિતીયા યોગ્ય હોય ત્યાં દ્વિતીયા અને તૃતીયા યોગ્ય હોય ત્યાં તૃતીયા. એ રીતે વિભક્તિઓની નિયતતા છે, ત્યારે વૈદિક અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓના પ્રયોગની અનિ-યતતા છે. વેદોમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ચોથી વિભક્તિને વદલે છઠી વિભક્તિ વપરાય છે : [વૈં પ્ર૦ ૨-૩-૬૨] તૃતીયા વિભક્તિને વદલે છઠી વિભક્તિ વપરાય છે : [વૈં પ્ર૦ ૨-૩-૬૩]. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં કત્વાપણના કહેવા પ્રમાણે ક્વાચિત્ ક્વાચિત્ સપ્તમીને વદલે તૃતીયા વપરાય છે :

વૈદિક

નીચાત્ ને વદલે	નીચા	[તૈ૦ સં૦ ૧-૨-૧૪]
દિદુત્ " "	દિદુ	["અન્યલોપઃ છાન્દસઃ" - માખ્ય. ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]
યુષ્માન્ " "	યુષ્મા	[વા૦ સં૦ ૧-૧૩-૧ । શત૦ બ્રા૦ ૧-૨-૯]
સ્યઃ " "	સ્ય	[વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૩૩]

વ્યાપક પ્રાકૃત

તાવત્ " "	તાવ
યાવત્ " "	જાવ
કર્મન્ " "	કર્મ

[૮] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં 'સ્પ' ને વદલે 'પ' બોલાય છે, તેમ
વૈદિક રૂપમાં પણ 'સ્પ' ને વદલે 'પ'
વપરાયેલો છે.

સ્પ-પ

વૈદિક

'સ્પૃશન્ય' ને વદલે 'પૃશન્ય'

[ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]

વ્યાપક પ્રાકૃત

'સ્પૃહા' " " 'પિહા'

[૯] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અને વૈદિક પ્રયોગોમાં સંયુક્ત 'ર' કાર
'ર' નો લોપ લોપ પામે છે.

વૈદિક

વ્યા૦ પ્રા૦

'અપ્રગલ્ભ' નું અપ્રગલ્ભ [તૈ૦ સં૦ ૪-૫-૬-૧] અપ્રગલ્ભ

[૧૦] વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિકમાં સંયુક્ત 'ય' નો લોપ
'ય' નો લોપ થાય છે.

વૈદિક

ત્રિ + ઋચઃ = ઋચઃ—તૃચઃ [વૈં પ્રં ૬-૧-૩૪]

—વાસ્તવ્યમ્ અને વાસ્ત્વમ્ [વૈં પ્રં ૬-૪-૧૭૫]

વ્યાં પ્રાં

શ્યામ—સામ

[૧૧] વૈદિકમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં 'હ' નો 'ધ'
'હ' નો 'ધ' બોલાય છે.

વૈદિક

સહ—સધ [વૈં પ્રં ૬-૩-૯૬]

સહસ્ય—સધસ્ય ”

ગાહ—ગાધ [નિલ્ક પૃં ૧૦૧]

વહૂ—વધૂ ”

શૃણુહિ—શૃણુધિ [વૈં પ્રં ૬-૪-૧૦૨]

વ્યાં પ્રાં

રહ—રધ

તાયહ—તાયધ

[૧૨] વૈદિકમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં 'ય' નો 'ધ'
'ય' નો 'ધ' બોલાય છે.

વૈદિક

માધવ-માથવ

[શત૦ બ્રા૦ ૧-૩-૩-૧૦, ૧૧, ૧૭]

વ્યા૦ પ્રા૦

નાય-નાધ

[૧૩] વૈદિક અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં 'ઘ' નો 'જ' 'ચ' નો 'જ' બોલાય છે.

વૈદિક

દ્યોતિસ્—જ્યોતિસ્ [અથ૦ સં૦ ૪-૩૭-૧૦]
[નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧, ૧૨]

દ્યોતતે—જ્યોતતે }
દ્યોતય—જ્યોતય } [નિરુક્ત પૃ૦ ૧૭૦, ૧૬]

અવદ્યોતયતિ—અવજ્યોતયતિ [શત૦ બ્રા૦ ૧. ૨. ૩. ૧૬]

અવદ્યોત્ય—અવજ્યોત્ય [કા૦ શ્રૌ૦ ૪-૧૪-૫]

વ્યા૦ પ્રા૦

દ્યુતિ—જુતિ

ઉદ્યોત—ઉજ્જોત

[૧૪] પ્રાકૃતમાં દાહ-દાઘ, વિહ્લ-વિઘ્મલ, જિહ્વા-જિઘ્મા; એવા પ્રયોગો થાય છે તેમ વૈદિકમાં આદ્ધણિ-આદ્ધણિ 'હ' નો 'ઘ' અને 'મ' [નિરુક્ત પૃ૦ ૩૮૨, ૩૯] વિદેહ-વિદેષ [શત૦ બ્રા૦ ૧-૩-૩. ૧૦, ૧૧, ૧૨], મેહ-મેષ [નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧, ૧] ગૃહીત-ગૃમીત, ગૃહાણ-ગૃમાય, જહાર-જમાર; એવા પ્રયોગો થાય છે : [વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૮૪]

[૧૫] વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિક પ્રક્રિયા વચ્ચેનાં 'ડ' નો 'લ' 'ડ' નો 'લ' 'લ્લ' તથા 'લ્લ' યજ્ઞાનું વાહુલ્ય છે.

લૌં સંં

ઈંદે

અહેડમાન:

દ્દદ

સોઢા

વૈં સંં

ઈંલે

અહેલ્લમાન:

દ્દલ્લહ [વૈં પ્રં ૬-૩-૧૧૩] દ્દલ્લહ (પાલિ)

સાલ્લહા [, ,] સોલ્લહા

વ્યાં પ્રાં

ઈંડ-ઈંલ-ઈંલ (પૈં)

અહેલમાનો-અહેલ્લમાનો

[૧૬] વૈદિક પ્રતિયામાં કેટલાંક એવાં પદો મળે છે કે જેમાં અસંયુક્ત

એવો અનાદિસ્થ 'ય' અને 'વ' લોપાયેલો છે

અનાદિસ્થ 'ય'
અને 'વ' નો લોપઅને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પળ એ જાતના 'ય' અને
'વ' લોપ પામે છે.

લૌં સંં

પ્રયુગ

વૈં સંં

પડગ [વાં સંં ૧૫-૯] પડગ

વ્યાં પ્રાં

વૈદિક 'સીમહિ' [ઋગ્વેદ પૃં ૧૩૫, ૩] રૂપ 'પિવુ' ધાતુ
ઝપરથી આવ્યું છે અને તેમાં 'પિવુ' નો 'વ' લોપાયેલો છે.

[૧૭] વૈં પૃથુજવ:પૃથુજય: [નિલ્ક પૃં ૩૮૩-૪૦] વ્યાં પ્રાં

પિથુજવો પિથુજયો. અહીં 'પૃથુજય:' માં 'વ' લો-
'ર' નો વધારો પાયા પછી વ્યાપક પ્રાકૃતમાં (લાવણ્ય-લાવણ)થાય છે તેમ 'ય' શ્રુતિ થયેલી છે અને અપભ્રંશમાં 'વ્યાસ' નું 'ત્રાસ,'
'ચૈત્ય' નું 'ચૈત્ર' થાય છે તેમ 'જવ' નું 'જય' એવું 'ર' ચાલું રૂપ
પળ થયેલું છે એ વ્યાનમાં રાખતાં જેવું છે. આવાં અપભ્રંશની જેવાં 'ર' ના
વધારાવાળાં વીજાં પળ વૈદિક પદો મળે છે. અધિગુ-અધિગુ [નિલ્ક
પૃં ૩૮૭-૪૩]

[૧૮] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અનાદિસ્થ અસંયુક્ત એવો 'ચ' અને

અનાદિસ્થ 'ચ' 'ક' લોપ પામે છે. વૈદિક પદોમાં પળ એવો 'ચ'
અને 'ક' નો લોપ અને 'ક' લોપાયેલો છે.

લૌં સંં

વૈં સંં

યાચામિ

યામિ [નિલ્ક પૃં ૧૦૦, ૨૪૧]

અન્તિકે

અન્તિ [ક્રગ્દે પૃં ૪૯૬, મં સંં]

વ્યાં પ્રાં

કચપ્રહઃ

કત્તગાહો

લોકઃ

લોઓ

[૧૯] વન્ને ભાષામાં અનેક પદોમાંનો આંતર અક્ષર લોપાયેલો આંતરવર્ણનો લોપ છે.

લૌં સંં

વૈં સંં

શતક્રત્તયઃ

શતક્રત્તઃ [વૈં પ્રં ૭-૩-૯૭]

પશવે

પશ્વે ["]

નિવિવિશિરે

નિવિવિશ્રે [ક્રં સંં ૮-૧૦૧-૧૮]

આગતાઃ

આતાઃ [નિલ્ક પૃં ૧૪૨ વિશાનામ]

વ્યાં પ્રાં

રાજકુલ

રાડલ

આગત

આત-આપ

પ્રાકાર

પાર

વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સસ્વર વ્યંજન લોપાયેલો છે ત્યારે વૈદિક પદોમાં માત્ર સ્વર લોપાયો છે અને 'આગતાઃ' પદમાં તો સસ્વર વ્યંજન 'ગ' લોપાયો છે.

[૨૦] વે સંયુક્ત વ્યંજન વચ્ચે સ્વરનો ઉમેરો થવાની પદ્ધતિ વન્ને સ્વરમક્તિ ભાષામાં છે.

લૌં સંં વૈં સંં

તન્વમ્—	તનુવમ્	[તૈં આં ૭—૨૨—૧]
સ્વાર્ગઃ—	સુર્વાર્ગઃ	[તૈં આં ૪—૨—૩]
ત્ર્યમ્બકમ્—	ત્રિયમ્બકમ્	[વૈં પ્રં ૬—૪—૮૬]
વિભ્વમ્—	વિભુવમ્	
સુધ્યો—	સુધિયો	
રાત્ર્યા—	રાત્રિયા	[યજું વેં]
સહસ્રઃ—	સહસ્રિયઃ	[”]
તુપ્ર્યાસુ—	તુપ્રિયાસુ	[વૈં પ્રં ૪—૪—૧૧૫]

વ્યાં પ્રાં

ક્ષ્મા—	છ્મા
રત્નમ્—	રતનં—રયણં
સ્નેહઃ—	સનેહો
પ્લક્ષઃ—	પલક્ષો
અર્હતિ—	અરિહદ્

[૨૧] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં આજ ‘ઋ’ ને બદલે ‘રિ’ બોલાય છે. ત્યારે વૈદિકમાં તેને બદલે ‘ર’ બોલાય છે તથા ‘ઋ’ નો ‘ર’ અને ‘ઊ’ બન્ને ભાષામાં કેટલાક શબ્દોમાં આવેલા ‘ઋ’ નો ‘ઊ’ બોલાય છે.

[કશો બાધ ન આવતો હોય ત્યાં અહીં આપેલાં બધાં ઉદાહરણોમાં પ્રથમ પ્રથમ રૂપ લૌકિક સંસ્કૃતનું સમજવાનું છે.]

લૌં સંં વૈં સંં

ઋજિષ્ઠમ્—	રજિષ્ઠમ્	[વૈં પ્રં ૬—૪—૧૬૨]
-----------	----------	----------------------

વ્યાં પ્રાં

ઋજુ—રિજુ—રિઊ

વૈદિક

વૃન્દ—વુન્દ	[નિલ્ક પૃ૦ ૫૩૨ અં૦ ૧૨૮]
તૃ—તનુરિ:	[વૈં પ્ર૦ ૭-૧-૧૦૩]
ગૃ—જગુરિ:	["]]
વૃણીત—વુરીત	[શુ૦ ય૦ સં૦ ૫૦ ૬૨ મંત્ર-૮]
વૃત—કુટ	[નિલ્ક પૃ૦ ૪૨૨, ૭૦]

વ્યા૦ પ્રા૦

વૃન્દ—વુન્દ
ઋયમ—ઉસમ—ઉસહ
ઋતુ—ઉતુ—ઉત

[૨૨] વન્ને ભાષામાં 'દ' નો 'ઢ' ણ વોલાય છે.

'દ'-'ઢ' વૈં સં૦

દુર્દમ—દૂઢમ	[વા૦ સં૦ ૩. ૩૬]
પુરોદાશ:—પુરોઢાશ:	[શુ૦ પ્રા૦ ૩-૪૪]
	[વૈં પ્ર૦ ૩-૨-૭૧]

વ્યા૦ પ્રા૦

દૃણ્ડ—ઢંડ
દૃમ્મ—ઢંમ

[૨૩] વન્ને ભાષામાં 'અવ' નો 'ઓ' અને 'અય' નો

'અવ' નો 'ઓ' 'એ' વોલાય છે.
'અય' નો 'એ'

વૈં સં૦

અવળા—શ્રોળા	[તૈં વ્રા૦ ૧. ૫-૧. ૪; ૫. ૨.૯]
-------------	---------------------------------

અન્તરયતિ—અન્તરેતિ

[શત્ત૦ ગ્રા૦ ૧. ૨-૨. ૧૮;
૪. ૨૦; ૩. ૧. ૧૬]

વ્યા૦ ગ્રા૦

અવહસિત—ઓહસિઅ

નયતિ— નેતિ

[૨૪] વ્રજે ભાષામાં સંયુક્તાક્ષરની પૂર્વનો દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ
સંયુક્તની પૂર્વે હ્રસ્વ વોલાય છે.

વૈ૦ સં૦

રોદસીપ્રા—રોદસિપ્રા

[ઋ. સં. ૧૦. ૮૮. ૧૦]

અમાત્ર—અમત્ર

[ઋ. સં૦ ૩. ૩૬. ૪]

વ્યા૦ ગ્રા૦

માત્રા—મત્તા

[૨૫] ઉભય ભાષામાં 'ક્ષ' 'છ' રૂપે પરિણમેલો છે.

'ક્ષ' નો 'છ' વૈ૦ સં૦

અક્ષ—અચ્છ [અથ૦ સં૦ ૩. ૪. ૩.]

વ્યા૦ ગ્રા૦

અક્ષિ—અચ્છિ

[૨૬] વ્રજે ભાષામાં અનુસ્વારની પૂર્વનો દીર્ઘસ્વર હ્રસ્વ
અનુસ્વારની પૂર્વનો વોલાય છે.
હ્રસ્વ

વૈ૦ સં૦

યુવામ્

યુવમ્

[ઋ. સં૦ ૧-૧૫-૬]

વ્યા૦ ગ્રા૦

અમ્

માલં

ઋજુ—રિજુ

દેવાનં

[२७] व्यापक प्राकृतमां साधारण रीते 'अ' पछीना विसर्गनो
'ओ' बोलाय छे लारे वंदिक पदोमां 'अ'
'विसर्ग'नो 'ओ' पछीना विसर्गनो 'ओ' थवानो संभव नथी त्यां
पण 'ओ' कायम रहेलो छे.

व्या० ग्रा०

देवः देवो

पुनः पुणो

वै० सं०

सः चित् सो चित् [क्र० वे० पृ० १११२ म० सं०]

क्र० सं० १-१९१-१०-११]

संवत्सरः अजायत—संवत्सरो अजायत [क्र० सं० १०-

१९०-२]

उपप्रयन्तः अध्वरम्—उपप्रयन्तो अध्वरम् [वै० प्र० ६-१-

११५]

उरः अन्तरिक्षम्—उरो अन्तरिक्षम् [वै० प्र० ६-१-११७]

शिवासः अवक्रमुः—शिवासो अवक्रमुः [वै० प्र० ६-१-११६]

आपः अस्मान्—आपो अस्मान् [वै० प्र० ६-१-११८]

जुष्माणः अग्निः—जुष्माणो अग्निः ["]

वृष्णः अंशु—वृष्णो अंशु ["]

प्राणः अद्वे—प्राणो अद्वे [वै० प्र० ६-१-११९]

[२८] वन्ने भाषामां संयुक्त व्यंजननो लोप यतां पूर्वस्वरानुं दीर्घ

संयुक्तनो लोप यतां उच्चारण प्रचलित छे.

पूर्वस्वरनी दीर्घता

व्या० प्रा०

निःश्वासः—नीसासो

दुर्भगः—दूहवो

दुस्सहः—दूसहो

वै० सं०

दुर्दभ—दूदभ [वा० सं० ३-३६। क०

दुर्लभ—दूळभ सं० ४-९-८]

दुर्नाश—दूनाश [शु० प्रा० ३-४३]

[२९] वने भाषामां केटलाक निपातोमां रहेलो ह्रस्व स्वर दीर्घ

निपातोमां दीर्घ बोलाय छे.

उच्चारण

व्या० प्रा०

प्रसुत—पासुत्त

प्रकट—पायड

प्रसिद्धि—पासिद्धि

वै० सं०

एव—एवा [वै० प्र० ६-३-१३६]

अच्छ—अच्छा ["]

तु—तू [वै० प्र० ६-३-१३३]

तु—तू ["]

घ—घा

मशु—मशू

कु—कू

अत्र—अत्रा

यत्र—यत्रा

નિપાત સિવાય વીજા શબ્દોમાં પણ દીર્ઘ ઉચ્ચારણનો નિયમ વળે
માપામાં અનિયત રીતે પ્રવર્તે છે.

વૈ૦ સં૦

પુરુષ: પૂરુષ: [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૩-૧૩૭]

વ્યા૦ ગ્રા૦

પરકીયં

પારક્કં

ચતુરન્તમ્

ચાતુરન્તં

[૩૦] શબ્દમાં રહેલા અક્ષરોનો વ્યત્પય, વળે માપામાં
અક્ષરવ્યત્પય પ્રવર્તે છે.

વૈ૦ સં૦

નિસ્-કર્ત્ય—નિષ્કર્ત્ય

[વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૧૨૩]

કૃત્-કર્તુ:—તર્કુ:

[નિરુક્ત પૃ૦ ૧૦૧-૧૨]

નમસા—મનસા

[ઋ૦ વૈ૦ પૃ૦ ૪૮૯ મ૦ સં૦]

તક્કત્—કક્કત:

[“ તક્તેર્ગત્પર્યસ્ય વર્ણવ્યત્પયેન કક્કત
ઇતિ ‘સરન્’ ભવતિ ”—ઋ૦ વૈ૦
પૃ૦ ૧૧૦૯ મ૦ સં૦]

વ્યા૦ ગ્રા૦

લઘુક—હલુઅ

લલાટ—ળલાલ-ળલાહ

આલાન—આળાલ

[૩૧] હેત્વર્ય કૃદન્તનો સૂચક પ્રત્યય—વૈદિક પ્રક્રિયામાં—‘તવે’

હેત્વર્યસૂચક પ્રત્યય છે ત્યારે એ જ પ્રત્યય વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પણ
સચવાયેલો છે.

લૌં સંં	વૈં સંં	વ્યાં પ્રાં
કર્તૃમ્	કર્તૃવે [વૈં પ્રાં ૩-૪-૯]	કર્તૃવે-કર્તૃવે-કર્તૃત્
નેતૃમ્		નેતૃવે
નિધાતૃમ્		નિધાતૃવે
ગણયિતૃમ્		ગણેતૃવે
દ્રષ્ટૃમ્	દ્રશે	દક્ષિણતાયે

‘एतुम्’ (‘इ’ धातुनું हेतुर्थक) अर्थ माटे व्यापक प्राकृतमां ‘एतसे’ पद [पालिप्र० संकीर्ण क० कृ० पृ० २५८] सचवायेछुं छे; ते, वैदिक प्रक्रियामां वपराता तुमर्थक ‘से,’ ‘सेन्’ अने ‘असे’ प्रत्ययो-वाळां रूपो साथे सरखाववा जेवुं छे. [वै० प्र० ३-४-९]

ए ज प्रकारे अपभ्रंश प्राकृतमां तुमर्थे ‘एवं’ [है० व्या० ८-४-४४१] प्रत्यय आवे छे, ते, वैदिक प्रक्रियामां तुमर्थक ‘तवे’ ‘तवै’ के ‘दृशे’ रूपमां लागेला तुमर्थक अन्त्य ‘ए’ प्रत्यय साथे सरखावी शकाय एवो छे.

[३२] मध्यम पुल्लिङ्गा आज्ञार्थ सूचक एकवचनना प्रत्यय ‘हि’

आज्ञार्थसूचक
मध्यम पुल्लिङ्ग एक-
वचन

वा ‘स्व’ ने बदले अपभ्रंश प्राकृतमां ‘इ’ ‘उ’ अने ‘ए’ एवा त्रण प्रत्ययो आवे छे. तेमांनो ‘इ’ प्रत्यय वैदिक प्रक्रियामां वपरायेला आज्ञार्थ मध्यम पुल्लिङ्ग एकवचन सूचक ‘बोधि’

(बोध्+इ) [नित्तक पृ० १०१ पं० ३] रूप ना ‘इ’ प्रत्यय साथे विशेष मळ्तापणुं राखे छे.

[३३] सम्बन्धक भूतवृद्धन्तने सूचनना माटे व्यापक प्राकृतमां संबंधक भूतवृद्धन्त नीचेनां रूपो वपराय छे.

लौ० सं०

ध्रुवा

गृहीत्वा

व्या० प्रा०

गुणित्वा

गहाय

त्योरे वैदिक प्रक्रियायां ते अर्थे वपरायेलां रूपो आ प्रमाणे छे :

लौ० सं०

वै० सं०

इत्वा

इत्थिनि

[वै० प्र० ७-१-४८]

पीत्वा

पीत्वी

[वै० प्र० ७-१-४९]

गत्वा

गत्वाय

[वै० प्र० ७-१-४७]

विष्टृत्य

विष्टृत्य

[वै० प्र० ६-४-५८]

वियुत्य

वियूय

["]

उक्त वक्त्रे प्रकारनां रूपोमां विशेष समानता नजरे आवे एम छे. वल्ली, अपभ्रंश प्राकृतमां [हं० व्या० ८-४-४३९] ए अर्थमां वपरातो 'इ' प्रत्यय वैदिक 'पीत्वी' साथे मळतो आवे एवो भासे छे.

संबंधक भूतकृदन्त सूचक वैदिकरूप [वै० प्र० ७-१-३८] 'परिधापयित्वा' साथे व्यापक प्राकृतनां 'उवसंकमिता' 'निज्ज्ञाहता' 'आगमेत्ता' वगैरे रूपो स्पष्ट साम्य धरावे छे.

[३४] व्यापक प्राकृतना 'ओसहीहि' रूपमां वैदिक 'ओपधीमिः'

'मि' अने 'हि' [वै० प्र० ६-३-१३२] रूपनुं बराबर प्रतिनिधि छे. ,

[३५] व्यापक प्राकृतमां गच्छरे, निच्छुहिरि वगैरे रूपोमां त्रीजा

पुरुष बहुवचन माटे 'रे' के 'इरे' प्रत्यय वपराय छे ते वैदिक प्रक्रियायां आवता दुहे (दुह्+रे) रूपना 'रे' साथे साम्य धरावे छे. [वै०

प्र० ७-१-८]

[૩૬] નીચે જણાવેલાં વૈદિક રૂપો વ્યાપક પ્રાકૃતનાં રૂપો સાથે વૈદિક રૂપો અને બરાબર સરખાવી શકાય એવાં છે.
વ્યાપક પ્રાકૃતનાં રૂપો

લૌં સંં	વૈં સંં	વ્યાં પ્રાં
પત્યા	પતિના	[વૈં પ્રાં ૧-૪-૯] પતિના-પઙ્ણા
ગવામ્	ગોનામ્	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૫૭] ગોનં-ગુન્નં
યુષ્માસુ	યુષ્મે	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૯] તુમ્હે
અસ્મમ્યમ્	અસ્મે	["] અમ્હે
યૂષમ્	યુષ્મે	["] તુમ્હે
વ્યમ્	અસ્મે	["] અમ્હે
ત્રયાણામ્	ત્રીણામ્	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૫૩] તિન્નં, તિણ્ઠં
નાવા	નાવયા	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૯] નાવાય, નાવાય
દેવૈઃ	દેવેભિઃ	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૧૦] દેવેહિ
ઇતરત્	ઇતરં	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૨૬] ઇતરં

[૩૭] ભાષામાં ‘ચતુર્ણાઈ,’ ‘મહાર્ણાઈ,’ ‘પંડિતાર્ણાઈ,’ ‘મૂર્ખાર્ણાઈ,’ વગેરે

ગુજરાતીનો ભાવ-
વાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય

શબ્દોમાં ‘ચતુર + આઈ’ એવું પૃથક્કરણ કરી શકાય. એ ऊપરથી એવું જણાય છે કે પ્રકૃતિ ‘ચતુર’ છે અને તેને ભાવવાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય લાગેલો છે. આ ‘આઈ’ પ્રત્યયની મૂળ પ્રકૃતિ ‘તાતિ’ રૂપે વૈદિક રૂપોમાં સચવાયેલી છે. વૈદિક પ્રક્રિયામાં જણાવ્યું છે કે “ભાવે ચ” [વૈં પ્રાં ૪-૪-૧૪૪] “ભાવે ચાર્યે છન્દસિ વિષયે શિવાદિમ્યઃ ‘તાતિહ્’ પ્રત્યયો ભવતિ ‘શિવસ્ય ભાવઃ શિવતાતિઃ.’” વેદોમાં એ પ્રત્યય ‘શિવ’ ‘શમ્’ અને ‘અરિષ્ટ’ શબ્દોને લાગે છે અને વીજા શબ્દોને પણ લાગે છે—એવમ્તાતિ, સર્વતાતિ. ત્યારે લોકભાષામાં એ પ્રત્યય ગુણવાચક શબ્દમાત્રને લાગુ પડતો ભાસે છે. ‘તાતિ’ નું રૂપાંતર ‘તાઈ-આઈ’ લોકભાષામાં જ

સચવાયેલું જણાય છે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તો માવવાચક તરીકે ‘ત્તન-ત્તળ,’ ‘હ્મા’ અને ‘ષ્ણ’ પ્રત્યયો વપરાય છે.

[૩૮] માપામાં ‘કેટલાનો પગાર છે’ ‘કેટલા વરસનો છોકરો છે’ ‘સો રૂપિયાનો પગાર છે’ ‘પાંચ વરસનો શુજરાતીનો ‘નો’ છોકરો છે’ એ વધામાં ‘કેટલાનો’ ‘વરસનો’ પ્રત્યય ‘રૂપિયાનો’ પદોમાં જે અન્ય ‘નો’ છે તે સ્પષ્ટ-પણે ‘પરિમાણ’ અર્થને વતાવે છે. વેદોમાં ‘પશ્ચદશિનોઽર્ધમાસાઃ’ ‘ત્રિંશિનો માસાઃ’ વગેરે પ્રયોગો મળે છે. ‘પશ્ચદશિનઃ’ એટલે ‘પંદર દિવસના’—‘પંદર દિવસના પરિમાણવાળા’ અને ‘ત્રિંશિનઃ’ એટલે ‘ત્રીશ દિવસના પરિમાણવાળા’ એમ પરિમાણ અર્થને સૂચવવા સારું દશાન્ત શબ્દોને અને ‘ત્રિંશત્’ વગેરે શબ્દોને ‘ઇન્’ પ્રત્યય લગાડવો એમ વૈદિક પ્રતિયા કહે છે. [૫-૧-૫૮]. જેમ વૈદિક ‘ઇન્’ પ્રત્યય પરિમાણને સૂચવે છે તેમ ‘કેટલાનો’ ‘વરસનો’ વગેરે માપાનાં પદોને લાગેલો ‘ન’ પ્રત્યય પરિમાણ અર્થને વતાવે છે. ‘કેટલાનો’—કેટલી સંખ્યાના પરિમાણવાળો, ‘સો રૂપિયાનો’—સો રૂપિયાની સંખ્યાના પરિમાણવાળો, એવા અર્થમાં ‘કેટલા’ અને ‘રૂપિયા’ વગેરે શબ્દોને લાગેલો ‘ન’ પ્રત્યય મને માસે છે કે વૈદિક ‘ઇન્’ નો ઔરસ છે. એ રીતે જોતાં ‘કેટલાનો’ વગેરે પદો પછી વિભક્તિવાળાં છે કે પ્રથમા વિભક્તિવાળાં છે ? એ વિચારણીય છે. વર્તમાનમાં તો ‘કેટલાનો’ વગેરે પ્રયોગો વધી માપામાં પછી વિભક્તિવાળા મનાય છે. તો પણ એ પ્રયોગો સ્વેચ્છા જ છે કે ‘પરિમાણ’ દર્શક ‘ન’ પ્રત્યયવાળા છે એ જરૂર શોધનીય સ્વરૂપ.

[૩૯] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અનુસ્વારવાળા કેટલાક શબ્દોનો અનુ-

સ્વાર લોપ પામે છે. જેમકે ‘માંસ’ ઉપરથી ‘માસ.’
અનુસ્વારલોપ વૈદિક પ્રતિયામાં પણ ‘માંસ’ અર્થમાં ‘માસ’

શબ્દ વપરાયેલો છે. [વૈદિક ગ્રામર કંઢિકા ૮૩-૧]

[૪૦] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન અને વહુવચનનાં રૂપો એકસરખાં વને છે. જિના, દેવા, યુદ્ધાઃ વૈદિક પરંપરામાં પણ દ્વિવચન અને વહુ-વચન એ વર્ણાં રૂપો એકસરખાં મળે છે. ઉમા, દેવા, કેનન્તા [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૧૩૬-૬] ઇન્દ્રાવલ્ગા [ઋ૦ સં૦ ૭-૮૨-૧-૫] મિત્રાવલ્ગા, યા, સુર્યાં, દિવિસૃષ્ઠા, અશ્વિના [ધૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૩૯] સૃષ્ટ્યાં વગેરે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ સમૂલ્લો નથી. તેને વદલે વહુવચનનાં રૂપો વપરાય છે. ત્યારે વૈદિક રૂપોમાં દ્વિવચન સૂચવાયેલું છે, પરંતુ તેનાં કેટલાંક રૂપો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વહુવચન જેવાં પણ છે.

[૪૧] “સુપ્-તિઙ્-ઉપગ્રહ-લિઙ્-નરાણાં

કાલ-હલ્-અચ્-સ્વર-કર્તૃ-યજાં ચ ।

લિંગ વગેરેનો
વિપર્યય

વ્યત્યયમિષ્ઠ્યતિ શાલ્લકૃદેષાં

સોઽપિ ચ સિવ્યતિવાહુલકેન ॥”-ઐ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૮૫ ।

અર્થાત્ લિંગનો વિપર્યાસ જેવો વૈદિક રૂપોમાં છે તેવો જ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં છે. વૈદિક પ્રક્રિયામાં જણાવેલું છે કે નામનો વિભક્તિઓનો, ક્રિયાપદની વિભક્તિઓનો, આત્મેપદ-પરસ્મેપદનો, લિંગનો, પુલ્કનો, કાલનો, વ્યંજનોનો, સ્વરોનો, કારકોનો, કારકતાની પ્રત્યયોનો-એ વર્ણાંનો વૈદિક રૂપોમાં વિપર્યાસ થાય છે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પણ આનો વિપર્યાસ સાધારણ છે.

[૪૨] લૌકિક સંસ્કૃતમાં કર્તૃસૂચક ‘તૃન્’ પ્રત્યય વપરાય છે,

તેને વદલે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘અણઅ’ પ્રત્યયનો વ્યવ-

‘અન’ પ્રત્યય

હાર થાય છે. વૈદિક રૂપોમાં પણ એ ‘તૃન્’ ને વદલે

‘અન’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

व्या० प्रा०

मर + अगम-मागड-मारगमो [१० व्या० ८-४-४४३]

वेद + अगम-वेदगड-वेदगमो

भग् + अगम-भगगड-भगगमो-भगगमो

वे० सं०

कल्पकालः - कल् + अन = काल [१० प्र० ३-२-६५]

पुनिकालः [१० प्र० ३-२-६६]

पुनिकालः

कल्पकालः

[४३] लौकिक मूलानां कालान् अने अपनन भूतकालानां

भूतकालानां निरूपणार्थं आदिमां 'अ' मूलानां पद्धतिः

आदिमां 'अ' नो अभूत्, अगमन् गमोरे. आ पद्धति केन्द्रांका वैदिक

अभाव गणोमां नथी, तेम व्यापक प्राकृतमां पण नथी.

लौ० सं०

वे० सं०

व्या० प्रा०

अमयान् मयीन् [१० वे० पृ० ४६५ म० सं०] मयीअ

अगमन् गमन् [१० ४६४ ११] गमोअ

अभूत् भूत् [१० ४६५ ११] भवीअ

[४४] केन्द्रांका वे पदो वेगे प्राप्त यतो संधि वैदिक प्रक्रियायां

संधिनो अभाव अने व्यापक प्राकृतमां य यतो नथी.

वे० सं०

व्या० प्रा०

[१० प्र० ६-१-१२६] ईया + अओ

[१० १२६] ज्या + इयम्

[१० १२६] पूया + अविष्टु

विसम + आपयो

वास + इसी

साउ + उअयं

[૪૫] વ્યાપક પ્રાકૃતના ‘કુળ્’-(કરવું) અને ‘જિળ્’-
 (જિતવું) ધાતુનું મૂળ વૈદિક ‘કૃળ્’-(કરવું)
 કેટલાક ધાતુઓ [ક્ર૦ વે૦ પૃ૦ ૨૨૬-૨૨૭ મ૦ સં૦] ‘જિન્’-
 (જિતવું) ધાતુમાં છે. વૈદિક ‘જેન્ય’ [ક્ર૦ વે૦ પૃ૦
 ૪૬૫ મ૦ સં૦] પદમાં ઉક્ત ‘જિન્’ ધાતુની હયાતી છે.

[૪૬] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ઈકારાન્ત, ઉકારાન્ત નરજાતિક નામોને
 પ્રથમાના બહુવચનમાં એક ‘ળો’ પ્રત્યય પળ
 ‘ળો’ પ્રત્યય લાગે છે. તે ‘ળો’ પ્રત્યય પ્રથમા બહુવચનના વૈદિક
 રૂપ ‘અત્રિણઃ’ માં ઉપલબ્ધ છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં ‘અત્તારઃ’ અને
 વૈદિકમાં ‘અત્રિણઃ’ થાય છે. વેદભાષ્યકાર લખે છે કે “તૃજન્તસ્ય
 ‘અત્તૃ’ શબ્દસ્ય જસઃ છાન્દસઃ ‘ઇનુડ્’ આગમઃ.”- [ક્ર૦ વે૦ પૃ૦
 ૧૧૩-૫ સૂત્ર. મેક્સ૦]

[૪૭] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં કેટલાંક પદો વિભક્તિ વિનાનાં
 વિભક્તિ વિનાનાં પળ ચાલે છે તેમ વૈદિક પ્રક્રિયામાં પળ
 પ્રયોગો પ્રવર્તે છે.

વૈ૦ સં૦

વ્યા૦ પ્રા૦

[વૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૩૯] આદ્રેં ચર્મન્ (સપ્તમી) બહુશત શાકિયાનાં
 [„] લોહિતે ચર્મન્ („) સંગીતિ યોજયેથા
 [„] પરમે વ્યોમન્ („) ઈદ્રશ તે નિમિત્તા
 [ક્ર૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૪ મ૦ સં૦] વીલુ (દ્વિતીયા) ધરણિ કંપયમાન
 [„] દલ્હા („) ગય (ગજાનામ્)
 [„ ૪૭૨] અભિજ્ઞ („) ઇહ (એતે)

[४८] व्यापक प्राकृतमां 'प्रतिदिन' अर्थमां 'दिविदिवि' शब्द
दिवेदिव वपरायेलो छे ते वैदिक 'दिवेदिवे' नुं स्पष्ट
अनुकरण छे.

“ब्रासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइसथु पमाणु ।

मायहं चलण नवन्ताहं दिविदिवि गङ्गाण्हाणु” ॥है०व्या० ८-४-३९९.

वै० सं०

“दधासि श्रवसे दिवेदिवे”

“दिवेदिवे प्रतिदिनम्”—वेदभाष्यकार [ऋग्वेद-पृ० २२७

—महाराष्ट्र वैदिक संशोधन मंडळ]

[४९] तलपदी गुजरातीमां 'आ' के 'ए' ना अर्थमां 'ई' शब्द

गुजराती 'ई' आजे पण वपराय छे. तेम वैदिक भाषामां 'आ' के
'ए' ना अर्थमां 'ई' शब्द वपरायेलो छे.

गु० प्र०

ई, ईने, ईणे, ईनुं,

वै० सं०

“मयीत् यत् ईम्”—ईम्-एने.

“ईम् एनम् अग्निम्”

—वेदभाष्यकार [ऋग्वेद पृ०

४६५ म० सं०]

“महे यत् पित्रे ई रसम्”—ईम्-आने.

“महे महते, पित्रे पाळयित्रे, ईम्-इमम्”

वेदभाष्यकार [ऋग्वेद पृ० ४६६ म० सं०]

[૫૦] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જે જે વિધાનો અકારાન્ત નામોને અકારાન્ત અને માટે કર્યા હોય છે તે વિધાનો અકારાન્ત સિવાયનાં અકારાન્ત સિવાયનાં નામોને પણ લાગુ પડે છે. આવી વ્યવસ્થા વૈદિક સમાન વિધાન પ્રક્રિયામાં સચવાયેલી છે.

વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અકારાન્ત નામોને માટે ત્રીજીના વહુવચનમાં ‘હિ’ પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે ‘હિ’ પ્રત્યય અકારાન્ત નામો સિવાયનાં નામોને પણ લાગે છે. એ જ રીતે અકારાન્ત નામોને માટે વિહિત થયેલો ત્રીજીના વહુવચનનો ‘એત્’ પ્રત્યય વૈદિક પ્રક્રિયામાં ઈકારાન્ત નામોને પણ લાગે છે. જેમકે—“નઘૈઃ” [૭-૧-૧૦ પાણિ ૦ કાશિકા]

[૫૧] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘કુહ’ અવ્યય ‘ક્યાં’ અર્થમાં અને ‘નં’ અવ્યય ઉપમા અર્થમાં વપરાય છે. વેદની ‘કુહ’ અને ‘નં’નો પ્રયોગ ભાષામાં પણ ‘કુહ’ [ઋ ૦ વે ૦ પૃ ૦ ૭૩૩ મ ૦ સં ૦, નિલ્લ પૃ ૦ ૨૨૦] ‘ક્યાં’ અર્થમાં અને ‘નં’ ઉપમા અર્થમાં આવે છે [ઋ ૦ વે ૦ પૃ ૦ ૪૬૦-૪૬૨-૫૨૮-મ ૦ સં ૦]

ઉક્ત પ્રકારે જણાવેલાં અનેક ઉદાહરણો દ્વારા એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવું છે કે વ્યાપક પ્રાકૃતના પ્રવાહનો સીધો સંબંધ વેદોની જીવતી મૂળ ભાષા સાથે જ છે. નહીં કે જેનું સ્વરૂપ પાણિનિ પ્રભૃતિ વૈયાકરણોએ નિશ્ચિત કર્યું છે એવી લૌકિક સંસ્કૃત સાથે.

૪૨ ઉપર્યુક્ત મત સિદ્ધરૂપ છે છતાં જે કોઈ વ્યાપક પ્રાકૃતનો સીધો સંબંધ લૌકિક સંસ્કૃત સાથે સાધવા પ્રયત્ન કરે તેને એમ પૂછવું જોઈએ કે ઉક્ત વૈદિક ઉદાહરણોમાં જણાવેલા તે તે પ્રયોગો લૌકિક સંસ્કૃતમાં મુદ્દલ નથી અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તેનું પ્રતિવિમ્બ

તો મળે છે તો એ પ્રતિવિમ્બ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ક્યાંથી આવ્યું—વીજી કંઈ માયામાંથી આવ્યું ?

વિચારશીલ અમ્યાસી સ્થિરપણે મનન કરશે તો સ્પષ્ટપણે જાણી શકશે કે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જેમનું પ્રતિવિમ્બ છે તે વધા પ્રયોગો વેદોની એ સમયની જીવતી મૂલ્યમાયામાં જ હતા, અને તે દ્વારા જ તે પ્રયોગોનો પ્રવાહ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ભારોભાર ઊતર્યો. જે માયામાં એ પ્રયોગોનું અસ્તિત્વ જ નથી એવી લૌકિક સંસ્કૃતના પ્રતિવિમ્બરૂપે વ્યાપક પ્રાકૃતને કેમ કહી શકાય ?

બઢી, આર્યોના એ પ્રારંભિક સમયમાં આર્યોમાં જીવતી વૈદિક માયાનો જ પ્રચાર હતો. એ સિવાય વીજી કોઈ માયા લૌકિકમાયારૂપે આદર-પાત્ર નહીં બનેલી એથી અર્થાત્ એમ સિદ્ધ થયું કે વેદોની જીવતી માયાના જ પરિણામાન્તરરૂપ વ્યાપક પ્રાકૃત નીપજેલું છે.

૪૩ વેદોનું અધ્યયન કરતાં ચોક્કસ જણાય છે કે વૈદિક માયાનો પ્રવાહ ઢાળે ને પાળે જેમ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દેખાય તઠપદી ગુજરાતી અને જીવતી વૈદિક માયા છે તેમ તઠપદી ગુજરાતીમાં પણ ક્ષતિ મળેલો એ પ્રવાહ અદ્યતો નથી રહેતો. એ હકીકત વે એક પ્રયોગો દ્વારા ઊપર વતાવી દીધી છે.

મને તો ચોક્કસ ખાતરી છે કે વેદોનું પક્ત માયાદિષ્ટિ વિશેષ ગંભીર અધ્યયન કરવામાં આવે તો આર્યાવર્તની તઠપદી માયાઓમાં અને અનાર્ય-માયાઓમાં પણ વૈદિક માયાનો સત્ત્વાયેલો પ્રવાહ જડ્યા વિના નહીં જ રહે.

પ્રસ્તુતમાં તો મારો ઉદ્દેશ વેદોની જીવતી માયા અને વ્યાપક પ્રાકૃત માયા એ વે વચ્ચેની સાંસર્ગિક સાંકળ વતાવવા પૂરતો હતો, તેથી તઠપદી ગુજરાતીમાં સીધા ઊતરેલ વૈદિક માયાના પ્રવાહ સંબંધે વિશેષ ઉદાહરણો શોધીને મૂકી શક્યો નથી, પરંતુ એ કાર્ય કરવા જવું તો અવશ્ય છે.

૪૪ કેટલાક પ્રાચીન વैयाकरणोए “प्रकृतिः संस्कृतम्-तत्र भवम्
 ‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ तत आगतम् वा प्राकृतम्” एम कहिने प्राकृत
 वाक्यना अर्थनी भाषानी जननी तरीके संस्कृतने मूकी छे.
 संगतता अने ‘प्राकृत’ शब्दनो तेओए बतावेलो उक्त अर्थ
 असंगतता एक रीते संगत थई शके अने बीजी अपेक्षाए संगत
 न धई शके एवो छे.

प्राकृतना मूलरूपे बतावेल ‘संस्कृत’ शब्दनो अर्थ ‘वेदोनी जीवती
 संस्कृत’ एवो करवामां आवे तो ‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ व्युत्पत्ति संगत थाय
 खरी. परंतु ‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ ना ‘संस्कृत’ पदो ‘पाणिनि वगैरे
 वैयाकरणोए जेनुं बंधारण धड्युं छे एवी परिमार्जित संस्कृत’ एवो अर्थ
 तेमणे विवक्षित कयों होय तो भाषातत्त्वना विकासनी दृष्टिए तदन असंगत
 छे.

૪૫ આ વિશે વિશેષ મનન કરતાં મને એમ લાગે છે કે જ્યારે તે તે

પ્રાકૃતને	પ્રાકૃત વ્યાકરણોની રચના થઈ ત્યારે મળેલામળેલા
સમજાવવા	વર્ગમાં અત્યારે જેમ અંગ્રેજીનું છે તેમ સંસ્કૃત ભાષાનું
સંસ્કૃત વાહનરૂપ	પ્રાવલ્ય હતું અને લોકોમાં પ્રાકૃત જ ચાલુ હતું.
છે	લોકોમાં બોલાતું જીવન્ત પ્રાકૃત અને સાહિત્યિક

પ્રાકૃત એ વે વચ્ચે વર્તમાનમાં મળેલામળેલાઓની ભાષા અને ગામડિયાની
 ભાષા વચ્ચે જેવું અન્તર વર્તે છે તેવું અંતર પ્રવર્તમાન હતું. એવે સમયે
 પ્રાકૃતભાષાના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને સમજવા સારુ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત
 વ્યાકરણની ઘટનામાં વાહન તરીકે પરિમાર્જિત સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ
 કર્યો હોય અને તે બતાવવા તે તે વैयाकरणोए ‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ લખ્યું
 હોય તો એ બનવાજોગ છે અને સંગત પણ છે.

મહર્ષિ પાણિનિર્ અષ્ટાધ્યાયી રચી, તેમાં લૌકિક સંસ્કૃતને ઇચ્છા
 જ રિવાજો વર્ણ, વધે વધે “શુદ્ધિ વાચન”
 જેમ ‘વૈદિક’ ને “શુદ્ધિ ઉત્તર” પણ વૈદિક વિગતો પણ
 સમગ્રાવયા સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે
 પ્રથમ લૌકિક સંસ્કૃતને ઇચ્છા રિવાજ વધે છે અને
 પછી ત્યાં પેરપેર વ્યાવહારિક વૈદિક વિગતોને મુકે છે. આનો અર્થ એ
 નથી કે વૈદિક ભાષાની પ્રવૃત્તિ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા છે અથવા
 લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાંથી વૈદિક ભાષા જન્મી છે, પણ તે બંનેની પરસ્પર
 તુલનાત્મક પરીક્ષામાં અમુક ભાષાને વાહનરૂપે રાખવી આવશ્યક છે,
 પણ દૃષ્ટિ જ પાણિનિર્ વેદોની ભાષાનું વ્યાવહારિક વાહનરૂપ માટે લૌકિક
 સંસ્કૃતને અપ્રસ્થાન આપ્યું છે.

૪૬ પાણિનિર્ વેદોની ભાષાનું વ્યાવહારિક પ્રથમ રચ્યું હોત અને ત્યાર
 પછી જ લૌકિક સંસ્કૃતમાં થતા વિશેષ પેરપેરો
 પાણિનિના સમ-
 યનો શિક્ષિતવર્ગ
 સંસ્કૃતપ્રિય
 દર્શાવ્યા હોત તો પણ, ભાષાતત્ત્વના વ્રતવિકાસની
 દૃષ્ટિ, વધારે ઊચિત થાત. પરંતુ એના સમયે
 વેદોની ભાષા જીવતી ન હતી અને એના વચ્ચેનો
 મળેલોગળેલો સમાજ ત્યાં કરતો વાહિક સમાજ લૌકિક સંસ્કૃત વિશેષ
 પક્ષપાતી હતો, તેમણે પણ મળેલા વર્ણની રચિ તરફ રાજ્યને પોતાના
 વ્યાવહારમાં લૌકિક સંસ્કૃતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને થીજું સ્થાન
 વૈદિક ભાષાને માટે રાખ્યું છે. તાત્પર્ય પણ કે પાણિનિર્ વૈદિકભાષાનાં
 પદ્ધતિ સમજાવવા માટે લૌકિક સંસ્કૃતને વાહન તરીકે વાપર્યું છે, તેમ
 પ્રાકૃતભાષાના વ્યાવહારોને વાહનનારા તે તે આચાર્યો, તુલનાત્મક દૃષ્ટિ
 પ્રાકૃતભાષાની રચનાને સમજાવવા સારું જ લૌકિક સંસ્કૃતને વાહન તરીકે

યોગ્યું છે. પરંતુ ‘પ્રાકૃતની માતા લૌકિક સંસ્કૃત છે’ એવું સમજીને ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ એવું કહેલું નથી.

૪૭ અત્યારે કોઈ અંગ્રેજને તુલનાત્મક પદ્ધતિથી સંસ્કૃત શિક્ષવા માટે કોઈ શિક્ષક એવી પદ્ધતિ યોજે કે :—

અંગ્રેજી.	સંસ્કૃત.	ગુ. અ.
ગ્રી	ત્રિ	(ત્રણ)
વોય	પોત	(છોકરો)
કેમલ	ક્રમેલક	(ઝંટ)
ઓક્સ	ઊક્ષન્	(વઘ્દ)
ઇઝ	અસ્	(છે)
વી	ભૂ	(હોવું)
નાઇન્	નવન્	(નવ)
ટેન્	દશન્	(દસ)
ટી	તર	(જાહ)

તો આ પદ્ધતિનો અર્થ એવો નથી કે સંસ્કૃતની પ્રકૃતિ અંગ્રેજી ભાષા છે, પરંતુ શીખનારને જે ભાષા આવડે છે તે ભાષાને વાહનરૂપે રાખીને જેમ ઉક્ત રીતે અંગ્રેજી મારફત સંસ્કૃત શિક્ષવું સરલ પડે છે તેમ મળેલા લોકોમાં જ્યારે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ પ્રવળ હતો, તે સમયે તેમને જે ભાષા તરફ વિશેષ આકર્ષણ હોય અને તેમને જે ભાષા વ્યવહારે અમ્યસ્ત હોય તે ભાષાને વાહન તરીકે રાખીને વીજી કોઈ ભાષા શિક્ષવવી વ્યવહારે સરલ થાય છે. એટલે હું સમજું છું ત્યાંસુધી એ દષ્ટિએ જ પ્રાકૃતવ્યાકરણના રચનારાઓ ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ કહેલું છે.

૪૮ આજે ઇતિહાસની દૃષ્ટિને પ્રધાનપણે રાखीને भापातत्त्वना विकास

સંબંધે પણ આપણે વિચારતા થયા છીએ તેમ આપણા
भापातत्त्व અને पूर्वजोमां कोई पण तत्त्व संबंधे इतिहासदृष्टिनो विशेष
इतिहासदृष्टि ख्याल न हतो અને भापातत्त्वना विकास विशेष तो

તેમણે એ જાણ્યો જ રાखेलો. એટલે તેમણે પોતપોતાનાં વ્યાક-
રણોમાં આદેશોની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પરંતુ કોઈ પણ શબ્દ વા તેનાં
રૂપોને તેઓએ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ સાધી વતાવ્યાં નથી છતાં તેમાં

जाण्ये अजाण्ये शब्दविज्ञाननी दृष्टि तो जलवायेली છે.
આદેશ અને स्थानी અને एम છે માટે જ તેમણે “आदेशः स्थानी इव”

एवुं विधान कोरुं છે. ‘दधि—अत्र’ शब्दना संहितावाळा प्रयोगमां तेओ
‘इ’ ने ‘य’ ना रूपमां थवानुं कहे છે. पण ‘व’ रूपमां थवानुं कहेता
नयी. एमां ज तेमनी शब्दविज्ञाननी दृष्टि माळूम पडे છે. परंतु ए दृष्टि
पाळळना इतिहास विशेष तेमनी उपेक्षा हती एटले तेओ, ए અને एवां
बीजां અનેक परिवर्तनोने शब्दविज्ञाननी दृष्टि घटावी शक्या नयी.

આ રીતે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિના અભાવને લીધે તેઓએ આદેશો
કરવામાં ય ‘आदेशः स्थानी इव’ નું પોતાનું વિધાન શબ્દદૃષ્ટિએ તોડી^૧ નાસ્તું
છે અને સરલ ઉપાય સમજીને ‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૫૧ दधि+अत्र=दध्यत्र. આ પ્રયોગમાં ‘दधि’ નો અન્ય ‘इ’ स्थानी છે
અને તેને स्थाने થયેલો ‘य’ આદેશ છે. ‘इ’ અને ‘य’ વચ્ચે उच्चारणस्थानની
अपेक्षाए समानता છે: ‘इ’ तालव्य છે અને ‘य’ પણ तालव्य છે, एम ए वे
वर्णों वच्चे समानता છે તેથી તેમની વચ્ચે ‘आदेश’ અને ‘स्थानी’ નો સંબંધ
घटमान છે. ए ज रीते त्यां त्यां जे वे स्वरो, व्यंजनो, स्वर-व्यंजनो के शब्दो
वच्चे उच्चारणस्थाननी, अक्षरानुपूर्वानी के एवी ज बीजी कोई प्रकारनी समानता
होय त्यां ज ‘आदेश’ અને ‘स्थानी’ નો સંબંધ થી શકે છે. આ જાતનો સમગ્ર

વૈયાકરણોનો—સિદ્ધાંત છે. અને આ જ સિદ્ધાંત શબ્દવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સુસંગત છે. ઉક્ત સિદ્ધાંત સમગ્ર વૈયાકરણોને સંમત છે, છતાં ય અનેક પ્રયોગોની નિષ્પત્તિ કરતાં તેઓએ એ સિદ્ધાંતને તોડી નાખ્યો છે.

નીચેનાં કેટલાંક ઉદાહરણોથી એ વાત સમજી શકાય એમ છે :

સ્થાની	આદેશ	
અન્તિક	નેદ	પાં ૫૧૩૧૬૩
બાદ	સાધ	”
વૃદ્ધ	વર્ષ	પાં ૬૧૪૧૫૫
યુવ	કન	પાં ૫૧૩૧૬૪
અલ્પ	કન	”
પ્રશસ્ય	શ્ર	પાં ૫૧૩૧૬૦
પ્રશસ્ય	જ્ય	પાં ૫૧૩૧૬૧
વૃદ્ધ	જ્ય	પાં ૫૧૩૧૬૨
અપર	પશ્ચ	પાં ૫૧૩૧૩૨
દશ	પશ્ય	પાં ૭૧૩૧૭૮
ઘ્રૂ	આહ	પાં ૩૧૪૧૮૪
દા	ચચ્છ	પાં ૭૧૩૧૭૮
સ	ધાવ	પાં ૭૧૩૧૭૮
કથ	બોલ	હેમં ૮૧૪૧૧
કથ	વજ્જર	” ”
બુબુક્ષ	ળીરવ	” ૮૧૪૧૫
ક્ષિ	ળિજ્જાર	” ૮૧૪૧૨૦
તુલ	ઓહામ	” ૮૧૪૧૨૫
સ્ના	અબ્મુત્ત	” ૮૧૪૧૧૪

ઉપર જે જે શબ્દો સ્થાનીરૂપે અને આદેશરૂપે જણાવેલા છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની સમાનતા નથી. ‘અન્તિક’ અને ‘નેદ’ વા ‘સ્ના’ અને ‘અબ્મુત્ત’ એમની વચ્ચે કોઈ પ્રકારની સમાનતા નથી એ દેખીતું જ છે.

૪૯, જો કે વહુમત તરીકે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ વાઢી વાત છે. તો પળ પાલિવ્યાકરણના પ્રણેતા કચ્ચાયણે પાલિભાષાને ‘પાલિ’ ભાષા માટે સમજાવવા વાહન તરીકે ‘પાલિ’ ભાષાને જ રાઢી ‘પાલિ’ વાહન છે. અને પ્રકૃતિરૂપે પળ ‘પાલિ’ ભાષાને જ વાપરી છે. ંટલે ‘પાલિ’ ભાષા માટે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ તું કથન સર્વથા અસંગત છે. પરંતુ કચ્ચાયણે ં પદ્ધતિ સ્વીકારી ંથી ંનો અર્થ ંવો તો નથી જ કે પાલિભાષા કાંઈ અદ્વરથી આઢી ગઈ છે. વા ં અનાદિ કાલથી ંવી ને ંવી જ ચાલી આવે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ ં જોનાર પ્રત્યેક અભ્યાસી ંમ સમજી શકે ંવું છે કે ં ભાષા પળ મૂલ વૈદિક જીવતી ભાષાના પ્રવાહમાંથી ંતરેલી છે. ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ લઘનારાઓમાં જેમ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ નથી તેમ ‘પાલિ’ને અપ્રકૃતિક સમજનાર કચ્ચાયણમાં પળ ં દૃષ્ટિ ન હતી ં સ્વીકાર્યા સિવાય આજ તો ચાલે તેમ નથી.

૫૦ વઢી, “પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્” નો અર્થ અસંગત જેવો લાગવાથી કેમ

જાણે રૂદટના ટીકાકાર શ્રીનમિસાધુ ં ‘પ્રાકૃત’

પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્ શબ્દતું નિર્વચન તદ્દન ંુદી રીતે વતાવ્યું છે. તે

વિશે રૂદટનો

ટીકાકાર

જાણાવે છે કે—“સકલજગજન્તૂનાં વ્યાકરણાદિભિર-

નાહિતસંસ્કાર: સહજો વચનવ્યાપાર: પ્રકૃતિ: તત્ર

ભવમ્ સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ x x x વા પ્રાક્ પૂર્વ કૃતં પ્રાકૃતમ્ વાલમહિલાદિ-

સુવોધમ્ સકલભાષાનિવન્ધનભૂતં વચનમુચ્યતે મેધનિર્મુક્તજલમિવ ંકસ્ત્રરૂપં

તદેવ ચ દેશવિશેષાત્ સંસ્કારકરણાન્ન સમાસાદિતવિશેષં સત્ સંસ્કૃતાધુત્તર-

વિભેદાન્ આપ્નોતિ | અત ંવ શાલ્લકૃતા પ્રાકૃતમ્ આદૌ નિર્દિષ્ટમ્ તદન્તુ સંસ્કૃ-

તાદીનિ | પાણિન્યાદિવ્યાકરણોદિતશબ્દલક્ષણેન સંસ્કરણાત્ સંસ્કૃતમુચ્યતે”

રૂદટના વાવ્યાલંકારમાં (૨, ૧૨) નીચેનો શ્લોક મઢે છે—

“પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-માગધ-પિશાચભાષાશ્ચ શૌરસેની ચ ।
પષ્ઠોઽત્ર ભૂરિભેદો દેશવિશેષાદ્ અપભ્રંશઃ ॥”

આ શ્લોકમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધી, પૈશાચી, શૌરસેની અને છઠ્ઠી અનેકમેદવાળી અપભ્રંશ એમ છ ભાષાનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં સર્વથી પ્રથમ ‘પ્રાકૃત’ નો ઉલ્લેખ છે. પ્રંથકાર લૌકિકસંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ વિદ્વાન હોઈને તેનો જ પક્ષપાતી હોય તે બનવાજોગ છે, છતાંય તેણે બધી ભાષાઓમાં ‘પ્રાકૃત’ ને જ અગ્રસ્થાન શા માટે આપ્યું છે ? એનો સુલ્કાસો આપવા શ્રીનમિસાધુએ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનાં પૂર્વોક્ત વે નિર્વચનો કર્યા છે, તેમાં પહેલામાં બતાવ્યું છે કે—સ્વાભાવિક વચનવ્યાપારનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ છે. જે ઉચ્ચારણો સહેજે સહેજે નીકળે છે, જેમની ઉપર વ્યાકરણ વગેરે ભાષા-સંબંધી શાસ્ત્રોએ સંસ્કારનો ઓપ નથી ચઢાવ્યો એવાં ઉચ્ચારણો ‘પ્રકૃતિ’ કહેવાય. જે ભાષાનો દેહ એવાં ઉચ્ચારણોથી ઘડાયો છે તે ભાષાનું નામ પ્રાકૃત અથવા એવાં ઉચ્ચારણો દ્વારા જે ભાષા નીપજી છે તે ‘પ્રાકૃત’ ભાષા કહેવાય. વીજા નિર્વચનમાં ‘પ્રાક્ + કૃત’ એવા બે શબ્દોદ્વાર ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ નીપજાવ્યો છે અને એનો અર્થ ‘જે સર્વથી પ્રથમ કરેલું હોવાથી બધી ભાષાઓનું કારણરૂપ છે તેનું નામ પ્રાકૃત’ એમ બતાવ્યો છે. પહેલા નિર્વચનમાં જે અર્થ કહ્યો છે તે જ અર્થ આ વીજામાં બતાવ્યો છે. મારા નમ્ર મત મુજબ પહેલું જ નિર્વચન વિશેષ યોગ્ય છે. જો કે પહેલા અને વીજાના ભાવમાં ખાસ ભેદ નથી છતાં ‘પ્રાક્ + કૃત’ માંથી પ્રાકૃત શબ્દ નીપજાવવો એ કરતાં ‘પ્રકૃતિ’ માંથી નીપજાવવો વિશેષ સંગત છે તેથી પહેલા નિર્વચન તરફ મારો પક્ષપાત છે.

પ્રાકૃત શબ્દનો જે અર્થ આગલ બતાવી ગયો હતું તે અને ઉક્ત નમિસાધુએ પ્રાકૃતનો જે અર્થ સમજાવ્યો છે તેમાં ભેદ નથી, માટે

મારા નમ્ર કથન પ્રમાણે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ ને વ્દહે ‘પ્રકૃતિ: સ્વભાવઃ’ અર્થે જ ભાષાના પ્રસ્તાવનાં ંચિતતમ છે.

૫૧ યાયાવરીય કવિરાજ રાજશેખર કહે છે—

“યદ્ યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદૃશાં જિહ્વાસુ યદ્ મોદતે

રાજશેખરની
પ્રાકૃત-ભક્તિ

યત્ર શ્રોત્રપથાવતારિણિ કટુર્ભાષાક્ષરાણાં રસઃ ।

ગથં ચૂર્ણપદં પદં રતિપતેસ્તત્ પ્રાકૃતં યદ્વચઃ

તાન્ લાટાન્ લલિતાન્નિ ! પસ્ય નુદતી દૃષ્ટેર્નિમેષવ્રતમ્” ॥

—(બાલરામાયણ ૪૮-૪૯)

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે—“જે ભાષા સંસ્કૃતની જનની છે, સ્ત્રીઓની જીભ ઉપર રમે છે અને જેને સાંભળ્યા પછી વીજી ભાષાના અક્ષરો કર્ગકટુ લાગે છે તેવી પ્રાકૃત ભાષાને લાટના લોકો બોલે છે.”

રાજશેખરની સમજ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષા, પ્રાકૃતમાંથી આવી છે. કવિની એ સમજમાં મને તો પ્રાકૃત ભાષા તરફ કવિની વિશેષ ભક્તિ જ માલ્લમ પડે છે. પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાકૃતભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષા આવી છે એવું કહી શકાય એમ નથી. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દથી કવિની વિવક્ષા લૌકિક સંસ્કૃતની છે. લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના અને સાહિત્યમાં વિદ્યમાન વ્યાપક પ્રાકૃતની ઘટના વચ્ચે કાર્યકારણમાં હોય તેવું સામ્ય દેખાતું નથી; એથી એમ કેમ કહી શકાય કે પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા આવી છે ?

૫૨ વિક્રમના આઠમા સૈકાનો મહાપંડિત વાલ્મીકિરાજ પોતાના

વાલ્મીકિરાજની પ્રાકૃત કાવ્ય ‘ગણ્ડવહો’માં જણાવે છે કે :—

પ્રાકૃત-ભક્તિ

“સયલાઓ હમં વાયા વસંતિ એત્તો ય ગેંતિ વાયાઓ ।

એંતિ સમુદં ચિય ગેંતિ સાયરાઓ ચિય જલાઈં ॥

ળવં અત્થદંસળં સંનિવેસસિસિરાઓ બંધરિદ્ધીઓ
અવિરલં ઇળમો આબુવળબન્ધં રહ ળવર પયયમ્મિ ॥

—(ગણડબહો પૃ૦ ૨૮—૨૯ ગા૦ ૧૨—૧૩)

“ જેમ મેઘનાં પાણી સમુદ્રમાં પડે છે અને ફરી પાછાં સમુદ્રમાંથી
બહાર નીકળે છે તેમ વધી ભાષાઓ પ્રાકૃતમાં સમાવેશ પામે છે અને પ્રાકૃ-
તમાંથી બહાર નીકળે છે. ૧૨.

નવા નવા અર્થોની ઘટના, નવા નવા બંધોની રચના વગેરે એ વધું
જ્યારથી સૃષ્ટિ સર્જાઈ ત્યારથી એક માત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં સુલભ છે. ૧૩.

‘ પાયય ’ અને ‘ પયય ’ એ બન્ને શબ્દો ‘ પ્રાકૃતભાષા ’ના સૂચક છે. ઉક્ત
ગાથામાં કવિએ ‘ પયય ’ શબ્દ પ્રયોજેલો છે. ગાથાનો અર્થ જોતાં કવિ,
પ્રાકૃતભાષા તરફ પોતાની પ્રબલ ભક્તિને સૂચવતો હોય એવું ભાસે છે. પરંતુ
કવિના એ કથનમાં શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ હોય એમ જણાતું નથી. અથવા
વિવરણકારના કયન પ્રમાણે કવિએ અહીં ‘ પ્રાકૃત ’ શબ્દનો ઉપયોગ ‘ શબ્દ-
બ્રહ્મ ’ માટે કર્યો છે અને તે દ્વારા એમ સૂચવ્યું છે કે સર્વ ભાષાઓ એ
‘ શબ્દબ્રહ્મ ’ની નિકૃતિરૂપ છે. કવિના એ સૂચનમાં પણ ભાષાને લાગતી
વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કરતાં ‘ શબ્દબ્રહ્મ ’ની વિશેષ ભક્તિ જ તરી આવે છે.

૫૩ નિષ્કર્ષ એ આલ્યો કે વેદોની ઋચાઓમાં સચવાયેલી જે ભાષાનો
નમૂનો આપણી સામે છે તે ભાષા જ્યારે લોકોનો
આદિમ પ્રાકૃત અને
લૌકિક સંસ્કૃત
વચ્ચેનો ભેદ
આપોઆપ પરિવર્તનો પામ્યે જતી હતી, જેને સંસ્કારવા
ઘાસ કોઈ પ્રયત્ન નથી થયો એવી આબાલ-
ગોપાલ સુધી પ્રસારેલી ભાષા તે આદિમ પ્રાકૃત વા વ્યાપક પ્રાકૃત. અને એ
ઋચાઓની ભાષાના અને ઉક્ત આદિમ પ્રાકૃતભાષાના પ્રયોગોને પ્થાનમાં

હાં સંસ્કૃતભક્તોની દષ્ટિએ તે પ્રયોગો શુદ્ધ ગણાયા તેમને તેનાથી લૈકિક સંસ્કૃતની ઘટના કરનારાઓએ સીંગી. હુદા તારવી, ભાષાની તે સંકલના કરી તેનું નામ લૈકિક સંસ્કૃત ભાષા.

૫૪ મારો કે હજારો વર્ષોથી વંધ પડેલી પૂરી રત્નોની એક મોટી ચકાર
 હોય, તેમાં ઘાટપુટ વિનાનાં અને ચિત્રવિચિત્ર વર્ણવાળાં
 એ માટે રત્નોની અનેક પ્રકરનાં રત્નો ભેર્યાં હોય, તેમાંથી સાધારણ
 વચ્ચારનું ઉદાહરણ એકો ૫ ઘાટ વિનાનાં રત્નો નહીં પોતાનું કામ ચલાવે
 અને રીજા વંદ્યલોક લોકો તો ૫ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોને પણ ઓપીઓપીને પોતાના
 કામમાં લ્યે પડે એનો અર્થ એમ તો ન જ થાય કે જેનાં ઘાટપુટ વિનાનાં
 રત્નોમાંથી ૫ ઓર્યાં રત્નો નવાં જ નીપજ્યાં છે. ૫ ન્યાયે આવી લૈકિક
 સંસ્કૃતની ઘટના કરનારાઓએ પોતાને ગમી ગયેલ પ્રયોગોને લીધવાની દષ્ટિએ
 (લૈકિક સંસ્કૃતની ઘટના કરવામાં) આદિમ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કર્યો હોય,
 પટલા માત્રથી કાંઈ એમ ન કહી શકાય કે પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતની જનની
 છે. ત્વરી રીતે તો આદિમ પ્રાકૃત અને લૈકિક સંસ્કૃત એ બે પ્રવાહો હુદા હુદા
 વહ્યા છે તો પણ તે વહેતું મૂળ કોઈ એક પ્રવાહમાં છે એમાં શંકા નથી
 અને એમ છે માટે તે બન્ને પ્રવાહોના શબ્દદેહની ઘટના અને વિચમાન વૈદિક
 શબ્દદેહની ઘટના પરસ્પર આધર્યકારક રીતે મળતી આવે છે.

૫૫ વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિક ભાષા એ બન્ને વંધે ગાઢ સંબંધ છે
 પટલે તેનો અર્થ એવો નથી જ કે વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૈકિક સંસ્કૃત
 વંધે કશો સંબંધ નથી.

૫૬ એ બન્ને એક પ્રવાહમાંથી નીકળેલી હોવાથી મા-દીકરી નથી પણ બે
 વહેનો છે. લૈકિક સંસ્કૃતનું ક્ષેત્ર પરિમિત હોવાથી તે નાની વહેન છે
 અને પ્રાકૃતનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તે મોટી વહેન છે. બે વહેનોમાં જેવો

સ્નેહસંબંધ હોય છે તેવો સંબંધ એ વે ભાષા વચ્ચે છે. વર્તમાનમાં તો નથી બોલતી પ્રાકૃત તેમ નથી બોલતી સંસ્કૃત. પરંતુ વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ બન્ને ભાષાનું વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, એ ઊપરથી એ વે વહેનો જેવી ભાષાઓ વચ્ચેનો સંબંધ સમક્ષી શકાય એમ છે. મોટી વહેન જેમ નાની વહેનને પોતાનાં અલંકારો આપી શોભાવે છે તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાનાં મૃદુ આમૂષણોથી નાની વહેન સંસ્કૃતને મંડનયુક્ત કરી છે.

૫૬ નીચે જણાવેલાં યોડાં ઉદાહરણો દ્વારા આ નાવત સ્પષ્ટ થશે :

[૧] સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘સાલ્ય’ અર્થમાં ‘સ્યાલ’ અને ‘શ્યાલ’ બન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ છે. આ વિશે વિશેષ ગવેષણા કરતાં જણાય છે કે ‘સ્યાલ’ શબ્દ મૂળરૂપ છે અને ‘શ્યાલ’ શબ્દ તેનું બીજું ઉચ્ચારણ છે. ઋગ્વેદમાં “અશ્રવં હિ ઋરિદાવ-વત્તરા વાં વિજામાતુસ્ત વા ધા સ્યાલાત્” [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૬૬૧—સૂ૦ ૨] એ મંત્રમાં ‘સ્યાલ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. નિર્ણયમાં પણ ઉક્ત મંત્રમાં છે તેવા ‘સ્યાલ’ શબ્દનું નિર્વચન આપ્યું છે.

‘સ્યાલ’ અને
‘શ્યાલ’

૫૨ પ્રસ્તુતમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ તેના ‘અમુક પ્રકારની ભાષા’ એવા રૂઢાર્થનો ચોતક છે. ‘પ્રાકૃત’ નો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તો ‘સ્વાભાવિક ભાષા—પ્રચલિત લોક-ભાષા’ એવો થાય છે પરંતુ તે અર્થ અહીં વિવક્ષિત નથી. “પ્રાકૃત વાણી વડું” એ વાક્યમાં પ્રાકૃત શબ્દનો રૂઢાર્થ નથી પરંતુ વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે ‘માટે જ એ વાક્યમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ ગુજરાતી ભાષાને પણ સૂચવે છે.

૫૩ ‘સ્યાલ’ નું નિર્વચન આ પ્રમાણે છે.

“સ્યાલ્ લાજાન્ આવપતિ—ઈતિ વા” ‘સ્યમ્’ ઇતિ ‘સૂર્યમ્’ ઉચ્યતે તસ્માદ્ અસૌ ગૃહીત્વા કન્યકાયા મગિન્યા વિવાહકાલે લાજાન્ મૃદ્ધધાન્યાન્ આવપતિ—

ए ज रीते संस्कृत साहित्यमां आ नीचे जणावेला जे द्विविध शब्दो प्रवर्ते छे, तेमना द्विधा उच्चारणनुं कारण मोटी बहेन प्राकृतनी व्यापक असर छे, एम समझवानुं छे.

काशी—कासी (शब्दर० कां० ४ श्लोक० २५)

‘श’ नो ‘स’	अश्रु—अस्रु	”	”	२	”	१२०
‘स’ नो ‘श’	शक्ति—साक्ति	”	”	३	”	४३
तथा ‘प’ नो ‘स’	शर्करा—सर्करा	”	”	४	”	१२
	श्वान—स्वान	”	”	४	”	३१६
	शुभ—सुभ	”	”	१	”	१७
	शाम्बरी—साम्बरी	”	”	३	”	३४८
	शर—सूर	”	”	३	”	१९
	शर्वरी—सर्वरी	”	”	२	”	३४
	शची—सची	”	”	२	”	६२
	उर्वशी—उर्वसी	”	”	२	”	६९
	श्याल—श्याल	”	”	३	”	१४६
	अस्र—अश्र	”	”	२	”	१२०
	दासी—दाशी	”	”	३	”	३५२

(अर्थ—धीवरी)

सूरि—शूरि	”	”	३	”	६
वृषी—वृसी	”	”	३	”	२९८
चाप—चास	”	”	४	”	३५४

(अर्थ—विशेष प्रकारनुं पक्षी)

મધી—મસી	”	”	૩	”	૯૮
---------	---	---	---	---	----

[૩] સંસ્કૃત સહિત્યમાં 'હુર' અને 'હુ' કાંઈ શબ્દો નથી છે.
 'હુર' નો અર્થ છે 'સ્ત્રી-પટુતા ધારી સ્ત્રી'.
 'હુ' નો 'સ્ત્રી' અને 'હુર' ના 'હ' નું 'સ્ત્રી' ઉચ્ચારણ પૃથક્કારની
 'સ્ત્રી' અભિવ્યક્તિ કરવામાં છે. ગુરુત્વની પ્રથમ અને દ્વિતીય
 સ્ત્રીના શ્રો. ૮૫, તથા રજામાં સ્ત્રીકર્ત્રી કાલિદાસે 'હુર' શબ્દનો ઉપ-
 યોગ કર્યો છે.

[૪] કાલિદાસે મંદક ૧૦ મૂળ ૧૫૫, ના પદ્યમાં 'વિહત'
 'ત' નો 'દ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. કાવ્યકાર તેનો અર્થ 'વિહત'
 અંગ 'વ' 'વિહત ગત્ત' કારણે છે. સંસ્કૃત સહિ-
 ત્યમાં 'વિહત' પ્રત્યયનો અર્થ મંદક 'વિહત' શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે. કાલિદાસના
 કેટલાક શબ્દોમાં 'ત' નું 'દ' ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. પૂર્વે અમુકે કહે
 'વિહત' નું 'વિહત' ઉચ્ચારણ થયું છે. અને પૃ. ૧૦૧ે કાલિદાસે તે
 'વિહત' શબ્દ ટા. શબ્દ સુધી પહોંચ્યો છે.

[૫] 'ગયગ' ના કાઠ અર્થનો મૂલક 'પ્રિયત' અને 'પ્રિયત'
 શબ્દ છે. 'પ્રિયત' ના 'ર' નો લોપ થઈ 'પ્રિયત'
 'ર' નો લોપ શબ્દ નીવડ્યો છે. અને આ રીતે સંયુક્ત 'ર' નો લોપ
 થવાનો પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કાંચકરો પૃ. ૧૦૧ે શબ્દોને સંસ્કૃત સ્પર્શિત
 નોંધે છે. "ગજાદનઃ પ્રિયતઃ સ્વાન્" (દૈનં ૧૦, શ્રો. ૨૦૮)
 "ગજાદનં પ્રિયતઃ સ્વાન્" (અપરં ૧૦, શ્રો. ૩૫, વૈભવ-
 વર્ગ). કાલિદાસે હુમ્મરસમ્બન્ધમાં 'પ્રિયત' શબ્દનો ઉપયોગ પણ કર્યો
 છે. "હુમાઃ પ્રિયતઃ સ્વાન્" (પૃ. ૩, શ્રો. ૩૧)

૫: "રજઃસ્ત્રીઃ સુરોદ્ધતઃ સુરોદ્ધતઃ સુરોદ્ધતઃ"

"તત્ત્વાઃ સુરોદ્ધતઃ સુરોદ્ધતઃ" इत्यादि।

આ ઉપરાંત જે શબ્દોનાં વચ્ચે ઉચ્ચારણો છે અને જેમાંનું એક મૂળભૂત છે અને બીજું સંસ્કૃત ઊપર વ્યાપક પ્રાકૃતની અસરને લીધે નીપજેલું છે, એવા અનેક શબ્દો આ નીચે વિશેષ સ્પષ્ટતાને માટે આપું છું. એ શબ્દો શબ્દરત્નાકરકોશમાં, અમરકોશમાં અને હેમચન્દ્રના અભિધાનચિન્તામણિ વાં અનેકાર્થસંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે. માટે તે શબ્દોનાં ટાંસ ટાંસ સ્થાનો નથી બતાવવાનો, તેમ વિશેષ કાલ્પકેપના કારણે તેમનો સાહિત્યમાં થયેલો અયોગ પણ નથી નોંધવાનો.

[૬]—હર્ષ—હરિષ

સ્વરભક્તિ

દહ—દહર

કમ્પ—કમર

ગર્ભ—ગરભ

વર્ષા—વરિષા

વર્ષ—વરિષ

પર્પત્—પરિષત્

મનોડર્થ—મનોરથ

પ્રાકૃતની અસરને લીધે
'ભાર્યા'ના 'ભારિયા' ની
પેઠે સંયુક્ત વ્યજ્ઞનમાં
સ્વરનો વધારો

અનુસ્વારયુક્તતા. [૭] 'વક્ર' ના પ્રા० 'વંક'ની પેઠે આવેલા શબ્દો :

ભદ્ર—ભન્દ્ર

લક્ષણ—લાઝ્ઞન

અત્તિકા—અન્તિકા

[૮] 'આ'—'અ'

'આ'નો 'અ'

કુમાર—કુમર

ફાલ—ફલ

કલાણ—કલણ

‘૩’—૫

‘૩’ નો ‘૫’ [૯] મુદિર—મુદેર (અર્થ—મૂર્ધ)

‘અ’ નો ‘આ’ [૧૦] ‘અ’—‘આ’
પતિ—પાતિ

‘ક’ નો ‘રિ’ [૧૧] ‘ક’—‘રિ’
ક્ષત્ર—રિજ—(અર્થ—પતિ)

‘મ’ નો ‘વ’ [૧૨] ‘મ’—‘વ’
કરમ્મ—કરમ્મ

‘ળ’ નો ‘લ’ [૧૩] ‘ળ’—‘લ’
શેષ્મળ—શેષ્મલ

‘ઔ’ નો ‘ઉ’ [૧૪] ઔ—ઉ
કૌદુળ—કુદુળ
કૌતુક—કુતુક

‘દ’ નો ‘જ’ [૧૫] દ—જ
દસ્યતી—જસ્યતી—વૈદિક શબ્દ

‘હ’ નો ‘અ’ [૧૬] હ—અ
હટ્—અટ્

‘ત’ નો ‘ટ’, ‘ટ્ટ’ [૧૭] ત—ટ, ત—ટ્ટ
કર્ત્તક—કણ્ટક (વૈદિક શબ્દ)

પત્તન—પટ્તન

‘કર્ત્તક’ ના ‘ર’ નો લોપ અને અનુસ્વારનું
આગમન પણ પ્રાકૃતપ્રભવ છે. જુઓ પૃં ૮૯, અક્ક
૫ તથા પૃં ૯૦, અક્ક ૭.

‘श्म’ नो ‘म्भ’ [१८] स्म—म्भ तथा क—ग
तथा ‘क’ नो ‘ग’ काश्मरी—कम्भारी—गम्भारी

‘ट’ नो ‘ड’ [१९] ट—ड
तटाक—तडाक
पेटा—पेडा
कुटी—कुडी

‘व’ नो ‘व’ तथा [२०] व—व, ‘द’ लोप
‘द’ नो लोप द्वार—वार

‘ड’ नो ‘ल’ [२१] ड—ल [“अफिडादीनां डश्च लः”
२-३-१०४ हैमव्या०]

ताडक—तालक
वालिश—वाडिश
जड—जल
दुलि—दुडि
बिडाल—बिलाल
कलेवर—कडेवर
कलत्र—कडत्र
वडिश—बलिश
नाडी—नाली

‘स’ नो ‘लोप’ [२२] ‘स’ लोप
स्तूप—तूप

- ‘य’ नो लोप अने ‘र’ नी वृद्धि [२३] ‘य’ लोप अने ‘र’ वृद्धि
 चैत्य—चैत्र
 पागर—प्रागर—(आमां ‘य’ नो लोप नथी.)
- ‘क’ नो लोप [२४] ‘क’ लोप
 योक्त्र—योत्र
- ‘द’ नो लोप [२५] ‘द’ लोप
 कुदाल—कुदाल
- ‘म’ नो ‘व’ [२६] म—य
 श्रमण—श्रवण
- ‘व’ नो ‘म’ [२७] व—म
 द्रविड—द्रमिड
 यवनी—यमनी
- ‘स’ नो ‘प’ तथा [२८] स—प, ख—ह
 ‘ख’ नो ‘ह’ मुसल—मुपल—मुखल—मुहल
- ‘प’ नो ‘व’ [२९] ‘प’—व [“जपादीनां पो वः”
 २—३—१०५ हैमव्या०]
 कपाट—कवाट
 पारापत—पारावत
 जपा—जवा
 लिपि—लिवि
- ‘व’ नो लोप [३०] ‘व’ लोप
 ऊर्ध्व—ऊर्ध्व

‘क्ष’ नो ‘ख’ [३१] ‘क्ष’—ख
क्षुल्लक—खुल्लक

पक्ष—पुङ्ख

क्षुर—खुर

‘य’ नो लोप [३२] ‘य’ लोप
श्याली—शाली

मत्स्य—मत्स

तूर्य—तूर

‘क्ष’ नो ‘छ’ [३३] क्ष—छ

पक्ष—पिच्छ

क्षुरी—छुरी

कक्ष—कच्छ

‘त्स’ नो ‘च्छ’ [३४] त्स—च्छ

मत्स—मच्छ

‘त’ नो ‘थ’ [३५] त—थ

पीती—पीथी

‘ति’ नो ‘रि’ [३६] ति—रि

प्रतिदान—परिदान

‘य’ नो ‘ज’ [३७] य—ज

यभन—जभन

जा^{५६}नि—यानि

यातु—जातु

यातुधान—जातुधान

'ह' नो 'घ' [३८] ह-घ
अहि—अहिघ
घल—हल

'घृ' नो 'दृ' तथा [३९] घृ-दृ, 'र' लोप
'र' लोप दंष्ट्रिका—द्रादिका—दादिका

'अ' नो 'च्छ' [४०] अ-च्छ
पथ-पुच्छ ['पुच्छ' वेदमां पण मले छे]

अनुस्वारलोप [४१] अनुस्वारलोप
अम्वा—अम्वा
[४२] वचला स्वरनो लोप अने वचला
स्वरसहित व्यञ्जननो लोप

वचला स्वरनो
अने सस्वर व्यञ्ज-
ननो लोप
रसना—रसना
वासर—वास
भगिनी—भग्नी
वहनी—वेणी (प्रवाह—रघुवंश)
उदुम्बर—उम्बुरक—उम्बर
प्रदत्त—प्रत्त
आदत्त—आत्त
सुदत्त—सुत्त

५७ “ प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमास्ति कामः—”रघुवंश स०
६, श्लो० ४३)

“ जलानां वेण्या प्रवाहेण ”—“ ओषः प्रवाहो वेणी च इति हलायुधः ”—टीका

‘थ’ नो ‘ध’ [४३] थ-ध
मथुरा-मधुरा

‘ई’ नो ‘ए’ [४४] ई-ए
पीयूष-पेयूष

‘क’ नो ‘ग’ [४५] क-ग, अ-इ, इ-ए
‘अ’ नो ‘इ’ दक-दग
‘इ’ नो ‘ए’ द्रकट-द्रगड
कन्दुक-गिन्दुक-गेन्दुक

[४६] र-ल, क-ल [हैमल्या० २=३—९९
थी २-३-१०५ सुधीनां सूत्रो]

‘र’ नो ‘ल’ तथा
‘क’ नो ‘ल’
ह्रीका-ह्रीका
पुल्य-पुल्य
तल्य-तल्य
क्षुधार-क्षुधार
शीतार-शीतार
प्रवङ्ग-प्रवङ्ग
राक्षा-राक्षा
रोम-रोम
चरण-चरण
कफिड-लफिड

'ल' नो लोप [१७] 'ल'—लोप
लहरी—लहरी

'श' नो 'ष' [१८] श—ष
अभीष्ट—अभीष्ट
वेष्टा—वेष्टा

'द' नो 'त' [१९] द—त
कदम—कदम
राजादन—राजादन

[५०] 'र' लोप, दिर्भाव
'र' नो लोप
यथा पल्ली दिर्भाव
कुर्वट—कुर्वट
कुर्वर—कुर्वर
वप्र—वप्र (अर्थ—वाप)

'अय' नो 'ओ' [५१] अय—ओ
भयूर—भयूर

'प' नो 'य' [५२] प—य
ताप्या—ताप्या (अर्थ—ताप)

[५३] अन्त्यलोप
अन्त्य व्यंजननो लोप
धामन्—धाम
महस्—मह
तमस्—तम
सोमन्—सोम

રોચિસ્-રોચિ

શોચિસ્-શોચિ

ચર્મન્-ચર્મ

શવસ્-શવ

હોમન્-હોમ

તપસ્-તપ

સ્વર અને સંયુક્ત
વર્ણનાં ચિલ્લક્ષણ
ઉચ્ચારણો

[૫૪] કેટલાક એકાર્થક શબ્દોનાં ઉચ્ચારણો
એવાં વિવિધ દેંચાય છે કે એ ઉચ્ચારણો જ એમની
પ્રાકૃતતા ઠરાવે છે :

ચન્દ્ર-ચન્દિર-ચન્દ

વિકૃત્-વિકૃત્-વિકૃત્

બુક્કસ-પુક્કસ-પુક્કસ

તવિશ-તવિષ-તાવિષ

વનીપક-વનીયક-વનવક

ચોડ-ચોટ-ચોર

ચરાણસી-ચારાણસી-ચાણારસી

હપ્ડે-હજ્જે

સુવાસિની-સ્વવાસિની

મૌક્તિક-મુક્તિક-મકુતિક

મસ્તક-મસ્તિક

અષાઢ-આષાઢ

એતશ-એતશ

બિડોજા-બિડૌજા

નિષ્ઠંડુ-નિષ્ઠંડુ

નેતુ-નેત્ર

દિવોકા-દિવૌકા

[૫૫] જ-ન

‘જ’ નો ‘ન’

પૌણિનિ વગેરેના ધાતુસંગ્રહમાં જે ધાતુઓ મૂળ ણોપ-
દેશ-આદિમાં ‘જ’ કારવાળા-નોંધેલા-છે તે વધા

ય પ્રયોગની પ્રક્રિયામાં આવતાં આદિમાં ‘ન’ વાળા થાય છે.

‘વ’ નો ‘સ’ [૫૬] વ-સ

પૌણિનિ વગેરેના ધાતુસંગ્રહમાં જે ધાતુઓ વોપદેશ-આદિમાં ‘વ’ વાળા
દર્શાવ્યા છે તે વધા ય પ્રયોગ સમયે આદિમાં ‘સ’ વાળા થઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત નિરુક્ત વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને આગળ (૫૦ ૨૨-૨૫)
જે એકાર્થક ધાતુઓ અને એકાર્થક શબ્દોનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો નોંધી
વતાવ્યાં છે, તે દ્વારા પણ જોઈ શકાય એમ છે કે કેટલા જૂના સમયથી
નાની વહેન સંસ્કૃતને તેની મોટી વહેન પ્રાકૃતે પોતાની મૃદુતા અને વિવિધ
ઉચ્ચારણની રીત આપી તેમાં અનેકાણું વૈવિધ્ય વધારી દીધું છે.

૫૭ સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતનો આવો પ્રભાવ હોવા છતાં

સંસ્કૃતના અભ્યા-
સિઓનું પ્રાકૃતના
અભ્યાસ તરફ
દુર્લક્ષ અને તેનું
દુષ્પરિણામ

સંસ્કૃતના અભ્યાસિઓનું પ્રાકૃતના અભ્યાસ તરફ
જે દુર્લક્ષ્ય પ્રવર્તમાન છે તે વિશેષ કઠે પડ્યું છે.
વિદ્વાનોમાં વર્તતા એ દુર્લક્ષને પરિણામે નાટકોનું
પ્રાકૃત ભારે અશુદ્ધિઓના ગર્તમાંથી નીકળી શક્યું
નથી. મારે નમ્રપણે કહેવું જોઈએ કે નાટકોના તે

તે વિદ્વાન સંપાદકોએ નાટકગત પ્રાકૃતના સંશોધન તરફ લક્ષ્ય જ નથી

૫૧ “જો નઃ” — ૬. ૧. ૬૫ પાણિનીય.

૬૦ “ધાત્વાદેઃ વઃ સઃ” — ૬. ૧. ૬૪ પાણિનીય.

રાહ્યું. તેને લીધે નાટકના પ્રાકૃતના પાઠોનું ઠેકાણું નથી રહ્યું. નાટકનાં નાટકોના પ્રાકૃ- કેટલાંક સંસ્કરણોમાં તો નાટકના મૂળ પાઠ- તની દુર્દશા રૂપ પ્રાકૃતને નીચે ટિપ્પણમાં મૂકી ऊपर તેનું સંસ્કૃત જ વેસારવામાં આવ્યું છે. ઇટલું જ નહીં પણ નાટ-

૬૧ એક ઉદાહરણ—પ્રતિમાનાટક, સંપાદક—શિવરામ મહાદેવ પ્રાંજપે, પૂના.

અશુદ્ધ પાઠ	શુદ્ધ પાઠ
પૃ૦ ૧ ર્વાહ્નિ	ર્મં મ્હિ
પૃ૦ ૨ સન્નીદસાલં	સન્નીદસાલં
પૃ૦ ૨ કાલસંવાદિણા	કાલસંવાદિણા
પૃ૦ ૨ કિદં તિ	કિદં તિ
પૃ૦ ૩ વક્કલં	વક્કલં
પૃ૦ ૩ લોભેન	લોભેન
પૃ૦ ૩ સુઘ્વાવરાહો	સુઘ્વાવરાહો
પૃ૦ ૩ કિસ્ત	કીસ
પૃ૦ ૩ અપ્યરેવા	અપ્યરેવા
પૃ૦ ૩ અહોહિ	અમ્હેહિ
પૃ૦ ૧૦ રોદિદબ્ધે	રોદિદબ્ધે

ઉક્ત અશુદ્ધ પાઠોના શુદ્ધ પાઠો મેં બતાવેલા છે. નાટકમાં એકંદર શૌરસેની ભાષા વપરાયેલી છે, છતાં સંપાદકે વક્કલં, સુઘ્વાહ-, -સાલં, કાલ-વગેરે ‘લ’ વાક્ય પ્રયોગો—જે શૌરસેનીમાં સંભવતા જ નથી—રાखેલા છે. એવા ‘લ’ વાક્ય પ્રયોગો પૈશાચી ભાષામાં પ્રચલિત છે. વઢી, સંપાદકે પૃ૦ ૭૨ ऊपर એક કોઠો આપ્યો છે તેમાં જણાવેલું છે કે નાટકમાં બે ભાષા—એક સંસ્કૃત અને વીજી પ્રાકૃત—વપરાયેલી છે. ચરી રીતે નાટકમાં સંસ્કૃત અને શૌરસેની ભાષા વપરાયેલી છે એમ સ્પષ્ટ લક્ષણ જોડેલું હતું. ‘પ્રાકૃત’ લક્ષવાધી ‘શૌરસેની’ નો માત્ર સમસ્યો સુગમ નથી.

૬૨ ઉદાહરણ—રત્નાવલી—સંપાદક : એમ્. આર. કાઢે, ધી. એ.

રત્નાવલી (ધ્રીહર્ષરચિત) માંના બધા મૂળ પ્રાકૃતપાઠોને ટિપ્પણમાં રાखેલા છે અને તે પાઠોનું સંસ્કૃત, ऊपर મૂકેલું છે. પ્રાકૃત પાઠોનું સમાનરૂપ સંસ્કૃત કરવા તરફ અપેક્ષાનાં ઉદાહરણો—

કોના કેટલાક ટીકાકારોને હાથે સુદ્ધાં નાટકના પ્રાકૃતની દુર્દશા થયેલી છે.

આ જાતની પરિયાદ મારી એકલની નથી. भाषातत्त्वविशारद श्रीमान विधुशेखरशास्त्रीजीए पण नाटकोना प्राकृत विशेष आवी ज परियाद करेली છે.

પ્રા०	સં०	શુદ્ધ
રત્ના० પૃ० ૧૩ આલોપદુ	અવલોકયતુ	આલોકયતુ
„ પૃ० ૧૪ મઝલીકિદ-	મુકુલાયિત	મુકુલીકૃત
„ પૃ० ૧૭ વાસીએ-વીએ !	વાસ્યા:-પુત્રિ !	વાસ્યા:-દુહિત !
„ પૃ० ૨૦ કેતિઅ-દૂરો	કિયદૂરે	કિયદૂર:
„ પૃ० ૪૬ ગુમ્મંતરિદાઓ	ગુલ્માન્તરિતે	ગુલ્માન્તરિતાત્
„ પૃ० ૪૭ સુહાઅદિ	સુખયતિ	સુસાયતે !
„ પૃ० ૫૨ ગુસ્ત્રો	ગુસ્ત્ર:	ગુસ્ત્ર: વગેરે.

૬૩ ‘કર્પૂરમંજરી’ નાટિકાની ટીકા બાંચતાં આ હકીકત સમજી શકાય એમ છે, છતાં તે માટેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે:

‘સમોહણાસાણ’ (કર્પૂરમંજરી પૃ० ૪ નિર્ણય૦) કર્પૂરમંજરીનો ઉક્ત પાઠ અશુદ્ધ છે છતાં ટીકાકારે તે અશુદ્ધ પાઠની ટીકા કરી છે. ‘સ+મોહણ+આસા’ આવે પદચ્છેદ કર્યો છે. ટીકાકારે કરેલો અર્થ-“ મોહને સુરતે આશાસહિતયો: ” છે. જો પાઠ “છમ્મુહણાસાણ” છે. તેનો અર્થ “ષમ્મુહણ્યાસાનામ્” છે અર્થાત્ “જેમના સોઝામાં ષમ્મુહ વેઠેલા છે એવાં શિવ અને પાર્વતી ” આ અર્થ યુક્ત છે અને ઠીક પણ છે. આ રીતે કર્પૂરમંજરીમાં તેમ જ બીજાં પણ નાટકોમાં ટીકાકારોએ પ્રાકૃત પાઠોની તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખી છે.

૬૪ આ સંબંધે શ્રીવિદ્યુશેખરજીનો સંલેખ આ પ્રમાણે છે :

“ સંસ્કૃત દ્રશ્ય કાવ્યસમૂહે સ્થાને સ્થાને પ્રાકૃત અંશ વિભિન્ન વિભિન્ન પાઠે એત વ્યાકુલ હૃદયા ઉઠિયા છે એ, તાહા બલિવાર નહે X X X સંસ્કૃત પાઠછળેર પ્રાકૃતેર દિકે અનાદરદ્દ એ પાઠવિપર્યયેર અન્યતમ પ્રધાન હેતુ ! હહાર સંસ્કાર હવયા નિર્તાત આવડ્યક ”—પાલિપ્રકાશપ્રવેશક પૃ० ૧૮, ટિપ્પણ ૪૨.

શ્રીવિદ્યુશેખરજીનો ઉક્ત સંલેખ વધુ લાંબો હોવાથી તેમાંથી અહીં થોડો ઉતારો આપ્યો છે. તે સંલેખમાં તેમણે ‘વેળીસંહાર’ નું નામ લઈ તેના પાઠોની અવ્યવસ્થા બતાવી છે.

૨૧, ૩૭૬ ચીપનત્તર ૪ મળદાસ ગ્રંથા
શુભસર્વ મહિમા પ્રદિય

સંભવ છે કે ‘પ્રાકૃત ભાષા નીચ પાત્રોની ભાષા છે’ એવા રુઢિગત વહેમને લીધે આતું વનવા પામ્યું હોય. પરંતુ આ ‘પ્રાકૃત’ નીચ પાત્રોની ભાષા છે ? માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. જે ભાષા એક કાલે સર્વસાધારણમાં પ્રવર્તતી હતી એટલે તેને રાજા પણ બોલે અને રંક પણ બોલે, બ્રાહ્મણ પણ બોલે અને ચઢાલ પણ બોલે—એમ હોવાથી એવી સર્વવ્યાપક ભાષાને નીચ પાત્રોની ભાષા કહી ઉવેલવી ક્યાં સુધી યોગ્ય છે ?

આર્યસંસ્કૃતિના અસાધારણ પ્રતિનિધિ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધના મુખરૂપ હિમાચલમાંથી જે ભાષાની પ્રશમરસપૂર્ણ ગંગા વહેલી છે, જે ભાષાને કવિવર હાલ, વાકપતિરાજ, રુદ્રટ અને રાજશેખર જેવા વિદ્વાનોએ આદર આપ્યો છે, જે ભાષામાં આર્યસંસ્કૃતિને લગતું વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, જે ભાષાના પરિચય વિના આર્યસંસ્કૃતિના ઇતિહાસનો અભ્યાસ જ અટકી પડે એમ છે અને જે ભાષાના જ્ઞાન વિના આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી મરાઠી, બંગાલી, ગુજરાતી, હિંદી, મારવાડી, માલવી, મેવાડી, કચ્છી, સિંધી, પંજાવી, મોજપુરી, મગહી, આસામી, સિંહલી, ‘પ્રાકૃત’ ભાષાના ઉડીયા, વિહારી, કાશ્મીરી પ્રમુખનો અરે ! તામિલ, અભ્યાસ વિના તેલુગુ, મલયાલમ સુદ્ધાનો અને લેટિન, જર્મન, ફારસી સંશોધન કાર્ય જ અશક્ય છે તથા અંગ્રેજી વગેરે ભાષાનો પણ ઇતિહાસ જાણી શકાય એમ નથી. દ્વંકમાં જે ભાષાને અપનાવ્યા વિના સર્વધર્મસમભાવના જીવન-હિતકર સિદ્ધાંતનું આચરણ જ શક્ય નથી એવી પ્રાકૃત ભાષાને ‘નીચ પાત્રોની ભાષા છે’ વા ‘અમુક સંપ્રદાયની ભાષા છે’ એમ સમજી તેના જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સંશોધનથી પોતાની જાતને વંચિત રાખી આપણે રાષ્ટ્રને

અને રાષ્ટ્રિય સાહિત્યને કેટલું વધું નુકસાન કર્યું છે ? એ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ.

૫૮ આપણે નાગરિક લોકો અને આપણને પોષનારા લાલો કતોડો 'પ્રાકૃત' ના ગામડિયા ભાઈઓ એ વે વચ્ચે જે અન્તર વર્ણ છે અભ્યાસ ચિના ભાઈ તેનું કારણ આપણા દેશના સ્નાતકોએ અને ભાઈ વચ્ચે પડેલું અધ્યાપકોએ પ્રાકૃતભાષાને ડાલેલી છે એ પળ મને અંતર લાગે છે. એક સમયની સર્વવ્યાપક ભાષાને નીચેની ભાષા સમજાવું તો વર્તમાનમાં વ્યાપક એવી મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી આ સર્વવ્યાપી જેવી અંગ્રેજી એ વધી નીચેની ભાષા છે કે કંચોની ? આપણી યુનિવર્સિટીઓને અને તેમના જેવી વીજી માત્ર સંસ્થાઓને મારી નાખી વિનંતી છે કે તેમણે વ્યાપક પ્રાકૃતભાષાના સાહિત્યને શબ્દવિજ્ઞાનની નવી દૃષ્ટિથી સંશોધિત કરાવી, તેના અભ્યાસ માટે અધ્યાપકોને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરી રાષ્ટ્રહિતનું અર્પણ પુણ્ય ઉપાર્જી તેમની સાચી શોભા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

૫૯ વેદોની ભાષા સાથે વિશેષ સરસામળી હોવાને લીધે તે સમયની—
વેદવાચની—ગ્રોલચાલની ભાષા સાથે જેનો સંબંધ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સિદ્ધ કરી ગ્રંથાલે છે, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પણ સમાપ્તી ભાષાઓ જેની પ્રવલ અસર છે એવી ઉપરિષ્ક વ્યાપક પ્રાકૃત ભાષામાં પાલિ, અર્ધમાગધી કે આર્યપ્રાકૃત, ધર્મલિપિઓની ભાષા, ચક્રવર્તી સારવેલ વગેરેના પ્રાકૃત શિલાલેખોની ભાષા, સાધારણ પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ—એ વધી ભાષાઓનો સમાવેશ છે.

૬૦ પાલિ વગેરે ભાષાઓનું સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ અને તેનાં સાહિત્યગત અવતરણો આ નીચે આપી દર્જા હું.

બૌદ્ધમાગધી-પાલિ—કેટલાક વિદ્વાનો ‘પાલિ’ શબ્દને ‘પંક્તિ’ કે ‘પહ્લી’ માંથી ઉતારે છે. ‘પહ્લી’ એટલે શાસ્ત્રની ‘પાલિ નો પરિચય’ પંક્તિ-અક્ષરશ્રેણી. બૌદ્ધધર્મનાં મૂળ પુસ્તક પિટક પ્રંથોમાં જે અક્ષરપહ્લી છે તેનું નામ ‘પાલિ’ ભાષા. ‘પહ્લી’ એટલે ગામડું અને ગામડામાં જે ભાષા પ્રવર્તી તે ‘પાલિ’ ભાષા. ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળરૂપ અને વ્યુત્પત્તિ સંબંધે આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક મતો ચાલે છે. તેમાં મૌરો પણ એક નમ્ર

૬૫ જે જે શબ્દો ભાષાનાં નામો માટે વપરાયેલા છે તે વે જાતના છે; કેટલાક કોઈ દેશ સાથે સંબંધ રાખનારા અને કેટલાક ભાષાના સ્વભાવ સાથે સંબંધ રાખનારા. માગધી, શૌરસેની વગેરે શબ્દો તે તે દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પ્રાકૃત, અપભ્રંશ શબ્દો ભાષાના સ્વભાવની સાથે સંબંધ રાખે છે. આ જોતાં એક વિશિષ્ટ ભાષા માટે પ્રતિદ્ધિ પામેલો ‘પાલિ’ શબ્દ શું કોઈ દેશ સાથે સંબંધ રાખે છે? કે ભાષાના સ્વભાવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે? આનો પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ સંબંધ મેં ફાર્બસ ગુજરાતી સમાના મુખપત્ર ત્રૈમાસિક (૧૯૪૧ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પૃષ્ઠ ૨૫૦) માં ‘પાલિભાષા’ એ મથાલ્ય નીચે સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં ચર્ચાયેલી હકીકતનો તદ્દન સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે: ‘પાલિ’ ભાષાના સૂચક ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળ વિશે સરી હકીકત આ પ્રમાણે છે: ‘પાલિ’ શબ્દ મૂળે કોઈ જાતની ભાષાના અર્થનો વાહક જ નથી, પરંતુ ભગવાન બુદ્ધની ‘ધર્મદેશના’ ના અર્થમાં એ શબ્દ બૌદ્ધસાહિત્યમાં વારંવાર વપરાયેલો છે. અને ભગવાન બુદ્ધે જે ભાષામાં લોકોને ઉપદેશ આપેલો તે ભાષા માટે તો ‘માગધી’ શબ્દ જ વપરાયેલો છે. પરંતુ પાછળથી ભગવાન બુદ્ધની દેશના અને માગધી ભાષાનો અમેદ કલ્પાયો અને તે જાતની અમેદ કલ્પનાને લીધે દેશના-ઉપદેશ-વાચક ‘પાલિ’ શબ્દ પણ લક્ષણને કારણે ‘ભાષા’ અર્થમાં રૂઢ થયો. આમ હોવાથી ભાષાવાચક ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળની શોધ કરવી વ્યર્થ છે. પરંતુ દેશનાવા-ચક ‘પાલિ’ પદના મૂળની શોધ આવશ્યક સરી. બૌદ્ધ સાહિત્યના મૂળરૂપ પિટકપ્રંથોમાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટે ‘દેશના’ ના અર્થ માટે ‘પરિયાય’ શબ્દ વપરાયેલો છે

અભિપ્રાય ઝમેરું હું. પ્રાકૃતભાષામાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનાં ‘પાર્યય’ અને ‘પાયડ’ એવાં બે ઉચ્ચારણો પ્રચલિત છે. સ્વભાવવાચક ‘પ્રકૃતિ’ નાં પણ ‘પર્યઈ’ અને ‘પયડિ’ એવાં બે રૂપાંતરો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. ‘પયડિ’ શબ્દનું તદ્વિતાંતરૂપ ‘પાયડ’, તેનું લીલિલ્લી રૂપ ‘પાયડી’ અને તે ઉપરથી સ્વાભાવિક ભાષાવાચક ‘પાલિ’ શબ્દ ઉતારવો સહેલો ભાસે છે. ષડ્ભાષાચંદ્રિકામાં લક્ષ્મીધરે ત્રતાવેલા રૂપકપરિભાષાના અવતરણમાં પ્રાકૃત ભાષા માટે ‘પ્રાકૃતી’ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે, એ ધ્યાનમાં રહે, અથવા ‘પ્રકૃતિ’ ઉપરથી જેમ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ આવે છે તેમ પ્રાકૃતિક’ શબ્દ પણ આવે છે. ‘પ્રાકૃતિક’ને મળતું ઉચ્ચારણ, ‘પાયડિય’ કે ‘પાયડિય’ થાય છે. તેમાંના ‘પાયડિય’ ઉચ્ચારણમાંથી ‘પાયલિય’ અને તે ઉપરથી પણ ‘પાલિ’ શબ્દ ઉતરી શકે છે. અર્થવાચ પણ નથી. પાલિ, અર્ધમાગધી કે આર્યપ્રાકૃત-એ ત્રણે શબ્દો દ્વારા સૂચવાતી

અને અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ‘દેશના’ ના પર્યાય તરીકે ‘પલિયાય’ પદ પણ વપરાયેલું છે. આ ‘પલિયાય’ શબ્દમાં જ ‘પાલિ’ શબ્દનું મૂળ છે. એથી ‘પાલિ’ ના મૂળ માટે ‘પલ્લિ’ ‘પલ્લી’ કે ‘પ્રાકૃતી’ શબ્દો કલ્પવાની કશી અગત્ય નથી. આ સંબંધે જેમની ઇચ્છા સવિસ્તર જાણવાની હોય તેમણે ઉક્ત ત્રૈમાસિકનું ઉપર જણાવેલું સ્થલ જોઈ લેવું પડે. એ સ્થલે ‘પાલિ’ના મૂળ વિશે અનેક મતો, તેમની ચર્ચા, તે માટેનાં સાધક વાધક પ્રમાણો તથા બીજાં અનેક ઉપયોગી અવતરણો આપીને એ ચર્ચા કરેલી છે.

૬૬ જુઓ-હેમચંદ્ર ૮૧૧૧૬૭ તથા “સકથા પાયયા ચેવ” इत्यादि. अनुयोग-
દારસૂત્ર તથા સ્થાનાંગસૂત્ર. ‘પાયડ’ માટે જુઓ પાઇઅસદમહર્ણવો.

૬૭ ‘પયઈ’ અને ‘પયડિ’ માટે જુઓ પાઇઅસદમહર્ણવો. આ ત્રણે શબ્દો કર્મશાસ્ત્રસંબંધી જૈન ગ્રંથોમાં ‘સ્વભાવ’ અર્થના સૂચક તરીકે સારી રીતે વપરાયેલા છે.

૬૮ “પદ્ધિયા સા પ્રાકૃતી ચ ગૌરસેની ચ માગધી” इत्यादि (लक्ष्मीधर-षड्-
भाषाचन्द्रिका पृ० ४, श्लो० २३-२५-२६)

તીર્થકરો સર્વજન સુગમ એવી અર્ધમાગધી ભાષા દ્વારા ધર્મદેશના પ્રવર્તવિ છે. પરંપરા જે પ્રાકૃતભાષાને ‘અર્ધમાગધી’ કહે છે તે ભાષામાં આર્ષપ્રયોગોની વહુલતા છે. તેથી અહીં આર્ષપ્રાકૃત અને અર્ધમાગધી વચ્ચે ખાસ ભેદ પાડ્યો નથી. વૈદિક પ્રયોગોની સાધના માટે પાણિનિ જેમ વૈદિક પ્રક્રિયાની રચના પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં જ સમાવી દીધી છે, તેમ આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ પરંપરામાન્ય અર્ધમાગધીના પ્રયોગોની સાધના માટે કોઈ ખાસ ભિન્ન વ્યવસ્થા ન કરતાં તેને પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં ‘આર્ષમ્’ ના નામ નીચે સમાવી દીધી છે. એ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રની દૃષ્ટિ પળ અર્ધમાગધી અને આર્ષપ્રાકૃત વચ્ચે ખાસ ભેદ જણાતો નથી. અર્ધમાગધીનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જરૂર હોવું જોઈએ—એ હકીકત વર્તમાન જૈન આગમોમાં મળતા કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો દ્વારા સમસ્ટી શકાય એવી છે; પરંતુ જેમાં મૂળ અર્ધમાગધી ભાષા કાળવલે ઘસાઈ ગઈ છે એવા વર્તમાન જૈન આગમોમાં એ ભાષાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ તેવું સચવાયું નથી અને જેવું તે સચવાયું છે તે ઘણું જ જાણું—આહું માસે છે માટે તેને માત્ર ‘પ્રાકૃત’ ન કહેતાં ‘આર્ષપ્રાકૃત’ કહીએ તો તે અસંગત નથી અને ભૂતપૂર્વવ્યાયે ‘અર્ધમાગધી’ કહીએ તો પણ બાધ આવે એમ નથી. આગળ કહી ગયો છું કે પાલિ, આર્ષપ્રાકૃત વા અર્ધમાગધીમાં વિશેષ અન્તર નથી. અનાદિમાં રહેલા અસંયુક્ત વ્યંજનો પાલિમાં હયાત રહે છે તેમ આર્ષપ્રાકૃતમાં પણ તેવા વ્યંજનો અનેક પ્રયોગોમાં કાયમ રહે છે. સત્તમીનું એકવચન ‘સિ’ વા ‘સિં’ આર્ષ-

૭૩ “ભગવં ચ ણં અદ્ધમાગધીએ ભાસાએ ધમ્મમાહ્વસ્સ”-(સમવાય-અંગસૂત્ર પૃ. ૬૦ સમિતિ) તથા જેમાં ‘અદ્ધમાગધી’ નો નિર્દેશ આવે છે એવા પણ બીજા અનેક ઉદાહરણો છે. તે માટે જુઓ મારા પ્રાકૃતવ્યાકરણ (વિદ્યાપીઠપ્રકાશિત) ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨-૧૪.

પ્રાકૃતમાં છે તે પાલિના ‘સિં’ પ્રત્યયને અનુરૂપ છે. ‘પુલ્હિંસુ’ વગેરે ત્રિયા-પદોમાં દેખાતો ‘ંસુ’ પ્રત્યય પાલિમાં પણ વપરાય છે ‘અવ્વવી’ ‘અકાસી’ ‘વિહારિત્યા’ વગેરે ત્રિયાપદોમાં દેખાતા ‘ઈ’ ‘સી’ અને ‘ત્યા’ પ્રત્યયો પાલિના ‘સિ’, ‘ઈ’ અને ‘ઇત્ય’ પ્રત્યયોને મળતા આવે છે. વળી ‘સિલોગ’ ‘સુળગ’, ‘સોલાગ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ક’ ને વઢલે ‘ગ’નું ઉચ્ચારણ જેમ આર્યપ્રાકૃતમાં છે તેમ પાલિમાં ‘મૂગ’ ‘સાગલ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ક’ ને વઢલે ‘ગ’ નો ધ્વનિ પ્રવર્તે છે. ‘કૃત’ અર્થ માટે ‘કટ’ શબ્દનો પ્રયોગ આર્ય અને પાલિ વન્નેમાં પ્રચલિત છે તથા માગધીભાષામાં સર્વત્ર ‘ર’ ને વઢલે ‘ઠ’ નું ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે તેમ આર્યપ્રાકૃતમાં પણ ‘પતેલસ’ (પ્રત્યોદશ) ‘ગિલાસિ’ (ગ્રાસિ), ‘પલિમોક્ષ’, ‘પલિપાગ’, ‘પલિવાહર’, ‘પલિક્ષગ’, ‘અળેલિસ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ર’ ને વઢલે ‘ઠ’ નો ધ્વનિ પ્રચલિત છે. માગધીમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ઁ’ પ્રત્યય વપરાય છે તેમ આર્યપ્રાકૃતમાં ‘સમળે’, ‘મહાવીરે’ એવાં ‘ઁ’ પ્રત્યયવાળાં પ્રથમાન્ત રૂપો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે વર્તમાન આર્યપ્રાકૃત, પાલિ સાથે વધારે ટકા મળતું આવે છે. અને તેમાં માગધીની અસર ઓછા ટકા રહેલી જણાય છે. માટે જ પાલિ અને આર્યપ્રાકૃત વચ્ચે વિદેય સમાનતા હોવાનું જણાવ્યું છે અને ‘અર્ધમાર્ગધી’ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં

૭૪ “તત્ર માગધમાપાલક્ષણં કિંચિત્, કિંચિત્ પ્રાકૃતમાપાલક્ષણં યસ્યામસ્તિ સા-અર્ધં માગધ્યા-ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા-અર્ધમાગધી”-(વ્યાખ્યાપ્રકાશ-ભગવતી-સૂત્ર-ટીકા-શતક ૫, સંદેશક ૪ પૃ. ૧૮૧ શ્રીરાયચંદ્રજિનાં.)

“પ્રાકૃતાદીનાં પળાં માધ્યાધિશેષાનાં મધ્યે યા માગધી નામ ભાષા “ર-સોર્લ-શૌ માગધ્યામ્”-ઇત્યાદિલક્ષણવતી સા અસમાથિતસ્વકીયસમગ્રલક્ષણા અર્ધમાગધી-ઇતિ ઉચ્યતે, તયા ધર્મમાધ્યાતિ-તત્ત્વા એવ અતિકોમલત્વાત્”-(સમવાયંગસૂત્રવૃત્તિ પૃ. ૬૦.)

“ર-સોર્લ-શૌ માગધ્યામ્”-ઇત્યાદિ યત્ માગધમાપાલક્ષણં તેન અપરિપૂર્ણ પ્રાકૃત-માપાલક્ષણવહુલ અર્ધમાગધી” (ઉવવાદઅસૂત્ર ટીકા પૃ. ૭૮)

તેના ऊपर एटले आर्षप्राकृत ऊपर मागधीनी असर ठीक देखावी
 ‘अर्धमागधी’ नो जोईए छतां ते आजकाल उपलब्ध थता
 अर्थविचार आर्ष प्राकृतमां जळवाई जणौती नथी. माटे
 ज कहुं छे के वर्तमान जैन अंग-उपांग साहित्यमां तेनी मूळभाषा अर्ध-
 मागधीतुं झांखुं-आखुं स्वरूप सचवायुं छे अने मूळभाषा विशेष
 बसाई गई लागे छे. आर्षप्राकृतनी एक खास विशेषता ए छे के जेम
 साधारण प्राकृतमां अनादिस्य अने असंयुक्त एवा क, ग, च, ज, त,
 द, प, य, व अने व लोप पामे छे तथा तेने बदले केटलाक प्रयोगोमां
 ‘य’ श्रुति थाय छे अने केटलाक प्रयोगोमां उद्भूत स्वर-शेष स्वर-कायम
 रहे छे तेम आर्षप्राकृतमां थतुं नथी, तेमां तो केटलाक प्रयोगोमां
 ते व्यञ्जनो कायम रहे छे, केटलाक प्रयोगोमां ते ते व्यञ्जनोने

७५ आ ज हकीकत आचार्य हेमचंद्रे पोताना व्याकरणमां मागधीभाषातुं स्वरूप
 बतावतां आ प्रमाणे कही छे:

“यदपि पोरणं अद्धमागहभासानिययं हवइ सुतं” इत्यादिना आर्षस्य
 अर्धमागधभाषानियतत्वम् आम्नायि वृद्धैः तदपि प्रायः अस्थैव विधानात्, न
 वक्ष्यमाणलक्षणस्य—(हेमचंद्र ८-४-२८७)

तात्पर्य ए के २८७ मा सूत्रमां मागधी भाषामां ‘अ’ नो ‘ए’ बवानी
 सूचना करेली छे. हेमचंद्र कहे छे के जैनआगमोमां मागधीतुं आ एक लक्षण
 घटमान छे, बीजां-वाक्रीनां-लक्षणो प्रायः घटमान नथी.

७६ वर्तमानमां आगमोदयसम्मिति द्वारा के बीजी संस्थाओ द्वारा जे अंग-
 उपांग सूत्रो प्रकट थयां छे तेमां छपायेला पाठो जोईने आगमोनी मूळ भाषाના
 स्वरूप संबंधे निश्चित अभिप्राय आपवो कठण छे. तेमां छपायेला पाठो बधा एक-
 धारा नथी, तेम संपादकोए पाठोनी विशिष्ट शुद्धि माटे उपेक्षा राखी छे. तेम
 छतां ए अव्यवस्थित पाठोमां रहेली ‘त’ श्रुति तेम ज कचिद् आवती ‘र’ ना
 ‘ल’ नी श्रुति द्वारा जाणी शकાય छे के तेमां अत्यारे पण ‘अर्धमागधी’ नुं आखुं
 स्वरूप सचवायुं छे.

વદલે કોઈ વીજા જ વ્યંજનો સંભળાય છે અને વધારે પ્રયોગોમાં તે વધા વ્યંજનોને વદલે ‘ત’ શ્રુતિ થાય છે. કૃષ્ણિક-કૃષ્ણિત,

અર્ધમાગધીમાં
‘ત’ શ્રુતિ

આરાધક-આરાહત, અધિક-અહિત, શાકુનિક-
સાહણિત, વર્ધકિ-વૃદ્ધિતિ, સામાયિક-સામાયિત, અન્તિક-
અન્તિત, નારાચ-નારાત, વચ્ચ-વચિત, વજ્ર-વજિર-વતિર,

પૂજા-પૂતા, રાજેશ્વર-રાતીસર, આત્મજઃ-અત્તે, જિતેન્દ્રિય-જિતિન્દિય,
સતત-સતત, યદા-જતા, પાદ-પાત, નદી-નતી, મૃપાનાદ-મુસાવાત, યદિ-જતિ,
સામાયિક-સામાયિત, ગાયતિ-ગાતિ, સ્થાયિન્-ઠાતિ, નૈરયિક-નૈરતિત,
પરિવાર-પરિતાલ, કવિ-કવિતિ વગેરે.

આ જાતની ‘તૈ’ શ્રુતિ નથી પાલિમાં કે નથી માગધી વગેરે વીજી
ભાષાઓમાં; માત્ર એક ‘દ’ ને વદલે ‘ત’નું ઉચ્ચારણ પૈશાચીમાં પ્રવર્તે
છે : દામોદર-તામોતર.

ઉક્ત ‘ત’ શ્રુતિ આર્ષ પ્રાકૃતમાં ક્યાંથી આવી ? કેમ આવી ? ક્યારે

૭૭ સાધારણ રીતે એમ જણાય છે કે ઉક્ત ‘આરાધક-આરાહ્ય-આરાહત’
વગેરે પ્રયોગોમાં શબ્દની અંદરના ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોને વદલે ‘ત’ શ્રુતિ દેખાય છે;
પરંતુ ‘તુમ્હ’ શબ્દ એવો છે કે જેમાં શબ્દના આદિભૂત ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિ
થયેલી છે. ભાષાવિજ્ઞાનપંડિતો ‘તુમ્હ’ અને ‘યુષ્મ’ વચ્ચે સમાનતા વતાવે છે તેથી
તથા ‘ત્વયા’ ‘તવ’ ‘તુમ્યમ્’ ‘ત્વામ્-ત્વા’, ‘તે’, ‘ત્વયિ’ વગેરે ‘યુષ્મદ્’
નાં રૂપોમાં ‘ત’ શ્રુતિ છે તેથી એમ કલ્પના થાય છે કે ‘યુષ્મ’ ની આદિના ‘ય’
ની ‘ત’ શ્રુતિ થઈ તે ઊપરથી ‘તુમ્હ’ રૂપ બાવ્યું હોય. પાલિ અને પ્રાકૃત જેવી
વિશેષ પ્રાચીન ભાષામાં ‘તુમ્હ’ પદનો પ્રયોગ મુપ્રતીત છે એ ઊપરથી આ ‘ય’ ની
‘ત’ શ્રુતિની પ્રથા કેટલી પ્રાચીન છે તેની કોઈ કલ્પના આવી શકશે.

૭૮ ‘ત’ શ્રુતિવહુલભાષા સંવંધે નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરત મુનિ કહે છે કે—

“વર્મખતીનદીપારે યે ચર્વુદસમાશ્રિતાઃ । તકારવહુલાં નિત્યં તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્ ॥”

—(નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૧૭, શ્લો. ૬૨ નિ.) “અર્થાત્ જે લોકો વર્મખતીનદીપાર
રહેનારા છે અને ચર્વુદનો સમાશ્રય કરીને રહેનારા છે તે લોકોમાં તકારવહુલ
ભાષાનો પ્રયોગ કરવો.”

આવી ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો જરૂર વિચારણીય છે, તે બાકત કોઈ વિદ્વાન કાંઈ પ્રકાશ નાંખે એ इच्छवा योग्य છે. અહીં તો એ સંબંધેની ચર્ચા અપ્રસ્તુત જેવી છે માટે તેને જતી કરું છું.

‘અર્ધમાગધી’ના સ્વરૂપ બાકત જૈન પરંપરામાં પણ એકસરખા વિચારો મળતા નથી. ‘નિશીથચૂર્ણિમાં’ “પોરાણ અર્ધમાગધભાસાનિયયં હવદ્ સુત્ત” એવો એક ઉલ્લેખ છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—“પુરાતન સૂત્ર અર્ધ-માગધ ભાષામાં નિયત છે.” ઉક્ત ઉલ્લેખમાં આવેલા ‘અર્ધમાગધ’ પદની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીજિનદાસ મહત્તરે તેનું બે રીતે વિવેચન કર્યું છે—“મગ-હદ્ધવિસયભાસાનિવદ્ધં અર્ધમાગધં” અથવા “અદ્ધારસદેસીભાસાણિયતં અર્ધમાગધં,” પ્રથમ વિવેચન પ્રમાણે મગધના અડધા-વિષયમાં-દેશમાં-ભાગમાં જે ભાષા પ્રચલિત હોય અને તે ભાષામાં જે શાસ્ત્ર નિવદ્ધ હોય તે ‘અર્ધમાગધ’—‘અર્ધમાગધ’ કહેવાય. અદ્ધાર (જાતની) દેશીભાષામાં જે શાસ્ત્ર નિયત હોય તે પણ ‘અર્ધમાગધ’ કહેવાય—એ બીજું વિવેચન. આ બન્ને વિવેચનો ‘અર્ધમાગધી’ ના સ્વરૂપ વિશે કશો સ્પષ્ટ પ્રકાશ નામતાં નથી. આશા મગધ દેશની ભાષા અને મગધના અડધા ભાગમાં ચાલતી ભાષા શું મિત્ર મિત્ર હશે ? ‘માગધી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી આશા મગધ દેશની ભાષાને ‘માગધી’ માનીએ તો તેના અડધા ભાગમાં ચાલતી

મરતનો આ શ્લોક સ્પષ્ટપણે અવગત થતો નથી. ચર્મખતી નદી એટલે ચંબલ નદી ? તેને કયે પાર—આ પાર કે પેલે પાર ? અર્બુદ એટલે આવું કે બીજું કાંઈ ? અર્બુદનો સમાધ્રય એટલે અર્બુદની કાંઈ ધારનો સમાધ્રય ? આ વાણીની કે પાછલની ચાણીની ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉક્ત શ્લોકનો સ્પષ્ટ અર્થ જાણવામાં બાધક છે. છતાં અહીં એ શ્લોકનો કેવલ શબ્દાર્થ સૂચવ્યો છે. કોઈ વિશેષણ આ સંબંધે સ્પષ્ટતા કરશે એવી વિનંતી છે. શ્લોક મૂકવાનો હેતુ એટલો જ કે કોઈ એક પ્રજાની ભાષા ‘તવર્ણ’ પ્રધાન હતી એવું શ્રીમરતના પણ વ્યાખ્યામાં હવું એ બતાવવાનો છે.

માપાને કઈ કહેવી? એવા અનેક વિકલ્પોને ઊંધે મગધદેશના અડધા માગની માપાનો જ સુલસો થતો નથી. એ જ રીતે વીજા વિવેચનમાં જણાવેલી અઢાર દેશી માપાઓનું સ્વરૂપ પણ અસ્પષ્ટ છે. અઢાર દેશીમાપાઓ કઈ કઈ સમજાવી? અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ કેવું સમજાવું? ‘નાયાધમ્મકહા’ નામના અંગસૂત્રમાં અને વીજાં સૂત્રોમાં કોઈ પણ રાજપુત્રના વિદ્યાભ્યાસનો પરિચય આપતાં ‘અઢારસદેસીમાસાવિસારણ’ વા ‘અઢારસવિહપ્પગારદેસીમાસાવિસારણ’ આવું વિશેષણ વપરાયેલું છે. ‘નાયાધમ્મકહા’ના ટીકાકાર ‘અઢારસદેસીમાસા’નો અર્થ ‘અઢાર પ્રકારની લિપિઓ’ વતાવે છે. આ રીતે ક્યાંય ‘અઢારસદેસી—માસા’નો કોઈ સ્પષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. ચૂર્ણિકાર શ્રીજિનદાસ મહત્તરે ‘અઢમાગહ’નો જે અર્થ જણાવ્યો છે તેના કરતાં જુદો અર્થ નવાઢીવૃત્તિકાર શ્રીઅમયદેવસૂરિ ‘અર્ધ માગઘ્યા:—અર્ધમાગધી’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને જણાવી ગયા છે. ‘અર્ધ માગઘ્યા:’ની વ્યુત્પત્તિને સ્વીકારીએ તો જે માપામાં ઠીક અઢવી—વરાવર અઢવી—માગધી માપા મળેલી હોય તે ‘અર્ધમાગધી’ માપા કહેવાય. આ પ્રકારે અર્ધમાગધીને લગતા જે જે ઉલ્લેખો મળે છે તેમના દ્વારા અર્ધમાગધીનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ક્યાલમાં નથી આવતું હતાં વર્તમાન આર્યપ્રાકૃતમાં સચવાયેલું—પાલિ માપા સાથેનું સામ્ય અને પૂર્વોક્ત ‘ત’ શ્રુતિ—એ વચ્ચે એવું અનુમાન કરાવવાને પૂરતાં છે કે પુસ્તકારૂઢ થયા પહેલાનાં પ્રાચીન જૈનસૂત્રોની માપાનું રૂપ તેમનામાં સચવાયેલી વર્તમાન માપાના રૂપ કરતાં જુદું હોવું જોઈએ અને તે ઠીક તેના

૭૧ આ વાક્યનો સંદર્ભ નાયાધમ્મકહાસૂત્રમાં પૃ. ૩૮ તથા ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૧૮ માં છે. આ સંબંધે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ મારા પ્રાકૃત વ્યાકરણ (વિદ્યાપીઠ) ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮-૧૯ નું ટિપ્પણ જોવું.

‘અર્ધમાગધી’ નામને અનુરૂપ પળ હોવું જોઈએ. જો કે અર્ધમાગધીને લગતા પ્રાચીન શાસ્ત્રસ્ય ઉલ્લેખો તેના સ્વરૂપ સંબંધે સ્પષ્ટતા નથી કરતા અર્થાત્ ‘પાલિ’ શબ્દની પેઠે ‘અર્ધમાગધી’ શબ્દે ય અનેક વિકલ્પો ઝમ્મા કર્યા છે, તો પળ પાલિ ભાષા એટલે બૌદ્ધ પિટકોની માર્ગધી ભાષા અને જૈનસૂત્રોનું આર્યપ્રાકૃત એ બન્નેનું તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરતાં એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્યપ્રાકૃતમાં બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતું રૂપ તો છે અને તદુપરાંત ‘ત’ શ્રુતિ વગેરેની વીજી કેટલીક વિલક્ષણતા ય છે એથી અર્થાત્ આર્યપ્રાકૃતમાં એક તો બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા વીજો કોઈ તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ—એમ બે પ્રવાહો મળેલા હોઈ તેનું નામ ‘અર્ધમાગધી’ કહેવાયું હોય તો ના ન કહેવાય. ભાષાની દૃષ્ટિએ ઘસારો પામેલું વર્તમાન આર્યપ્રાકૃત જોડેને પળ ઉપર્યુક્ત કલ્પના ઝટે છે, તો પછી જો એ જાતના ઘસારા વિનાનું આર્યપ્રાકૃત મળતું હોત તો તેના ‘અર્ધમાગધી’ નામને સ્વરેખર અનુરૂપ હોત એમ કેમ ન બને ?

૮૦ નીચેની ગાથામાં બૌદ્ધ પિટકોની ભાષાને ‘માગધી’ કહેલી છે.

“સા માગધી મૂલભાસા નરા યા ય-આદિકવ્પિકા ।

ઘઘ્ઘાણો ચઽસ્સુતાલાપા સંબુદ્ધા ચાપિ માસરે ”

—(કચ્ચાયનપાલિવ્યાકરણ, પ્રસ્તા. ૫૦. ૩૦)

“સો ચ ભગવા માગધો મગધે ભવત્તા, સા ચ ભાસા માગધા, માગધસ્સ તથાગતસ્સાયં ભાસા તિ ચ ક્વ્વા ”

—(પાલિપ્રકાશ પ્રસ્તા. ૫૦. ૧૩, ટિપ્પણ ૩૬)

વિદં શ્વદ્ધુગું સાધુ નમસ્સિત્વા તથાગતં । સધમ્મસંઘં માસિસ્સં માગધં સદ્દલક્ષણં ॥

—(મોગહાન-પાલિવ્યાકરણનો પ્રારંભ)

જૈન મૂલ અંગ-ઉપાંગમાં અને કલિંગરાજ સ્વારવેલના લેખમાં તથા

૮૧ અંગસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો :

‘સુયં મે આલસં ! તેણં ભગવથા એવમવસાયં દ્વિમેગેસિં જો સળ્લા ભવદ્, તં જહા-પુરત્થિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? દાહિણાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? ઉત્તરાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? ઉઢ્ઠાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમંસિ ? અહોદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ? અણ્ણય-રીઓ વા દિસાઓ અણ્ણદિસાઓ વા આગઓ અહમંસિ ? ’

—(આચારાંગસૂત્ર પ્રારંભ-મુદિત)

જે જે અક્ષરો જાઢા કરીને વતાવ્યા છે તેમને સ્થાને ‘ત’ નો પાઠ પણ પ્રાચીન લખેલી પોથીઓમાં મળે છે. જેમ કે ભગવથા ને સ્થાને ભગવતા, ભવદ્ ને સ્થાને ભવતિ, આગઓ ને સ્થાને આગતો.

‘ત’ શ્રુતિવાળો પાઠ અધિક પ્રાચીન છે અને આવા પ્રયોગોમાં પાલિભાષામાં પણ ‘ત’ શ્રુતિ હોય છે.

ઉપાંગસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો—

તથ્થં ણં સે પપ્પસી રાયા કેસિં કુમારસમણં એવં વચ્ચાસી-જતિ ણં મંતે ! તુઘ્મં સમણાણં ણિગંધાર્ણં એસા સળ્લા જાવ સમોસરણે જહા અળ્ણો જીવો અળ્ણં સરીરં, ણો તં જીવો તં સરીરં ! એવં ચલ્લ મમં અજ્ઞાણં હોત્થા, દ્વિદ્વે જંબુદીપે દીપે સેયવિયાપ્પ ણગરીપ્પ અધમ્મિપ્પ જાવ સગસ્સ વિ ચ ણં જણવયસ્સ નો સમ્મં કરમરવિત્તિં પવત્તેતિ, સે ણં તુઘ્મં વત્તવ્વયાપ્પ સુવહું પાવં કમ્મં કલિકલુસં સમજ્ઞિણિસા કાલમાસે કાલં કિન્ના અણ્ણયરેસુ નરપ્પસુ ગેરદ્વયત્તાપ્પ ઉવવળ્ણે !

(રાયપસેણદય-ઉપાંગસૂત્ર)

આ પાઠમાં પણ જ્યાં જ્યાં-જાઢા અક્ષરો છે ત્યાં વધે ‘ત’ શ્રુતિવાળા પાઠો પ્રાચીન-હસ્તલિખિત-પુસ્તકોમાં ઉપલબ્ધ છે.

૮૨ કલિંગરાજ સ્વારવેલના લેખની ભાષાનો નમૂનો—

“નમો અરહતાને નમો સવસિધાને એરેન મહારાજેન માહામેઘવાહનેન ચેતિરાજ-વસવધનેન પસથ-સુમલલ્લનેન ચતુરંતલુઠિતગુણોપહિતેન કલિંગાધિપતિના સિરિસ્વા-રવેલેન પંદરસવસાનિ સિરિકઙારસરીરવતા કીઙિતા કુમારકીઙિકા તત્તો લેક્ષરૂપ-ગણનાવહારવિધિવિસારદેન સચંચિજાવદાતેન નવવસાનિ થોવરજં પસાસિતં

સંપુણચતુર્વીસતિવસો તદાનિ વધમાનસેસયો વેનાભિવિજયો તતિયે કલિંગરાજવંસપુરિ-
સયુગે માહારજાભિસેચનં પાપુનાતિ

—(કલિંગરાજ ચારવેલનો શિલાલેખ)

હસ્તાલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જૈન આગમોની જે જાતની ભાષા સચવાયેલી છે તે અને આ ચારવેલના લેખની ભાષા એ બે વચ્ચે ઘણી જ સમાનતા છે.

મુદ્રિત આગમોમાં જે ભાષા જોવા મળે છે તેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો દેખાય છે ત્યારે પ્રાચીન પુસ્તકોમાં તેવું નથી અને ચારવેલના લેખમાં પણ વ્યંજનોનો ઘસારો તદ્દન ઓછો છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

છેદસૂત્રો, મૂલસૂત્રો,

૮૩ છેદસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“આયરિયવજ્જાણે ગિલાયમાણે અત્રયરં વણ્ણા ઘજ્જો ! મામંસિ ણં કાલ્મ-
થંસિ સમાણંસિ અયં સમુક્કસિયવ્વે, સે ય સમુક્કસણારિહે સમુક્કસિયવ્વે; સે ય નો
સમુક્કસણારિહે નો સમુક્કસિયવ્વે, અત્થિ ય હત્થ અગ્ગે કેદ્ધ સમુક્કસણારિહે સે સમુ-
ક્કસિયવ્વે, નત્થિ ય હત્થ અગ્ગે કેદ્ધ સમુક્કસણારિહે સે ચેવ સમુક્કસિયવ્વે.”

(વ્યવહારસૂત્ર પૃ. ૪૮ માં)

જહ્ કોદ્ધં વણિકો ક્ક ધૂયં સેદ્ધિસ્સ હત્થે નિવિસ્સવિરં ।

દિસિજ્જાણે ગતો સ્સિ કાલગતો સો ય સેદ્ધીઓ ॥ ૧૭૪ ॥

જહ્ રવ્વહ મજ્જ સુતા તહેવ ઇયાતો દેવિ । પાલેહ ।

તીણે વિ તે ક પાલે વિણ્ણવિયં વિર્ણાતકરણાણે ॥ ૧૭૭ ॥

સવિકારાતો દદ્ધું સેદ્ધિસુયા વિણ્ણવેદ્ધ રાયણં ।

મયહરિય-દાણ-નિમ્મગ્ગ-વણિયાગમ-રાયવિણ્ણવણં ॥ ૧૮૦ ॥

—વ્યવહારસૂત્રમાધ્ય પૃ. ૩૩-૩૪ માં)

છેદસૂત્રના માધ્યની ગાથાઓમાં ‘ત’ શ્રુતિ છે અને જેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો નથી એવા ‘ગતો’, ‘વણિકો’, ‘વગેરે’ પ્રયોગો પણ છે.

૮૪ મૂલસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

એસણાસમિઓ લજ્જુ ગામે અનિયઓ ચરે ।

અપ્પમત્તો પમત્તેહિ પિંડવાતં ગવેસણે ॥

(૬-૧૭)

अथावयवमिदं ममं पादुका मन्त्रमनुतेनं धराता जगता पुनः—

एव नं दंतरे कर्म नं परमोत्तमि ।

मूर्ध्निरेव एतेन कर्म सादागु भिन्नि ॥

जारीमं पुनमे धीमं तारिमं वज्रता कर्म ।

पातामंष्ट्रमंरदं पातामन्नाभिमाग्निमं ॥

जारीमं रिक्तमे कर्म तारिमं भुवने कर्म ।

पातामयोगनिज्जगं दुदमं वा जट वा मुदं ॥

पञ्चना लभमि पञ्चान पारं पातागु पावति ।

दिमं लभति हंतारे जटता य पराजय ॥

मूर्ध्नि मूर्ध्निमं निदंता वि अ निदं ।

अथोयजता अथोमं पणि कर्म निरुक्तं ॥

(अर्थभाषित-पृ० २६)

८६ पयप्रानी भावानो नमूनाः

जय य अज्जाति ममं धेरा वि न टटविति मयदमणा ।

न य द्वायेनि धीमं अंगोर्ननादं नं गच्छं ॥

पजेट् अप्यमता अज्जागंममि अग्निविमसारिणी ।

अज्जागुचरो साहृ लट्ठ अजिति ए अचिरेण ॥

धेरस्य तावस्त्रिगसा य बहुस्त्रियस्य य पमाणभूअस्य ।

अज्जागंमग्नीण जजजंयणयं द्विज्जाहि ॥

ચેલપડિઅમપ્પાણં ન તરદ્દ જહ મચ્છિઆ વિમોણં ।

અજ્ઞાણુચરો સાહુ ન તરદ્દ અપ્પં વિમોણં ॥

જતિયત્થીકરફરિસં લિંગી અરિહા વિ સયમવિ કરિજ્ઞા ।

તં નિચ્છયઓ ગોઅમ ! જાણિજ્ઞા મૂલગુણમદ્દં ॥

(ગચ્છાચારપયગ્ના ગા० ૬૨-૬૪, ૬૯, ૮૫)

“નિર્યુક્તિઓ, “ચૂર્ણિઓ,

૮૭ નિર્યુક્તિની ભાષાનો નમૂનો :

દબ્બકરણં તુ દુવિહં સન્નાકરણં ચ નો ય સન્નાએ ।

કડકરણમદ્દકરણં વેલ્લકરણં ચ સન્નાએ ॥

નોસન્નાકરણં પુણ પઓગસા વીસસા ય વોદ્ધવ્વં ।

સાઈઅમણાઈઅં દુવિહં પુણ વિસ્સસાકરણં ॥

ધમ્માધમ્માગાસા એયં તિવિહં ભવે અણાઈયં ।

ચક્કુ-અચક્કુપ્પાસે એયં દુવિહં તુ સાઈયં ॥

(ઉત્તરાધ્યયન અ० ૪, પૃ० ૧૧૫ નિર્યુક્તિ ના० ૧૮૪-૧૮૬)

૮૮ ચૂર્ણિઓની ભાષાનો નમૂનો :

“એવં સીલં જહિતાણં દુઃસીલભાવો દોઃસીલ્યં તસ્મિન્ દોસ્તીલ્યે રમતિ મૃગવત્
મૃગઃ દુઃસીલો સીમંતેહિં ણિક્કસિજ્જતિ । X X X શ્રુત્વા-સુણિયા અસોહણો ભાવો
અભાવો, જહા અસોહણં સીલં જસ્તેતિ અસીલઃ અથવા ન ભાવઃ જહા અમાવો
દેસસ્સ ણગરસ્સ વા વટ્ઠતિ, સાણસ્સ પૂતિક્કણ્ણસ્સ સૂયરસ્સ કણગકુંડકં ચડિતાણં એવં
દુસ્સીલનરસ્સેતિ” —(ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ પૃ० ૨૭)

અંગસ્સ ચૂલિતા જવા આયારસ્સ પંચ ચૂલાતો, દિટ્ઠિવાતસ્સ વા ચૂલિયાગ-
ત્તિ, વિવક્કવાવસાતો અજ્જયણાદિસમૂહો વગ્ગો જહા અંતગડ્ઢસાણં X X X તેસિ ચૂલા
વગ્ગચૂહા । વિયાહો ભગવત્તો તોએ ચૂલા વિયાહચૂલા । પુવ્વભણિતો અભણિતો ય
સમાસતો ય ચૂલાએ અલ્લો ભણ્ણતિ-અર્થઃ । —(નન્દીચૂર્ણિ પૃ. ૪૧)

ઉક્ત ચૂર્ણિઓની રચનાશૈલી વિલક્ષણ છે. જેમ લલિતવિસ્તર મહાપુરાણનાં
પદ્યોમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતમિશ્રિત વચનો મળે છે તેમ ચૂર્ણિઓમાં પણ છે. આ તો ચૈત્રીની
વિશેષતા છે; પરંતુ મુદ્રિત ચૂર્ણિઓના પાઠો વિશ્વસ્તરીતે શુદ્ધ હોય તો તે દ્વારા ચૂર્ણિઓની
ભાષાનું પણ વૈલક્ષણ્ય જણાઈ આવે છે, જેને ભાષાવિજ્ઞ પાઠક સહજમાં સમજી શકે
એમ છે.

सूत्रो ऊपरनी प्राकृत व्याख्याओ, वसुदेवहिंदी, समराइचकहा वगैरे कथाग्रंथो, प्राकृतमां लखायेलां तीर्थकारचरित्रो वगैरे ग्रंथोमां आर्यप्राकृत सचवायेलुं छे.

८९ सूत्रो ऊपरनी टीकामां वपरायेली भाषानो नमूनो :

“सा वि य इत्थिया णीया णिम्माणुसं अडविं जाव तिसायितो पेच्छति महति-
महालयं तत्थ ओइन्नो अभिरमति हत्थी । इमा वि सणियं सणियं उइण्णा तलागतो न
दिसातो जाणइ । एक्काए दिसाए सागारं भत्तं पच्चवखाइत्ता पहाविया जाव दूरं गत्ता ताव
तावसो दिट्ठो, तस्स मूलं गया अभिवातितो ” इत्यादि (उत्तराध्ययनटीका पृ० ३००)

९० वसुदेवहिंदी (छत्रो सैको) नी भाषानो नमूनो :

“अहं विदिष्णपवेसा सया वि उवगया रायउलं । उवणीयं च मे कुमारोए मल्लं ।
उक्खित्तं च पस्समाणी परितोसुव्वेल्लमाणनयणजुयला किं पि चित्तिऊण
मं पुच्छइ-वालिके ! केण इमं दंसियं णेपुण्णं ? । मया विण्णविया-अह
सामिणिघरं अज्ज कओ वि एगो अतिही आगतो तेण आयरेण विम्मित्तं । ततो
तं पुणो वि पडिभिण्णक्खरं भणइ-केरिसो सो तुच्चं अतिही ? कम्मि वा वए वट्ठइ ?
मया भणिया-न मया इहं पुरवरे नरवइपरिसाए वा तारिसो पुरिसो दिट्ठपुव्वो-तक्केमि
देवो विज्जाहरो वा भवे, पढमे य जोक्खणे वट्ठइ । पीईपुल्लयायमाणसरीरा पट्टजुयलं
कडयजुयलं च दाऊण विसजेइ ”—(वसुदेवहिंदी द्वि० ख० पृ० ३५६ पुण्य०) .

९१ समराइचकहा (आठमो-नवमो सैको) नी भाषानो नमूनो :—

“पुच्छिया य राइणा-सुंदरि । किं ते न संपज्जइ, केण वा ते खंडिया आणा,
किं वा मए पडिक्कलमासेवियं जं निव्वेएण तुमं अप्पोयगा विव कुमुडणी एवं झिज्जसि
ति । तओ पडिहियलद्धनेहं भणियं कुसुमावलीए-अज्जउत्त । ईदिसो मे निव्वेओ
णेण चित्तेमि-‘अत्ताणयं वावाएमि’ ति । राइणा भणियं-‘सुंदरि । किंनिमित्तो’ ति ।
कुसुमावलीए भणियं-अज्जउत्त ! भागधेयाणि मे पुच्छसु ति भणिल्लण वाहजल-
भरियलोयणा सगगया संजुत्ता ” —(समराइचकहा-द्वितीयभव)

९२ महावीरचरिय (अगीआरमो-वारमो सैको) नी भाषानो नमूनो :

“दाहोत्तिणज्जक्कचणच्छाएण पभासरेण समुग्गमंतदिणवरनियराउलं दिसि-
यक्कवालं कुणंतो सो महावीरजिणो कमेण विहरमाणो वेसालिं नयरिं संपत्तो, तत्थ य
× × × सिद्धत्थनरवइवालमित्तो संखो नाम गणराया, सो य भगवंतं पच्चभिजाणि-

આર્ષપ્રાકૃતની વિશેષ પૂજ્યતાને લીધે વિક્રમના અઢારમા સૈકાના વિદ્વાનોએ

આર્ષપ્રાકૃતની
પૂજ્યતા

પણ એ પ્રાકૃતમાં ગ્રંથરચના કરી છે. પ્રાચીન ગ્રંથો-
માંના પ્રાકૃતની અપેક્ષા પછીના-કાળના-ગ્રંથોમાં
ભાષાતારતમ્ય થતું આવ્યું છે. આર્ષપ્રાકૃતનું ખાસ કોઈ

સ્વતંત્ર વ્યાકરણ નથી પરંતુ એક આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાક-
રણમાં તેને ‘આર્ષમ્’ ના મથાલ નીચે તે તે સ્થળે જણાવેલું છે. અંગ-

આર્ષપ્રાકૃતના
સાંગોપાંગ વ્યાકર-
નનો અભાવ

ઉપાંગાદિક ગ્રંથોની ભાષા જોતાં હેમચંદ્રે ક્તાવેલું
આર્ષનું નિર્વચન પૂરતું નથી. એટલે જૈન આગમાદિક
સાહિત્યનો આધાર લઈ આર્ષપ્રાકૃતનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ
કરવાનો ખાસ અવકાશ છે, અને પ્રાચીન ભાષાના

અભ્યાસિઓ માટે તેની ખાસ અપેક્ષા પણ છે.

૬૨ સાધારણ-પ્રાકૃત—પ્રાકૃત એટલે સ્વાભાવિક ભાષા બા લોકોની
સાધારણ પ્રાકૃતનો વોલચાલની ભાષા. કાલક્રમે જોતાં તેમાં પણ અંતર
પરિચય થતું આવ્યું છે. વેદોમાં સચવાયેલી ભાષા જે સમયે
લોકોની વોલચાલની ભાષારૂપે જે પ્રકારે પ્રચલિત
હશે તે પ્રકારની ભાષાનું નામ આદિમ પ્રાકૃત અથવા પહેલા થરની પ્રાકૃત.

ઋણ પરાં એ મતીં એ મહયાં રિદ્ધિસમુદાયે સકારેદ્દ । અહ કદચયદિનાવસાણે સામી
વાણિયામે પદ્ધિઓ । તસસ ય અંતરા રંગંતમંશુરતરંગા મહાજલુપ્પીલપૂરિયપુલિંગા
મહિલાહિયયં વ દુર્ગેજ્ઞમજ્ઞા રણભૂમિ વ્વ કચ્છવયમયરહિયા ગંડર્વયા નામ મહાનર્દ ।
તં ચ સામી નાવાં એ સમુત્તિઓ સમાણો વેલુયાપુલિંગસિ મુલનિનિત્તં ધમેઓ નાવિગેર્હિ ।
એત્ય ય પત્યાવે દિણદસમઓ વદ્દઈ, ચરં તાવંતિ વેલુયં સૂરસસ કરપહકરા, તીં એ ય
સંતપ્પદ્દ કમલકોમલં ચલણતલં જિણસસ” — (પૃ. ૨૨૪ દેવ. ફળ)

૯૩ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ પોતાના અનેક ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં રચેલા છે :
ગુસ્તત્ત્વવિનિધય વગેરે.

પહેલા ધરની પ્રાકૃત જ કાળે કરીને પરિવર્તન પામી ભગવાન મહાવીર
વા ભગવાન વુદ્ધના સમયમાં લોકોની બોલચાલમાં જે આકારે ચાલતી હશે,
જેનું વંધારણ વૈદિક ભાષાને મળતું આવે છે, અને જેનો નમૂનો વૌદ્ધ પિટકો
અને જૈન આગમોમાં સચવાયેલો છે, તે વીજા ધરની પ્રાકૃત-વૌદ્ધમાર્ગેથી,
અથવા પાલિ અથવા આર્યપ્રાકૃત કે અર્ધમાગધી. અશોકની ધર્મલિપિની
ભાષા અને કલિંગોંધિપતિ મહારાજા શ્વારવેલના લેખની ભાષા—એ બધી પ્રાકૃત
વીજા ધરની પ્રાકૃત. વીજા ધરની પ્રાકૃતોમાં અમુક રીતે જોતાં વિશેષ
મહત્તાપુર્ણ માસે છે અને અમુક રીતે જોતાં તે દરેકની જુદી જુદી શાસ
વિશેષતાઓ પણ છે. સમયભેદ અને સ્થાનભેદ તથા ભાષાભેદનાં જે
નિમિત્તો વાત અહીં (૫૦ ૧૪) સવિસ્તર ચર્ચા થઈ ગઈ છે તે
નિમિત્તોને લીધે વીજા ધરની પ્રાકૃતમાં વિવિધતા દેખાય છે.

ગડબ્બહો,

૧૪ જુઓ ટિપ્પણ ૭૦.

૧૫ જુઓ ટિપ્પણ ૮૧.

૧૬ જુઓ ટિપ્પણ ૬૧—અશોકની ધર્મલિપિનો નમૂનો.

૧૭ જુઓ ટિપ્પણ ૮૨.

૧૮ ‘ગડબ્બહો’ ની ભાષાનો નમૂનો—

“ક્ત્તો ણામ ન દિટ્ઠં સર્વં કહ્સેવિણ્ણુ મગ્ગેસુ ।

સીમંતે ણ્ણ મુક્કમ્મિ તમ્મિ સર્વં નવં ચેમ્મ ॥ ૮૫ ।

આસંસારં કહ્પુંગવેહિં તદ્દિયહ્ગહિયસારો વિ ।

અજ્જ વિ અભિણ્ણમુદ્ધો વ્વ જયહ્ વાયાપરિપ્પંદો ॥ ૮૭ ॥

કો નિંદહ્ નીયયમે ગ્ગયયરે કો પસંસિરં તરહ્ ।

સામણ્ણં ચિય ઠાણં ધુદ્ધેણ પરિણિદિયાણં ચ ॥ ૮૨ ॥

જસ્સ વિઅયાહિસેણ વિવક્ખલ્લેવીહિં ણવણિઓગાહિં ।

પીઆદં તક્ખણ્ણપ્પિઅચમરંતરિયાદં અંસૂદં ॥ ૧૨૦૮ ॥

દયિયાએ કો વિ ગિદાપરિસ્તમુચ્છિખ્ણસેયવિદુચં ।

પરિચંબદ્ધ સુહેણ સહિયપડિવોહન્દોલિયં વચળં ॥ ૧૧૬૨ ॥

‘ગડઢવહો’ ની ભાષામાં જાણે કૃત્રિમ પ્રાકૃત વપરાયું હોય એમ નોંધેના પ્રયોગો કપરથી સમસ્યા છે:

વિજય ને સ્થાને વિચય

પરિચંબતિ ને સ્થાને પરિચંબદ્ધ

‘ગડઢવહો’માં આવ્યા તો અનેક પ્રયોગો સુલભ છે. મુદ્રિત ‘ગડઢવહો’માં ન વિટું ને સ્થાને નહિટું અને સુહેણ સહિય ને સ્થાને સુહ-ણસહિય-એમ અશુદ્ધ છપાયેલું છે.

સેતુવંધે,

૧૧ ‘સેતુવંધ’ ની ભાષાનો નમૂનો:

ળમહ અ જસ્સ ફુડરવં કેઠચ્છાઆષંઢંતળઅળગિસિહં ।

ફુરદ્ધ ફુરિઅટ્ટહાસં ઉદ્ધપડિતિમિરં વિઅ દિસાઅક્કં ॥ ૫ ॥

ળદારંઅક્કહિઆ જસ્સ અડઅર્મંતમચ્છપહઅજલ્લઆ ।

હોંતિ સલિલુદુમાઈઅધૂમાઅંતવડવામુહા મઅરહરા ॥ ૮ ॥

ગમિઆ કલંવવાઆ વિટું મેહંપઆરિઅં ગઅળતલં ।

સહિઓ ગઅળસદો તહ વિ હુ સે ળસ્થિ જીવિએ અસંપો ॥ ૧૫ ॥

સોહદ્ધ વિસુદ્ધકિરણો ગઅળસમુદ્ધમ્મિ રઅળિવેલાત્તમે ।

તારામુત્તાવઅરો ફુડાવિહડિઅમેહસિપ્પિસંપુડો ॥ ૨૨ ॥

—(પ્રથમ આશ્વાસ)

અહ મઝઅં પિ મરસહં ઝપદ્ધ થોઅં પિ અત્થસારન્નાહિઅં ।

પળઅં પિ ધીરગહ્ઠઅં ધુડ્ધંવદ્ધે પિ અળલિઅં સલિલગિહી ॥ ૯ ॥

—(છટો આશ્વાસ)

‘ગડઢવહો’ ની પેઠે ‘સેતુવંધ’ ની ભાષામાં પણ અનેક પ્રયોગો કૃત્રિમ પ્રાકૃતના જણાય છે:

ચ્છાવા	એ	સ્થાને	ચ્છાઆ
ળયળ	ને	સ્થાને	ળઅળ
પલિત	”	”	પડિત
દિસાઅક્કં	”	”	દિસાઅર્ક

કર્પૂરમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાં જે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો છે તે, ઉક્ત વીજા થરની પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉત્તરેલી છે. વીજા થરમાંથી ઉતરેલી એ પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણો વિશેષ ઘસાઈ ગયેલાં દેખાય છે અને એ તેની યાસ વિશેષતા છે. વર્તમાનમાં જે પ્રાકૃત વ્યાકરણો ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં પ્રધાનપણે જે ભાષાઓની ચર્ચા છે તે ભાષાઓ, ઉક્ત વીજા થરની ભાષાઓના પરિણામાંતરરૂપ છે.

કેટલાક લોકો ‘મહારાટ્’ શબ્દનો વર્તમાન સંકુચિત અર્થ કરે છે અને તે દેશની ભાષાને ‘મહારાટ્ની’ કહે છે. ત્યારે વીજા વિદ્યાનો

—રયા	”	”	—રઆ (રય-વેગ)
મઅરઘરા	”	”	મઅરહરા
મુત્તાપયરો	”	”	મુત્તાવઅરો
ગયણ	”	”	મઝણ

મુદ્રિત સંતુલ્યમાં નીચેના પાઠો અનુદ્ધ છપાયેલા છે :

—સિદ્ધમ્
—અક્કમ્
—મઙ્ગલંત
—તલમ્

આ ચારે પાઠો અહીં મુધારીને મૂકેલા છે.

૧૦૦ કર્પૂરમંજરીનાં ભાષાનો નમૂનો—

“જઅ જઅ પુવ્વદિસદ્વણામુઅદ્ધ ! ધમ્માચમ્પઅકણ્ઠર ! રાઠાણિન્નિદરાઠાચક્કત્તણ ! વિક્કમકંતકામહવ ! હરિકેલીકેલીઆર ! અવમણ્ણિદજ્ઞસુવણ્ણવણ્ણ ! સવ્વદ્ધસુન્દર-
ત્તણરમણિન્ન ! મુહાથ દે ભોદુ મુરહિસમારમ્મો” —૫૦ ૧.

અર્થ એવ્ય લાડદેસે ચણ્ડસેણો નામ રાઆ । તસ્સ દુહિદા ઘણસારમંજરિ ત્તિ, સા દેવ્વણ્ણાણેણિ પિહિદ્ધા જથ્થા એસા ચક્કવટ્ઠિધરિણી ભવિસ્સદિ ત્તિ । તદો સા મહારાણ્ણ પરિણેદવ્વા જેણ મુસ્સ વિ દક્ખિણા દિણ્ણા ભોદિ ।” —૫૦ ૧૦૪ કર્પૂરમંજરી (રાજશેખર આશરે નવમો સૈકો) દ્વારવર્ડ ગ્રંથમાલા. *

૧૦૧ “મહારાટ્ઠાયાં ભાષાં પ્રકૃષ્ઠં પ્રાકૃતં વિદુઃ” — (કાવ્યાર્દશ-૧, ૩૪. દંડી આશરે છદ્ધો સૈકો) મહાકવિ દંડી દાક્ષિણાત્ય છે અને તેથી જ તે પોતાની માતૃ-ભાષાને ‘પ્રકૃષ્ઠ પ્રાકૃત’ કહે એ તેની માતૃભાષાની ભક્તિનું સૂચક છે.

‘મહારાષ્ટ્ર’ નો અર્થ સંકુચિત ન કરતાં ‘જેની વધી વાજુની સીમા વિશાળ છે એવો મોટો રાષ્ટ્ર’—એવો વ્યાપક અર્થ ‘મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત’ નો અર્થ કરે છે અને તે મોટા દેશમાં વ્યાપેલી ભાષાને ‘મહારાષ્ટ્રી’ કહે છે. મારી નમ્ર કલ્પના ‘મહારાષ્ટ્ર’ના

આ વ્યાપક અર્થ તરફ ઢલે છે. ચંડ અને હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં ‘પ્રાકૃત’ને ‘મહારાષ્ટ્રી’ નું વિશેષણ નથી આપતા, તેમને અનુસરિને હું પણ સાધારણ પ્રાકૃતમાયા માટે ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં તેને વડલે કેવળ ‘સાધારણ પ્રાકૃત’નો પ્રયોગ કરું છું. આજ સુધીમાં ભાષાની ચર્ચાને લગતા ત્રણ લેખો લખ્યા છે તેમાં સર્વત્ર મેં વે અર્થમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે : આર્યપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃત. જૈનસૂત્રોના પ્રાચીન પ્રાકૃત માટે આર્યપ્રાકૃત અને તે પછીના પ્રાકૃત માટે સાધારણ પ્રાકૃત કે જેનું વ્યાકરણ વિદ્યમાન છે. મારા કોઈ પણ લેખમાં મેં ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’ જેવા વર્તમાન સંકુચિત અર્થ માટે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દને વાપર્યો જ નથી.

આર્યપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃતમાં જે વિશેષતા છે તે આગળ આવી ગઈ છે પરંતુ સાધારણપ્રાકૃત પણ બધું એક સાધારણ પ્રાકૃતની પળ વિધવિધતા સરખું નથી. ચંડનું વ્યાકરણ જોઈએ અને હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ જોઈએ તો તે વચ્ચેમાં વિશેષ ભેદ છે, તેનું એક જ ઉદાહરણ વસ છે : આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘કૃત્વા’ અર્થે વપરાતા ‘કટુ’ શબ્દને આર્યપ્રાકૃત કહે છે, ત્યારે ચંડે તેને એવા ભેદમાં ન લેતાં પોતે સાધી વતાયેલ સામાન્ય પ્રયોગોમાં મૂકે છે. ચંડમાં ચંડ અને હેમચંદ્ર આર્યપ્રાકૃતનો ભેદ જ નથી. ‘પિશાચી’ને વડલે

૧૦૨ “ક્ત્વઃ તું-અત્-ત્ત્વ-તુઆઘઃ”-૮।૨।૧૪૬ “કટુ ઇતિ તુ આર્યે” ।

૧૦૩ “તુ-સા-આ-ટુ-તું-ત્ત્વ-તુવાળ-ઓ-પ્પિ-વિ પૂર્વકાલેડ્યં”-સૂત્ર-૧૯ । તુ, ત્ત્વ, ચ્વા, ટુ, તું, ત્ત્વ, તુવાળ, ઓ, પ્પિ, વિ, પ્પિણ પૂર્વકાલાર્થે ભવતિ ।

વપરાતા ‘પિસાજી’ અને ‘તીર્થકર’ને વડલે વપરાતા ‘તિથ્યગર’ શબ્દો માટે ચંડે^{૧૦૪} “પ્રયમસ્ય તૃતીયઃ” એવું સૂત્ર રચી તે તે પ્રયોગને સાધે છે ત્યારે આચાર્ય હેમચંદ્રે^{૧૦૫} તે પ્રયોગોને વાહુલિક તરીકે જણાવે છે અને તેમ જણાવી તેવા પ્રયોગોની વિરલતા વતાવે છે. આ પરથી એમ પણ જણાય છે કે હેમચંદ્રે વતાવેલા પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનોનો જેવો ઘસારો માદ્યમ પડે છે તેવો ઘસારો ચંડના વતાવેલા પ્રાકૃતમાં નથી જણાતો. એ રીતે ‘સાધારણ-પ્રાકૃત’માં પણ કાલકૃત વિશેષતાઓ રહેલી છે.

ચંડેનાં વ્યાકરણમાં પ્રયમ સાધારણ-પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશ, પછી

તુ-વંદિતુ સવ્વે વિ ।

તા-જિન્દચંદે વંદિતા

ચા-સુચા

દુ-વદુ

તું-ભોતું

તૂળ-ભોતૂળ

ઓ-વંદિઓ

પિ-કપિ । એવં

વિ-વન્દિત્વા-વંદેવિ

પિણુ-વંદેપિણુ-”ઉક્તસૂત્રવૃત્તિ—ચંદપ્રાકૃતલક્ષણ
સ્વરવિધાન. (હસ્તલિખિત)

સુદ્રિતમાં તુવાળ-વિ-પિણુ આ ત્રણ પ્રત્યયો નથી.

૧૦૪-ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ-વ્યંજનવિધાન સૂત્ર ૧૨ તેનાં ઉદાહરણો.

તીર્થકર:-તિથ્યગરો ।

પિશાચી-પિસાજી । વગેરે.

૧૦૫ હેમચંદ્રે ૮૧૧/૧૭૭ સૂત્રમાં એ અને એવા વીજા પ્રયોગોને વાહુલિક રૂપે જણાવ્યા છે.

૧૦૬ જુઓ ચંડના પ્રાકૃતલક્ષણમાં ભાષાઓનો ક્રમ.

પૈશાચી, પછી માગધી અને પછી શૌરસેની એવો રચનાક્રમ છે, ત્યારે હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં પ્રથમ સાધારણ-પ્રાકૃત પછી શૌરસેની પછી માગધી અને પછી પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને છેવટે અપભ્રંશ એવો રચનાક્રમ છે. વળી, હેમચંદ્રે અપભ્રંશનો ખાસ જુદો નિર્દેશ કરી તે વાત સવિસ્તર નિયમો આપ્યા છે, ત્યારે ચંડે માત્ર પોતાના સૂત્રમાં અપભ્રંશનો નામનિર્દેશ કરી તેને લગતું ફક્ત એક જ સૂત્ર—“^{૧૦૭} નં ઓપોડપભ્રંશેડધોરેપ્તસ્ય” આપ્યું છે. ચંડે^{૧૧૦}—

“સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવા—ડપભ્રંશોડથ પિશાચિકા ।

માગધી સૂરસેની ચ ષડ્ ભાષાશ્ચ પ્રવીર્તિતાઃ” ॥

ચંડ અને લક્ષ્મીધર

૧ રીતે છ ભાષાઓને ગણાવી છે ત્યારે લક્ષ્મીધર^{૧૧૧} વગેરે વીજા કેટલાઓ—

“ષડ્વિધા સા પ્રાકૃતી ચ શૌરસેની ચ માગધી ।

પૈશાચી ચૂલિકાપૈશાચી—અપભ્રંશ ઇતિ ક્રમાત્” ॥ ૨૬ ॥

૧ રીતે પ્રાકૃતો—પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા—પૈશાચી અને અપભ્રંશ—૧ ક્રમથી છ ભાષાઓને સૂચવેલી છે. આ રીતે ચંડ અને તે પછીના વૈયાકરણોમાં રચનાક્રમની જે વિશેષતાઓ છે, તે વધી, સાધારણ પ્રાકૃતમાં રહેલી વિશેષતાઓની સૂચક ભાસે છે. તાત્પર્ય ૧ કે સામાન્ય રીતે સાધારણ પ્રાકૃત થઇું એક સરખું કહેવાય અને ભેદદૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરીએ તો તેમાં પળં સ્થલ અને કાઝાદિકના બંને થયેલાં પરિવર્તનોનો પાર નથી.

૧૦૭ જુઓ હેમચંદ્રના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં ભાષાઓનો ક્રમ.

૧૦૮ જુઓ હેમચંદ્રનું પ્રાકૃતવ્યાકરણ સૂત્ર ૮૧૪।૩૨૯ થી ૮૧૪।૪૪૮ સુધી.

૧૦૯ જુઓ ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ વ્યંજનવિધાન તૃતીય, સૂત્ર ૩૭.

૧૧૦ જુઓ ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ પૃ. ૪૬ (સત્ય૦)

૧૧૧ લક્ષ્મીધરની ષડ્ભાષાચંદ્રિકા પૃ. ૪—પ્રાકૃતવિનિયોગ.

મધ્યયુગના જૈન પંડિતોણ આ સાધારણ પ્રાકૃતનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેની સરલામળીમાં તે યુગના બ્રાહ્મણ પંડિતોણ પણ તેનો ઓછો ઉપયોગ નથી કર્યો. તેમના નાટકોમાં તથા ગરુડવહો, રાવણવહો, સેતુબંધ, ગાથાસપ્તશતી વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તે સાધારણપ્રાકૃત જ વપરાયું છે. જૈન પંડિતોના પ્રાકૃતમાં આર્પની છાંટ હોય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ પંડિતોના પ્રાકૃતમાં આર્પની છાંટ વિશેષરૂપે નથી હોતી. એ, તે વચ્ચેની ત્રાસ વિશેષતા છે. અમ્યાસમાં સરલતા થાય તે માટે આર્પપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃતનો શબ્દદેહ પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ત્રણ રીતે વહેંચેલો છે.

વીજા ધરની અને વીજા ધરમાંથી ઉત્તરેલી સાધારણ-પ્રાકૃતની શબ્દ-કાયા જો કે આદિમ પ્રાકૃત દ્વારા વડાયેલી છે, તો પણ તે શબ્દકાયાના જે શબ્દો વૈદિક ઋચાઓમાં જલ્લાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને અર્થની દૃષ્ટિએ સર્વથા સમાનભાવ રાખતા હોય તેમનું સમુચિત નામ તત્સમ શબ્દ. ઋગ્વેદાદિ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયેલા અને વૌદ્ધ-જૈન-આગમાદિક પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલા એવા કેટલાક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે: ભૂરિ, વસુ, ધૂમ, વીર, મહાવીર, ભેદતિ, મરતિ, હાતિ, જન્તુ, ઉત્તમ, સહ, મીમ, દેવ, વિભાગ, ગ્રાહુ, પુરંદર, ધીર વગેરે. આ જાતના શબ્દો ઉક્ત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં હજારોની સંખ્યામાં મળે છે.

વૈદિક શબ્દોમાં અને ઉક્ત સાહિત્યગત શબ્દોમાં ય્યાં ઉચ્ચારણ ભેદ વર્તે છે છતાં અક્ષરયોજના અને અર્થદૃષ્ટિએ સમાનતા જલ્લાયેલી છે તેવા પ્રાકૃત શબ્દસમૂહનું નામ તદ્વચ્ચ શબ્દ. જેમકે—મન્ત્ર—મંત, ભક્ત—ભક્ત, કવિ—

કઙ્ઙ, પદ—પય, પર્વત—પલ્લવ—પલ્લવ, કૂપ—કૂવ, યજ્ઞ—જન્ન, પાપ—પાવ,

૧૧૨ “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તત્ર ભવમ્ તત્ર આગતમ્ વા પ્રાકૃતમ્” (૮-૧-૧ હે.) એમ કહીને હેમચંદ્ર કહે છે કે “સંસ્કૃત શબ્દને સ્થાને જે શબ્દને આદેશરૂપે

કરવાની રીતે જાણવી રાખ્યા તેવા મૂળે અનાર્યસંતાનીય શબ્દો પણ એ દેશી શબ્દસમૂહમાં સમજવાના છે.

અનાર્યસંતાનીય દેશ્યનો સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે, જે જે અનાર્ય જાતિઓ અહીંની હતી, જે જે અનાર્ય જાતિઓ વહારથી આવીને અહીં વસી હતી, તેવી વધી જાતિઓ સાથે આર્યોનો પરસ્પર ભાષાવ્યવહાર હતો તેથી તે વધી જાતિઓના શબ્દો આર્યોની ભાષામાં—

	અનાર્ય:	આર્ય:
	નીમ ^{૧૧૩} —	નેમ (અડધું)
અનાર્યસંતાનીય	જીન ^{૧૧૪} —	જયન—જયણ (ધોડાનું જીન)
દેશ્યશબ્દો	ચોર ^{૧૧૫} —	ચોર (ભાત)
	માલિ ^{૧૧૬} —	માલા (મહિલા—સ્ત્રી)

વગેરે અનેક શબ્દોની પેઠે થોડા કે ઘણુ પેરફાર સાથે મેલ્યાઈ ગયા, एवો તે મેલ્યાઈ ગયેલો શબ્દસમૂહ અનાર્યસંતાનીય દેશ્યની કોટિનો સમજવો.

જે અભ્યાસિઓ તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગવેષણા કરનારા હોય અને સાથે સાથે દ્રવિડી વગેરે આદિમ જાતિઓની ભાષાના પણ જાણકાર હોય તેઓ, સંગૃહીત દેશ્ય શબ્દોમાંથી આદિમ જાતિઓના શબ્દોને તુરત

૧૧૩ નીમ (અડધું) ફારસી શબ્દ છે.

૧૧૪ 'જીન' માટે ૧૧૭ મું ટિપ્પણ જોવું.

૧૧૫-૧૧૬ આ વજ્રે શબ્દો માટે ટિપ્પણ ૩૪ મું તથા ૩૫ મું જોઈ લેવું. વર્તમાનમાં મલયાલંભાષામાં 'ભાત' અર્થ માટે 'ચોર' શબ્દ વપરાય છે એમ એક મદ્રાસી મિત્ર પાસેથી જાણ્યું છે.

તારવી શકે છે. અર્ધું, જયણ, તંટ, પહુજુવડ, પટ્ટી ધમે અનેક શબ્દો દ્રવિડી અને તેલગુના હોઈ અનાર્યસંતાનીય છે.

રાજકુટુંબમાં રહેતી દાસીઓને હાલતા હાલેલો જૈન આગમોમાં સ્થળે રાજકુમારોના સ્થળે મળે છે. તે ઊપરથી એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે ઉછેર માટે કે એ દાસીઓનો મોટો ભાગ અનાર્ય જાતિનો હતો. અનાર્ય દાસીઓ

સૂત્રકાર કહે છે કે—“તપ્ત ણં દદપતિણ્ણે દારપ્પ પંચધાર્પપરિકિત્તે—
ધીરધાર્પ મંડણધાર્પ મજ્જણધાર્પ અંકધાર્પ કિલ્લણધાર્પ અન્નાહિ
ય વહ્મહિં ચિલાહ્મિયાહિં x x x વન્નરાહિં, વડસિયાહિં, જોખ્મિયાહિં, પળ્લવિ-
યાહિં, ઇંસિણિયાહિં, વાલ્લિયાહિં, લાસિયાહિં, હાડસિયાહિં, દમિલીહિં, સિંહ-
લીહિં, પુલ્લિંદીહિં, આરવીહિં, પક્કળીહિં, વ્રહ્લીહિં, મુરંડીહિં, સવરીહિં, પાર-
સીહિં, પાણાદેસી—વિદેસ—પરિમંડિયાહિં ઇંગિયચિત્તિયપત્તિયવિયાણાહિં સદે-
સળેવત્થાગહિયવેસાહિં નિઝણ્ણુસલાહિં વિળીયાહિં, ચેડિયાચક્કવાલ—
તક્કણિવંદપરિયાલપરિવુડે” —(રાયપસેણકથા પૃ. ૩૩૮, કંડિકા—૨૧૦
ગૂર્જરપ્રત્યય૦)

ઉક્ત પાઠનું વિવરણ કરનાર આચાર્ય મલ્લગિરિ લલે છે કે—“ચિલા-
તીમિઃ અનાર્યદેશોત્પન્નામિઃ x x x વર્વરીમિઃ—વર્વરદેશસંમવામિઃ વકુશિ-

૧૧૭ ‘અક્ષ’ (વહેત) દ્રવિડી શબ્દ છે. ફારસી ‘જીન’ શબ્દનું ‘જયણ’
સુધાર્યુ લાગે છે. તેલગુ ભાષામાં ‘ટુંટી’ શબ્દ છે એ, અહીં ‘તંટ’ રૂપે આવ્યું
જણાય છે તંટ (પૃષ્ઠ-પીઠ). પહુજુવડ (જુવાન છત્રી) ને વરાવર સમાન શબ્દ
તેલગુમાં પહુજુ છે. પટ્ટી (પહેલવહેલી વિંઝાયેલી) નો વરાવર સમાન, તેલગુમાં
પટ્ટા છે. તેલગુમાં પટ્ટા એટલે ‘પહેલવહેલી વિંઝાયેલી ગાય’ આ સંબંધે વધારે
માહિતી મેલ્લવાની રચ્ચવાળા વિદ્યાર્થીએ પરવસ્ટુ વેંકટ રામાનુજસ્વામી સંપાદિત
દેશીનામમાલા (મુંબઈ સિરીસ) નો શબ્દકોશ જોવો.

કામિઃ, યૌનકામિઃ, પલ્હવિકામિઃ, ઈસિનિકામિઃ, વારુણિકામિઃ, લાસિકામિઃ, લક્ષિકામિઃ, દ્રમિલામિઃ, સિંહલીમિઃ, પુલિન્દ્રીમિઃ, આરવીમિઃ, પક્ષીમિઃ, બહલીમિઃ, મુરણ્ડીમિઃ, શબરીમિઃ, પારસીમિઃ—એવંભૂતામિઃ નાનાદેશીમિઃ નાનાવિધાઽનાર્યપ્રદેશોત્પન્નામિઃ વિદેશ....પરિમણ્ડિકામિઃ...સ્વદેશે યદ્ નેપથ્યમ્ પરિધાનાદિરચના તદ્ ગૃહીતો વેષો યકામિસ્તાઃ તથા....નિપુણકુશલામિઃ વિનીતામિઃ ચેટિકાચક્રવાલેન અનાર્યદેશસંભવેન—” (રાયપસેણાય પૃ૦ ૩૩૮, કંઠિકા ૨૧૦ ગૂર્જરગ્રંથ૦)—અર્થાત્ દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજકુમારના લાલન-પાલન અને સંવર્ધન માટે અનાર્યદેશની અનેક દાસીઓ રાખવામાં આવેલી : કિરાત, વર્બર, બકુશ, યૌનિક—યવનિક (?), પલ્હવિક, ઈસિનિક, વારુણિક, લાસિક, લક્ષિક, દ્રમિલ, સિંહલ, પુલિન્દ્ર, આરવ, પક્ષાણ, બહલ, મુરણ્ડ, શબર અને પારસીક એમ એ દાસીઓ અનેક અનાર્ય દેશોની જન્મેલી હતી, વિદેશમાં આવીને મંડાયેલી હતી, અને પોતાના પહેરવેશમાં રહેનારી તે દાસીઓ નિપુણ, કુશલ તથા વિનીત હતી.”

આ રીતે ઠેઠ અન્તઃપુર સુધી અને વઢી રાજવીજના ઉછેર માટે વીજી વીજી પ્રજાઓનાં બાઈઓને વા બાઈઓને જે દેશમાં વિશિષ્ટ સ્થાન હોય તે દેશની ભાષામાં તે તે અનાર્ય જાતિઓના શબ્દો મળે જ અને તે મળેલા શબ્દો આર્ય-ઉચ્ચારણનો ઓપ પામી સચવાઈ વારસા ઉતાર ચાલ્યા જ આવે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. આદિમ પ્રાકૃતના કાળથી કે ત્યાર પછીના સમયથી જે એવા ઉક્ત વસ્ત્ર સંતાનવાળા શબ્દો ચાલ્યા આવ્યા છે અને એમાંના જે કેટલાક દેશીશબ્દસંગ્રહ વગેરે દેશ્યકોશાદિ ગ્રંથોમાં સચવાયા છે તે ‘દેશ્ય’ વા ‘દેશી’ પ્રાકૃતના સમજવાના છે.

૧૧૮ વર્તમાનમાં જે ગ્રંથ ‘દેશીનામમાલ’ શબ્દથી જાણીતો છે તેનું સર્વ નામ ‘દેશીશબ્દસંગ્રહ’ છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતે જ લખે છે કે “વિરહજ્ઞ દેશીસદ-

આવા દેશ્ય શબ્દો ફક્ત પ્રાકૃતમાં છે એમ નથી, વેદો સુદામાં પણ એવા શબ્દો પેસી ગયેલા છે. આ કાવત મહર્ષિ જૈમિનિ, શકર અને કુમારિલ્લાં વચ્ચનો આધાર લઈ આગળ (પૃ૦ ૨૭) ચર્ચા કરેલી છે.

૬૩ લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રચલિત છે. સૈદ્ધંત, યૌગિક અને મિથ્ય. જે શબ્દોમાં યૌગિક લૌકિક સંસ્કૃતમાં શબ્દોની પેઠે પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિભાગ થઈ શકતો પળ દેશ્ય શબ્દો નથી તે શબ્દો સ્તુત. જેવા કે—આશ્વળ્હલ, મળ્હપ, ગુળ્હી, ગ્રામ, વદ્મીર, વર્ગ, અલત્તક, વુતુ, ર્હટ, સૂર્મિ, નારહ્હ, લ્હહ,

સંગહો (વિરચ્યતે દેશીશબ્દસંગ્રહઃ)—દેશીનામ૦ ગા૦ ૨ અર્થાત્ “દેશીશબ્દસંગ્રહને ર્હુ હું” અને એ પુસ્તકના અંતમાં આ ઉપરાંત એનું બીજું નામ પણ સૂચવે છે.

“ઇત્ર રચનાવલિનામો દેશીસદાણ સંગહો એસો ।

વાચરણસેસલેસો રહો સિરિહેમચંદમુખિવહ્ણા ” ॥ ૭૭ ॥

—દેશીનામ૦ અંતિમ ગાય.

અર્થાત્ “જેનું બીજું નામ ‘રત્નાવલી’ છે તે દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ—કે જે (પ્રાકૃત) વ્યાકરણના પરિશિષ્ટરૂપ છે—મુનિપતિ શ્રીહેમચંદ્રે રચેલો છે.” ઉક્ત શ્લોકના વિવરણમાં પણ તેમણે આ જ વાતને ટેકો આપ્યો છે :

“ઇતિ એપ દેશીશબ્દસંગ્રહઃ સ્વોપશ્ચશબ્દાનુશાસનાટમાધ્યાયશેષલેશઃ રત્નાવલી-નામા આચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રેણ વિરચિત ઇતિ ભદ્રમ્ ।”

આમ છતાં ધનંજયમાલા, પાદ્મલચ્છીનામમાલા વગેરે કોશનાં નામોની પેઠે પ્રસ્તુત ‘દેશીશબ્દસંગ્રહ’ ની વિશેષ ધ્યાતિ કોઈ વિચક્ષણે ‘દેશીનામમાલા’ શબ્દથી પ્રચારમાં આપી છે.

૧૧૧ “વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દા સ્ત્વા આશ્વળ્હલ-આદયઃ”

—(હૈમ૦ અભિ૦ શ્લો૦ ૨)

અર્થાત્ “જેમની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાતી નથી પરંતુ જેમનો અર્થ માત્ર લોકપ્રચારને આધારે થાય છે તે સ્ત્વા શબ્દો.” આ સ્ત્વા શબ્દો અને દેશ્ય કે દેશી શબ્દો એ બધા સમાનસ્વભાવના છે, એ વ્યાનમાં રાખવાનું છે.

ગોહિર, કાફોણિ, કાફણિ, અંગુરી, હસ્ત વગેરે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં આવા શબ્દોનો પાર નથી. શબ્દવ્યુત્પાદક વૈયાકરણે ‘ઝણાદિ’ નામનું એક મોટું પ્રકરણ રચ્યું છે અને તે દ્વારા તે તે વાદા રૂઢ શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની કલ્પના કરીને તે દરેક શબ્દને સાધી બતાવ્યો છે. તો પણ તે રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પન્ન નથી ગણાતા. રૂઢ શબ્દો સંબંધે લક્ષતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે—“ન હિ અત્ર પ્રકૃતિ-પ્રત્યયવિભાગેન વ્યુત્પત્તિરસ્તિ

“યોગઃ અન્વયઃ સ તુ ગુણ-ક્રિયા-સંબન્ધસંભવઃ” (હૈમ. અભિ. શ્લો. ૨)

અર્થાત્ “જેમની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાય અને જેમનો અર્થ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રવર્તે તે યૌગિક શબ્દ. એ યૌગિક શબ્દોમાં કેટલાક શબ્દો ક્રિયાપ્રધાન, ગુણપ્રધાન અને સંબંધપ્રધાન હોય છે.”

સ્રષ્ટા, વિધાતા, વિધિ એ શબ્દો ક્રિયાપ્રધાન છે: જે સર્જન કરે તે સ્રષ્ટા, જે વિધાન કરે તે વિધાતા, વિધિ વગેરે.

તે જ પ્રમાણે રસવતી-રસોદૈ-કરે તે રસોયો. કુંભ (વડો) કરે-ઘડે તે-કુંભાર. લોહ-લોહું-કરે-ઘડે તે લુહાર, ચામડું કરે તે ચમાર. સીવે તે સદૈ. વગેરે.

નીલકંઠ, કાલકંઠ, ત્રિલોચન, પંચવાણ, દશમીવ વગેરે ગુણપ્રધાન શબ્દો છે: જેનો કંઠ નીલો છે તે નીલકંઠ-મહાદેવ. જેનો કંઠ કાલો છે તે કાલકંઠ-મહાદેવ. જેને ત્રણ લોચન છે તે ત્રિલોચન-મહાદેવ. જેને પાંચ વાળ છે તે પંચવાણ-કામ-દેવ. જેને દશ શ્રીવાઓ-હોક-માયાં-છે તે દશમીવ-રાવણ વગેરે.

જેનાં ત્રણ પગલાં છે તે ત્રિવિક્રમ-ત્રીક્રમ. જેને ચાર પાગ છે તે ચોપગું-પશુ-માય વગેરે. જેમાં સાત દિવસ સુધી પારાયણ ચાલે છે તે સપ્તાહ. (સપ્ત + અહ-દિવસ) જેમાં આઠ દિવસ સુધી ઉત્સવ વા ઉપવાસો શરૂ હોય તે અષ્ટાહ-અઠ્ઠાદૈ.

ભૂપાલ, ચંદ્રચૂડ, ઉમાપતિ, સર્પારિ, જગન્નાથ વગેરે શબ્દો સંબંધપ્રધાન છે. જે ભૂ-પૃથ્વી-ને પાલે તે ભૂપાલ. (આમાં ‘ભૂ’ એ ‘સ્વ’ છે અને ‘પાલ’ શબ્દ સ્વામીપણું સૂચવે છે એટલે ‘ભૂ’ અને ‘પાલ’ એ બે વચ્ચે સ્વસ્વામિભાવસંબંધ છે તેથી ‘ભૂપાલ’ શબ્દ પણ એ જ ભાવને બતાવે છે.) એ જ રીતે ઉમા + પતિ-ઉમાપતિ. ચંદ્ર + ચૂડા-ચંદ્રચૂડ- જેની ચૂડામાં ચંદ્ર છે તે-મહાદેવ. સર્પ + આરિ-સર્પારિ-

× × × તથાપિ ઘર્ણાનુપૂર્વીવિજ્ઞાનમાત્રપ્રયોજના તેષાં વ્યુત્પત્તિઃ ન પુનઃ અન્વર્થપ્રવૃત્તૌ કારણમ્ ઇતિ રુઢા અવ્યુત્પન્ના એવ ” (અભિધાન-ચિન્તામણિટીકા શ્લો ૧, પૃ ૨ યજ્ઞોવિ ૦) તાત્પર્ય એ કે ‘ હસ્ત ’ શબ્દમાં ‘ હસ્ + ત ’ એવો વિભાગ પાડી તેની સાધના ડળાદિ દ્વારા કરી વતાવી

ગરુડ. વધ્યઘાતકભાવસંબંધને લીધે ‘ સર્પારિ ’ શબ્દ ઝમો ધયો છે. સર્પ વધ્ય છે અને ગરુડ તેનો ઘાતક છે એટલે સર્પનો અરિ-સર્પારિ-ગરુડ. એ જ પ્રમાણે ધાર્યધારકસંબંધ-નૃપવાહન. જન્યજનકસંબંધ-વિશ્વજનક. આશ્રયવાશ્રયિયસંબંધ—જલધિ, સમુદ્રશાયી. પરસ્પરવિરોધનો સંબંધ— ‘ સિત ’ ઊપરથી અસિત (સિત-ધોહું, અસિત-કાહું) તે જ પ્રમાણે સિતેતર (સિત-ધોહું, ઇતર-ભિન્ન.) ધોહ્યાથી ભિન્ન-સિતેતર. બ્રાહ્મણેતર-બ્રાહ્મણથી ભિન્ન-અબ્રાહ્મણ.

યૌગિક શબ્દોમાં જે વે પદો હોય છે તેને વદલી પણ શકાય છે એટલે એકને વદલે વીહું પણ મૂકી શકાય છે. જેમકે, ‘ જલધિ ’ ને વદલે તોયધિ, નીરધિ. તેમ જ જલનિધિ, તોયનિધિ, નીરનિધિ કોરે. અર્થાત્ એ યૌગિક શબ્દોમાં એ પ્રકારનો ફેર-ફાર થઈ શકે છે માટે તેમનો સ્વભાવ પરાવૃત્તિસહ છે : પરાવૃત્તિ-અદલાવદલી, સહ-સ્વમતું—જે શબ્દો પરાવૃત્તિને સ્વીકારી શકે તે પરાવૃત્તિસહ.

મિશ્ર શબ્દો હોય છે તો યૌગિક જેવા પરંતુ તેમનો અર્થ રુઢિ પ્રમાણે થાય છે, નહીં કે તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે. એ શબ્દો પરાવૃત્તિસહ નથી માટે યૌગિક નથી : દશરથ. વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ જે દશ રથવાળો હોય તે ‘ દશરથ ’ કહેવાય, પરંતુ અહીં તેમ નથી. અહીં તો રુઢિપ્રમાણે તેનો અર્થ સમગ્રવાનો છે અને તે રામચંદ્રનો પિતા-દશરથ. તેમ ‘ દશરથ ’ ને વદલે ‘ દશસ્થન્દન ’ શબ્દ પણ ન વાપરી શકાય અર્થાત્ મિશ્રશબ્દોનો સ્વભાવ પરાવૃત્તિસહ નથી. એ જ રીતે ‘ ગીર્વાણ ’ જેની ગીર્- (વાળી) વાળ જેવી છે તે ગીર્વાણ. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો જે મર્મવેધી માપા વોળે તેને ‘ ગીર્વાણ ’ કહેવો જોઈએ પરંતુ અહીં તેમ નથી. અહીં તો તેનો અર્થ રુઢિપ્રમાણે કરવાનો છે અને તે ગીર્વાણ-દેવ. વળી ‘ ગીર્વાણ ’ ને વદલે ‘ વાળીવાળ ’ શબ્દ ન વાપરી શકાય. તાત્પર્ય એ કે યૌગિક શબ્દો તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે, ત્યારે મિશ્રશબ્દો વ્યુત્પત્તિવાળા હોવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તિ રુઢિપ્રમાણે થાય છે અને યૌગિક શબ્દો પરાવૃત્તિસહ છે ત્યારે મિશ્રશબ્દો પરાવૃત્તિસહ નથી.

છે છતાં તે અવ્યુત્પન્ન જ છે. કારણ કે ‘હસ્’ ધાત્વર્થ સાથે ‘હસ્ત’ શબ્દના વાક્યનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. યથી ‘હસ્ત’ના મૂળમાં ‘હસ્’ ધાતુ છે અને તેને ‘ત’ પ્રત્યય લાગવાથી ‘હસ્ત’ શબ્દ નીપજ્યો છે, એ કહેવું કલ્પનામાત્ર છે. આ રીતે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિ સંસ્કૃતના રૂઢ શબ્દો અને પ્રાકૃતના દેશ્ય શબ્દોમાં યાસ મેદ જણાતો નથી. પરંતુ દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોનું ઉચ્ચારણ પ્રાકૃતની પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે સંસ્કૃત દેશ્ય શબ્દોનું ઉચ્ચારણ સંસ્કૃતની રીતે પ્રવર્તે છે, એવો મેદ યરો.

૬૪ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનું સ્વરૂપ વતાવતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે—“અળાઈપાઈઅપયટ્ટમાસાવિસેસઓ દેસી”—(દેશીશબ્દસંગ્રહ ગા. ૪) અર્થાત્ “દેશી પ્રાકૃત ઇટલે અનાદિ કાઢથી પ્રવર્તેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા—એક યાસ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા” વિશેષ પ્રકારની

૧૨૦ “અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષક: દેસી”

અથવા

“અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષક: દેસી”

અથવા

“અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષક: દેસી”

“અળાઈપાઈઅપયટ્ટમાસાવિસેસઓ દેસી” આ વાક્યનો અર્થ વતાવતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર લખે છે કે—“અનાદિપ્રાકૃતપ્રાકૃતભાષાવિશેષ એવ અર્થ દેશીશબ્દને ઉચ્ચતે” અર્થાત્ “અનાદિ કાઢથી પ્રવૃત્ત-પ્રવર્તેલ—એ વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા તેનું નામ દેસી.” હેમચન્દ્રના આ ‘અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષક:’ વાક્યમાં ‘પ્રવૃત્ત’ શબ્દ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પછી છે અને અર્થ કરતી વચ્ચે તેમણે એ શબ્દને ‘પ્રાકૃત’ ની પૂર્વે મૂકી ‘પ્રાકૃત’ નું વિશેષણ મળ્યો છે.

મારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે તે વાક્યનો અર્થ યરા યુદ્ધી રીતે હોવો યોઈએ અને તે આ પ્રમાણે છે: આ. હેમચન્દ્રે સ્ક વાક્યમાં જે લક્ષણ ‘દેસી’ નું આપ્યું છે તે, તેમણે પોતે જ રૂપજાવ્યું છે વા તેમણે પોતે જ નવું રચ્યું છે એમ નથી લાગતું. કારણ કે તેઓ પોતે જ યણાવે છે કે તેમની સામે પાદલિપ વગેરે

પ્રાકૃત ભાષા ઇટલે પ્રાચીનતમ આર્યભાષા સાથે જેનું કોઈ પ્રકારનું સામ્ય નથી એવી પ્રાકૃતભાષા.

આચાર્યોએ રચેલાં બીજાં અનેક દેશીશાસ્ત્રો હતાં, તે વધાનું પરિશીલન કરીને તેમણે આ સંગ્રહ રચ્યો છે. (જુઓ દેશીનાં ગા. ૨) ઇટલે તેમણે વાંધેલું દેશીનું આ લક્ષણ વિશેષ પ્રાચીન છે. તેનો અર્થ મારી ધારણા પ્રમાણે આ નીચે જણાવેલી રીતે કરવામાં આવે તો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય : અનાદિપ્રાકૃતે પ્રવૃત્તો યો ભાષાવિશેષ : સ દેશી અર્થાત્ જે પ્રાકૃત અનાદિ કાલ્યથી ચાલ્યું આવે છે તેમાં પ્રવૃત્તિ પામેલો—પ્રવેશ પામેલો જે યાસ ભાષાના શબ્દોનો જરથો તે દેશી. આર્ય ભાષા અને અનાર્યભાષા એમ બે ભેદ તો સુપ્રતીત છે. અનાર્યો અહીંના મૂળ વતની હતા અને આર્યો તો ફરતા ફરતા અહીં આવી વિજયી થયા. એ રીતે જોતાં અનાર્યો દેશી—તરુપદા—કહેવાય. આર્યોની જે અનાદિપ્રાકૃત ભાષા હતી તેમાં આ દેશીરૂપ અનાર્યોની ભાષાનો પ્રવેશ થયો અને તે ‘દેશી’ નામથી જાણીતી થઈ. આ અર્થની અપેક્ષાએ અનાર્યશબ્દોને ‘દેશી’ કહેવાય. આર્યોની ભાષામાં પણ રૂઢ, યૌગિક વગેરે ગ્રંથે પ્રકારના શબ્દો હતા પરંતુ તેમનું સામૂહિક નામ ‘અનાદિપ્રાકૃત’ અને તેમાં જે અનાર્ય શબ્દોનું મિશ્રણ થયું તેઓ ‘દેશી’ નામથી કહેવાયા. આ રીતે હેમચંદ્રે વતાવેલા લક્ષણ વાક્યમાં આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોના મિશ્રણનો ભાવ ઘટમાન લાગે છે.

બીજો પણ અર્થ આ પ્રમાણે છે : અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશ્લેષક : અર્થાત્ જે પ્રાકૃત અનાદિકાલથી ચાલ્યું આવે છે—આર્યોની જે મૂળભાષા છે વા આર્યોનો જે મૌલિક શબ્દસંગ્રહ છે તેનાથી જે શબ્દસંગ્રહ વિશ્લિષ્ટ—વિભિન્ન છે—પોતાની જાતને જુદી રીતે તારવી રાખે છે—તેનાથી જે શબ્દસંગ્રહ સ્વભાવે વિશ્લેષરૂપ છે તેનું નામ દેશી. આ ભાવમાં પણ આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોના મિશ્રણનો ભાવ છે. આર્ય શબ્દો કરતાં રચનાની દૃષ્ટિએ, વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અનાર્ય શબ્દો વિશ્લિષ્ટ છે તેથી જ તેઓ આર્યશબ્દો કરતાં જુદા પ્રકારના ભાસે છે. આર્ય અને અનાર્યજાતિના મિશ્રણનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે તે ઉપરથી આ અર્થ સૂઝ્યો છે. એ સિવાય આ અર્થ માટે બીજો કોઈ વિશેષ આધાર મળ્યો નથી. સુદ્ધ વિદ્વાનો ‘દેશી’ શબ્દના સ્વરૂપવિશે ગંભીર વિચાર કરી યાસ પ્રકાશ નામશે એવી વિનંતી છે.

વિશેષ માટે જુઓ—

‘દેશ્ય પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોનાં મૂલ’

(દુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૪૧ માર્ચ—જૂન પૃ. ૧૦૦ ટિપ્પણ ૨૨)

ઉક્ત સ્વરૂપવાળા દેશ્ય પ્રાકૃતનું કોઈ પણ આર્યભાષા સાથે સામ્ય ન હોવાથી તેના શબ્દદેહનું પૃથક્કરણ જ ન થઈ શકે અને એમ છે માટે આચાર્ય હેમચંદ્રે તેમને મળેલા શબ્દોનો માત્ર સંગ્રહ જ કર્યો છે નહીં કે પૃથક્કરણપૂર્વકનું વ્યાકરણ.

૬૫ દેશીશબ્દસંગ્રહ દ્વારા સંગ્રહેલા શબ્દોમાં એવા પણ કેટલાય શબ્દો સંગ્રહાયેલા છે જે સંસ્કૃતનો ઢોલ ચડાવીને ‘અમરકોશ’ વગેરે સંસ્કૃત કોશોમાં પણ સંગ્રહાયેલા છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વપરાયેલા છે : જેમકે—હરિચંદણ, સયગ્ધી, સીહરજ, સિહરિણી, સુવળ્લવિન્દુ, હરિ, વેલુલિય,

૧૨૧ ‘હરિચંદણ’ વગેરે શબ્દો જે અર્થમાં દેશીનામમાલામાં નોંધેલા છે તેના તે જ અર્થમાં અમરકોશ, અભિધાનચિંતામણિ (હૈમ) વગેરે સંસ્કૃત કોશોમાં પણ સંસ્કૃતાનુસારી રીતે નોંધાયેલા છે :

૧ હરિચંદણ ઇટલે કુંકુમ—વિશેષ પ્રકારનું ચંદન—ગોરુચંદન.

દેશી.	અમર.	હૈમકોશ-અભિધા.
“હરિચંદણં ચ ધુસિળે” —દે. વર્ગ. ૮, ગા. ૬૫	“હરિચંદનમ્-અસ્ત્રિયામ્” —કાં. ૨, મનુષ્યવર્ગ શ્લો. ૧૩૧	“હરિચંદને તૈલપર્ણિક— ગોક્ષીર્ણી” અભિધા. કાં. ૩, શ્લો. ૩૦૫

૨ શતપ્રી—સંકલો માણસોનો ઘાળ કાઢે એવું વિશેષ પ્રકારનું હાથીયાર.

“સયગ્ધી—ધરદ્વિ— વર્ગ. ૮, ગા. ૫	“શતપ્રી તુ ચતુસ્તાલ લોહકણ્ઠક— સંચિતા” કાં. ૨, શ્લો. ૪૫૧ શ્રુતિ.
-----------------------------------	--

वेदिय, सोद, साराडी, सेवलय, सेदस, दकयज वगैरे. आ उपरांत वेदयक एवा पण शब्दोनं देखी तरीकें गणावला छे जेमनुं साम्य वेदिक वा

३ सीहर-शीकर-सागोनां कगो-गरसादनी करपर पठे ते.

देशी०	अमर०	ईम०
"सीहरओ सासारे"	"शीकरः धम्युष्णाः स्मृताः"	"यातास्तं वारि
वर्ग० ८, गा० १३	-दिग्दर्श को० ३, श्लो० ११	शीकरः"
		कां० २, श्लो० ७९

४ शिखरिणी-शिमंद.

"शिखरिणिमन्त्रिआद"	X	"रसायनां तुXशिखरिणी"
-वर्ग० ८, गा० ३३		-कां० ३, श्लो० ६८

५ मुखगविंदु-कृष्ण-जेना शरीर ऊपर मुखण पणनां विंदुओ-टपकां-छे.

"कण्ठे मुखगविंदु"	X	"पाण्डवायनः मुखगविन्दवः"
व० ८, गा० ४०		-कां० २, श्लो० १३१
		(कृष्णनां नामो)

६ हरि एटले पोपट.

"हरी कीरे"	"शुक्र-अहि-कपि-मेकेयु	
व० ८, गा० ५९	हरिः"	X
	नानार्थव० कां० ३, श्लो० १७४	

७ वेदुलिय-वैदुर्य-विशेष प्रकारनुं रत्न जे विदुरनामना स्थळमां नीपले छे.

"वेदुलियं वेदुलिए"	X	"तत्र वैदुर्यं मालवायजम्"
-व० ७, गा० ७७		कां० ४, श्लो० १२९

८ वेडिय-मणियारुं वेचनारो वाणियो.

"वेदइओ वणिआर"	X	"वैकटिको मणिकारः"
-व० ७, गा० ७८		-कां० ३, श्लो० ५७४

કાદંબરીમાં પૃ૦ ૧૪૧, પૃ૦ ૧૪૭ તથા પૃ૦ ૫૧૧ ઉપર ‘પૂર્ણપાત્ર’ શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયેલો છે, દેશીશબ્દસંગ્રહમાં પણ તે જ અર્થમાં ‘પુણ્ણવત્ત’—(વર્ગ ૬ ગાથા ૫૩) શબ્દ નોંધાયેલો છે. ગવેષણા કરવામાં આવે તો એવા દેશ્ય શબ્દો ઘણા મળી આવે જેમને સંસ્કૃતનો ઢોલ ચડાવી કવિકુલશેખર કાલિદાસાદિ કવિઓ વાપર્યા હોય.

વામનરચિત કાવ્યાલંકારસૂત્રમાં તો સંસ્કૃતપૂજક સુદ વામન જ કહે છે કે “અતિપ્રયુક્તં દેશભાષાપદમ્” (અધ્યાય સંસ્કૃત કાવ્યમાં ૫-૧-૧૩) અર્થાત્ દેશી પદ હોય છતાં કવિ-દેશ્યપ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા ઓએ જેનો અતીવ પ્રયોગ કર્યો હોય તેવું દેશીપદ સંસ્કૃતકાવ્યમાં વાપરવામાં વાંધો નથી. જેમકે—

૧૨૩ “પૂર્ણપાત્રાહરણવિલુપ્યમાનવસનભૂષણઃ”—

કાદંબરી પૂર્વ૦ ।

“પૂર્ણપાત્રં જહાર”—કા૦ પૂ૦ ।

“સર્વોજનેન અપદ્વિયમાણપૂર્ણપાત્રામ્” કા૦ પૂ૦ ।

કાદંબરીમાં વપરાયેલો ‘પૂર્ણપાત્ર’ શબ્દ તેનો અર્થ જોતાં પૂર્ણ+પાત્ર એ રીતે નીપજેલો નથી. કિંતુ દેશીશબ્દસંગ્રહમાં “પુણ્ણવત્તં પ્રમોદહિઅવત્તયે” (વ૦ ૬, ગા૦ ૫૩) અર્થાત્ ‘પ્રમોદહતવત્ત્ર-પ્રમોદ દ્વારા હરાઈ જતું વત્ત્ર’ એ અર્થમાં ‘પુણ્ણવત્ત’ શબ્દ છે અને તેને સંસ્કૃતરૂપ ‘પૂર્ણપાત્ર’ આપી કાદંબરીકારે કપરના સંદર્ભમાં વાપર્યો છે. પાછલ્લથી આચાર્ય હેમચંદ્રે એ ‘પુણ્ણવત્ત’ ને ‘પૂર્ણપાત્ર’ બનાવી પોતાના સંસ્કૃત કોશમાં નોંધેલો છે :

“વત્સનેષુ સુહૃદ્વિર્યત્ વલાદાકૃષ્ય શૃણ્યતે ।

વત્ત્ર-માત્યાદિ તત્ પૂર્ણપાત્રં પૂર્ણાનકં ચ તત્”

—અભિષા૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૩૪૧

આ શ્લોકમાં હેમચંદ્રે ‘પૂર્ણપાત્ર’ અને ‘પૂર્ણાનક’ એમ બે શબ્દો નોંધેલા છે.

“યોષિદિત્યભિલ્લપ ન હાલમ્” અર્થનો ‘હાલો’ શબ્દ દેશ્ય હોવા છતાં કવિના સંસ્કૃત કાવ્યમાં પણ વાપર્ય નથી. કારણ કે એ શબ્દને કવિઓએ વગો વાપર્યો છે.

યાસ્ક ‘સુત્’ અર્થ માટે કતાવેદ્ય “શિમ્વાતા, શાતરા, શાતપન્તા” (નિલ્ક પૃ૦ ૨૧૪, અ૦ ૩; સૂ૦ ૧૧) વગેરે વીજા પણ અનેક શબ્દો દેશ્યનો કોટિના ભાસે છે.

આ રીતે વેદિક સંસ્કૃત અને લૅવિક સંસ્કૃત એ વર્તેમાં દેશ્યપદોનો પ્રવેશ કાંઈ આજકાલનો નથી—વળો જ પ્રાચીન છે. ણી એમ અવશ્ય

૧૨૪ અલંકારમૂત્રનો કર્તા વામન, ઉપર્યુક્ત ‘હાલ’ શબ્દને દેશ્ય કહે છે. હેમચંદ્રકૃત દેશીશબ્દસંગ્રહમાં એ શબ્દ વિચિત્ર નથી પરંતુ ‘દાદિયા’ અર્થમાં “હાલો ગાંધે”—(વર્ણ ૮, ગા૦ ૬૬) કર્તાને હેમચંદ્રે ‘હાલુ’ શબ્દને દેશી તરીકે નોંધેલો છે. ‘હાલુ’ શબ્દમાં મૂળ ‘હાલ—(મધ)’ શબ્દ જ છે ણી વામનના કહેવા પ્રમાણે ‘હાલ’ શબ્દ દેશ્ય છે એ સ્વં છે. સંસ્કૃતના મહાકવિઓ પોતાના કાવ્યમાં જ્યારથી ‘હાલ’ એવા દેશ્યપદને પણ વાપરવા લાગ્યા ત્યારથી એ શબ્દ દેશ્ય છતાં સંસ્કૃત જેવો ગણાવા લાગ્યો અને અમરકોશમાં તેમ જ અભિધાનચિંતામણિ જેવા સંસ્કૃતનામકોશમાં ઊમેરાદ ગયો :

“મુરા હલિપ્રિયા હાલ”-(અમર૦ શબ્દર્થ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૩૧)

“શુણ્ડા હાલ દારદૂરં પ્રસન્ના વાશ્ણી મુરા”-(અભિધા૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૫૬૭)

જે હકીકત શ્રીવામને કહી છે તે જ હકીકતને શ્રીભોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે :

“યદ્ અવ્યુત્પત્તિમદ્ દેશ્યમ્” ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ ।

મહાકવિનિવદં યત્ તદ્ અપ્યત્ર મુખી ભવેત્ ” ॥

—સર૦—પ્રથમ પારિચ્છેદ શ્લો૦ ૧૦૪ ।

શ્રીભોજ ‘તલ્લ’ ‘ગલ્લ’ ‘લલ્લ’ અને ‘લહરી’ શબ્દો દેશ્ય છતાં પૂર્વકવિઓએ પ્રયોજ્યા છે એ વાત ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે.

કહી શકાય એવું છે કે, ઉભય પ્રકારના સંસ્કૃત જુર દેશ્ય પ્રાકૃતની કાંઈ ઓછી અસર નથી.

૬૬ શૌરસેની—શૌરસેન દેશ અને તેનું મુખ્ય નગર મથુરા. જે ભાષા મુખ્યપણે મથુરા અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં શૌરસેની ભાષાનો પ્રવર્તતી હતી તેનું નામ શૌરસેની. શૌરસેન દેશમાં કોઈ પરિચય એક કાલે પ્રવર્તતું આદિમ પ્રાકૃત આ ભાષાનું પ્રભવ

સ્થાન છે. સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની પ્રાકૃતના શબ્દદેહનું સ્વરૂપ લગભગ સરખું છે. વિશેષતા ‘દ’ શ્રુતિની છે. શબ્દમાં રહેલો અસંયુક્ત અને અપદાદિભૂત ‘ત’, ‘દ’ રૂપે પરિણમે છે. પૂરિત—પૂરિદ, માણતિ—માણદિ, મન્ત્રિત—મન્તિદ. શૌરસેન પ્રજા અઘોષ ‘ત’ ને વદલે ઘોષ ‘દ’ નો ધ્વનિ કરનારી હશે. ‘શૌરસેની’ ભાષા એક ખાસ પૃથક્ ભાષા તરીકે ક્યારથી શરૂ થઈ એ વાત શું કહી શકાય? મથુરા નગરી શ્રીકૃષ્ણના વસતીથી વિખ્યાત છે. સંભવ છે કે તે પહેલાં પણ તે વિખ્યાત હોય. શૌરસેન પ્રજાના અતિશય તેજને લીધે વા તેના ઉચ્ચ સાહિત્યને લીધે શૌરસેની ભાષા વિશ્રુત થઈ હશે. વર્તમાનમાં તો તે ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્યની ઉપલબ્ધિ નથી. માત્ર વગેરે મહાકવિઓએ નિર્મેલ નાટકોમાં કેટલાંક પાત્રોએ શૌરસેનીને સાત્તવી રાખી છે. જૈન પરંપરાની દિગમ્બર શાખાના મધ્યયુગે નિર્મયેલા સાહિત્યમાં પણ શૌરસેની સચવાયેલી છે. પાલિ ભાષા અને આર્ય પ્રાકૃતની પેઠે મૂલ શૌરસેનીમાં અસંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘસારો ઓછો જણાય છે. અને પછીથી તે, સાધારણ પ્રાકૃતની પેઠે વધતો ભાસે છે. પાલિ ભાષામાં જે શબ્દો વધે કેટલેક

દિગંબર જૈન
સાહિત્ય અને
શૌરસેની ભાષા

સ્થળે (યથા + એ-ર્થારિચ) 'ર' ઝમેરાય છે, તેમ જૈનશાસ્ત્રીના શૌરસેનીમાં 'દુ + અધિર્ગો'—દુરાધિગ' જેવાં પદોમાં 'ર' ઝમેરાયો છે. દિગમ્બરીય સાહિત્યમાં ભણિત—ભણિર્થ, વિસ્તૃત—વિત્પદ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં 'દ' શ્રુતિ નથી, અને જૈન—જેર્જે, તત્ત્વજ્ઞ—તત્ત્વજ્ઞ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં 'જ' ને વદલે 'જ્ઞ'નું ઉચ્ચારણ આવે છે. ('જ્ઞ' ઉચ્ચારણવાળાં મુદ્રિત પદો ખાત પાઠરૂપ ન હોય અને સ્વરાં જ હોય તો) આ જાતના 'જ્ઞ' ઉચ્ચારણની નોંધ શૌરસેનીના વર્ણવિકારમાં વરુચિ, ચંડ, હેમચન્દ્ર કે લક્ષ્મીધર ચમેરે કોઈ કરતા નથી. ચંડે, વરુચિ, હેમચન્દ્ર, વાલ્મિકિસૂત્રોનો વૃત્તિકાર

૧૨૬ જુઓ "અ-આદિસ્ત રિ પુવ્વો ચ રસ્તો" સૂ. ૧૧ (પાલિવ્યાકરણ-સંધિ-કપ્પ, ૨ કાંડ)

૧૨૭ જુઓ પ્રવચનસાર અધિ. ૨, ગા. ૭૩ "સમશે દુરાધિગા" દ્વાબ્યાં ગુણાબ્યાં અધિકા"—પ્રવ. ૮૧કા.

૧૨૮ જુઓ પ્રવચનસાર અધિ. ૧, ગા. ૫૧

—"વિત્પદં વિમલં । અગતિયં મળિયં" ॥

૧૨૯ જુઓ પ્રવચનસાર અધિ. ૩, ગા. ૬

"અપુણ્યભવકારણં જેજ્ઞ" ॥

"સવ્યભાવતત્ત્વજ્ઞ"—પ્રવ. ૨, ગા. ૧૦૫

('જ્ઞ' ઉચ્ચારણવાળાં ઉક્ત પદો પરમધૃતપ્રભાવકમંડલ (મુંવદે) દ્વારા પ્રકાશિત 'પ્રવચનસાર'માં વિચરમાન છે પરંતુ તેની સાધના માટે કોઈ પ્રાકૃત વૈયાકરણ કશું લખતો નથી તેથી 'ન' અને 'જ્ઞ' ને વદલે એ 'જ્ઞ' ઉચ્ચારણયુક્ત પદોવાળો પાઠ સ્વરો છે કે કેમ ? આના નિર્ણય માટે પ્રવચનસારની વિશેષ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતો તપાસવી આવશ્યક છે.)

૧૩૦ જુઓ ચંડના પ્રાકૃતલક્ષણનું (પૃ. ૪૬) શૌરસેની પ્રકરણ.

વરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશનો ચારમો પરિચ્છેદ.

હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સૂત્ર ૮-૪-૨૬૦ થી ૮-૪-૨૮૫.

સિંહરાજકૃત પ્રાકૃતરૂપાવતારનો ૧૮ મો શૌરસેની પરિચ્છેદ.

લક્ષ્મીધરકૃત પદ્મભાષાચંદ્રિકામાં શૌરસેનીવિભાગ પૃ. ૨૪૭-૨૫૨ (મુંવદે સંસ્કૃતસિરીઝ.)

માર્કઢેયકૃત પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ. ૮૩-૯૬ (વિજ્ઞાનાપદ્મ)

સિંહરાજ, લક્ષ્મીધર અને માર્કણ્ડેય એ વધાઈ શૌરસેની ભાષાને ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી રીતે સમજાવી છે. એથી શૌરસેની ભાષાની વિવિધરૂપતા સમજી શકાય એવી છે. શૌરસેન દેશમાં તે કોઈ એક કાળે બોલચાલની ભાષા હશે અને જ્યારે એ બોલચાલની ભાષા હશે ત્યારે તેની ઉક્ત વિવિધરૂપતા અઘટમાન પણ કેમ કહેવાય? શૌરસેની ભાષાને બૌદ્ધ માગધી જેટલી પ્રાચીન માનવાનું મુખ્ય કારણ તેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો ઘણો ઓછો છે, એ છે. એ ભાષાનું સાહિત્ય—વિશિષ્ટ સાહિત્ય—કોઈ કાળે હશે તો સ્વં પળ અત્યારે તો નથી મળતું એથી તે સંબંધે વિશેષ શું કહી શકાય?

૬૭ માગધી—મગધ દેશ અને તેનું મુખ્ય નગર રાજગૃહ, જે આદિમ

માગધીનો
પરિચય

પ્રાકૃત મગધદેશમાં પ્રવર્તતું હતું તે, માગધીનું પ્રભવ સ્થાન છે. બૌદ્ધ પિટકોમાં જે ભાષા સચવાયેલી છે અને કચ્છાપન જેવા મહાન વૈયાકરણે જેનું સ્વરૂપ બાંધી વતાવ્યું છે તે ભાષાને બુદ્ધભિક્ષુઓ ‘માગધી’ નું નામ આપે છે એ વાત આગળ આવી ગઈ છે. (પૃ૦ ૧૧૪ ટિ૦ ૮૦)

જૈન આગમસાહિત્યમાં જે ભાષા સચવાયેલી છે અને આજ સુધીના કોઈ વૈયાકરણે જેનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ ઘડ્યું નથી (માત્ર એક હેમચંદ્રાચાર્યે જૈનઆગમ સાહિત્યમાંનાં અમુક જ પદોને ‘આર્યમ્’ કહી સાધી વતાવ્યાં છે) તે ભાષાને જૈનપરંપરા ‘અર્ધમાગધી’ વા ‘આર્યપ્રાકૃત’ના નામે ઓળખે છે.

ઉક્ત રીતે કહેવાયેલી બૌદ્ધપિટકોની માગધી અને જૈનઆગમોની અર્ધમાગધી એ બન્ને ભાષા પ્રસ્તુતમાં ‘માગધી’ના ભાવમાં સમાવેશ પામે એવી છે.

ત્યારે વીજી તરફ ચંડ વરુચિ અને હેમચંદ્ર ગોરે વैयाकरणोए पोतपोताना व्याकरणमां जे मागधीनुं स्वरूप बांधी बताव्युं છે તે 'માગધી' પણ અહીં 'માગધી' ના ભાવમાં સમાય એમ છે.

મૂળે એક છે છતાં અહીં ઉક્ત રીતે માગધીભાષા બે પ્રકારની કચ્છી છે, તેથી અહીં વ્યવહારને માટે પિટકોની અને સૂત્રમાગધી અને જૈનસૂત્રોની માગધીને સારુ 'સૂત્રમાગધી' અને વ્યાकरणमागधीનો જૈનસૂત્રોની માગધીને માટે 'વ્યાकरण-સંકેત માગધી' એવા બે સંકેતો કલ્પવા પડે છે.

'સૂત્રમાગધી'ના સ્વરૂપ સંબંધી ચર્ચા તો આગલ આવી ગઈ છે (૫૦ ૧૦૪-૧૨૦) ઇટલે અહીં 'માગધી'ના મથાળા નીચે ફક્ત 'વ્યાकरणमागधी' વિશે કહેવાનું રહે છે.

સાધારણ પ્રાકૃત, શૌરસેની અને વ્યાकरणमागधीના વર્ણવિકારો લગભગ સરખા છે. વ્યાकरणमागधीમાં 'ર' ને વદલે 'લ' અને 'સ' ને વદલે 'શ' ના વ્યવહારની વિશેષતા છે. એ ઉપરાંત સ્ત, સ્પ, સ્ક, સ્મ, સ્વ, સ્ટ ગોરે સંયુક્ત વ્યંજનો વ્યાकरणमागधीમાં ટકી રહ્યા છે. 'જ' 'ઘ' અને 'ય' એ ત્રણેને વદલે 'ય' નો ધ્વનિ પ્રવર્તે છે. 'ન્ય' 'ઞ્ય' 'ઞ' અને 'ઞ' એ ચારેને વદલે 'ઞ' નું ઉચ્ચારણ થાય છે. અનાદિ 'છ' નું 'શ્ચ' ઉચ્ચારણ ચાલે છે અને 'ક્ષ' ને વદલે ્ક્ષ આગ્રો જિહ્વામૂલીય વર્ણ વપરાય છે.

૧૩૨ જુઓ હેમચંદ્ર પ્રાકૃતવ્યા. માગધીપ્રકરણ ૮-૪-૨૮૭ થી ૮-૪-૩૦૧.

૧૩૩ આ અક્ષર 'જિહ્વામૂલીય' કહેવાય છે. કારણ કે તેનું ઉચ્ચારણ કરતાં જીભના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે.

હેમચંદ્રના (૧-૧-૧૬ સિદ્ધહેમ) કહેવા પ્રમાણે તેની-'ક્ષ' સ્થાનીય પ્રસ્તુત વર્ણની-આકૃતિ વચ્ચે જેવી છે: તે વર્ણ, ઊપર નીચે પહોળો અને વચ્ચે સાંકડો છે ્. આ વર્ણ 'ક' અને 'ઘ' ની સાથે જ રહે છે, જેમ વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ સ્વતંત્ર નથી તેમ આનું ઉચ્ચારણ પણ સ્વતંત્ર નથી.

“લહશવશનમિલશુલશિલવિઅલ્પિદમંદાલ્પિદંદિયુગે ।

વીલયિણે પક્ષાલદુ મમ શયલમવ્યયયંશિલ” ॥—હેમચંદ્ર—

૮-૪-૨૮૮.

સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની કરતાં વ્યાકરણમાગધીની વિશેષતા ઉક્ત ગાથા જ વતાવી આપે છે. ઉક્ત વાક્યે ભાષા—સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની—કરતાં વ્યાકરણમાગધીમાં વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. ૯મી વ્યંજનના ધસારા વિનાની આ ભાષા સૂત્રમાગધી જેટલી તો પ્રાચીન હોય જ. આંધ્રીરાંગ સૂત્રમાં ‘અક્સ્માત્’ તથા અશોકની ધર્મલિપિઓમાં

૧૩૪ આ ગાથાનું સંસ્કૃત આ પ્રમાણે છે :

રમસવશનમિર (નમ્ર) સુરશિરોવિગલિતમન્દારરાજિત—અંદ્રીયુગે ।

વીરજિનઃ પ્રક્ષાલયતુ મમ સકલમ્ અવયજમ્શાલમ્ ॥

૧૩૫ નીચેના અનેક પ્રયોગો અપરથી જણાશે કે વ્યાકરણમાગધી અને અશોકની ધર્મલિપિ ૯ વે વચ્ચે કેટલી થઈ સમાનતા છે :

હૈમવ્યા૦—વ્યા૦ મા૦

અ૦ ધ૦

૮-૪-૨૯૦ કોસ્ટ (કોષ્ઠ)

૩ અનુસસ્ટિ (અનુશિષ્ટિ)

૬ ઉસ્ટાન (ઉત્થાન)

૮-૪-૨૯૩ અન્ન (અન્ય)

૬ અન્ન (અન્ય)

૮-૪-૨૮૮ શાલશ (સારસ)

૬ દ્રશિ (દર્શિ)

૮-૪-૨૮૯ નાસ્તિ (નાસ્તિ)

૬ નાસ્તિ (નાસ્તિ)

અક્સ્માત્

અક્સ્માત્* (અક્સ્માત્)

૮-૪-૨૭૦ } પુલ્લ (પૂર્વ)

૬ પુલ્લ (પૂર્વ)

૮-૪-૨૮૮ }

ધર્મલિપિના શબ્દો સામે લે અંકો મૂક્યા છે તે ધર્મલિપિના અંકો સમજવા. જેમકે ‘૬ નાસ્તિ’ એટલે છઠ્ઠી ધર્મલિપિમાં ‘નાસ્તિ’ પ્રયોગ છે.

આવા વીજા પણ વ્યાકરણમાગધીને મળતા પ્રયોગો તે ધર્મલિપિઓમાં અનેક છે. (જુઓ ‘અશોક કી ધર્મલિપિયૌ’ ઓક્ષાજીસંપાદન)

[* “ઇત્ય વિ જાણહ અક્સ્માત્” —આચાર—અંગ, અધ્ય૦ ૭, ર૦ ૧ મુત્ર ૧૯૬ પૃ૦ ૨૪૧ આ૦ સમિતિ૦]

‘અનુસાસિ’, ‘અઞ’, ‘પ્રિયદ્રશિ’ ‘ગુલુવ’ વગેરે પ્રયોગોમાં વ્યાકરણ-માગધીનાં ઉચ્ચારણોની છાંટ માણે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે કે વैयाકરણોએ જે માગધીનું સ્વરૂપ ઘડેલું છે તે પ્રાચીન છે અને સાધારણ પણ છે.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાગધી અને વ્યાકરણમાગધી એ બન્ને કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં તદ્દન વિભિન્ન જેવી છે. ગુજરાતી ભાષા એક હોવા છતાં જેમ તેમાં એક શબ્દ પરત્વે પણ વિભિન્ન ઉચ્ચારણોને સ્થાન છે, તેમ માગધી ભાષા એક હોવા છતાં તેમાં ય એક શબ્દ પરત્વે વિભિન્ન ઉચ્ચારણોને સ્થાન હોય એ નવાઈ જેવું નથી. સૂત્રમાગધીના સાહિત્યમાં અમુક જ પ્રકારનાં ઉચ્ચારણો આદરપાત્ર થયાં અને વ્યાકરણમાગધીના સાહિત્યમાં પૃથક્ વિશેષતઃ નાટકોમાં વળી તેનાથી અમુક અંશે જુદાં ઉચ્ચારણોનો

માગધીનો
ચિવિધતા

સ્વીકાર થયો. વ્યાકરણમાગધીનું સ્વરૂપ વતાવનારા તે તે વર્તેલે વગેરે વैयाકરણોએ પણ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તેનું વૈવિધ્ય જ વતાવ્યું છે. હેમચંદ્રાદિ વैया-

કરણોએ નિરૂપેલી વ્યાકરણમાગધીભાષાનું ધ્યાસ સાહિત્ય નથી રહ્યું, તો પણ પક્ત નાટકોમાંનાં કેટલાંક પાત્રોએ વ્યાકરણમાગધીને થોડે ઘણે અંશે જાલવી રાહી છે અને ગમ્યાગાંઠ્યાં જૈનસ્તોત્રોમાં પણ એ જલવાયેલી છે.

આચારાંગાદિસૂત્રોમાં અને સમ્રાટ અશોકનાં શાસનોમાં વ્યાકરણમાગધીનાં કેટલાંક ધ્યાસ ઉચ્ચારણો સચવાયાં છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે એ ઉચ્ચારણો પણ માગધના મોટા ભાગમાં પ્રચલિત હશે. અને ઉક્ત અનુમાન દ્વારા એમ પણ પાલિત ન થઈ શકે કે જેમાં વ્યાકરણમાગધીનાં વ્યાં ય ઉચ્ચારણો વપરાયાં હોય એવું કશું સાહિત્ય તે કાળે નહીં જ લખાયું હોય એમ કેમ કહેવાય ?

મારા નમ્ર મત મુજવ માગધી માપા તો એક છે છતાં મગધ જેવા મોટા પ્રદેશમાં બોલાતી તે એક માપા પણ સમાનકાલે થ હમેશા સમાનઉચ્ચારણો-વાળી રહે એ વનવા જોગ નથી જ. કોઈ પણ એક વિશાલ પ્રદેશમાં બોલાતી માપા માટે આવી પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય છે અને એ અનુભવપ્રતીત પણ છે.

આમ છે માટે જ વૈયાકરણોએ પણ તેનાં મિત્ર મિત્ર ઉચ્ચારણો નોંધી લેવાનાં છે. વંદે વગેરે વ્યાકરણમાગધીનું જે સ્વરૂપ લેવાનું છે તે પણ એક સરખું નથી.

આમ હોવાથી મિત્ર મિત્ર વર્ણવિકારોવાળી હોના છતાં તે એક જ માગધી છે પણ જુદી જુદી માગધી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૬૮ પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી—ષડ્માપાચંદ્રિકામાં રૂપક-

પરિભાષામાંથી અવતરણ કરીને લેંદ્મીધરે પાણ્ડ્ય, કેકય, વાહ્લીક, સિંહ અથવા સહ્ય, નેપાલ, કુન્તલ, સુધેષ્ણ, મોજ, ગાંધાર, હૈવ, કત્તોજન એ વધા દેશોને પિશાચ દેશો ગણાવ્યા છે, અને તેમને પૈશાચી ભાષાના પ્રમુખ સ્થાનરૂપે માન્યા છે.

આ દેશોનાં ઉક્ત વધાં નામોનો પરિચય જાણ્યામાં નથી, પરંતુ પાણ્ડ્ય, કેકય, નેપાલ, ગાંધાર—એ દેશોનો જે પરિચય છે તે ઊપરથી

પિશાચ દેશો એમ માલૂમ પડે છે કે પાણ્ડ્ય દક્ષિણમાં, કેકય નેપાલ વગેરે પૂર્વ-ઉત્તરમાં અને ગાંધાર વાહ્લીક

પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં—આ રીતે એક વીજાથી તદન મિત્ર દિશામાં આવેલા હોય

૧૩૭ “પિશાચદેશાસ્તુ શૃદ્ધેસ્વતા:—

પાણ્ડ્ય—કેકય—વાહ્લીક—સિંહ—નેપાલ—કુન્તલ: ।

સુધેષ્ણ—મોજ—ગાંધાર—હૈવ—કત્તોજનાસ્તથા ” ॥

એતે પિશાચદેશા: સ્યુ: તદેશ્યસ્તદ્ગુણો મતેત્ ।”-ષડ્માપા. ૫૦. ૪,
ઓ. ૨૧-૩૦ (મુંબઈ સં.)

તે દેશો કોઈ એક ભાષાના પ્રભવસ્થાન તરીકે કેમ હોઈ શકે ? એટલે ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રૂપક-પરિભાષાકારની એ માન્યતા વિજ્ઞાનની મીંતે ઉપર રચાયેલી નથી.

ખરી વાત એમ હોઈ શકે કે, ‘પૈશાચી’ નામની મનુષ્યજાતિ પૈશાચી-ભાષાની જન્મદાત્રી છે. શોધક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પૈશાચીનું પ્રભવસ્થાન એ જાતિનું મૂળ ઘટન ઉત્તર-પશ્ચિમના પંજાબનો પ્રાન્ત-પ્રદેશ છે. અથવા અફઘાનીસ્થાનનો પૂર્વ પ્રાંતભાગ છે.

એટલે ઉક્ત પંજાબના પ્રાંતભાગમાં કે અફઘાનીસ્થાનના ઉક્ત પૂર્વ પ્રાંત પ્રદેશમાં પ્રવર્તતું વૈદિક યુગનું આદિમ પ્રાકૃત પૈશાચી ભાષાનું પ્રભવ સ્થાન છે. સંભવ છે કે, પૈશાચી ભાષા બોલનારા લોકો પોતાનું મૂળ ઘટન તર્જી દઈ પાણ્ડ્ય, કેકય, મોજ, કુંતલ, નેપાલ, ગાંધાર વગેરે ઉક્ત દેશોમાં જઈ વસ્યા હોય. તેમના દ્વારા તે તે દેશોમાં પૈશાચી ભાષાનો પ્રવેશ થયો હોય અને તે ઉપરથી જ રૂપકપરિભાષાના કર્તાએ પાણ્ડ્ય વગેરે દેશોને પૈશાચીના પ્રભવ સ્થાનરૂપે કલ્પ્યા હોય. આ કલ્પના અસંગત ન હોય તો જ રૂપકપરિભાષાના કર્તાએ કહેલો ઉક્ત દેશોનો પૈશાચીસાથેનો સંબંધ કોઈક સંગત થઈ શકે એમ છે.

૬૯ પૈશાચી અને ચૂલિકા-પૈશાચીમાં તદ્દન નજીવો ભેદ છે.

‘ચૂલિકા-પૈશાચી’ પદનો ‘ચૂલિકા’ શબ્દ શિલા-ચૂલિકા-પૈશાચી ટોચ-નો સૂચક છે. એ ઉપરથી જો ભાસ થાય

છે કે ‘પૈશાચી’ ભાષાવાળા પ્રદેશથી વધારે પૂર્વમાં ચૂલિકા-પૈશાચીનો પ્રચાર હોય. પૈશાચી અને ચૂલિકા-પૈશાચી એવી ભાષા છે કે જેમાં અનાદિ અસંયુક્ત વ્યંજનોનો વસારો જ નથી. પૈશાચીનું આ સ્વરૂપ જ તેને બૌદ્ધમાગધરીની નિકટવર્તી ઠરાવે એવું છે. કહેવાય છે કે પંડિત ગુણાદ્યે

‘વૃહત્કથા’ નામના કથાપ્રંથને પૈશાચીમાં રચ્યો હતો. ચંદે^{૧૨૮} પૈશાચી માટે એક જ નિયમ જણાવ્યો છે ત્યારે વર્ણવેલ તેને માટે ચૌદ સૂત્રો રચેલાં છે. હેમચંદ્ર^{૧૨૯}, સિંહરાજ^{૧૩૦} અને લક્ષ્મીધર^{૧૩૧} પૈશાચી માટે ત્રીસ સૂત્રો વનાવે છે. ત્યારે વઝી માર્કહેય^{૧૩૨} તો પોતાની રીત પ્રમાણે પૈશાચીને જુદી રીતે વર્ણવે છે.

પૈશાચીની
વિવિધતાં

“ પર્નેમથ પનવપકુપિતગોલીચલનગાલગપતિવિવં ।

તતસુ નત્વતપ્પનેલું એકાતસતનુથલં લુદં ”

(હેમચન્દ્ર-૮-૪-૩૨૬)

પૈશાચીનાં વિચિત્ર ઉચ્ચારણોને વતાવના ઉક્ત ગાથા પૂરતી છે. નાટકોમાં અમુક અમુક પાત્રોએ પૈશાચીના સ્વરૂપને સાચવી રાલ્યું છે અને કેટલાંક એવાં જૈનસ્તોત્રો પણ મળે છે જેમાં છપ્પ ભાષાનું થોડું થોડું સ્વરૂપ સચવાયું છે.

૧૨૮ જુઓ ચળ્ડનું પ્રાકૃતલક્ષણ-૫૦ ૨૪ (સત્ય૦) “ પૈશાચિક્ષ્યાં ર-ગ્યોઃ લ-નૌ ”

૧૨૯ જુઓ પ્રાકૃતપ્રકાશ-વરલચિ. દશમો પૈશાચિક પરિચ્છેદ ૫૦ ૧૧૧ થી ૧૧૩.

૧૪૦ જુઓ હેમચંદ્ર ૮-૪-૩૦૩ થી ૮-૪-૩૨૮.

૧૪૧ જુઓ સિંહરાજ-પ્રાકૃતરૂપાવતાર વીંશમો પૈશાચી પરિચ્છેદ. તથા એક-વીંશમો પરિચ્છેદ-ત્રણ સૂત્ર.

૧૪૨ જુઓ લક્ષ્મીધર પદ્મભાષાચંદ્રિકા-પૈશાચીનિરૂપણ ૫૦ ૨૫૭ થી ૨૬૩ (મુંબઈ સં૦)

૧૪૩ જુઓ માર્કહેય-પ્રાકૃતસર્વત્વ ૫૦ ૧૨૩ થી ૧૨૭ (વિજ્ઞાનાપદ્મ)

૧૪૪ આ ગાથાનું સંસ્કૃત રૂપાંતર આ પ્રમાણે છે :

“ પ્રણમત પ્રણવપ્રકુપિતગૌરોચરણાપ્રલમપ્રતિવિમ્બમ્ ।

“ દશલુ નત્વદર્પણેષુ એકાદશતનુધરં સ્દમ્ ॥ ”

અવેસ્તાપ્રંથોની પ્રાચીન ભાષાના તથા લોકગીત કે લોકવાર્તાઓમાં સચવાયેલી પ્રાચીન અને અર્વાચીન પુસ્તો ભાષાના તથા તે જ પ્રકારની પ્રાચીન અને અર્વાચીન સિંધી ભાષાના સ્વરૂપ સાથે પૈશાચીના સ્વરૂપનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી પૈશાચીના સ્વરૂપ વિશે વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો અધિક સંભવ છે.

૧ જ પ્રકારે મથુરા-ઘંટાવન અને તેની આસપાસની લોકગીત કે લોકવાર્તામાં સચવાયેલી પ્રાચીન શૌરસેનીના અને વર્તમાન પ્રચલિત લોક ભાષાના સ્વરૂપ સાથે વ્યાકરણનિયંત્રિત શૌરસેનીના સ્વરૂપનો તુલનાત્મક રીતે અભ્યાસ કરવાથી શૌરસેનીના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ સ્થાલ આવશે તથા વર્તમાન રાજગૃહ-પાટલિપુત્ર અને તેની આસપાસની પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકભાષા મગહીના સ્વરૂપ સાથે વ્યાકરણનિબદ્ધ માગધીના સ્વરૂપનો પરસ્પર તોલનપૂર્વક પરિચય કરવાથી માગધીના પણ સ્વરા સ્વરૂપ વિશે વિશેષ જ્ઞાતવ્ય સાંપડશે.

સદૃઢ વગેરે અલંકારશાસ્ત્રના વિવાતાઓ કાચ્યના શબ્દદેહ વિશે લખતાં ઉક્ત વધી ભાષાઓને અને અપભ્રંશને પણ યાદ કરી છે.

ઐરૈંચિંપ્ર પ્રાકૃતપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે પૈશાચીની પ્રકૃતિ શૌરસેની છે. માગધીની પ્રકૃતિ શૌરસેની છે અંન શૌરસેનીની પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે. ત્યારે હેમચંદ્ર^૧ કહે છે કે શૌરસેનીને પ્રાકૃતવત્ સમજવી, માગધીને શૌરસેનીવત્ સમજવી અને પૈશાચીને પણ શૌરસેનીવત્ સમજવી.

૧૪૫ “પ્રકૃતિઃ શૌરસેની”-પ્રા० પ્ર० દશમપરિચ્છેદ સૂ० ૨

” ” -પ્રા० પ્ર० એકાદશપરિચ્છેદ સૂ० ૨

“પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્” પ્રા० પ્ર० દ્વાદશપરિચ્છેદ સૂ० ૨

૧૪૬ “શેષં પ્રાકૃતવત્” ૮-૪-૨૮૬

“શેષં શૌરસેનીવત્” ૮-૪-૩૦૨

“શેષં શૌરસેનીવત્” ૮-૪-૩૨૩

વૈયાકરણોનું ઉક્ત કથન ભાષાના કાર્યકારણભાવની દૃષ્ટિ સમજવાનું નથી. પરંતુ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે એક ભાષાને સમજવા વીજી નિકટની ભાષાને વાહનરૂપે રાખવાની અપેક્ષા વઢાવવાનું છે. શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એવો કાર્યકારણભાવ ઘટમાન જ નથી એ વાત રૂપર ચર્ચાઈ ગઈ છે.

વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિએ ભાષાનો ક્રમ મોટવો હોય તો સર્વથી પ્રથમ વૈદ્ય માગધી—પાલિ કે આર્યપ્રાકૃત આવે, પછી પૈશાચી, વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિએ પછી અશોકની લિપિઓ, ચારવેલ્લો શિલાલેખ, પછી માગધી, શૌરસેની અને છેલ્લે સાધારણ પ્રાકૃત. ઉત્તરોત્તર વર્ણોનો ફેરફાર અને ઘસારો વધતાં વધતાં સાધારણ પ્રાકૃતમાં તે વધારે જણાય છે.

૭૦ અપભ્રંશ—ભ્રંશ એટલે પડવું—પોતાના મૂળ સ્થાનથી ચ્યુત થવું. અપભ્રંશ એટલે વધારે નીચે પડવું. અપભ્રંશનો અર્થ શબ્દાર્થ એવો છે. પ્રાકૃત શબ્દ જેમ અમુક દેશની વા અમુક કાલની ભાષા માટે નથી પરંતુ સ્વાભાવિક ભાષાનો સૂચક છે, તેમ ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ પણ તેના વ્યુત્પત્ત્યર્થની અપેક્ષા અમુક દેશની વા અમુક કાલની ભાષાને વડલે ભ્રંશ પામેલી ગમે તે ભાષાનો સૂચક છે.

૧૪૭ ‘અંશ્ચ અધઃપતને’ અર્થાત્ ‘અધઃપતન’ અર્થવાચ્ય ‘અંશ’ ધાતુ કપરથી ‘અષ્ટ’ શબ્દ વ્યવ્યો છે. ‘અષ’ સાથે તેનો પ્રયોગ ‘અપભ્રષ્ટ’ થાય. ‘અષ’ ઉપસર્ગ, અધિક અધઃપતનનો દ્યોતક છે એથી ‘અપભ્રંશ’ નો સાધારણ અર્થ:—ઘણું નીચે પડેલું—ઘણું જ ભ્રષ્ટ. જ્યારે ભાષા માટે એ શબ્દ વપરાય ત્યારે તેનો અર્થ:—ઘણો નીચે ભાષા—ઘણી હલકી ભાષા એવો થાય. જે સ્વરો અને વ્યંજનોનો પ્રયોગ વૈદિક સંસ્કૃત અને પાણિનીય સંસ્કૃતમાં છે તે જ સ્વરો અને વ્યંજનોનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષાઓનાં—પાલિ, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ

ભાષાઓમાં-છે માત્ર તે તે ભાષાઓમાં સરલરૂપમાં પ્રધાનતાને કારણે તે તે સ્વરો અને વ્યંજનો મેજસાજ પરિવર્તન પામે છે. આ રીતે ઉપર વર્ણે સંસ્કૃત અને યાજ્ઞીકથી પ્રાકૃતો એક સમાન છે છતાં પ્રાકૃત ભાષાઓને નીચું સ્થાન શા માટે ? અને ઉપર વર્ણે સંસ્કૃત ભાષાને ઉચ્ચસ્થાન શા માટે ? આ પ્રશ્ન અવશ્ય વિચારણીય છે. આ સંબંધે જે સુલાસી હું સમર્થ છું તે અહીં સંક્ષેપમાં વતાવું છું :

બ્રાહ્મણ, ધર્મિય, વૈદ્ય અને શૂદ્ર એ ચારેના આત્મામાં કરો જ મેદ નથી, જગ-ત્રિવંતાળ તો એ ચારેને એકસરસા પ્રેમથી સર્જ્યા છે, તેમ એ ચારેના દેહના આકૃતિ કે અવયવોમાં કરો જ મેદ નથી. જન્મે છે ત્યારે તો તે વધા ય એક સરસા જ હોય છે છતાં ય એક સમય એવો હતો કે જ્યારે એમ મનાતું કે “વર્ણનાં બ્રાહ્મણો મુદ્ધઃ” અર્થાત્ વધા ય વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણ જ વ્રત્યદેવનું મુખ છે, હાય ધર્મિય છે, જાંચ વૈદ્ય છે અને પગ શૂદ્ર છે. આ દેશમાં જ્યારે ધર્મમુદ્ધઓની (મુદ્ધત્વે બ્રાહ્મણોની) સત્તા જોર ઊપર હતી ત્યારની આ માન્યતા છે અને એ માન્યતાને લીધે ધર્મિયોને, વૈદ્યોને અને સમાજના પાચારૂપ શૂદ્રોને જે જે અન્યાયો થયા છે તે વધા જાણીતા છે. મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ તેની માધીરૂપ છે. મને લાગે છે કે બ્રાહ્મણસત્તાક સમયમાં જેમ અન્ય વર્ણોને હલકા-નીચ-પતિત કહેવામાં આવ્યા છે અને તેમને બ્રાહ્મણ કરતાં ઘણા જ ઓછા અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે અને સમસ્ત સ્ત્રીવર્ગને તો સર્વથા અધમ માનીને તેનો મળવાનો અધિકાર પણ સૂંચવો લેવામાં આવ્યો છે. તેમ બ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણેતર વર્ણની અને આમ લોકમાં પ્રચાર પામેલી ભાષાને ‘અપભ્રંશ’ પણ હલકું નામ આપીને લોકભાષાનો તિરસ્કાર કર્યો છે. અમળ બ્રાહ્મણો, તેમની પત્નીઓ, (જુઓ ટિ. ૧૪૮) અને બ્રાહ્મણોનાં બાલકો મુદ્ધાં ‘અપભ્રંશ’નો ઉપયોગ કરતાં હતાં તેમ છતાં જાતિવાદને પ્રધાનસ્થાન આપનારા તે સમયના બ્રાહ્મણોના અમુક વર્ગે લોકભાષાને હલકી કહેવાની ધૃષ્ટતા કરેલી છે તેને જ પરિણામે ‘સંસ્કૃત તો દેવભાષા છે અને પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓ હલકી છે’ એવો ધ્રામક માન્યતા ફેલાયેલી છે. લોકભાષા હલકી જ હોય તો શું વેદોની ભાષા લોકભાષા નથી ? પાણિનિ જેને ક્ષિપ્રભાષા કહે છે તેના કરતાં વેદભાષા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે, તેના પ્રયોગો પણ તદ્દન વિલક્ષણ છે. જેમ જેમ હું વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે વેદોમાં ઘણાયેલી ભાષા તે સમયના લોકોની પ્રકૃતિસિદ્ધ-સ્વાભાવિક-ભાષા છે. જે ભાષા પ્રકૃતિસિદ્ધ-પ્રાકૃત-હોય તેને હલકી કેમ કહેવાય ? વઢી, ઘોજી ઘીજી પ્રાકૃતો અને વેદોની એ સ્વાભાવિક ભાષા વચ્ચે ગાઢ સંબંધ પણ છે. પ્રાકૃતભાષા-

ઓનો જેટલો સંબંધ વૈદિક ભાષા સાથે છે તેટલો પાણિનિની શિષ્ટ ભાષા સાથે નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓનો મૂલ દેહ અને વૈદિક ભાષાનો મૂલ દેહ એ બે વચ્ચે ઘણું જ નિકટનું સામ્ય છે. ત્યારે વેદોમાં વપરાયેલી લૌકિક ભાષાને આર્ય કહીને પવિત્ર માનવી અને લોકોમાં પ્રચાર પામેલી પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકી-ઘ્રષ્ટ-કહીને અવગણવી એમાં ન્યાય છે સારો ? જે ભાષા અર્થવાહક હોય અને જેનાં ઉચ્ચારણો શક્ત્યતાપ્રમાણે નિયત હોય તેવી કોઈ ભાષા મળે હોય પરંતુ તેમાં ‘અમુક ભાષા તો સર્વોચ્ચ છે અને અમુક ભાષા તો હલકી છે’ એવી કલ્પના, ભાષાના મિથ્યા અભિમાનથી ઊભી થયેલી છે.

જ્યારે ભાષાનો મિથ્યા આડંબર વર્ધી ગયો અને ભાષાતત્ત્વને જ પ્રધાનતા અપાવા લાગી અને તે દ્વારા સામાન્ય લોકોને તિરસ્કાર પાત્ર ગણવામાં આવ્યા ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે અને ભગવાન મહાવીરે લોકભાષાને જ શેલવાનું વાહન બનાવ્યું અને સમસ્ત વર્ગમાં શેલતી ભાષાને પ્રધાન સ્થાન આપી લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપિત કર્યું. ત્યાર પછી જે જે લોકપ્રતિનિધિરૂપ સંતો-જ્ઞાનેશ્વર-તુકારામ-કબીર-તુલસીદાસ-નરસિંહ વગેરે થયા છે, તેમણે પણ તે લોકભાષાને જ સ્વીકારી છે. આપણે જાણિય હિંદુ કે લોકભાષાનો આશ્રય લેવા શ્વેત દેવે તે સંતોને કેવી કેવી પીઠાઓ સહન કરવી પડી છે છતાં તેઓ લોકભાષાને જ પ્રધાન સ્થાન આપેલું છે. વર્તમાનમાં પણ લોકભાષાને પ્રધાન સ્થાન મળેથી તો જ ગ્રામીણ લોકો અને નાગરિક લોકો વચ્ચેની કૃત્રિમ ભેદ મટી જશે અને એ બંને વચ્ચે પોષ્યપોષકનો સનાતન સંબંધ સચવાઈ રહેશે. અત્યારે જે એ સંબંધ તુટી ગયો છે તેનું એક કારણ લોકભાષાની અદગણના પણ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે લોકભાષાનું ‘અપભ્રંશ’ એ નામ જાતિવાદી બ્રાહ્મણોએ આપેલું છે. સારી રીતે તો જેમ એક કાલે વેદોની ભાષા લોકભાષારૂપે પ્રચલિત હતી તેમ ‘અપભ્રંશ’ નામવાળી ભાષા પણ એક કાલે સમસ્ત ભારતમાં પ્રચલિત હતી. એથી એવી સમસ્ત લોકનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ભાષાને હલકા શબ્દથી સંબોધવી યોગ્ય નથી. ‘લોકભાષા અપભ્રંશ છે, લોકભાષા હલકી છે’ એટલું જ કહીને બ્રાહ્મણો અટક્યા નથી પરંતુ તેમણે તો એમ પણ કહ્યું છે કે જે જે શાસ્ત્રો એ લોકભાષામાં છે તે પણ ઘ્રષ્ટ ભાષામાં રચાયેલાં હોઈ પ્રામાણિક નથી, મળે એ શાસ્ત્રોમાં અર્હિસા વગેરે સત્તત્ત્વો હોય પરંતુ જેમ કૂતરાના ચામડાની કોથલીમાં ભરેલું ગાયનું દૂધ પણ ઘ્રષ્ટ છે-હેય છે તેમ ઘ્રષ્ટભાષામાં નિરૂપાયેલાં એ સત્તત્ત્વ પણ ત્યાજ્ય-હેય-છે.

તંત્રવાર્તિકના પ્રણેતા મહાપંડિત શ્રીકુમારિલે ઊપલી હકીકત તંત્રવાર્તિકમાં (પૃ. ૨૩૭ આનંદા.) આ પ્રમાણે જણાવી છે :

અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે અમુક જ ભાષાના પદ્ધતિ પ્રાચીન પંડિતોએ આ ‘અપભ્રંશ’ શબ્દને પોતાની માનીતી ભાષા સિવાયની ભાષા માટે ગોઠવી કાઢ્યો છે. મારી દૃષ્ટિએ કહું તો વરાવર અર્થવાહક કોઈ પણ લોકપ્રતિનિધિક લોકભાષાને ‘અપભ્રંશ’ નામ અપાય જ કેમ? ણ્ટલે અહીં ભાષા માટે ‘અપભ્રંશ’ અને ઉચ્ચારણો માટે ‘ભ્રંશ ઉચ્ચારણો’ શબ્દ વાપરેલા છે તે ઉક્ત પ્રાચીન પંડિતોની રુઢિને અનુસરીને છે. સ્વરી રીતે તો તેવી લોકભાષા માટે સાધારણભાષા, લોકભાષા, જનપદભાષા, દેશીભાષા કે પ્રાકૃત ભાષા—એવાં નામો યોગ્ય છે.

“અસાધુશબ્દભૂયિષ્ઠાઃ શાક્ય-જૈનાગમાદયઃ ।

અસન્નિવન્ધનત્વાચ્ચ શાસ્ત્રત્વં ન પ્રતીયતે ॥

તત્તથ્ર અસત્યશબ્દેષુ કૃતસ્તેધ્વયસત્યતા ।

દૃષ્ટાપ્રદૃષ્ટપેપુ કર્થં વા સ્યાત્-અનાદિતા ” ॥

“સન્મૂલમ્—અપિ અહિંસાદિ શ્વદતિનિક્ષિપ્તક્ષીરવત્ અનુપયોગિ અવિશ્રમ્મ-
ણીયં ચ ” ।

જેમ આપણી ભાષાઓને ગોરા લોકોએ ‘વર્નાવ્યુલર’ નામ આપ્યું છે તેમ તે સમયના જાતિવાદી બ્રાહ્મણોએ સાધારણ જનભાષાને—લોકભાષાને—અપભ્રંશ કહી છે. તેમ છતાં વાકપતિ, રાજશેખર વગેરે વૈદિક બ્રાહ્મણોએ પ્રાકૃતભાષાને ઘણી ઘણી પ્રશંસી છે અને ‘ભાષામાત્રની—સંસ્કૃત સુદ્ધાંની—જનની પ્રાકૃતભાષા છે’ એમ કહી પ્રાકૃતભાષાની ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરી છે એટલું જ નહીં પણ તે ભાષામાં તેઓએ ગ્રંથ-રચના—સેતુબંધ, કર્પૂરમંજરી—પણ કરી પ્રાકૃતભાષાનો ઉત્કર્ષ સાધી વતાવ્યો છે. એ, આપણી આર્યભાવનાનો જ વિજય છે. વર્તમાનમાં કાશી, વંગાલનાં નદીયાશાંતિ કે માટપાડા વગેરે સ્થળે જ્યાં સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતોનું જ અધિક પ્રાબલ્ય છે ત્યાં વધે ઉક્ત કુમારિલ્લીની વાણીની અસર છે અને આપણા દેશમાં (ગુજરાતમાં) પણ પ્રાચીન પરંપરાના પંડિત બ્રાહ્મણો મોટે ભાગે કુમારિલ્લીની અસરથી મુક્ત જણાતા નથી. વૈદિકપરંપરાની ત્રિલેખસંસ્થાઓમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ શીખવાતી હોય એવું હજુ સુધી તો સાંભળ્યું નથી. ભાષાને ભગતી આ જાતની મિથ્યા અસ્મિતા શું સમભાવની કે રાષ્ટ્રીયત્વની વિધાતક નથી ?

જેનો અને બ્રાહ્મણો—વચ્ચેને પરમેશ્વર આવા પ્રકારની મિથ્યાઅસ્મિતાથી દૂર રાખે.

માગધી અને શૌરસેની શબ્દ અમુક પ્રદેશની ભાષાનો બોધક છે,
 પૈશાચી શબ્દ અમુક જાતિની ભાષાનો જ્ઞાપક છે.
 'અપભ્રંશ'નો સામાન્ય અર્થ તેવી રીતે અમુક પ્રદેશની વા અમુક જાતિની ભાષા માટે 'અપભ્રંશ' શબ્દનો પ્રયોગ નથી માટે વૈદિક

અને લૌકિક સંસ્કૃતનું ઋષ્ટરૂપ, આર્ષપ્રાકૃત કે સાધારણ પ્રાકૃતનું ઋષ્ટરૂપ, માગધીનું ઋષ્ટરૂપ, શૌરસેનીનું ઋષ્ટરૂપ, પૈશાચીનું ઋષ્ટરૂપ—એ બધી વિશેષ ભાષાનાં ઋષ્ટરૂપો 'અપભ્રંશ'ના ભાવમાં સમાઈ જાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યાપક અર્થ છે છતાં તે જેમ અમુક એક વિશિષ્ટ અર્થને પણ સૂચવે છે તેમ અપભ્રંશ શબ્દનો ભાવ પણ પ્રાકૃતની જેમ વ્યાપક છે છતાં તે, અહીં તો એક સ્વાસ્થ વિશિષ્ટ ભાષાના અર્થનો દ્યોતક છે. જે વિશેષ ભાષાને 'અપભ્રંશ' શબ્દ સૂચવે છે તે ભાષા અમુક સમયે વા અમુક સંવતમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ કાંઈ કહી શકાય એવું નથી.

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં તો અપભ્રંશ ભાષા પણ જન્મની દૃષ્ટિએ વૈદિકયુગના આદિમ પ્રાકૃત સાથે જ સંબંધ રાખે છે.

અપભ્રંશ અને વૈદિકયુગનું આદિમ પ્રાકૃત વૈદિક યુગમાં જે ભાષા વોલ્ચાલની હતી તેનું નામ 'આદિમ પ્રાકૃત.' એ આદિમ પ્રાકૃત વોલનારા આર્યો કે તેમના સંપર્કમાં આવેલા આદિમ લોકો એ

વધાનાં ઉચ્ચારણો એકસરખાં જ હોય એ ન બનવા જેવું છે. ઉચ્ચારણભેદની ઉપપત્તિ અને આર્યો તથા આદિમ જાતિઓના સંપર્કથી થતા શબ્દપરિવર્તનની ઉપપત્તિ એ બંને વાસ્તવ આગલ સંવિશેષ ચર્ચાઈ ગઈ છે. (પૃ ૧૪-૪૪) તાત્પર્ય એ કે ઉચ્ચાર્યમાણ આદિમ પ્રાકૃતનાં જે ઉચ્ચારણો વિશેષ ભ્રંશ પામેલાં હતાં તેમનું સમગ્ર એક નામ અપભ્રંશ ઇટલે જે સમય આદિમ પ્રાકૃતનો તે જ સમય ઋષ્ટ ઉચ્ચારણરૂપ અપભ્રંશનો. પરંતુ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આદિમ પ્રાકૃતનાં ઋષ્ટ ઉચ્ચારણોનો સૂચક 'અપભ્રંશ' શબ્દ સ્વાસ્થ

એક ભાષા-વિશેષનો સૂચક નથી, તો પણ વિશેષભાષારૂપ અપભ્રંશનું વીજ તે ભ્રષ્ટ ઉચ્ચારણોમાં છે, એમાં શક નથી.

મહાભાષ્યકર્તા પતંજલિએ વાપરેલો અપભ્રંશ શબ્દ—તે, માત્ર અશુદ્ધ કે વિકૃત

મહાભાષ્યકાર
અને અપભ્રંશનો
સામાન્ય અર્થ

ઉચ્ચારણોનો સૂચક છે. મહાભાષ્યકાર કહે છે કે, કોઈ બ્રાહ્મણી પોતાની અશક્તિને લીધે ‘ઋ’ ને વડલે ‘લ’ નું ઉચ્ચારણ કરે છે. તે ‘ઋતક’ ને વડલે ‘લતક’ બોલે છે. બ્રાહ્મણીનું એ ‘લતક’ ઉચ્ચારણ ભ્રષ્ટ

છે છતાં તે ભ્રષ્ટ ‘લતક’ ના ‘લ’ નો સંવિકાર્યમાં ઉપયોગ થાય માટે પણ મહાશ્વરે “ઋલ્લક્” સૂત્રમાં ‘લ’ નો ઉપદેશ કરેલો છે. એ રીતે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ સામાન્ય અશુદ્ધિનો—વિકૃતિનો સૂચક હતો તે, વ્યક્ત જતાં, અમુક

અપભ્રંશનો
વિશેષ અર્થ

એક ભાષાની અસ્મિતાનું પ્રાવૃત્ય વ્યવર્તા સર્વસાધારણ એવી લોકભાષાનો દ્યોતક થયો. અપભ્રંશ પદનો સાધારણ એવો યૌગિક અર્થ સર્વકાલે વૈદિક કે લૌકિક

સંસ્કૃત વગેરે સર્વ ભાષા પરત્વે વિદ્યમાન હોય છે. તેનો આદિકાલ કે પ્રારંભ-કાલ શોધી ન શકાય. પરંતુ સાહિત્યમાં વપરાતી ભાષાવિશેષ પરત્વે ‘અપ-ભ્રંશ’ શબ્દ ક્યારથી રુઢ રીતે શરૂ થયો તેનો ઉદ્દાપોહ જરૂર થઈ શકે.

આ ઉદ્દાપોહ માટે અત્યારે બે જાતનાં સાધનો ઉપલબ્ધ છે. તેમાંનાં

ભાષાવિશેષ
પરત્વેના
‘અપભ્રંશ’નો
ઉદ્દાપોહ

એક એવો છે કે જેમાં સાહિત્યમાં વપરાતી વિશેષ-ભાષાના અર્થમાં અપભ્રંશ પદનો વ્યવહાર છે અને વીજાં એવાં છે કે જેમાં ‘એવાં’ અનેક પદો વિદ્યમાન છે, જે તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ચોક્કાં અપભ્રંશનાં છે.

૧૪૮ જુઓ મહાભાષ્ય—“લઠ્ઠારોપદેશો યદૃચ્છા-અશક્તિજાનુકરણ-પ્લુત્યાદ્યર્થ”
“અશક્ત્યા કથંચિદ્ બ્રાહ્મણ્યા ‘ઋતક’ ઇતિ પ્રયોક્તવ્યે ‘લતક’ ઇતિ પ્રયુક્તમ્”
ઇત્યાદિ (પૃ. ૪૫ અભ્યં.)

૭૧ અપભ્રંશ પદનો રૂઢ રીતે ઉપયોગ કરનારાં સાધનો આ છે :

(૧)—નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૈત્રેયે (આશરે વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાથી પૂર્વનો

રૂઢાર્થક
અપભ્રંશ અને
નાટ્યશાસ્ત્રકાર
મરત

સમય) પોતાના ૬ શાસ્ત્રના સત્તરમા અધ્યાયમાં
અતિભાષા, આર્યભાષા, જાતિભાષા, યોન્યન્તરીભાષા,
માયા, વિભાષા, એવાં એવાં અનેક સામાન્ય પદો દ્વારા
અનેક ભાષાઓની માહિતી આપી છે. ઉપરાંત માગધી,
અવન્તીજા, પ્રાચ્યભાષા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, બાલ્હીકા

અને દાક્ષિણાત્યા એ સાત ભાષાઓને ભાષા તરીકે ગણાવી છે અને વનેચરી
ભાષાને વિભાષા તરીકે વ્રતાવી છે. વલ્લી શકરી, ચાંડાલી, આમીરોત્તિ,
શાવરી, દ્રામિડી વગેરે શબ્દોને ખાસ ખાસ ભાષાઓનાં નામરૂપે સૂચવ્યાં
છે. મરતે પ્રયોજેલા ‘ભાષા’ પદની ટીકા કરતાં અભિનવગુંત કહે છે કે
“ ભાષા સંસ્કૃતાઽપભ્રંશઃ ” અર્થાત્ “ સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ તે ભાષા ”
અને “ ભાષાઽપભ્રંશસ્તુ વિભાષા ” — “ સંસ્કૃતના અપભ્રંશનો પળ જે
અપભ્રંશ તે વિભાષા ” આમાં અભિનવગુંતે વાપરેલો પ્રથમ અપભ્રંશ શબ્દ,
મહાભાષ્યકારે વાપરેલો અપભ્રંશ જેવો યૌગિક છે. અને બીજો અપભ્રંશ
શબ્દ મને તો રૂઢાર્થોત્તર લાગે છે.

૧૪૯ “ સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવ યત્ર પાઠ્યં પ્રયુજ્યતે ।

અતિભાષા આર્યભાષા ચ જાતિભાષા તથૈવ ચ ॥ ૨૭ ॥

તથા યોન્યન્તરી ચૈવ ભાષા નાટ્યે પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૮ ॥

માગધી-અવન્તિજા પ્રાચ્યા શૌરસેની-અર્ધમાગધી ।

બાલ્હીકા દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

શકાર-આમીર-ચણ્ડાલ-શવર-દ્રમિલ-અન્ગ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટ્યે સ્મૃતા ॥ ૫૦ ॥

૧૫૦ નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૧૭ સ્લો. ૪૯-૫૦ ની ટીકા પૃ. ૩૭૬ (ગાય.)

આ રીતે ભરતમુનિ પળ અપભ્રંશ પદને સ્હાર્યવાચક માનતા જણાય છે. તેમને તેનો યૌગિકાર્ય જ ઇટ્ત હોત તો તેઓ તે માટે ‘ભાપા’ શબ્દ વાપરીને જ ચલાવત પણ તેમણે અપભ્રંશનો વીજો અર્થ વતાવવા ‘વિભાપા’ શબ્દ પણ યોજેલો છે.

વળી, ભરતમુનિએ તે પ્રસંગમાં ‘આભીરોક્તિઃ’^{૧૫૧} શબ્દ પણ વાપર્યો છે. મહાકવિ દેવેન્દ્રી જે અર્થમાં “આભીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશઃ” વાક્ય વાપરે છે, તે અર્થમાં ભરતમુનિએ ‘આભીરોક્તિઃ’ શબ્દ વાપરીને નાટકોમાં સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશ પદનો સ્હાર્ય સ્વીકારેલો છે.

ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં “મોરુલ્લુડ નચ્ચંતડ । નહાગમે સંમંતડ ॥”

નાટ્યશાસ્ત્રમાં — [અ૦ ૩૨ શ્લો ૬૬] આ અને આવી અપભ્રંશપદો ભાપાવાલ્લં વીજાં ચાર પદો મળે છે.

૧૫૧ નાટ્યશાસ્ત્ર અ૦ ૧૭ શ્લો ૫૬-૫૮ ૬૭૭ (ગાય૦)

૧૫૨ કાવ્યપદાર્થ પ્રથમ પત્રેચ્છેદ શ્લો ૩૬

૧૫૩ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ) માં અધ્યાય ૩૨ માં એ પાંચે દોહાઓ જે પ્રમાણે છપાયા છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧ ‘ મોરુલ્લુડ નચ્ચંતડ ’

નહાગમે સંમંતડ ” ॥ ૬૬ ॥

૨ “ મેહુ વર્દતું નઈ જોણહડં ।

ગિચ ગિણ્ણહે એહુ ચંદડ ॥ ૭૪ ॥

૩ “ એસા હંસવધૂ હિલ્યા કાળણડ ।

ગંતું જસુ (કમુ) ર્યા કંતં સંગર્યા ” ॥ ૯૯ ॥

૪ “ પિય વાઢ વાયર્તું સુવસંતકાલ ।

પિય કમુકો પિય મદર્ણ જર્ણતડ ” ॥ ૧૦૮ ॥

૫ “ વચ્ચિ વાદો એહ પવાહી રસિદ રૂવ ” ॥ ૧૬૯

આ પાંચે ધ્રુવાના પાઠો ઠીક ઠીક અશુદ્ધ છે છતાં જે પદો જાડા અક્ષરોમાં મૂક્યાં છે તે વર્વા સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશનાં રૂપો છે. સ્વ૦ કેશવલાલભાઈએ તો સ્વક ધ્રુવાના પાઠો વદલવામાં અસાધારણ છૂટ લીધી છે. મારી નમ્ર સમક્ષ પ્રમાણે કોઈ

તેમાં વપરાયેલાં ‘ઉ’ પ્રત્યયવાળાં પદો અને હેમચંદ્રે કહેલા અપભ્રંશમાં વપરાતો સ્વાર્થિક ‘હુલૈઝે’ પ્રત્યય જેને લાગેલો છે એવું ‘મોરુહુઝ’ પદ, ઉક્ત પદની કાયાને અપભ્રંશની કાયા કહેવાને પર્યાપ્ત છે. આ પદોની ભાષા વિશે સાક્ષરોમાં મતભેદ છે.

સ્વ. કેશવલૈલભાઈ ધ્રુવ એ પદોને અપભ્રંશનાં નથી માનતા અને એ પદોની જે વાચના મળે છે તેને સુધારીને ઇટલે પ્રાકૃતનું રૂપ આપીને વાંચે છે. આમ વાચના ફેરવવા છતાંય તેઓ ‘મોરુહુઝ’ પદનું અપભ્રંશપણું ફેરવી શકતા નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ રીતે વાચના ફેરવવી યોગ્ય નથી માસતી. અધ્યાપક ગુણે મૈદાશય તે પદોની વાચનાને ફેરવતા નથી. તેઓ જેવી તે પદોની વાચના મળે છે તેવી કાયામ રાખી તેમને અપભ્રંશનાં પદો માને છે. મારી કલ્પનાને શ્રીગુણે મહાશયનો ટેકો છે અને તે પદોનો અપભ્રંશભાવ પણ મારી તરફેણમાં છે.

(૨) ચંદે^{૧૫૦} (આશરે વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈકો) પોતાના પ્રાકૃત

ચંદ અને
રૂઢાર્થ-અપભ્રંશ

વ્યાકરણમાં “ન લોપોઽપભ્રંશેઽવોરેફસ્ય” સૂત્રમાં વિશેષભાષાવાચક રૂઢ અપભ્રંશ પદનો ઉપયોગ કરેલો છે.

પણ પ્રાચીન પાઠોને વદલી તેમને સ્થાને નવા પાઠો કલ્પવામાં ભારે જોતમ છે અને એ જાતની નવા પાઠોની કલ્પના ઇતિહાસસંશોધન માટે મોટા અંતરાચરૂપ છે.

શ્લોક ૬૬ મામાં ‘નહામ્મે’ પાઠ છે. નહ-(નમસ્) શ્રાવણ માસનું । આગને-આગમન થયે । અર્થાત્ વર્ષાઋતુના શ્રાવણમાસનું આગમન થયે મોરો નાચે છે. આવો સ્પષ્ટ અર્થ છતાં તેમણે (કે. ધ્રુ.) ‘નહ’ ને વદલે ‘મેહ’ પાઠ કલ્પ્યો છે તેના કારણની સમજણ પડતી નથી.

૧૫૪ “અ-હ-હુઘ્નઃ સ્વાર્થિક ‘ક’ હુઘ્ન ચ” ૮-૪-૪૨૧ હૈ. અપભ્રંશ પ્રકરણ.

૧૫૫ જુઓ પદ્યરચનાની ઇતિહાસિક આલોચના પૃ. ૨૮૩-૨૮૬ (ઢકર વસનજી માધવજી લેન્ચર્સ-૧૯૩૨ ની સાલનું મુદ્રણ)

૧૫૬ જુઓ ભવિસ્યત્તત્ત્વહાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૦-૫૧

૧૫૭ જુઓ ચંદનું પ્રાકૃતલક્ષણ પૃ. ૨૪ સૂ. ૩૭ (સત્ય.)

(૩) રાજા ધરસેનને લગતા વિક્રમના છદ્ધા—સાતમા સંક્રાન્તા એક શિલિલેખમાં આવેલા ‘અપભ્રંશપ્રવંશ’ પદનો અપ-
અપભ્રંશપ્રવંશ
ભ્રંશશબ્દ સાહિત્યિક અપભ્રંશભાષાનો દ્યોતક છે.

(૪) મેઠ્ઠીકવિ દણ્ડીએ (આશરે વિક્રમનો આઠમો સંક્રો) પોતાના કાવ્યાદર્શમાં ‘અપભ્રંશ’ પદની એક યૌગિક વ્યાખ્યા કરી છે. અને કાવ્યોમાં વપરાતી અપભ્રંશ ભાષાને લક્ષ્યગત કરીને વીજી રૂઢ વ્યાખ્યા પણ આપી છે.

(૫) કુવેલ્યમાલા કથાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન યા ઉદ્યોતનસૂરિએ (આશરે વિક્રમનો નવમો સંક્રો) પોતાની ૯ કથામાં ‘અપ-
અપભ્રંશ અને
દાક્ષિણ્યચિહ્ન
ભ્રંશ’ શબ્દને વિશેષ ભાષાના અર્થમાં નોંધેલો છે.
આ ઉપરાંત રાજશેઠ્ઠી, મોજી અને

૧૫૮ જુઓ ‘ગુજરાતના ઇતિહાસિક લેખો’ (ભાગ ૧) પૃ. ૧૦૭ પંક્તિ ૫
(શ્રીકાર્વસગુજરાતીસમાગ્રંથાવલિ અંક ૧૫)

૧૫૯ “ આભીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદ્ અપભ્રંશતયોદિતમ્ ” ॥ કાવ્યાદર્શ ૧ પરિ. ૪૦. ૩૬

૧૬૦ કિંચિ અવઘ્મંસકયા કા વિ ય પેસાયમાસિહા”- (કુવલ્યમાલાપ્રારંભ હસ્ત-
લિખિત અ. ૦ પા. ૦)

૧૬૧ “ સસંસ્કૃતમપભ્રંશં લાલિત્યાલિખિતં પઠેત્ ”

—કાવ્યમીમાંસા અ. ૭ પૃ. ૩૩ પં. ૫.

“ અપભ્રંશાવદ્ગાનિ તે સંસ્કૃતવર્ણસ્યપિ ” । —પૃ. ૩૪ પં. ૧૦.

“ અપભ્રંશભાષણપ્રવણઃ પરિવારકર્તાઃ ” —અ. ૧૦ પૃ. ૫૦ પં. ૫.

“ સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલમરુદ્ધઃ ટક્ર-ભાદાનકાથ ” —અ. ૧૦ પૃ. ૫૧ પં. ૬.

૧૬૨ “ અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥ ”

—સરસ્વતીકણ્ઠામરણ ૫. ૨ શ્લો. ૧૩.

અપભ્રંશ ભાષાને ભરતથી પૂર્વે એક વા દોઢ સૈકો લઈ જવાનાં જ એ નિર્વિવાદ વાત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉક્ત પ્રકારનાં સાધનો દ્વારા વિશિષ્ટ પ્રકારનું અપભ્રંશ-સાહિત્યિક અપભ્રંશ વિક્રમના ચોથા વા પાંચમા સૈકા સુધી પહોંચવાનું અને વિશિષ્ટ વાધક પ્રામાણ ન મળે ત્યાં સુધી આ કલ્પનાને અવકાશ રહેવાનો.

૭૨ તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં જેમાં આવેલાં પદોની મહાયાનપંથના ભાષા ચોકલી અપભ્રંશ છે, એવાં વીજાં સાધનોનો લલિતવિસ્તર પરિચય આ પ્રમાણે છે :
આદિ ગ્રંથોનાં
અપભ્રંશપદો

બૌદ્ધમહાયાનપરંપરાનાં લલિતવિસ્તર, લઙ્કાકતારસૂત્ર, સદ્ધર્મપુણ્ડરીક વગેરે અનેક ગ્રંથો આજે उपलब्ध છે. તેમાં એવાં અનેક પદો મળે છે જે નથી સંસ્કૃત, નથી (રૂઢ) પ્રાકૃત; કિન્તુ તે પદોમાં વપરાયેલાં વિભક્ત્યન્ત પદો જોતાં અપભ્રંશનો કોઈ અભ્યાસી તેમને અપભ્રંશ પદો તરીકે જ ઓળખે એવાં એ ચોક્કસાં અપભ્રંશરૂપ છે.

લલિતવિસ્તરમાં આવેલાં પદો નીચે પ્રમાણે
લલિતવિસ્તરનાં પદો છે :—

“ પ્રત્યેક બુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો
નિર્વાયમાણુ ન વલં મમ દુર્વલં સ્યાત્ ।
સો ભૂયુ એકુ જિનુ મેય્યતિ ધર્મરાજો
ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિદેત્ ॥ (વસંતતિલકા)
[અધ્યાય ૨૧-પૃ૦ ૩૦૩]

રણકાલિ પ્રાપ્તિ યદિ નામ જયો ન દોષઃ
તત્રૈવ યસ્તુ નિહતો ભવતે સ દોષઃ ।

स्वप्नांतरे तु यदि ईदृश मे निमित्ता
श्रेयो उपेक्ष म रणे परिभावु गच्छेत् ॥

[अल्पाय २१-पृ० ३०४]

ज्वलिष दीपविमलं ध्वजाग्नि मणिरत्न सर्षि स्यपिथा ।
ओलंवयाय हारां प्रभां कुल्ल सर्षि गेहेस्मिन् ॥
तंगीति योजयेया जागरय अतन्द्रिता ह्मां रजनीम्
प्रतिरक्षथा कुमारं यथा अविदितो न गच्छेथा ॥ (आर्या)

[अ० १५-पृ० २०१]

किं तात ! भिन्नवदनोऽसि विवर्णवक्त्रो
हृदयं समुत्प्लवति वेधति तेऽङ्गमङ्गम् ।
किं ते श्रुतं अथवा दृष्टु भणाहि शीघ्रं
ज्ञास्याम तत्त्वतु विचिन्त्य तथा प्रयोगम् ।

[अ० २१-पृ० ३०४]

निष्कान्तु शूरो यद विदु बोधिसत्त्वो
नगरं विबुद्धं कपिलपुरं समग्रम् ।
मन्यन्ति सर्वे शयनगतो कुमारो
अन्योन्यदृष्टाः प्रमुदित आलभन्ते ॥
गोपा विबुद्धा तथ अपि इत्थिगारा
शयनं निरीक्षी न च दृशि बोधिसत्त्वम् ।
उत्क्रोसु मुक्तो नरपतिनो अगारे
हा ! वञ्चिता स्मः कहि गतु बोधिसत्त्वो ॥
राजा श्रुणित्वा धरणितले निरस्तो
उत्क्रोसु कृत्वा अहो मम एकपुत्रो
सो स्तेमितो ही जलधरसंप्रसिक्तो
आश्वासयन्ती बहुशत शाकियानां ॥

गोपा शयातो धरणितले निपत्य
 केशां लुनाती अवशिरि भूषणानि ।
 अहो सुभाष्टं मम पुरि नायकेना
 सर्वप्रियेभिर्न चिरतु विप्रयोगः ॥
 रूपासु रूपा विमलविचित्रिताङ्गा
 अच्छा विद्युद्धा जगति प्रिया मनापा ।
 धन्या प्रसस्ता दिवि भुवि पूजनीया
 क्व त्वं गतोऽसी मम शयि छोरयित्वा ॥

[अ० १५-पृ० २२९-२३०]

के चागता धराणि कम्पयमान पद्भ्याम्
 संकम्पिता वसुध प्रीतिकरी जनस्य ।
 के चागता ग्रहिय मेरु करतलेभिः
 उत्सृष्टपुष्पपुट संस्थित अन्तरीक्षे ॥
 के चागताश्चतुरि सागर गृह्य मूर्त्ना ।
 उत्सृष्ट सिञ्चि वसुधां वरगन्धतोयैः ॥
 के चागता रत्नयष्टि गृहीत्व चित्रं
 संवोधिसत्त्वमुपदर्शय स्थित्व दूरे

[अ० २०-पृ० २९७]

के चागता ग्रहिय मेरि यथैव मेरु
 आकोट्यमानु गगणे सुमनोज्ञवोषाम् ।
 यस्या रवं दश दिशे त्रिजि क्षेत्रकोट्या
 अद्यावन्नोद्गममृतं अनुबुद्धि शास्ता ॥

[अ० २०-पृ० २९९]

न पात्य पानं न च मधु न प्रमादं
 भूमौ शयित्वे नी मुकुटं धरिष्ये ।

स्नानं जहत्वा व्रततप आचरिष्ये
यावन्न द्रक्ष्ये गुणवर बोधिसत्त्वम् ॥

[ललितविस्तर अ० १५-१९०२ आवृत्ति. संपादक-लेफमन्]

अध्रुवं विभवं शरदभ्रनिभं नटरङ्गसमा जगि जन्मि च्युति ।

गिरिनद्यसमं लघुशीघ्रजवं व्रजतायु जगे यथ विद्यु नमे ॥

—[ललितविस्तर पृ० २०४]

बोधिचर्यावतारं “सत्य इमे दुवि लोकविदूनां दिष्ट स्वयं अश्रुणित्व परेषाम् ।
पद्य

संवृति या च तथा परमार्थो सत्यु न सिध्यति किंच तृतीयु ॥”

[बोधिचर्यावतार परि० ९, पृ० ३६१ पं० १७ कलकत्ता-आवृत्ति]

लङ्कावतारसूत्र—

लंकावतारनां
अपभ्रंश पदो

संस्कृत रूपो—

नित्यासतस्य (नित्यासतः)—पृ० ६५-पं० ६

सोशस्य (शशस्य)—पृ० ५८-पं० १०

अणुसो (अणुशः)—पृ० ५८-पं० १२

देशेमि (देशयामि)—पृ० ५४-पं० १

यथ (यथा)—पृ० ५२-पं० १

कल्पेति (कल्पयति)—पृ० ५२-पं० ११

वर्णति (वर्णयते)—पृ० ५२-पं० १५

मुदधेश्व (उदधेश्व)—पृ० ५२-पं० ८

निरूप्यमाणे (निरूप्यमाणे)—पृ० ४५-पं० ११

वदाहि मे (वद मे)—पृ० ३२-पं० ६-७-८

- ते भोन्ति (ते भवन्ति)—पृ० २६-पं० २
 परिपद सर्वा अलपी (परिपत् सर्वा अलपीत्)—पृ० २६-पं० ९
 अवस्यं (अवश्यम्)—पृ० १७-पं० १३
 कृतावकाशः....रस्मिविमल—(कृतावकाशः....रस्मिविमल—) पृ०
 १६-पं० १२-१३
 प्रतिगृह्ण (प्रतिगृहाण)—पृ० ५-पं० १५
 अनुकम्प (अनुकम्पस्व)—पृ० ६-पं० १
 अनुकम्पोऽसि (अनुकम्पोऽसि)—पृ० ६-पं० ७

ललितविस्तरमहापुराणमां वपरायेला—

ऐकुं, जिनु, जिनवंश, रणकालि, प्राप्ति, ईदश, परिभाव, ज्वलि, वज्राग्नि, सर्पि, ओलंबयाय, संगीति, वेवति, दृष्टु, भणाहि, तत्त्वतु, निष्क्रान्तु, प्रमुदित, इक्षिगारा, दृशि, उत्कोसु, नरपतिनो, कहि, गतु, शाकियानां, शयातो, अवशिारि, सुभाष्टं, पुरि,

१६४ अनुक्रमे आ शब्दोनां संस्कृत अने प्राकृत रूपो नीचे प्रमाणे छे :

सं०	प्रा०	सं०	प्रा०
एकः	एको इको एगो	भण	भणाहि, भण
जिनः	जिणो	निष्क्रान्तः	निष्क्रान्तो
जिनवंशः	जिणवंसो	प्रमुदितः	प्रमुदिनो
रणकाले	रणकाले	र्षा-अगारान्	इत्थिअगारा
प्राप्ते	पत्ते	अदशिं	दरिसीअ
ईदशः	एरिसो	उत्कोशः	उकोसो
परिभावः	परिभावो	नरपतेः	नरपतिनो
ज्वलथ	जलह	क्व	कहिं
ध्वजाग्ने	अयग्ने	गतः	गतो
सर्वस्मिन्	सर्वसि, सब्यम्हि	शाकियानाम्	सकानं, सकागं
अवलम्बयथ	अवलंबेह	शय्यातः	नेजातो
संगीतिम्	संगीतिं	अपानृजन्	अवमरीअ
विज्यति	विज्जत	सुभाषितं	सुभासितं
दृष्टुम्	दिदुं	पुरं	पुरं

શાયે, છોરયિત્વા, ધરણિ, કમ્પયમાન, વસુધ, ગ્રહિય, મેહ, કરેતલેમિઃ સંસ્થિત, ચતુરિ, સાગર, ગૃહ્ય, રતનયષ્ટિ, મેરિ, જગિ, જન્મિ, જગે, નય-વ્રજતાયુ (વ્રજતિ + આયુ), જગે, યથ વિદ્યુ, નમે-

૧ અને ૨વા વીજા અનેક પ્રયોગો અને લઙ્કાવતાર સૂત્રમાં વપરાયેલા ઉક્ત પ્રયોગો અપભ્રંશ સિવાય વીજી કઈ ભાષાના સંભવી શકે ૨વા છે ? પ્રથમાના એકવચનમાં 'ઉ' પ્રત્યયવાળું રૂપ, સત્તમીના એકવચનમાં 'ઈ' પ્રત્યયવાળું રૂપ, લોપાયેલી વિભક્તિવાળું રૂપ અને ૨ ઉપરાંત વર્ણપરિવર્તનની વિલ્લક્ષણતાવાળા મોતિ, ઇલિ, ગ્રહિય વગેરે વિવિધ પ્રયોગો કાન ઉપર આવતાં જ પોતાના વિશિષ્ટ પ્રકારના અપભ્રંશમાવને સૂચિત કરે છે.

લલિતવિસ્તર વગેરેના નિર્દર્શિત પ્રયોગોનું પૃથક્કરણ કરી ભાષાવિજ્ઞાન-વિદ્ શ્રીમાન વિદ્યુશેખર શાહી કહે છે કે—

સં.	પ્રા.	સં.	પ્રા.
શય્યાયામ્	સેઝાણ	ગૃહીત્વા	ધેત્તણ
છર્દયિત્વા	છરિઝણ	રતનયષ્ટિમ્	રતનલદિં
ધરણિમ્	ધરણિ	મેરિમ્	મેરિં
કમ્પયમાનાઃ	કમ્પેમાણા	જગતિ	જગે
વસુધામ્	વસુહં	જન્મ	જન્મ
ગૃહીત્વા	ધેત્તણ	જગતિ	જગે
મેહમ્	મેહં	નદી	નદી
કરેતલેઃ	કરેતલેહિ	યથા	જહા
સંસ્થિતાઃ	સંઠિઆ	વિદ્યુત્	વિદ્યુ
ચતુર્-ચતુરો	ચતારો	નમસિ	નહે
સાગરાન્	સાગરે		

મૂળ લલિતવિસ્તરમાં વપરાયેલાં ૧ પદો સંસ્કૃત પ્રાકૃત નથી પણ કોઈ ગ્રીકી જ ભાષાનાં છે તે યાવતનો મ્યાલ આવે માટે આ વધાં પદોનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત રૂપાંતર અહીં કરીં બતાવ્યું છે.

“જૂં મૂલ કિ ? અમ્તા થલિ અપન્નંશ પ્રાહુત; દેહા પાત્રિ પરર્તી,
અપન્નંશ પ્રાહુત આલેચના કરિલે ગાથાપ ણ્તાદશ પ્રયોગેર મૂલ જાનિને
પરા વાદે” — [પાત્રિપ્રકાશનો પ્રવેશક. પૃ. ૫૪]

જૈનગ્રંથ ૫. ઉપરાંત જૈનગ્રંથ વસુદેવ^{૧૫} હિંદિ, આવશ્યક^{૧૬}ર્ણિ,
'વસુદેવહિંદિ' કુલક્યમાંથી વગેરે ગ્રંથોમાં પણ તપ્ત અપન્નંશ પદો
વગેરેમાં અપન્નંશ વિદ્યમાન છે.
પદ્ય અને ગદ્ય

૧૬૫. વસુદેવહિંદિનાં ગાથા આ પ્રમાણે છે :

“ પાત્રિ કલ્પિ ચરંનિયં રેવાય (૫) ચપુગિયં ।

મેરિયં ચ મેરંહિયિ મત્તિપ્પમર્ગિયં ॥ ”

— રવાયે (વસુદે. પ્ર. ભા. પૃ. ૨૮ પં. ૧ પુ.)

૧૬૬. “ પંતો રાયા ન ત્રિ (રાવનંદુ નવિ) જાગતિ જં સગડાલો કરેહિતિ ।

નંદો રાયા મારંવિપુ સિરિયં રલે ઠવેહિદ ॥ ”

— (જિનદાસમ. શ્વા. ૩૦. પૃ. ૧૮૪) ‘ આ ગાથા નાના ચાલકો
બોલે છે ’ પણ ચૂર્ણમાં કહેલું છે.

“ ન દુષરં તોડિય (તોડિતુ) અંબલંકિયા

ન દુષરં નચિટ સિન્નિત્રયાણ ।

તં દુષરં તં ચ મહાપુમાર્થ

જં મો મુર્ણો પમવવળમ્મિ શુચ્છો ॥

— આવશ્યક^{૧૭} પૃ. ૧૮૭

૧૬૭. “ જો જસુ માણસુ વચ્છડ ને જડ અણુ રમડ ।

જડ મો જાગડ લીવડ વિ તો તહુ પાળ લણડ ॥

રચ્મદજલ્યાલંચરસદહિં પાવડં માણસં દુક્કરં ।

મજ્જણુ પુણુ જાણડ મિ ચલ—જલ્યહં સહાવડં ॥

(કુવ. ૬. હસ્તાલિ. ૫૫૦)

કુવલયમાલામાં તો સુંદર સંદર્ભવાળું ગદ્ય અપભ્રંશ પણ મળે છે. કુવલય-
 માલા વિક્રમના નવમા સૈકાની ગણાય છે. આવશ્યક-
 ઉક્ત જૈન
 ગ્રંથોનો
 સમય
 ચૂર્ણિ આશરે આઠમા સૈકાની છે અને સાતમા સૈકાના
 વિશેષણવતી ગ્રંથમાં જૈનો ઉલ્લેખ છે એવો વસુદેવહિં-
 ડિગ્રંથ પાંચમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને છઠ્ઠાની

શરૂઆતમાં હોય એ કલ્પના અઘટમાન નથી.

૧૬૮ “સો ચ દુજ્જણ કહસડ ? હું, સુણડ જહસડ, પઠમદંસણે ચિય મસણસીહુ
 પદિમાંસાસડ વ્વ । તહે મંડલો હિ અપચ્ચભિણાયં મસહ મયહિં ચ માસાહ અસહ ।
 खलो धई मायहे वि भसइ चडण्ढंतहं चम्मट्टिमासाहं असइ ति” । इत्यादि
 (કુવ. હસ્તાલિ. અપ.)

૧૬૯ કુવલયમાલાના કર્તા ઉદ્ધોતન અથવા દાક્ષિણ્યચિહ્ન, હરિભદ્રસૂરિને
 પોતાના ગુરુ તરીકે યાદ કરે છે. હરિભદ્રનો સમય (વિક્રમ. ૭૫૭-૮૨૭) આઠમો
 —નવમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે એટલે હરિભદ્રની પાસે પ્રમાણનો અને અન્ય શાસ્ત્રનો
 અભ્યાસ કરનારા કુવલયમાલાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય નવમો સૈકો છે.

૧૭૦ આવશ્યકચૂર્ણિ અને નંદીચૂર્ણિ એ બન્ને ચૂર્ણિઓના કર્તા જિનદાસગણિમહત્તર
 છે. નંદી-ચૂર્ણિનો સમય તેના અંતભાગમાં—

“शकराज्ञः पञ्चसु वर्षशतेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवतिषु तन्दो-अध्ययनचूर्णिः
 समाप्ता ” આપેલો છે. શકસંવત્ ૫૧૮ થરાવર વિક્રમસંવત્ ૭૩૩. આ કપરથી
 શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરકૃત આવશ્યક-ચૂર્ણિનો સમય પણ આઠમો સૈકો ઠરાવી શકાય
 છે.

૧૭૧ શ્રીજિનભદ્રગણિ (આશરે સાતમો સૈકો) પ્રणीत ‘विशेषणवती’માં
 ‘વસુદેવહિંદિ’ નો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે :

“सामाद्यचुत्रीए उसमस्स धणादओ भवा सत्त ।

होति अ पिंडिज्जंता वारस वसुदेवचरियम्मि ॥ ३१ ॥

सीहो सुदाढ नागौ आसगीवो य होइ अनेसि ।

सिद्धो मिंगदओ ति य होइ वसुदेवचरियम्मि ” ॥ ३३ ॥

—પૃ. ૬ (પ્રકાશક ઋષભ. કે. રતલામ)

आ रीते जैनग्रंथोना समयमाननी अपेक्षाए साहित्यिक अपभ्रंश वि.
ना पांचमा संस्कृता उत्तरार्ध सुधी सहेजे लंवाय छे.

हथे अहाँ महायान परंपराना उक्त ललितविस्तर बगैरेना समय बिदे
थोरो विचार कर्ता लईए.

मोवम रीते एवुं मानवामां आवे छे के, विक्रम पूर्व लगभग ईदीसो
‘ललितविस्तर’
नो समय
वर्षी मांडीने विक्रम संवत चौथी शताब्दीना
गाळमां ललितविस्तर बगैरे ग्रंथो लंवाया होवा
जोईए. ललितविस्तर पुराणनी रचनाने मोडामां

मोडी चोया संस्कृती मानीए तो साहित्यिक अपभ्रंशनो समय ललितविस्तर
पूर्व एकाद संको तो मानवो जोईए. कोई पण चालु भाषाने साहित्यिक-
रूपे आवतां ओछामां ओछो एकाद संको तो लागी ज जाय ए तदन
स्वाभाविक कल्पना छे. आ रीते जोतां एम थाय

बोलचालनुं
अपभ्रंश

के बोलचालनुं अपभ्रंश पालि, आर्षप्रावृत्त के
अर्धमागधीनुं निकटवर्ती छे अने बोलचालना

अपभ्रंश पछी साहित्यिक अपभ्रंशनो आविर्भाव घटमान भासे छे. समयनी
दृष्टिए साहित्यिक अपभ्रंशनो शैशवकाल विक्रमनो
‘साहित्यिक अप-
भ्रंशनो समय’
त्रीजो संको, किशोरकाल चोयो संको अने पांचमा
संका पछीथी तेनो खिल्लो यौवनकाल मानी सकाय.

‘अपभ्रंशप्रबंध’ नो सूचक उक्त शिलालेख अनं पांचमा—छद्म
संस्कृता वसुदेवहिंडि ग्रंथमां आवतां अपभ्रंश पद्यो साहित्यिक अपभ्रंशनो
जे समय सूचवे छे ते अने उक्त ललितविस्तरनां पद्यो द्वारा साहित्यिक
अपभ्रंशनो जे विकासमान यौवनकाल कल्पायो छे ते वच्चे विशेष अन्तर

१७२ “ गायामापा के समस्तग्रंथों का रचनाकाल क्रिस्तपूर्व दोसों बषों से ले कर
क्रिस्त की तृतीयशताब्दी पर्यंतका है ”—पाद३० प्रस्ता० पृ० ४९.

રહેતું નથી એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશ માટે સાધારણ રીતે પાંચમો સૈકો કહેવો હોય તો તે માટે ઉક્ત સાધનો સાધક છે.

૭૩ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અપભ્રંશનું સાહિત્ય વિપુલ છે : મહા-

અપભ્રંશનું સાહિત્ય કવિ ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ, ત્રિભુવન, તિલકમંજ-
રીનો કર્તા જૈન મહાકવિ ધનપાલ, ભવિસ્યત્કથાનો
કર્તા બીજો જૈન કવિ ધનપાલ, પુષ્પદંત, કનકામર

અને જોઈંદુ વગેરે કવિઓએ અપભ્રંશ સાહિત્યને સરસરીતે કેળવ્યું છે.

કેટલાક કવિઓએ અપભ્રંશ ભાષાને ‘અવહટ્ટ’ (અપભ્રષ્ટ) શબ્દથી
અવહટ્ટ અને પળ કહી છે તે ‘અવહટ્ટ’ અને ઉક્ત ‘અપભ્રંશ’
અપભ્રંશ એ બે પદોના અર્થમાં ઘાસ અંતર જણાતું નથી.

આ રીતે જૈન અને બૌદ્ધ વગેરે કવિઓએ સમભાવે અપભ્રંશ ભાષાને
સ્થિતિવામાં સરસ પાઠો આપેલો છે. દેશભેદે કે
અપભ્રંશનું વૈવિધ્ય કાલભેદે અપભ્રંશમાં પળ તારતમ્ય દેખાય સ્વરં,
અને એમ છે માટે ‘શૌરસેન અપભ્રંશ’ ‘માગધ
અપભ્રંશ’ ‘પૈશાચ અપભ્રંશ’ વગેરે પ્રાંતિક અપભ્રંશોને જુદાં જુદાં ગણાવી
શકાય. તાત્પર્ય એ કે, જેમ એક સર્વસાધારણ ‘પ્રાકૃત’ છે અને તેના

૧૭૩ સંદેશક્રાસના પ્રણેતા મુસલમાન કવિ અદહમાને પોતાના રાસમાં
ભાષાઓની ગણના કરતાં ‘અપભ્રંશ’ને વડલે અવહટ્ટય (અપભ્રષ્ટક) શબ્દ વાપર્યો છે :

“અવહટ્ટય-સકય-પાદયં ચ પૈસાદ્યમ્મિ ભાસાએ”-નાથા ૬. અર્થાત્ અવહટ્ટય
અપભ્રષ્ટક, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક એમ ભાષાઓનાં નામ લીધાં છે.

મને લાગે છે કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ ‘કૃ’ ના ભૂતકૃદંત દ્વારા નીપજ્યો છે અને
‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પળ ‘કૃ’ ના ભૂતકૃદંત ‘પ્રકૃત’નો આભાસ કરાવે છે તે જોઈને
‘અપભ્રંશ’ ભાષા માટે પળ ભૂતકૃદંતના રૂપની કલ્પના કરી ‘અપભ્રંશ’ને વડલે
‘અપભ્રષ્ટક-અવહટ્ટય’ શબ્દની વપરાશ ચાલુ થઈ હોય.

પ્રાતિક મેદો 'શૌરસેન પ્રાકૃત' 'માગધ પ્રાકૃત' વગેરે કહેવાયા, તેમ
 એક સર્વસાધારણ 'અપભ્રંશ' છે અને 'શૌરસેન અપભ્રંશ' વગેરે તેના
 પેટા મેદો ગણાય. અહીં એ હવીવત્ત યાદ રાખવી જોઈએ કે, મૂળમેદ અને
 પ્રાતિક મેદ વચ્ચે અસાધારણ અંતર રહ્યું નથી.

રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા વગેરે અલંકારના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશના 'નાગર'
 'ટક્ક' 'ત્રાચડ' વગેરે મેદો ગણાવેલા છે અને એ
 મેદગણનાની પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને માર્કેંડેયે
 પણ અપભ્રંશના અનેક મેદો સૂચકેલા છે. એમ
 છતાં ય તે તે પ્રત્યેક પેટા મેદના વિશિષ્ટ નમૂના ન
 જોવા મળે ત્યાંસુધી એ સંબંધે શું વહી શકાય ?

તાત્પર્ય એ કે, એક કાલે જે માપા આપણા દેશમાં સર્વેત્ર વ્યાપક હતી
 અને કર્તમાનમાં જે ફક્ત સાહિત્યમાં સચવાયેલી છે તેવી અપભ્રંશ એક
 અંતર માપા છે, તેનો મૂળ સંબંધ વૈદિક યુગના ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આદિમ
 પ્રાકૃત સાથે છે. જેમ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વે વહેનો છે તેમ અપભ્રંશ એ
 પ્રાકૃત-સંસ્કૃત તેમની ત્રીજી વહેન છે. એ ત્રણે વહેનોમાં પરસ્પર
 અને અપભ્રંશ એ અત્યંત સદ્ભાવ અને ગાઢ સંપર્ક હોવાથી એકની
 ત્રણે વહેનોમાં શોભા ત્રીજીમાં અને ત્રીજીની શોભા ત્રીજીમાં એમ
 પરસ્પર સદ્ભાવ આત્મ્યા કરે છે. આમ છે માટે જ લલિત-

૧૭૪ નાગર અપભ્રંશ, ત્રાચડ અપભ્રંશ, ઉપનાગર અપભ્રંશ એ ત્રણ મેદોને,
 માર્કેંડેય, પ્રવાન સમજે છે. આ ઉપરાંત લાટ, વૈદર્ભ, વાર્વર, આંબલ્ય, પાંચાલ,
 દાક, માલવ, કૈક્ત્ય, ગાંડ, ઔદ્ર, પાશ્ચાત્ય, પાન્ડ્ય, કૌંતલ, સૈંહલ, કાલિંગ્ય,
 પ્રાચ્ય, કર્ણાટક, કાઞ્ચ્ય, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આખીર, મધ્યદેશીય, વૈતાલિકી
 વગેરે સત્તાવીસ મેદોને જણાવે છે-(હુઓ માર્કેંડેય પ્રાકૃતસં. પૃ. ૨ વિજ્ઞાપા.)

વિસ્તરેનો પ્રાંજલ સંસ્કૃત પ્રવાહમાં એ અપભ્રંશ પદોની શોભા મળી ગયેલી છે. ભાષાના સૌષ્ઠ્યમાટે એવી શોભાનો આશ્રય સૌ^{૧૭૬} કોઈ છે છે એ વાત જાણીતી છે.

૧૭૫ લલિતવિસ્તરમહાપુરાણનો ગદ્યભાગ સરલ સંસ્કૃતમાં છે અને પદ્યભાગ અપભ્રંશ ભાષામાં છે. તેમાં આવેલાં પદો પણ ઓછાં નથી, જેટલું સ્થાન ગદ્યે રોક્યું છે તેટલું જ પદ્યોએ રોક્યું છે. તેના ગદ્યભાગની પ્રાંજલ પ્રવાહરૂપ સંસ્કૃત-ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“તતઃ હન્દકઃ કણ્ઠકમ્ આભરણાનિ ચ આદાય અન્તઃપુરં પ્રાવિહત્ । તતઃ તાનિ આભરણાનિ ચિરેણ કાલેન મદ્રિકસ્ય શાક્યકુમારસ્ય મહાનામ્નઃ—અનિરુદ્ધસ્ય ચ અવધ્યન્ત સ્મ । તાનિ મહાનારાયણસંઘટનકાર્યાર્થમ્ અન્યે ન શક્નુવન્તિ સ્મ ધારયિતુમ્ । યદા ન કશ્ચિત્ તાનિ ધારયિતું શક્નોતિ સ્મ તદા મહાપ્રજાપત્યા ગૌતમ્યા ચિન્તિતમભૂત—યાવદહમ્ ઇમાનિ આભરણાનિ પશ્યામિ તાવદ્ સમ હૃદયે શોકો ભવિષ્યતિ યત્નુ (યત્નુ) અહમ્ ઇમાનિ આભરણાનિ પુષ્કરિણ્યાં પ્રક્ષિપેયમ્—શ્તિ । તત્તો મહાપ્રજાપતી ગૌતમી તાનિ આભરણાનિ પુષ્કરિણ્યાં પ્રક્ષિપતિ સ્મ । અથાપિ સા ‘આભરણપુષ્કરિણી’ ઇત્યેવં સંજ્ઞાયતે ।” તત્રેદમુચ્યતે :—

નિષ્કાન્તુ શરો યદ વિદુ યોધિસત્ત્વો

નગરં વિબુદ્ધં કપિલપુરં સમગ્રમ્ ।

મન્યન્તિ સર્વે શયનગતો કુમારો

અન્યોન્યહૃદ્યાઃ પ્રમુદિત આલમન્તે ॥

—લલિતવિસ્તર—અભિનિષ્ક્રમણપરિવર્ત ૫૦ ૨૨૯-૨૩૦

૧૭૬ જેમ કેટલાક લોકભાષામય ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત વા સંસ્કૃત જેવી શૈલી મળવાથી વિશેષ શોભા આવે છે તેમ લલિતવિસ્તરના પ્રાંજલ સંસ્કૃતમાં લોક-ભાષાની રચનાઓ મળવાથી વિશેષ સૌષ્ઠ્ય આવેલું છે. પ્રવંધચિંતામણિ વગેરે પ્રવંધગ્રંથોની અને એવા વીજા કથાગ્રંથોની રચનાશૈલી જોનારાઓ આ હકીકત તુરત સમજી શકશે.

લોકભાષામય રાસ વગેરેમાં જે રીતે સંસ્કૃત શૈલી મળેલી છે તેના નમૂના આ પ્રમાણે છે :

- “ आनी देव प्रणम्य मम्य शुभ्यं चानांन मदे पदं ।
 निधं भारत धार्यं दम्भुनीं लच्छीम चर्वाभ्य ॥
 मं हं निधनि डेन दुष्ट दहनं मुर्गांरि निदिशम्यं ।
 निर्वाभ्यम जीव सत्र नमयं मर्षेन पदमय ॥ ” —पृ० १
- “ गुणहार विहार मार सुकुभा अरुण सुभा मोषिनी ।
 मेनं रीत मग्नेनीर मरिा मीनी मिरा जोगनी ॥
 गीतापानि मुमानि ज्ञानि दम्भिजा हंनारमा क्षान्तिनी ।
 लपोजा निगुरार भारजपना विद्या घना नागिनी ॥ ” —पृ० १९
- “ परात् परगरे गांति नारायणपरायणं ।
 न ते तत्र गमिष्यन्ति ये दुष्पन्ति महेभरे ॥ ” —पृ० २२
- “ गगादा अमुत्त वमन मगनं लच्छी दमा दौ परं ।
 “ मंगं भूतरुपात्त माल क्षतिनं गैजति माला हरि ॥
 चमैमप्य पिभूनि भूतिरयुगं विज्भूति मायात्मनं ।
 पापं विहरति मुक्ति आपनविषं नीयं वरं देययं ॥ ” —पृ० २२
- (पृथ्वीराजरागो—नागरीप्रचारिणी० बनारस)

वीजो नमुनो तुटसीदागर्जरचित रामायणनो—

- “ नमामांश घन शान रणुवंशदासं
 मदानन्ददाता मुविशप्रकाशं ।
 विदाद शैलनीलं कृपातुं निवानं
 चरणाम्बुजं मेवितं पापनाशाम् ॥ ”
- “ प्रमदाननं नीलवदनं मुख्यामं
 नमो पाहि शरणं मुरामागिरामं ।
 भाष्यो उमानाथ यजीनाथ नामं
 देव्यो कृपागिधुको रामधामम् ॥ ”
- (रामाश्वमेध—लवकुशकांट पृ० ११९, ८ खेम०)

- “ वंगवंत मारुत मारुत बुधिवल रूपनिधान ।
 एवमस्तु कद कपि गये केशरि मुनि मुख मान ॥ ४८ ”
- किष्किधा कांट पृ० ६४१ (निर्णय०)

સંસ્કૃત વહેન સંપત્તિશાલી છે, તેનાં આભૂષણો પણ તેવાં જ મહામૂલ્ય છે. પરંતુ તે વહેન લોકવ્યાપક નથી થઈ ત્યારે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ બન્ને વહેનો સાધારણ છે. તેમનાં આભૂષણો સાધારણ છે પરંતુ તે બન્ને વહેનો લોકવ્યાપક થયેલી છે. લોકમાં સંપત્તિશાલિનું પ્રાધાન્ય અને સાધારણ જનનું અપ્રાધાન્ય પ્રવર્તે છે, પરંતુ ભાષામાં તેમ નથી. ભાષામાં તો સંપત્તિશાલી ભાષા સાધારણ ભાષાનો પણ આશ્રય લે છે અને સાધારણ ભાષા સંપત્તિશાલી ભાષાનો પણ શૃંગાર પહેરે છે.

ગુજરાતીની માતા	આપણી ગુજરાતી ભાષાની મા	ઉક્ત અપભ્રંશ
ઉક્ત અપભ્રંશ.	ભાષા છે અને વ્યાપક પ્રાકૃત	તેની મોટી માશી છે,
વ્યાપક પ્રાકૃત	મોટી માશી અને	અને સંસ્કૃત તેની નાની માશી છે. વૈદિકયુગનું
મોટી માશી અને	સંસ્કૃત નાની માશી.	આદિમપ્રાકૃત, એ બંધીની માતા છે અને ગુજરાતીની
સંસ્કૃત નાની માશી.	ગુજરાતીની	માતામહી છે. માતામહીનો સંપર્ક પરંપરાએ છતાં
ગુજરાતીની	માતામહી	ગુજરાતીએ પોતાની માતામહીનો વારસો જાળવી
વૈદિકયુગનું	આદિમ પ્રાકૃત	રાખ્યો છે.

‘આ’ કે ‘એ’ અર્થે વપરાતો પ્રચલિત ગુજરાતીનો ‘૩૩’ શબ્દ, ગુજરાતીમાં માતામહીનો વારસો ‘૩૩’ અર્થે વપરાતું ચાલુ ગુજરાતીનું ‘ન’ અવ્યય, ‘મોટાઈ’ વગેરેમાં આવતો ભાવવાચક ‘૩૩’ પ્રત્યય અને ‘પાંચ વરસનો’ વગેરે પ્રયોગોમાં આવતો ‘ન’ પ્રત્યય—એ બધું એ માતામહીના પારંપરિક ધાત્રણનું પરિણામ છે.

૧૭૭ કાઠિયાવાડમાં ‘૩૩’ શબ્દનો વ્યવહાર સુપ્રતીત છે: ‘૩૩ આવ્યો’ ‘૩૩ નથી’ ‘૩૩ છે’ વગેરે.

૧૭૮ ‘ચાંદો ન હોય’ ‘કળે ન હોય’ ‘જમ ન હોય’ વગેરે વાક્યોમાં ‘ન’ નો ‘૩૩’ અર્થ જાણીતો છે.

૧૭૯ જુઓ પૃ. ૬૮-૬૯ [૩૭-૩૮]

આમુલની શરૂઆતમાં (૫૦ ૧૪—) ભાષામેદનાં નિમિત્તોની ચર્ચા

આમુલનો
ઉપસંહાર

વિશેષ વિસ્તારથી કરી છે. પછી વૈદિક વાણી સાથે જ
વ્યાપક પ્રાકૃતનો નાદ સંબંધ છે, એ હકીકત અનેક
ઉદાહરણો અને યુક્તિઓ દ્વારા સ્થાપિત કરી લેવાઈ

છે. અને સાથે સાથે 'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્' એટલે લૈકિક સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત
બંનેના કાર્યકારણભાવવાળા મતને ઉપેક્ષાપાત્ર ઠરાવ્યો છે અને તે મતને સંગત
કરવાની દૃષ્ટિ પણ સૂચવી છે. વ્યાપક પ્રાકૃતનું પ્રમથ સ્થાન વૈદિક યુગનું
આદિમ પ્રાકૃત છે—નહીં કે લૈકિક સંસ્કૃત—એ અહીં પ્રવાન સિદ્ધાંત છે.

સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતની કેવી પ્રવલ અસર થયેલી છે એ લેખ-
કર્તા માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક ઉદાહરણો લેવાઈ વ્યાપક પ્રાકૃતનું
પ્રમુખ સૂચિત કર્યું છે. અને પ્રાકૃતની સાથે સંસ્કૃતનો સંબંધ એક બહેન
જેનો વર્ણવી લેવાયો છે. પછી વ્યાપક પ્રાકૃતના અવાન્તર મેદો—પાલિ
વગેરેનું સાધારણ સ્વરૂપ, દેશપ્રાકૃતનું સ્વરૂપ અને છેલ્લે સાહિત્યિક
અપભ્રંશના સમય વિશે પણ ઉદાહરણો કરી લીધો છે.

૭૪ આગળ કહ્યા પ્રમાણે અહીં મારે વારમા સૈકાથી અદ્વારમા સૈકા
સુધીની ગુજરાતી ભાષાનો ઉલ્લાસિ વિશે પ્રવાનપણે કહેવાનું છે અને
તે હેમચંદ્રે થડેલા અપભ્રંશના ગજને માપે માપી લેવાનું છે, એથી હવે
પછી પ્રચલિત ગુજરાતીની માતા અપભ્રંશના સ્વરૂપની ચર્ચા ક્રમપ્રાપ્ત છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ સાહિત્યદ્વારા અને વ્યાકરણદ્વારા પણ જાણી શકાય
છે. વ્યાકરણનું સાધન ઉપલબ્ધ છે, તેથી સાહિત્યને
હેમચંદ્રના સમયની લોકભાષાની ઉપેક્ષા નથી. વ્યાકરણનું સંપૂર્ણ સાધન
પણ ફક્ત એક હેમચંદ્રકૃત અપભ્રંશ પ્રક્રિયા જ છે.
આપેલી સમગ્રતી હેમચંદ્રે જે અપભ્રંશપ્રક્રિયા લેવાઈ છે તેને હું તેમના

સમયની પ્રચલિત લોકભાષાની અથવા જગતી ગુજરાતીની પ્રક્રિયા સમજું

હું અને તે, પ્રચલિત ગુજરાતીની માતા છે. વ્યાકરણ ઉપરાંત હેમચંદ્રે પોતે કુમારપાલચરિતમાં કેટલાંક પદ્યો પણ રચેલાં છે. તેને હું સાહિત્યિક જગતી ગુજરાતીનાં પ્રથમ પદ્યો કહું તો મને એ વધારે પડતું ભાસ્તું નથી અને શરૂઆતમાં જે મેં હેમચંદ્રને ગુજરાતીના પાણિનિ અને વાલ્મીકિ કહ્યા છે તે તેમના તે વ્યાકરણ અને પદ્યોની અપેક્ષા જ કહ્યા છે.

તેમનાં પદ્યોનો નમૂનો આ નીચે આપું છું :

હેમચંદ્રના
શબ્દોમાં તે
લોકભાષાનો
નમૂનો

“ અમ્હે નિંદસ કોવિ જણુ અમ્હઈ વળણસ કોવિ ।
અમ્હે નિંદહું કં વિ ન વિ ન અમ્હઈ વળણહું કં વિ ॥૩૭॥
મઈ મિલેલા ભવગહણુ મઈ થિર एही बुद्धि ।
મત્યા હત્યસ સુગુરુ મઈ પાવસં અપ્પહો સુદ્ધિ ॥ ૩૮ ॥
અમ્હેહિં કેળ વિ વિહિવસિણ एह मनुजपणु पतु ।
મજ્જુ અદૂરે હોડ સિતુ મહુ વચ્ચડ મિચ્છતુ ॥ ૩૯ ॥

અમ્હં મોહપરોહુ ગડ સંજમુ હુડ અમ્હાસુ ।

વિસય ન લોલિમ મહુ કરહિં મ કરહિં इव वीसासु ॥ ૪૦ ॥

૧૮૦ આ પદ્યો જગતી ગુજરાતીનાં છે. તેનો ચાલુ ગુજરાતીમાં વિંચ-પ્રતિવિંચ ન્યાયે જે અક્ષરશઃ અનુવાદ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે :

અમને નિંદો કોઈ જણ અમને વર્ણો કોઈ ।
અમે નિંદશું કોઈને નવિ ન અમે વર્ણવશું કોઈ ॥
મેં (મારે) મેલવું ભવગહન મેંમાં થિર एह बुद्धि
માથે હાથો સુગુરુ, મેં પામું આપની શુદ્ધિ ॥
અમે કેળે બી વિધિવશે एह मनुजपणु पाम्यु ।
મુજ અદૂરે હો કિવ મુજ વયું જાઓ મિધ્યાત્વ ॥
અમેનો મોહપરોહ ગયો સંજમ હુઓ અમમાં ।
વિષય ન લોલતા મુજ કરે મ કર ए विश्वास ॥

રે મન ! કરસિ કિ આન્ટી વિસયા અચ્છદુ દૂરિ ।
 કરણં અચ્છદં મંધિઅં કદ્દુડં સિવકલ્લુ ભૂરિ ॥ ૪૧ ॥
 દુગ પરિ અણ્ણડ સિન્નવલ્લિસુ તુહ અક્કલ્લં પરમત્થુ ।
 સુમરિ જિનાગમ ધમ્મુ કારિ નંજમુ વણ્ણ પરમત્થુ ॥ ૪૨ ॥
 કિત્થં જમ્મણુ કેમ્મં ય મરણુ કિહ ભવુ કિવ નિત્થાણુ ।
 પહ્ણડ તેણ પરિજાણિયદ્દ જલ્લુ જિણવચ્છણ પ્રમ્માંણુ ॥ ૫૦ ॥
 જાંમ્મ ન ઇંદિય વસિ ઠવ્વદ્દ તાંમ્મ ન જિણદ્દ કલ્લાય ।
 જાડં કલ્લાયહં ન કિડ ગ્ગડ તાડં ન કમ્મવિલાય ॥ ૫૩ ॥
 ચંચલ મંપય ધુવુ મરણુ મન્નુ વિ ણ્મ્મ ભગેદ્દ ।
 મિલિલિ સમાણુ મહામુણિહિં પર નંજમુ ન કરેદ્દ ॥ ૬૨ ॥
 તિલ્લિ વિ અચ્છડ અહવ્વ વણિ અહવ્વડ નિઅગેહં વિ ।
 દિવે દિવે કરદ્દ જુ જીવદય સો સિજ્જદ્દ સલ્લો વિ ॥ ૬૪ ॥

રે મન ! કરે છે કેમ આઠ વિષયો છો દૂરે ।
 કરણો છે મંધિયાં કદ્દું સિવકલ ભૂર ॥
 ણી પરે શાપને ડીગ્ગલ, તુંને કહિએ પરમાર્થે ।
 સમર જિનાગમ ધર્મ કર સંયમ જા (કર) પરમાર્થે ॥
 કેમ જનમ કેમ મરણ કેમ ભવ કેમ નિર્વાણ ।
 પહ્ણું તેણે પરિજણાય જાસ જિનવચ્ચન પ્રમાણ ॥
 જામ ન ઇંદ્રિય વશે ઠવે તામ ન જિણે કપાય ।
 જાય કપાયોનો ન કિયો ક્ષય તાવ ન કર્મવિલાસ ॥
 ચંચલ મંપદા ધ્રુવ મરણ સડ-સર્વ વી ણમ ભળે ।
 મિલી-મલી સમાન (સાથે) મહામુનિઓને પણ સંજમ ન કરે ॥
 તોયે વી છો અથવા વને અથવા નિજગેહે વી ।
 દિએ દિએ (દિને દિને) કરે જે જીવદયા સો સીક્ષે સડ વી ॥

સગાહો—કેહિં કારે જીવદય દસુ કારે મોક્ષહો—રેસિ ।
 કાહિ કસુ—રેસિં તુહું અવર કમ્મારંભ કરેસિ ॥ ૭૦ ॥
 કાયકુદુલ્લી નિરુ અધિર જીવિયડત ચલુ દહુ ।
 એ જાણિવિ ભવ—દોસડા અસુહડ ભાવુ ચણુ ॥ ૭૧ ॥
 તે ધન્ના કનુલડા હિઅજહુ તિ કયત્થ ।
 જે સ્ખણિસ્ખણિ વિ નવુલડા ઘુંટાહિં ઘરાહિં સુઅત્થ ॥ ૭૨ ॥
 પડી કન્નિ જિણાગમહો વત્તહિઆ વિ હુ જાસુ ।
 અમ્હારડં તુમ્હારડં વિ દહુ મમત્તુ ન તાસુ ॥ ૭૩ ॥
 —(કુમારપાલ ચરિત—આઠમો સર્ગ—પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય)

ઉક્ત પદ્યોની નીચે જ તેમનું ચાલુ ગુજરાતીમાં પ્રતિવિંચ આપેલું છે. એ
 હેમચંદ્રનાં પદ્યોની ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગ્રી શકાય એમ છે કે—એ
 ભાષા અને વર્તમાન પદ્યોની ભાષા, વર્તમાન ગુજરાતીના વલણ તરફ
 ગુજરાતી ભાષા કેટલા વેગથી ગતિ કરી રહી છે.—

અમ્હે—અમે, નિંદડ—નિંદો, કોવિ—કોઈ, વણ્ણડ—વર્ણવો, જણુ—જન,
 મિલ્હેવા—મેલવું, એહી—એ, પાવડં—પાસું, સંજમુ—સંજમ—સંયમ, મણ—મન,
 સંધિઅઈ—સંધિઆં—સંધ્યાં, કહૂડં—કાહું, ઇણિપરિ—એણીપેરે, સુમારિ—સુમર્ય—
 સુમર—સમર્ય—સમર. કિમ્વ—કેમ, પ્રમ્બાણુ—પ્રમાણ, વસિ—વશે, ચડ—ચો,
 એમ્વ—એમ, મણઈ—મણે—(કહે), મિલિવિ—મલી—મલીને, પર—પણ,
 વણિ—વને, ગેહે—ગેહે (ધરે), કાયકુદુલ્લી—કાયકોટડલી, જીવિયડડ—

સ્વર્ગ માટે કરે જીવદયા દમ કરે મોક્ષ માટે ।

કહે કોને માટે તુંહ ઓર કર્મારંભ કરે છે ॥

કાયકોટડલી નિરુ અધિર જીવિતહું ચલુ દહુ ।

એ જાણી ભવદોષોને અશુભ ભાવ તજેહ ॥

તે ધન્ય કાનલડા હૈયલહાં તે કૃતાર્થ ।

જે ક્ષણેક્ષણે વી નવલડા ઘુટે (પોણ) ધરે ધૃતાર્થ ॥

પેટી કાને જિનાગમની વાતહી વી જાસ ।

અમારું તમારું વી દહુ મમત ન તાસ ॥

જીવિતહું, જાણિયિ-જાણી-જાણીને, પઠી-પેટી, વત્તડિયા-વાતડી, અમ્હારડું, -અમારું, તુમ્હારડું-તમારું, પદ-પ.

ઉક્ત શબ્દોમાં પ્રથમ શબ્દ હેમચંદ્રનો છે, તે પછીનો ચાલુ ગુજરાતીનો છે અને તે પછી ધનુષચિહ્નમાં ક્યાંય તે મૂલશબ્દનો અર્થ મૂકેલો છે. ૭૩ મા પદમાં આવેલું 'ઘુંટાંહિં' ત્રિયાપદ 'પીં' છે નો અર્થ સૂચવે છે. ધાત્યદેશના પ્રવર્તનમાં હેમચંદ્રે 'પા'-(પીં) ધાતુને વઢેલે 'વોટ' ધાતુ વાપરવાની ભલામણ કરી છે : " પિવેઃ પિજ્ઞ-હ્ય-પદ-વોટ્ઃ— [૮-૪-૧૦]—સૂત્રોક્ત તે 'વોટ' ધાતુ, દેશ્ય જણાય છે. 'પિવ' નો આદેશ નથી. હેમચંદ્રે અહીં વાપરેલો 'ઘુંટ' ધાતુ, ઉક્ત 'વોટ' નું રૂપાન્તર છે અને તે ગુજરાતી 'ઘુંટડો' કે 'ઘુંટ' શબ્દમાં સચવાયેલું છે. ઘઠી, ઘીજા 'ફળિ પરિ' કોરે શબ્દો તો ચોક્કસ ગુજરાતી જ છે. માટે હેમચંદ્રનાં તે પદોને ગુજરાતી ભાષાના જામ કાઢનાં કહું છું.

અમ્ના સમ્યમાં અમ્ના દેશનું નામ 'ગુર્જરના' જાણીતું હતું, પરંતુ ભાષા માટે હજુ એ શબ્દ નહિ થયો નહોતો એમ લાગે છે. દાક્ષિણ્યચિહ્ન વા ઉદ્ધોતનસૂરિની કુવલયમાલામાં એક વે સ્થળે ગુર્જરોની ભાષાનો નમૂનો

કુવલયમાલામાં	મૂકેલો છે. એ ઉપરથી ભાષાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ
આવેલો ગુજરો	સ્પષ્ટ આવે એમ નથી. છતાં ગુર્જરો જે ભાષાને
લાટો અને	ચોલતા હશે તે ભાષાને કયા વિશેષ નામથી ઓળખતી ?
માલવોની	એ પ્રશ્ન તો થાય છે જ. એનો ઉકેલ કરવાનાં
ભાષાનો ઉલ્લેખ	વિશેષ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી છતાં એ વાસ્તવ ઉક્ત

કુવલયમાલાનો ઉલ્લેખ જે થોડો ઘણો પ્રકાશ નાખે છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧૮૧ આ ઉલ્લેખ ઘણો લાંબો છે. તેમાં અનેક દેશના લોકોની ભાષાનાં જુદાં જુદાં પદોનાં ઉદાહરણ છે. તેમાંથી અહીં તો માત્ર ગુજર, લાટ અને માલવ લોકોની ભાષાનાં જ ઉદાહરણ મૂકેલાં છે. જે પદો જાડા અક્ષરમાં મૂક્યાં છે તે, ભાષાનાં પદો છે. પહેલી ગાથામાં ગુજર પછી લાટ અને પછી માલવ પ્રવાસી ચોલે છે. આ લાંબા ઉલ્લેખ માટે જુઓ વિદ્યાપીઠ પ્રકાશિત પ્રાકૃતવ્યાકરણની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦-૨૩ ટિપ્પણ.

“ ધળલોળિયપુઢંગે ધમ્મપેરે સંવિવિગ્ગહે નિરૂપે ।

‘ ન ઉ રે મહ્હડં ’ મળિરે અહ પેચ્છહ્ ગુજરે અવેરે ॥ ”

“ ધ્વાઓલિત્તવિલિત્તે કયસીમિતે સોહિયંગતે ।

‘ અમ્હં કાડં તુમ્હં ’—મળિરે અહ પેચ્છહ્ લાટે ॥ ”

“ તણુસામમહ્હદેહે કોવળે માળજીવળે રોદે ।

માહ ય મહ્ણી તુમ્મે—મળિરે અહ માલત્રે દિદ્દે^{૨૮} ॥ ”

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખોમાં ‘ જુદા જુદા દેશના વાણિયાઓ જુદી જુદી ભાષા બોલે છે ’ એ વાતનું સૂચન છે. પહેલો ઉલ્લેખ ગુર્જર બોલનારાઓનો છે, પછી લાટ અને માલત્ર બોલનારાઓનો છે. (ગુર્જર વગેરે બોલેલા શબ્દો જાણ અક્ષરમાં મૂકેલા છે)
અપભ્રંશ અને પ્રાંતિક ભાષાઓ જે વાતનો આ ઉલ્લેખ છે તે સમયે બોલચાલની

પ્રધાન ભાષા અપભ્રંશ હતી પણ એ પ્રધાન અપભ્રંશના પ્રવાહમાં, કારણમાં કાર્ય સત્ત હોય છે એ રીતે સદૃષ્ટિ રહેલી પ્રાંતિક ભાષાઓ કારણથી જેમ કાર્ય પૃથક્ થાય તેમ જુદી પડી માતા-અપભ્રંશનું સ્થાન લેતી જતી હતી. એટલે જ કુત્વલ્યમાલાકાર ગુર્જરોનું, લાટોનું અને માલત્રોનું સંભાષણ જુદું જુદું ટાંકી વતાવે છે. એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે, એ વાતે ભાષા માટે

૧૮૨ ઉપર્યુક્ત ત્રણે પદોનો અર્થ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:

હવે, ધન અને માસ્ટ્રણદ્વારા જોડોનું અંગ પુટ છે, જોડો ધર્મપરાયણ છે, સંધિ અને વિગ્રહમાં નિપુણ છે તથા જોડો “ ન ઉરે મહ્હડં—” —‘ નોરે મહ્હડં ’ એમ બોલનારા છે એવા વીજા ગુજરલોકોને જુદા છે. ૧

હવે, સ્નાન અને વિલેપનથી વિલિપ્ત (?), તથા સંઘાવાળા અને સુગોળિત શરીરવાળા “ અમ્હં કાડં તુમ્હં ”—‘ અમારું તુમારું શું (?) ’ એમ બોલનારા લાટોને જુદા છે. ૨.

હવે, કાઠા અને મોઢા પાતળા શરીરવાળા, સારીલા, માનપૂર્વક જીવનારા, રાંદ તથા “ માહ ય મહ્ણી તુમ્મે ” —‘ માહ અને વેન તમે ’ એવું બોલનારા માલત્રી લોકોને દોઝા ૩.

ગુર્જરી, છાટી કે નાગરી શબ્દો ત્વડ રીતે નહીં ઘડાયેલા. પરંતુ સંભવ છે કે સમગ્ર જનપદની એકતાસૂચક 'દેશી ભાષા' જો કોઈ વ્યાર્કે શબ્દ ચાલતો હોય. ૫ સમયનો દેશી ભાષાઓ એકતુલ્ય હોય છતાં ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્યને તીવ્રે અંદાતઃ વિવિન્નપ્રાય હતી છતાં જ કુલત્વમાલ્યકાર તે ગ્રંથોની જુરી જુરી વાણી બતાવે છે. તે ગ્રંથોમાંનો ગુર્જર જે વાણી ગ્રંથો છે તે મટે તે સમયે 'દેશી ભાષા' કે એક શ્રીજા કોઈ સામાન્ય નામથી ઓળખાતી હોય, પરંતુ ત્યાર પછીના સમયે ચાલતી ૫ જ વાણીને 'ગુર્જરી' યા 'ગુજરાતી' ના અભિધાનને યોગ્ય કહેવામાં વાધ નથી.

અંતિમ અપભ્રંશ
કે
ઝગતી ગુજરાતી

કુલત્વમાલ્યાના કર્તા પછી આ. હેમચંદ્ર આશરે ત્રણ સંજ્ઞા વાદ આવે છે. વિદ્વાનો હેમચંદ્રના સમયમાં જે લોકભાષા પ્રચલિત હતી તેનું નામ 'અંતિમ અપભ્રંશ' આવે છે. મારા નવ્ર કયન પ્રમાણે તેઓ જે ભાષાને 'અંતિમ અપભ્રંશ' કહે છે તે જ આ આપણી ઝગતી ગુજરાતી છે.

૧૮૩ છેક સોઢમા, સસરમા અને ત્યાર પછીના સંજ્ઞાના પળ કવિઓ આપણી ભાષા માટે યોગિકાર્થી અને વ્યાપક 'પ્રાકૃત' શબ્દ વાપરે છે ત્યારે અમુક અમુક કવિઓ 'ગુર્જરભાષા' શબ્દ વાપરે છે. એથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતની ભાષા માટે પ્રાંતિકતાસૂચક 'ગુજરાતી ભાષા' શબ્દ ઘણો મોડો હઠ થયેલો હોય :

- (૧) "સંસ્કૃત મેં જાણ્યું નહીં જાણી પ્રાકૃત વાળ" - નાકરકવિ.
- (૨) "પ્રાકૃત ભાષાએ મુળીને કહ્યું મધુસૂદન" - મધુસૂદન કવિ.
(કવિચરિત-રા. ૨. ૧૦ કે. ૧. ૨૨૫. ૨૨૫)
- (૩) "ગુર્જર ભાષાએ નલગાના ગુણ મનોહર ગાઝ" - ભાલણ (ઉક્ત કવિચ. ૫૦ ૧૮)
- (૪) "સંસ્કૃત માંહેથી સો ॥.....ગુજરભાષ્ય" - શામલદાસ (હસ્તલિ. ૫૦ ચાદી ભા. ૨, ૨. ૧૦ અંબાલાલ બુ. જાની. ૧. ૫૦ ૫૦ ૩૭)
- (૫) "હીરં જલ્યું સોહે હેમ ॥ પ્રાકૃત ઉપર પરજ્યું તેમ" - કેશવદાસ (ઉક્ત ચાદી ૫૦ ૫૧)
- (૬) "કરો પ્રાકૃત શુ પ્રીતમાં શુ ઉપાગી એહ" - શામલમટ્ટ (ઉક્ત ચાદી ૫૦ ૫૨)

‘ગુજરાતી’ કે ‘ગુજરાતી યોદ્ધો’ ના અર્થમાં આ૦ હેમચંદ્રે ‘ગુજર’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેકવાર કર્યો છે. પરંતુ ભાષા માટે ‘દેશીરાગ’ અને ‘મેઘો’ અર્થનો ‘ગુર્જરી’ શબ્દ અર્થમાં વપરાયેલા ‘ગુર્જરી’ નો પ્રયોગ સૌથી પ્રથમ કોણે કર્યો છે તે જાણવાનું સાધન નથી. ઉક્ત ‘ગુર્જરી’ શબ્દનો સંબંધ ગુજ્જર લોકો વા ગુજ્જરદેશ સાથે છે એટલે રાગ માટે જેમ ‘ગુર્જરી’ શબ્દ વપરાયો છે તેમ ભાષા માટે એ શબ્દ તે વ્યક્તે કેમ નહીં વપરાયો હોય? એ શોધનીય તો સ્વર્ગ જ.

જે માટીમાંથી ઘડો નીપજતો હોય તે માટીને અંતિમ માટી કહો કે ‘ઘડો’ કહો એ બધું સરખું છે તેમ હેમચંદ્રના સમયની ‘અંતિમ

૧૮૪ “ગુજરદલમ્મિ” — ગૂર્જરસૈન્યે — પ્રા૦ દ્વયા૦ સર્ગ ૬ શ્લો૦ ૫૧.

“લજ્જિરગુજરેહિ” — લજ્જનશીલા ચે ગુર્જરાઃ તૈઃ — સર્ગ ૬ શ્લો૦ ૬૫.

“ગુજરલોઓ” — ગૂર્જરલોકઃ — સર્ગ ૬ શ્લો૦ ૬૮.

૧૮૫ હિંદીશબ્દસાગરમાં ‘ગુર્જરી’ રાગનો પરિચય આ પ્રમાણે છેઃ “ભૈરવ રાગકી સ્ત્રી। યહ સંપૂર્ણ જાતિકી રાગિની હૈ। હિંસમેં તીવ્ર મધ્યમ ઔર શેષ સ્વ સ્વર કીમલ લગતે હૈ। યહ રામકલી ઔર હલિતકો મિલા કર બનતી હૈ। હિંસકે ગાને કા સમય દિનકો ૧૦ ઢંઢસે ૧૬ ઢંઢ તક હૈ।

ગુર્જરીનો ઘોજો અર્થ — “ગુજરાત દેશકી સ્ત્રી” પણ તે કોશમાં આપેલો છે.

૧૮૬ ફારસી ભાષામાં ‘ગુજરી’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે. તેનો અર્થ ‘મેઘો’ છે “વહ વાજાર જો પ્રાયઃ તીસરે પ્રહર સહરકીકે કિનારે લગતા હૈ” આ અર્થ ‘ગુજરી’ શબ્દનો છે (જુઓ ઉર્દૂ-હિંદીકોશ-હિં.) ફારસી ભાષામાં ‘નિકાસ-ગતિ। નિવાહ-કાલક્ષેપ, પૈઠ-પહુચ-પ્રવેશ”। અર્થમાં નરજાતિવાલો ‘ગુજર’ શબ્દ છે અને એવા જ અર્થવાળું ‘ગુજરના’ ક્રિયાપદ છે અને એને મઘ્યો ‘ગુજરબસર’ વોલ પણ છે. પ્રસ્તુત ફારસી ‘ગુજર’ કોઈ સ્વતંત્ર જ શબ્દ છે કે એનો સંબંધ ‘ગુર્જર’ પદ સાથે છે એ વિચારણીય સ્વર્ગ.

અપર્યાય' ના નામથી સૂચવ્યાં. મારા અર્થી માર્દાને સ્થાને છે અને તે, મારામાં અસ્તિત્વના અર્થને અંતઃપ્રાપ્તિ કરાતી ગુજરાતી 'પણ' ને સ્થાને છે. અર્થી ૬ 'કર્મ' ગુજરાતી 'ને' 'કારણ' શબ્દથી વહેંચા કરતાં અસ્તિત્વના અર્થને અંતઃપ્રાપ્તિ નીચે 'કાર્ય' શબ્દથી વહેંચી ૬ કરતાં સુધાર મારે છે. મારે જ અર્થી છે તેમજ 'અપર્યાય' ના મારા નીચે વર્ણવેલી મારાને 'અંતિમ અપર્યાય' ને વહેંચે 'કર્મ' ગુજરાતી 'પણ' વિશિષ્ટ નામ આપું છું.

૭૫. ધર્મચોરસોર નામના એક જનાચાર્ય વ્યાસના સંસ્કારમાં દયાતા દતા. તેમના શિષ્યે તેમની સ્તુતિ ને વ્યક્તની ગુજરાતીનાં પ્રચલિત ભાષામાં રચેલી છે. તેમાં 'ગુજરાતી' ચાપીનો નમૂનો ની પાસે નીચેનાં વચો વહેંચવામાં છે :

“ ગુજરાતી ધોરતી ચાલુ પ્રિય ! મણુ મણોરથ પૂર ।
 દેસના સુણો મુદાવણી વેદવિણુ જસમૂર ॥ ૭ ॥
 મહિયતિ વિમલ સવલ જલ, વય પહોતો આસોય માસ
 ધર્મમૂર-કેરતું ચિત્ત જિમ્મ વય નિમ્મલ ઠિડ આગાસુ ॥ ૮ ॥

૬૮૭ મારાવ્યાટ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત મયેલા પાટળના મંદારોના મુલિપત્રમાં પૃ. ૩૬૬-૩૬૭-૩૬૮-૩૬૯-૩૭૦ ऊपर श्रीधर्मचोरसोर अधया धर्मसूरीनी स्तुति છે. તેમાં તેમનો પરિચય આપેલો છે. ને સ્તુતિ-પરિચય તેમના શિષ્ય રવિવ્રમે રચેલો છે.

૬૮૮ આ વચો ને જ મુલિપત્રમાં પૃ. ૩૭૧ ऊपर છે. તે, 'વારહ નાવડ-દ્વાદશ માસ અપર્યાય' નામની ધર્મમૂરિસ્તુતિમાં ૭-૮ માં છે. તેનું વર્તમાન ગુજરાતી વચ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગુજરાતી ધોરતી ચાલો પ્રિય મુજ મનોરથ પૂર ।
 દેસના સુણો મુદાવણી વેદવેદે યશઃસૂર ॥
 મહિયતિ વિમલ સવલ જલ, વે પહોતો આસો માસ
 ધર્મમૂરિકેરું ચિત્ત જેમ વે નિમ્મલ વિણુ આગાસ ॥

વારમા સૈકાની આ ભાષા ઝગતી ગુજરાતી નથી એ કોણ કહી શકશે ?

૭૬ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સમયની ઝગતી ગુજરાતીને વ્યાકરણ દ્વારા નિયંત્રિત કરવા જે જે નિયમો આપ્યા છે તે વચાનું હેમચંદ્રનું ઝગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ અહીં સવિસ્તર આલેખન આવશ્યક છે, કારણ કે અહીં તે નિયમોની તુલના દ્વારા જ વારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા સુધીની ગુજરાતી પદ્ય કે ગદ્ય એવી કતિપય કૃતિઓની ભાષાનું અવલોકન કરવાનું છે :—

સ્વરપરિવર્તન (૧) પ્રાચીક સ્વરપરિવર્તન

(હેમચંદ્રનાં સૂત્રોનાં અંકો)
૮-૪-૩૨૯

‘અ’ નો આ—કાઞ, કાઞ (કાઞ)
‘ઈ’ નો ઇ—ઘીણ, ઘેણ (ઘીણા)
‘ઉ’ નો અ, આ—વાહ વાહા, વાહુ (વાહુ)
‘ઋ’ નો અ, ઇ, ઊ—તણ, તિણ, તુંણ (તૂણ)

પટ, પિટ, પુટ (પૂટ)

સુક્તિ, સુશ્વ (સુશ્વત)

[પાલિ, આર્યપ્રાકૃત કે અર્ધમાગધીમાં ‘ઋ’ નો ઉપયોગ સમૂહમાં નથી ત્યારે અપભ્રંશમાં તેનો ઉપયોગ પ્રચલિત થાય છે જો કે તે પણ વિરલ છે.]

૧૮૯ વૈદિકસંસ્કૃતમાં અને પાણિનીય સંસ્કૃતમાં ‘ઋ’ સ્વરનો પ્રયોગ છે ત્યારે પાલિ, આર્યપ્રાકૃત, ધૌરસેનો, માગધી, પંજાબી અને ચૃત્તિકાપંજાબીમાં ‘ઋ’ સ્વરનો પ્રયોગ જ નથી. વળી પાણિનીય અપભ્રંશમાં ‘ઋ’ નો પ્રયોગ નાહુ થાય છે. તૂણ, સુશ્વત વગેરે એનાં ઉદાહરણો છે.

‘લ્’ નો ફલિ—વિલિજઓ, વિજઓ (વૂજ)

‘૫’ નો ફ, ફ—લિહ, લીહેં જેહ (રેલા)

‘ઓ’ નો અડ, ઓ—ગડી, ગોડી, (ગોડી)

લઘુ ઉચ્ચારણ

૮-૪-૪૧૦

(૨) લઘુ ઉચ્ચારણ

વ્યંજન સાથે મળેલા ‘૫’ અને ‘ઓ’નું લઘુ ઉચ્ચારણ થાય છે.

‘મુંવે’—(મુલેન)

દુલ્લહો—(દુર્લભસ્ય)

૮-૪-૪૧૧

પદને છેડે આવેલા ડં, ડું, હિં અને હં નું લઘુ ઉચ્ચારણ

થાય છે.

તુચ્છડં—(તુચ્છકમ)

તરહું—(તરુન્યઃ)

જેહિં—(યત્ર)

તળહં—(તળાનામ્)

વ્યંજનપરિવર્તન

(૩) અસંયુક્ત અને અનાદિસ્થ વ્યંજનનું પરિવર્તન

૧૧૦ ભાષામાં પ્રચલિત ‘લીંટી’ કે ‘લીટી’ અને ‘લીંટો’ કે ‘લીટો’ ના મૂળમાં પ્રસ્તુત ‘લીહ’ પદ છે, વધૂ+ટી—વધૂટી. કચ્છા+ટી—કચ્છાટી (કાછડી) પ્રામ+ટી—પ્રામટી (ગામડી) વગેરેની માફક ‘લીહ’ ને સ્વાર્થિક ‘ટી’ લગતાં ‘લીહટી’ પદ થાય અને તે દ્વારા લીટી, લીંટી, લીટો અને લીંટો એ વધાં પદો આવે છે. વધૂટી વગેરે માટે જુઓ અભિધાન—ચિંતામણિ કાં. ૩ શ્લો. ૬૦ તથા ૩૩૯.

૧૧૧ “‘એ’ ‘સોત’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘૫’ અને ‘ઓ’ એકમાત્રિક છે એટલે હસ્ત છે.” એમ પોતાના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં આચાર્ય શુભચંદ્ર જણાવે છે તેમ અહીં ‘મુંવે’ અને ‘દુલ્લહો’ વગેરે પ્રયોગોમાં વપરાયેલા ‘૫’ અને ‘ઓ’ લઘુઉચ્ચારણવાળા એટલે હસ્તરૂપ છે એમ સમજવાનું છે.

૧૧૨ ચાલુ ગુજરાતીમાં—જઈ, જ્યાં, જહિં વગેરે પ્રયોગો પ્રચલિત છે. અને એ જ પ્રમાણે તહિં, કહિં, અહિં વગેરે પણ છે.

૮-૪-૩૯૬	{	‘ક’ નો ગ —	વિચ્છોહ ^{૧૩} (વિક્ષોભકર)
		‘લ’ નો ષ —	સુઘ (સુલ)
			મુઘ (મુલ)
		‘ત’ નો દ —	કવિદ ^{૧૪} (કથિત)
		‘થ’ નો ધ —	કથિદ (કથિત)
			સવધ ^{૧૫} (શપથ)
		‘પ’ નો વ —	સવથ (શપથ)
		‘ફ’ નો મ —	સમલ (સફલ)
૮-૪-૩૯૭		‘મ’ નો વૈ —	ભમર, ભવૈર (ભ્રમર)
૮-૪-૪૧૨		‘મ્હ’ નો મ્મ —	ગિમ્મ, ગિમ્હ (ગ્રીમ્મ)
૮-૪-૪૦૦		‘ય’ નો ઙ —	આવર્થો—આવહ (આપત)

૧૯૩ ચાહુભાષાના ‘કહ્યાગરો’ ‘કામગરો’ ‘નગીનગર’ વગેરે શબ્દમાં આવેલો અંત્ય ‘ગર’ અને ‘વિચ્છોહગર’નો અંત્ય ‘ગર’ એ વન્ને સમાન લાગે છે. ફારસીભાષામાં ‘કારીગર’ ‘શીશાગર’ ‘કલંદર’ વગેરે શબ્દોમાં જે અંતિમ ‘ગર’ છે તે પ્રત્યયરૂપ છે અને તેનો અર્થ ‘કરનેવાલા યા બનાવેવાલા છે’ ‘વિચ્છોહગર’નો અંતિમ ‘ગર’ અને ફારસીનો ઉક્ત ‘ગર’ પ્રત્યય એ બે વચ્ચે કાંઈ સામ્ય છે કે કેમ ? એ વિચારણીય છે. ‘વિચ્છોહગર’નો અંતિમ ‘ગર’ સં. ‘કૃ’ ઉપરથી આવેલા ‘કર’ નું ઉચ્ચારણાંતર છે. કર્મકર, સુસ્તકર, દુઃસ્તકર વગેરે એ વધા શબ્દોમાં વપરાયેલો અંત્ય ‘કર’ અને અપભ્રંશનો ઉક્ત ‘ગર’ એ વન્ને સમાન છે.

૧૯૪ ‘કથું’ ના અર્થમાં જે ‘કીધું’ પદનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત છે. તે ‘કીધું’ અને પ્રસ્તુત ‘કથિદ’ એ વન્ને પદો સરસાવવાં જેવાં છે. કથિદકં કથિઅઅં-કથિઅઅં-કીધઅં-કીધું.

૧૯૫ ‘સોગન’ ના અર્થમાં વપરાતો ‘સમ’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘સવહ’ એ વન્ને સરસાવી શકાય એમ છે. સવહ-સંવહ-સમ.

૧૯૬ “આપદ્-વિપદ્-સંપદાં દઃ ઙઃ” સૂત્રમાં આચાર્ય હેમચંદ ‘આપદ્’ વગેરેના અંત્ય ‘દ’ નો ‘ઙ’ કરવાનો ભલામણ કરે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ‘દ’

વિવયા-વિવઙ્ (વિપત્)

સંપયા-સંપઙ્ (સંપત્)

‘ર’ નો લોપ અને વધારો (૪) ‘ર’ નો લોપ

૮-૪-૩૯૮ સંયુક્ત વ્યંજનમાં પાછલ આવેલો ‘ર’ વિકર્યે લોપાય છે-પિય, પ્રિય (પ્રિય)

(૫) ‘ર’ નો વધારો

૮-૪-૩૯૯ કોઈ કોઈ પદમાં ‘ર’ વધારારૂપે આવી જાય છે-વાસ, ત્રાસ (વ્યાસ)

કેટલાક શબ્દો (૬) કેટલાક શબ્દો

૮-૪-૪૦૨	જેહ ^{૧૯}	(યાદશ)	જેહવું-જેવું
	તેહ	(તાદશ)	તેહવું-તેવું

જું ‘૩’ ઉચ્ચારણ થાય કેવી રીતે? ‘દ’ અને ‘૩’ માં ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ભેદ પળ સામ્ય નથી. મને લાગે છે. કે—

સંપદા—સંપયા-સંપય-સંપઙ્.

વિપદા—વિવયા-વિવય-વિવઙ્.

આપદા—આવયા-આવય-આવઙ્

આ પ્રકારે ‘સંપઙ્’ વગેરે શબ્દો નીપજાવવા ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશેષ સંગત માટે છે.

૧૯૭ પ્રસ્તુત ‘ર’ નો વધારો વૈદિક પ્રયોગોમાં પણ થયેલો છે ત્યારે પાણિનીય સંસ્કૃતમાં એવા ‘ર’ વધારાવાળા પ્રયોગો ઉપલબ્ધ નથી. વૈદિકપ્રયોગો માટે જુઓ પૃ. ૫૮ કંઠિકા [૧૭] પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાન.

૧૯૮ ‘યાદશ’ વગેરે ऊपरથી ‘જેહ’ ‘જેહવું’ કે ‘જૈસા’ પદ લાવવા માટે નીચેનો ક્રમ સુષ્ટિત માટે છે :

કેટલાક નિપાતો (૭) કેટલાક નિપાતરૂપ દેશ્ય શબ્દો—

હેમચંદ્રે કલ્પેલાં પદો: અર્થ:

૮-૪-૪૨૧	વુન્ન	(વિપ્રળ)	વિષાદયુક્ત
	વુન્ન	(ઉક્ત)	કહેલું
	વિન્ન	(વર્ત્ત)	વચ્ચે-મારગમાં
૮-૪-૪૨૨	ધંધલ	(ધૈર્વૈટ)	શગડો
	વહિલું	(શીઘ્ર)	વહેલું-શીઘ્ર
	વિટ્ઠાલ	(અસ્પૃશ્યસંસર્ગ)	વટાલ-અસ્પૃશ્યસંસર્ગ
	દ્રવક	(ભય)	હર-ભય
	અપ્પણ	} (આત્મીય)	આપણું
	અપ્પણતું		
	દ્રેહિ	(દ્રષ્ટિ)	દ્રષ્ટિ-નજર
	નિચ્છ	(ગાઢ)	અસર કરે તેવું
	સડ્ડલ	(અસાધારણ)	અસાધારણ
	કોડ, કુડ	(કૌતુક)	કોડ
	લેડું	(ક્રીડા)	ક્રીડા-ખેલ

૨૦૨ ‘વચ્+ત’ની દશામાં ‘વ’ નો ‘વુ’ થતાં ‘વુક્ત’ થાય અને એ દ્વારા ‘વુત્ત’ને સાધી શકાય અથવા ‘પ્રોક્ત-પોક્ત-પુત્ત-વુત્ત’ એમ બને.

૨૦૩ . કૃત્- ?

૨૦૪ ‘પયમિલ’ (પ્રથમ) પદ સાથે ‘વહિલ’ ને સરખાવી શકાય એમ છે. પયમિલ-પહમિલ-પહિલ-વહિલ-પ્રથમનું-વહેલું-વહેલું-શીઘ્ર.

૨૦૫ સંસ્કૃત ‘ક્રીડા’ વા ‘ખેલ’ પદ સાથે ‘લેડું’ ને સરખાવી શકાય. “ક્રીડા લેલા ચ કૂર્દનમ્”-અમર૦ નાટ્યવર્ગ કાં ૧ શ્લો ૩૩.

રવળ્	(રમ્ય)	રમ્ય—સુંદર
દક્ષરિ	(અદ્ભુત)	આશ્ચર્ય
હેલિટ્	(હે સગ્ધિ !)	હે+આલિ !—હે સગ્ધિ !
		—ળિ !

જુલંજુલં (પૃથક્-પૃથક્) જુલંજુલં

૨૦૩ 'રમ્ય' અને 'રવળ' કરતાં 'રનળ' અને 'રવળ' એ બે શબ્દો વચે વિશેષ સમાનતા છે.

૨૦૪ હેમચંદ્ર 'હે સગ્ધિ !' શબ્દનો 'હેલિ' શબ્દ યનાવવાની ભલામણ કરે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની રીતે જોતાં 'હે સગ્ધિ' અને 'હેલિ' એ બે પદો વચે અક્ષરમાન્ય નથી તેથી 'હે સગ્ધિ' નું 'હેલિ' થાય જ કેવી રીતે? 'સગ્ધિ' અર્થનો સૂચક 'આલિ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. 'હે+આલિ' અને 'હેલિ' એ બે વચે અર્થનું અને અક્ષરનું એમ બંને રીતે સમાનપણું પણ છે તેથી હે+આલિ' કપરથી કોઈ રીતે 'હેલિ' પદને લાવવું અધિક મુશ્કેલી જણાય છે.

અથવા

સં. એતન્—ગ્રા. એત. એ 'એત'ને સ્વાર્થિક ક્ષ (૮-૨-૧૬૪) પ્રત્યય લગાડતાં 'એતિ' પદ થાય, તેનું ધીજું ટ્ચારણ 'એટ્' પણ થાય; એ 'એટ્' કપરથી ભાષાનો 'એલો' શબ્દ આવેલો છે. એલો એટલે એ-પેલો. 'એલ' આમ આવ 'એલી' આમ આવ 'વગેરે વાક્યોમાં 'એલ' તથા 'એલી' નો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે. 'હે+એટ્'—'હેલિ' એ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત 'હેલિ' ને સાચી શકાય.

૨૦૮ 'પૃથક્-પૃથક્' શબ્દનો આદેશ, 'જુલંજુલ' છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે. અક્ષરપરિવર્તનના નિયમો જોતાં કોઈ પણ રીતે 'પૃથક્-પૃથક્' નું 'જુલંજુલ' એવું રૂપાંતર સંભવે નહીં. હેમચંદ્રનું કથન માત્ર અર્થની દૃષ્ટિ સંગત કરી શકાય. અક્ષરપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ તો 'યુતંયુત' શબ્દ દ્વારા 'જુલંજુલ' શબ્દ સાધી શકાય. હેમચંદ્રનાયકસંગ્રહ કાં. ૨ શ્લો. ૧૮૬ માં 'પૃથક્' અર્થનો વાહક 'યુત' શબ્દ હેમચંદ્ર નોંધે છે. "યુતઃ અન્વિતં પૃથક્" પ્રસ્તુત 'યુત' શબ્દ દ્વારા 'એકમેક' 'અગમ્ય' (હે. ૮-૩-૧) ની પેઠે 'યુતંયુત' ને સાધિએ તો તે દ્વારા 'જુલંજુલ' પદ સ્વાભાવિકપણે આવી શકે. પ્રસ્તુત 'યુતંયુત' કે 'જુલંજુલ' પદની સાથે તત્સમાનાર્થક ફારસી 'જુલાજુલા' શબ્દનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે કે કેમ એ જલ્પ વિચારણીય છે.

નાલિઝ	}	(મૂઢ)	મૂઢ
વઢ			
નવેલ		(નવ)	નોલું-અનોલું
દડવડ		(અવસ્કન્દ)	ફાટ અથવા ધાડ-ધાડું
છુદુ		(યદિ)	જો
મઘ્મીસી		(મા મૈષી:)	ન વી-ભય ન પામ

૨૦૯ ‘નાલિઝ’ અને ‘વઢ’ એ વન્ને પદો ‘મૂઢ’ પદના સમાનાર્થી છે. તેમાં ‘નાલિઝ’ અને ‘મૂઢ’ વચ્ચે લેશ પળ અક્ષરસામ્ય નથી. એવી ‘નાલિઝ’ માટે મૂળરૂપે ‘મૂઢ’ પદને ન કલ્પાય. અનાર્ય-અનારિય-અનાલિય-નાલિઝ આ રીતે કદાચ ‘નાલિઝ’ પદ આવ્યું હોય. ભાષાનો ‘અનાડી’ અને પ્રસ્તુત ‘નાલિઝ’ એ વચ્ચે સમાન અર્થના વાહક છે. અથવા “નાલીક: અજ્ઞે” इत्यादि कहीने आचार्य हेमचंद्रે સં० ‘નાલીક’ શબ્દનો ‘અજ્ઞ-મૂર્ખ’ અર્થ પળ નોંધેલો છે (અનેકાર્થ કાં० ૩ શ્લો० ૫૨) એ કપરથી એ સં० ‘નાલીક’ અને પ્રસ્તુત ‘નાલિઝ’ એ વચ્ચે સરસામળી થઈ શકે એમ છે અને ‘મૂઢ’ તથા ‘વઢ’ એ બે વચ્ચે જે અક્ષરસામ્ય છે તે સ્પષ્ટ છે. એથી ‘વઢ’ ની સાધનામાં ‘મૂઢ’ પદનો ઉપયોગ કરવાનો વાધ નથી.

૨૧૦ ‘નૂતન’ની પેઠે ‘નવીન’ અર્થનો ઘોતક સં० ‘નવ’ શબ્દ પળ છે. નવ+ક (ક-સ્વાર્થિક)-નવક. પ્રસ્તુત ‘નવક’ અને આ ‘નવલ’ એ બે વચ્ચે વિશેષ સામ્ય છે.

૨૧૧ “સત્થાવત્થહં આલવણુ સાહુ વિ લોડ કરેહ ।

આદત્તહં મઘ્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેહ ॥”

અર્થાત્ “લોકો, સ્વસ્થ અવસ્થાવાલાઓને તો સારી રીતે બોલાવે ચલવે છે પરંતુ સજ્જન તો તે કહેવાય કે જે દુઃખીઓને પળ અભયવચન દે” એ અર્થવાળા ઉક્ત પદમાં ‘અભયવચન’ માટે ‘મઘ્મીસડી’ શબ્દ છે. હેમચંદ્ર ‘મા મૈષી:’ ક્રિયા-પદ સાથે પ્રસ્તુત ‘મઘ્મીસડી’ને સરસાવે છે અને એ જ ક્રિયાપદ દ્વારા ‘મઘ્મીસા’ પદને સાધી બતાવે છે. મને લાગે છે કે મા + મીષા-મામીષા ‘મઘ્મીસા’ એ રીતે નામ દ્વારા પ્રસ્તુત ‘મઘ્મીસા’ નામને સાધવું વિશેષ યોગ્ય છે. મીતિ, મય અને મીષા એ ત્રણે શબ્દો ‘મય’ અર્થના સૂચક છે. એથી મા+મીષા દ્વારા ‘મઘ્મીસા’ને સાધવાની રીત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પળ અવાધિત છે. ‘મઘ્મીસા’ને સ્વાર્થિક ‘ડ’ લાગતાં છીલ્છી ‘મઘ્મીસડી’ પદ સાધવું સુલભ છે.

જાતિઓ (ય્ પ્ ણ તન્ તન્) જે જે જોયું તે તે
તરફ રાચવાની છૂતિ

અનુકરણ શબ્દો (૮) શબ્દાનુકરણ

૮-૪-૨૨૩

છટ્ઠ

‘ છટ્ટ-છટ્ટ ’ શબ્દનું અનુકરણ

વત્સાહ

જાતી વળ્લે ‘ વત્તરક વત્તરક ’

ચેશાનુકરણ

ચતા વળિનું અનુકરણ

પુલ્લિઅ

વંદગાના જેવી ચપલ્લાચાલી

ચેશાનું અનુકરણ

ઉદ્દેશ્ય ઉચ્ચેશ—ઉચ્ચું અને વેસનું ક્રિયાનું અનુકરણ

પાદપૂરકો

(૯) અર્થ વિનાના પાદપૂરક યદો

૮-૪-૨૨૪

કોં

૨૧૨ મં. ચદ + રહિ + યા = ચદરહિયા—પ્રા० જરહિયા, પ્રસ્તુત ‘ જાદ-રહિયા ’ અને પ્રા० ‘ જરહિયા ’ વચ્ચે સરસામગી કરી શકાય એમ છે.

૨૧૩ ‘ જરહિયાદિયા ’ એવું એક સંસ્કૃત પદ છે. જરહિ રે—(રે આય) જાહિ રે—(રે જા) જે ક્રિયામાં ‘ રે ! ધાય, રે ! જા ’ એવું ચારવાર વહેવું પડે તે ક્રિયાનું નામ ‘ જરહિયાદિયા ’ ક્રિયા વહેવાળ. આ શબ્દમાં યે વિચારપદોનો સમાવેશ થયેલો છે જે અપવાદરૂપ છે. ‘ મયૂર્વર્ણસંકેત્યાદયઃ ’ (૩-૧-૧૧૬ હેમ०) એવું મૂળ એવા અથવા અપવાદભૂત સમાવેશ માટે છે. માપાનો ‘ આલરોજાલરો ’ કે ‘ અલરજલર ’ શબ્દ ટકા ‘ જરહિયાદિયા ’ નો અર્થ ઠીક રીતે વર્તાવે છે. જેમ ‘ જરહિયાદિયા ’ શબ્દ ક્રિયાપદોનો વળેલો છે તેમ પ્રસ્તુત ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ શબ્દ પણ યે વિચારપદો દ્વારા રાખાયેલો છે. જે ક્રિયામાં ‘ ઝટ ’ અને ‘ વેસ ’ એમ ચારવાર વહેવું પડે તથા વરવું પડે તે ક્રિયાનું નામ ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ છે. ‘ ઉદ્દે ’ ‘ ઉચ્ચિય ’ ઇતિ યસ્માં ક્રિયાયાં તા ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ ક્રિયા—‘ ઉદ્દે ’ છટ્ટે ઝટ-ઝમો થા, ‘ ઉચ્ચિય ’ છટ્ટે વેસ-વેસી જા, એમ યોજા પુરુષના એકવચનરૂપ ‘ ઉદ્દે-ઉચ્ચિય ’ એ યે ક્રિયાપદો દ્વારા પ્રસ્તુત ‘ ઉદ્દેશ્ય ’ શબ્દને સાધવાનો છે. ‘ વેસ ’ એ ‘ ઉચ્ચિય ’ નું જ ઉચ્ચારણાંતર છે. મં. ઇતિષ્ઠ + ઉચ્ચિય—પ્રા० ઉદ્દે + ઉચ્ચિય—ઉદ્દેશ્ય—ઉદ્દેશ.

૨૧૪ “ પુણ્ય એવંદં મિં સર્વે યદ્ ભૂતં યદ્ માયમ્ ”—થેતાશ્રોષ ૩, ૧૫. ૧

“ ‘ મિં ’ ઇતિ વાપયાર્થકારે ”—(આપદ્યકટ્ટીકા પૃ० ૨૪૪ આ० સ०)

ટકા ‘ મિં ’ અને પ્રસ્તુત ‘ યદ્ ’ વચ્ચે તુલના કરી શકાય એમ છે.

અવ્યયો	ચાહું	(૧૦) અવ્યયો	(કથમ્)	કેમ કિમ
૮-૪-૪૦૧	કેમ	કિમ	કિહ	કિધ
	જેમ	જિમ	જિહ	જિધ
	(યથા)	જેમ જિમ		

૨૧૫ ‘થા’ અને ‘મ’ વચ્ચે કશું જ સામ્ય નથી તેથી ‘થા’ નો ‘મ’ લોલય જ કેમ? એ જોતાં ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ‘યથા’ દ્વારા ‘જેમ’ સાધી શકાય તેમ નથી. ‘યથા’ નો અર્થ જોતાં મને લાગે છે કે સં. ‘યદ્ + ઇવ—’ યદિવ પ્રા. જઇવ—જઇવૈ—જઇમ—જેમ. આ પ્રકારે ‘જેમ’ ને સાધવાનાં આવે તો અર્થ અને અક્ષરપરિવર્તન એ વન્ને પ્રકારે કશું બાધક જણાતું નથી. ‘યથા’ એટલે જે પ્રકારે—જે રીતે. ‘યદિવ’ એટલે જેની પેઠે—જે રીતે—(યત્—એટલે જે. ઇવ—પેઠે.) આ જ પ્રકારે—

તદ્ + ઇવ—તદિવ—તઇવ—તઇવૈ—તઇમ—તેમ.

ક + ઇવ—કઇવ—કઇવૈ—કઇમ—કેમ. વગેરેને પણ સાધી શકાય.

અથવા

યદ્ + એવ—યદેવ—જએવ—જએવૈ—જેવ—જેમ.

તદ્ + એવ—તદેવ—તએવ—તએવૈ—તેવ—તેમ.

ક + એવ—કએવ—કએવૈ—કેવ—કેમ. એ રીતે પણ સાધી શકાય.

યદેવ એટલે જે આ રીતે.

તદેવ—તે આ રીતે.

કએવ—કે આ રીતે.

	તેમ તિમ તિહ તિમ્મ	}	(તયા)	તેમ તિમ
૮-૪-૪૦૪	જેલ્યું જત્તુ	}	(યત્ર)	ઝ્યાં
	તેલ્યુ તત્તુ	}	(તત્ર)	ત્યાં
૮-૪-૪૦૫	કેલ્યુ ણ્યુ		(કુત્ર) (અત્ર)	ક્યાં અહીં
૮-૪-૪૦૬	જામ જાઝં જામહિં	}	(યાત્રત્)	ઝ્યાંસુધી
	તામ તાઝં તામહિં	}	(તાત્રત્)	ત્યાંસુધી
૮-૪-૪૦૯	ઔરોપ્પર		(અપરસ્પર)	પરસ્પર-અરસ્પરસ

૨૧૬ 'જહિં' અને 'જેલ્યુ' એ બન્ને પદોનો અર્થ 'ઝ્યાં' (યત્ર) છે. વર્તમાન ગુજરાતીમાં 'જહિં' અને તેનું ઉચ્ચારણાંતર 'જઙં' પ્રચલિત છે ત્યારે પંજાબીભાષામાં 'જિત્યે' અને મારવાડી ભાષામાં 'જઠે' એ બન્ને 'ઝ્યાં' અર્થના વાહક છે અને તે બન્ને પ્રસ્તુત 'જેલ્યુ' નાં ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે અને 'જેલ્યુ' પદ પળ સં० ચત્ર ગ્રા० જલ્થ સાથે સરસાવી શકાય એવું છે.

૨૧૭ હેમચંદ્ર, 'પરસ્પર' શબ્દની આદિમાં 'અ' ઝમેરી પ્રસ્તુત 'અવરોપ્પર'ને સાધે છે. મને લાગે છે કે એમ કરવા કરતાં 'અપર' અને 'પર' એ બે શબ્દો દ્વારા 'અવરોપ્પર' શબ્દને સાધવો એ સુગમતાવાળી રીત છે.

८-४-४१४	प्राउ प्राइव प्राइम्व पमिम्व	}	(प्रायः)	प्रायः-प्राये
८-४-४१५	अनु अनह	}	(अन्यथा)	वीजी रीते
८-४-४१६	कउ कहन्तिहु	}	(कुतः)	क्यांथी
८-४-४१७	तो	{	{ (ततः) (तदा)	तेथी त्यारे
८-४-४१८	एम्ब पर समाणु ध्रुवु मं मणाउ	(एक्म्) (परम्) (समम्) (ध्रुक्म्) (मा) (मनाक्)	ऐंमं पण साये ध्रुव मा मणा	
८-४-४१९	किर अहवइ दिवे सहुं नाहिं	(किल) (अथवा) (दिवा) (सह) (नहि)	निश्चय अथवा दिवस साये नहों	

૮-૪-૪૨૦	પચ્છઙ્	(પશ્ચાત્)	પછી
	એવ્ઙ્	(એવમેવ)	એમ જ
	જિં ^{૨૧}	(એવ)	જ
	એન્વાહિં	(ઇદ્રાનીમ્)	હમણાં
	પચ્છલિટ	(પ્રત્યુત)	આમ નહીં ને આમ
	એત્તહે	(ઇતમ્)	અહીંથી
૮-૪-૪૨૬	પુણુ	(પુનઃ)	વઢી
	વિણુ	(વિના)	વળ-વિના
૮-૪-૪૨૭	અવસેં } અવસ	(અવસ્યમ્)	અવસ્ય
૮-૪-૪૨૮	એક્કસિ	(એકશઃ)	એકવાર
૮-૪-૪૩૬	એત્તહે	(અત્ર)	અહીં
	તેત્તહે	(તત્ર)	તહીં
	જેત્તહે	(યત્ર)	જહીં
	સન્નેત્તહે	(સર્વત્ર)	સર્વત્ર-બધે
	કેત્તહે	(કુત્ર)	કહીં
૮-૪-૪૪૪	નં } નહ નાહ નાવઙ્ જણિ જણુ	(ન)	હવ-પેટે

હવ-પેટે-જાણે

૨૧૧ અવેસ્તાની ભાષામાં 'હિ' ને વદહે 'જી' બોલ અનેકસ્થલે (સ્થોર. ૫૦. ૩૫, ૧૧૫, ૨૪૧,) વપરાયો છે. પ્રસ્તુત 'જિ' અને અવેસ્તાનો 'જી' એ ઘણે કદાચ એકમૂલક હોય. પ્રાકૃતભાષામાં 'હિ' ના અર્થે 'ચિઝ' પદ વપરાય છે. 'જિ' 'જી' અને 'ચિઝ' એ ત્રણેમાં ઘણી સમાનતા છે.

૨૨૦ 'નં' સાથે સરલાવી શકાય એવો 'પેટે' અર્થનો 'નં' શબ્દ વેદમાં પણ વપરાયો છે. જુઓ ૫૦. ૭૪ કંઠિકા [૫૧]

૮-૪-૪૪૫ (૧૧) શબ્દોની જાતિ ઈર્ષ્યસ્થિત નથી એટલે નર-જાતિનો શબ્દ નાન્યતરમાં પણ વપરાય છે, નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નરજાતિમાં પણ વપરાય છે. નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નારીજાતિમાં પણ આવે છે.

(કુમ્ભાઃ)	નર૦	નાન્યત૦ કુમ્ભઈ
(અન્ત્રાણિ)	નાન્યત૦	નર૦ અબ્મા
(અન્ત્રાણિ)	,,	નારી૦ અન્ત્રાડી
(શાખાઃ)	નારી૦	નાન્યત૦ ડોલઈ

૮-૪-૪૪૭ (૧૨) ક્રિયાપદમાં વપરાયેલા વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો ભૂતકાળને સૂચવે છે અને ભૂતકાળના પ્રત્યયો વર્તમાનકાળને સૂચવે છે.^{૨૨૪}

૮-૪-૪૪૬ (૧૩) શૌરસેની ભાષામાં જે જે વિધાનો સૂચવ્યા છે તેમાંનાં ઘણાંક, આ ભાષામાં પણ સમજવાનાં છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે શૌરસેની ભાષામાં જે યાસ વિધાનો બતાવ્યાં છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧ ‘ત’ નો ‘દ’, ૨ ‘ન્ત’ નો ‘ન્દ’, ૩ ‘ય’ નો ‘ય્ય’ કે ‘ઝ’, ૪ ‘ય’ નો ‘ધ’ કે ‘હ’ ૫ ‘હ’ અવ્યયના ‘હ’ નો

૨૨૧ જુઓ પૃ. ૭૦ [૪૧]

૨૨૨ ભાષાનો ‘આંતરડી’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘અન્ત્રાડી’ એ બન્ને તદ્દન સમાન છે. ‘અન્ત્રાડી’ એટલે આંતરડાં.

૨૨૩ ભાષાનો ‘ઢાલ્’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘ઢાલઈ’ એ બન્ને પદો વચ્ચે સર્વથા સમાનતા છે. મૂળ “દલ વિશરણે” અર્થાત્ ‘દલ’ ધાતુ દ્વારા એ શબ્દ સંધાયો છે.

૨૨૪ જુઓ પૃ. ૫૩ [૫] તથા પૃ. ૭૦ [૪૧]

વિકલને ‘ધ’ અને ત્રીજા પુત્ર્યના વહુવચનને સૂચવતા ‘દ’ પ્રત્યયને વડલે વિકલને ‘ધ’.

ઉક્ત પાંચ વિધાનોમાંનું પહેલું અને ચોથું વિધાન તો હેમચંદ્રે પોતે

‘શૌરસેનીવત્’ અહીં સ્વીકારેલું જ છે.—(જુઓ યંજનપરિવર્તન નિયમ ૩ પૃ. ૧૮૯ કવિદ, સ્વચ) શૌરસેનીનાં સૂત્રનો આશય

વિધાનો ઉપરાંત સાધારણ પ્રાકૃતમાં જે જે વિધાનો તેમણે વતાવ્યાં છે તે પણ પ્રસ્તુત ભાષામાં જ છે. એ હકીકત આ “શૌરસેનીવત્” (૮-૪-૪૪૬) સૂત્ર સૂચવે છે. કારણ કે શૌરસેનીના પ્રકરણમાં “દેવં પ્રાકૃતવત્” (૮-૪-૨૮૬) એવું કહી આવ્યા છે.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ માગધી, પૈશાચી કે ચૂલ્લિકાપૈશાચી સાથે હેમચંદ્રે વતાવેલી પ્રસ્તુત અપભ્રંશનું સામ્ય નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને શૌરસેની સાથે છે, એનો આશય આ “શૌરસેનીવત્” સૂત્રનો છે. વળી, આ સૂત્રદ્વારા કોઈ એવું વિધાન કરે કે હેમચંદ્રે વતાવેલું અપભ્રંશ, શૌરસેની-અપભ્રંશ છે તો તે વરાવર નથી.

હેમચંદ્ર, પોતાના સમયની લોકવ્યાપક ભાષાનું વ્યાપક વ્યાકરણ વનાવે છે. ઇટલે તેમના સમયમાં પ્રવર્તતી વ્યાપક ભાષાનાં જે જે વ્યાપક લક્ષણો છે તે, તેમણે સૂચવ્યાં છે. પરંતુ તેમણે શૌરસેન અપભ્રંશ, પૈશાચ અપભ્રંશ વગેરે કોઈ એકદેશીય ભાષાનાં લક્ષણો સૂચવતા પ્રયાસ કર્યો હોય એવું સૂચન તેમના વ્યાકરણમાંથી મળતું નથી. તેમને કોઈ એકદેશીય ભાષા જ જણી હોત તો “સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયોઽપભ્રંશો”-(૮-૪-૩૨૯) સૂત્રમાં તેઓ ‘અપભ્રંશ’ એવો સામાન્ય શબ્દ જ ન મૂકત; કિન્તુ કોઈ વિશેષ શબ્દનું સૂચન કરત. વળી, એ સૂત્રની વૃત્તિમાં “‘પ્રાયઃ’-ગ્રહણાત્ વસ્ય અપભ્રંશો વિશેષો વસ્યતે તસ્યાપિ કચિન્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવત્ કાર્યં ભવતિ” એવી ભલામણ પણ ન કરત.

આ૦ હેમચંદ્ર ગુજરાતી છે એટલે તેઓ પોતે રચેલા વ્યાકરણમાં વ્યાપક અપભ્રંશમાં સમાયેલી એવી પોતાના સમયની અને પોતાના પ્રદેશની ભાષાનાં વ્યાપક લક્ષણો આપે એ સ્વાભાવિક છે અને એમ છે માટે તેમનાં એ લક્ષણોને વર્તમાન ગુજરાતીની અપેક્ષાએ જગતી ગુજરાતીનાં લક્ષણો કહું છું. વળી, તેમણે રચેલાં ઉક્ત પદ્યો અને બીજાં ઉદાહરણોથી પણ એમ જણાઈ આવે છે કે તેઓ પોતાના સમયની ગુજરાતી ભાષાને સમજાવી રહ્યા છે જેને મેં અહીં ‘જગતી ગુજરાતી’ નામ આપ્યું છે. હેમચંદ્ર બીજા કોઈ અપભ્રંશોનો નિષેધ નથી કરતા પરંતુ તે બાવત કશી ચર્ચા પણ નથી કરતા, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

નામવિભક્તિ (૧૪) નામની વિભક્તિઓ

અકારાન્ત નામ—નરજાતિ

	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા	ઉ, ^{૨૨૫} ઓ, ૦	૦ { ૮-૪-૩૩૧ ૮-૪-૩૩૨
દ્વિતીયા	ઉ, ૦	૦ { ૮-૪-૩૩૧ ૮-૪-૩૩૩
તૃતીયા	એળ, ^{૨૨૬} ઈ	હિં, ઈહિં { ૮-૪-૩૪૨ ૮-૪-૩૪૭ ૮-૪-૩૩૫

૨૨૫ નાનકો, રેવલો, ઘોડો, ગધેહો, વાજરો વગેરે પ્રયોગોમાં જો અંતિમ ‘ઓ’ છે તે જ આ પ્રત્યય છે. જ્યાં ૦ છે ત્યાં પ્રત્યયનો લોપ સમજવાનો છે. માળસ, કુંભાર, હુશાર વગેરે રૂપો હુસ પ્રત્યયવાળાં છે.

૨૨૬ મેં, તું, તેણે, માળસે વગેરે તૃતીયા વિમક્તિવાળાં રૂપોમાં જો અંતિમ ‘ઈ’ છે તે જ આ પ્રત્યય છે. કેળે, જેળે, એળે વગેરેમાં ‘એળ’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

ચતુર્થી સુ, સ્સુ, હો, ૦	હં, ૦	{ ૮-૪-૩૩૮ ૮-૪-૩૩૯
પદ્મમી ઢ, હે	હં	{ ૮-૪-૩૩૬ ૮-૪-૩૩૭
પટ્ટી સુ, સ્સુ, હો, ૦	હં	{ ૮-૪-૩૩૮ ૮-૪-૩૩૯
સપ્તમી ડ, દે	હિં	{ ૮-૪-૩૩૪ ૮-૪-૩૪૦
સંવોચન ૩, ઓ, ૦	હો, ૦	[૮-૪-૩૪૬

૮-૪-૩૩૦ (૧૫) '૦' એટલે અનેક પ્રયોગોમાં નામને પ્રયમા,

૮-૪-૩૪૪-૩૪૫ દ્વિતીયા, ચતુર્થી, પટ્ટી અને સંવોચનનાં વિભક્તિઓ નથી લાગતી પરંતુ તે તે વિભક્તિઓમાં નામનો અંતિમ દીર્ઘ સ્વર માત્ર હસ્ત થાય છે અથવા હસ્ત સ્વર માત્ર દીર્ઘ થાય છે :

		પ્ર૦ ગુ૦	નં૦
'ઢોહ'નું ઢોહ	પ્ર૦ ૫૦	(ઢોહ)	ઢવૅહ
'રેહ'નું રેહ	,,	(રેહ)	રેહા
'ઘોડ'નું ઘોડ	પ્ર૦ ૩૦	(ઘોડ)	ઘોડૅકૅ
'ઘગા'નું ઘગ	દ્વિ૦ ૫૦	(ઘગ-ઘોકહું)	ઘગા

૨૨૭ કૂલે, ઘરે, દરિયે કોરે સપ્તમી વિભક્તિવાળાં રૂપોમાં જો અંતિમ '૦' છે તે જ આ પ્રત્યય છે.

૨૨૮ મૂળ 'ઘવ' એટલે પતિ-ધર્મી. ઘવ+ઝઙ્ઠ-('ઝઙ્ઠ' સ્વાયિક) ઘવુઙ્ઠ-ઘવઙ્ઠ-ઘવઙ્ઠ-ઘોઙ્ઠ-ઘોઙ્ઠ. એવો પરિવર્તનક્રમ માટે છે.

૨૨૯ 'ઘોડક' નો 'ઓ' સંચૂત છે ત્યારે તે દ્વારા સંચાયેલા 'ઘોડા' નો 'ઓ' વિચૂત છે. વળી, 'ઘોડિયું' નો 'ઓ' સંચૂત છે. આ રીતે એક જ ગદ્યના સ્વરમાં ઉચ્ચારણની વિવિધતા ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે.

(૧૬) વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો લગતાં નામનો અંતિમ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે: દેવસુ, દેવાસુ

(૧૭) ૮-૪-૩૩૫ ત્રીજીના વહુવચ્ચનનો પ્રત્યય લગતાં નામના અંતિમ 'અ' નો વિકલ્પે 'એ' થાય છે: દેવહિં દેવાહિં, દેવેહિં

(૧૮) ૮-૪-૩૪૫ કેટલાક પ્રયોગોમાં પછી વિભક્તિમાં મૂળ લુપ્તવિભક્તિ નામ જ વપરાય છે. જેમકે; ગય (ગજ-ગજાનામ્)

(૧૯) ૮-૪-૪૨૨ સંવંધ વતાવવા માટે ગમે તે પદની પછી સંવંધસૂચક 'તણ' અને 'કેર' શબ્દો પણ વપરાય છે: પ્રત્યયો જસુ—કેરડું (જસ—કેરું—જેનું) અમ્હું—તણા

(અમતણા—અમારા)

(૨૦) ૮-૪-૪૨૫ 'તે માટે' એવો અર્થ વતાવવા સારૂ ગમે તે પદની પછી 'કેહિં', 'તેહિં', 'રેસિ', 'રેસિં', અને 'તણેણ' એ પાંચમાંનો ગમે તે એક શબ્દ મૂકાય છે:

તડ કેહિં—(તારા માટે)

અન્નહિ રેસિ—(અન્યને માટે)

વડતણહો તણેણ—(વડાઈને માટે)

સર્વાદિશબ્દ (૨૧) સર્વાદિ શબ્દ.

૮-૪-૩૬૬

માહ

(સર્વ)

વ૦ ૩૦

સૈવ

સહુ, સૌ

૮-૪-૩૬૫

ઐય

(હ્રદમ્)

આ, આય

૨૩૦ ભાષાના સર્વ (હિન્દી) અને સડ કે સાડ (ગુજરાતી) શબ્દની નાથે પ્રસ્તુત 'સવ્વ' અને 'સાહ'ની સરસ્થામણી સુચરમાન છે.

૨૩૧ ભાષાનો 'આ' અને પારસીલોકમાં ચોલતો 'આય' એ બન્ને શબ્દની નાથે પ્રસ્તુત 'આય' નું વિશેષતઃ સામ્ય છે.

૮-૪-૩૬૭	કૈંયણ	} (કિન્)	કોણ
	કાઈ		કાઈ
	ક		કો, કયો

અકારાન્ત સર્વાદિ શબ્દોને લાગતી વિશેષ વિભક્તિઓના પ્રત્યય—

૮-૪-૩૫૫ પચ્ચમી એક૦ હાં—જહાં, તહાં, કહાં (જ્યાંથી, ત્યાંથી, ક્યાંથી)

૮-૪-૩૫૬ „ „ રહે—(‘ક’ અને ‘કવણ’ ને જ લાગે છે) કિહે, જિહે (કૈંઈથી, જૈંઈથી)

૮-૪-૩૫૭ સપ્તમી એક૦ હિં— સવ્વહિં, સવ્વાહિં

૮-૪-૩૫૮ પટ્ટી એક૦ આસુ (‘જ’, ‘ત’, ‘ક’, અને ‘કવણ’ ને જ લાગે છે)

જાસુ	તાસુ	કાસુ
જસ્સ	તસ્સ	કત્સ
જાસ	તાસ	કાસ

શેષ પૂર્વચત્

(૨૨) વિશેષ રૂપાસ્થાન

પ્ર૦ એક૦ } ધું^{૩૩}, યુ, જં (યત્) ૮-૪-૩૬૦ (જે)
દ્વિ૦ એક૦ }

પ્ર૦ એક૦ } ટ્રં^{૩૪}, સુ, તં (તત્) „ (તે)
દ્વિ૦ એક૦ }

૨૩૨

૨૩૩ ‘યત્’ નું ‘જં’ ઉચ્ચારણ તો સુષ્ટ છે પરંતુ ‘ધું’ ઉચ્ચારણ કેમ થયું? એ સમજાતું નથી. કદાચ ‘ધું’ ઉચ્ચારણનું મૂલ પ્રસ્તુત ‘યત્’ નહીં કિન્તુ યીસું કોઈ પદ હોય. અહીં ‘ધું’ અને ‘જં’ વચ્ચે સમાનાર્થક હોઈ હેમચંદ્ર સાથે જળાવેલાં હોય.

૨૩૪ ‘તત્’ ના ‘તં’ ઉચ્ચારણમાં વધારાનો ‘ર’ ઉમેરાવાથી ‘ધ્રં’ ઉચ્ચારણ નીપજ્યું છે. આથી ‘ર’ નો વધારે પ્રાચીન ભાષામાં સ્વાભાવિક છે. જુઓ પૃ. ૫૮ કંઠિકા [૧૭].

પ્ર૦ એક૦, દ્વિ૦ એક૦ હમુ નાન્યતર-(હદમ્) ૮-૪-૩૬૧

” ” , ” ” ” એહો^{૨૩૫} નરજાતિ-(એષઃ, એતમ્) ૮-૪-૩૬૨

વ૦ ગુ૦ એહ, એ

” ” , ” ” ” એહ નારીજાતિ-(એષા, એતામ્)

વ૦ ગુ૦ એહ, એ

” ” , ” ” ” એહ નાન્યતરજાતિ (એતત્)

વ૦ ગુ૦ એહ, એ

પ્ર૦ વ૦ , દ્વિ૦ વ૦	એહ નર૦	$\left\{ \begin{array}{l} \text{એતે, એતાન્} \\ \text{એતાઃ} \\ \text{એતાનિ} \end{array} \right\}$	૮-૪-૩૬૩
	નારી૦		વ૦ ગુ૦ એ, એય.
	નાન્ય૦		

” ” , ” ” ”	ઓહ ^{૨૩૬} નર૦	$\left\{ \begin{array}{l} \text{અમી, અમૂન્} \\ \text{અમૂઃ} \\ \text{અમૂનિ} \end{array} \right\}$	૮-૪-૩૬૪
	નારી૦		વ૦ ગુ૦ ઓ, ઓહ
	નાન્ય૦		

(૨૩) તુમ્હ- (યુષ્મદ્)

એ૦ વ૦

વ૦ વ૦

પ્ર૦ તુહં (તું)	તુમ્હે તુમ્હં (તમે, તમો)	$\left\{ \begin{array}{l} ૮-૪-૩૬૮ \\ ૮-૪-૩૬૯ \end{array} \right\}$

૮-૪-૩૭૦ દ્વિ૦ પહં, તહં તુમ્હે, તુમ્હં [૮-૪-૩૬૯

” તૃ૦ પહં, તહં (તેં) તુમ્હેહિં (તમેં, તમોએ) [૮-૪-૩૭૧

૨૩૫ ભાષામાં ત્રણે જાતિમાં ‘એ’ કે ‘એહ’ શબ્દ પ્રચલિત છે.

૨૩૬ ભાષાનો ‘ઓ’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘ઓહ’ બન્ને સમાન છે. ‘ઓ પેલો આવ્યો’ એવા પ્રયોગોમાં ‘ઓ’ શબ્દ વપરાય છે અને તે દૂરતાના કે પરોક્ષણના ભાવનો સૂચક છે. સંસ્કૃતનો ‘અદસ્’ પણ એ જ ભાવનો દ્યોતક છે.

વર્તમાનકાલ

૧. ૧૦

૨. ૧૦

૮-૪-૩૮૫ ૧. પુ. ૦ ડં, મિ. ^{૨૪} હું, મ, મુ, મો [૮-૪-૩૮૬

૮-૪-૩૮૩ ૨. પુ. ૦ હિ, સિ, સે. હુ, હ, ધ, ક્યા [૮-૪-૩૮૪

૩. પુ. ૦ દિ, દે, ફ, ઇ. હિં, ન્તિ, ન્તે, ફે [૮-૪-૩૮૨

(૩૪) ભવિષ્યકાલ

વર્તમાનકાલના પ્રત્યયોને શરૂઆતમાં 'સ' કે 'સ્સ' લગાડવાથી તે પ્રત્યયો ભવિષ્યકાલમાં વપરાય છે.

સ્સડં, સડં ^{૨૪}

સ્સહું, સહું

[૮-૪-૩૮૮

સ્સહિ, સહિ ^{૨૪}સ્સહુ, સહુ ^{૨૪}

સ્સેં, સે

^{૨૪}સ્સહિં, સહિં વગેરે.

શેષ પ્રાકૃત પ્રમાણે.

૨૪૩ ભાષામાં વપરાતાં કરું છું, વોહું છું, કહું છું વગેરેનો અંતિમ 'ડં' અને પ્રસ્તુત 'ડં' એ બન્ને તદ્દન સમાન છે.

૨૪૪ ભાષામાં વપરાતાં પ્રથમ પુ. ૦ એ. કરીશ, પ્રથમ પુ. ૦ વ. કરીશું ક્રિયાપદો અને પ્ર. ૦ એ. કરિસ્સડં, પ્ર. ૦ વ. કરિસ્સહું ક્રિયાપદો એ બન્ને વચ્ચે નિકટની સમાનતા છે અર્થાત્ 'કરીશ,' 'કરીશું' માં અંતે રહેલા 'ઈશ' અને 'ઈશું' (તે બન્ને) ના મૂલમાં અનુક્રમે 'સ્સડં' અને 'સ્સહું' પ્રત્યયો છે.

૨૪૫ 'તું કરશે' અને 'તુંહું કરિસ્સહિ' એ બન્ને એકસરખાં ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ 'કરશે' નો અંતિમ 'શે', 'કરિસ્સહિ' ના અંતિમ 'સ્સહિ' પ્રત્યય દ્વારા સધાયેલો છે.

૨૪૬ એ જ પ્રમાણે 'તમે લખશે' અને 'તુમ્હે લિલિસ્સહુ' એ બન્ને પણ તદ્દન સમાનતાવાળાં ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાલના ધીજા પુરુષના બહુવચનનો 'શે', પ્રસ્તુત 'સ્સહુ' પ્રત્યય દ્વારા સધાયેલો છે.

૨૪૭ 'તે કરશે' અને 'તેઓ કરશે' એ ક્રિયાપદો અને 'સુ કરિસ્સહિ' 'તે કરિસ્સહિં' એ ક્રિયાપદો પણ એકસરખાં છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાલના તૃતીય પુરુષના એકવચનનો અને બહુવચનનો 'શે', પ્રસ્તુત 'સ્સહિ' અને 'સ્સહિં' પ્રત્યય દ્વારા અનુક્રમે સધાયેલો છે. એ રીતે ચાહુ ગુજરાતીમાં વપરાતા ભવિષ્યકાલના સમગ્ર પ્રત્યયો, ઝગતી ગુજરાતીમાં વપરાતા ભવિષ્યકાલના પ્રત્યયો દ્વારા સધાયેલા છે.

(૩૫) આહાર્ય અને વિધ્યર્થ

૮-૪-૩૮૭ ૨ પુ. ૧૦ ૩, 'ઉ', ૧. શેષ પ્રાચીન પ્રમાણે.

(૩૬) વિશેષ રૂપાધ્યાન

૮-૪-૩૮૯ કીલ્તુ (કિયે) કરાડં છું

(૩૭) વિશેષ ધાતુઓ

૮-૪-૩૯૦ દુચ, પહુચ — (પ્ર+મૂ-પ્રમૂ-પહોંચવું-પૂરતું થવું)

૮-૪-૩૯૧ શુષ — (શૂ-શોલવું)

૮-૪-૩૯૨ વુર્જ — (વ્રજ-જવું)

૮-૪-૩૯૩ પ્રસ્સ — (સ્પશ્-જોવું)

૮-૪-૩૯૪ ગૃહ્ — (ગ્રહ-ગૃહ્ણા-ગ્રહણ કરવું)

દેદ્યધાતુ (૩૮) દેદ્ય ધાતુઓ

૮-૪-૩૯૫ છોહ્ (તક્ષ-છોલવું)

જલ્હ્ (જલ્-જલ્હવું-જલ્હવું-જલ્હવું)

૨૪૮ ચાલુ ગુજરાતીમાં આહાર્ય કે વિધ્યર્થમાં વપરાતાં (હું) કર્ય-કર, લલ્હ-લલ, ભળ્હ-ભળ, (તમે) કરો, મળો, લલો, (તું) કરે, મળે, લલે વગેરે ક્રિયા-પદોમાં જે ચ-અ, ઓ અને એ પ્રત્યયો વપરાય છે તેની સાધના પ્રસ્તુત 'હ', 'ડ' અને 'એ' દ્વારા સમજવાની છે. પ્રસ્તુત 'હ' પ્રત્યય તો વેદમાં પણ વપરાયેલો છે. જુઓ-પ્રસ્તુત ભાષણ મૃ. ૬૬ કંઠિકા [૩૨]

૨૪૯ કચ્છી ભાષામાં 'જવું' અર્થમાં 'વૈન્' ધાતુ પ્રચલિત છે. તેની સાથે પ્રસ્તુત 'ધુન્' ની સમાનતા છે.

૨૫૦ પ્રસ્તુત 'છોહ્' ધાતુના મૂલની સ્વર નથી પડતી. હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે 'તક્ષ્' અને 'છોહ્' એ વચ્ચે ધાતુઓ સમાનાર્થક છે. એ વે વચ્ચે લેશ પણ અક્ષર-સામ્ય નથી તેથી એ વે વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોઈ શકે નહીં. 'છાલ ઝતારવી' અને 'છોલવું' એ વચ્ચેનો ભાવ એક સમાન છે તેથી કદાચ 'છલી' (છાલ) શબ્દ સાથે 'છોલવું' નો સંબંધ જોડી શકાય.

ઘુઘુક	(ઘટકવું)
ઘુઘુક	(ઘુષ્ટ 'ઘુઘુક' એમ ગાજવું)
ચેમ્પ	{ (સંવાધ-સંવાહ— (આક્રમ-ચાંપવું-દાનવું-દેવાવું)
ધુટુઅ	(ધૃષ્ટ-નકામું ગાજવું)
પેરાવ	(પ્રાપ્-પામવું) વગેરે

કૃદંતો (૩૯) વિધ્યર્થ કૃદંત

વ૦ ગુ૦

૮-૪-૪૩૮	ઇએલ્વઝં એલ્વઝં એવા	} (તવ્ય) {	કારિએલ્વઝં—કરવા જેવું કરેલ્વઝં—કારવું કરેવા
---------	--------------------------	--------------	---

(૪૦) સંબંધક ભૂતકૃદન્ત

૮-૪-૪૩૯	ઇ	(મારિ—મારીને)
	ઇડ	(મઝિડ—મઝીને—મઝીને)
	ઇનિ	(ચુંબિનિ—ચુંબીને)

૨૫૧ પ્રસ્તુત 'ચમ્પ' ના મૂળની સ્વર પદ્ધતી નથી. દોષકૃત્તિમાં 'ચમ્પ' નો પર્યાય 'આક્રમ' જણાવેલો છે. સંભવ છે કે 'ક્રમ' ના 'ક' નો 'ચ' થઈ 'ચમ' થતાં તે દ્વારા 'ચમ્પ' આવ્યું હોય અથવા 'ચાંપવું' અર્થમાં સંવાધ-સંવાહ પદ પણ વપરાય છે એટલે તે 'સંવાહ' ના આદ્ય 'સં' નો 'ચ' થઈ 'ચંવાહ' દ્વારા 'ચંપ' આવ્યું હોય. આ શાબ્દ નિર્ણય કશું જણાયું નથી.

૨૫૨ પ્રાપ્-પરાવ એ જાતનો અક્ષરપરિવર્તન-ક્રમ છે 'પ્રા' ના 'પ્' અને '૨' વચ્ચે 'અ' વધતાં પ્+અ+૨+આપ્-પરાપ્', પછી અંત્ય 'વ' નો 'વ' થયે 'પરાવ' પદ થાય.

अवि (विछोडवि-यछोडीने-छोडावी दईने)

८-४-४४०

एप्पि — (जेप्पि-जित्वा-जीतने)

एप्पिणु— (देप्पिणु-दईने)

एवि — (लेवि-लेई-लेईने)

एविणु— (झाएविणु-व्याईने-व्यान करेने)

(४१) हेत्वर्थवृद्धन्त

८-४-४४१

एवं (देवं-देवा माटे)

अण (करण-करवामाटे)

अणहं (भुंजणहं-भोजन करवा माटे)

अणहिं (भुंजहिं- ”)

एप्पि (जेप्पिणु-जीतवा माटे)

एप्पिणु (चएप्पिणु-त्याग करवा माटे)

एवि (पालेवि-पालवा माटे)

एविणु (लेविणु-लेवा माटे)

८-४-४४२

(४२)—गमेप्पिणु, } (गत्वा-जईने)
गंप्पिणु } अथवा
गमेप्पि } (गन्तुम्-जवा माटे)
गंप्पि }

(४३) कर्तृसूचक वृद्धन्त

८-४-४४३

अणञ्ज } मारणउ-मारनार
बोहणउ-बोलनार
वज्जणउ-वागनार-वजनार
भसणउ-भसनार

(૪૪) તદ્વિતપ્રત્યય

૮-૪-૪૨૯

કોઈ પળ નામને સ્વાર્થમાં અ, અડ, ઉલ્લ,

૮-૪-૪૩૦

અંડ-અ, ઉલ્લ-અ, ઉલ્લ-અડ-ઉલ્લ પ્રત્યયો
લાગે છે.

અ—કરાલિઅ + અ—કરાલિઅઅ (કરાલક—કરાલ)

અડ—દોસ + અડ—દોસડ (દોષ—દોષડા)

ઉલ્લ—કુડી + ઉલ્લ—કુડુલ્લી (કુટી—કોટડલી—કોટડી)

અડ-અ—હિઅઅ + અડઅ—હિઅડઅ (હૃદય—હૃદું)

ઉલ્લ-અ—ચૂડા + ઉલ્લઅ—ચૂડુલ્લઅ (ચૂડલો)

ઉલ્લઅડ—બલ + ઉલ્લઅડ—બલુલ્લઅડ (બલ—બલ)

ઉલ્લઅડ-અ—બલ + ઉલ્લઅડઅ—બલુલ્લઅડઅ („)

(૪૫) પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો લાગ્યા પછી નામને લીલિહી

૮-૪-૪૩૧ કરવું હોય તો તેને છેડે ‘ઈ’ આવે છે અને ‘અ’
પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો લાગ્યા પછી નામને લીલિંગી કરવું
હોય તો તેને છેડે ‘આ’ આવે છે.

૮-૪-૪૩૨

ગોરડી—(ગોરી)

ધૂલડિઆ (ધૂલી—ધૂડ—ધૂડલી)

૮-૪-૪૩૩

(૪૬) ઉક્ત ‘આ’ પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના ‘અ’

નો ‘ઈ’ થાય છે. (ધૂલડ + આ = ધૂલડિઆ)

(૪૭) ‘પ્વેર્ણ’ પ્રત્યય ભાવસૂચક છે.

૨૫૩ મૂલ પ્રત્યયો ‘અ’ ‘અડ’ અને ‘ઉલ્લ’ એ ત્રણ છે. તે ત્રણેને એક-
બીજામાં મેલવવાથી બીજા લગભગ બાર પ્રત્યયો નીપજે છે. તે આ પ્રમાણે :—

૧ અ—અડ । ૨ અડ-અ । ૩ અ-ઉલ્લ

૪ ઉલ્લ-અ । ૫ અડ-ઉલ્લ । ૬ ઉલ્લ-અડ । ૭ અ—અડ-ઉલ્લ ।

૮ અ-ઉલ્લ-અડ । ૯ અડ-અ-ઉલ્લ । ૧૦ ઉલ્લ-અ-અડ ।

૧૧ અડ-ઉલ્લ-અ । ૧૨ ઉલ્લ-અડ-અ ।

૨૫૪ ભાષામાં ઘડપણ, દેવપણું, મનુષ્યપણું વગેરેનો પળ, પળું-ભાવસૂચક છે,
પ્રસ્તુત ‘પ્વણ’ અને ભાષાનો પળ, પળું—એ વધા તદ્દન સમાન છે.

૮-૪-૨૩૭

વૃણ્યગુ—વડપણ.

ऊपर जणावेला नियमोमां आ० हेमचंद्रे पोताना समयनी व्यापक भापानुं व्याकरण समवेलुं छे. आपंला ए नियमो मोटा मोटा छे अने व्यापक जेवा छे. वैदिक भाषा अने व्यापक प्राकृतभाषा वच्च जे समानता बतावी गयो छुं (पृ० ५१-७४) ते जोतां स्पष्ट जणाई आवे एम छे के प्रस्तुत ऊगती गुजरातीमां पण ते समानता केटला वथा अंशमां ऊतरी आवी छे.

७७ आगळ कहुं छे तेम वैदिक काळना व्यापक अर्थवाला आदिम

हेमचंद्रे दर्शावेली
ऊगती गुजराती
अने वैदिक भाषा
वच्चनी समानता

अपभ्रंश द्वारा हेमचंद्रे बतावेला अंतिम अपभ्रंशनी के ऊगती गुजरातीनी उत्पत्ति थई अने ते द्वारा आ आपणी वर्तमान गुजराती आवी एटले वैदिक काळनुं उक्त अपभ्रंश, ऊगती गुजरातीनी जननी थाय अने वर्तमान गुजरातीनी मातामही थाय. पुरीमां मातानां

खास खास लक्षणो उत्तर्या बिना रहे नहीं एटलुं ज नहीं, पौत्रीमां पण मातामहीनो स्वभाव तो ऊतरे ज.

हेमचंद्रे बतावेली भाषा

वैदिक भाषा

कारि	(आज्ञार्थ वीजो पुरय एकवचन).....	बोधि
	कर + इ—कारि—‘इ’ प्रत्यय.....	बोध + इ — बोधि
देवाहो	(संबोधन बहुवचन).....	देवासः
कारि	(संबोधक भूतवृद्धन्त).....	पीत्वी
कुह	(क्त्वा).....	कुह
दिविदिवि	(रोज रोज).....	दिवे दिवे
त्रास	(व्यास ‘र’ वधारे)....‘अत्रिगु’ तुं	‘अत्रिगु’
गय	(पट्टी विभक्ति)... चर्मन्	(सप्तमी विभक्ति)
नं	(उपमासूचक).....	न

ચાલુ ગુજરાતી	ચાલુ ગુજરાતી :	વૈદિક ભાષા :
અને વૈદિક ભાષા	‘ચાંદો ન હોય’-ન (અપમાસૂચક)....ન	
વચ્ચે સમાનતા		[જુઓ પૃ૦ ૭૪ કં૦ ૫૧]
મળાઈ—(મળું + આઈ)....	(શિવતાતિ) ભાવસૂચક	
	‘તાતિ’ પ્રત્યય.	
		[જુઓ પૃ૦ ૬૮ કં૦ ૩૭]

અહીં ઉક્ત સમાનતા વિશે વિશેષ ન કહેતાં હવે બારમા અને તેરમા સૈવાની ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગોનું આ૦ હેમચંદ્રની દૃષ્ટિ પૃથક્કરણ કરી વતાવવાનું છે.

વ્યાખ્યાન વીજું

વારમો અને તેરમો સૈકો

અમયદેવ-વાદિદેવ
હેમચંદ્ર (વારમો
સૈકો) સોમપ્રભ,
ધર્મસૂરિ અને
વિજયસેન (તેરમો
સૈકો) એમની
કૃતિઓ

૭૮ વારમા અને તેરમા સૈકાની ગુજરાતીનો નમૂનો બતાવવા અહીં વારમા સૈકાના શ્રીઅમયદેવસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ અને આ૦ હેમચંદ્રની તથા તેરમા સૈકાના સોમપ્રભસૂરિ, ધર્મસૂરિ અને શ્રીવિજયસેન-સૂરિની કવિતાનો આધાર લીધેલો છે.

આ બે સૈકા અને ત્યાર પછીનો ચૌદમો સૈકો આવે ત્યાં સુધી કેવળ જૈન પંડિતોની કવિતાનો આધાર લેવાનો છે. એ ત્રણ સૈકા દરમિયાન વૈદિક પરંપરાના વા વીજી કોઈ પરંપરાના ગુજરાતી પંડિતે રચેલું ગુજરાતી સાહિત્ય મને મળ્યું નથી.

પન્નરમાયી તો ઉક્ત બે પરંપરાના પંડિતોની અનેક કૃતિઓના નમૂના સુલભ છે.

વારમા સૈકાની ત્રણ કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે, એ ત્રણે પદ્ય છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ ‘શ્રીયંમળપાર્શ્વનાથ’ નું સ્તોત્ર છે. તેના રચયિતા શ્રીઅમયદેવસૂરિ.

૭૯ અમયદેવસૂરિનું વૃત્તાન્ત પ્રભાવકચરિત્રમાં અને હરતરગચ્છની પદ્યાવલીઓમાં પૌરાણિકરીતે નોંધાયેલું છે. તેમનું જન્મ-

અમયદેવનો
સમય

સ્થાન ધારા—રાજા મોજની ધારાનગરી. દીક્ષિત
થયા પછી તેઓ આચાર્ય પદ મેળવી ગુજરાત તરફ

આવ્યા હતા અને પાટણમાં લાંબા સમય સુધી રહ્યા હતા. વાર જૈન અંગોમાંના નવ અંગ ऊपर તેમની રચેલી વૃત્તિઓ ઉપરાંત વીજું પણ આચારવિધાયક

પંચાશકવૃત્તિ વગેરે ઘણું સાહિત્ય તેમનું રચેલું છે. ‘અંગો ઝપરની વૃત્તિઓ તેમણે પાટણમાં રહીને રચેલી છે’ એ હકીકત તે તે વૃત્તિઓમાં આવેલી ગ્રાંત-પુર્ણિકામાં તેમણે પોતે જ જણાવેલી છે. જૈન પરંપરામાં ‘નવાંગીવૃત્તિ-કાર’ તરીકે તેમની વિશેષ સ્થાતિ છે. તેમનો સમય-વારમો સંકો સુનિશ્ચિત છે. તેમનું અવસાન પાટણમાં કે કપડવંજમાં થયેલું એવું લખેલું છે. ગુજરાતમાં સેઢીનદીને કાંઠે થાંભળા નામનું ગામ છે. ત્યાં શ્રીધંભળપાર્શ્વના-થની સ્તુતિ કરતાં તેમણે જે સ્તોત્ર વનાવેલું, તેને અહીં નમૂનારૂપે મૂકેલું છે. સ્તોત્રનાં વધાં મઠીને ૩૦ પદ્યો છે. તેમાંથી અહીં અમુક જ લીધેલાં છે. જૈન પરંપરાના ચરતરગચ્છમાં આ સ્તોત્રનો વિશેષ પ્રચાર છે. સ્તોત્રની ભાષા તે સમયની ચાલુ લોકભાષા છે. રચનાર ગુજરાતી, રચનાનું સ્થળ ગુજરાતનું એક ગામ એ જોતાં સ્તોત્રની ભાષા પણ સાપેક્ષ રીતે ગુજરાતી કહેવાય. સ્તોત્રની કડીઓ જ એ હકીકતને સાબીત કરે છે.

૮૦ વીજી કૃતિ શ્રીવાદિદેવસૂરિની છે. એ કૃતિ તે, વાદિદેવસૂરિએ રચેલું પોતાના ગુરુ શ્રીમુનિચંદ્રનું સ્તવન. તેની માંયા તે સમયની ગુજરાતી છે. વાદિદેવસૂરિ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકાંડ પંડિત હતા, પ્રખર નૈયાયિક અને અદ્ભુત કવિ હતા.

૨૫૬ “શિષ્યેણ-અભયદેવાદ્યસૂરિણા વિવૃત્તિઃ કૃતા ।

જ્ઞાતાધર્મકથાક્ષસ્ય ધૃતભક્ત્યા સમાસતઃ” ॥ ૯ ॥

“एकादशसु शतेषु-अथ विंशत्यधिकेषु विक्रमसमानाम् ।

अणहिलपाटकनगरे विजयदशम्यां च तिसेचम्” ॥

અર્થાત્ શ્રીઅભયદેવસૂરિએ જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્રની વિવૃત્તિ વિક્રમવર્ષ ૧૧૨૦ માં અણહિલપાટક-અણહિલવાડ-પાટણમાં રહીને વિજયાદશમીને દિવસે પૂરી કરી. વ્યાખ્યાપ્રણેત્રિ-ભગવતીસૂત્ર-ની ટીકા પણ તેમણે ૧૧૨૮ માં પાટણમાં રહીને રચી છે. આ માટે જુઓ ભગવતીસૂત્રની નેં લખેલી પ્રસ્તાવના-‘વ્યાખ્યાપ્રણેત્રિના ટીકાકાર’-૫૦ ૨૪ (વિદ્યાપીઠપ્રકાશન)

શ્રીહરિભદ્રસૂરિની અનેકાન્તજયપતાકા ऊपर टिप्पण લખનાર મુનિચંદ્ર-સૂરિ-દેવસૂરિના ગુરુ-પણ મહાપંડિત, તપસ્વી અને સુવિહિતાગ્રણી હતા અને વાદિદેવસૂરિના શિષ્યો ભદ્રેશ્વરસૂરિ તથા રત્નપ્રભસૂરિ વગેરે પણ મહા-વિદ્વાન હતા. વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન 'મદ્દાહત' આજનું 'મદુઆ'. આવુની આસપાસ ગુજરાત દેશના અઘાદશશતી નામના એક ગ્રાંતમાં તે સ્થાન આવેલું છે. સૂરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૩. જૈંતિ પોરવાડ. પિતા વીરનાગ, માતા જિનદેવી. આચાર્યનું મૂળનામ પૂર્ણચંદ્ર. 'મદુઆ'માં મહામારિનો ઉપદ્રવ થયો. વીરનાગ પોતાના ૯ ગામને છોડીને ભરૂચમાં રહેવા આવ્યો. મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે પૂર્ણચંદ્રે ભરૂચમાં જ દીક્ષા લીધી. દીક્ષિત નામ રામચંદ્ર. વિક્રમ સંવત્ ૧૧૭૪ માં રામચંદ્ર, દેવસૂરિ થયા અને વાદકલ્પમાં વિશેષ પટુ હોવાને લીધે તેમની ક્ષ્યાતિ 'વાદિ દેવસૂરિ' ને નામે થઈ. ગુજરાતના ચક્રવર્તી રાજા જયસિંહ દેવની સભાનું ૯ રત્ન હતા. તેમનો 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામનો ચોરાશી હજાર શ્લોકગ્રમાણ એક અદ્ભુત ન્યાયગ્રંથ આજે સંપૂર્ણ તો નથી મળતો પરંતુ જેટલો મળે છે તે ઉપરથી એમનું અસાધારણ પાંડિત્ય સમક્ષી શકાય એમ છે. માતૃભાષામાં રચેલા પોતાના ગુરુના સ્તવનમાં તેમણે ઘણી જ સરલ અને મધુર ભાષા વાપરી છે. અહીં તે સ્તવન પૂરેપૂરું લીધેલું છે.

૮૧ ત્રીજી કૃતિ ગુજરાતી ભાષાના પાણિની અને સાહિત્યિક ગુજરા-
તીના આદ્યકવિ વારમા સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય
હેમચંદ્રની કૃતિઓ હેમચંદ્રની^{૨૫૮} છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્થોપણવૃત્તિવાળા
સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં જે પદ્યો ઉદાહરણરૂપે મૂકેલાં છે,

૨૫૭ જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર-શ્રીદેવસૂરિપ્રવંધ.

૨૫૮ જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર-શ્રીહેમચંદ્રસૂરિપ્રવંધ તથા હેમચંદ્રાચાર્ય (શ્રીસયાજી
વાલજ્ઞાનમાલ્યા પુણ્ય ૧૩૮ મું)

તેમાંથી અહીં કેટલાંક પદો લીધેલાં છે અને વીજાં તેમના છંદોનુશાસનમાંથી અવતારેલાં છે. વ્યાકરણનાં પદોમાં હેમચંદ્રે પોતે રચેલાં કેટલાં અને વીજાનાં રચેલાં પણ તેમણે સંગ્રહેલાં કેટલાં એવો વિભાગ કરવો જોઈએ એ સ્વરં પણ કયું પદ કોણે રચેલું છે એવો નિર્ણય કરવો હાલ તુરત કઠણ છે. વળી, એમાં હેમચંદ્રે પોતે જ વનાવેલાં કેટલાં પદો છે તે પણ સ્પષ્ટપણે જણાતું નથી. છતાં એ પદોમાં હેમચંદ્રનાં પોતાનાં પદો નથી જ એમ પણ કહી શકાય એવું નથી.

છંદોનુશાસનમાં ઉદાહરણરૂપે દર્શાવેલાં પદોમાં કેટલાંક સંસ્કૃત ભાષામય છે, કેટલાંક સાધારણ પ્રાકૃતનાં છે અને કેટલાંક હેમચંદ્રની પોતાની માતૃભાષાનાં છે. એ વધાં ત્રિવિધ પદો હેમચંદ્રે પોતે ન વનાવેલાં હોય એવું કાંઈ નથી. પરંતુ એ પદોમાં રાજા સિદ્ધાર્જી અને કુમારપાલ સંબંધી જે કેટલાંક પદો છે તે અને વીજાં સંયમ વા જૈનધર્મને લગતાં જે પદો છે તે તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં કહી શકાય એવાં છે. વળી, એ પદોમાં જે વીજાં અનેક પદો રતિરસને લગતાં છે તે પણ હેમચંદ્રનાં પોતાનાં નથી એમ કેમ કહેવાય ? રતિરસને લગતાં પદો કદાચ લોક-પ્રચલિત પણ હોઈ શકે, એથી એમના કર્તા વિશે કોઈનું ચોક્કસ નામ ન કલ્પી શકાય. અહીં તો એ અનેક પ્રકારના ભાવવાળાં માતૃભાષામય પદોને ઉદાહરણ રૂપે મૂકેલાં છે. કુમારપાલ ચરિતના આઠમા સર્ગમાં ૧૪ થી ૮૩ સુધીનાં સ્વભાષામય પદોમાં શ્રીહેમચંદ્રે કુમારપાલને ઉપદેશ આપેલો છે અને તે વધાં પદો તેમનાં પોતાનાં જ છે. એમાંનાં થોડાંક પદો તો આગળ જણાવી ગયો છું.

૨૫૧ છે પદો રાજાઓને લગતાં છે તે વધાં છંદોનુશાસનમાંથી લીધેલાં—આ સાથે આપેલાં—ઉત્તારમાં ‘રાજા’ શબ્દથી સૂચિત કર્યાં છે.

૨૬૦ ‘પ્રાકૃતવ્યાખ્યા’ નું વીરું નામ ‘કુમારપાલચરિત’ છે.

૮૨ તેરમા સંક્રાન્તા શત્તીર્થી મહાપંડિત સોમપ્રભસૂરિષ્ વિશેષતઃ
સોમપ્રભનો સમય સાધારણ પ્રાકૃતમાં રચેલા કુમારપાઠ પ્રતિવોધમાંથી
ભાષાની બે કૃતિઓની અહીં થોડી ચાનકા વતાવેલી
છે. વિક્રમ સંવત્ ૧૨૪૧ માં કુમારપાઠ પ્રતિવોધની^{૧૬૧} રચના પાટણમાં જ
થયેલી છે. એટલે તેમનો સમય તેરમો સંકો નક્કી છે.

૮૩ તેરમા સંક્રાન્તા કૃતિઓમાં અહીં પ્રથમ એ સોમપ્રભની કૃતિઓ
ધર્મસૂરિનો સમય લીધી છે, પછી મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મસૂરિનું
જમ્બૂચરિત્ર મૂક્યું છે. જમ્બૂચરિત્રના છેલ્લા પંચમાં
તેની રચનાનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૨૬૬ જણાવેલો છે. એટલે ધર્મસૂરિના
સમય વિશે પણ શંકા નથી.

૮૪ તેરમા સંક્રાન્તા ત્રીજી કૃતિ તરીકે રવંતગિરિરાસમાંનાં અનેક પદ્યો
અહીં જણાવેલાં છે. તેના કર્તા વિજયસેનસૂરિ છે,
વિજયસેનનો સમય રાસને પ્રાંતભાગે કર્તાએ પોતાનું નામ સ્પષ્ટપણે
જણાવેલું છે. કર્તા, મહામાતૃ વસ્તુપાલના ધર્મગુરુ હતા એટલે તેમની
હયાતી તેરમા સંક્રામાં જ હોય.

તે તે કૃતિઓની રચના-કર્તાના સમય વગેરે વિશે જે અહીં આટલું
જણાવ્યું છે, તેથી અધિક જણાવ્યું પ્રસ્તુત નથી.

૨૬૧ આચાર્ય સોમપ્રભે અમુક એક શ્લોકના સો અર્થો કરી વતાવ્યા છે માટે તેઓ
'શતાર્થી' તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૨૬૨ “ શશિજલધિસૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યામ્ ।

જિનધર્મપ્રતિવોધઃ કલ્પસોડયં ગૂર્જરેન્દ્રપુરે ” ॥

૨૬૩ “ મહિંદસૂરિગુરુતીય ધમ્મ ભણદ્દ હો ધામીઠ હ્ ।

બારહ વરસ સણહિ કવિત્તુ નીપનું છાસઠણ ”

૨૬૪ “ રંગિહિ એ રમદ્દ જો રાસુ સિરિવિજયસેણિ સૂરિ નિમ્મવિઠ એ ”

૮૫ હવે ઉક્ત વચ્ચે સૈકાની તે તે કૃતિઓની ભાષામીમાંસા જ કરું.
 ચારમા અને તેરમા વારમા સૈકામાં રચાયેલી ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓની
 સૈકાની ભાષા- ભાષાને મેં ઝગાતી ગુજરાતીનું નામ આપેલું છે.
 મીમાંસા ઝગાતો આંવો અને ફલેલ, ફલેલ એવો મોટો
 ઘટાદાર આંવો એ વે વચ્ચે અંતર તો છે, પરંતુ

ઉદ્ગમ્યમાન અને ઉદ્ગત એ વચ્ચે સ્થિતિઓનું અહીં સામાનાધિકરણ્ય હોવાથી
 કહેવા પૂરતી જ તે વે જુદી સ્થિતિઓ વચ્ચે ઉટ્ટ અને અશ્ચ જેવો મેદ
 માની ન શકાય. ‘જે ઉદ્ગમ્યમાન છે તે જ ઉદ્ગતદશાને પામે છે’ એ
 ન્યાયે વારમા સૈકાની જે ઝગાતી ગુજરાતી છે, તે જ વર્તમાનમાં ઘટાદાર
 આંવા જેવી ઉદ્ગત સ્થિતિએ પહોંચેલી છે. ભાષામીમાંસાના પ્રસ્તુત પ્રસંગે
 મારે પ્રધાનપણે બતાવવું પળ એ જ છે.

હેમ્ચંદ્રે વતાવેલા ઝગાતી ગુજરાતીના નિયમો અને પ્રત્યયો વગેરેને
 આગલ સંક્ષેપમાં વતાવી ગયો છું. તે નિયમો અને પ્રત્યયો વગેરેની દૃષ્ટિએ
 ઉક્ત કૃતિઓના પ્રયોગોમાં જે વિશેષ મેદભાવ જ્યારથી જણાવો શરૂ થયો છે
 તેને યથાસ્થાને દેખાડતો રહીશ, પણ જ્યાં કશો મેદભાવ નથી એવાં
 સ્થલોને વતાવવાની અપેક્ષા નથી. એવાં સ્થલો તો સહજ સુજ્ઞાન છે.

ભાષાનું પરતું વલણ બતાવવા માટે તે તે કૃતિઓમાંથી કેટલાંક શબ્દો
 અને કેટલાક શબ્દોને ટાંકી વતાવીશ અને આવશ્ય-
 તે કૃતિઓનાં કતાની દૃષ્ટિએ વચ્ચે વચ્ચે પ્રત્યયો અને શબ્દોના ઇતિ-
 વાક્યો અને શબ્દો હાસની પણ ચર્ચા કરીશ.

૮૬ શરૂઆતમાં આ નીચે ચારમા સૈકાની અને તેરમા સૈકાની ગુજરા-
 તીનાં કેટલાંક વાક્યો અને શબ્દો ક્રમવાર નોંધી વતાવું છું, જેમને વાંચતાં
 જ ભાષાના વલણનો રહ્યાલ આવી જશે.

૧ અમયદેવ (ચારમો સૈકો)

ઝગતી ગુજરાતી : ચાલુ ગુજરાતી :

અમયદેવનાં તુહુ સામિડ તુહુ માય-વપુ તું સામી-સ્વામી-તું માવાપ
વાક્યો તુહુ મિત્ત પ્રિયંકર, તું મિત્ર પ્રિયંકર,
તુહું મદ તુહુ મદ તુહુ જિ તું ગાતે તું મતિ તું જ
તાણુ તુહુ ગુરુ છેમંકર । ત્રાણ તું ગુરુ છેમંકર ।
હડં દુહમર મારિડ વરાડ હું દુઃખમર માર્યો વરાક
રાડ નિઝમગહ રાય નિર્માયોને
લીણડ તુહુ કમકમલસરણ લીનો તુહુ કમકમલશરણ
જિણ ! પાલહિ ચંગહ । ૨૦ જિન ! પાલ ચંગ ।
તુહુ પત્યગ નહુ હોઈ વિહલ । તુહુ પ્રાર્થના ન જ હોય વિફલ

દેવસૂરિનાં ૨ વાદિદેવસૂરિ
વાક્યો જિમ ઘોલડ તિમ્વ જો કરડ જેમ ઘોલે તેમ જે કરે
સીલુ અઘંડુ ધરડ । ૧૮ શીલ અઘંડ ધરે ।

હેમચંદ્રનાં ૩ હેમચંદ્ર
વાક્યો સાયર ઉપ્પરિ તણુ ધરે સાયર ડપર ત્ર (તુ) ણ ધરે
તલિ ઘલ્લડ રયણાઈ । તલે ઘાલે રયણોને ।
સામિ સુમિહુ વિ પરિહરડ સામી સુમૃત્ય વી પરહેરે
સમ્માણેડે ખલાઈ । ૨ । સંમાને ખલોને ।
એકહિં અઘિલ્લે હિં સાવણુ એકે આંલે શ્રાવણ

૨૬૫ 'અઘિલ્લે' એ વિશેષ્ય છે અને 'એકહિં' તથા 'અઘિલ્લે' વિશેષણ છે. તે જ રીતે 'મિયહો' એ વિશેષ્ય છે અને 'પરોક્ષહો' એ વિશેષણ છે. પ્રસ્તુત રચનામાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ વચ્ચે વિભક્તિવાળું છે ત્યારે ચાલુ ભાષામાં 'મલા માગસનું' વગેરે વાક્યોમાં માત્ર વિશેષ્યને વિભક્તિ લાગેલી હોય છે, વિશેષણને નહીં-વિશેષણ હ્રસ્વવિભક્તિક હોય છે.

ઝગતી ગુજ૦

ચાલુ ગુજ૦

અનહિં ભદવડ । ૧૨ ।

અન્યે ભાદરવો ।

હિઅડા ! ફટ્ટિ તડ ત્તિ કારિ

હૈડા ! ફટ તડ કરી

કાલક્ષેવેં કૌંઈ । ૧૪

કાલક્ષેપે કાંઈ ।

एह कुमारी एहो नर । ૧૬

एह कुमारी एह नर ।

અમે થોના રિડ વહુઅ

અમે થોડા રિપુ વહુ

कायर एख भणति ।

कायर एम भणे छे-कहे छे ।

પુતેં જાણં કવણુ ગુણુ

પુત્રે જાયે કોણ ગુણ

अवगुण कवण मुण ।

अवगुण कोण मुये ।

જા વપ્પીકી મુંહડી

જો વાપુકી મોંયડી

चंपिजइ अवरेण । ૩૫

चंपाय अवरे ।

जेवहु अंतरु रावण-रामहं

जेवहुं आंतरं रावण-रामनुं

તેવહુ અંતરુ પટ્ટણ-ગામહં

તેવહું આંતરં પાટણ-ગામનું ।

। ૪૬

प्रियसंगमि कउ निदडी

प्रियसंगमे क्यांथी नींदरडी

पिअहो परोक्खहो केम्ब ।

प्रिय परोक्षे केम ।

मइ विन्नि वि विन्नासिआ

મેં વને વી વણસાવ્યા-વણસાડ્યા

निदं न एम्ब न तेम्ब । ૪૯

नींद न एम न तेम ।

कहिं ससहर कहिं मयरहर

कहीं शशधर कहीं मकरधर

કહિં વરિહિણુ કહિં મેહુ ।

कहीं वरिहिण कहीं मेह

૨૬૬ ભાષાનું 'કો' અને પ્રસ્તુત 'કાંઈ' વચ્ચે સમાનાર્થક છે. મારવાડીમાં તો 'કો' નો અર્થ 'કાંઈ' પદ વતાવે છે.

૨૬૭ 'ભણતિ' ક્રિયાપદ 'કહે છે' અર્થને સૂચવે છે, વર્તમાન ભાષામાં 'ભણ' નો અર્થ 'ભણવું' થાય છે ત્યારે મરાઠીમાં તો તેનો 'કહેવું' અર્થ જ પ્રચલિત છે : ભણ-મ્હણ-મ્હણજે.

૨૬૮ જુઓ ટિ. ૨૬૫.

ઝગતી ગુજ૦

ચાલુ ગુજ૦

દૂરઠિઆહં વિ સજ્જળહં
હોઈ અસહુલ નેહુ । ૫૮ ।

દૂરથિયાં વી સજ્જનોનો
હોય અશિથિલ નેહ ।

સારેહિં ન સરેહિં ન
સરવરેહિં નવિ

સરિતાઓએ ન સરોએ ન
સરોવરોએ નવિ

ઝજાળ—ઝળેહિં ।

ઉઘાળ—ઝનોએ ।

દેસ રવૈળ્લા હોંતિ વઢ !
નિવસંતેહિં સુઅળેહિં । ૫૯ ।

દેશો રમણ હોય છે મૂઢ !
નિવસંતાં સુજનોએ ।

एक कुटुली पंचहिं रुद्धी
तहं पंचहं वि जुअंजुअ बुद्धी
बहिनु ए ! तं घर कहि किं
नंदउ जेत्यु कुटुबउं

एक कोटली पांचें रुंधी
ते पांचेनी वी जुदीजुदी बुद्धी
बहेन ए ! ते घर कहे केम
नंदो ज्यां कुटुंब

અપ્પણ—છંદ્રલં । ૬૦

આપણ—છંદું ।

गयउ सु केसरि पिअहु जल
नच्चितइं हरिणाइं

गयो ते केसरी पिओ जल
नच्चितां हरणां

जसु केरए हुंकारइए मुहहुं
पडति तृणाइं । ६१ ।

जस केरे होंकारडे मोथी
पडे तरणां ।

सिरि जरखंडी लोअडी
गलि मणिअड न वीस

શિરે જરખંડી લોબડી
ગલે મણકા ન વીશ

तो वि गोठडा कराविआ
मुद्धए उठवईस । ६३

તો વી ગોઠડા કરાવ્યા
મુઘાએ ઝઠવેશ ।

૨૬૧ ‘દેસ રવળ્લા’ વાક્યમાં વિશેષ્ય હ્રસ્વવિભક્તિક છે અને વિશેષણ ‘રવળ્લા’ એ વિભક્તિવાલું છે. ‘આ મલો માણસ છે’ એ ચાલુ ભાષાની વાક્યરચના એ જ પ્રકારની છે.

हियडा ! जइ वेरिअ घणा	हैडा ! जो वेरी घणा
तो किं अघि चडाहुं ? ।	तो च्यम्-शुं आभे चडाहुं ? ।
अम्हाहिं वे हत्यडा	अमोने वे हाथडा
जइ पुणु मारि मराहुं । ७४	जो पण-वळी मारी मराहुं ।
पाइ विलगी अंजडी	पाये वळगी आंतरडी
सिर ल्हसिउं खंधस्सु	शिर ल्हचियुं खांध
तो वि कटारइ हत्यडउ	तो बी कटारे हाथडो
बलि किजउं कंतस्सु । ८२	बलि कीजुं-(कहं-बारि
	जाउं-) कांत ।

ते जि पंडिअ ते जि	ते ज पंडित ते ज
गुणवंत ते तिहुअण	गुणवंत ते त्रिभुवन
सिर उवरि	शिर उपर
ताहं चिअ जन्मु जाणहु जे	तेओनो ज जन्म जाणो जे
मत्तविलासिणिहिं न वि	मत्तविलासिनीओथी नवि
खोइआ सुद्धज्ञाणओ । २६	क्षोदाया शुद्धव्यानयी ।
कित्ति तहारी वण्णविणु कइ	कीरति तारी वर्णवीने कवि
अन्नु न वण्णाहिं ।	अन्यने न वर्णे हे-वर्णे
मालइ माणिवि किं भमर	मालती माणी च्यम्-शुं भमर
धत्तुरइ लगाहिं ? १६	धत्तुरे लागे हे-लागे ?
कुइ धन्नु जुआणउ । ३९	कोई धन्य जुवानियो
जे निअहिं न परदोस	जे जुए हे न परदोष
गुणिहिं जि पयडिअतोस	गुणोए ज प्रकटिततोष
ते जगि महाणुभावा	ते जगे महानुभावा
विरला सरलसहावा । १२४	विरला सरलस्वभावा

૮૭ ધારમા સંકાની ભાષાના શબ્દો અને ચાલુ માપાના શબ્દો

(૧) અમયદેવ

અમયદેવના શબ્દો

જય જય—જે જે

સમરંત—સમરંત—સ્મરંત—સમરતા

પિક્કહ—પેવે

પસાહણ—પસાયે—(પ્રસાદને લીધે)

સિદ્ધિહ—સિદ્ધિઓ—સિદ્ધિહં

સિદ્ધહિ—સીંચે હે—સંચે છે—સિદ્ધ

થાય છે.

હોહ—હોય (થાય)

નિત્યારહ—નિસ્તારે (પાર ઉતારે)

દય કરિ—દયા કરી

આણા—આણ—આજ્ઞા

જસુ—જસ—જેના

થંમેહ—થંમે છે—થંમાવે છે.

હરહ—હરો (દૂર કરો)

સેવહિ—સેવે હે—સેવે છે

મહહ—મરહો—(નાશ કરો)

પક્ષાલિય—પક્ષાલેહ—પ્રક્ષાલિત

નર—નર—નરો—(માણસો)

જ્ઞાયહિ—જ્ઞાયે હે—જ્ઞાયે છે (જ્ઞાન

કરે છે)

વદ્ધહ—વધો—વાધો

આહસ—આહસ—આહસ

વિલ્યંતહ—વિલ્યંત—વિલ્યંતો—વિલપંતો

કાપિહં—કલ્યુ

જંપિહં—જલ્યુ

કિય—કરી—કી

કિ વિ—કે હ

કેળ—કેળે—કેળે

શંખંત—શંખંત—શંખતો

સોહિય—શોભિત—સોહિયું—સોહું

જોયહિ—જોવે હે—જોવે છે

પાહ—પાહ—(રક્ષા કર)

હઉં—હું

પહ—પહ—પ પ

ઉંવહ—ઉંવરો

અપ્પુ—આપ (પોતાની જાત)

કિહજહ—કીજો—કરજો

જગ—જગમાં

હોહુ—હોઈશ

મહારિય—માહરી—મારી

એમ—એમ

વિનવહ—વીનવે

(૨) વાદિદેવસૂરિ

દેવસૂરિના શબ્દો

જયઓ—જયો (જય પામો)

મોડિઅ—મોઙ્યું

જિમ—જેમ

રૂંઘડુલાઈ—રૂંઘડલાં

સિંચઈ—સીંચે

વક્ત્વાણંતઓ—વક્ત્વાણંતો—વક્ત્વાણતો

વયણુ—વેણ

જિણિ—જેણે

સોસીઝ—શોખન્યું—શોખ્યું

જો—જે

નંદઝ—નંદો

વૂહઝ—વૂહો

સત્યાહુ—સયનારો

સુમરિયઈ—સુમરીઈ—સમરીઈ

ગત્યઝ—ગરવો

મગ્ગઈ—માચે હે—માચે છે.

જે તણા—જે તણા—જેના

સંઘ—સંઘ્યા

રયણહ—રતનનો

કોઈલ—કોયલ

વાણિ—વાળ

સો—તે

નમેહુ—નમેઝ—નમો

ઝાણિ—ઝાળ

દલેઈ—દે છે.

આવઈ—આવે

નાસઈ—નાસે

નઝલુ—નોલ—નોલ્લિયો

ઠાવડઈ—ઠામડે—સ્થાને

હિંડઈ—હિંડે

મોરહ તણા—મોર તણા—મોરના

સપુ—સાપ

હંસુલા—હંસલા

ગઝ—ગાયું

બિહલ—બિફલ

દિહુ—દીઠો

તંપડઈ—સાંપડે હે—સાંપડે છે.

છિહિં—છેદે હે—છેદે છે.

જાલ—જાલ

રયગિહિં—રયગિઈ (રય્વે)

ઝઙિઝ—ઝઙ્યો

एहउं—एहवुं—एवुं

पच्छइ—पछी

विहाणु—वहाणुं (प्रातःकाल)

वडाइ—वडां—(मोटां)

जोइ—जो—(देख)

कुहइ—कोहे—(सडे)

डज्जइ—दाजे

छारु—छार—(राख)

जलि—जले—जलवडे

बलुहइ—बलुमे—बलुभवडे

पूरिअ—पूरी—पूरी करी

वारइवार—वारेवार—वारवार

धार—धारा

देहु—देउ—द्यो

मगाहु—मगाउ—माणो

कोइ—कोइ

भमरा—भमरा

लिंबडइ—लिंबडे (लिंबडा ऊपर)

दियहडा—दिहाडा—दहाडा

विलंबु—विलंब—(विलंब कर)

फुल्लइ—फुले

झटप्पडहिं—झटपट—झटपटे

पच्छि—पछी—पाछळ

अच्छइ—छे

मच्छें—मच्छे

गिलिज्जइ—गळाय

मच्छु—मच्छ—माछळुं

किअउं—कीयुं—कर्युं

दिहउं—दीठुं

तेवडउं—तेवडुं

निहालहि—निहाळ—(देख)

बप्पीहा !—बपैया !

चूडलउ—चूडलो

झलकिअउ—झलक्यो—(झल लागेलो)

हिअइ—हैये

खुडुक्कइ—खटके

गोरडी—गोरडी—(स्त्री)

घुडुक्कइ—घडके—(‘ घडड ’ एम गाजे)

संकडु—सांकड—संकट

एहु—एह—ए

तेवडु—तेवडो

पल्लु—पळ (समय)

हसिउ—हस्यो—हसायो

माणुस—माणस

विच्छोह—वछो—(वियोग)

विच्छोहगद—विच्छोहकर—(वियोगकर)

गिलि गिलि—गळ गळ (गल्लीजा

गल्लीजा)

માણિઅડ-માળીખ
 હોસડ-હોસો-હોસો
 કરતુ-કરતો
 હુ-જે
 કીસુ-કલાડે હું.
 સમન્વડ-સમાપો-સમાપ થાઓ
 છાલ્લસડ-છાલ્લચૂ
 વહડ-વહે
 વદટિ-વાદલે
 મંદડ-મમે
 મંડ-મેં
 માણિઅડ-માળ્યો-કાળ્યો
 કેહડ-કેહવો-કંવો
 મગ્ગણ-માગણ
 પહુ-પહ-પ
 જેહુ નેહુ-જેવો નેવો
 હોહ-હોય
 નેહ-નેહ-સ્તેહ
 મળંતિ-મળે છે-(નાંચળી જાય છે)
 ને ગિન-તેન
 નિહિવિ-પીટી
 અર્કિઆ-અર્કિયા-અર્કિયું
 હુહુ-કોહ
 કર્તુ-કર્તાણું-કર્તાશ

પાળીડ-પાળી-(જલ)
 નવડ-નવે
 પહસીસુ-પેસીશ
 કેમ-કેમ
 વળંતિ-વળે છે
 ઝલ્લવડ-ઝોટવે છે
 અપ્પણં-આપણં
 રિહનહિર-રિપુનહિર-(રિપુના
 મંચિરવંડે)
 કાંડ-કાંડ
 હોસડ-હોસો-(થયો)
 માણિ-માને
 દેસડા-દેશોન
 રુઅડડ-રુપિયો
 પહુચડ-પહોચે
 દૂઅડડ-દૂતડો
 આવહડ-ઓટે છે.
 કાણિઅ-કાળી
 ઓહહ-ઓટે છે-(ઓટ થાય છે)
 વળળાંડ-વળેલ
 હોગર-હોગર
 રુહ-રુહ
 છાલ્લ-છેલ (ચતુર)
 કંચા-ચાંચા

वइल्ल-बेल-(बळ्द)	लेखडउ-लेखडो
झुंपडा-झुंपडां	पढाविअइ-पठावाय-पाठवाय.
लगगइ-लगो	वाह-वांह-वांय
कुडुल्ली-कोटडली-कोटलडी-कोटडी	विछोडवि-विछोडी-वछोडी-वछोटी
सहेसइ-सहरो-सहरो	जाहि-जाय-जा
अधिन्नइ-अधीन	नीसरहि-नीसरे-नीसर-नीहर
अवसें-अवश्य	जेपि-जीपी-जिती
सुक्कइ-सूकां	देपिणु-देवीने-देईने-दईने
पण्णइ-पान	लेवि-लेवीने-लईने
देजहिं-दीजे हे-(देवाय छे)	मुआ-मुआ
आइउ-आयो-आव्यो	परावहि-पराव-प्राप्-पराप्त करे छे
वत्तडी-वातडी	मुअइ-मुए छे-मरे छे
कनडइ-कानडे	जाइ-जाय छे
धूलडिआ-धूलडी-धूल	थाह-थाह-ताग
सदेसे-सदेशे	पविसइ-पेसे
तुहारेण-तुहारे-तारे	वइडउ-वेठो
धाइ-धाय छे (दोडे छे)	चडिआ-चड्या
ठाइ-ठाय-स्थिर रहे	डालइ-डालां
कढणु-कढवुं-(उकाळवुं)	मोडंति-मोडे छे-मरडे छे
घणकुडणु-घणकुडण-घणथी कूटवुं	बोहइहिं-बोले हे-(कहे छे)
मंजिहए-मजीठे	हूओ-हुओ (धयो)
कोट्टइ-कोतरां	सहेव्वउं-सहेव्वुं
संचि-संच-(संचय कर)	जग्गेवा-जागवुं
द्रम्मु-दाम	जिआवंतहिं-जीवांतीओए

સુણિવિ-સુણિ-(સાંભળી)
 વસંતિ-વસંતે-વસંતઋતુમાં
 સુમરિ-સુમરી (યાદ કરી)
 તક્ષણિ-ટાંકણે (તે વખતે)
 પહિઝ-પૈઝ-(પથિક-પ્રવાસી)
 ગામ્વિ-ગાંવે-ગામે
 પટ્ટણિ-પાટણે
 હટ્ટિ-હાટે
 ચઠહટ્ટિ-ચૌટે
 રાઝલિ-રાઝલે-રાઝણે
 દેઝલિ-દેઝલે
 દીસઝ-દીસે છે
 પત્તિજ્ઞિ-પતીજે (વિશ્વાસ કીજે)
 મેઝ્ઝ-મેલે (છોડે)
 મોલિમ-મોલપ
 જગુ-જગ
 મુઝ્ઝિ-મુંઝે છે-મુંઝાય છે
 ઝલકંતિ-ઝલકતી-ચલકતી

કંઠિઆ-કંઠી (ગળે પહેરવાની કંઠી)
 વટ્ટુલઓ-વાટલો
 ચંદુલઓ-ચંદલો-ચાંદલો-ચાંદલિયો
 ગંડુઅ-ગેંદ-કંદુક (દહો)
 મનાવિ-મનાવી
 દેક્ષિવિ-દેક્ષી
 વેલુડી-વેલડી
 સત્થ-સાથ-(સમૂહ)
 મુઆ-મુઆ
 ઘટ્ટિ-ઘાટ-ઘાટડી (ઓઢવાનું
 છીનું વસ્ત્ર)
 ત્રુટ્ટી-ત્રુટી-તુટી
 છઢેવિણુ-છંડીને
 ગોવાલીઅણ-ગોવાલણ
 લમી-લામી
 પાઈ-પાય
 જલઈ-જલે છે
 તવઈ-તવે છે-તપે છે

૨૭૦ ભાષામાં ‘પથિક-પ્રવાસી’ ના અર્થમાં પ્રસ્તુત ‘પઈ’ શબ્દનો વ્યવહાર
 ચાલુ છે. જ્યારે આપણે ત્યાં કોઈ નોતરિયો નોતરું દેવા આવે છે ત્યારે ચોલે છે કે
 “સગટંમ સઈ પરોળો પઈ” સગટંમ એટલે સહકુટુંબ, સઈ-સહિત, પરોળો એટલે
 અતિથિ અને પઈ એટલે પથિક-પ્રવાસી-મુસાફર. અર્થાત્ કુટુંબ સાથે અને મેમાન
 તથા પથિક સાથે-એ વધાંને લઈને જમવા આવવાનું નોતરું છે. “સગટંમ સઈ
 પરોળો પઈ” એ વાક્ય કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત છે અને અમરેલીમાં તો મેં અનેક-
 વાર સાંભળ્યું પણ છે. પથિક-પહિઅ-પઈ-એ ત્રણે સમાન શબ્દો છે.

મન્નડ-માને છે	ઉચ્છલિલ-ઝછલેલ
ઝખિલવિઅ-ઝખેવીને (ઝંચી કરીને)	પંડર-પાંડરં (ધોલું)
કદમ-કાદવ	રણજાણંત-રણજાણતું
મગ્ગા-માગ્યા	ગાહિલિ-ધેલી
મગ્ગુલ્યા-મારગડા	સિંતી-સીંચાતી
મમડ-મમે છે.	પત્તડ-પહોંત્યો-(આન્યો)
સામલિ-શામલી	મલંતડ-મલ્યો-મરડતો
અચ્ચમુઅ-અચંતો	ધરડ-ધરે છે
ફુલિઅ-ફલિઅ-ફૂલી-ફલી	દુબ્બલી-દૂબલી
લંઘડ-લંધે-(ટપી જાય)	ઘળ-ઘળું
નડક્ષી-નોક્ષી	વંદુર-વાંદરં (ધોલું)
ગંગ-ગંગા	કાલડ-કાલે
પુકારડ-પોકાર કરે (ચોલે)	ચુદ્ડ-ચુડું
ચક્કિળ-ચન્ને	તુદ્ડ-તુડું
દલિઓ-દલ્યું-દલ્યો	સુમરડ-સુમેરે છે-સમેરે છે.
લેડ-લે છે	પલિઅ-પલિયાં
સવુ-સવ-સવ	જર-જરા
સંતવળુ-સંતપન-સતાવળું	જઝરડ-જાદરં કરે છે-(જીર્ણ કરે છે)
તિ-તેં	હોપસડ-હોશે (યશે-થાશે)
સિદુરેઅ-સિદુરિયા	પારળઓ-પારળું (તપ કર્યા પછીનું ભોજન)
અગ્ગલિ-આગલે-આગલ	
મેહમલ્લિ-મેહમલ્યે-મેહમાં	
અંધારડ-અંધારે	પદ્ધડી-પદ્ધતિ-પાધરી
તોરી-તોરી-તારી	હળિઅ-હળી

મુઢ--મોં--મ્હોં	મંઢાર--મંઢાર
ધળ--ધળ	હાર--હાર
આઙુ--આયો--આવ્યો	ઘણુ--ઘાલ્યો
કુઠ્ઠિ--કૂકડી	તિણુ--તૃણ
રઢિઅ--રડી (વોલી)	નિઠ--નેઠ--નેઠું (અંત)
ઙળ--ઁળો	અંસુ--આંસુ
કારણ--કારણે	પલુઙુ--પલુઢ્યો,--(નીકલી પઢ્યો--
ચુંવિઙ્ઙ--ચુંવીજે--ચુંવાય છે.	દહી પઢ્યો)

વારમા સૈકાની ત્રણે કૃતિઓનાં કેટલાંક વાક્યો અને કેટલાક શબ્દો ઉપર જણાવ્યા છે અને તે વાક્યો અને શબ્દોની સામે આજનું ગુજરાતી મૂક્યું છે. એ ઉપરથી વારમા સૈકાની અને આજની ગુજરાતી વચ્ચે ઉદ્ભવ્યમાન—ઉદ્ભવતાનો જે સંબંધ ઉપર વતાવ્યો છે તે વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ છે. વાક્યો અને શબ્દોના વલણને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી વારમા સૈકાની અમયદેવ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રની માતૃ-ભાષાને ઊગતી ગુજરાતી કહેવામાં જરા પણ વાંધો જણાતો નથી અને એ હકીકત દીવા જેવી ચોક્કસ છે માટે એ વિશે વિશેષ લખવાની અગત્ય પણ નથી.

૮૮ અમયદેવ વગેરેની ઉક્ત ત્રણ કૃતિઓમાં વપરાયેલાં પ્રત્યયો અને સર્વ-નામો તથા અવ્યય વગેરેને લગતો વિચાર કરીએ :

અમયદેવ-વાદિદેવ- નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં નામોને
 હેમચંદ્રે વાપરેલી માટે પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં ‘ઉ’
 નામવિભક્તિઓ પ્રત્યય વિશેષ વપરાયેલો છે.
 અને તેની ચર્ચા

અમયદેવ—‘દેવ’ (દેવ) ‘વરાડ’ (વરાક) ‘રાડ’ (રાજા)

અગ્નિસિદ્ધ—(અગ્નિપિદ્ધક)—નરજા૦.

પ્રથમા અને
દ્વિતીયા વિભક્તિ ‘માહપુ’ (માહાત્મ્ય), મણુ (મન) પમાણુ (પ્રમાણ)
નાન્ય૦ જા૦.

દેવસૂરિ—‘ચંદુ’ (ચાંદો) ‘મારુ’ (મારો) ‘કુમારુ’
(કુમાર)—નરજા૦.

‘નાણુ’ (જ્ઞાન) ‘ચરણુ’ (ચરણ—ચારિત્ર) સંમતુ
(સમ્યક્ત્વ) નાન્ય૦ જા૦.

હેમચંદ્ર—‘સાયરુ’ (સાગર) દ્રુમ (દ્રુમ) વાયસુ (વાયસ) નરજા૦.
‘ધરુ’ (ધર) કજ્જુ (કાજ) વલુ (વલ) નાન્ય૦ જા૦.

અહીં આ ‘ડ’ પ્રત્યયનો ઇતિહાસ લખવાનું પ્રસ્તુત નથી તો પણ કહેવું જોઈએ કે તે ‘ડ’ પ્રત્યય ધણો પ્રાચીન છે. આગલ જણાવેલાં લલિતવિસ્તરનાં પદોમાં એ ‘ડ’ પ્રત્યય છૂટથી વપરાયેલો છે. એટલે તે, વિક્રમના પાંચમા સૈકા જેટલો તો જૂનો સ્ત્રો.

‘સો’ ‘ચિત્’ વગેરે વૈદિક પ્રયોગોમાં જે ‘ઓ’ વપરાયો છે તે જ, આ ‘ડ’ ના મૂળમાં છે.

કેટલક પ્રયોગોમાં ફક્ત નરજાતિવાળાં નામોને ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

અમયદેવ—‘અવવિત્તઓ’, ‘રોગહરો’, ‘સમો’.

દેવસૂરિ—‘વક્ત્રાણંતઓ’, ‘સો’, ‘જો’.

હેમચંદ્ર—‘જો’, ‘એહો’, ‘એસો’.

‘ડ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યયના ઉપયોગની સરસામણી કરતાં ‘ઓ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ ઓછો છે અને ‘ડ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ તેના (‘ઓ’ના)

કરતાં વધારે છે. હેમચંદ્રના છંદોનુશાસનગત પદોમાં ‘ઓ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ ફક્ત પ્રથમા માટે નાન્યતરજાતિમાં પણ થયેલો છે: ‘વિરહ્ઓ અંગુ’—૧૪, ‘પંકઓ’—૬૦, ‘દલિઓ’—૭૧. પરંતુ આવા પ્રયોગો અતિવિરલ છે. ‘ડ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યય સિવાય મૂળ અંગ પણ પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં વપરાયેલાં છે:

અભયદેવ—સમરંત, જળ, નર, —કાય, —કામ, નીરોય, કય, શંખંત, નિષ્ફલ.

દેવમૂરિ—ભવિયજળ, સંસાર, મુણિદ, મુણિચંદ, ચિર.

હેમચંદ્ર—મેહ, સ્વગ, વગ્ગ, ફલ, ગય, પહ્લવ, ગય (ગત).

આ રીતે પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં મૂળ અંગ વાપરવાની રીત લલિતવિસ્તરના સમયથી ચાલી આવે છે. આવાં અંગો ત્રણે લિંગમાં વપરાયેલાં છે.

નાન્યતરજાતિનાં ‘ક’ પ્રત્યયાન્ત નામોને પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ડં’ પ્રત્યય લાગેલો છે અને बहुवचनમાં તથા દ્વિતીયાના बहुवचनમાં ‘આહ’, ‘આહં’, ‘હ’, ‘હં’, ‘આ’ અને ‘આં’ પ્રત્યયો લાગેલા છે.

અભયદેવ—સુહાહ, કલત્તહ, રજ્જહ, દુરિયહ.

દેવમૂરિ—સ્વહુલાહં, ગાવડાં, પન્હુત્તરહ, પસના.

હેમચંદ્ર—રવળાહં, કુંમહં, વલ્યા, વિસમા.

હેમચંદ્ર—ભગ્ગડં, પસરિઅડં, વહ્હહડં, વહ્હડં, તેવહડં [પ્રથમા એકવચન]

ઋગ્વેદમાં [પૃ૦ ૧૯૪, ૪૬૯—મ૦ સં૦] ‘અદ્વતા’ (અદ્વતાનિ) કર્તા (કર્તાવ્યાનિ) વિશ્વા (વિશ્વાનિ) કાવ્યા (કાવ્યાનિ) વગેરે, ઉક્ત ‘વલ્યા’ની પેઠે ‘આ’ પ્રત્યયનાજ પ્રયોગો અનેક મળે છે. તે જોતાં ‘વલ્યા’ વગેરેમાં વપરાયેલા ‘આ’ નું મૂળ મળી જાય છે

અને ‘ગાવડાં’ માં જે ‘આં’ લાગેલો છે તેનું મૂળ પળ તે ‘આ’ હોય અથવા વ્યાં પ્રાં ના ‘આનિ’ ઝપરથી નોપડેલો તે ‘આં’ હોય.

ચાલુ ગુજરાતીમાં પૂર્વોક્ત ‘ચંદુ’ જેવું ‘ઉ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ નથી દેખાતું પણ ફક્ત નાન્યતરજાતિમાં ‘મગાડું’ ની પેઠે ‘કેલું’ વગેરે ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પ્રચલિત છે.

‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો ‘ઘોડો, છોકરો, લાડવો’ વગેરે વ્યવહારમાં છે અને બહુવચનમાં નરજાતિમાં ‘આ’ ‘આઓ,’ તથા ‘ઓ’ પ્રત્યયની અને નાન્યતરજાતિમાં ‘આં’ પ્રત્યયની વપરાશ છે. આ ઉપરાંત પહેલી વન્ને વિભક્તિમાં મૂળ અંગ પણ વપરાય છે.

‘છોકરો,’ ‘ઘોડો’ વગેરેમાં જે ‘ઓ’ પ્રત્યય છે તેના મૂળમાં વૈદિક ‘સો ચિત્’ વાળો ‘ઓ’ છે. અને ઘોટક:—ઘોડઓ—ઘોડઉ—ઘોડો એ રીતે તેનો ક્રમપરિવર્ત છે. છોકરા, ઘોડા વગેરેમાં જે ‘આ’ પ્રત્યય છે તે વૈદિક ‘દેવા:’ ‘જના:’ પ્રયોગના ‘આ:’ પ્રત્યયનું રૂપાંતર છે. ‘માણસો’ ‘દેવો’ વગેરેમાં છે તો પૂર્વોક્ત ‘ઓ’ પ્રત્યય પરંતુ તે બહુવચનમાં ફેરવાયો છે અને ‘છોકરાઓ’ વગેરે પ્રયોગોમાંના ‘આઓ’ નું મૂળ, ઉત્ક ‘આ:’ અને ‘ઓ’ એ બન્ને પ્રત્યયના મિશ્રણમાં છે અર્થાત્ ‘છોકરાઓ’ વગેરેમાં ‘આ’ અને ‘ઓ’ એમ બેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે. અથવા વૈયાકરણ પાણિનિએ વૈદિક અને લૌકિક ઉભય પ્રકારના નામોને લગતા પ્રત્યયોને જણાવતાં પ્રથમાના બહુવચનમાં ‘અસ્’ પ્રત્યય જણાવેલો છે. જે ‘સલાય:’ ‘વાચ:’ વગેરે રૂપોમાં મૂળરૂપે જલ્લવાઈ રહ્યો છે. સંભવ છે કે તે ‘અસ્,’ ‘ઓ’ રૂપે પરિણામ પામી ‘માણસો’ વગેરેમાં લાગ્યો હોય. અહીં વધુ સંગત એ છે કે ‘માણસો’ વગેરેમાંનો બહુવચસૂચક ‘ઓ’ પ્રત્યય પૂર્વોક્ત એકવચનનો ‘ઓ’ ન હોય કિન્તુ તે આ ‘વાચ:’ના

‘અસ્’નો ‘ઓ’ હોય. એકવચનનો ‘ઓ’ લઈએ તો તેને વહુવચનમાં ફેરવવો પડ્યો અને ઉક્ત વહુવચનના ‘અસ્’નો ‘ઓ’ લઈએ તો તે સીધો જ લાગી શકશે. ઈથી ‘માણસો’ વગેરે રૂપોમાં ઉક્ત ‘અસ્’નો ‘ઓ’ લગાડવાને બાંધો નથી. ‘છોકરાઓ’ વગેરેમાં પણ તે જ ‘ઓ’ લેવો; પણ તેમાં રૂપોમાં વેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે. ‘છોકરાઓ’ વગેરે રૂપોના અંતિમ ‘આ-ઓ’ પ્રત્યયની અહીં ચર્ચા કરી તો છે પરંતુ ચાલુ ભાષામાં એવાં રૂપોનો વ્યવહાર વધારે જણાતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

વીજી વિભક્તિમાં ‘દીપ્યં’ જેવું શુદ્ધ પ્રાકૃત રૂપ વપરાયેલું છે પણ આમાં રૂપો અતિવિરલ છે. દય, સંઘ વગેરે રૂપો વીજી વિભક્તિમાં છે. અહીં વિભક્તિ લોપાયેલી છે, એટલું જ નહીં કિન્તુ મૂળ અંગ ‘દયા’ ‘સંઘ્યા’નો અંત્ય ‘આ’ પણ ‘અ’માં ફેરવાયેલો છે. અપભ્રંશમાં સવિભક્તિક નામના અંત્ય સ્વરનો ઋસ્વ ઉચ્ચાર પણ થાય છે. (જુઓ પૃ૦ ૨૦૫, ૧૫) એ ધોરણે ‘દયા’ અને ‘સંઘ્યા’નું ‘દય’ અને ‘સંઘ’ થયેલું છે. ઘણે સ્થળે નારીજાતિના નામની પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ ‘દય’ અને ‘સંઘ’ જેવાં રૂપો વપરાયેલાં છે અને ‘ડ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પણ આવે છે.

અમયદેવ—નિષ્ફલ, જુગાપ, પત્યળ, મહારિય, જત્ત.

વાદિદેવસૂરિ—સંઘ, સંઘ.

હેસચંદ્ર—ગોઢિય, એહ, સ, મુઢિય, ગઈય, ધળ.

અમયદેવ—વિસંઠલ, અન્મુઅડ.

સાધારણ રીતે જોતાં ‘આ’, ‘ઈ’, અને ‘ઝ’ એ ત્રણ પ્રત્યયો નારી-જાતિના સૂચક છે. અજા, પ્રજા, દયા, સંઘ્યા વગેરેમાં ‘આ’ પ્રત્યય છે. નારી, નદી, શચી વગેરેમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય છે અને વધૂ, કરમોરૂ વગેરેમાં ‘ઝ’ પ્રત્યય છે. ઝગતી ગુજરાતીમાં ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ પ્રત્યયો ઘણે ભાગે સચવાયેલા છે ત્યારે સ્ત્રીસૂચક ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ પ્રત્યયની

સરસ્વામણીમાં ‘આ’ પ્રત્યય સચવાયો નથી. ‘જુગવા’ ને વદલે જુગવ, ‘સંઘા’ ને વદલે ‘સંઘ’ ‘ગંગા’ ને વદલે ‘ગંગ’ અને ‘જત્તા’ ને વદલે ‘જત્ત’ એવાં જે અનેક રૂપો ઉપલબ્ધ છે તે નારીજાતિસૂચક ઉક્ત ‘આ’ પ્રત્યયનો વપરાશની અત્યંત સૂચવે છે. અને એ જ રીતે—

(સં૦) નિષ્ફળ પ્રાર્થના—(પ્રા૦) નિષ્ફળ પત્યણા । (અમ્ય૦) નિષ્ફળ પત્યણ ।

(સં૦) મરીયા યાત્રા—(પ્રા૦) મરીયા જત્તા—(અમ્ય૦) મહારિય જત્ત ।
વગેરે પ્રયોગોમાં જેમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ બંનેમાં નારીત્વસૂચક ‘આ’ પ્રત્યય જલ્લાયો છે તેમ અમ્યદેવ વગેરેની ગુજરાતીમાં તે બંને સ્થળે એ ‘આ’ પ્રત્યય ટક્યો નથી તે પણ ઉક્ત હકીકતનું જ સમર્થન છે.

ઘરો વાત તો એ છે કે વિશેષણ અને વિશેષ્યમાં લિંગ અને સંખ્યા સમાન હોય તો જ વિશેષણ-વિશેષ્યભાવનું ધોરણ જલ્લાઈ રહે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં સમાસમાં નહીં વપરાયેલાં વિશેષણ માત્ર વિકારી છે એટલે વિશેષ્યની જાતિને અનુસરનારાં છે. સં૦ ‘એકા યાત્રા’ પ્રા૦ ‘એગા જત્તા’ આને વદલે ભાષામાં ‘એક યાત્રા’ નો પ્રયોગ સુપ્રતીત છે. એ પ્રયોગમાં ‘યાત્રા’ વિશેષ્ય છે અને ‘એક’ તેનું વિશેષણ છે. વિશેષ્ય નારીજાતિમાં છે તેથી વિશેષણ પણ ઘરો રીતે નારીજાતિમાં જ

હોવું જોઈએ એટલે ‘એક’ ને વદલે ‘એકા’ પ્રયોગ થયો જોઈએ; પણ લોકભાષાની ધ્વાસિયત પ્રમાણે એવા પ્રયોગોમાં સૂચક ‘આ’ ટકતો નથી; પરંતુ તેનું હસ્વ ઉચ્ચારણ થાય છે. અહીં એ ધ્વાલમાં રહે કે ‘એક યાત્રા’ પ્રયોગનો ‘એક’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી જ છે. ફક્ત ‘એકા’ ને વદલે ‘એક’ ઉચ્ચારણ થયું છે. ચાલુ ગુજરાતીની પેઠે આ રીતે ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં વરાવર ઉપ-

ભાષામાં વિશેષ્ય
પ્રમાણે વિશેષણમાં
પ્રત્યય ન હોવાની
પદ્ધતિને વૈદિક
ભાષાની એવી
પદ્ધતિનો ટેકો

લઙ્ઘ છે. આ અને આવા વીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં ભાષામાં વપરાતાં વિશેષણો વિકારી પણ છે અને અવિકારી પણ છે, એ હકીકતનું મૂલ્ય ઉક્ત રૂપોમાં રહેલું માલુમ પડે છે. વૈદિક પદ્ધતિમાં વરાવર આવાં તો નહીં પણ આને મળતાં અનેક રૂપો મળે છે :

આગલ (૫૦૭૨ [૪૭]) જણાવેલા ‘લોહિતે ચર્મન્,’ ‘પરમે વ્યોમન્’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ચર્મન્’ અને ‘વ્યોમન્’ વિશેષ્ય છે. અને વિશેષ્ય હોવાથી તે વસ્તુ વિશેષણ પ્રમાણે સાતમી વિભક્તિમાં આવવાં જોઈએ છતાં તે વસ્તુ વિભક્તિના સંસર્ગ વિનાનાં જ છે. એટલે જેમ ઉક્ત વૈદિક રચના વિશેષણ અને વિશેષ્યના સમાનવિભક્તિક્તાના નિયમને તોડી પાડે છે. તેમ તેથી આગલ વધીને ચાલુ ભાષાના પ્રયોગો વિશેષણ અને વિશેષ્યના સર્વથા વિકારીપણાના નિયમને અવગણે છે અને આ અવગણનાનું મૂલ્ય ઉક્ત વૈદિકરચનામાં સમાયું હોય તો ના નહીં. ઉક્ત ‘વ્યોમન્’ વગેરે પ્રયોગો છે તો વિભક્તિના સંસર્ગ વિનાના પરંતુ તેમને સાતમી વિભક્તિનાં સમજવાનાં છે એ ન મુલાય. ‘વાયા વિસંદુલ’ જેવા પ્રયોગોમાં ‘વિસંદુલ’ શબ્દ ‘વાયા’ નું વિશેષણ છે એટલે સાધારણ રીત પ્રમાણે તો ‘વાયા વિસંદુલ’ એમ થવું જોઈએ પણ લોકભાષાનું તંત્ર વિશેષ અનિયત હોવાને લીધે ‘વાયા વિસંદુલ’ પ્રયોગ પણ થયો છે.

છોકરો, ઘોડો, ળાડવો વગેરે પ્રયોગો પ્રથમા વિભક્તિવાળા છે, તેમાં મૂલ્ય અંગ અકારાન્ત છે અને ‘ઓ’ પ્રત્યય છે એ ધ્યાનમાં રહે. ‘ઘોડો’ વગેરેમાં અંગને અકારાન્ત માનવામાં ન આવે તો ‘છોકરી’, ‘ઘોડી’ વગેરે છીલ્છી રૂપોની નિષ્પત્તિ કેવા પ્રકારના અંગથી થશે ?

એ વાત તો નક્કી છે, કે ‘છોકરી’, ‘ઘોડી’ વગેરેમાં મૂલ્ય ‘છોકર+ઈ’, ‘ઘોડ+ઈ’ એ જાતનો પ્રકૃતિ-પ્રત્યયવિભાગ છે. ‘ઘોડો’ કે ‘છોકરો’ ऊपरથી ‘ઘોડી’ કે ‘છોકરી’ રૂપો નથી નીપજી શકતાં.

વારમા સૈકાની ગુજરાતીમાં ન્હસ્વ કે દીર્ઘ ઇકારાન્ત વા ડકારાન્ત લીલિંગી નામોને માટે પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં કોઈ યાસ પ્રત્યય નથી. જેવું ને તેવું મૂળ અંગ જ વપરાય છે વા તેના અન્ય સ્વરમાં ન્હસ્વ કે દીર્ઘ જેવો ફેરફાર કરીને વપરાય છે. વહુવચનમાં પણ ક્યાંય ઉક્ત રીતે મૂળ અંગ જ વપરાય છે અને ક્યાંય મૂળ અંગને ‘ડ’ કે ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

અમયદેવ—સિદ્ધિલ, સિદ્ધિ.

વાદિદેવસૂરિ—સાગિ, વાગિ.

હેમચંદ્ર—થલિ, કુમારી, નિદ્દહી, રયણી, બુદ્ધી, માલી.

ચાહુ ગુજરાતીમાં ‘વેલડીઓ’, ‘નદીઓ’ વગેરે ‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પ્રતીત છે. કાઠિયાવાડીમાં એ ‘ઓ’ ને વદલે ‘ય’ શ્રુતિયુક્ત ‘ડં’ પ્રત્યય પણ પ્રચલિત છે. ‘વાડીયું’ ‘સહીયું’, ‘આંગઢીયું’ વગેરે.

વૈદિક ભાષામાં નઘઃ, વઘ્ઃ વગેરે રૂપોમાં ‘ય’ અને ‘વ’ શ્રુતિયુક્ત ‘અસ્’ પ્રત્યય લાગેલો છે. પાલિભાષામાં નદિયો, ઇતિયો, વધુયો વગેરેમાં જે અંત્ય—‘ય’ શ્રુતિયુક્ત—‘ઓ’ છે તેવું મૂળ ઉક્ત ‘અસ્’ પ્રત્યયમાં છે. એક એ ‘ઓ’ ને વદલે પ્રાકૃતમાં ‘ડ’ અને ‘ઓ’ એમ બે પ્રત્યયો નોંધાયા છે. અને હેમચંદ્રની જગતી ગુજરાતીમાં પણ એ બે પ્રત્યયોની મલામણ છે. ‘ઓ’ ડપરથી ‘ડ’ થઈને તે બે પ્રત્યય જુદા બનેલા જણાય છે. ‘ઓ’ વાહું લીલિંગી રૂપ વિશેષ પ્રાચીન છે.

૮૯ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં ત્રીજી વિભક્તિ માટે જુદા જુદા પ્રત્યયો-ત્રીજી વિભક્તિ વાળાં રૂપો વપરાયેલાં છે.

એકવચન	}	અમયદેવ—પસાઈણ, નામિણ, સૂલિણ, રસાયણેણ.
		વાદિદેવ—તલિ, જિણિ.
		હેમચંદ્ર—વાઈ, તેં અગિં, ડહાવંતિય, પુતે,
		સરિણ, કત્રણેણ, સિરેણ.

વહુવચન } અભયદેવ-છપ્પનિહિં
 ધાદિદેવ-સૂરિહિં, જચંચિહિ, લોચણિહિ
 હેમચંદ્ર-ગુણહિં, લક્ષ્મણેહિં

ત્રણે કૃતિઓના ઉક્ત પ્રયોગો જોતાં ણ, ણ, ડ, ઇં, માત્ર અનુસ્વાર, ણ, (એકવચનમાં) અને વહુવચનમાં ઇહિં, હિં, ઇહિ અને ણિં પ્રત્યયો વપરાયા છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘એ’ પ્રત્યય વિશેષ પ્રચારમાં છે. અને ક્ષચિત્ ક્ષચિત્ ‘ણ’ અને ‘ણ’ પ્રત્યયો પણ વપરાય છે. છોકરે, વોડે, માણસે વગેરેમાં ‘એ’ પ્રત્યય છે અને ‘કેણે,’ ‘ણે,’ ‘તેણે’ રૂપોમાં તથા ‘ક્ષિણિ’ ‘ણિ,’ ‘તિણિ’ જેવા કેટલાક તત્કાલિન પ્રાચીન પ્રયોગોમાં ‘ણ’ અને ‘ણ’ વપરાયા છે.

વૈદિકમાં ત્રીજી વિભક્તિ માટે મૂળ ‘એન’ પ્રત્યય છે. એ ‘એન’ પ્રત્યય જ ઉક્ત ણ, ણ, ડ, ઇં, માત્ર અનુસ્વાર કે ‘એ’ ના મૂળમાં છે. પાલિમાં ‘એન’ અને પ્રાકૃતમાં ‘ણ’ કે ‘ણાં’ પ્રત્યયોનો પ્રચાર છે. એ જોતાં ગુજરાતીના ત્રીજી વિભક્તિના એકવચને પોતાનો મૂળ પરંપરા સાચવી રાખેલી છે. વહુવચનમાં વૈદિક ‘એમિસ્’ પ્રત્યય છે. ઉપર્યુક્ત ‘ઇહિં,’ હિં, ‘ઇહિ’ અને ‘ણિં’ પ્રત્યયોનું મૂળ આ ‘એમિસ્’માં છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં એ ‘એમિસ્’ સાથે સંવંધ ધરાવતો કોઈ પ્રત્યય નથી સચવાયો પણ તેને બદલે ઉક્ત ‘એ’ પ્રત્યય વપરાય છે. એકવચનનો ‘એ’ ભાષામાં વહુવચનમાં પણ વપરાવા લાગ્યો છે: છોકરાઓએ, માણસોએ,

વેવડા પ્રત્યયો
 અને વૈદિક
 ભાષાની પદ્ધતિ

છોકરાંએ વગેરે રૂપોમાં ઉક્ત ‘એ’ પ્રત્યય તો છે પણ તે અનુક્રમે ઉક્ત રીતે વહુવચસૂચક એવ્ર આ-ઓ, ઓ અને આં પ્રત્યય પછી લાગેલો છે. એટલે એ વધા અને એવા વીજા પણ પ્રયોગો વેવડા પ્રત્યયવાળા

છે એ બ્યાનમાં રહે. ‘જેણે,’ ‘કેણે’ ‘તેણે’ ‘ણે’ એ વધા ત્રીજી

વિભક્તિવાળા સર્વનામના પ્રયોગો છે. તેમાં મૂળ અંગ ‘જ,’ ‘ક,’ ‘ત’ અને ‘૧’ છે, તેમને ‘ણ’ પ્રત્યય લાગ્યા પછી ફરી પાછો ‘૧’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

૧૦. એકવાર પ્રત્યય લાગેલું રૂપ, અમુક વ્યક્તે, લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સૂચવવા અસ્મર્થ નીવડે છે ત્યારે ફરીવાર તેને વીજો પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. ૧ ધોરણે ઉક્ત પ્રયોગોને વેવડા પ્રત્યયો લાગેલા છે. આ વેવડા પ્રત્યય લગાડવાની પદ્ધતિ કાંઈ આજકાલની નથી, વારમા સૈકામાં તો તે હતી જ એમ ‘જિણિ’ વગેરે રૂપો જ વતાવી આપે છે.

વૈદિક ભાષામાં કેટલાંક ક્રિયાપદોમાં વવે અને ઋણ ઋણ વિકરણ પ્રત્યયો લગાડવાનું વિધાન વૈદિકપ્રક્રિયામાં છે. ૧ જોતાં વેવડા કે વેવડા પ્રત્યયો લગાડવાની પદ્ધતિ ઘણી જ જૂની જણાય છે. “નેષ્ઠુ”-નયતેર્લોટ્ શપ-સિપૌ દ્વૌ વિકરણૌ । તલ્યેમ-તરેમ-इत्यर्थः तरतेर्विघ्नादौ लिङ् उः-शप्-सिप् चेति त्रयो विकरणाः” [વૈ. ૦ પ્ર. ૩-૧-૧૮૫]

૧૦. ઉક્ત કૃતિઓમાં ચોથી વિભક્તિનો પ્રયોગ દુર્લભ છે, પણ તેને વદલે છઠ્ઠીનો પ્રયોગ મળે છે. ચોથીને વદલે છઠ્ઠી વિભક્તિ ચતુર્થીને વદલે છઠ્ઠી વિભક્તિ વાપરવાની પ્રથા વેદકાલે જેટલી જૂની છે. ૧ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. (૫૦ ૫૩ [૬])

હેમચંદ્ર—વડત્તળહોતળેણ—(વડપણમાટે) આ પ્રયોગમાં ‘વડત્તળહો’ એટલું રૂપ ષષ્ટીવાળું છે અને ‘તળેણ’ શબ્દ

‘તેમાટે’ ‘તે માટે’ ના અર્થને સૂચવવા જોડેલો છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘તે માટે’ અર્થને વતાવવા ‘કેહિ’, ‘તેહિ’, ‘રેસિ’, ‘રેસિ’ અને ‘તળેણ’

૧ પાંચ નિપાતો વાપરવાના છે. (૮-૪-૪૨૫) વઢી, વિક્રમના

આટલા સંક્રાન્ત વિદ્વાન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ પોતાની સમરાધ્યક્ષતાનાં
'રેસિ'ને ઘડેલે 'રેસમિ' પદ વાપરે છે. ત્યાં તેનું પાઠાંતર 'રસમિ'
પણ નોંધાયેલું છે. તથા પંચાશક્તિમાં 'રેસમિ' પદ ૫ જ આચાર્ય
વાપરેલું છે. આ રીતે 'રેસમિ' અને 'રેસિમિ' નિપાતો પણ તાદર્થ્યના
અર્થને સૂચવે છે.

પ્રમ્ને નિપાતો પડ્યા માટે કહ્યા છે કે તેમનું મૂળ માટ્ટમ પડતું
નથી.

સંકેતનાં 'ક' અને 'ત' નું તૃતીયાવહુવચન 'કેહિ', 'તેહિ'
થાય છે. ૧ 'કેહિ', 'તેહિ' ઉપરથી ઉક્ત તાદર્થ્ય-
'રેયા' ઉપરથી સૂચક 'કેહિ', 'તેહિ' ને લાવવાની કલ્પના
'રેસિ' લાવવાની થયેલી છે. તથા 'રેયા' ને પ્રા० 'રેસા' રૂપે કલ્પી
આમક કલ્પના તે ઉપરથી 'રેસિ' કે 'રેસિ' ઉપજાવવાની કલ્પના
થયેલી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર જેને રેસમિ અને 'રેસિમિ' રૂપે નોંધે છે
અને હેમચંદ્ર જેને 'રેસિ' થા 'રેસિ' આકારે જણાવે છે એવા 'રેસિ'
નિપાતનું સ્વરં સ્વરૂપ અનિશ્ચિત છે ત્યાં ણી વ્યુત્પત્તિની કલ્પના પણ શી
રીતે થઈ શકે ?

૧૧ મારા નમ્ર મત મુજબ ઉક્ત વસ્ત્રે કલ્પનાઓ કેવળ અક્ષરસામ્યને
આધાર છે. વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર સવિશેષ

૨૭૧ "જો દળ સદ્ધારહિઓ દાણં દેદ્ જસકિતિ રેસમિ ।

અહિમાણેણ વ ણો દેદ્ અહં કિં ન ટેમે તિ ॥

પાઠાંતર—'રસમિ'—સમરા ૦ ૫૦ ૧૫૭ (જે ૦)

૨૭૨ સવ્વગુણપસાદ્દળમો ખેઓ તિહિં અદ્રમેહિં પરિસુદ્ધો ।

દંસણ—નાણ—ચરેત્તાણ એસ રેસિમિ સુપસત્યો—પંચા ૦ ૧૯—ગાથા—૪૦ ।

ટોકા "રેસિમિ નિમિત્તમ્"—અમયદેવ ।

ભ્રામક છે. એટલે જે વ્યુત્પાદ્યરૂપ માટે અર્થસામ્ય કે અક્ષરસામ્ય વગેરે સાથે સચવાઈ શકે એવી વ્યુત્પત્તિ ન કરી શકાતી વ્યુત્પત્તિ માટે કેવલ અક્ષર-સામ્ય ભ્રામક છે. વ્યુત્પત્તિને વડલે વ્યુત્પત્ત્યાભાસને સમર્થન આપવા જેવું થાય છે. વળી, પ્રસંગ છે તેથી કહું છું :

‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ નામના પુસ્તકમાં તેના સાક્ષર લેખકે પૃ. ૧૭૫ ઉપર ‘પહેલ્લવહેલું’ ની વ્યુત્પત્તિસંબંધે તે વાવતનાં ઉદાહરણો વિચાર કર્યો છે. તેમાં તેમણે એમ જણાવ્યું છે કે [“ ‘પહેલ વહેલું’. પ્રથમ ‘પ’ નો લોપ થતાં વનતું

‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે. એટલાં વાનાં ‘હલ્લ-વિહલ્લ’ વેટા હૂં આપિઆં (સંદર્ભ ૮૪-૨) તેમ જ ‘ઉવસમાલ-કહાણય છપ્પય’ માં ‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ વપરાયું છે ”—પૃ. ૧૭૫] તેમનું આ લક્ષણ માત્ર અક્ષરસામ્ય ઉપર અવલંબતું હોઈ ભ્રાંતિમૂલક છે. એમણે જે ‘સંદર્ભ’ અને ‘ઉવસમાલકહાણય’ નો આધાર ટાંક્યો છે તેમાં ‘હલ્લવિહલ્લ’ શબ્દનો અર્થ જ ‘પહેલ્લવહેલું’ નથી. રાજા કોળિ-કના વે ભાઈ નામે ‘હલ્લ’ અને ‘વિહલ્લ’ છે એ જૈનકથામાં સુપ્રતીત છે.

‘એટલાં વાનાં હલ્લવિહલ્લ વેટાહૂં આપિઆં’ એ વાક્યનો ત્રો અર્થ આ પ્રમાણે છે : એટલાં વાનાં—એટલી ઓજો. હલ્લ વિહલ્લ વેટાહૂં—હલ્લ વિહલ્લ વેટાને—હલ્લ, વિહલ્લ નામના વેટાને—પુત્રોને. આપિઆં—આપ્યાં.

તેમ જ ‘ઉવસમાલકહાણય’ (ગાથા ૫૨) માં “ હલ્લ વિહલ્લહૂં હાર ગુરુય ગયવર સિડ દિદ્દહ ” હલ્લ વિહલ્લહૂં—એટલે હલ્લ અને વિહલ્લને, ગુરુય—મોટા, ગયવર—હાથી, સિડ—સાથે, હાર—હાર, દિદ્દહ—દીવો.

આ રીતે વાક્ય કે શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા વિના માત્ર અક્ષર-સામ્યને વળગવાથી વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં ઘણા ભ્રમો નીપજે છે.

૧ જ લેખકે ‘પલોંઠી’ શબ્દને ‘પલ્લપટિ’ ऊपरથી લાવતાં (૫૦ ૭૬) માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર લઈ ણ્વો જ ભ્રમ પેદા કરેલો છે. ‘પલોંઠી’ નું સં० મૂળ ‘પર્યસ્તિકા’ ગ્રા० ‘પલ્લપ્તિર્ઘો’ માં છે.

‘નિર્ચ્યાધિક’ ऊपरથી ‘નરવો’ (૫૦ ૩૫૦) ‘ગહરક’ ऊपरથી ‘ગમારો’ (૫૦ ૭૬) અને ‘પ્રહરણક’ ऊपरથી ‘પરોળો’ (૫૦ ૩૪૮) લાવતાં ૧ ઉક્ત લેખકે માત્ર અક્ષરસામ્યને આધારે ભ્રાંત વ્યુત્પત્તિ જણાવી છે. સ્ત્રી રીતે ‘નીરજ’ (નિર્ + ‘રજ’ જા રજા) ऊपरથી ‘નરવો’ ‘ગર્ભાગાર’ ऊपरથી ‘ગમારો’ અને ‘પ્રતોદન’ ऊपरથી ‘પરોળો’ શબ્દ આવેલા છે.

અભિધાન-ચિંતામણિમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે કહેલું છે કે “પદુ-ઉલ્લાઘ-વાર્તા-કલ્યાસ્તુ નીરજિ” (કાણ્ડ ૩-શ્લો० ૧૩૮) અર્થાત્ પદુ, ઉલ્લાઘ, વાર્તા, કલ્પ અને નીરજ્ ૧ વધા, રોગરહિત-સાજા-અર્થને દર્શાવનારા પર્યાય શબ્દો છે. “નિષ્ક્રાન્તો રોગાત્ નીરજ્” એવી વ્યુત્પત્તિ ‘નીરજ્’ શબ્દની તેમણે આપેલી છે. ‘રજ્’ અથવા ‘રજા’ વન્ને શબ્દો લઈ શકાય એમ છે. ૧ કાંડના શ્લોક ૧૨૬ માં ‘રોગ,’ ‘રજા,’ ‘માન્ધ,’ ‘વ્યાધિ’ વગેરેને પર્યાયશબ્દો રૂપે નોંધેલા છે.

૨૦૩ “નૈવ પલ્લપ્તિયં કુજા-” (ઉત્તરા० અ० ૧, ગા० ૧૧) “નૈવ પર્યસ્તિકામ્-જાનુજહોપરિવલ્લવેશનાત્મિકાં કુર્યાત્” —(ઉત્તરા० શાંતિ० ટીકા)

પર્યસ્તિકા પરિકર: પર્યટ્ઠ: ચ-અવસથિયકા”

—(હૃમં અભિ० કાં० ૩, શ્લો० ૨૪૩)

ચોરામાં વા વીજે સ્થળે યદ્દ માળસોની-કડ ऊपर કપડું વીંટીને-વેસવાની રીતનું નામ પર્યસ્તિકા-પલ્લપ્તિયા છે. ભાષામાં પ્રચલિત પલોંઠી કે પલોંઠી શબ્દનો સંબંધ પ્રસ્તુત ‘પલ્લપ્તિયા’ સાથે છે. વડીલોની સામે ‘પર્યસ્તિકા’ ની ડબ્બે બેસવું ૧ અવિનય છે એમ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહેલું છે.

‘ગહર’ નો અર્થ ‘પોતાની મેલે ઘણેલો મોટો ઝાડો’ કે ‘ગુફા’ થાય છે. “અઘાતવિલે તુ ગહરં ગુહા” (અભિધાન૦ કાં૦ ૪-શ્લો૦ ૯૯) ‘ગહર’ નો ઉક્ત અર્થ અને ‘ગંભારા’ નો ‘ઘરની અંદરનો ભાગ’ એ અર્થ; એ બે વચ્ચે ભેદ પળ સામ્ય નથી. યુરી રીતે ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દ ઊપરથી ‘ગંભારો’ શબ્દ આવેલો છે. જૈનમંદિરમાં જ્યાં જિનમૂર્તિ-ઓને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી હોય છે તે સ્થલનું નામ ‘ગંભારો’ છે. કેટલાક લોકો ‘ગંભારો’ ને બદલે ‘ગંભારો’ ઉચ્ચારણ પળ કરે છે. ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વતાવતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “અગારસ્ય ગર્ભો ગર્ભાગારમ્” “ગર્ભાગારોઽપવરકો વાસૌકઃ શયનાસ્પદમ્ (અભિધાનચિ૦ કાં૦ ૪-શ્લો૦ ૬૧) અમરકોશમાં^{૧૦} પળ ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દને નોંધેલો છે. (પુરવર્ગ કાં૦ ૨-શ્લો૦ ૮) ત્યાં અમરનો ટીકાકાર કહે છે કે ‘ગર્ભાગાર’ ‘વાસગૃહ’ દ્વે ગૃહમવ્યભાગસ્ય ‘માજઘર’ ઇતિ પ્રસિદ્ધસ્ય” —(પૃ૦ ૭૪)

‘પ્રવયણ’ કે ‘પ્રતોદન’ ઊપરથી ‘પરોણો’ શબ્દ આવેલો છે: પ્રવયણ-પરવયણ-પરવયણ-પરોણ-પરોણો. આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “પ્રતોદસ્તુ પ્રવયણં પ્રાજનં તોત્ર-તોદને (અભિ૦ કાં૦ ૩-શ્લો૦ ૫૫૭) અમરકોશમાં^{૧૦} પળ એની નોંધ છે: (વૈશ્ય-વર્ગ કાં૦ ૨ શ્લો૦ ૧૨) ત્યાં અમરનો ટીકાકાર કહે છે કે “પ્રાજનં તોદનં તોત્રં ત્રીણિ વૃષાદે: તાઢનોપયોગિન: તોત્રસ્ય આસૂઢ ચાવૂક ઇતિ રૂપાતસ્ય” (પૃ૦ ૨૧૨).

‘ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ’ ના સમર્થ લેખક એક સ્થળે (બૃહદ્ વ્યાકરણ-પૃ૦ ૧૩૪) “દીસિ અગાસિ તાવડિ દાસઈ” એવું (કાન્હ૦ રૂંડ-૧ પવાહુ-૧૫૩) વાક્ય આપે છે.

૨૭૪. “ગર્ભાગારં વાસગૃહમ્”—(અમરકોશ)

૨૭૫. “પ્રાજનં તોદનં તોત્રમ્”—(અમરકોશ)

[એ આલું પદ્ય આ પ્રમાણે છે :

“વંદીવાન ઘણા સીદાતા દીઠા પાઢડ દાઢિ,

દીસિ અગાસિ તાવડિ દાઢડ રાતિ વાઢ ટાઢિ”-(૧,૧૫૨)

અર્થ :—સીદાતા—પીડાતા એક ઘણા વંદીવાન દીઠા કે જેઓ રાઢો પાઢે છે. અગાસિ—અગાસામાં—છાપરા વિનાની સુલ્લી જગ્યામાં—જેઓ તાવડિ—તડકાવંડે કે તડકામાં દાઢે છે અને રાત્રે ટાઢ વાય છે]
ઉક્ત વ્યાકરણકાર આ વાક્યમાં વપરાયેલ ‘તાવડિ’ શબ્દના ‘ડિ’ ને પાંચમી વિભક્તિનો જૂનો પ્રત્યય કહે છે. તેઓ લખે છે કે “ડી (‘થી’ ને ટેકાળે જૂનો પ્રત્યય)”

પરંતુ ઉક્ત લ્હાણ અક્ષરસામ્યની ભ્રાંતિમાંથી નીપજેલું છે. ‘ડિ’ એ પાંચમીનો પ્રત્યય નથી અને ‘તાવડિ’ એ રૂપ પાંચમી વિભક્તિનું પણ નથી. ‘તડકા’ના અર્થમાં ‘તાપ’ શબ્દની પેઠે ‘તાવડ’ (તાવડો) શબ્દ પણ પાલળપુર તરફની ભાષામાં અને મારવાડી ભાષામાં પ્રચલિત છે. તેનું ગ્રીચી વિભક્તિનું એકવચન ‘તાવડિ’ રૂપ છે. અન્ત્ય ‘ઈ’ ગ્રીચીનો પ્રત્યય છે. મૂળ ‘સં૦—તાપ—આ૦—તાવ’ શબ્દ છે અને ‘ડ’ સ્વાર્થિક પ્રત્યય છે. “ચાટલા તાવડે નાહ્યા” (ચાટલા તડકે નાહ્યા) એવું વાક્ય જૈન પ્રતિક્રમણસૂત્ર—અતિચારના પાઠમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એ વાક્યમાં ‘તાવડે’ સપ્તમી વિભક્તિવાળું રૂપ છે. ‘ડિ’ પ્રત્યય પાંચમીનો હોય તો ‘તાવડે’ રૂપ જ ક્યાંથી થાય ?

માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર લેવાથી કેવા પ્રકારની ભ્રાંતિઓ જન્મે છે એ સારી દૃષ્ટીકલ્પને વતાવવા જ અહીં યોડું વિષયાંતર જેવું કરીને પણ આટલું ઉદાહરણરૂપે કચવાતે મને જણાવવું પડ્યું છે. ‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ના અને ‘ગુજરાતી ભાષાનું વૃહદ્વ્યાકરણ’ ના વિદ્વાન લેક્ષકોએ કરેલી ભાષાસેવા વિશેષ પ્રશંસનીય છે. અહીં તેમની સ્લોડ વતાવવાનો

મારો આશય નથી. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિનું ક્ષેત્ર સ્પષ્ટતા વિનાનું છે. છઠ્ઠે તેમાં ગમે તેને હાથે આવી ખાંતિઓ થય જ. આગળે આવી ખાંતિઓથી વર્ચીર. ૧. ૧૬૬ જ ઉદેશને લક્ષ્યમાં રાખીને મેં અપ્રદેશ લખાવ્ય કરેલું છે. ૨. ૧૬૬ કોઈ સાક્ષર અને વિવરિત અર્થ ન જ કરે. ૩. ૧૬૬ તેમને મારી પરી પરીને નવ્ર વિનંતી છે.

૧૨. ઉક્ત શ્રેણી કૃતિઓનાં વારાપેલાં છઠ્ઠી વિભક્તિવાચ્ય રૂપો નોંધે છઠ્ઠી વિભક્તિ પ્રમાણે છે :

અભયદેવ—ગુહ, સનગહ, નિશ્ચિન્નહ (૩૦), રીંગહ.

દેવનૂરિ—મેહુ, સાયર (લુપ્ત વિ૦), તારવહં (૩૦), સેલહં, મોરહતગા, વેતગા (૩૦), રયગહ, મવિયાગં, મયુવહં (૩૦) મયુવહ.

હેમચંદ્ર—પરલ્લુ, દુલ્લહો, સુઅણલ્લુ, અઙ્ગનત્તહં (૩૦) ગમ (લુપ્ત વિ૦) વાલુ, વિતંતાહં (૩૦) લેપહો, કંરુહો (લી૦) માયહં (૩૦) કંતાહો, સીહહો, ડિગહં, લેભહં (૩૦) નિવડ્ગો, —રયગિહં.

ઉક્ત રૂપો અપરથી જગાય છે કે એકવચનમાં 'હ', 'હુ', 'હો', 'લ્લુ', 'હુ' અને 'ગો' પ્રત્યય છે. લીલિનમાં 'હે' પ્રત્યય છે. વદુ-વચનમાં 'હં', 'આણં' અને 'હ' પ્રત્યય છે. 'તણ' શબ્દ પછી વિભક્તિનો સૂચક છે. અને એનો પ્રયોગ લુપ્ત કે અલુપ્ત પછી વિભક્તિવાચ્ય નામની સાથે થાય છે.

'નો' પ્રત્યય પછીના એકવચન માટે પાલિભાષામાં છે. અને 'ગો' પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં છે. પૈલિક ભાષામાં 'મયુનઃ' (પછી એકવચન) કોઈ રૂપોમાં કે અન્ય 'નસ્' છે તે અપરથી ઉક્ત 'નો' કે 'ગો' આવેલા છે.

વેદિક 'સ્વ' (૫૦ ૫૦) ઉપરથી પાલિ કે પ્રાકૃતમાં 'સ્ત' અને તે દ્વારા 'સુ' અને 'સુ' આવેલા છે. અને ૫ 'સુ' ઉપરથી 'હુ' અને 'હો' ને આવવાની સંભાવના ઉચિત લાગે છે. 'દિવસ' ના 'સ' નું 'હ' ઉચ્ચારણ વિહિત છે. [૮-૧-૨૬૩] તેમ 'સુ' પ્રત્યય ઉપરથી 'હુ' અને 'હો' પ્રત્યય આવવાને વાધ નથી જણાતો. 'હ' પ્રત્યય પણ ઉક્ત 'સ્ત' માંથી જન્મેલો છે. અહુરો (અસુર:), હો (સ:) [શ્વેદેહ-અવેસ્તા પૃ૦ ૧૫૪, ૨૨૭] વગેરે પ્રયોગોમાં 'સ' ને બદલે 'હ' બોલવાની પદ્ધતિ અવેસ્તા ભાષામાં સુપ્રસિદ્ધ છે. છતાં ૫ રીત ધર્મી જૂની જગાય છે.

સૌંદર્યી 'હે' નો સંબંધ યોદે ધર્મ અને 'સ્વ' સાથે જોડી શકાય; પરંતુ તેનું મૂળ શ્રાવર સ્વયં વળાનું નથી. શ્વેદેહઅવેસ્તા પૃ૦ ૧૮૧ ઉપર પદ્ધતિના એકવચન માટે 'અહુરહા' રૂપ નોંધેલું છે. તેમાં 'અહુર' પ્રકૃતિ છે અને 'હા' પ્રત્યય છે. પ્રસ્તુત 'હા' ૫ ૫૦ ૫૦ 'સ્વ'

૨૭૬ 'સ' ને બદલે 'હ' ના ઉચ્ચારણવાળા અનેક પ્રયોગો શ્વેદેહઅવેસ્તામાં મળે છે. તેમાંના થોડાંક આ નીચે આપું છું:

અસ્માત્-અહ્માત્-પૃ૦ ૬૯

સા-હા-પૃ૦ ૬૫

અસ્તિ-અહિ-પૃ૦ ૭૮

સત્ત્વયઃ-હત્ત્વયઃ-પૃ૦ ૨૭૪

સમદયઃ-હમદયઃ-પૃ૦ ૧૫૪

અસ્મિ-અહિ-પૃ૦ ૧૫૪

સમાઃ-હમા-પૃ૦ ૧૨૬

પ્રાકૃતનાણામાં 'તસ્ય' ને 'તસ્યાઃ' ને બદલે 'સે' રૂપનો વ્યવહાર મુપ્રસિદ્ધ છે (૮-૩-૮૧ હેમ૦) શ્વેદેહઅવેસ્તામાં 'તસ્ય' ને 'તસ્યાઃ' ના અર્થમાં અનેક સ્થળે 'હે' રૂપ વપરાયેલું છે (પૃ૦ ૨૩૭ તથા ૨૫૬) ૫ પ્રા૦ 'સે' અને આયેન્તિક 'હે' વચ્ચે વિશેષ સામ્ય છે.

બળી, ધ્યાય 'હ' ને બદલે 'સ' પણ વપરાયો છે.

'અહિ' ને બદલે 'અસ્તિ'-(શ્વેદેહ અ૦ પૃ૦ ૧૬)

નું જુદું ઉચ્ચારણ છે. ઇટલે ષષ્ઠીના એકવચન ઉક્ત 'હે' નો સંબંધ 'સ્વ' ના ભિન્ન ઉચ્ચારણ 'હ્યા' સાથે જોડી શકાય એમ છે. 'હ્યા' માં 'ય' છે તેથી તેનું 'હે' એવું પરિણામાંતર થવું અશક્ય નથી. આ રીતે જોતાં 'હ્યા' કે 'હે' એ વચ્ચેના મૂલ્યમાં વૈદિક 'સ્વ' જ રહેલો છે. વળી, 'જરથુસ્ત્રહે', 'સ્પિતામહે' 'અસ્પહે' (ખોરદેહઅવેસ્તા પૃ૦ ૨૨૮, ૨૮૩) વગેરે પ્રયોગોમાં અવેસ્તાની ભાષામાં પૈંઠીવિભક્તિના એકવચનમાં 'હે' પ્રત્યય વપરાયેલો છે. હેમચંદ્રે સ્ત્રીલિંગી નામને માટે ષષ્ઠી વિભક્તિમાં જે 'હે' પ્રત્યય વતાવ્યો છે તે 'હે' અને ઉક્ત આવેસ્તિક 'હે' એ બે વચ્ચે સંબંધ બાંધી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે પરંતુ એ વચ્ચે પ્રત્યયોમાં સામ્ય તો ઘણું છે. વહુ-વચનનો 'આણં' તો વૈદિક 'દેવાનામ્' (પા૦ દેવાનં, પ્રા૦ દેવાણં) માં વપરાયેલો 'આનામ્' સાથે સંબંધ ધરાવે છે. 'હં' પ્રત્યય વૈદિક 'સર્વેષામ્' પાલિ 'સબ્બેસં' અને પ્રાકૃત 'સબ્બેસિં' ના અંત્ય 'સં' તથા 'સિં' પ્રત્યય સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને 'હું' પ્રત્યય, ઉક્ત 'હં' નું ઉચ્ચારણાન્તર છે. 'મોરહતણા' અને 'જેતણા' રૂપોમાં વપરાયેલો અંત્ય 'તણ' ષષ્ઠીનો સૂચક છે. 'મોરહ' એ રૂપ પોતે જ ષષ્ટ્યંત છે. છતાં એ રૂપ ષષ્ઠીનો અર્થ વતાવવા અસમર્થ નીવડ્યું ત્યારે તેને સંબંધસૂચક 'તણ' લગાડીને ષષ્ઠીનો અર્થ વતાવ્યો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે 'સંબંધ' નો અર્થ સૂચવવા માટે 'તણ' અને 'કેર' પદો વાપરવાની ભલામણ કરેલી છે અને 'અમ્હંતણા' વગેરે ઉદાહરણો પણ જણાવેલાં છે: (૮-૪-૪૨૨ હે.) એ રીતે અહીં ષષ્ઠીસૂચક પ્રત્યય વેવડાયો છે. 'જેહતણા'—'જે તણા' એ રૂપ પણ એ રીતે બનેલું છે.

૨૭૭ ષષ્ઠીના એકવચન માટે 'હે' પ્રત્યયવાળાં અનેક રૂપો ખોરદેહઅવેસ્તામાં વપરાયેલાં છે:

અસુરસ્ય-અહુરહે-પૃ૦ ૬૮. વિશ્વસ્ય-વીસ્પહે-પૃ૦ ૧૫૧. રયામસ્ય-સામહે-પૃ૦ ૨૨૯.

આ 'તળ' ની ઉત્પત્તિ વિશે એક મત સુનિશ્ચિત નથી. કેટલાક

વિદ્વાનો પદ્ધિવિભક્તિવાળા આત્મનઃ—અત્તનો—અત્તણો

પદ્ધિસૂચક

'તળ' ની વ્યુત્પ-
ત્તિચર્ચા

રૂપના અંગમૂત 'ત્તળ' ऊपरથી उक्त 'तण' ने

નીપજાવે છે. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો તદ્વિતના

'પુરાતન' વગેરે શબ્દોમાં વપરાયેલા 'તન' પ્રત્યય

ऊपरથી उक्त 'तण' ની વ્યુત્પત્તિ વતાવે છે. સંબંધ અર્થને સૂચવવા માટે

કીય (પરકીય, જનકીય, રાજકીય ૬-૩-૩૧ હે૦), ઇક (વાર્ષિક,

માસિક ૬-૩-૮૦ હે૦), ણ (પુરાણ ૬-૩-૮૬ હે૦) અને તન

(પૂર્વાણ્હેતન, અપરાણ્હેતન, સાયંતન, ચિરંતન, અદ્યતન

૬-૩-૮૭, ૮૮ હે૦) વગેરે અનેક પ્રત્યયો વપરાય છે. 'તન'

વગેરે પ્રત્યયો લાગ્યા પછી તૈયાર થયેલું અંગ વિશેષણ રૂપ બને છે, અને

તેથી તે વિશેષ્યની પેઠે લિંગ અને વિભક્તિ-વચનોને ધારણ કરે છે.

રામતણો ભાઈ. રામતણી ઘાત. રામતણું કુલ. મારા વિચાર મુજબ

'પુરાતન' વગેરેમાં વર્તતા 'તન' ऊपरથી 'तण' લાવવામાં આવે તો

વિશેષ્ય-વિશેષણભાવની ઘટના વરાવર થશે. જો કે એ 'તન' સંસ્કૃતમાં

સાર્વત્રિક પ્રત્યય નથી તો પણ લોકભાષામાં એ સાર્વત્રિક થયેલો માની

શકાય એમ છે. એવાં તો બીજાં ઘણાં ઉદાહરણો છે કે જે પ્રાચીન સમયમાં

સાર્વત્રિક ન હોય અને પછીથી સાર્વત્રિક થઈ ગયાં હોય :

સપ્તમીનો 'સ્મિન્' પ્રત્યય સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિ સૈર્વત્રિક નથી

પણ લોકભાષામાં તો એ સર્વત્ર વ્યાપક જેવો છે અને એમ છે તેથી જ

પાલિભાષામાં અને આર્યપ્રાકૃતમાં 'બુદ્ધસ્મિં,' 'બુદ્ધમ્હિ' (પા૦)

'લોગંસિ,' 'બંમચેરંસિ' (આ૦) વગેરે પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે.

૨૭૮ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સપ્તમીના એકવચનો 'સ્મિન્' પ્રત્યય માત્ર સર્વાદિ
'સર્વનામો' પૂરતો છે—“इति-इयोः स्मात्-स्मिनौ”—(પાણિ૦ ૭.૧.૧૫૧.
કાશિકાવૃત્તિ)

આપણી ભાષામાં પ્રચલિત ષષ્ઠી વિભક્તિવાલું (રામતણો કે રામનો કોરે) રૂપો વિશેષણ જેવાં છે. દટલે તેમની વિશેષણરૂપતા ટકાવશ વિશેષણરૂપ ‘ચિરંતન’ ના ‘તન’ ડપરથી ‘તણ’ આવે તો વિશેષ સુગમતા ધાય દમ છે.

‘આત્મનઃ’—‘અત્તનો’—‘અત્તણો’ રૂપના ‘તણો’ અંશ ડપરથી ‘તણ’ ને નીપજાવીદ તો તેમાં નીચેની આપત્તિઓ છે :

૧. ‘આત્મનઃ’ રૂપ પક્ત ષષ્ઠી-વિભક્તિવાલું જ નથી, દ્વિતીયા અને પંચમીમાં પળ દ જ રૂપ વપરાય છે દથી પ્રત્તુતમાં ષષ્ઠીના ચોક્કસ અર્થની અસંગતિ થશે.

૨. ‘ત્તનો’ અંશમાં ‘ત્તન્’ દટલો અંશ ‘આત્મન્’ ના ‘ત્તન્’ તું રૂપાંતર છે અને માત્ર ‘અસ્’ ષષ્ઠીસૂચક પ્રત્યય છે દથી ‘ત્તનો’ ડપરથી આળેલો ‘તણ’ ષષ્ઠીને કેમ સૂચવી શકશે ? વ્લી ‘ત્તનો’ ના ‘ત્ત’ અને ‘ઓ’ ને કોઈ પળ સવલ આધાર વિના વદલી પળ કેમ શકાય ?

૩. ડક્ત ‘ત્તનો’ અંશમાં વિશેષ્ય પ્રમાણે પરિવર્તન પામવાનું સામર્થ્ય જ નથી તો દ ડપરથી ડપજેલા ‘તણ’ માં દ સામર્થ્ય શી રીતે આવે ?

ડક્ત ‘ચિરંતન’ માં આવેલો ‘તન’ સંવંધસૂચક પ્રત્યય છે દથી દ ડપરથી ‘તણ’ ને લાગીદ તો ડક્ત દક પળ આપત્તિનો સંભવ નથી. ચાહુ ગુજરાતીના ષષ્ઠી વિભક્તિના ‘નો’ ‘ની’ ‘તું’ પ્રત્યયોના મૂલમાં પળ આ ‘તન’ પ્રત્યય છે.

૧૩ ડક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં પંચમીનો પ્રયોગ વિરલ છે. હેમચંદ્રના

પંચમી વિભક્તિ “ચ્છહે મૃળ્હ ફલ્હ” દ વાક્યમાં ‘હે’ પ્રત્યય પંચમીનો સૂચક છે. તૃતીયા અને પંચમી વિભક્તિનો

અર્થ લગભગ સરલા જેવો છે. તૃતીયાના વહુવચનમાં વૈદિક-ભાષામાં

‘મિસ્’ પ્રત્યય વપરાય છે. તે ઉપરથી પાલિમાં અને પ્રાકૃતમાં ‘હિ’ પ્રત્યય આવેલો છે. પ્રસ્તુત ‘હે’ નું મૂળ આ ‘હિ’ માં છે. તૃતીયાનો ‘હિ’ વહુવચનનો છે, પણ લોકભાષામાં તે એકવચનના ‘હે’ નું મૂળ બની શકે છે. વૈદિક ભાષામાં અને લોકભાષામાં વિભક્તિ અને વચનના વ્યત્પયનો પાર જ નથી.

૧૪ સત્તમી વિભક્તિનાં રૂપો તે કૃતિઓમાં નીચે પ્રમાણે છે :

સાતમી વિભક્તિ અભય૦—સત્તિહિં (વ૦), જગ (હ્રસ્વ વિ૦)
 દેવમૂરિ—અહિહિં, સૂરિહિં (વ૦) કમલિ, ઠાવડહિ,
 મેહાગમ, (હ્રસ્વ વિ૦), સસ્યાગમિ,—સ્યણિહિં.

દેમચંદ્ર—મહિહિ, એકહિં, અન્નિહિં, પંકડ, અપ્પિ, દિટ્ટ, ગયણિ,
 સચ્ચંગે, પટ્ટણિ, હટ્ટિ.

ઉક્ત રૂપોમાં ‘હિં’, ‘હ’, ‘હિ’ અને ‘એ’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે.

વૈદિક ભાષામાં સત્તમીના ‘દેવે’ રૂપમાં વપરાતા ‘એ’ પ્રત્યય સાથે પ્રસ્તુત ‘હ’ અને ‘એ’ પ્રત્યયનો સંબંધ છે. અને વૈદિક ‘સર્વસ્મિન્’ પાલિ ‘બુદ્ધમ્હિ’ માં વપરાયેલા ‘મ્હિ’ સાથે ઉક્ત ‘હિં’ અને ‘હિ’ નો સંબંધ જોડી શકાય એમ છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘એ’ પ્રત્યય ટકી રહ્યો છે. ‘ઘેરે ગયો’, ‘ખલે ગયો’, ‘ખેતરે ગયો’ વગેરે પ્રયોગોમાં સત્તમીના ‘એ’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતીમાં સત્તમીના અર્થ માટે ‘મહિં’ કે ‘મહં’ વચન પણ હાલ વપરાય છે. પાલિના સત્તમીના ઉક્ત ‘મ્હિ’ પ્રત્યય સાથે તે ‘મહિં’ કે ‘મહં’ અને ‘મેં’ (હિન્દી) ની સરખામણી થઈ શકે એમ છે. સત્તમીના સૂચક ‘માં’ અને ‘માંહિ’ બોલનો સંબંધ પણ તે ‘મહિં’ સાથે વટાવી શકાય જાય. કેટલાક ભાષાવિજ્ઞો ‘મહિં’ સાથે ‘મધ્યે’ની સરખામણી કરે છે. ગુજરાતીમાં કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડ્યા વિના

પણ સત્તમીનો અર્થ દર્શાવી શકાય છે. ‘જગ જશ વ્યાપ્યો’ એવાં વાક્યોમાં ‘જગ’ સત્તમી વિભક્તિવાળું પદ છે. અભયદેવની કૃતિમાં આવ્યા જ અર્થમાં ‘જગ’ પદ વપરાયેલું છે.

સંવોધનની વિભક્તિઓની પ્રક્રિયા પ્રથમા જેવી છે. એટલે એ માટે खास કશું લખવાનું નથી.

૯૫ હવે એ ત્રણે કૃતિઓમાંનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, વારમા સૈકાનો સર્વનામો અને અવ્યયોનો વિચાર કરીએ :
ક્રિયાપદ વિભક્તિ

અભયદેવ—દ્વિ० પુ० એ० જુગલુ, જય, પાલિહિ, પાલહિ, ભવ,
અવહારિ, જોયહિ, પાલ, પસીઅસુ.

” ” ત્રિ० પસીયહ.

ત્વ० પુ० એ० હોઈ, મદડ, હરડ, યંમેઈ, મુંજઈ, નિયડ.
પચ્છઈ (કર્મણિ).

” ” વ૦ લહંતિ, જાયહિ, સેવહિ.

પ્ર૦ પુ० એ० હોસુ (ભવિષ્ય ૦).

વાદિદેવ—દ્વિ० પુ० એ०

” ” વ૦ વંદઓ, નમહુ.

ત્વ० પુ० એ० જયઓ, સિંચઈ, સુમરિયઈ, નંદડ, કહેઈ,
પ્પહઈ.

” ” વ૦ મજ્જહિ, હરિસિજ્જંતિ, સંપહિં.

હેમચંદ્ર—ત્વ० પુ० એ० જાણીઅઈ (કર્મણિ), પરિહરઈ, ગૃણ્હઈ,
ગજ્જહિ, અચ્છઈ, માણિઅઈ, ધરેઈ, હોસઈ,
હોઈસઈ. વણ્ણિઅઈ, કપ્પિજ્જઈ, ગિલિજ્જઈ

(કર્મણિ). ચઢ્ઢ, મમિઝ્ઝ, ઠઠ્ઠ, હોહ,
પહુચ્છહ.

„ „ વ૦ મુંજંતિ, ઘેપ્પંતિ (કર્મણિ). સરહં, બોલ્હર્હિં,
અણુહરહિં. હોસહ (ભવિષ્ય૦).

દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦ આગહિ, દેક્ષુ, અચ્છિ, વિસૂરહિ, મણિ.

પ્ર૦ પુ૦ ૧૦ કિઝ્ઝં, કીસુ, કરીસું, પાલીસું.

૧૬ ઉક્ત રૂપો ઊપરથી નીચેના પ્રત્યયો તારવી શકાય છે :

પ્ર૦ પુ૦ ૧૦-ઉ, ડં । દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦-સુ, ડ, હિ, ડ, ૦-કાંઈ નહીં ।

„ વહુવ૦ હ, હુ, ઓ ।

તૃ૦ પુ૦ ૧૦-ઙ, ઙ, ડ, હિ ।

„ વહુ૦-ન્તિ, હિં, ઙ ।

વીજા પુરુષ એકવચન અને વહુવચનના પ્રત્યયો આજ્ઞાર્થને સૂચવે

છે. આજ્ઞાર્થનો ‘સુ’ વૈદિક પ્રત્યય ‘સ્વ’ ની સાથે

ક્રિયાપદના

પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ

બરાબર મળતો આવે છે. ‘હિ’ પણ વૈદિક ‘હિ’
સાથે સંબંધ રાખે છે. ‘ઙ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘હિ’

માંથી નીપજેલો છે. અને ‘ઙ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ વેદોમાં પણ મળે છે.

પૃથ્લે વારમા સૈકામાં વપરાતો આજ્ઞાર્થસૂચક ‘ઙ’ પ્રત્યય કોઈ નવો નથી

પણ વેદકાલે જોડેલો જૂનો છે, એ સ્થાલમાં રહે. આ વાત હું આગળ

વતાવી ગયો છું. (પૃ૦ ૬૬ કં૦ ૩૨)

ચાલુ ભાષામાં વપરાતાં કર, લહ, મળ વગેરે ક્રિયાપદો પણ મૂળે

‘ઙ’ પ્રત્યયવાળાં જ છે.

કોઈ પણ પ્રત્યય વિનાનું આજ્ઞાર્થ-ક્રિયાપદ વેદની ભાષામાં પણ

ઉપલબ્ધ છે. પચ, લિહ, મવ વગેરે.

વહુવચનમાં વપરાયેલા ‘હ’ નું મૂળ, વૈદિક ‘ય’—સાથે મળતા આવતા અને પાલિમાં વપરાતા ‘થ’ (આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુલ્લ વહુવચન) અને પ્રાકૃતમાં વપરાતા (આ૦ દ્વિ૦પુ૦ વ૦) ‘હ’ પ્રત્યયમાં છે. ‘હુ’ નો સંબંધ પાલિમાં વપરાતા ‘હો’ (ભવ્હો, દદ્હો, કુલ્હો) સાથે છે, અને ‘વંદઓ’—‘વંદો’—‘વાંદો’ પ્રયોગમાં વપરાયેલા ‘ઓ’ નો સંબંધ પણ ઉક્ત ‘હો’ સાથે જોડી શકાય એમ છે: હો—હો—ઓ એવું પરિવર્તન સંભવે છે. અને દ્વિતીય પુરુષનો સૂચક ‘ઉ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘ઓ’ માંથી પછેલ્લો છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં વીજા પુરુષના આજ્ઞાર્થ વહુવચનમાં ‘ધ્વમ્’ પ્રત્યયનો વ્યવહાર છે. ઉક્ત ‘હો’ અને આ ‘ધ્વમ્’ વચ્ચે જે સામ્ય ટકી રહેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. ચાલુ ભાષામાં કરો, લખો, મળો વગેરે દ્વિતીયપુલ્લ સૂચક આજ્ઞાર્થ ક્રિયાપદોમાં વપરાતા ‘ઓ’ નું મૂળ ઉક્ત ‘હો’ માં છે. આજ્ઞાર્થ ત્રીજા પુલ્લ એકવચનમાં પણ ‘ઉ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યય વપરાયેલા છે. વૈદિક ‘તુ’ અને પ્રાકૃત ‘ઉ’ માંથી એ ‘ઉ’ પ્રત્યય આવેલો છે. અને ‘ઓ’ પણ ઉક્ત ‘ઉ’ નું રૂપાન્તર છે. “જયો જયો મા જુગદંવે” માં વપરાયેલા ‘જયો’ અને અહીં વપરાયેલા ‘જયઓ’ એ બે વચ્ચે સાધારણ ઉચ્ચારણ ભેદ સિવાય વીજો કશો ભેદ નથી.

અહીં વર્તમાન કાલના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં ‘ઈ,’ ‘ઈ’ અને ‘હિ’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. વહુવચનમાં ‘ન્તિ,’ ‘હિં,’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. વૈદિક ‘તિ’ પ્રત્યય, પાલિ ‘તિ’ અને પ્રાકૃત ‘ઈ’ ઉપરથી ત્રીજા પુરુષના એકવચનના ‘ઈ’ અને ‘ઈ’ પ્રત્યય આવેલા છે. વૈદિક ‘ન્તિ’—પાલિ ‘ન્તિ’ અને પ્રાકૃત ‘ન્તિ’ ઉપરથી વહુવચનનો ‘ન્તિ’ પ્રત્યય આવેલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે ત્રીજા પુરુષના વહુવચનમાં ‘હિં’ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. અહીંનો ‘હિં’ અને હેમચંદ્રે કહેલો (૮-૪-૩૮૨) ‘હિં’ વચ્ચે એક જ છે. આ ‘હિં’ પ્રત્યય ઉપરથી ત્રીજા

પુણના વહુવચનનો 'હિ' પ્રત્યય નોંધાયેલો છે. તે વેમાં માત્ર સ્વાધારણ ઉચારણનો ભેદ છે. અર્થે તુ. પુ. વહુવચનમાં વપરાયેલો 'હ' તે વહુવચનના ઉક્ત 'હિ' સાથે સમાનતા ધરાવે છે. તે વે વધે માત્ર 'હ' શ્રુતિ જેટલો ભેદ છે. વચ્ચે વહુવચનમાં વપરાયેલો 'હિ' પણ ઉક્ત 'હિ' સાથે પોતાનું સ્વત્વ સાચવી રહ્યો છે. ઉચારણની દૃષ્ટિ જોતાં એ વે વધે નાસિક્ય શ્રુતિની વિશેષતા છે. અને અર્થદૃષ્ટિએ વહુવચન વહુવચન જેવો ભેદ પણ છે. પરંતુ આવો વચનભેદ તો વેદોની ભાષામાં પણ પ્રચલિત છે. પૃષ્ઠે પરંપરાએ પણ વેદભાષામૂલક એવી ઝગતી ગુજરાતી ભાષામાં એવો ભેદ વાજ ન જ કરે. તાત્પર્ય એ કે ઉક્ત શ્રુતિઓમાં વપરાયેલા 'હિ' 'હિ' અને 'હ' એ ત્રણે ત્રીજા પુણના સૂચક છે અને ત્રણે પરસ્પર સમાનતાવાળા છે.

આ 'હિ' પ્રત્યયનું મૂળ કાળી શકાતું નથી. કદાચ વેદિક 'સન્તિ' અને આવેલિક 'હેતિ' ક્રિયાપદમાં ન્યૂનાધિકતા કરીને આપણા પૂર્વજોએ આ 'હિ' પ્રત્યય નોંધવાયેલો હોય. 'હેતિ' ક્રિયાપદ ધોરદેહઅવેસ્તામાં (પૃ. ૫, ૨૩, ૩૫) અનેકવાર વપરાયેલું છે. અથવા તૃતીય પુ. વહુવ. ના વેદિક 'તિ' ઉપરથી આવેલા ઉક્ત 'હ' પ્રત્યયમાં 'હ' શ્રુતિ અને નાસિક્ય શ્રુતિની વિશેષતા ઝમેરી તેને વહુવસૂચક 'હિ' પ્રત્યયરૂપે યોજવામાં આવ્યો હોય એવી સંભાવના થઈ શકે.

૨૭૧ વાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ સ્વરમાં 'હ' નું મિથુન સર્વથા સ્વાભાવિક છે. આજે પણ 'હું' ને ચડે 'હેવું' અને 'આવું' ને ચડે 'હાવું' નો ધ્વનિ સુપ્રતીત છે. એથી 'હ' પ્રત્યયમાં 'હ' શ્રુતિ ઝમેરાયાની કલ્પના અસંગત નથી.

૨૮૦ નાસિક્યશ્રુતિ માટે હેમચંદ્ર પોતે જ કહે છે કે અ, ઇ અને ઊ વર્ણ (હસ્ત અને દીર્ઘ) જો વિરામમાં આવેલા હોય તો તેની નાસિક્યશ્રુતિ પણ થાય છે અર્થાત્ વિરામમાં આવેલો અ-ઐ, ઇ-ઈ, ઊ-ઊં એ રૂપે પણ બોલાય છે. હેમચંદ્રે ૧-૨-૪૧ (અ-ઇ-ઉ-વર્ણસ્ય અન્તે અનુનાસિકઃ—અનીદાદેઃ) સૂત્રમાં ઉક્ત દર્શાવેલું કહેલી

ઉક્ત કૃતિઓમાં પહેલા પુરુષનું વહુવચન વપરાયું નથી. એકવચનમાં 'હું' અને 'હ' પ્રત્યય વપરાયા છે. વૈદિક 'મિ' પ્રથમ પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય છે. તે ऊपरથી 'हं' પ્રત્યય સીધી રીતે આવી શકે એમ નથી પરંતુ પ્રથમ પુરુષના વહુવચનમાં વપરાતા प्रा० 'मु' સાથે ए 'हं' કે 'ह' ની સરસામણી કરી શકાય એમ છે.

'आचार्य हेमचंद्रे प्रथम पुरुषना बहुवचनमां 'हुँ'^(१) प्रत्यय जणावेलो છે અને साम-सामँ, खट्वा-खट्वाँ, दधि-दधिँ, कुमारी-कुमारीँ, मधु-मधुँ एवाँ उदाहरणो पण आपेलो છે. हेमचंद्रनું આ વિધાન જોતાં ઉક્ત નાસિક્યશ્રુતિની કલ્પનાને પ્રવલ સંવાદ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં 'इ' પ્રત્યય 'ह' રૂપે બને અને તેમાં वाग्व्यापारनी दृष्टिए 'ह' श्रुति ऊमेराय ए कल्पना असंगत भासती नथी.

૨૮૧ વિદ્વાનોમાં એક એવી કલ્પના પ્રવર્તે છે કે સંસ્કૃત વા પ્રાકૃત ક્રિયાપદોમાં વપરાતા પુરુષવાચક પ્રત્યયો 'अस्' ધાતુનાં રૂપો ऊपरથી આવ્યાં છે વા सर्वनामोनां રૂપો ऊपरથી આવ્યાં છે. તેમની આ હકીકત સમજાય એ માટે આ નીચે वर्तमानकाल तू० पु० ना પ્રત્યયો અને 'अस्' ધાતુનાં રૂપો तथा 'अस्मद्' सर्वनामनां રૂપો આપું છું:

वैदिक प्र०			'अस्' धातुनां रूपो—	
३—	ति	अन्ति	अस्ति	सन्ति
२—	सि	थ	असि	स्थ
१—	मि	म	अस्मि	स्म
पालि प्र०			'अस्'—नां रूपो	
३	ति	अंति	अत्थि	संति
२	सि	थ	अत्ति, अहि	अत्थ
१	मि	म	अस्मि, अम्हि	अस्म, अम्ह
प्राकृत प्र०				
३	{	ति	अत्थि	સંતિ
		इ		
२	ति	थ, ह	अत्ति	ત્થ
१	मि	मो, मु, म	गिह	મો મ્હુ મ્હ

છે. જો કે તે આ કૃતિઓમાં વપરાયો નથી તો પણ પ્રસંગવશાત્ તેની ઉત્પત્તિ વિશે થોડું જણાવી દેજું. ‘ઉં’ અને ‘હું’ માં ‘હ’ વ્યનિપૂરતો ભેદ છે. ‘ઉં’ માં ‘હ’ શ્રુતિ ભજ્યાથી ‘ઉં’ નો ‘હું’ થઈ જાય એમ છે. આ ‘હ’ શ્રુતિનો સ્પષ્ટ છુલ્લોસો થઈ શકતો નથી, પરંતુ ઉચ્ચારણોની વિવિધતાને કારણે સ્વરમાં ‘હ’ ને ભેજીને બોલતાં સુગમતા થતી હોય તો ના નહીં. ઘણા લોકો ‘આવું’ ને વદલે ‘હાવું’ અને ‘પવું’ ને વદલે ‘હેવું’ બોલે છે; એ સુપ્રતીત છે.

ધાર્મો સૈકાની ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો છે. તેમ ચાલુ ગુજરાતીમાં કહું છું, મળું છું, લખું છું વગેરે ક્રિયાપદો ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળાં છે.

ઠક્ક વચા પ્રત્યયો અને ‘અસ્’ યાતુનાં રૂપો જોતાં અને તેમને બરાબર સરજાવતાં એમ જણાય છે કે પ્રત્યયો અને રૂપો વચ્ચે સમાનતાની કલ્પના નિરાધાર નથી.

‘અસ્મદ્’ નાં ધૈદિકરૂપો પાલિરૂપો પ્રાકૃતરૂપો

એકં	વહું	એકં	વહું	એકં	વહું
અહમ્	અસ્મે, વયમ્	અહં,	અમ્હે, વયં	અહં, અહયં, હં	અમ્હે, મે
				અમ્હિ, અમ્મિ, મ્મિ	અમ્હ
					અમ્હો
					મો
					વયં

‘અસ્મદ્’ નાં આ રૂપો પૈકી અહં, અહયં કે હં સાથે હૈમચંદ્રે જણાવેલા પ્રથમ પુરુષનાં વહુવચનના ‘હું’ પ્રત્યયની સરજામણી કરી શકાય એમ છે અને એકવચનના ‘ઉં’ પ્રત્યયની સરજામણી ‘વયં’ વા ‘મયં’ રૂપ સાથે અથવા એકવં ‘અહયં’ સાથે કે પ્રાકૃત ‘મુ’ વા ‘મો’ પ્રત્યય સાથે કરી શકાય એમ છે. ‘હું’ અને ‘ઉં’ એ વચ્ચે પ્રત્યયોને પેલા પુરુષનાં વહુવચન અને એકવચનમાં વાપરવાની સૂચના અનુક્રમે ૮-૪-૩૮૬ અને ૮-૪-૩૮૫ સૂત્રમાં આપાત્ત કરેલી છે. ‘હું’ અને ‘ઉં’ પ્રત્યયોનું નિશ્ચિત મૂલ્ય હું જોવી શક્યો નથી તો પણ સરજામણીની કલ્પનાને અહીં દર્શાવવાની કૃત્તિ રોકી શક્યો નથી.

૧૭ ઉપર જણાવેલાં ક્રિયાપદોમાં કેટલાંક ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદો છે. અને કેટલાંક વર્તમાનકાળનાં પણ કર્મણિ-ક્રિયાપદો છે.

‘હોસું,’ ‘કરીશું’ અને ‘પાવીશું’ એ ત્રણે ક્રિયાપદો પ્રથમ પુરુષ

ભવિષ્યકાળનાં
ક્રિયાપદો

એકવચન ભવિષ્યકાળનાં છે. અંત્ય ‘ઉ’ કે ‘ઉં’

પ્રથમ પુરુષને સૂચવે છે અને ‘સ્’ ભવિષ્યકાળને

વતાવે છે. વૈદિક ભાષામાં ભવિષ્યકાળને સૂચવવા

‘સ્યતિ,’ ‘સ્યતે’ વગેરે ‘સ્’ વાળા પ્રત્યયો છે. તેમ અહીં પણ ભવિષ્ય-કાળને સૂચવવા ‘ઉ’ કે ‘ઉં’ પ્રત્યયને ‘સ્’ લગાડેલો છે. ‘સ્’ ને વદલે ‘હ્’ પણ લગાડી શકાય છે. હોહુ, કરીહું અને પાવીહું-એમ એ રૂપો ‘હ્’ વાળાં થઈ ભવિષ્યકાળને સૂચવી શકે છે.

વારમા સૈકાનાં આ રૂપો વર્તમાન ગુજરાતીમાં પણ જેવાં ને તેવાં જ રહ્યાં છે. કરીશું—કરશું, પામીશું—પામશું. ફક્ત ‘સ્’ ના ‘શ્’ જેટલો ભેદ થયો છે.

‘હોસડ’ રૂપ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું છે. તેનો અંત્ય ‘ડ’ ત્રીજા પુરુષને સૂચવે છે અને ‘સ’ ભવિષ્યકાળને. વૈદિક ભાષામાં ત્રીજા પુરુષ એકવચનનો ‘સ્યતિ’ અને ‘હોસડ’ નો ‘સડ’ એ વેમાં એકદમ નિકટતા છે. ચાલુ ભાષામાં વપરાતું હોશે—હશે ક્રિયાપદ અને ઉક્ત ‘હોસડ’ એ વેમાં સર્વથા સમાનતા છે.

૧૮ ‘મમિજ્જ’ અને ‘ચડ્ડજ્જ’ ક્રિયાપદો કર્તૃસૂચક છે, પણ તે

વિવ્યર્થને વતાવે છે. વિવ્યર્થ એટલે ‘આમ કરવું
વિવ્યર્થ ક્રિયાપદો

જોઈએ.’ ‘મમિજ્જ’—મમજે—મમવું જોઈએ. ‘ચડ્ડજ્જ’

એટલે તજજે—તજવું જોઈએ. એ ક્રિયાપદોમાં ‘ડ્ડજ્જ’ નો ‘જ્જ’ પ્રત્યય અંશ

છે અને 'ઇ' તેનો પૂર્વગ છે. વૈદિક ભાષામાં વિવિધ માટે 'યાત્' વગેરે આદિમાં 'ય' વાળા પ્રત્યયો વપરાય છે. પાલિભાષામાં 'ઇય' વગેરે પ્રત્યયો છે અને પ્રાકૃતમાં 'ઇજ્ઞ' વા 'ઇજ્ઞ' કે 'ઇજ્ઞા' વા 'ઇજ્ઞા' નો પ્રચાર છે. ઉક્ત 'ભમિજ્ઞ'—'ચંડિજ્ઞ'માં 'ઇજ્ઞ' પ્રત્યય લાગેલો છે. ઉક્ત યાત્—ઇય—ઇજ્ઞ એ વધારા પરસ્પર સમાનતા-વાળાં છે.

આ ઉપરાંત કર્તૃસૂચક એક 'જ્ઞ' પ્રત્યય પણ વિવિધ સૂત્રોમાં છે. જે હાલનાં કરિજ્ઞ-કરજે, ભમિજ્ઞ-ભમજે, પામિજ્ઞ-પામજે વગેરે રૂપોમાં વપરાયેલો છે.

૧૧ જાણીઅઈ—જણાય છે, કાપિજ્ઞ—કપાય છે, ગિલિજ્ઞ—ગલ્યાય છે, માણિઅઈ—મણાય છે; વગેરે ક્રિયાપદો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયાં છે. અને તે વધારા કર્મણિરૂપો છે. વૈદિકભાષામાં કર્મણિ—ક્રિયા-કર્મણિ—ક્રિયાપદો પદોમાં કર્મસૂચક 'ય' પ્રત્યય વપરાય છે. ક્રિયતે, પીયતે, ગીયતે, સ્થીયતે, દીયતે, ધીયતે, વગેરે. પાલિમાં પચ્છતે, પચ્છતિ, હુસિયતિ, મથીયતિ, ગચ્છીયતે, કરીયતે, કચ્ચતિ વગેરે કર્મણિ—ભાવે રૂપોમાં ય, ઇય, ઈય અને ય્ય પ્રત્યય લાગેલો છે. પ્રાકૃતમાં કર્મ અને ભાવ અર્થમાં 'ઈઅ' અને 'ઇજ્ઞ' પ્રત્યયોનો મહામણ આચાર્ય હેમચંદ્રે કરી છે : (૮-૩-૧૬૦) વૈદિક 'ય' પાલિના 'ય' 'ઇય', ઈય, કે ય્ય અને પ્રાકૃતના 'ઈઅ' વા 'ઇજ્ઞ' એ વધારા સમાનવંદના છે. એ વધારામાં થોડા થોડા ઉચ્ચારણભેદ સિવાય બીજો ભેદ નથી. વધારાનું મૂલ એક છે.

૧૦૦ અહીં પ્રસંગવશાત્ કર્મ અને ભાવે રૂપનો થોડો ચર્ચા કરી લઈએ :

સોઝા સૈકાના વાક્યપ્રકાશ નામના ઔક્તિક જેવા હસ્તલિખિત

કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગની ચર્ચા
પ્રથમાં લલ્યું છે કે,
“ દ્વિધોક્તિઃ પ્રધ્વરા વ્રા, પ્રધ્વરા કર્તારિ સ્મૃતા ।

વ્રા કર્મણિ ભાવે ચ ધાતોઃ સાપ્થાત્-અનાપ્યતઃ ॥૨॥

—અર્થાત્ ક્રિયાને સૂચવતી બોલવાની પદ્ધતિ બે જાતની છેઃ એક પાધરી—સીધી અને બીજી વાંકી. કર્તારિ પ્રયોગવાળી બોલવાની રીત પાધરી છે. (કરું છું, જાઉં છું વગેરે) અને કર્મણિ પ્રયોગવાળી તથા ભાવે પ્રયોગવાળી બોલવાની રીત વાંકી છે. (કર્મણિ—કરાય છે, જવાય છે, હસાય છે.) (ભાવે—જગાય છે, રમાય છે, વીવાય છે.) ય્વાં ક્રિયાપદનું વચન કર્તા પ્રમાણે પડે તે ‘ કર્તારિપ્રયોગ ’ અને ય્વાં ક્રિયાપદનું વચન કર્મ પ્રમાણે પડે તે ‘ કર્મણિપ્રયોગ ’. ભાવેપ્રયોગમાં તો એકવચન હોય છે અને તેનો સંબંધ ક્રિયા સાથે રહે છે.

૨૮૨ વાક્યપ્રકાશનો આરંભ—

“ પ્રણમ્યાત્મવિદં વિદ્યાગુરું શ્રીદેવવર્ધનમ્ ।

મુગ્ધબુદ્ધિપ્રવોધાર્યમ્—ઉક્તિયુક્તિઃ પ્રતન્યતે ” ॥ ૧ ॥

વાક્યપ્રકાશનો અંત—

“ ગુરુતપગણમગનાદ્ગુણતરણિશ્રીરત્નસિંહસૂરીણામ્ ।

શિષ્યાણુના—શ્વદમ્—ઔક્તિકમ્—ઉદિતમ્ ઉદયસંજ્ઞેન ” ॥ ૧૩૦ ॥

“ મુનિ—ગગન—શર—શ્વદુમિતે (૧૫૦૭) વર્ષે હર્ષેણ સિદ્ધિપુરનગરે પ્રાથમિકસ્મૃતિહેતોર્વિહિતો વાક્યપ્રકાશોઽયમ્ । ૧૩૧ ॥

તાત્પર્ય એ કે શ્રીદેવવર્ધન-વિદ્યાગુરુ—ના શિષ્ય અને રત્નસિંહસૂરીના હસ્તદોક્ષિત શિષ્ય ઉદયસિંહમુનિએ પ્રસ્તુત વાક્યપ્રકાશની રચના સિદ્ધિપુરનગરમાં ૧૫૦૭ વિક્રમસંવત્માં કરી છે. આ પુસ્તકની પોથી સાળંદમાં શ્રીમતી સાધ્વી હેતશ્રીજીના સંગ્રહમાં છે.

ચાલુ ભાષામાં કર્તરિપ્રયોગનો વિશેષ પ્રચાર છે અને કર્મણિપ્રયોગનો પ્રચાર વિરલ છે. પરંતુ ભૂતકાલમાં કર્તરિને વડે કર્મણિનો^{૨૮૩} વિશેષ વ્યવહાર છે. રામે (તૃ૦ વિ૦) રાવણ (પ્ર૦ વિ૦) હૃષ્યો, અમે (તૃ૦ વિ૦) પુસ્તક. (પ્ર૦ વિ૦) લલ્યું, તેઓ (તૃ૦ વિ૦) ચોપડી (પ્ર૦ વિ૦) બાંચી. આ વધા કર્મણિપ્રયોગો છે. ‘રામવડે રાવણ હણાયો,’ ‘અમારા વડે પુસ્તક લખાયું,’ ‘તેઓ વડે ચોપડી બંચાઈ’ આ પ્રયોગો પણ કર્મણિ છે, માત્ર બોલવાની રીતનો ભેદ

૨૮૩ ચાલુ ભાષામાં ભૂતકાલ માટે વિશેષે કરીને કર્મણિપ્રયોગો રહ્યા છે, કર્તરિપ્રયોગો પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા છે તેનું શું કારણ? આ સંબંધે વિશેષ વિચારતાં એમ જણાય છે કે, સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન ભાષાઓમાં ભૂતકાલને દર્શાવનારા કર્તૃસૂચક પ્રત્યયો છે અને કર્મસૂચક વા ભાવસૂચક ભૂતકૃદંતો પણ છે: ‘રામે રાવણ હૃષ્યો’ એમ કહેવા માટે સંસ્કૃતમાં રામઃ રાવણમ્ અહન્ અવધીત્ કે જધાન (કર્તરિપ્રયોગ) એમ બોલાય અને રામેણ રાવણો હતઃ (કર્મણિપ્રયોગ) એમ પણ બોલાય, ત્યારે ભાષામાં ભૂતકાલને માટે કોઈ ધ્રુવ કર્તૃસૂચક પ્રત્યયો નથી પણ તેને વડે વિશેષે કરીને કર્મ કે ભાવના સૂચક ભૂતકૃદંતો દ્વારા નીપજેલાં ક્રિયાપદો વપરાય છે. ‘હન્’ નું કર્મણિ ભૂતકૃદંત પ્રા૦ ‘હણિઓ’ થાય અને ભાષામાં ક્રિયાપદ તરીકે તેનું ‘હૃષ્યો’ એવું ઉચ્ચારણ થાય. કર્મણિભૂતકૃ૦ સાથે આવતો કર્તા ગ્રીજી વિભક્તિમાં જ હોય, એ જોતાં ભાષામાં ભૂતકાલને માટે કર્તરિપ્રયોગને તદ્દન અલ્પ અવકાશ છે. હા, જ્યાં સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન ભાષાઓમાં ભૂતકાલ માટે કર્તરિભૂતકૃ૦ પણ વપરાય છે ત્યાં ભાષામાં પણ એ જ રીતે વ્યવહાર છે અને એવે સ્થલે ભાષામાં પણ ભૂતકાલમાં કર્તરિપ્રયોગનો પ્રચાર છે: રામઃ ગતઃ—રામો ગતો—રામ ગયો. પણ આ જાતનાં કર્તરિભૂતકૃ૦ ઘણાં વિરલ છે. અર્થાત્ ભાષામાં ભૂતકાલ માટે કર્મણિ-ભૂતકૃ૦ દ્વારા નીપજેલાં ક્રિયાપદોના પ્રયોગોની અધિકતા હોવાથી ભૂતકાલમાં કર્તરિપ્રયોગને ઘણો ઓછો અવકાશ છે અને આમ છે તેથી ભાષામાં ભૂતકાલ માટે કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગોનો વિશેષ પ્રચાર છે. ‘રામ ગયો’ એમ કહેવા માટે સંસ્કૃતાદિભાષાઓમાં ‘રામઃ અગચ્છત્, અગમત્, જાગમ, ગતઃ’ એમ બોલાય અને ‘રામેણ ગતમ્’ એમ પણ બોલાય ત્યારે ભાષામાં તો એકલું ‘રામ ગયો’ એમ જ બોલાય એ ધ્યાનમાં રહે.

છે. કર્તારિપ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં અને કર્મ ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે કર્મણિપ્રયોગમાં કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં અને કર્મ પેલી વિભક્તિમાં આવે છે.

વાક્યપ્રકાશનો કર્તા કહે છે કે :

“કાલેડતીતે પ્રાકૃતોક્તૌ ન મેદઃ કર્તૃ-કર્મણોઃ ।

યથા જિનોડવદ્ધ ધર્મમ્ ધર્મોડવાદિ જિનેન વા ” ॥ ૫ ॥ આ શ્લોકનું વિકરણ કરતાં તે ગ્રંથકાર લખે છે કે—“પ્રાકૃતોક્તૌ કાલેડતીતે કર્તૃ-કર્મણોઃ મેદો ન સ્યાત્ । જિનો ધર્મમવદત્ । ધર્મોડવાદિ જિનેન વા । અત્ર ‘ઘીતરાગિ ધર્મ બોલિ’ ઇતિ—ઉદાહરણદ્વયેડપિ સમાનમેવ પ્રાકૃતજનાનાં વચ્ચે । ઇદં ચ દેશવિશેષે જનભાષામાશ્રિત્ય ઉક્તમ્ । અન્યથા કચિદ્ દેશે વાક્યદ્વયેડપિ ભાષામેદો દૃશ્યતે યથા—‘જિનોડવદ્ધ ધર્મમ્’ ઇત્યત્ર ‘ઘીત-રાગ ધર્મ બોલતુ હૂ’ ઇતિ વદન્તિ ‘ધર્મોડવાદિ જિનેન’—‘ઘીતરાગિ ધર્મ બોલિ’ ઇતિ મેદોડપિ દૃશ્યતે ।” કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પ્રદેશમાં જનસાધારણની ભાષામાં ભૂતકાલ્સૂચક પ્રયોગોમાં કર્મણિ કે કર્તારિ સંબંધી વાક્યમેદ નથી ત્યારે કોઈ પ્રદેશમાં એ વાક્ય પ્રયોગને શોધવાની જુદી જુદી રીત પળ છે.

કર્મણિ અને કર્તારિ પ્રયોગ ઉપરાંત ‘કર્મકર્તારિ’ નામનો એક ત્રીજો પ્રયોગ પણ છે તેનું ઉદાહરણ આપતાં તે જ ગ્રંથકાર લખે છે કે—“સુલ્લં મળાઈ એ ગ્રંથ (સુલ્લં મળાય એ ગ્રંથ) આફળી કળ વીકાઈ (આફરડા-પોતાની મેલે-કળ-દાળા વેકાય-વેચાય) મળવન્ ! તુમ્હિ વંદાડ આફળી- (મળવન્ ! તમે વંદાઓ આફરડા-પોતાને ગુણે), આફળી અમ્હિ પૂજાડ (આફરડા-અમારી મેલે-અમે પૂજાઈએ), પચાણુ આફળી કૂર (પચાણો-રંધાણો-આફરડો કૂર-કુરિયાનો માત), મંડાઈ આફળી કત્ત્યા (મંડાઈ

અન્યથા કલ્પ-કલ્પ પોતાની મેળે મંડાય છે-કલ્પગારાય છે." વગેરે. કર્મકર્તાપ્રયોગ કર્મના કલ્પનો પ્રકાર કલ્પ છે અને પળ છે માટે જ તે પ્રયોગમાં થીજા કર્તાના અંગેએની ગીચ કરીને કર્મને કર્તા ગણવામાં આવે છે. આવી માન્યતા પણ આપ પ્રયોગોનો પ્રચાર તો છે જ. કર્મણિ અને કર્મકર્તાપ્રયોગોમાં શિષ્યાપદોના સાધનામાં માત્ર અન્તર નથી.

૧૦૧ અહીં પણ માત્ર માત્ર વિચારવાની છે કે સાધારણ રીતે પ્રાચીન ભાષામાં 'જ્ઞ' અને 'જ્ઞ' પ્રત્યયવાળા ધાતુઓ જાણુ ભાષામાં કર્મણિમાં વસાયા છે. ઉક્ત કૃતિઓમાં 'વસાયે' 'જણાય છે' વગેરે 'જાણીઅડ' 'વસિઅડ' વગેરે અંગો પણ પ. માંના 'જણાય' નો પ્રાચીન ધોરણને અનુસરે છે, તો પછી ભાષામાં વ્યુત્પત્તિચર્ચા 'જણાય છે', 'વસાય છે' પણ પ્રયોગોમાં જે 'જણા', 'વસા' પદો આકારાંત અંગ છે તે ક્યાંથી આવ્યું ? અને શી રીતે આવ્યું ? આ વિશે ચોક્કસ નિર્ણય આપવો કઠિન છે તોપણ નિર્ણયસાધક જે કેટલીક સામગ્રી મારા વ્યાનમાં છે તે અહીં જણાવી દઉં છું :

'જણાય છે', 'વસાય છે' જેવા પ્રયોગો કર્તામાં પણ મળે છે. દેનહંસ-"મોર વીગાઈ" (કેવાયતે), પિણાય છે (પેનાયતે સમુદ્રઃ), કદ્દાયા છે (કદ્દાયતે), રોમ્બાયતે-વાગોલે છે, લોહિતાયતે-લહ થાય છે, વસાય છે (વાપાયતે), ધુંધવાય છે (ધૂમાયતે), જમ્માયતે; સુહાય છે (સુહાયતે-સુહમનુભવતિ), દુહાય છે (દુઃખાયતે), શવ્દાયતે, વલ્લહાયતે, વૈરાયતે, આમાંના 'સુહાય છે', 'દુહાય છે', 'કદ્દાય છે' 'વસાય છે' 'ધુંધવાય છે' વગેરે પ્રયોગો તો ભાષામાં પણ પ્રચલિત છે. 'દુહાય છે' વગેરે પ્રયોગોમાં જે 'આય' પ્રત્યય છે, તેનું જ અનુકરણ કરીને લોકો 'જણાય છે' 'વસાય છે', 'વેચાય છે' વગેરે પ્રયોગોમાં

‘આય’ કેમ ન બોલતા હોય ? તે એક સંભાવના. ‘દુહાય છે’ વગેરેમાં ‘આય’ કર્તૃસૂચક છે અને ‘જણાય છે’ વગેરેમાં કર્મસૂચક છે. છતાં અનુકરણ કરતાં તે ભેદ રહેતો નથી એટલે વિપર્યાસ પણ થઈ શકે.

યાયતે (જવાય છે), જાયતે (જણાય છે), ધ્યાયતે (ધમાય છે), ગ્રાયતે (સુંવાય છે), આમ્નાયતે (અમ્યાસાય છે) વગેરે પ્રયોગો કર્મણિ છે અને તેમાં સ્પષ્ટપણે ‘આય’ નો ધ્વનિ રહેલો છે. એ વધા પ્રયોગો શુદ્ધ સંસ્કૃતના છે. એ પ્રયોગોના પૂર્વ સંસ્કારથી અને વિશેષ પરિચયથી ‘જણાય છે,’ ‘બોલાય છે’ વગેરેમાં ‘આય’ આવી શકે એમ છે, એ બીજી સંભાવના. ભાષામાં થયેલા વધા વિકારો પ્રાકૃતમાં થઈને જ આવે એવો કાંઈ એકાંત નિયમ નથી. કેટલાક એમ આવે અને કેટલાકનો સીધો સંબંધ સંસ્કૃતમાં પણ હોય.

પાલિ ભાષામાં ‘કૃ’ ધાતુનાં કરીયતિ, કરિય્યતિ, કરિય્યતે, કયિરતિ અને કય્યતિ એવાં અનિયત રૂપો થાય છે. આમાંનું ‘કરિય્યતિ’ રૂપ લોકભાષામાં ઉત્તર્યુ હોય અને તેના ‘કરિ’ નો ‘કર’ થઈ ‘કરિય્યતિ’ કરાયતિ—‘કરાયઈ’ એવું રૂપ નીપજતાં ચાલુ ‘કરાય છે’ એવું રૂપ તેમાંથી નીપજી શકે એવું છે. આ ક્રમમાં કોઈ પ્રકારના અર્થભેદને સ્થાન નથી. એક ‘કરાય છે’ રૂપ નીપજ્યા પછી એનાં જેવાં ‘જણાય છે,’ ‘બોલાય છે,’ ‘વર્ણનાય છે’ વગેરે રૂપો તે જ રીતે આવી શકે તેમ છે, એ ત્રીજી સંભાવના.

‘ચોરાવિજ્ઞઈ’ કે ‘ચોરાવીઅઈ’ જેવાં સાદાં કર્મણિ રૂપો થાય છે. તેના ‘ચોરા’ અંશના અનુકરણ દ્વારા ‘કરાય છે,’ ‘જણાય છે’ વગેરે રૂપો આવી શકે છે. ચોરાવિજ્ઞઈ—ચોરાવીઅઈ—ચોરાઈઅઈ—ચોરાઅઈ—ચોરાય— છે. એ ચોથી સંભાવના.

ચંદલે ‘ઈએ’ પ્રત્યય ‘ચાલુ’ વ્યવહારમાં છે. વાદિદેવસૂરિની કૃતિમાં ‘સુમરિયઈ’ ઇટલે ‘સ્મરીએ—યાદ કરીએ’ એવો પ્રયોગ મળે છે. તો તે પ્રાચીન ‘ઈયઈ’ કે ચાલુ ‘ઈએ’ ક્યાંથી આવ્યો? ‘અમે કરીએ છીએ’ વગેરે ‘ઈએ’ પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદો કર્તૃસૂચક છે. ઇટલે તેમાં ‘ઈઅ’ કે જે કર્મ અને ભાવસૂચક પ્રત્યય છે તેને લાવ્યો અને તેના અર્થનો વ્યત્યય કરી ‘કરીએ’ રૂપ નીપજાવવું તે કરતાં કર્તામાં વપરાતા ‘કરિઝ્જઈ’ ના ‘ઈઝ્જઈ’ પ્રત્યય ઝપરથી ઉત્ત ‘ઈઅઈ’ અને ચાલુ ‘ઈએ’ પ્રત્યય નીપજાવી પ્રચલિત ‘કરીએ છીએ’ વગેરે રૂપો બનાવવાં વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. પ્રાકૃતમાં સર્વપુરુષ અને સર્વવચનમાં હસિઝ્જઈ, વોહિઝ્જઈ, નમિઝ્જઈ, હોઈઝ્જઈ, ઠાઈઝ્જઈ વગેરે રૂપો નીપજે છે. હસિઝ્જઈ—હસીઝ્જઈ—હસીઅઈ—હસીએ. એ જ પ્રમાણે વોહિઝ્જઈ—વોલીઝ્જઈ—વોલીઅઈ—વોલીએ. નમિઝ્જઈ—નમીઝ્જઈ—નમીઅઈ—નમીએ. હોઈઝ્જઈ—હોઈઝ્જઈ—હોઈઅઈ—હોઈએ. ઠાઈઝ્જઈ—ઠાઈઝ્જઈ—ઠાઈઅઈ—ઠાઈએ—ઠાઈએ. આ પ્રકારે વિશેષ સુગમતા પૂર્વક પ્રચલિત ‘ઈએ’ પ્રત્યય આવી શકે છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઉત્ત ‘ઈઝ્જઈ’ સર્વપુરુષ અને સર્વવચનને સૂચવે છે. તેનો અંત્ય ‘ઈ’ ત્રીજા પુરુષના એકવચનનો ‘ઈ’ નથી. એ ‘ઈઝ્જઈ’ પ્રાકૃતમાં વિધ્યર્થને સૂચવે છે (૮-૩-૧૬૫ હે૦) ત્યારે અહીં તેને વર્તમાનકાલમાં લાવવાનો છે. વિધ્યર્થનો પ્રત્યય વર્તમાનકાલને સૂચવે અને વર્તમાનકાલનો પ્રત્યય વિધ્યર્થને સૂચવે એ વાત વેદોની ભાષામાં, પ્રાકૃતમાં તેમ જ લોકભાષામાં નવાઈની નથી.

૧૦૩ ત્રીજી કૃતિમાં ‘છે’ ના અર્થને વતાવનારું ‘અચ્છઈ’ ‘અચ્છઈ’ની રૂપ મળે છે અને ‘વેસી રહે’ના અર્થવાળું ‘અન્છિ’ વ્યુત્પત્તિચર્ચા રૂપ મળે છે.

ધાતુસંગ્રહમાં ‘અસ્’ ધાતુ અનેક છે. પહેલા ગણનો ‘અસ્’

‘દીપ્તિ,’ ‘ગતિ’ અને ‘આદાન’ એમ ત્રણ અર્થોને વતાવે છે. વીજા ગણનો ‘અસ્’ સત્તા-વિદ્યમાનતાના ભાવને સૂચવે છે. ત્રીજો ચોથા ગણનો ‘અસ્’ ‘ક્ષેપણ’ અર્થનો વાચક છે. એક દશમા ગણનો ‘અસ્’ ધાતુ ચંદ્રાચાર્યને (વૌદ્ધ ચંદ્રગોમિને) મતે ‘વિભાગ’ અર્થને વતાવે છે. વીજા ગણનો ‘આસ્’ ધાતુ ઉપવેશન-વેસવાના-ભાવનો દર્શક છે.

ઉક્ત ધાતુઓમાંથી ‘હે’ ના અર્થને સૂચવનાર ‘અચ્છ’ ક્રિયાપદનું મૂળ વીજા ગણના ‘અસ્’ ધાતુમાં છે. કેટલેક સ્થળે ઉક્ત ‘આસ્’ અને ‘અસ્’ વચ્ચે સરસા જેવા અર્થમાં વપરાયા છે. હેમાચાર્ય પોતાના વ્યાકરણમાં ‘અચ્છ’નો સંબંધ ‘આસ્’ સાથે વતાવે છે અને ‘અસ્’નું ‘અત્યિ’ રૂપ જણાવે છે. ‘અત્યિ’ રૂપ સર્વ પુરુષ અને સર્વ વચનમાં વપરાય છે. અર્થદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘અસ્’ માંથી ‘અચ્છ’ નીપજાવનો વિશેષ સંગત થાને છે. ‘સ્’નું ‘છ’ પરિણામ સંભવિત છે અને સંગત પળ છે. મૂર્ધન્ય ‘પ’નું, તાલબ્ય ‘શ’નું અને દંત્ય ‘સ’નું ‘છ’ રૂપે પરિવર્તન હેમચંદ્ર પોતે વતાવે છે. પટ્-છ. | પટ્પદ-છપ્પય | પટ્-છહ | પપ્મુલ-છમ્મુહ | શમી-છમી | શાવ-છાવ | શિરા-છિરા | સુધા-છુહા | સપ્તર્ષ-છત્તિવ્રણ | સ્પૃહા-છિહા | [૮-૧-૨૬૫, ૨૬૬. ૮-૨-૨૩.] હેમચંદ્રે પોતે ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘છ’ કહી વતાવ્યો નથી, પણ ‘અસ્’ ના છવાળા જે જૂના પ્રયોગો મળે છે તે ઉપરથી તેને સમજવાનો રહ્યો.

જૈન આગમ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ-ભગવતીસૂત્ર-નામના અંગમાં ‘અત્યિ’ અને ‘અચ્છિતિ’ તથા ‘અચ્છેજ્ઞપ્’ એવા વચ્ચે પ્રકારના પ્રયોગો મળે છે :—

“તો મે અત્યિ ઉદ્ધાણે કમ્મે વહે વીરિયે પુરિસક્કારપરકમ્મે જાવ ય મે ધમ્માયરિયે ધમ્મોવદેસયે સમણે ભગવં મહાવીરે જિણે સુહત્થી અચ્છિતિ” —

(વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ—ભગવતીસૂત્ર શતક ૨. ઉદ્દેશક ૧. સ્કંદકનો અધિકાર પૃ૦ ૨૪૨ રાય૦ જિના૦)

ઉક્ત વાક્યનો અર્થ એમ છે કે—એક સ્કંદક નામનો તપસ્વી પોતાના મનમાં આવી ધારણા રાખે છે કે—“જ્યાં સુધી મારાં ઉત્થાન, વલ, વીર્ય અને પુરુષપરાક્રમ હયાત છે ત્યાં સુધીમાં અને જ્યાં સુધી મારા ધર્મોપદેશક ધર્માચાર્ય શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જિન અચ્છિતિ—જીવતા વેઠા છે—હયાત છે.” (ત્યાં સુધીમાં હું તેમની પાસે જાઉં એ શ્રેયરૂપ છે) ઉક્ત ‘અચ્છિતિ’ ક્રિયાપદનું મૂળ, સત્તાસૂચક ‘અસ્’ માં છે. એ જ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ—ભગવતીસૂત્રમાં બીજે સ્થળે (શતક ૧, ઉદ્દેશક ૭, પ્રશ્ન ૨૫૮ માં) જણાવેલું છે કે—“જીવે જં મંતે ! ગન્મગ્ન સમાણે ઉત્તાણ્ણ વા પાસિહ્ણ્ણ વા અંવસુજ્જણ વા અચ્છેજ્જણ વા, ચિદ્દેજ્જણ વા, નિસીંણ્ણ વા, તુયદ્દેજ્જણ વા, માઁણ સુવમાણીણ સુવદ્, જાગરમાણીણ જાગરદ્, સુહિઆણ સુહિંણ ભવદ્, દુહિઆણ દુહિંણ ભવદ્ ?”—અર્થાત્ “હે ભગવન્ ! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ ચત્તો અચ્છેજ્જણ—હોય, પડખામેર હોય, કેરીની જેવો કુટ્તજ હોય, ચિદ્દેજ્જણ—ઝમેલો હોય, નિસીંજ્જણ—વેઠેલો હોય કે તુયદ્દેજ્જણ—સૂતેલો હોય ? તથા જ્યારે માતા સૂતી હોય ત્યારે સૂતો હોય, માતા જાગતી હોય ત્યારે જાગતો હોય, માતા સુખી હોય ત્યારે સુખી હોય અને માતા દુઃખી હોય ત્યારે દુઃખી હોય ?”

અહીં ‘અચ્છેજ્જણ’ નો અર્થ આપતાં ટીકાકાર કહે છે કે “‘આસીત’ સામાન્યતઃ” અર્થાત્ “સાધારણપણે ‘હોય’” એવો અર્થ સમજાવો. ‘વેસવું’ એવા શાસ અર્થની સૂચના માટે મૂળકારે ‘નિસીંણ્ણ—’ ‘નિષીદેત્’ એવું જુદું ક્રિયાપદ આપ્યું છે. તેથી અહીંની ‘અચ્છેજ્જણ’ ક્રિયા ‘હોવા’ના અર્થને—સત્તાના ભાવને—સૂચવે છે. અને એ અર્થ ‘જોતાં ‘હોવા’—સત્તા—અર્થવાચી ‘અસ્’ ધાતુ દ્વારા ઉક્ત ‘અચ્છિતિ’ કે

‘અચ્છેઝ્જણ’ ક્રિયાપદને નીપજાવવું અસંગત નથી. ટીકાકારે જણાવેલું ‘આસીત’ પદ ઉક્ત ‘અસ્’ ધાતુનું પર્યાયસૂચક છે એ જ્યાંટમાં રહે.

શ્રીમાન કેવર સાહેબ મગધીસૂત્રના ઉપર્યુક્ત પાઠનો આધાર હઈ

‘અચ્છેઝ્જણ’ નો અર્થ ‘જાય—ગતિ કરે’ જો કલ્પે
 વેધરની શ્રાંત કલ્પના છે. અને તેમ કલ્પ્યા એ ‘અચ્છેઝ્જણ’ ક્રિયાપદના

‘અચ્છ’ અંગને ‘ગતિ’ અર્થવાળા ‘ગચ્છ’ ધાતુ-
 માંથી હાવવાની વાત કરે છે. તેમની તે વાત સર્વથા શ્રાંત છે. ઉક્ત પાઠમાં
 ‘અચ્છેઝ્જણ’ નો ‘જાય’ અર્થ જ નથી.

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ઝંઙ અને ગ્રામાણિક અન્યાસી
 નરસિંહરાય માર્કેશ્વર શ્રીમાન દિવેટિયા મહાશય અહીંના ‘નિસીણ્ઝ’ નો
 જણાવેલો અર્થ અર્થ ‘તે સુવે’ જો આપે છે. અને ‘અચ્છેઝ્જણ’ નો
 અર્થ “વેશે” જો કરે છે—[ગુજરાતી ભાષા અને

સાહિત્ય પૃ. ૨૪૯] અહીં મારે વિશેષ નમ્રપણે જણાવવું જોઈએ કે ઉક્ત
 પાઠમાંનું ‘નિસીણ્ઝ’ ક્રિયાપદ ‘નિ-શી’ ડાપરથી નથી જ આવ્યું, પરંતુ
 સં. નિષીદેત્, પાલિ-નિસીદેય્ય, પ્રાકૃત-નિસીણ્ઝ એ રીતે આવેલું છે.
 ‘નિસીણ્ઝ’ ની ટીકા કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે “નિસીણ્ઝ-નિપદ-
 નસ્થાનેન, ‘તુયદ્દેઝ્જ’ તિ શયીત” અર્થાત્ મૂળકાર ‘સુવા’ ના અર્થ માટે
 ‘તુયદ્દેઝ્જ’ ક્રિયાપદ જુદું જ આપે છે છતાં ‘નિસીણ્ઝ’ નો અર્થ
 ‘વેસે’ જો જ અહીં લેવાનો છે. નહીં કે ‘અચ્છેઝ્જણ’ નો ‘વેસે’.

કેવર મહાશય તો ‘તુયદ્દેઝ્જ’ ને વદલે ‘અયદ્દેઝ્જ’ પાઠ આપે છે અને
 એ પાઠનો અર્થ તેઓ ‘ડટે’ જો કરે છે. તેમનો આ અર્થ પણ તદ્દન
 જોડો છે અને મૂળપાઠ પણ તેમણે જોડો કલ્પેલો છે. ‘ડટવા’ ના
 અર્થમાં પ્રાકૃત સાહિત્યમાં ‘અયદ્દેઝ્જ’ ક્રિયાપદ જ નથી. ‘ડટ’ ધાતુ
 ‘ડટવા’ ના અર્થને વતાવે છે પરંતુ ‘ડટ’ નું ‘અયદ્દેઝ્જ’ રૂપ કોઈ કાળે

સંભવતું નથી. એ તો તેમણે મૂલપાઠ અને તેની ટીકા તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું તેથી જ મુદ્રણમાં પાઠની અને સમજણમાં અર્થની ભ્રાંતિ થઈ ગઈ છે.

વીજા ટેસીટોરી સાહેવ 'ઋછ' ધાતુ રૂપરથી 'અચ્છ' ધાતુની કલ્પના કરે છે, તે પણ વરાવર નથી. તેમની આ કલ્પના માત્ર અક્ષરસામ્યને આધારી છે. વળી, વ્યંજન વિનાના એકલા 'ઋ' નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'રિ' થાય છે. એ હેમચંદ્રના ૮-૧-૧૪૦ ના નિયમ

ઉપર તેમનું લક્ષ્ય નથી ગયું. સ્વરી રીતે 'ઋછ' માંથી વહુ વહુ તો 'રિછ' લાવી શકાય પણ 'અચ્છ' લાવવાનો સંભવ નથી. આમ છતાં ય નિયમોની અનિશ્ચિતતાને લીધે તેઓ 'ઋછ' માંથી 'અચ્છ' લાવવામાં કદાચ સફળ થાય પણ 'અચ્છ' અને 'ઋછ' ના અર્થમાં જે જમીન-આસમાન જેટલું અંતર છે તેનું શું ? વર્ણનો વિકાર યતાં અર્થમાં પણ ફેર થાય છે, એવું વનતું કદી જાણ્યું નથી. એટલે 'ઋછ' માંથી 'અચ્છ' ઉપજાવવાની કલ્પના પણ સંગત ભાસતી નથી.

વીજા કેટલાક મહાશયો 'અક્ષ' માંથી 'અચ્છ' લાવવાની વાત કરે છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ 'અક્ષ' ધાતુનો 'દીસિ' અર્થ વતાવે છે. મેં પાણિનીયનો અને હેમચંદ્રનો એમ બન્ને ધાતુસંગ્રહ તપાસ્યા પણ તેમાં એકમાં 'અક્ષ' ધાતુ 'દીસિ' અર્થમાં નથી. 'અષ્' અને 'અસ્' ધાતુ 'દીસિ' અર્થમાં છે અને 'અક્ષ'

ધાતુ 'વ્યાસિ' અને 'સંઘાત' અર્થમાં છે. 'અક્ષ' માંથી 'અસ્' લાવવાની કલ્પના નિરપવાદ વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ અને ધાત્વર્થની દૃષ્ટિએ એમ બન્ને રીતે અસંગત છે. સ્વ. શ્રીમાન નરસિંહરાવ ભાઈએ 'અક્ષ' માંથી 'અસ્' લાવનાર ગૃહસ્થનો મત પોતાના ઉક્ત પુસ્તકમાં (૫૦ ૨૫૩) સવિસ્તર

જણાવેલો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે મોજપુરી ભાષામાં વપરાતા ‘હશે’ કે ‘હોવું’ અર્થને સૂચવતા ‘હોલે’ રૂપમાં દેખાતા ‘હ’ની ઉપપત્તિ કરવા સારું ઉક્ત મહાશય, ‘અક્ષ’ માંથી ‘અહ’ અને ‘અસ્’ વચ્ચે લાઘવાનું સૂચવે છે. આ સંબંધે મારે ‘અક્ષ’ માં ‘અહ્’ અને ‘અસ્’ નું મૂળ શોધનાર વીમ્સ સાહેબના મતનો વિશેષ નમ્રતાથી અનાદર કરવો રહ્યો.

મોજપુરી ‘હોલે’ના ‘હ’ ની ઉપપત્તિ વીજી રીતે પણ પ્રામાણિકપણે થઈ શકે એમ છે: જૈન-આગમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના મૂળમાં-અધ્યયન વીજું ગાથા વૈરિનીમાં-‘હોલ્લામિ’ અને ‘હોલ્લ’ એવા બે સ્પષ્ટ પ્રયોગો મળે છે. આશરે દશમા સૈકાના વિદ્વાન ટીકાકાર શાંતિસૂરિએ એ બંને પ્રયોગોને ભવિષ્યકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનના જણાવ્યા છે અને તેનો સંસ્કૃત પર્યાય ‘ભવિષ્યામિ’ જણાવેલો છે.

‘પ્યામિ’ એ ભવિષ્યકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય છે. સંભવ છે કે એ ‘અસ્’ ધાતુમાંથી નીપજેલો હોય. ‘ભૂ’ ધાતુનું પ્રાકૃત અંગ ‘હો’ છે. એ ‘હો’ ને આ ‘પ્યામિ’ પ્રત્યય લગતાં ‘હોપ્યામિ’ એવું થાય. ‘પ્યામિ’ ના આદિભૂત મૂર્ધન્ય ‘પ’ નું લોકભાષાની રીતપ્રમાણે ‘હ’ ઉચ્ચારણ થતાં ‘હોલ્પ્યામિ’ એવું નીપજે અને પછી ‘હ્યામિ’નો સંયુક્ત ‘ય’ પ્રાકૃત પદ્ધતિ પ્રમાણે લોપ પામતાં, શેષનો દ્વિર્ભાવ થયા પછી ‘હ્યા’ નો ‘હ્યા’ થતાં ‘હોલ્પ્યામિ’ રૂપની સહેજે ઉપપત્તિ થઈ શકે છે અથવા ‘હો + સ્સામિ’ અને ‘હો + સ્સ’ એવો વિભાગ રાખીએ. તેમાં

૨૮૪ પ્રસ્તુત ગાથા આ પ્રમાણે છે :

“પરિજુગ્રેહિં વત્થેહિં હોલ્પ્યામિ તિ અચેલણે ।

અદુવા સચ્ચેલણે હોલ્પ્યં ઇહ મિક્કહુ ન ચિંતણે” ॥

“હોલ્પ્યામિ-ભવિષ્યામિ”-ટીકા ।

“હોલ્પ્યં-ભવિષ્યામિ”-ટીકા ।

‘હો’ તે ‘ભૂ’ ધાતુનું પ્રાકૃત અંગ છે અને ‘સ્તામિ’ તથા ‘સ્તં’ તે ભવિષ્યકાળના પ્રથમ પુલ્લના એકવચનના પ્રત્યયો છે (૮-૩-૧૬૯) સંસ્કૃતમાં વપરાતો ‘સ્યામિ’ અને આ પ્રાકૃત ‘સ્તામિ’ તદ્દન મળતા છે. પાલિભાષામાં પણ એવો જ ‘સ્તામિ’ અને ‘સ્તં’ પ્રત્યય છે. ‘હોસ્તામિ’ અને ‘હોસ્તં’ માં આવેલ ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ તો હેમચંદ્રે નોંધેલું છે (૮-૩-૧૬૭). ઉક્ત ‘હોક્વામિ’ અને ‘હોક્વં’ રૂપમાં ‘સ્તામિ’ અને ‘સ્તં’ ના ‘સ’ નું ‘સ્’ ઉચ્ચારણ થયેલું છે. ‘અસ્મિ’ વગેરે રૂપોમાં પાલિ અને પ્રાકૃત વચ્ચે ભાષામાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ સુપ્રતીત છે. તેમ જ ધોરદેહ-અવેસ્તાની ભાષામાં તો ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિશેષ પ્રચલિત પણ છે: હન્તી^{૧૧} (સન્તિ) પૃ૦ ૫, હૂલ્લેમ્^{૧૨} (સૂક્તમ્) પૃ૦ ૯, વોહુ^{૧૩} (વસુ) પૃ૦ ૯-ધોરદેહ-અવેસ્તા, હાર્તામ્-(સતામ્) પૃ૦ ૧૨, હુમર્તાંચા (સુમત) પૃ૦ ૨૮, હૌં (સા) પૃ૦ ૬૫, હૈં (સહ) પૃ૦ ૭૯, ૯૦, હૈં-(સત-) પૃ૦ ૧૫૪, હૈંયા (સત્રા) પૃ૦ ૧૮૦, અહુરાયો (અસુરસ્ય) પૃ૦ ૧૮૧, હો^{૧૪} (સ્વઃ) પૃ૦ ૧૮૪, (-ધોરદેહ-અ) વગેરે અનેક પ્રયોગોમાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિદ્યમાન છે. એ જ રીતે ધોરદેહ-અવેસ્તામાં ‘સ’ ને વઢલે ‘સ્’ નું ઉચ્ચારણ પણ પ્રચલિત છે. સ્વામો- (સ્વાત્) પૃ૦ ૧૭૪, ૧૮૪, સ્વામો (સ્વામ) પૃ૦ ૧૮૪, નમસ્વા-મહો-(નમિષ્યામહે) પૃ૦ ૧૮૩ વગેરે. જેમ અવેસ્તાની ભાષામાં ‘સ’ નું ‘સ્’ ઉચ્ચારણ ઉપલબ્ધ છે તેમ પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં પણ તે જરૂર સંભવી શકે અને તેથી જ ઉક્ત ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ‘હોસ્તામિ’ નું ‘હોક્વામિ’ અને ‘હોસ્તં’ નું ‘હોક્વં’ એવાં રૂપો મળે છે. નંમવ છે કે ‘સ’ નું ‘હ’ માં પરિવર્તન થયા પછી તે ‘ઙ’ ‘ન્ય’ રૂપે ઉચ્ચારણીય થાય. ‘હ’ અને ‘સ્’ માં વંટસ્યાનની સમાનતા છે અને પ્રાકૃતમાં ‘ન્ય’ નું પરિવર્તન ‘હ’ માં થાય પણ છે. જેમ ‘ન્ય’ ‘હ’ રૂપે પરિણમે છે તેમ

ચાગ્યાપારની વિલક્ષણતાને લીધે સીધો ‘સ’ ‘સ્’ રૂપે પરિણમે અથવા ‘સ’ નો ‘હ’ થઈ તે ‘સ્’ રૂપે પરિણમે. એક ‘પાપાણ’ અને ‘પંડ’ શબ્દના પાપાણ—પાસાણ—પાહાણ—પાલાણ. વનપંડ—વનસંડ—વનચંડ. (“પણ્ડઃ કાનને ઇટ્તરે” હેમં અનેં કાંં ૨, શ્લોં ૧૨૭)—આવા અનેક ધ્વનિઓ સુપ્રતીત છે.

તાત્પર્ય એ કે ‘હોલે’ રૂપમાં ‘સ્’ જોઈ તેની ઉપપત્તિ માટે શ્રી વીમ્સ-સાહેબે ‘અક્ષ’ માંથી ‘અસ્’ ઉપજાવી અને તેને ‘હો’ સાથે જોડવાની જે કલ્પના કરી છે તેને અવકાશ નથી. એટલે ‘અક્ષ’ માંથી ‘અસ્’ અને ‘અસ’ ને ઉપજાવવાની કલ્પના પણ નિરવકાશ છે.

૧૦૪ વીજું ‘વેસી રહે’ અર્થવાળું ‘અચ્છિ’ રૂપ ‘આસ્’ ધાતુમાંથી આવેલું છે. ‘આસ્’ ના ‘અચ્છ’ માટે તો હેમચંદ્રનો પોતાનો સંવાદ હોવાથી કોઈ વિવાદને અવકાશ નથી. (૮-૪-૨૧૫ હેં)

૧૦૫ ત્રીજી કૃતિમાં ‘ઘેપ્’ ધાતુ ‘ગ્રહણ’ અર્થમાં વપરાયો છે. હેમચંદ્ર તેને ‘ગ્રહ’ સાથે સરખાવે છે પણ ચોરી રીતે તેમ નથી. જે અર્થમાં ‘ગ્રહ’ ધાતુ છે તે જ અર્થમાં વેદની ભાષામાં ‘ગૃમ’ ધાતુ છે. ‘હ-ગૃહોઃ મઃ છન્દસિ’ ૩-૧-૮૪-પાણિં સૂત્રના વાર્તિકમાં વૈદિક ‘ગૃમ’ ધાતુનો ઉલ્લેખ છે. ગૃમ્ણામિ, ગૃમાય વગેરે રૂપો એ ‘ગૃમ’ ધાતુનાં છે અને ‘ઘેપ્તિ’ રૂપવાળા ‘ઘેપ્’ ધાતુનું મૂળ એ ‘ગૃમ’ માં છે, નહીં કે ‘ગ્રહ’ માં.

૧૦૬ હેમચંદ્રે આપેલાં પદ્યોમાં ‘સ્વણેણ પદ્મચ્છદ્ દૂઅહત’ એ વાક્યમાં ‘પદ્મચ્છદ્’ ક્રિયાપદ મળે છે. ‘ક્ષણમાં દૂત પહોંચે છે—આવે છે’ એવો એ વાક્યનો અર્થ છે.

‘પહોંચવું’ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ વિચારવા જેવી છે. સ્વ૦ શ્રીમાન નરસિંહરાવ ભાઈ ‘પ્રાપ્ત’ કૃદન્ત ઊપરથી નિષ્પન્ન ‘પહોંચવું’ નો વ્યુત્પત્તિચર્ચા થતા પ્રા૦ ‘પત્ત’ પદમાં ‘પહોંચવું’ ક્રિયાપદના મૂળને શોધે છે. ‘પ્રાપ્ત’ અને ‘પહોંચવું’ ના અર્થમાં

વિશેષ મેદ નથી. ‘પ્રાપ્ત’ શબ્દ થી સૂચવાતું ‘પ્રાપ્ત’ વિશેષ વ્યાપક છે, ત્યારે ‘પહોંચવું’ દ્વારા સૂચવાતી ‘પ્રાપ્તિ’ ‘પ્રાપ્ત’ કરતાં સંકુચિત છે. ‘સુખ પામ્યો’, ‘દુઃખ પામ્યો’, ‘લાભ પામ્યો’, ‘બાયડી પામ્યો’ ‘ભાયડો પામી’ વગેરે વાક્યોમાં ‘પામ્યો’ નો જે ભાવ છે તે, ‘નદીએ પહોંચ્યો’, ‘ઘાટે પહોંચ્યો’, ‘ગામ પહોંચ્યો’ ‘માળસ પહોંચ્યો’ વગેરે વાક્યમાં વપરાયેલા ‘પહોંચ્યો’ ના ભાવ કરતાં સહેજ ઝુદો પડે છે. તાત્પર્ય એ કે ‘સુખ પામ્યો’, ‘ભાયડો પામી’ વગેરે વાક્યમાં જે કર્તા છે તે ગતિશીલ જ હોય છે એવો નિયમ નથી ત્યારે ‘ગામ પહોંચ્યો’ વગેરે વાક્યમાં કર્તા ગતિશીલ હોવો જ જોઈએ, એ જાતનો મેદ ‘પ્રાપ્ત’ અને ‘પહોંચ્યો’ માં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતોમાં તો સુખં પ્રાપ્તઃ—સુહં પત્તો, નદીં પ્રાપ્તઃ—નદં પત્તો, ગ્રામં પ્રાપ્તઃ—ગામં પત્તો, વગેરે પ્રયોગોમાં એક સરખી રીતે ‘પત્ત’ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. એ જોતાં ‘પ્રાપ્ત’ ના ‘પત્ત’ દ્વારા આવતા ‘પહુચ્ચ’ માં અર્થની વિપર્યયા નથી. પરંતુ ‘પત્ત’ માં ‘હ’ અને ‘ઉ’ આવ્યા સિવાય ‘પહુચ્ચ’ બની જ ન શકે એથી ‘પહુચ્ચ’ રૂપની નિષ્પત્તિ માટે ‘પત્ત’ માં ‘હ’ અને ‘ઉ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનવા પડે છે.

આ સંબંધે શ્રીમાન્ દિવેદીયા સાહેબ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવે છે કે [“‘પત્તઉ’ માં આગત્તુક ‘ઉ’ સમેત ‘હ’ પ્રવિટ્ થાય છે એટલે ‘પહુચ્ચઉ’ બને છે, આમ થવાનું કારણ અવિદિત છે પણ ઉચ્ચારણની અનુકૂળતા જ કારણ હશે એમ જણાય છે” પૃ૦ ૨૪૪.]—આ રીતે અહીં

મેળવે 'દ' અને 'ડ' ને પ્રવેશ કરાવે તેમ જણાવે છે. પણ મેળવે તેને પ્રવેશ 'દ' ના પ્રવેશ મળે જણાવે છે કે "પ્રવેશ-મળે આ પ્રવેશના વિષયના પ્રવેશનો નિયમ પ્રાપ્તમાં પણ જૂઠા પ્રવેશનો મળે જાય છે. નામના: (મં.) પાત્રનાં (પ્રા.) [મિ. ૦ ૮૦ ૮-૧-૨૩૦]. પત્રના: (મં.) પાત્રનાં (પ્રા.) ક્રમમાં ક્રમમાં મિ. ૦ ૮૦ ૮-૧-૨૩૨" "(૭૦ " ૨૩૨.)

જોતાં જોઈ જાય ન જ જાય તે 'દ' અને 'ડ' ના પ્રવેશનો આશરો ને ઉપર છે તેમ જ આ પ્રવેશ તમામ પણ વાળી શકે છે. આ ૯ જાણના પ્રવેશને સંપૂર્ણતાથી અર્થમાં નથી જાય નહીં નવ નવ છે.

'પ્ર' ઉપરનાં સંખ્યા 'પ્ર' થાતુના પ્રવેશને 'પ્રભૂત' ઉપરનાં 'પ્રભૂત' ને નિયમમાંથી 'પ્ર' ના પ્રવેશની મુજબની ટકી જાય છે: પ્રભૂત-પ્રભૂત-પ્રભૂત-પ્રભૂત-આ પ્રમે 'પ્રભૂત' ઉપરનાં 'પ્રભૂત' આવી શકે પણ છે. 'પ્રભૂત' પદ પણ આ 'પ્રભૂત' ઉપરનાં અર્થમાં છે ૯ જાણનાં મે.

'પ્ર' થાતુનાં 'સત્તા'અર્થ જોતાં 'પ્રભૂત' માં તેનો ૯ અર્થ ચદલાયો કેમ ! અને 'પ્રાપ્ત' નો અર્થ આવ્યો કેમ ! ૯ પ્રથમ અર્થ થાય જાય. પરંતુ ઉપરનાં સંખ્યા આવતાં મૂળ થાતુના અર્થમાં પેરપેર કે ન્યૂનાધિકતા

૨૮૫ મં. પ્રીતરવિદ્યાપદાર્થ આ મ્હને ૪૪ મા ટિપ્પણમાં મં. પ્રી મોહરકર મહાશયનો મન ટીકતાં જણાવે છે કે—"અલ્પપ્રાણવર્ણની પછી તે જ શબ્દમાં ક્રમશઃકર આમે તો ૯ અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ થને છે. " 'પત્ર' નું 'પત્ર' અને 'પત્ર' નું 'પત્ર' થવામાં પ્રી. મોહરકરે થતાંયેનો નિયમ લાગુ થતો જણાય છે. પરંતુ 'પાટિ' નું 'પાટિ' થવામાં નિયમ લાગુ થતો જણાતો નથી. શબ્દ-મ-હ આટલા ક્રમમાંથી છે. (૧-૧-૧૭ વિદ્યાર્થ) ૯ જોતાં 'પાટિ' માં જોઈ ક્રમશઃકર નથી.

થાય છે એ સિદ્ધાંત સર્વ પ્રતીત છે. એવી ‘પ્ર’ ની સાથેનો ‘ભૂ’ ‘પહોં-ચવા’ અર્થને વ્તાવે છે.

‘ભૂ’ ના અર્થ વિશે લખતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “ઉપસર્ગ-ચશાચ્ચ ધાતોરનેકોડ્યઃ પ્રકાશતે યથા—‘પ્રભવતિ’ ઇતિ સ્વામ્યર્થઃ પ્રથમતઃ ઉપલમ્બશ્ચ” —(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨) અર્થાત્ ‘પ્રભવતિ’ એટલે પ્રધુ-સ્વામી—થાય છે—સમર્થ થાય છે એ એક અર્થ અને વીજો અર્થ પ્રથમ પ્રાપ્તિ—પ્રથમ પહોંચ—ગમન. ‘પહુચ્ચ’ ના મૂલરૂપ ‘પ્રભૂત’ નો આ વીજો અર્થ લેવાનો છે, એટલે અર્થ સંબંધી અસામંજસ્ય રહેતું નથી અને ‘હુ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનવાની પણ અપેક્ષા નથી.

અથવા એક વીજો જ ‘ભૂ’ ધાતુ ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળો છે. તે ઉપરથી ‘પ્રભૂત’ અને તે દ્વારા ‘પહુચ્ચ’ ને નિપજાવવાથી વ્યુત્પત્તિનો માર્ગ વિશેષ સરલ થઈ જાય છે.

‘સત્તા’ ના અર્થવાળા ‘ભૂ’ ધાતુનો આશ્રય લેતાં તેનો અર્થ ફેરવવા ‘પ્ર’ ઉપસર્ગનું શરણ લેવું પડે છે અને ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળા ‘ભૂ’ ધાતુનો આધાર લઈએ તો ઉપસર્ગની અધીનતા તો જતી રહે છે અને કોઈ અપ-ચાદ પણ વહોરવો પડતો નથી.

“ભૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્ ૧૩૧૪૧૯૧ ભુવઃ પ્રાપ્ત્યર્થાદ્ ણિઙ્ વા સ્યાત્ ભાવયતે, ભવતે—પ્રાપ્નોતિ ઇત્યર્થઃ ૧.... સર્વ ભવતે—પ્રાપ્નોતિ—ઇત્યર્થઃ” —(સિદ્ધહેમ૦) “ભૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્—ભાવયતે પદમ્—પ્રાપ્નોતિ—ઇત્યર્થઃ ૧ પક્ષે ઉત્સાહાદ્ ભવતે લક્ષ્મીમ્” —(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૪) “ભૂ ૧૮૪૫ પ્રાપ્તૌ—આત્મનેપદી ભાવયતે—ભવતે” —(વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી પૃ૦ ૩૦૧ ઉત્તરાર્ધ) “પ્રાપ્તે તુ ભાવિતન્ ૧ લઙ્મ્, આસાદિતન્, ભૂતન્” (અભિવાન૦ વાં૦ ૬, છોક૦ ૧૨૬) ઉક્ત વર્ણ પ્રમાણે ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળા ‘ભૂ’ ધાતુનાં નિદર્શક છે.

આવામાં
કૌલોત્તરી પ્રિયોપત્તા

‘વિષ્ણુભગ’ના અર્થને ક્ષતિને છે. ‘-’ ‘ધર્માને સન્નિ-
ધાર છે.’ ‘કેટલેક મને’ ‘ધર્મ’ પછી ‘કેટલો ન
હોય અને પછી ‘ધર્મ’ પણ અર્થને પણ ક્ષતિને છે.
“શુભગઃ પુત્રો મયતે”-“કેટલું પુત્ર મય છે.” (માતૃભાષણ ૫૦ ૨).
હવે, કૌલોત્તરી એ ક્ષતિને અર્થને મૂલ્યનામાં ‘ધર્મ’ થાતુનાં ક્ષિપાપદો
આપતાં છે.

૧ ‘અતઃપિત્તઓ વિ જગદ્દેવ પિત્તઃ’-૨-અતઃપિત્ત જગદ્દેવ પિત્ત
ધાર છે.

૨ ‘તદ્દેવ હોતુ મયસદ્’-૨૮-તદ્દેવ હોતુ મેં કેમ થઈશ પછી
તદ્દેવ પણ મુજને શું થશે !

૩ ‘તદ્દેવ મિત્તયુ’-૨૮-સકાર ધાર છે.

૪ ‘તદ્દેવ મિત્તયુ’-૨૯-નાના ધાર.

૫ ‘તદ્દેવ મિત્તયુ ન અતિ’-૩૧-‘તદ્દેવ’ મિત્તયુ મ-ન-વેસ’.

૬ ‘સજ્જાતં મોદ નેતુ’-૫૮-સજ્જાતોનો સ્તંભ હોય છે.

૭ “દેસ રવળ્લા હોંતિ”—૫૯—દેશો રમ્ય થાય છે.

ऊपर जे वाक्यो आप्यां छे तेमां मूळ वाक्योमां तो ववे ‘भू’ धातुनो ज प्रयोग छे. छतां अनुवादमां क्वांय ‘थाय छे’ ए रीते ‘स्था’ धातुना क्रियापदथी अर्थ बताव्यो छे अने क्वांय ‘भू’ धातुना ‘होय छे’ क्रियापदथी अनुवाद आप्यो छे. आ एक प्रकारनी भाषाशैली छे.

हेमाचार्यना जमानामां वा तेमनाथी पूर्वना जमानामां पण जे अर्थ आपणे हमणां ‘स्था’ ना ‘था’ धातुथी अने ‘अस्’ ना ‘छे’ द्वारा बताविए छिए ते अर्थ पण ‘भू’ धातु द्वारा सूचवातो परंतु पछीना समयमां एक ‘भू’ धातुना अर्थ माटे ‘अस्’ ‘स्था’ अने ‘भू’ एम त्रण जुदा जुदा धातुओ वपरावा लाग्या एटले विद्यमानता सूचवा ‘छे’—‘अस्’, ‘थवुं’ अर्थ माटे ‘था’—‘स्था’, अने ‘होवुं’ अर्थ माटे ‘हो’—‘भू’ एवो विभाग थई गयो.

आ तो एक भाषाशैलीना परिवर्तनतुं उदाहरण छे. एवं ज वीजुं उदाहरण ‘भण’ धातुने लगतुं छे. हेमाचार्यना ‘भण्’ नो उपयोग समयमां वा तेमनाथी य पूर्वना समयमां ‘कहेवा’ना अर्थमां ‘भण’ धातुनो प्रयोग अनेकानेक स्थले थयेलो छे अर्थात् ‘ते कहे छे’ एवा अर्थमां ‘भणति’ एवं क्रियापद वपरायेछुं छे त्वारे आपणी चालु भाषामां ‘भण’ धातुनो प्रयोग मात्र ‘भणतर भणवाना’ अर्थमां आवी संकोच पाम्यो छे. आपणे त्यां ‘भणे छे’ एटले ‘विद्याभ्यास करे छे’ एवो ज अर्थ रह्यो छे.

‘भण’ धातुनो मूळ अर्थ ‘शब्द करवो—अवाज करवो’ छे. छंदोनु-शासनना उक्त ३२ मा पद्यमां ‘भणि’ क्रिया ‘कहे’ ना अर्थने बतावे छे. आपणी भाषामां ‘भण’ नो अर्थ संकोच पाम्यो छे त्वारे मराठी

ભાષામાં ‘મળ’ ડપરથી આવેલા ‘મ્હળ્’ નો મૂલ અર્થ—સામાન્ય કહેવું—
‘વાત ચીત કરવી’ એ સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

એ જ રીતે હિંદી ભાષામાં આપણી ભાષાની પેઠે ‘થવું’ ના અર્થ માટે
જુદો ધાતુ નથી, પરંતુ ‘થવું’ નો અર્થ ‘મૂ’ ધાતુ દ્વારા જ સૂચવાય છે.
આમ પ્રત્યેક ભાષાની જુદી જુદી વિશિષ્ટતા હોય છે.

શૈલીભેદની એક વીજી વાત પણ કહેવા જેવી છે. આપણી ચાલુ
ભાષામાં ‘માસ્તરે હોકરાને ડઠવેશ કરાવી’ એ વાક્યમાં ‘કરાવી’
સાથે ‘ડઠવેશ’ પદનો સંબંધ છે ત્યારે હેમચંદ્રે આપેલા એક દોહામાં
એ જ રીતે વપરાયેલા ‘કરાવું’ ક્રિયાપદનો સંબંધ ‘ડઠવેશ’ સાથે
નથી પરંતુ ‘ડઠવેશ કરનાર’ સાથે છે.

તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે: “તો વિ ગોઢહો કરાવિઆ મુદ્દા ઉઢ-
વૈસ” ૬૩—“તથાપિ મુઘયા ગોષ્ઠકા:—ગોપાલ: ઉત્થાનોપવેશનં
કારિર્તા:” અર્થાત્ ‘તે મુઘ સ્ત્રીએ ગોવાળોને ડઠવેશ કરાવી.’

ઉક્ત વાક્યના વિવરણ ડપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે ‘કરાવિઆ’ નો
સંબંધ ગોવાળો સાથે છે નહીં કે ડઠવેશ સાથે.

સંસ્કૃત શૈલીની રચના આવી જ હોય છે, અને વિદ્વાનોની રચનામાં તે
શૈલી જાણ્યે અજાણ્યે પણ આવી જ જવાની. ‘મુઘ સ્ત્રીવડે ગોવાળો ડઠવેશ
કરાવાયા’ આવો અનુવાદ ઉક્ત વાક્યનો અક્ષરશઃ અનુવાદ છે, પરંતુ એવો
અનુવાદ સારો જણાતો નથી.

૧૦૮ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં વપરાયેલાં કૃદંતોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :

૨૮૬ આ પ્રયોગની સાધના માટે જુઓ સિદ્ધહેમ ૨।૨।૮। “હ-કોર્નવા”
(કારક પ્રકરણ) મુદ્દા ગોવાળે ડઠવૈસ કરાવેઐ અથવા ‘મુદ્દા ગોવાળેહિ ડઠવૈસ
કરાવેઐ.” એ રીતે પ્રેર્ય કર્તા ‘ગોવાળ’ વીજી અને ત્રીજી વિભક્તિમાં વારાફરતી
આવે છે.

અભયદેવ—સમરંત, કરિ, વિલંબંતુ, જંપિડ, ચિઢિડ, કપ્પિડ,
 વારમા સૈકાનાં અવલંબિડ, કિય, પત્તડ, પિયંકર, જેમંકર, શંખંત,
 કુદંતો અને તેમના સોહિય, થુળંતડ, મુયવિ, જોડિવિ, પાસિવિ, દુન્નિય,
 પ્રત્યયોનાં મૂલ પયાસિડ.

ઉક્ત પદોમાં ‘કરિ’, ‘અવલંબિડ’, ‘મુયવિ’, ‘જોડિવિ’ અને
 ‘પાસિવિ’ એ વધાં સંબંધક ભૂતકૃદન્ત છે.

‘સમરંત’, ‘વિલંબંતડ’, ‘શંખંત’, અને ‘થુળંતડ’ એ વર્તમાન-
 કૃદન્ત છે.

‘પિયંકર’ અને ‘જેમંકર’ એ કર્તૃસૂચક કૃદન્ત છે.

તથા જંપિડ, ચિઢિડ, કપ્પિડ, કિય, પત્તડ, પયાસિડ, અને દુન્નિય
 એ વધાં ભૂતકૃદન્ત છે અને ક્રિયાપદને સ્થાને વપરાયાં છે.

દેવસૂરિ—વક્ષાળાંતઓ—વર્તમાનકૃદન્ત.

પરિવારિયઓ, સોસીડ, વૂહડ, પેડિય, વક્ષાળિય, દિહુ,
 પસના, ડહિડ.—ભૂતકૃદન્ત.

પયડિવિ, મુણિવિ.—સંબંધક ભૂ૦ કૃદન્ત.

હેમચંદ્ર—નિસિઆ, લિહિઆ, દહા, દિહડ, પુહ, પસરિઅડ,
 આવાસિડ, વાહિડ, મુહઅ, ગહઅ, કિઅડ, દિહઅ, પૂરિઅ, હૂઆ,
 મુંહિયડ, નિહિત્તડ, સંસિત્તડ, મુણ, જોહડ, ભગા, લગાયા, નિમ્માવિઅ,
 મુઆ, ત્રુટ્ટી, કિડ, આહડ, પહહ, વહહડ, પહહડ, વિલગી, અકિયા, લૂકા,
 પળહહ, વિનાસિઆ, વિદત્તડ, ચહિઆ, હસિડ, પમ્હહડ. —ભૂત૦ કૃ૦

દારંતુ, ચિંતંતાહં, કરતુ, નવંતાહં, સંતા, શલકંતિ, જિઆવંતિહિં,
 રણજાળંત, સિંતી.—વર્ત૦ કૃ૦

સુળિવિ, સુમરિ, મન્નાવિ, દેક્ષિવિ, ભગવિ, કરેણિયુ, વિછોડેવિ, જેમિ, દેવિયુ, લેવિ, જ્ઞાણિયુ, ગંધિયુ, ગંપિ, ગમેણિ, જિણેણિ, ઘડેણિયુ.—સંયંચક મૂં કું

અન્નમથણિ, વિચ્છોદ્ધગરુ, સોણા, જગ્ગેન્નાં.—સામાન્ય કું

૧૦૯ ઉક્ત કૃદંતોનાં રચના જોતાં તે બે પ્રકારનાં જણાય છે. એક તો એવાં છે કે જેઓ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતના ધોરણે વર્ણવિકાર પામી સીધાં આવ્યાં છે: દૃષ્ટ-દિદ્ધ, લગ્ગ-લગ્ગ, મૃત-મુઅ, પ્રનદ-પણદ, દગ્ધ-દદ્ધ, પ્રવિદ-પવિદ, કૃત-કિય, ભૂત-હૂઅ વગેરે.

ત્રીજાં ધાતુના અંગદ્વારા મૂળથી પ્રાકૃતના ધોરણે તૈયાર થયેલાં છે.

પ્રાકૃતમાં ભૂતકૃદંત બનાવવા માટે ધાતુમાત્રને
ભૂતકૃદંત

‘ત’-‘અ’ પ્રત્યય લાગે છે. એક એવો નિયમ છે

કે પ્રાકૃતમાં કોઈ પણ વ્યંજનાંત ધાતુને અંતે ‘અ’ ઝમેરાય છે. [૮-૪-૨૩૯ હે૦] તથા અકારાંત સિવાયના સ્વરાંત ધાતુને છેડે પણ ‘અ’ વિકલ્પે ઝમેરાય છે. [૮-૪-૨૪૦ હે૦] અને ભૂત કૃદંતોમાં લાગેલા એ ‘અ’ નો ‘ઈ’ થાય છે: (૮-૩-૧૫૬ હે૦) આ પ્રક્રિયા દ્વારા જંપ્ + અ + અ = જંપિઅ, પસર્ + અ + અ = પસરિઅ, શુપ્-સોસ્ + અ + અ = સોસિઅ-સોસીઅ. ‘ધ્યા’ ધાતુનું જ્ઞા + અ + અ = જ્ઞાઈઅ. ‘વ્યાહ્યાન’ ઊપરથી નામધાતુ-વક્ષાણ્ + અ + અ = વક્ષાણિઅ. ‘લુક્’ ‘તુદ્ધ’ વગેરે ભૂતકૃદંતો અનિયમિત રીતે સંધાયેલાં છે.

૧૧૦ વર્તમાન કૃદંત માટે પ્રાકૃતમાં ‘અંત’ અને ‘માણ’ પ્રત્યય છે:

(૮-૩-૧૮૧ હે૦) ધાતુના અંગને એ પ્રત્યયો

વર્તમાનકૃદંત લાગતાં જ વર્તમાન કૃદંત બને છે અને પ્રત્યયો લાગ્યા પછી પૂર્વોક્ત નિયમથી ધાતુને લાગેલા અંત્ય ‘અ’ નો ‘એ’ પણ થાય છે: (૮-૩-૧૫૮ હે૦)

પાલિ-પ્રયોગ 'સુણિત્વાન' વગેરેમાં વપરાયેલા 'જ્ઞવાન' દ્વારા 'એવિણુ' અને 'એવિણુ' આવ્યા હોય એવી સંભાવના છે. 'ઇટ્થીનં' 'પીત્તી' વગેરે વૈદિક રૂપો સાથે આ રૂપોની સમાનતા છે, એમ આગલ (પૃ. ૬૭) જણાવી ગયો છું. આમાંના 'ઈ' 'ઇ' એ બે પ્રત્યયો અભયદેવે વાપરેલા છે. વાદિદેવસૂરિએ 'ઈવિ' પ્રત્યય વાપરેલો છે. અને ઉદાહરણ આપવાની દૃષ્ટિએ આ. હેમચંદ્રે તે બધા પ્રત્યયોને વાપર્યા છે.

ચાલુ માપામાં કરી, જમી, મળી વગેરેમાં 'ઈ' પ્રત્યયનો ઉપયોગ છે અને કરીને, જમીને, મળીને વગેરેમાં 'ઈને' પ્રત્યય 'કરી' અને 'કરીને' ના 'ઈ' લાગેલો છે. હવે 'ઈ' અને 'ઈને' આ બે પ્રત્યયોની તથા 'ઈને' ની ઉત્પત્તિ વિશે વિચાર કરતાં અને તુલનાત્મક રીતે વ્યુત્પત્તિ

પરીક્ષણ કરતાં માલુમ પડે છે કે ઉક્ત 'ઈ' પ્રત્યયનો વિકાસ થતાં 'ઈ' પ્રત્યય આવ્યો હોય અથવા 'ઈવિ' કે 'એવિ' પ્રત્યય દ્વારા તેના સંક્ષિપ્ત રૂપ તરીકે આ 'ઈ' આવ્યો હોય. કર્ + ઈ = કરિ, તે ઉપરથી 'કરી' અથવા 'કરિવિ' ઉપરથી 'કરી' કે 'કરેવિ' ઉપરથી 'કરી' વગેરે 'ઈ' પ્રત્યયવાળાં રૂપો જન્મવાનો સંભવ છે. અભયદેવે 'કરિ' તો વાપર્યું જ છે અથવા પ્રાકૃત 'કરિઅ' ઉપરથી પણ 'કરી' નો 'ઈ' પ્રત્યય આવ્યો સુષ્ટ છે. 'કરીને' વગેરેમાંનો 'ન' મારા વિચાર પ્રમાણે કોઈ આગંતુક નથી; પરંતુ તે સંવંધક-ભૂતકૃદંતનો અંગભૂત હોય એમ લાગે છે. વૈદિક, પાલિ, પ્રાકૃત એ બધી માપાઓમાં સંવંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયોમાં 'ન' અંગભૂત તરીકે સ્પષ્ટ છે. તો પછી આધુનિક ગુજરાતીમાં તેને આગંતુક માનવાનું કશું કારણ જણાતું નથી. તેની ઉપપત્તિ કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે: મને જણાય છે કે વૈદિક 'ત્વીન' પ્રત્યયમાં ગુજરાતી 'કરીને' ના 'ઈને' નું મૂલ હોય; પરંતુ તેમાં અંતે 'એ' વ્યાંચી આવ્યો? આ 'એ' વા 'ઈને'

માટે ‘ત્વીન’ ની સાથે તેનો સમાનાર્થક ‘ઈ’ પ્રત્યય ઝમેરીએ તો ‘ત્વીનઈ’ થાય અને વ્યક્ત જતાં આ ‘ત્વીનઈ’, ‘તોનઈ’—‘ઈનઈ’—‘ઈને’ ના રૂપમાં આવી શકે. સમાનાર્થક વેવડા પ્રત્યયોનો વ્યવહાર લોક-ભાષામાં સુપ્રતીત છે. ઇટલે અહીં પણ ‘ત્વીન+ઈ’ એવો વેવડો પ્રત્યય લગાડીએ તો હરકત જેવું જણાતું નથી. ‘ઈ’ અને ‘ઈને’ પ્રત્યયની ઉપપત્તિ વિશે આ એક તુલનાત્મક કલ્પના છે. તે માટે કોઈ સંશ્ચદ કે ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ નથી. માત્ર ‘ઈને’ ના ‘ન’ ને આગંતુક ન માનવો અને પ્રત્યયનું અંગ માનવો એવા વિચારમાંથી ઉક્ત કલ્પના ઝમી થઈ છે. આ માટે ભાષાશાસ્ત્રના વિદ્વાનો વિશેષ પ્રકાશ નાહી તે પ્રત્યયોનો શુદ્ધ ઇતિહાસ આપશે એવી આશા છે. ‘કરી’ ‘કરીને’ એવા પ્રયોગોની પેઠે સંબંધક ભૂતકૃદંત માટે ‘ભાગુ’ ‘ભાગુને’ ‘વાંધુ’ ‘વાંધુને’ ‘જીતુ’, ‘જીતુને’ એવા પ્રયોગો પણ કાઠીઓની ભાષામાં ચાલુ છે. શ્રીમેઘાળીજીની રસધારોમાં એવા અનેક પ્રયોગો^{૨૮૭} ઉપલબ્ધ છે. ૧ પ્રયોગોની સાધના આ પ્રમાણે છે : પ્રાકૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદંત તરીકે ‘ઉ’ ‘ઊ’ ‘ઞ’ વગેરે પ્રત્યયો પ્રસિદ્ધ છે : (૮-૨-૧૪૬). ‘ભાગુ’ વગેરેમાં (ભાગુ+ઉ) ‘ઉ’ પ્રત્યય છે અને ‘ભાગુને’ વગેરેમાં (ઞગ+ઈ-

૨૮૭ જેમાં ‘ભાગીને’ વગેરે અર્ધસૂચક ‘ભાગુને’ વગેરે પ્રયોગો આવે છે એવાં સૌરાષ્ટ્રનો રસધારમાં આવેલાં વાક્યો આ પ્રમાણે છે :

“હાલ્ય, કામ પતાયુને વહે નીકડીએ”

“ગામ સોસરવા થવને જોતા જાદાએ”

“કામઝમાં વીંટુને પછેડી લાવ્ય”

“ઢાયરામાં વેમુને ઘટાડ દાંકશે”

“તરલ આવુને મને ચોર ઠેરવશે”—

—સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૩, ધોદાંત પરીક્ષા.

ઉનડ-ઝને) ઝને પ્રયય છે ' ઝન ' માં છેડે મળેલો ' ઙ ' સંવંધક ભૂત-
શ્વદંતને સૂચવે છે, એ હકીકત હમણાં જ આવી ગઈ છે.

૧૧૨ સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં ભૂતકાળને સૂચવવા માટે મોટે ભાગે

સ્વતંત્ર ક્રિયાપદો જ વપરાય છે અને ભૂતશ્વદંતો
મૂતશ્વદંતો દ્વારા ઓછાં વપરાય છે, ત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં ભૂતકાળને
મૂતકાળસૂચક ક્રિયાપદ સૂચવવા માટે મોટે ભાગે ભૂતશ્વદંતો જ વપરાય
છે. આ રિવાજ પણ કાંઈ આજકાલનો નથી.

વેદોમાં^{૧૧૩} પણ ભૂતકાળની ક્રિયાને સૂચવવા ભૂતશ્વદંતો વપરાયેલાં છે. એ
પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે અભયદેવ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રે પણ
પોતાનાં પદ્યોમાં ભૂતકાળને સૂચવવા ભૂતશ્વદંતો વાપર્યાં છે. એટલે જે
ભૂતશ્વદંતો સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન ભાષાઓમાં ક્રિયાદર્શક વિશેષણરૂપ હતાં
તે આપણી ભાષામાં ક્રિયાપદરૂપ બની ગયાં છે.

સરી રીતે ક્રિયાપદ મુખ્યપણે ક્રિયાનું સૂચક છે એટલે તે દ્રવ્ય-સત્ત્વ-
રૂપ નથી અને એમ છે માટે તેને જાતિ ન હોય અને જાતિ ન હોવાથી ક્રિયા-
પદને લિંગ પણ ન હોય. આ સિદ્ધાંત વૈદિકાદિ પ્રાચીન વધી ભાષામાં સચ-
વાયો છે, પરંતુ લોકભાષામાં તે સિદ્ધાંત ટકી શક્યો નથી. કારણ કે
લોકભાષામાં તો વિશેષણરૂપ ભૂતશ્વદંતોને ક્રિયાપદરૂપે વાપરવાની પ્રથા
નિરપવાદરીતે સંમત છે, તેથી જ તેમાં વિશેષણની જેમ લિંગ વગેરે ટકી
રહ્યાં છે. ' રામે રાવણને માર્યો ' એ વાક્યમાં ' માર્યો ' ક્રિયાપદ છે. છતાં
તે રાવણનું વિશેષણ છે. એટલે જ તે નરજાતિમાં છે. વળી, એ વાક્યમાં
વીંછી સ્ત્રી એ છે કે ' મારિતઃ-મારિઓ-માર્યો ' એ રીતે ' માર્યો ' ની

૧૧૮ " સ્કન્નમ્ " (ક્ર. સં. ૫-૩-૨૪ નિદ્રક પૃ. ૨૪૦) " પવિવાન્ "
(ક્ર. સં. ૮-૩-૨૦ નિદ્રક પૃ. ૪૬૫) " જાતાનિ " (ક્ર. સં. ૮-૭-૪-૫,
નિદ્રક પૃ. ૪૬૧)

ઉપપત્તિ છે, એટલે તે, પ્રથમા વિભક્તિવાળું છે છતાં કર્મરૂપ એટલે દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા 'રાવળ'નું વિશેષણ છે. 'માઠીએ કૂકડીને મારી,' 'શિકારીએ પક્ષીને માર્યું' એ વાક્યોમાં પણ 'મારી' 'માર્યું'—એમાં એક કૂકડીનું વિશેષણ હોઈ નારીજાતિમાં છે અને વીજું પક્ષીનું વિશેષણ હોઈ નાન્યતરજાતિમાં છે. વાક્યનાં બન્ને વિશેષ્યો કર્મ છે માટે દ્વિતીયાંત છે છતાં તેનાં વિશેષણો પ્રથમાંત છે. આ પણ લોકભાષાનો વિલક્ષણતાનો એક નમૂનો છે. એવા વધા પ્રયોગોમાં ભૂતકૃદંત પ્રથમાના એકવચન કે બહુવચનમાં આવશે પણ વીજી કોઈ વિભક્તિમાં નહીં આવે. મળે તેનું વિશેષ્ય દ્વિતીયા વિભક્તિમાં હોય.

કર્મણિ ભૂતકૃદંતવાળા સંસ્કૃતાદિ ભાષાના પ્રયોગોમાં ('રામેણ રાવળો હતા: ') 'રાવળ' કર્મ છે છતાં તેનો કર્માર્થ ઉક્ત થવાને લીધે તે પ્રથમા વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ભાષામાં તેવો નિયમ નથી. ભાષામાં ઉત્તર્ય કર્મ વીજી વિભક્તિમાં પણ આવે છે અને પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ આવે છે. તાત્પર્ય એ કે ભાષામાં ભૂતકૃદંતો ક્રિયાપદને સ્થાને વપરાવા લાગ્યાં છતાં તેમાં, ક્રિયાપદમાં અઘટમાન એવાં જાતિ અને વિશેષ્ય પ્રમાણેનું પરિવર્તન ટકી રહ્યાં છે અને વિભક્તિ તો એક પ્રથમા જ તેને લાગે છે.

ભાષામાં પણ જે ભૂતકૃદંતો ક્રિયાપદરૂપે વપરાય છે તેમાંનાં કેટલાંક સીધાં સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃતના વર્ણ વિકારને પામીને આવેલાં છે અને કેટલાંક પ્રાકૃતની પ્રત્રિયાથી જ પહેલેથી સધાઈને પછી ભાષામાં આવેલાં છે.

આપણી ભાષામાં વિશેષે કરીને ભૂતકૃદંતોમાંથી ભૂતકાઠસૂચક ક્રિયાપદો આવ્યાં છે. એથી મૂક્યું, ચૂક્યો, લાગ્યો વગેરે પ્રયોગોમાં 'મુક્ત' ઉપરથી 'મુક્ક' 'ચ્યુતક' ઉપરથી 'ચુક્ક' અને 'લગ્ન' ઉપરથી 'લગ્ગ' આવે ત્યાર બાદ તે દ્વારા ભૂતકાઠ સૂચવવાનું થતાં વઢી પાટો ભૂતકૃદંતને

લગતો (ભૂતકાલસૂચક) ‘ઇઅ’ (ઇ + અ)—પ્રત્યય તેમને લાગે છે. મુક્ત-મુક્ક, મુક્ક + ઇઅ + ક = મુક્કિઅં-મૂક્ક્યું, એ જ રીતે ચુક્ક + ઇઅ = ચુક્કિઅ-ચુક્કિઓ-ચૂક્ક્યો. લગ્ગ + ઇઅ = લગ્ગિઅ-લગ્ગિઓ-લગ્ગ્યો.

‘મૃ’ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃત મરિઅ-મરિઓ અને એ ઉપરથી ‘મર્યો’ રૂપ આવે એમ છે, તથા ‘મૃ’ ધાતુ ઉપરથી યતા ‘મૃત’ દ્વારા મૃતકમ્-મુઅંઅં-મુઅં રૂપ પણ આવે છે તેથી ‘મુઅં’ માટે બીજા કોઈ ધાતુની કલ્પના યુક્ત નથી.

૧૧૩ ‘આવ્યો’ માટે ૬૯ મા પદ્યમાં હેમચંદ્રે ‘આહ્’ રૂપ મૂક્યું છે. ‘આવ્યો’ ની ‘આહ્’ રૂપની નિષ્પત્તિ માટે ‘આયાત’ વા વ્યુત્પત્તિ ‘આગત’ને મૂળરૂપે કલ્પવામાં આવે છે અને તેમાંથી ‘આહ્’ રૂપ નીપજી પણ શકે. પરંતુ ‘આવ્યો’ માં જે ‘વ’ શ્રુતિ છે તે જોતાં ‘આવ્યો’ માટે ‘આયાત’ વા ‘આગત’ શબ્દ વંધ વેસે કે વેમ ? એ મને વિચારણીય લાગે છે. ‘આવવાના’ અર્થમાં ‘આ’ સાથે ‘પત્’ ધાતુનો પ્રયોગ મળે છે. “આગમને x x x આપતતિ, ચોપતિશ્રુતિ, ઉપનયતિ, તથા ઉપસાદયતિ”—(ક્રિયાકલ્પ-પૃ૦ ૫, છો. ૧૪) આપતિતઃ—આવહ્ઓ અને ‘આવહ્ઓ’ રૂપ ઉપરથી ‘આવિઓ’ ‘આહ્ઓ’ કે ‘આવ્યો’ વગેરે રૂપો વિના વાધાવ આવી શકે છે. જો કે ‘પત્’ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ‘પહ્’ રૂપ આવે છે, પણ તેનું ‘હ’—કરણ નિશ્ચિત નથી. કારણ કે પૈર્વમચરિયમાં અને જૈનસૂત્રં જ્ઞાતીધર્મ-કથામાં ‘આ’ સાથે ‘પત્’નું ‘આવય’ રૂપ પણ વપરાયું છે એટલે વળા જૂના વ્યક્તિ વપરાશમાં ચાલ્યા આવતા ‘આવય’ ઉપરથી ‘આવ-હ્ઓ’ નીપજાવી તેમાંથી ‘આવ્યો’ રૂપ નીપજાવીએ તો ‘વ’ શ્રુતિનું

સમાધાન થઈ જાય તેમ છે. નહીં તો ‘આયાત’ કે ‘આગત’ ऊपरથી ‘आव्यो’ लघ्वामां आयात-आयातो-आआओ-आओ अथवा आगत-आगयो-आयो एम रचना निपजावी अंत्य ओकारने वळे ‘व’ ना प्रक्षेपनी कल्पना करवी पडे एम છે. પરંતુ उक्त ‘आइउ’ रूप निपजाववा तो आथी पण वधारे खेंचवुं पडे एम लागे છે. हिंदीनुं ‘आया’ के मराठीनुं ‘आले’ रूप ‘आगत’ ऊपरથી सुखपूर्वक आवी शके एवुं છે, તેમાં ‘व’ ‘श्रुति’ નથી. ત્યારે આપણા ‘આવ્યો’ની તેથી મિત્ર પ્રકારની રચના હોવામાં बांधाने अवकाश નથી. વળી, જગતી ગુજરાતીમાં અનેક સ્થળે ‘આવે છે’ અર્થમાં ‘આવડ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. ‘આયાત’ वा ‘आगत’ कृदंत द्वारा ‘आवड’ आववानो संभव नथी; किन्तु आपतति-आपतइ-आवतइ-आवयइ-आवइ ए रीते ‘आवड’ क्रियापद सहेजे साथी શકાય છે. કહેવાનું એ કે જે રીતે ‘આવડ’ ક્રિયાપદ આવે છે તે જ રીતે ‘આવ્યો’ એ भूतकालसूचक पद पण આવ્યું છે—ए वनेना मूलમાં મને તો ‘आ + पत्’નો સંબંધ માસે છે.

પદ્યોમાં ‘કૃ’ ધાતુ ऊपरથી નીપજેલું ‘કિય’ ક્રિયાપદ વપરાયું છે ત્યારે चालु भाषाમાં ‘कृ’ ધાતુથી ऊपजेલું ‘કરિઅ’ અને તેમાંથી આવેલું ‘કર્ચુ’ પદ વપરાય છે—ए ध्यानમાં रहे. हिंदीમાં ‘कर्चु’ અર્થમાં ‘કિયા’ પદનો પ્રચાર છે.

૧૧૪ પિયંકર, विच्छेदहार ए वधां कर्तृसूचक कृदंतो છે. તેમાંનો અંત્ય कर्तृसूचक कृदंत ‘कर’ કે ‘गर,’ ‘कृ + अ’ द्वारा ‘कर’ થઈને उत्पन्न થયેલો છે. (जुओ पृ० १९०, टिप्पण १९३)

‘अभ्यर्थणि’तुं मूल ‘अभ्यर्थन’ છે અને તે भाववाचक ‘अन’—प्रत्ययवाळું कृदंत છે.

૧૧૫ ‘સોણા’ અને ‘જગેવા’ એ, ભાવનાની કે કર્મનાની કૃદંત છે

અને તેનો વિધ્યર્થ કૃદંત તરીકે પણ ઉપયોગ છે.
વિધ્યર્થ કૃદંત

વૈદિક ભાષામાં ‘તવ્ય’ને વદલે ‘તવૈ’ પદ વપરાય છે :

“ન મ્લેચ્છિતૈર્વે નાપમાપિતૈર્વે.” પાલિમાં ‘તવ્ય’ને વદલે ‘તવ્વ’ કે ‘તવ્વ’
‘તવ્ય’ વા ‘તેવ્ય’ અને પ્રાકૃતમાં ‘તવ્વ’ કે ‘અવ્વ’ પદનો વ્યવહાર છે :
મવિતવ્વં, માતવ્વં, જાતવ્યં કે જાતેવ્યં (પાલિ) મવિતવ્વં, માસિઅવ્વં,
સુણેઅવ્વં (પ્રાકૃત) ત્યારે જગતી ગુજરાતીમાં ‘તવ્ય’ને વદલે ‘ઈવ્વડં’
‘અવ્વડં’ અને ‘ણા’ પદો આવે છે. પ્રસ્તુત ‘સોણા’ અને ‘જગેવા’માં
‘સો+ણા,’ જગા+ણા’ એવો પદવિભાગ છે. ‘સ્વપ્-સૂવું’ ધાતુને સ્થાને
પ્રાકૃતમાં ‘સોવ્-સો’ ધાતુ પણ આવે છે અને તેને ‘ણા’ લાગતાં
‘સોણા’ રૂપ વને છે. ‘સોણા’ ઇટલે સૂવાનું અને ‘જગેવા’ ઇટલે
જાગવાનું.

પ્રાકૃતમાં ‘તવ્ય’ પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં ધાતુને છેડે રહેલા અંત્ય ‘અ’
ના ‘ઈ’ અને ‘એ’ થાય છે—[૮-૩-૧૫૭ હે૦]. હસિઅવ્વ, હસેઅવ્વ
(હસિતવ્ય) એ પ્રયોગ જોતાં તેમાંના ‘ઈઅવ્વ, એઅવ્વ’ અંશની સાથે ઉક્ત
‘ઈવ્વડં’, ‘અવ્વડં’ અને ‘ણા’ વરાવર મળતા આવે છે.

આપણી ભાષામાં પૂલ્લું (પ્રણ્ય), દેશ્વું (દ્રણ્ય), જાણું
(જ્ઞાતવ્ય), વોલ્લું (વક્તવ્ય), જવું (યાતવ્ય), આવું (આપત્તિતવ્ય-
આગન્તવ્ય), કરવું (કર્તવ્ય) વગેરે પદો કૃદંતરૂપ છે અને તેમાં
જે અંતિમ ‘અવું’ છે તેનું મૂળ ઉક્ત (તવ્ય) છે. તેમ જ લેવું
(લાતવ્ય), દેવું (દાતવ્ય), સહેવું (સોહવ્ય-સહેવ્વડં) વગેરેમાં જે અંતિમ
‘ણું’ અંશ છે તેનું મૂળ પણ ઉક્ત ‘તવ્ય’ છે. ‘સહેવ્વડં’ રૂપ હેમચં-
દ્રના ૭૨ મા પદ્યમાં આવેલું પણ છે.

વળી, આપણી ચાલુ ભાષામાં કરવાનું, મળવાનું, હસવાનું, બોલવાની વાત, સ્વાવાનો મોદક વગેરે વિશેષરૂપ વિધ્યર્થ કૃદંતોનો પણ વ્યવહાર પ્રચલિત

છે. એ પદોમાં રહેલા છેદ્ય અવાનું (મળ્ + અવાનું), અવાની (બોલ્ + અવાની) અને અવાનો (સ્વા + અવાનો) અંશની ઉપપત્તિ વિશે વે યુક્તિઓ સૂઝે

છે : એ ‘અવાનું’ વગેરે વિધ્યર્થ પ્રત્યયો છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે ‘તવ્ય’ પ્રત્યય વિધ્યર્થનો સૂચક છે. ‘તવ્ય’ ની પેઠે વીજો એક ‘અનીય’ (કરણીય) પ્રત્યય પણ વિધ્યર્થનો દર્શક છે એટલે ‘તવ્ય’ અને ‘અનીય’ વચ્ચે સમાનાર્થક છે. જુની ભાષાઓમાં કેટલાંક પદો વેવડા પ્રત્યયો છે એ એ હકીકત આગળ આવી ગઈ છે. એ જોતાં તવ્ય + અનીય—તવ્યાનીય—તવ્યાનીય—અવ્યાનીય. (‘તવ્ય’ નું ‘અવ્ય’ ઉચ્ચારણ ‘ભાસિઅવ્ય’ વગેરે પદોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે) આ વેવડા પ્રત્યયરૂપ ‘અવ્યાનીય’ પદ સાથે ઉક્ત ‘અવાનું,’ ‘અવાની’ અને ‘અવાનો’ અંશની સરસામળી થઈ શકે એમ છે. એમાં શબ્દપરિવર્તનની અને અર્થની દૃષ્ટિએ પણ કોઈ દોષ જણાતો નથી. ફક્ત આવો કોઈ સંવાદ શોધવો જોઈએ.

અથવા ઉક્ત ‘અવાન’ નો ‘અવા’ અંશ ‘તવ્ય’ નું પરિવર્તન છે અને ‘ન’ અંશ સંબંધદર્શક ‘તણ’ નું રૂપાંતર છે એમ પણ સરસામળીની દૃષ્ટિએ કહી શકાય : કરવાતણું—કરવાઅણું—કરવાનું.

પ્રધાનપણે વિધ્યર્થની સરસામળી કરતાં ઉક્ત રૂપોની સિદ્ધિને સારુ મને તો પ્રથમ યુક્તિ વિશેષ સંગત લાગે છે.

૧૧૬ જે કૃદંતો ઊપર જણાવ્યાં છે તે સિવાય વીજાં કૃદંતો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયાં નથી એથી કૃદંતનું વિવેચન પૂરું કરી હવે સર્વનામોની ચર્ચા કરું છું :

અમયદેવ—(દ્વિ०) તડ, (પ૦) તુહ, (પ૦) મહ, (પ્ર૦)

તુહ, (પ૦) જસુ, (પ્ર૦) સો, (પ૦)
 ચારમા સૈકાનાં કાસુ, (તૃ૦) અમ્હેહિ, (તૃ૦) પડ, (પ્ર૦)
 સર્વનામો તુહ, તુહ્, (પ્ર૦) હડે, (પ્ર૦) કિ, કે, (દ્વિ०)

મહ, (તૃ૦) કેળ, તડ, (પ્ર૦) અહમેવ, (સ્ત્રી० પ્ર૦) કિ, (તૃ૦)
 અન્નિ, (પ્ર૦) સુ, (પ્ર૦) તુમ્હ, ઇડ, ઇડે, (પ્ર૦) અન્નુ, ઇહ, મહારિય.

૨ વાદિદેવમ્મરિ—જિણિ, સો, જો, કોડ, તે, જેતણા, કો, જેહિ,
 જેહિં, તુહ.

૩ હેમચંદ્ર—ઇ, ઇહ, ઇડ, જો, તે, તસુ, તેં (તેન), જુ, તુહ,
 મહ, વિહું, મડં, તુહું, કે, જે, વિન્નિ, જેળ, જસુકેર, હડં, તડકેહિં,
 અન્નહિરેસિ, અન્નંડં, કાડં, તહો, તુહારેળ, અમ્હાહિં, અવર, (પ૦) ઇહ,
 તાહં, સા, કો, પડં, કાસુ, દોષ્ણિ, ઇહ (સ્ત્રી०) ઇહો, ઇહ (નાન્યત૦),
 જં, તં, સુ, તુજ્ઞુ, મજ્ઞુ, કવળેળ, આયડં, (ઇમાનિ), આયહો (અસ્ય),
 વિહિં, મહ, તાં, તાપ, સ, અન્નેં, તુહું, તુમ્હેહિં, અમ્હેહિં, અમ્હે, કસુ,
 કવળહિં, કવળુ, તહારી, અન્નુ, કુડ, તહ, તુહ, જસુ, સ, તોરી, કવળ,
 (સ્ત્રી०) તાહં.

આ વધાં સર્વનામોની વિભક્તિઓ વિશે જે કહેવાનું છે તે આગલ આવી
 ગયું છે. અહીં તો એમાંનાં અમુક વિશે કહેવાનું છે.

ઉક્ત પદ્યોમાં ગુજરાતીના પ્રચલિત ‘તું’ માટે ‘તુહું’ ‘તુહ્’ કે,
 ‘તુહ’ પદ વપરાયેલું છે. હેમચંદ્રે ‘તુહું’ આપેલું છે. વૈદિકમાં ત્વમ્, પાલિમાં
 ત્વં અને તુવં, પ્રાકૃતમાં તું, તુવં, તુહ અને તુમં પદો વપરાય છે.

‘તું’ ના બહુવચન માટે ‘તમે’ અને તે સારુ હેમચંદ્ર ‘તુમ્હે’ અને
 ‘તુમ્હડં’ રૂપો આપે છે. વૈદિકમાં યુષ્મે, પાલિમાં તુમ્હે અને પ્રાકૃતમાં
 તુમ્મે, તુંજો, તુમ્હે, તુમ્હે અને ઝમ્હે રૂપો વપરાયેલાં છે.

વઢી, આપણી ચાલુ ભાષામાં કરવાનું, મળવાનું, હસવાનું, વોલવાની વાત, યાવાનો મોદક વગેરે વિશેષણરૂપ વિધ્યર્થ કૃદંતોનો પળ વ્યવહાર પ્રચલિત છે.

‘કરવાનું’ ની
વ્યુત્પત્તિ

એ પદોમાં રહેલા છેલ્લા અવાનું (મળ્ + અવાનું), અવાની (વોલ્ + અવાની) અને અવાનો (યા + અવાનો) અંશની ઉપપત્તિ વિશે વે યુક્તિઓ સૂઝે છે :

એ ‘અવાનું’ વગેરે વિધ્યર્થ પ્રત્યયો છે. આગલ કહ્યા પ્રમાણે ‘તવ્ય’ પ્રત્યય વિધ્યર્થનો સૂચક છે. ‘તવ્ય’ ની પેઠે વીજો ઁક ‘અનીય’ (કરણીય) પ્રત્યય પળ વિધ્યર્થનો દર્શક છે ઁટલે ‘તવ્ય’ અને ‘અનીય’ વચ્ચે સમાનાર્થક છે. યુની ભાષાઓમાં કેટલાંક પદો વેવડા પ્રત્યયો લે છે ઁ હકીકત આગલ આવી ગઈ છે. ઁ યોતાં તવ્ય + અનીય—તવ્યાનીય—તવ્યાનીય—અવ્યાનીય. (‘તવ્ય’ નું ‘અવ્ય’ ઉચ્ચારણ ‘ભાસિઅવ્ય’ વગેરે પદોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે) આ વેવડા પ્રત્યયરૂપ ‘અવ્યાનીય’ પદ સાથે ઉક્ત ‘અવાનું,’ ‘અવાની’ અને ‘અવાનો’ અંશની સરઘામણી થઈ શકે ઁમ છે. ઁમાં શબ્દપરિવર્તનની અને અર્થની દષ્ટિઁ ણ કોઈ દોષ યળાતો નથી. પક્ત આવો કોઈ સંવાદ શોધવો યોઈઁ.

અથવા ઉક્ત ‘અવાન’ નો ‘અવા’ અંશ ‘તવ્ય’ નું પરિવર્તન છે અને ‘ન’ અંશ સંવંધદર્શક ‘તળ’ નું રૂપાંતર છે ઁમ ણ સરઘામણીની દષ્ટિઁ કહી શકાય : કરવાતળું—કરવાઅળું—કરવાનું.

પ્રધાનપણે વિધ્યર્થની સરઘામણી કરતાં ઉક્ત રૂપોની સિદ્ધિને સાર મને તો પ્રથમ યુક્તિ વિશેષ સંગત લાગે છે.

૧૧૬ યે કૃદંતો ઉપર યળાવ્યાં છે તે સિવાય વીજાં કૃદંતો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયાં નથી ઁથી કૃદંતનું વિવેચન પૂરું કરી હવે સર્વનામોની ચર્ચા કરું છું :

અમયદંવ—(દિ૦) તદ, (૧૦) તુદ, (૧૦) માદ, (પ્ર૦)

પાત્મો સંકોનાં
સર્વનામો તુદ, (૧૦) જમુ, (પ્ર૦) સો, (૧૦)
કતુ, (તુ૦) અમેદિ, (તુ૦) પદ, (પ્ર૦)

તુદ, તુદે, (પ્ર૦) તદે, (પ્ર૦) કિ, કે, (દિ૦)

મદ, (તુ૦) કેગ, તદ, (પ્ર૦) આમેવ, (સી૦ પ્ર૦) કિ, (તુ૦)

અદિગ, (પ્ર૦) સુ, (પ્ર૦) તુદ, જડ, જડે, (પ્ર૦) અનુ, જા, મતારિય.

૨ વાદિદંવમુરિ—ગિણિ, સો, જો, કોદ, તે, એતયા, વો, એદિ,
જોદે, તુદ.

૩ હેમચંદ્ર—જા, જા, જા, જો, તે, તમુ, તે (તેન), હુ, તુદ,
મદ, વિદે, મદ, તુદ, કે, જો, વિન્નિ, કેગ, જમુદંવ, તદે, તદેવેદિ,
અજહિસિ, અજદ, વાદે, તહો, તુદારણ, અમ્તાદિ, અવક, (૧૦) જા,
તાદે, તા, કો, પદે, વામુ, દોણિ, જા (સી૦) જા, જા (નાન્યત૦),
જે, તે, સુ, તુચ્ચુ, મચ્ચુ, વચ્ચેગ, આવદે, (દમાનિ), આવહો (અસ્ય),
વિદે, મદ, તદે, તાજ, સ, અજે, તુદે, તુદેદિ, અમેદિ, અમેદે, વામુ,
વચ્ચેદિ, વચ્ચે, તહારી, અનુ, હુદ, તાદ, તુદ, જમુ, સ, તોરી, વચ્ચે,
(સી૦) તાદે.

આ વચ્ચે સર્વનામોનાં વિભક્તિઓ વિશે જે કહેવાનું છે તે આગળ આપી
મળું છે. અહીં તો પમાનાં અમુક વિશે કહેવાનું છે.

ઉક્ત પદ્યોમાં ગુજરાતીના પ્રચલિત 'તું' માટે 'તુદે' 'તુદે' કે,
'તુદ' પદ વપરાયેલું છે. હેમચંદ્રે 'તુદે' આપેલું છે. યદિકમાં ત્વમ્, પાલિયાં
ત્વં અને તુવં, પ્રાકૃતમાં તું, તુવં, તુદ અને તુમં પદો વપરાય છે.

'તું' ના વહુવચન માટે 'તમે' અને તે સાથે હેમચંદ્ર 'તુદે' અને
'તુદેદ' રૂપો આપે છે. યદિકમાં તુમે, પાલિયાં તુમે અને પ્રાકૃતમાં
તુમે, તુજ્ઞે, તુદે, તુદે અને ડહ્દે રૂપો વપરાયેલું છે.

ત્રીજીના એકવચનમાં વૈદિક-ત્વયા, પાલિ-ત્વયા કે તયા, પ્રાકૃત-તે, તદ્, તદ્, તુમે, મે વગેરે રૂપો થાય છે. જગતી ગુજરાતીમાં ‘પદ્’ અને ‘તદ્’ રૂપો હેમચંદ્રે આપેલાં છે. પ્રસ્તુત પદ્યોમાં ત્રીજીના એકવચનમાં તદ્, તદ્, પદ્, પદ્, રૂપો વપરાયેલાં છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘તે’ રૂપ પ્રચલિત છે. હેમચંદ્રે આપેલા ‘પદ્’ અને ‘તદ્’ નું મૂળ વૈદિક ‘ત્વયા’ માં છે. ‘ત્વયા’ ऊपरથી ‘તદ્’ તો સરલ રીતે આવી શકે છે.

ભાવવાચક વૈદિક ‘ત્વન’ પ્રત્યયનું ‘પ્પન’ રૂપાંતર હેમચંદ્રે આપેલું છે. એ જોતાં અને વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્પન ‘આત્મા’ના ‘અપ્પા’ની પેઠે ‘ત્વ’નો ‘પ્પ’ થવો સ્વાભાવિક છે. આ રીતે વૈદિક ‘ત્વયા’ના ‘ત્વ’નો ‘પ’ ઉપજે અને તે દ્વારા જગતી ગુજરાતીના ‘પદ્’ રૂપની નિષ્પત્તિ થાય. પ્રાકૃત ‘મે’ રૂપની સાથે પ્પન પ્રસ્તુત ‘પદ્’ની સરલામણી કરી શકાય.

પછી વિભક્તિમાં તુહ, તુજ્ઞ, તહારી અને તોરી એ પદો ઉક્ત પદ્યોમાં વપરાયેલાં છે. વૈદિક-તવ, પાલિ-તવ, તુહ અને તુમ્હ, પ્રાકૃત-તવ, તુહ તુભ્મ-ઉભ્મ, તદ્, વગેરે અનેક રૂપો વપરાય છે. અપભ્રંશમાં એને માટે તત્, તુજ્ઞ અને તુધ્ રૂપો કહેલાં છે. ‘તુજ્ઞ’નું મૂળ પાલિ ‘તુહ’માં જણાય છે. ‘તુહ’ પ્પન એમાંથી આવેલું હોય. ‘તહારી’ અને ‘તોરી’ પદો તદ્વિતાંત છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે યુષ્મદ્, અસ્મદ્ વગેરે શબ્દોને સંબંધ-સૂચક ‘આર’ પ્રત્યય લાગે છે. [૮-૪-૪૩૪ હે૦] તુહ + આર = તુહાર. સ્ત્રીલિંગી તુહારી, તે ऊपरથી તહારી. ભાષામાં ‘તારી’ કે ‘તહારી’ રૂપ પ્રચલિત છે. ‘તોરી’ નું મૂળ પ્પન એ ‘તુહારી’ છે. કવિતામાં ‘તારું’ અર્થમાં ‘તોરી’ અને ‘મારું’ અર્થમાં ‘મોરી’ પદો વપરાયેલાં છે. મોરી અરજી, તોરી કૃપા. ‘તુહાર’ની પેઠે ‘મહાર’ ‘મહારી’ વગેરે પદો પ્પન સમજવાનાં છે. અભયદેવની કવિતામાં ‘મહારિય’ પદ એ જ અર્થમાં

આવેલું છે. ભાષામાં ‘માહ’ કે ‘મ્હાહ’ વને પ્રવર્તે છે. પદ્યમાં વપરાયેલા ‘તુહારેણ’ ની પણ એ જ ઉપપત્તિ છે. ‘તુહાર’ ઉપરથી તૃતીયામાં ‘તુહારેણ’.

‘અમે’ ને વદલે પદ્યમાં ‘અમ્હે’ વપરાયું છે. વૈદિક ‘અસ્મે,’ પાલિ ‘અમ્હે’ અને પ્રાકૃત ‘અમ્હે’ છે. અપભ્રંશમાં હેમચંદ્રે ‘અમ્હે’ અને ‘અમ્હડ્’ આપેલાં છે. એકલચનમાં ‘હડ’ કે ‘હડં’ પદ વપરાયેલું છે. ચાલુ ભાષામાં ‘હું’ છે, વૈદિક અહમ્, પાલિ અહં, પ્રાકૃત હં, અહં, કે અહયં વગેરે છે. જ્ઞાતી ગુજરાતીમાં હેમચંદ્ર ‘હડં’ આપે છે. તે ‘હડં’ અને પદ્યોમાં વપરાયેલાં ‘હડં’ વગેરે તદ્દન મળતાં છે.

પદ્યોમાં (છી૦) एह, एइ, (પું૦) एहो, (ન૦) एहु પદો ભાષાના ‘ए’ અર્થમાં વપરાયેલાં છે. ઉક્ત કવિતામાં ત્રણે લિંગમાં જુદાં જુદાં રૂપો મૂકેલાં છે. ત્યારે ભાષામાં ‘ए’ શબ્દ ત્રણે લિંગમાં સરખો છે. વૈદિક ‘एतद्’, પાલિ ‘एत’, પ્રાકૃત ‘एअ’ અને ભાષામાં ए. ભાષામાં ‘एणी’ રૂપ પણ પ્રચલિત છે, તે વૈદિક ‘एन’ નું છીલિંગી છે.

‘આયડ્’ રૂપ ‘आ’ અર્થમાં વપરાયું છે. હેમચંદ્ર ‘इदम्’ ને વદલે ‘आय’ ની ભલામણ કરે છે. ભાષાનું ‘आ’ તે ઉક્ત ‘आय’ માંથી આવ્યું છે અને ભાષાનું ‘इ’ વૈદિક ‘इ’ ઉપરથી આવ્યું છે, તે આગલ કહ્યાં દીધું છે. પૃ૦ ૭૩ [૪૯].

ઉક્ત કવિતાઓમાં કલ્પણ, કાઈ ઉપરાંત નરજાતિ અને નારીજાતિનાં કિ, કે,

કુહ, કુવિ, કોહ વગેરે રૂપો આવેલાં છે. વૈ૦ કશ્વિત્,

‘કલ્પણ’ વિશે

નિરુક્તકાર

પાલિ કોચિ, પ્રા૦ કોહ અને ભાષામાં પણ કોહ.

ભાષામાં વપરાતું ‘કાંહ’ હેમચંદ્રે વતાવેલા ‘કાંહ’

માંથી થોડા ફેરફાર સાથે આવેલું છે. ‘कर्णैण’ શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત છે, પણ

‘કઃ’ તું નિશ્ચય કરતાં યાસ્કાચાર્ય ‘કમનઃ વા ક્રમણઃ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે, એ ऊपरથી માલુમ પડે છે કે ‘કમન’ કે ‘ક્રમણ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરનાર યાસ્કની સામે ‘કવ્રણ’ શબ્દની હયાતી હોય. ‘કવ્રણ’—‘કમન’ કે ‘ક્રમણ’ માં વિશેષ ફેર નથી. યાસ્કાચાર્ય લખે છે કે—“કઃ કમનો વા ક્રમણો વા સુખો વા” [પૃ૦ ૭૩૮].

ઉક્ત પદોમાં ‘તે’ ના અર્થ માટે ‘સો’, ‘સુ’, ‘સા’ કે ‘તં’ પદ વપરાયાં છે. વૈદિકાદિ ભાષાઓમાં ‘તે’ નાં રૂપો લિંગપ્રમાણે જુદાં જુદાં થાય છે. આ પદોમાં પણ તેનો એ રીતે વ્યવહાર થયેલો છે, ત્યારે ભાષામાં તો ત્રણે લિંગમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ‘તે’ પદ જ વપરાય છે, છટું જ નહિ પણ વધી વિભક્તિઓમાં ‘તે’ રૂપ જ મૂળ અંગ તરીકે વપરાય છે. ભાષામાં ‘તે’ની આવી વપરાશ ક્યારથી શરૂ થઈ એ વાત હવે પછીનાં અવતરણો દ્વારા જણાવવાની છે.

‘જે’ ના અર્થ માટે પણ ઉક્ત પદોમાં ‘તે’ માટે જણાવેલી રીતે ‘જ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યારે ભાષામાં તો ત્રણે જાતિમાં ‘જે’ વપરાય છે અને સર્વ વિભક્તિઓમાં પણ ‘જે’ અંગ ચાલે છે. ‘જસુ કેર’ માં ‘જસુ’ છઠ્ઠી વિભક્તિવાળું રૂપ છે અને તેને સંબંધસૂચક ‘કેર’ પ્રત્યય લાગેલો છે. [૮-૨-૧૪૭] માં સૂત્રમાં દ્વિમચ્છંદ, સંબંધદર્શક ‘કેર’ પ્રત્યયની નોંધ કરે છે. સંસ્કૃત ‘કીય’ અને આ ‘કેર’ વચ્ચે સામ્ય હોય એવું માલુમ પડે છે.

તડકેહિં—તારા માટે, જન્નહિરેસિ—અન્યને માટે. (પૃ૦ ૨૪૬-૨૪૭)

ભાષામાં વપરાતાં (છી૦) જેણી, કેણી અને તેણી ઉક્ત ‘ણી’ ના અનુકરણ ऊपरથી આવ્યાં લાગે છે.

‘બિન્નિ’ નો ભાષાપ્રચલિત પ્રયોગ ‘બને’ છે. ‘દોળિણિ’ અને ‘બિન્નિ’ વચ્ચે સમાનાર્થક પદો છે. અહીંનું ‘બિહું’ રૂપ પછીનું સૂચક છે. ભાષામાં

ચપરાતા પટ્ટીદર્શક ‘વેડનું’ રૂપનું મૂળ એ ‘વિહું’ માં છે. માપામાં તે રૂપને વેચડો પ્રત્યય લગેલો છે.

૧૧૭ વિશેષણો અને અવ્યયો વાચત શ્વાસ લેવા જેવું હશે ત્યાં જણાવીશ, પણ તેની યાદી તો આપી દઉં છું;

વારમા સંકાનાં વિશેષણો અને અવ્યયો

વિશેષણ	અવ્યય
૩ હેમચંદ્ર—	અભયદેવ—
સ્વર્ણ—રમણ—સુંદર.	શક્તિ—શક્તિ—શ્વટ
જુલંજુલ—યુત (?) જુદીજુદી	ફા—ફા—ફા પ્રમાણે
	લહુ—લહુ—લોંકર—શીત્ર
વિશેષણો વાચત શ્વાસ કાંઈ	
લેવા જેવું નથી; એવી વધારે	વિ—અપિ—વી, પણ
વિશેષણોની નોંધ કરી નથી. વિકારી	ય, ચ—અને
અને અવિકારી વિશેષણોની રીત	તહ—તયા—તયા
વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે.	કિં—કાંઈ
હેમચંદ્ર પોતાના પદમાં ‘જુલંજુલું’	મા—મા—મા—ન
અર્થ માટે ‘જુલંજુલ’ નિષાતને	હુ—જોક્સ
નોંધે છે— (૮-૪—૪૨૨)	પુણ—પુનઃ—વળી
અનેકાર્યસંગ્રહ કોશમાં તેમણે	નિહ—નક્કી
“યુતઃ અન્વિતે પૃથક્” —(કાં ૦ ૨	જહ—યદિ—જો
શ્લો ૦ ૧૮૬) કહેને ‘યુત’ શબ્દને	અહહ—અહાહા
‘પૃથક્’ અર્થમાં વતાવ્યો છે. ‘યુત—	કહ—કાંઈ—કેવી રીતે

	અવ્યય
યુતં' નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'જુઅંજુઅં'	જિ- { હિ ^{૧૧} } -જ- (નિશ્ચય)
યદૈ શકે એમ છે. હેમચંદ્રનો કોશ	{ ચ }
જોતાં તે 'જુઅંજુઅં' શબ્દ 'યુત'	એમ-એમ્-એમ
ઝપરથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે.	૨ દેવસૂરિ-
પરંતુ ફારસી શબ્દકોશમાં 'જુદા'	જિમ
શબ્દને ફારસી તરીકે નોંધેલો છે.	જિમ્મ
ઘટલે ઉક્ત 'જુઅંજુઅં' શબ્દ ફારસી	જિવ
'જુદા' સાથે સંબંધ રાખે છે કે	જિવ } -જેમ
ઉક્ત 'યુત' સાથે? હેમચંદ્રની કૃતિ-	
રૂપ 'અભિવાનચિંતામણિ'માં 'પૃથક્'	નાવડ-ઉપમાદર્શક
અર્થ માટે 'યુત' શબ્દ નથી, તેમ	ફહું-ફહ-અહીં
અમરકોશમાં પણ નથી, એથી સંદેહ	તિમ, તેવૈ, તિવ-તેમ
થાય છે કે 'જુઅંજુઅં' શબ્દ	તા-તાવત્-ત્યાં સુધી
'જુદાજુદા' ફારસી શબ્દનું અનુ-	જા-યાવત્-જ્યાં સુધી
કરણ ન હોય? અભયદેવની કૃતિમાં	અથુ-અત્ર-અહીં
'લહિ' શબ્દ વપરાયો છે તે દેશ્ય છે.	જહિં-જહીં-જહં-જ્યાં
("લહં સસૃહમ્ " -દેશી૦ વર્ગ ૭	તહિં-તહીં-તહં-ત્યાં
ગા૦ ૨૬. ભાષામાં 'લહોચ્ચો-	કિં-શું
ભાવાપુ') અને તેનો અર્થ 'સુશામત'	૩ હેમચંદ્ર-
થાય છે. અવ્યયોની નોંધ કરતાં તેમાં	અથુ-અત્ર-અહીં
સાથે સાથે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી	તોવિ-તોય

૨૧૧ જુઓ ટિપ્પણ ૨૧૧ મું. 'ચ' નો પણ 'નિશ્ચય' અર્થ થાય છે એથી 'ચ' ની સાથે પણ પ્રસુત 'જિ' ને અને ભાષાના 'જ' ને સરસાવી શકાય.

અવ્યય

પર્યાયો મૂક્યા છે. ‘અઙ્મન’ (આશ્ચર્ય)	પુણુ-પુન:-વઠી
વગેરે કેટલાંક અવ્યયો દેશ્ય છે. એમનાં	જહ-જો
મૂળની માહિતી મળી શકી નથી.	વિણુ-વિના-વના
‘કિમ્’નું અવેસ્તામાં ‘ચીમ્’ ઉચ્ચારણ	પચ્છહ, પચ્છિ-પથ્વાત્-પછી
થાય છે તે વિશે વિચારણીય જેવું છે.	અહ-અથ-જો
ચીમ્ ^{૨૧૨} -(કોરદેહ-અવેસ્તા-પૃ૦-	એમ્-એવમ્-એમ
૮૨) ચીમ્ ^{૧૯} -(તે જ પુસ્તક	મ-મા-મ
પૃ૦ ૧૩૬) અહીં ‘ચીમ્’	જામ-યાવત્-ઝ્યાં સુધી
ઉચ્ચારણ નોંધીને ‘શું’ ની વ્યુત્પ-	પર-પરમ્-પણ

૨૧૨ ‘શું’ ના મૂળ માટે વિદ્વાનોએ ‘કીદશકમ્-કોદસઅં-કોદસડં-કીશું’ પદને આધારરૂપે કલ્પેલું છે. પરંતુ અવેસ્તામાં ‘શું’ અર્થે જ ‘ચીમ્’ પદ વપરાયેલું છે એ જોતાં ‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ માટે વિશેષ ગવેષણા કરવી જોઈએ એમ મને લગે છે.

વઠી, ‘શું’ ની પેઠે ‘કશું’ ના મૂળ માટે પણ સાધારોમાં ऊपरની કલ્પના પ્રવર્તે છે ત્યારે ‘કશું’ અર્થમાં વપરાયેલો એક ‘કિસ’ શબ્દ સૂત્રકૃતાંગમૂઢ ૧ શ્રુ૦ ૧ અ૦ ની પ્રથમ ગાથામાં મળે છે: ‘પરિગિજ્ઞ કિસામવિ’ અર્થાત્ (કિસાં-કશું, અવિ-પણ, પરિગિજ્ઞ-પરિગ્રહરૂપે રાખીને બંધ તૂટતો નથી) એ, એ વાક્યનો ભાવ છે. મને લાગે છે કે ‘કિમ્’ ની પેઠે કોઈ વીજો એક ‘કિસ’ શબ્દ ‘કશા’ ના અર્થમાં પહેલાં વપરાતો હતો, એ હકીકત ગાથામાં વપરાયેલું ‘કિસ’ પદ સૂચવે છે અને વર્તમાન આપણું ‘કશું’ અને ઉક્ત ‘કિસ’ એ વચ્ચે વચ્ચે શબ્દ તથા અર્થનો દૃષ્ટિએ સામ્ય પણ ઘણું છે. ગાથામાં વપરાયેલા ‘કિસ’ શબ્દનું મૂળ મને જલ્દી નથી પરંતુ ટીકાકાર શીલાંક તેને માટે સં૦ ‘કશ’ શબ્દ વાપરે છે.

વઠી, ૭૦ માં ટિપ્પણમાં ચતાવેલો સુત્તનિષાતની ગાથાઓમાં ‘કિમ્’ શબ્દ પ્રશ્ન અર્થમાં વપરાયેલો છે. “કિમ્ સુચિણ્”-ક્યું સુચોર્ણ? “કિમ્ સાદુતરં”-ક્યું સ્વાદિષ્ટ? વગેરે. એ ‘કિમ્’ (સં૦ કિસ્મિત્) શબ્દ સાથે પણ પ્રસુત ‘કશું’ નો સરસામણી થઈ શકે એમ છે. ગુજરાતમાં કેટલાંક લોકો ‘ચ્યમ્ છે’ એમ બોલે છે. એ ‘ચ્યમ’ અને અવેસ્તાનું ‘ચીમ્’ તદ્દન સમાન છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અવ્યય

ત્તિમાં એ ‘ચીમ્’ ઉચ્ચારણ ઉપયોગી છે કે કેમ ? એ વિચારવા વિદ્વાનોનું ધ્યાન રાખવું છું.

૧૧૮ ‘આવ્’ ક્રિયાપદ ‘આપ-ત્તિ’ ઉપરથી લાવવું સરલ પડે એમ છે. ‘આવ્’ ના મૂળમાં ‘આયાતિ’ ની કલ્પના દૂર પડે છે અને ‘આગચ્છતિ’ તો તેથી પણ વિશેષ દૂર જાય છે. માટે ‘આપત્તિ’ પદ વિશેષ સંગત છે. એ માટે આગલ (પૃ. ૨૯૩ કંઠિકા ૧૧૩) ‘આવ્યો’ ના લઘાણમાં લેખી ગયો છું. અથવા ‘ગતિ’ અર્થ માટે સંસ્કૃતમાં હેમચંદ્રે ‘અમ્’ અને ‘અવ્’ એમ બે ધાતુઓ આપ્યા છે. ‘અમ્’ ધાતુ તો માત્ર ‘ગતિ’ને સૂચવે છે ત્યારે ‘અવ્’ ના ‘ગતિ’ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક અર્થો છે. આ + અમતિ—આમતિ અથવા આ + અવતિ—આવતિ ઉપરથી પણ ‘આવ્’ પદ આવી શકે છે અને એ રીતે બનેલા ‘આવ્’ નું ભૂતકૃદંત ‘આવિઅ’ થાય અને તે દ્વારા ઉક્ત ‘આવ્યો’ રૂપ નીપજી શકે.

ઉઅ—ઉત—ઓ—પશ્ય
કેમ—કથમ્—કેમ
છુહુ—જો, શીઘ્ર
કિથ—કથમ્—કેમ
સહં—સ્વયમ્—સ્વ—પોતે
જિં^{૧૩}—હિ—જ—નક્કી
એત્તહે—આ તરફ
નાહિં—નહિ—નહીં
કહિં—કહીં—કહં—ક્યાં
કેમ્વહ, કિવ—કેમ
જેથુ—યત્ર—ઝ્યાં
અહમન—આશ્ચર્ય
અવસં—અવશ્યમ્—અવશ્ય
તેત્તહે—તે તરફ
જણિ—જાણ્યે
ચિઅ—ચૈવ—નક્કી
અજ્ઞ—અદ્ય—આજ
ઓ—ઓ
ળાં—ઇવાર્થે
જળુ—ઇવાર્થે—જાણ્યે
કહઅહિં—કયે—ક્યારે
પચ્છલિહ—પ્રત્યુત—ઉલટું

૧૧૯ હેમચંદ્ર ‘લે છે’ અર્થમાં ‘લેઈ’ ક્રિયાપદ વાપરે છે. ઉક્ત ‘લેઈ’ની નિષ્પત્તિ માટે કેટલાક વિદ્વાનો ‘ની’ ‘લે’ની વ્યુત્પત્તિ ધાતુને અને કેટલાક ‘લ્હ્-લહ્’ ધાતુને કલ્પે છે. મારા વિચાર મુજબ વીજા ગણના ‘ગ્રહણ’ અર્થવાળા ‘લા’ ધાતુમાંથી આ ‘લેઈ’ લાવવું વધુ સુગમ છે. જેમ ‘દા’ નું ‘દેઈ’ અને ‘ધા’ નું ‘ધેઈ’ રૂપ નીપજે છે તેમ શબ્દવિપયક કે અર્થવિપયક કરી ક્ષિટ્ કલ્પના કર્યા વિના ‘લા’ ઉપરથી ‘લેઈ’ આવી જાય છે. ક્રિયારત્નસમુચ્ચયમાં ગુણરત્નસૂરિએ ‘લિઝઈ’ ક્રિયાનો પ્રતિશબ્દ ‘લાતિ’ આપ્યો છે. ‘લીઝઈ’ ક્રિયાનો પ્રતિશબ્દ ‘લાયતે’ જણાવ્યો છે, અને ‘લઈ’ (‘લે’) ની છાયા ‘લાતુ’ મૂકી છે.

અત્યાર સુધીમાં મેં માત્ર બારમા સૈકાની ત્રણે કૃતિઓમાં આવતાં નામો, ક્રિયાપદો, વિભક્તિઓ, અવ્યયો, વિશેષણો વગેરે વિશેષ વિચાર કર્યો અને તે સંબંધે વ્યુત્પત્તિ વિપયક વિવેચન પણ કર્યું.

હવે પછીના સૈકાઓની કૃતિઓના ઉત્તારામાં જે નામો વગેરે આવશે તે વાક્ય વિશેષ લખવાનું ન રહે એ ઉદ્દેશથી અહીં મેં આટલું જાણું લખી નાંખ્યું છે.

હેમચંદ્રે જે જગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેના નિયમો સાથે ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓના પ્રયોગોને સરખાવતાં સાધારણ ઉચ્ચારણભેદ સિવાય વીજો એવો શ્વાસ કોઈ વિશેષ ભેદ જણાયો નથી. અને સાધારણ પણ જે ભેદ જણાયો છે તે, તે તે સ્થળે આગલ કહેવાઈ ગયો છે.

૧૨૦ હવે તેરમા અને ત્યાર પછી અનુક્રમે અઢારમા સૈકાસુધીના પ્રયોગોની વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ મીમાંસા કરું એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે.

તેરમા સૈકાના શબ્દો

(૧) સોમપ્રભ—

અપિહ—આપ્યું

સવડિ—સવડ

સંચરત—સંચરતું

ગહિર—ઘેરું

મોરંતિ—મોરે છે—મોડે છે—મરડે છે

પસન્નિઅ—પ્રસન્ના

સંજ્ઞાઈ—સાંજે

આળેવિ—આળી

જોવડ } —જુણ છે
જોઅડ }

ઘરવત્ત—ઘરવાત

પક્કર—પાક્કર

કરિસઈ—કરશે

જોઆવડ—જોવાવે છે—જોવાવે છે

ગડ—ગયો

કતહિ—કારે

મહારહ—મારું

સંડિ—સંડે

દક્કિય—દાંક્યું

જગડઈ—જગડે છે

વાર—વાર—વારણું—દ્વારપ્રવેશ

દીનાર—દીનાર (ફારસી)

સંવર—સાવર

જંત—જંત્ર

ઉચ્છલિવિ—ઝુછલીને

કારહં—કારું

ખાઈસુ—ખાઈશ

લિપિહિસિ—લેપાઈશ

સહુ—સાધું

તક્કાળિ—ટાંકળે—ઘણત સર

હકારેવિ—હાકરી—સાકરી—બોલાવી

જદ્દઅ—જલ્લો

સહું—સહં—સાથે

કત્તડિં—કોડીઈ

પિઅઈ—પીઈ છે

કૂવિ—કૂવે

તુદ્દઈ—તુદ્દે—તુદ્દે

(२) धर्ममूरि-जंकूचरिय—

नमेवि-नमी

चउथीसइ-चोथीशे

—सामिहिं तणउं-स्वामितणुं-स्वामीनुं

रयं-रचुं

घपाणउं-घखाणुं

जु-जे

पृथीइं-पृथाय छे

नारिहि तणइ-नारीतणे

वापह तणइ-वापने

चवेसिइ-चवशे

होसइ } होशे-थशे
होसिइ }

ऊठिउ-ऊठ्यो

नाचेई-नाचे छे

आविउ-आव्यो

सुमिण-सोणुं-स्वप्न

माईउ-मायो

जायउ-जायो-थयो

वदइ-वावे-ववे

अठवरीसउ-आठ वरसनो

हूउ-हूयो-थयो

गुरुपासि-गुरुपासे

तासु तणइ-तस तणे-तेने

पट्टतओ }
पट्टु } पट्टयो
पट्टु }

चाळिउ-चाळ्यो

वंदणह-वांदवा माटे

वंदिउ-वांदी

सेणीयं-श्रेणिके-श्रेणिकवटे

देजिउं-देजो

तम्हि-तमे

अम्हि-अमे

इसउं-इसुं-ण्वुं

करेशउं-करशुं

परणी-परणी-परणीने

नीछइ-निधें

छेसिउं-छेशुं

परिणिवउ-परणुं

मन्नीउ-मान्युं

आठइ-आटे

एकवार-एकवार

परिणीय-परणी

घरि-घरे

आवीउ-आव्यो

माइवण्य-मात्राप
 किम किम-केम केम
 मेल्हेसिउ-मेल्हो-छोडशो
 हणीजइ-हणीजे-हणाय
 इण परि-एणि पेर
 तिणि-तेणे
 सुह तणी-सुखतणी-सुखनी
 हुं-हुं
 छंडेसिउ-छांडीशो-छांडशो
 करेसिउ-करशो
 हुं-हुं
 रुयडउं-रुहुं
 हत्थि-हाथी
 काग-काग-कागडो
 निवडउं-निवहुं-पहुं
 चीति-चित्तमां
 धरेसिउं-धरशो
 छंडेसिउं-छांडशो
 तृस-त्रश-तरश
 छीपइ-छीपे
 करेशउ-करशो
 उत्तर पडउत्तर-उत्तर पडुत्तर

भइंसु-भेंसो-पाडो
 हुज-हूओ-ययो
 पुत्रजन्मि-पुत्रजन्मे
 इशउं-ईशुं-एशुं
 करेशउं-करशुं
 नेमिहिंसिउ-नेमिशुं-नेमि साथे
 वृक्षवीय-वृक्षवी
 वेउ-वेउ-वने
 सिउं-शुं-साथे
 लेसिउं-लेशुं
 मोकलावण-मोकलवा
 चालीय-चाल्या
 भुइं-भों
 धसकइ-धसके-त्रसके-वीए
 वोलावीउ-वोलाव्यो
 भेटावि-भेटाव
 अन्हि-हुं
 अछउं-छुं
 पुत्त तणउ विझराय-विन्ध्यराय
 तणो पुत्र
 मेल्हावीउ-मेल्हाव्यो-मेल्हाव्यो-
 मेल्हाप कराव्यो
 द्वेठि-द्वेष्टि
 आवतउ-आवतो

બીજી-બીજી

સુક-સૂકું

જાળીદ-જાળીયે

ચોરતુ-ચોરતો

જળણી જાડુ-જનની જાયો

કોદ-કોદ

નયણે-નયણે

ઠૂઠું-ઠૂઠું

રખમિ-રખમ-ક્ષમા કર

અમ્હે-અમે (તુ.)

સંતાવીયા-સંતાપ્યા, સતાવ્યા

કોળી-કોળિક

પનુતી-પનોતી

માઈ-માઈ-મા

જિણિ-જેણે

જાઈડ-જાયો-પેદા થયો

મોકલાવી-મોકલાવી

લેઈશડ-લેઈશું

વડરાગ-વડરાગ-વૈરાગ્ય

અમ્હ-અમને અથવા અમે

બોલીદ-બોલીએ

મેલ્હી-મેલી-છોડી

અદ્દ-આટે

સાચડ-સાચો

મહિવાડ-મટવાદ-‘હું મટ-શૂર-
છું’ એવું બોલવું

નવાળવડ-નવાળું-નવાળું

હુડું-હૂયું-યયું

ઈણિ-ઈણે

દીઠડ-દીઠો

મેલ્હતડ-મેલ્હતો-છોડતો

તમ્હે-તમે

મલ્હ-મલે

અછજિડ-અછજો-છો-રહેજો

ઝૂઝ-ઝૂઝી-યુદ્ધ

ઝૂઝસિડ-ઝૂઝીશ

વહૂયર-વહૂવાર

માઈબપો-માબાપ

કહું-કહે

ઘરહુંતુ-ઘરેથી

નીસરદ-નીસરે

ચાલીડ-ચાલ્યો

-સાથ-સાથ

માદ્રવ-માદ્રવે

કસકેરી-કોની

પરિહર-પરિહરે

અનદ-અન્ય-અને

વઢૂત-વહુત-વળા

હેવા-હેવા માટે

ચાલીડ-ચાલ્યો

પાસિ-પાસે

ગયડ-ગયો

અંગમડ-આંગમે

હૂડં-હૂડું-થયું

પાલતાં-પાલતાં

પાછિલડં-પાછલો-છેલ્લો

પ્રભવડ-પ્રભવો (નામ)

પદડં-પદે

સંમલડં-સાંમળે

મળડ-મળે-કહે

ચિંતડ-ચિંતો-ચિંતવો

જે-જે

છાસઠપ-છાસઠે

વિજ્ઞાણવિ-વિદ્યાદેવી

વેસારીડ-વેસાર્યો-વેસાડ્યો

પાટિ-પાટે

ગળડં-ગળે

પામિસિડં-પામડં

ધામીડ-ધાંમી-ધાર્મિક

રાતિદિવસિ-રાતદિવસ

નીપનૂં-નીપન્યું-નીપણ્યું

સોલહ-સોઠ

પળાસડ-પ્રનાશો-નાશ કરો

તેરમા સૈકાના

વિજયસેનસૂરિના (૩) વિજયસેનસૂરિ-રેવંતગિરિગત

શબ્દો

પળમેવિ-પ્રળમી

મળિયુ-મળિયું

રેવંતગિરિ-રેવંતગિરિનો

રાસુ-રાસ

સુમરંવિ-સમરી

દંસગુ-દર્શન માટે

દેસદેનંતર-દેશદેશાંતરનો, દેશ-

દેશાંતરથી

આવડ-આવે છે

પોત્યાડ-પોરવાડ

ગુરજરધર-ગુજગતની ભૂમિ

૨૧૪ વર્તમાનમાં કેટલાક લોકો પોતાની ઓઢકવાણ 'ધામી' શબ્દદ્વારા આવે છે. મને લાગે છે કે પ્રસ્તુત 'ધામી' અને ઓઢકવાણ 'ધામી' એ બંને શબ્દો એક છે.

મળહર-મનહર

સોરઠદેસુ-સોરઠદેસ

બંધવિ-બાંધવે

સૂમૂ-સુષમ-સત્યયુગ

દૂસમમાસિ-દુષ્પમકાલમાંહિ

ધરેડ-ધર્યો

વિહુ નરપવે-વને પ્રવર નરોપ-

ઉત્તમ પુલ્કોષ

ભાડ-ભાવ

કારિડ-કારવ્યું-કરાવ્યું

ગઢ-ગઢ

મઢ-મઠ-માઢ-મેઢી

પવ } પરવ

ઘરિ-ઘરે-ઘર વઢે

આરામિ-આરામ વઢે

તહિ પુરિ-તે પુરમાં-નગરમાં

સંઠાવિઓ-સંઠવ્યો-સંસ્થાપ્યો

સુરઠ-સોરઠ

ભરાવીય-ભરાવી

માડ-માઈ-માડ

જસિ-જસ વઢે

પાગ-પગથિયાં

ઝઢઈ-ઝઢે

ઓહટ્ટપ-ઓટે છે-ઓટ થાય છે-

ઓહું થાય છે

ધવલકિ-ધોલકામાં

વિહુ-વેડ

વાયડ-વાય છે

વાડ-વાયુ-વા

તક્ષણિ-ટાંકણે

તુડઈ-તૂટે

ગુંજારવ-ગુંજારવ.

કરાવિડ-કરાવ્યું

અહિણવું-નવું

નિયનાડ-નિજનામ

ચંદર-ચંદર

લિહાવિડ-લખાવ્યું

પુત્તલિય-પૂતલી

કલસ-કલશ-કલશ્યો

મંડપુ-મંડપ

તોરણ-તોરણ

રણક્ષણિ-રણક્ષણ

ઝઢરિડ-ઝઢર્યું

દાલિધુ (દુ ?)-દલ્લદર

ગલડ-ગલે છે

જાલહલડ-જાલહલે છે

કસમીર-કાશ્મીર દેશ

વંચ-વંધુ

આવિય-આવ્યા

કરંતહ-કરતાં

ગલિયું-ગળ્યું-ગલી ગયું

લેવમુ-લેપમય

જલધાર-જલધારા

સંતવિહ-સંતાપ પામ્યો

આવિહ-આવ્યું

હમ-અમ

નિયમુ-નિયમ

હાહ-હિયો-હીધો

પમળાહ-પમળે-કહે છે

સદાવિય-સાદ પાડીને-['જયજય'નો
સાદ પાડીને]

પછહ-પાછહ

જોઈસિ-જોઈશ

તું-તું

વલંતહ-વલંતો

દેહલિહિ-હેલિય-હેલિમાં

પુહિ-પહિયામાં

આરોવિહ-આરોપ્યું

પછહ-પાછહ

વીજહ-વીજે

પળમહ-પ્રળમે છે

જોહ-જોયું

ઠિહ-થયો

મિલ્હેવિ-મેલીને-મૂલીને

કિહ-કિયો-કર્વો

જહજહારો-જેજેકારો

થણિહ-થાપ્યો

પછિમ-પછમ-પશ્ચિમ

કાપિહ-કાપ્યું

વિલેવ તળીય-વિલેપનની-વિલેપન

કરવાની

વંહ-વાંછા

નિયદેસિ-નિજદેશે-પોતાના દેશમાં

પરાહ-પાછા ફર્યા

દીહ-દીટું

વજહ-વાજે છે

નચ્છહ-નાચે છે

પેલિવિ-પેલી-પેલીને

સોહા-સોહે છે-શોમે છે

દાહ-દાને છે-આપે છે-દેવાને છે

પૂહ-પૂરે છે

આરોહી-આરોહી-ચડી

પહિહાહ-પહિહે-પહેહે

ગહગળા-માહિ-ગ્રહગળામાં

જિમ-જેમ

પામડું—પામે છે	પવ્વયમાહિ—પર્વતમાંહી
ઠામિ ઠામિ—ઠામ ઠામ	તેમ—તેમ
ઠવિય—ઠવ્યા—સ્થાપ્યા	તિત્થંમાહી—તીર્થમાંહી
તે—તે	રમડ—રમે
નર—નર	જો—જે
ધન—ધન્ય	રાસુ—રાસ
જે—જે	તૂસડ—તૂસે—તુષ્ટ થાય
કલિકાલિ—કલિકાલે	પૂરડ—પૂરે
મલ-મયલિયા-મલમેલા-મલવડે મેલા	રલી—રલીયાત—રૂછા—હોંશ—ઉત્કંઠા
પામેડું—પામે છે	કડવ—કડપલો—સમૂહ—કડવ
સમેય—સમેતશિખર (પહાડનું નામ)	

૧૨૧ તેરમા સૈકાના સોમપ્રભ, ધર્મસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિની કૃતિ-ઓમાંથી લઈને ऊપર જે જે શબ્દો આપ્યા છે તે વધા પોતાની રચનાદ્વારા કહી આપે છે કે અમે વધા ગુજરાતી ભાષાના છીએ. આ વાક્ય વિશેષ ચર્ચા કરતાં પહેલાં ઉક્ત ગ્રંથકારોનો થોડો પરિચય આપી દઉં :—

સોમપ્રભ—આ આચાર્યે ‘કુમારપાલપ્રતિવોધ’ નામનો કથાગ્રંથ વિક્રમ સંવત્ ૧૨૪૧ માં વનાવેલો. અર્થાત્ કુમારપાળના સોમપ્રભનો સમય સ્વર્ગવાસ પછી અગીયાર વર્ષે જ તેમણે ઉક્ત ગ્રંથની રચના કરેલી. આ આચાર્યે “કલ્યાણસારસવિતાનહરેક્ષમોહ”-ઇત્યાદિ એક આઠા શ્લોકના સો અર્થ કરી વતાવેલા તેથી તેમની ક્ષ્યાતિ ‘શતા-

૨૧૫ એ આઠો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

“કલ્યાણસારસવિતાનહરેક્ષમોહ કાન્તારવારણસમાનજવાયદેવ ।
ધર્મોર્થકામદમહોદયવીરધીર સોમપ્રભાવપરમાગમસિદ્ધપૂરે ॥”

ધિક' તરફે થવેલી હતી. તેમને તેમનો એ 'કુમારપાલપ્રતિવોધ' નામનો ગ્રંથ ગુર્જરેન્દ્રપુરમાં ઇટલે અળહિન્દ્રપુરમાં રહીને લખેલો છે, એવું તેમને પોતે જ જણાવેલું છે. કુમારપાલપ્રતિવોધમાં અંતે લખેલું છે કે—

“શશિ—જલધિ—સૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યાન્ ।

જિનધર્મપ્રતિવોધઃ કલ્પોઽયં ગૂર્જરેન્દ્રપુરે” ॥ ૫૦ ૪૭૮. તેમનાં જે પદ્યો અહીં ઉઠ્યા છે તે કુમારપાલપ્રતિવોધમાંથી લીધેલાં છે.

ધર્મસૂરિ વિશે વિશેષ વૃત્તાંત ન આપતાં સંક્ષેપમાં જણાવું છું કે ધર્મસૂરિનો સમય જંબૂસ્વામી રાસમાં તેમણે તે કૃતિનો ૧૨૬૬ નો સમય જર્ણાવેલો છે અને પોતાના ગુલ્લું નામ મહેન્દ્ર-સૂરિ જણાવેલું છે.

શ્રીજી કૃતિ—સ્વંતગિરિરાસ-ના કર્તા શ્રીવિજયસેનસૂરિ છે. રાસની શરૂ-આતમાં તેમણે ગુજરાતમાં આવેલા ધોળકાના રાજા વિજયસેનસૂરિનો સમય વીરશવલને યાદ કર્યો છે અને પોરવાડ કુલના રાણગાર-સમાન-આસરાજના પુત્ર—વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ બે માર્હોનાં નામને પણ સંભાર્યો છે. તથા આ વિજયસેનસૂરિ વસ્તુપાલ તેજપાલના ધર્માચાર્ય હતા અને તેમણે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૮૮ ના ફાગણ સુદ ૧૦ થુથે ગિરનાર ऊપર મહં વસ્તુપાલે કરાવેલા શ્રી સમેતાવતાર-મહાતીર્થપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. (પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ ૫૦ ૬૬.) આ રીતે ઉક્ત ત્રણે આચાર્યોના સમય—તેરમા સૈકા વિશે શંકા મટી જાય છે.

ચારમા સૈકાનો અંતિમ અપભ્રંશ વા જગતી ગુજરાતી ભાષાની ઉક્ત કૃતિઓની ભાષામાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતની અસર તદ્દન મટી નથી, જો કે

ભાષાનું વલણ જગતી ગુજરાતીનું છે. તો પણ કર્તાનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનું પાંદિત્ય તેમાં ક્ષત્રવ્યા વિના રહેલું નથી. આ પરિસ્થિતિ અહીં આપેલી સોમપ્રભની કૃતિમાં પણ દેખાય છે તેમ છતાં ऊपर આપેલા શબ્દો તેમનું ગુજરાતી તરફનું વલણ સ્પષ્ટ કર્યા વિના રહેતા નથી. एटले સોમપ્રભની કૃતિ પણ હજી જગતી ગુજરાતી અવસ્થાવાળી ગુજરાતી ભાષાની કૃતિ છે. તેમણે આપેલા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની વિચારણા આ પ્રમાણે છે :—

૧૨૨ ચાલુ ભાષાના ‘આપ્યું’ને વદ્ધે તેમણે ‘અપિડ’ પદ મૂક્યું છે.

‘આપ્યું’ની વ્યુત્પત્તિ ‘અપિડ’ માંથી જ ‘આપ્યું’ આવ્યું છે, અને ‘અપિડ’ તથા ‘અર્પિત’ એ બન્ને તદ્દન સમાન શબ્દો છે. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીનતમ વૈયાકરણે ‘અર્પયતિ’

રૂપને સાધવા માટે ‘ગતિ’ કે ‘પ્રાપ્તિ’—(લઈ જવું)’ અર્થવાળા ‘ઋ’ ધાતુને મૂળરૂપે રાખ્યો છે અને તેને પ્રેરણાસૂચક ‘ણિ’ પ્રત્યય લગાડ્યા પછી ‘પ’ લગાડી તે ‘ઋ’ ऊपरથી ‘અર્પ’ અંગને તેઓ વનાવે છે. આ રીતે ‘અર્પ’ અંગ થયું અને તે દ્વારા ભાષાનું ‘આપવું’ ક્રિયાપદ પણ આવ્યું.

પરંતુ અહીં તે ‘અર્પ’ નો ‘આપવું—દેવું’ અર્થ શી રીતે આવ્યો? તે મુદ્દો આસ વિચારણીય છે.

‘દા’ एटले ‘દેવું’ તેનું પ્રેરક અંગ ‘દાપ્’ एटले ‘દેવરાવવું’ એ રીતે ‘ઋ’ एटले ‘જવું’ અથવા ‘લઈ જવું’ તેનું પ્રેરક અંગ ‘અર્પ’ एटले જવાવવું—જવરાવવું—જનારને પ્રેરણા કરવી અથવા લઈ જનારને પ્રેરણા કરવી—લઈ જવાવવું—પહોંચાડવું.

‘ગતિ’—અર્થવાળા ‘ઋ’ દ્વારા આવેલા ‘અર્પ’ અંગમાં ‘દેવ’ નો અર્થ શીઘ્ર સમાઈ શકતો નથી. પરંતુ ‘લઈ જવું’ અર્થવાળા ‘ઋ’ ધાતુ

ઝપરથી આવેલા ‘અર્પ’ અંગમાં ય સીધી રીતે નહીં કિંતુ લક્ષણાદ્વારા ‘દેવું’ નો અર્થ માંડમાંડ સમાઈ શકે છે.

‘દેવરાવે છે’ એવું ક્રિયાપદ સાંભળતાં જેમ ‘પ્રેરણા’ નો સ્પષ્ટ ભાસ થાય છે તેમ ‘આપે છે’ ક્રિયા સાંભળતાં હેશ પણ પ્રેરણાનો ભાસ થતો નથી ત્યારે ‘અપાવે છે’ માં તે ભાસ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે.

‘અમુકને ઝાંઢ પહોંચાડી આવ્યા—આપી આવ્યા’ એવા વાક્યમાં ‘પહોં-ચાડી આવવું’ અને ‘આપી આવવું’ વચ્ચે પર્યાય જેવાં જણાય છે. ‘અર્પ’ અંગમાં ગતિને વા પ્રાપ્તિને અપેક્ષીને તે ભાવને ગમે તે રીતે ઘટાવવો જ રહ્યો. અથવા મને લાગે છે કે—‘દેવા’ના—‘આપવા’ના અર્થમાં ‘દા’ની પેટે સ્વતંત્ર રીતે કોઈ ‘અપ્’ ધાતુ દેશ્ય-હોય કે જેના ઝપરથી આપણું ‘આપવું’ પદ આવે છે. અને વैयाકરણોએ ‘અપ્’નું મૂળ નક્કી કરવા ‘ઋ’ ઝપરથી તેને ‘પ’ લગાડીને એક નવું ‘અપ્’ ની જેવું ‘અર્પ’ અંગ કલ્પી કાઢ્યું હોય. વैयाકરણોએ કલ્પેલા ‘અર્પ’માં સ્પષ્ટપણે ‘આપવા’ નો ભાવ ઘટમાન નથી, માટે જ અહીં દેશ્ય ‘અપ્’ ને કલ્પવાની વાત કરી છે.

૧૨૩ સવડિ’ શબ્દ ય્યાં વપરાયો છે તે સ્થળનું અનુસંધાન કરતાં

તેનો અર્થ ‘સવડ-સગવડ’ જ ઘટી શકે છે.

‘સવડિ’નો
વ્યુત્પત્તિ

સોમપ્રભ, સ્પર્શ-ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. તે સંવંધે

લખતાં કહે છે કે “શિશિર ઋતુમાં સ્પર્શ-ઇન્દ્રિય

ઇચ્છે છે કે હવા વિનાનું ઘર હોવું જોઈએ, અગ્નિની સગડી હોવી જોઈએ,

તથા કેસર, તેલ અને ઘણાં વસ્ત્રોની સવડ-સગવડ-હોવી જોઈએ.”

“સિસિરમ્મિ નિવાયધરં અગ્નિસપ્તિઃ । ઘણધુસિણ તેહ વહુવત્થ સવડિ ॥”

આ રીતે જોતાં અને વિચારતાં અહીં ‘સવડિ’નો સવડ-સગવડ અર્થ

ઘટમાન છે. ‘સવડિ’ની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત થઈ શકી નથી. પરંતુ સં० સપર્યા—પ્રા० સપરિયા—સવલિયા સાથે પ્રસ્તુત ‘સવડિ’ની સરલામણી કરી શકાય. ‘સપર્યા’માં મૂળ ધાતુ ‘સંપર’ છે. ‘પૂજા—આદર—માન’ એ તેનો અર્થ છે. કોઈ અતિથિ કે મિત્ર અન્યને ઘરે જાય અને ત્યાં તેની જે વધી અનુકૂલતા સચવાય તે જ તેનાં પૂજા—આદર—માન કહેવાય. ‘સવડ’ કે ‘સગવડ’ના આશયમાં અનુકૂલતાનો ભાવ પ્રધાનપણે રહેલો છે એ દૃષ્ટિએ સપર્યા—સવલિયા અને ‘સવડિ’ એ બધાનું મૂળ એક હોય એમ લાગે છે અથવા ‘તત્ક્ષણ’ અર્થવાળા ‘સપદિ’ પદ સાથે ‘સવડિ’ની તુલના કરી શકાય. આવનાર અતિથિ કે મિત્રને જે અનુકૂલતા તત્ક્ષણ અપાય તે ‘સવડ’ના ભાવમાં આવે છે એટલે ‘તત્ક્ષણ’ અને ‘તત્ક્ષણ થનારી અનુકૂલતા’ એ બે વચ્ચે અભેદ કલ્પિતો તો ‘સપદિ’ અને ‘સવડિ’નું સામ્ય સાધી શકાય. આ રીતે ભાષામાં પ્રચલિત ‘સોઈ’ શબ્દની પણ ‘સપદિ’ પદ સાથે તુલના કરી શકાય. સપદિ—સવદિ—સવડ—સડ—સોડ. અથવા અરવી ભાષામાં ‘સગવડ’ અર્થ માટે ‘સહૂલત’ પદ છે. તેને જ ઘાટઘૂટ—ઠીક સંસ્કાર—આપી ‘સવડિ’ શબ્દને પ્રચારમાં આણ્યો હોય.

‘સંચરત’ પદ ભાષાના ‘સંચરતા’ પદને મળતું છે.

‘મોરંતિ’ ક્રિયાપદમાં ‘મોર’ ધાતુ છે. ભાષામાં ‘મોરવું’ ક્રિયાપદ પ્રતીત છે. ‘દીવાની શગ મોરજો’ એ વાક્યમાં ‘મોર’ ધાતુનો ઉપયોગ કાઠિયાવાડમાં પ્રતીત છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘મોર’ ધાતુને ‘મજ્ઞ’ (મંગવું) ધાતુનો પર્યાય કહે છે. ‘મોર’ ધાતુ દેશ્ય માદ્દમ પડે છે અથવા ‘નગર-મર્દી’ ‘પ્રાકારમર્દી’ વગેરે પ્રયોગોમાં વપરાયેલા ‘ક્ષોદ’ અર્થવાળા ‘મૃદ્’ (નવમો ગણ) ધાતુ સાથે ‘મોર’ ધાતુની સરલામણી થઈ શકે એમ છે: મૃદ્—મુદ્—મુઢ—મોઢ—મોર્—આવો ક્રમ કલ્પી શકાય.

‘ જગડ ’—‘ જગડો વંતે છે ’ અર્થવાળું ‘ જગડ્ ’ ક્રિયાપદ પણ દેશ્ય છે. દેશીનામમાલામાં વર્ગ ૩ ગાં ૪૪ માં હેમચંદ્રે

‘ જગડોની ધ્યુત્પત્તિ ’ ‘ જગડિઅ ’ શબ્દ આપેલો છે. દેશીનામમાલાના સંપાદક રામાનુજસ્વામી ‘ જગડિઅ ’ શબ્દને વરાવર

મઝતો તેલગુ શબ્દ ‘ જગડમુ ’ આપે છે. સંભવ છે કે આપણી ભાષાનો ‘ જગડો ’ શબ્દ તેલગુ ભાષામાંથી આપણે ત્યાં આવ્યો હોય.

‘ વાર ’ શબ્દ ‘ વાર ’ ના અર્થમાં છે. ‘ વાર-વારણું-દાર-દરવાજો ’ એ વધા સમાન અર્થના શબ્દો છે.

‘ દીનાર ’ શબ્દ પરદેશી છે. પરંતુ તે ઘણા સમયથી આપણા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આવી ગયેલો છે. જૈનસૂત્ર વર્ત્તપ-
‘ દીનાર ’ પરદેશી શબ્દ સૂત્રના મૂલમાં અને અમરકોશમાં તે શબ્દ વપરાયેલો છે. “ દીનારેડપિ ચ નિષ્કોડ્ગ્રી ”—(અમરકોશ કાં. ૩ નાનાર્થવ. શ્લો. ૧૪).

ગુજરાતીનો ‘ સાવર ’ અને આ ‘ સંવર ’ એ બન્ને શબ્દો એકસરખા છે. હેમચંદ્ર ૮-૪-૧૭૪ માં ‘ ડચ્છલ ’ ધાતુનો નિર્દેશ કરે છે. ભાષામાં પ્રચલિત ‘ ડચ્છલું ’ ક્રિયાપદનું મૂળ ઉક્ત ‘ ડચ્છલ ’ ધાતુ છે. ‘ ડન્ + શલ્ ’ કે ‘ ડન્ + સલ્ ’ એવો તેનો પદવિભાગ છે. ‘ શલ્ ’ અને ‘ સલ્ ’ એ બન્ને ધાતુઓ ગતિના સૂચક છે. સોમપ્રભે વાપરેલા ‘ ડચ્છલિવિની ’ ધ્યુત્પત્તિ પણ ઉક્ત ‘ ડચ્છલ ’ ડાપરથી કરવાની છે.

૧૨૪ સોમપ્રભ ‘ જોવું-દેઠવું ’ અર્થમાં ‘ જોવડ ’ કે ‘ જોઅડ ’ ક્રિયાપદ વાપરે છે. ‘ જોવે છે ’ અર્થનું ચાલુ ભાષાનું ક્રિયાપદ ‘ જોવું ’ ની ધ્યુત્પત્તિ અને ઉક્ત ‘ જોવડ ’ કે ‘ જોઅડ ’ એ બન્ને સમાન છે.

૨૧૭ “ વિદ્વિથિમ્મિ જગડિઓ ”—દેશી. ।

૨૧૮ જુઓ ‘ દીનાર ’ શબ્દ—પાદ્મસદ. ।

‘જોવ્’ ધાતુનું મૂળ અવગત નથી. વર્ણસાન્ધની અપેક્ષા ‘જોવ્’ની સાથે મળતા આવે એવા ‘ઘુત્’ ‘જુત્’ અને ‘યુત્’ એ ત્રણ ધાતુઓ ઉપલબ્ધ છે. ‘ઘુત્’ એટલે દીપવું—ઘોતતે એટલે દીપે છે. ‘વિઘુત્’ વિઘોતતે—વીજળી દીપે છે—ચમકે છે. ‘જુત્’ અને ‘યુત્’ એટલે માસવું, જોતતે—યોતતે એટલે માસે છે. ‘ઘુત્’ વગેરે ત્રણે ધાતુઓમાં સીધી રીતે ‘આંखे जोव्’નો ભાવ દેખાતો નથી અને ‘ઘોતતે’ ‘જોતતે’ ‘યોતતે’ નો પ્રયોગ અકર્મક જણાય છે: ‘નરં ઘોતતે’ એટલે ‘માણસને જુર છે’ એ રીતે એ ધાતુનો પ્રયોગ ક્યાંય જોયો નથી. ભાષામાં વર્તતો ‘જોવ્’ ધાતુ સકર્મક છે અને ‘આંखे जोव्’ એ તેનો અર્થ છે. આ વધું જોતાં ‘જોવ્’ ધાતુનું અક્ષરસામ્ય ‘ઘુત્’ વગેરે ધાતુઓ સાથે હોવા છતાં તે (‘જોવ્’ ધાતુ) ઘુત્, જુત્ કે યુત્ ઉપરથી આવ્યો હોય એવી કલ્પના થઈ શકતી નથી. શ્રીમાન નરસિંહરાવભાઈના લખવા મુજબ ડૉ॰ ટેસીટોરી ‘જોવ્’ ધાતુને ઉક્ત ‘ઘુત્’ માંથી નીપજાવે છે. અક્ષરસામ્ય જોતાં ડૉક્ટરસાહેબની કલ્પના અસંગત નથી પરંતુ અર્થ-દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપર જણાવેલી ગૂંચ આવે છે. હા, એમ માનવામાં આવે કે ‘ઘુત્’ નું રૂપાંતર થયા પછી તેનો અર્થ પળ ફરી જાય છે અને તે અકર્મક ધાતુ રૂપાંતર પામી સકર્મક પળ થઈ જાય છે, તો વાંધો નથી. પરંતુ ભાષામાં જે અર્થ રૂઢ છે તે અર્થમાં ‘ઘુત્’ નો ઉપયોગ શોભ્યા સિવાય ઉક્ત કલ્પના વિશેષ હિંદ્ર જણાય છે. લક્ષણાનો ઉપયોગ કરવાનાં આવે અને ભાષામાં આવેલા ‘જોવ્’ નો મૂળ સ્વભાવ દ્વલ્લી નાંખવામાં આવે તો કદાચ બને.

મને લાગે છે કે આવી હિંદ્ર કલ્પના કરવા કરતાં ‘જોવ્’ ધાતુને દેશ્ય માનીએ તો હરકત નથી.

આ० હેમચંદ્રે કુમારપાઠચરિત્રમાં વેત્રણ સ્થળે ‘જોવ’ ધાતુનો પ્રયોગ કરેલો છે. “સત્તુ વિ મિત્તુ વિ દોનિ વિ જોઅહુ”-(સર્ગ ૮

શ્લો० ૨૬) શત્રુ અને મિત્ર વચ્ચેનું જુઓ. “ જિણ-આગમ જોઈ ”-
(સર્ગ ૮-શ્લો० ૬૧) જિન આગમને જો-જિન આગમની ગવેષણા કર.
“ જોઅંતહે ” (સર્ગ ૮-શ્લો० ૧૬) આ વચ્ચે સ્થળે ટીકાકારે
‘ જોઅ ’ નું પ્રતિવિંચ આપ્યું છે તો ‘ યુન્; ’ પરંતુ “ ધાતુનામનેકાર્થ-
ત્વાન્ ” કહીને તે ‘ યુન્ ’ નો ‘ જોયું ’ અર્થ જણાવેલ છે.

‘ પક્ષર ’ અને માપાનો ‘ પાક્ષર ’ એ બન્ને સમાન શબ્દ છે. હેમચંદ્ર પોતાના
‘ અભિધાનચિંતામણિ ’ નામક સંસ્કૃત કોશમાં (કાં०
‘ પાક્ષર ’ ની વ્યુત્પત્તિ ૪, શ્લોક ૩૧૭) ‘ તુરગસન્નાહ ’ ના અર્થમાં
‘ પ્રક્ષર ’ અને ‘ પક્ષર ’ શબ્દ નોંધે છે તથા દેશીનામમાલામાં (વર્ગ ૬, ગા० ૧૦)
એ જ અર્થમાં ‘ પક્ષર ’ શબ્દ જણાવે છે. વિશેષ વિચારતાં ઉક્ત ‘ પક્ષર ’
પદની તુલના ‘ પક્ષ ’-(પડખું) પદ સાથે કરી શકાય એમ છે : ઘોડાની
પીઠ ઉપર બંને પડખે જે વસ્ત્ર અથવા મુશોભિત કાગળ નાખાય છે તે, ‘ પાક્ષર ’
શબ્દનો અર્થ છે. ‘ પાક્ષર ’ ઘોડાનાં બંને પડખાંને શોભાવે છે-બંને પડખાંનું
ભૂષણ છે. એ રીતે ‘ પડખાં ’ ના સંબંધને લઈને તે ‘ વસ્ત્ર ’ અથવા ‘ કાગળ ’ નું
નામ ‘ પાક્ષર ’ પડ્યું હોય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પક્ષ + ર-‘ પક્ષર ’ અને તે
દ્વારા ‘ પાક્ષર ’ પદ વાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ રીતે આવી શકે એમ છે.
‘ પક્ષર ’ નો ‘ ર ’ ‘ મધુર ’ ના ‘ ર ’ ની પેઠે મત્વર્થીય છે અને
‘ પક્ષાજ ’-(પક્ષવાચ) પદમાંનો ‘ પક્ષ ’ તથા ‘ પાક્ષર ’ નો ‘ પક્ષ ’ એ
બંને સમાનાર્થી છે.

‘ જોઆક્રૂ ’ એટલે ‘ જોઆક્રૂ છે. ’ આ ધાતુનો સંબંધ ઉક્ત ‘ જોઈ ’
ધાતુ સાથે છે.

‘ દક્ષિત્ય ’ એટલે ‘ દક્ષિણ. ’ ઉપરઉપરથી જોતાં ‘ દક્ષ-દાંકલું ’ ધાતુ
દેખ્ય લાગે છે પરંતુ સ્તરી રીતે તેમ નથી. સંસ્કૃતમાં ‘ સ્થગ્-સંવરણે ’ ધાતુ

છે. “ સંવરણન્-આચ્છાદનન્”—(વાલુપારાયણ પૃ૦ ૧૩૭ વાતુ
 અંક ૧૦૩૦). ઉક્ત આચ્છાદન—ઢાંકવું—
 ‘ઢાંકવું’ નો અર્થનાઝા ‘સ્ય્’ વાતુ જપરથી ‘ઢક્’ વાતુ
 વ્યુત્પત્તિ આવેલો છે, અને ભાષાનું ‘ઢાંકવું’ એ ઉક્ત
 ‘ઢક્’ દ્વારા આવેલું છે.

‘લાઇસુ’ માં પ્રથમ પુલ્લના એકવચનનો ‘ઉ’ પ્રત્યય છે અને તેનું
 પૂર્વગ ‘ઇસ્’ પદ ભવિષ્યકાળને સૂચવે છે. પ્રથમ પુલ્લના એકવચન ‘ઉ’
 જપરથી ‘લાઇસુ’ નો ‘ઉ’ આવ્યો છે અને પાછલ્લથી ભાષાનાં
 આવતાં, ભવિષ્યકાલસૂચક તે ‘ઇસ્’ પદ ક્યાંય ‘અસ્’ રૂપે વઢલી
 ગયું છે: કરશે, કરશે વગેરે. ત્યારે ક્યાંય તે ‘ઇસ્’ કાયમ પળ રહ્યું છે:
 લાઈશું, લાઈશ, જમીશ, પીશ વગેરે.

સંવ૦ ૧૨૪૧ પછી ૧૨૬૬ ની કૃતિ જોઈએ તો તેમાં વપરાતા પ્રયો-
 ગોર્ વિશેષ ગુજરાતીપણું ધારણ કર્યું છે એમ જણાયા વિના રહેતું નથી.

સંવ૦ ૧૨૬૬ ની જંબૂચરિયની કૃતિને જગતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં
 કુમાર-ગુજરાતી શબ્દથી કહીએ તો પણ વરાવર વંધ વેસે પ્યું છે. તેમાં
 પહેલ પુલ્લ માટે આવેલો ‘હૂં’ ‘જઠિઉ’ ‘કરશું’ માટે ‘કરેશઉં’
 (આમાં દંત્ય ‘સ’ ને વઢલે તાલ્લવ્ય ‘શ’ વપરાયો છે, તે ધ્યાનમાં
 રહે) ‘પરણવું’ માટે ‘પરેણેવઉ’; ‘માન્યું’ માટે ‘મનીઉ’ તથા
 ‘લેશો’ અર્થે ‘લેસિઉ’ ‘પામશે’ માટે ‘પામિસિહું’, અને ઢગમગ, નાત્રાં,
 જમા, ચોરતુ, મુહું, નીમ, મેઘાવ, ઢૂઢું, પાલ્તાં, નોંસહ, પડુંતી, વઢૂયર,
 નીપનું વગેરે અનેક પ્રયોગો ૧૨૬૬ ની ભાષાને આપણી ચાલુ ભાષાની
 વઢુ પાસે લાવે છે.

૧૨૫ 'તળ' પદ સંબંધને સૂચવે છે. સાધારણ રીતે 'તળ' નો પ્રયોગ

'તળ' નો સ્વતંત્ર
ઉપયોગ

પદની લગભગ સાલવાની પદ્ધતિ છે. આ કૃતિમાં તે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો છે, 'માય દુર્લ્લંઘીય તળહ વયળે' અને 'પુત્ત તળહ વિજરાય' એ વાક્યોમાં

'તળ' નો પ્રયોગ પૂર્વની રીતે થયેલો નથી. પ્રથમ વાક્ય 'માય તળહ દુર્લ્લંઘીય વયળે' એમ હોવું જોઈએ અને ત્રીજું વાક્ય 'પુત્ત વિજરાય તળહ' એમ હોવું જોઈએ. 'માતાના દુર્લ્લંઘ્ય વચનને લીધે' એ પ્રથમ વાક્યનો અર્થ છે અને ત્રીજા વાક્યનો 'વિજરાયનો પુત્ર' એવો અર્થ છે. પહેલા વાક્યમાં 'માય' અને 'તળહ' ની વચ્ચે વચનના વિશેષણરૂપ 'દુર્લ્લંઘીય' પદનું વ્યવહાર છે અને ત્રીજામાં 'તળહ' નો પ્રયોગ 'વિજરાય' ની પછી જોઈએ તે પૂર્વે થયેલો છે. આ સમય પછીના રાસાઓમાં ઘણે સ્થળે 'તળ' ના અને પછી વિમલ્લિઓના પ્રત્યયોના આવા જલ્દા-મૂલ્દા પ્રયોગો થયેલા છે.

'પહૂત' ની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા આગળ (પૃ. ૨૮૦) આવી ગઈ છે. આ કૃતિમાં તે, 'પહૂત' અને 'પહૂત' એમ બન્ને રીતે વપરાયેલો છે.

૧૨૬ 'વંદવા માટે' અર્થ વતાવવા 'વંદળહ' 'લેવા માટે'

'લેવા' 'મોકલવવા માટે' 'મોકલવળ' અને 'વંદળહ' ઘમેરેની વ્યુત્પત્તિ 'વૂજવવા માટે' 'વૂજવળહ' શબ્દો વપરાયા છે. તે પદોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવાની છે : વંદ + અળહ,

મોકલવ + અળ, વૂજવ + અળહ. 'અળહ' 'અળ' અને 'અળહ' એ પ્રણે તુમર્યને દર્શાવનારા ત્રા ચતુર્થીના અર્થને દર્શાવનારા પ્રત્યયો છે. 'અળ, અળહં, અળહિં, અળં, અળિ, અળિ, અળિ, અને અળિ' એ આઠ પ્રત્યયો 'તુમ્' ના અર્થને સૂચવે છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે (૮-૪-૪૪૧). પ્રસ્તુતમાં 'વંદ્ + અળહં' જગરથી 'વંદળહં' અને તે દ્વારા 'વંદળહ' પદ આવેલું છે. 'વંદળહ' પદની ત્રીજી રીતે પણ નિષ્પત્તિ થઈ શકે એમ

છે : સં૦ ‘વન્દનસ્ય’. પછી, ચતુર્થીના અર્થમાં થાય છે માટે ‘વન્દનસ્ય’
 ઇટલે ‘વન્દનાય—’ ‘વાંદવા માટે’. ચતુર્થીને વદલે વપરાયેલી પછીના
 એકવચન ‘સ્ય’ ‘સ્ત્’ ‘સ્તુ’ ‘હુ,’ અને ૧ ‘હુ’ ઊપરથી ‘વંદણહ’નો
 અંત્ય ‘હ’ આવી શકે એમ છે અથવા પછીના બહુવચન ‘હં’ ઊપરથી
 પણ તે ‘હ’ આવી શકે એમ છે અને અર્થઘટનામાં પણ કશો
 વાંધો રહેતો નથી. સંભવ છે કે ચતુર્થીસૂચક પ્રત્યયો ઊપરથી તુમર્થ-
 સૂચક ‘અણહં’ કે ‘અણહિં’ના ‘હં’ કે ‘હિં’ અક્ષરો આવ્યા
 હોય અને ‘અણ’ તે સંસ્કૃતમાં વપરાતા ભાવસૂચક ‘અન’નું
 પ્રતિરૂપક હોય. તુમર્થે જે એકલો ‘અણ’ આવે છે તે લુપ્ત ચતુર્થ્યત
 પણ હોઈ શકે છે. ‘બુદ્ધવણ્ઙ’ માં લાગેલો ‘અણ્ઙ’ પ્રત્યય ઉક્ત
 ‘અણહિં’ ઊપરથી આવેલો છે અને ‘મોકલાવણ’નો અંતિમ ‘અણ’ તે
 તુમર્થક ઉક્ત ‘અણ’ પ્રત્યય પોતે છે.

૧૨૭ ‘લેવા’ માં લા + એવા છે. હેમચંદ્ર ‘તવ્ય’ ને વદલે ‘એવા’
 વાપરવાની ભલામણ કરે છે. (૮-૪-૪૩૮) ‘લાતવ્ય’ ને વદલે
 ‘લેવા’. અહીં ‘લાતવ્ય’માં ‘તવ્ય’ ભાવસૂચક છે તેથી ‘લાતવ્ય’ ઇટલે
 ‘ગ્રહણ કરવું—લેવું’ એવો અર્થ ‘લેવા’ નો થાય અને ૧ ‘લેવા’ પદને
 લુપ્ત ચતુર્થીવાલું માનીએ તો તેનો ‘લેવા માટે’ અર્થ પણ થાય. મને લાગે
 છે કે અહીં ‘લેવા’ ને લુપ્ત ચતુર્થી વિભક્તિવાલું માનીએ તો અર્થઘટના
 બરાબર થાય અથવા લાતવ્યાય—લાતવ્યાય—લાવ્યાય—લેવ્યાય—
 લેવા ૧ રીતે પણ ચતુર્થ્યત ‘લાતવ્ય’ ઊપરથી વ્યાકરણના
 નિયમાનુસાર ‘લેવા’ પદ આવી શકે છે.

આ ‘લેવા’ પદ પછી ‘નિમિત્તે’ પદ લગાડીએ તો ‘લેવા નિમિત્તે’ થાય
 અને તે ઊપરથી ‘લેવા નેમાટે’ પદ ઉદ્ભવે. વળી, ઉક્ત ‘લેવા’ પદની સાથે
 ‘બુદ્ધવણ્ઙ’ માં વપરાયેલો તુમર્થક ‘અણ્ઙ’ પ્રત્યય લગાડીએ તો ‘લેવા +

અણઙ' ऊपरથી 'लेवाणङ्' पद नीपजे અને તે દ્વારા चाळ भापाग्रचलित 'लेवाने' पदने साधवामां कोई प्रकारનો वाध देखातो नथी. आ रीतनी व्युत्पत्तिमां 'तुमर्थ' नो वेवढो प्रयोग छे ए ब्यानमां रहे. 'बुझवणङ्' नी उपपत्ति साये 'अणङ्' नी उपपत्ति बतावी गयो. उक्त 'लेवा' અને 'लेवाने' नां पेटे करवा, रमवा, करवाने, रमवाने, करवाने माटे, रमवाने माटे वगैरे पदोनी योजना घटाववानी छे. भापामां वपराता 'लेवातणुं' 'बोल्वातणुं' वगैरे प्रयोगोनी उपपत्ति आगळ (पृ० २९५-९६) बतावी दीधी छे.

लियङ्, लीयंता वगैरे रूपो 'ल' (ग्रहण करवुं—लेवुं) धातु ऊपरથી लावववनां छे. ए वावतनी चर्चा आगळ (पृ० ३०५) आवी गई छे.

'मगावङ्' शोधे छे—माणे छे—माणું करे छे. धातुसंग्रहमां 'मार्ग' धातुनो 'अन्वेपण' अर्थ आपेलो छे परंतु ते, 'मागवा' ना अर्थमां पण वपराय छे. "याश्चायां भिक्षते मार्गयते याचति, याचते"—(क्रियाकलाप पृ० ५२, श्लो० १९०) उक्त 'मार्ग' धातु ऊपरથી प्रेरणाना अर्थमां 'मार्गयति—मगावङ्' रूप आवे छे.

'परिणेवउ' एटले 'परणवुं'—'परणवानुं'. 'परिणेवउ' शब्द भावसूचक छे. परि + णी + तव्य—परिणेतव्य—परिणेतव्यक—परिणेअव्वउ—परिणेवउ. हेमचंद्र 'तव्य' ने वदले 'इएव्वउं' 'एव्वउं' અને 'एवा' वापरवानी सूचना करे छे. एमांથી अहीं 'एव्वउं' लगाडीए तो पण परिणी + एव्वउं—परिणेव्वउं—'परिणेवउ' रूप आवे.

१२८ भविष्यकालनां क्रियापदो—

भविष्यकालनां त्रीजो पुल्ल—होसइ, होइसइ, करेसिइ, पामिसिइ.
क्रियापदो

પહેલો પુરુષ—કરેશાં, છેસિં, જ્ઞાસિં.

વીજો પુરુષ—કરેસો, કરેશિં, લેસો, છાંડેસિં, છંડેસિં, ધરેસિં, મેલ્હેસિં.

આમાં ‘અં’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પ્રથમ પુરુષનાં છે. ‘અ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો વીજા પુરુષનાં છે. વીજા પુરુષનો ઉક્ત ‘અ’ કે ‘ઓ’, વીજા પુરુષનાં બહુવચન ‘હુ’ ઉપરથી આવેલો છે અને વીજા પુરુષનો ‘અં’ એ તો આ ‘અ’ નું ઉચ્ચારણાંતર છે.

તથા ‘ઈ’ ‘એ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો ત્રીજા પુરુષનાં છે. આ રૂપોમાં ‘સ’ તાલવ્ય પળ છે, અને ‘સ’ દંત્ય પળ છે. તાલવ્ય ‘શ’ ની શરૂઆત પ્રસ્તુત કૃતિમાં દેખાય છે. પ્રથમ પુરુષના ‘અં’ વગેરે પ્રત્યયોની ચર્ચા આગળ (પૃ ૨૬૨) આવી ગઈ છે.

‘છાંડેસિં’ કે ‘છંડેસિં’ માં મૂળ ધાતુ ‘છઙ્ઠ’ છે. હેમાચાર્ય ‘છઙ્ઠ’ ધાતુને દેશ્ય ગણે છે અને તેને ‘મુચ્’ નો પર્યાય કહે છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘છર્દ’ ધાતુ દશમા ગણમાં આવેલો છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘વમન’

વતાવેલો છે. પ્રસ્તુતમાં તો તેનો અર્થ ‘છાંડવું—ત્યાગ કરવો—છોડવું’ થાય છે. સંસ્કૃતના ‘છર્દ’ ઉપરથી પ્રસ્તુત ‘છઙ્ઠ’ ને લાવીએ તો તે વાગ્યાપારના નિયમને અનુસારે આવી શકે એમ છે. છર્દ—છર્દ—છઙ્ઠ—છાંડ કે છંડ. પરંતુ આ વ્યુત્પત્તિને પ્રામાણિક બનાવવા માટે સંસ્કૃતના ‘છર્દ’ ધાતુનો અર્થ વિસ્તારવો પડશે. એ અર્થ ન વિસ્તારાય તો ‘છર્દ’ ઉપરથી ઉક્ત ‘છાંડ’ ન આવી શકે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ૮-૨-૩૬ સૂત્રમાં ‘છર્દ’ નું ‘છઙ્ઠ’ કરવાની ભલામણ કરે છે એવી સમજાય છે કે ‘છર્દ’ ઉપરથી આવેલો ‘છઙ્ઠ’ પોતાનો સંકુચિત અર્થ ‘વમન’ મૂકી ‘ત્યાગ—

छोडवुं—मूकी देवुं’—एवा विशाल अर्थमा आवी गयो छे. कुमारपालचरित्रमा ‘छडिअ’ नो अर्थ आपतां टीकाकार पूर्णकलश कहे छे के “छर्दितम्—वान्तम्—त्यक्तम्” इत्यर्थः (सर्ग ३, श्लो० ९) अर्थात् ए स्थले ‘छडु’ धातु ‘छांडवा’ना अर्थमा वपरायेछो छे, एथी ‘छर्द’ ऊपरथी ‘छडु’ नी व्युत्पत्ति करवी विशेष उचित छे.

आ कृतिमां ‘मेल्हेसिउ’—मेलशो—क्रियापदमां वपरायेछो ‘मेल्ह’ धातु पण ‘तजवा’ना अर्थनो छे. हेमचंद्रे आ धातुने पण ‘मुच्’नो पर्याय कह्यो छे. ‘मेल्ह’ धातु देख्य छे. संस्कृत धातुसंग्रहमां ‘मुच्’ धातुनो पर्याय अने प्रस्तुत ‘मेल्ह’ने मळतो आवे एवो कोई धातु ह्यात नथी.

१२९ कत्रीशमी कडीमां ‘मेल्हावीउ’—‘मेल्हाव्यो’ एवं पद आवे छे. तेनुं मूल सं० “मिल—छेप्रणे” (छटो गण) धातुमां छे. मिलन, मेलाप, संमेलन, मळवुं वगैरे शब्दो ए ‘मिल’ ऊपरथी आपेछा छे.

‘देजिउं’ क्रियापद मूले ‘देजिहु’ छे अने ते ऊपरथी अहीं ‘देजिउं’ नोंवेछुं छे. व्याकरणना नियम ग्रमाणे दा + अ + ज + हु = दाएजेहु—देजेहुं—देजिहुं—देजिउं—देजिउ—देजो. आ क्रियापदमां बीजा पुरय बहुवचनना ‘हु’ ऊपरथी ‘हुं’ द्वारा ‘उं’ थयेछो छे.

‘देसु’मां व्याकरणोक्त रीते दा + अ + स + हुं दाएसहुं—देसहुं—देसु—देसुं. अहीं प्रथम पुरय बहुवचनना ‘हुं’ द्वारा ‘उ’ आवेछो छे.

‘वइसारीउ’ एटले ‘वेसाञ्चो’ के ‘वेसार्यो’—उपवेशितः—‘उप’ साथेना

‘वेसारवुं’ नी
व्युत्पत्ति
‘विश’ने प्रेरणासूचक ‘आर’ लगाडी तेनुं भूतकृदंत करीए तो ‘उवविसारिओ’ थाव. एक साथे वे ‘व’ आवतां उच्चारण करनारे ‘उववि’ने वदले ‘वइ’

उच्चारण कर्युं. जे पदमां एक करतां वगैरे समान स्वरो के व्यंजनो आवे

છે, ત્યાં વાગ્યાપાર આવું જ વિપરિણામ ઉપજાવે છે. હેમચંદ્રે પ્રેરણાસૂચક ‘આહ’ પ્રત્યયની નોંધ આપી છે : ૮-૩-૧૫૧. તેનું ઉદાહરણ—મમાહ્. આ ‘આહ’ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં સર્વવ્યાપક નથી; પરંતુ ગુજરાતીમાં સર્વ-વ્યાપક થયેલો છે. ઝંઘાહ્યો, જમાહ્યો, રમાહ્યો વગેરે. ‘ઘડસારિહ’માં જે ‘આર’ છે તે ‘મમાહ’ના ‘આહ’માંથી આવેલો છે.

૧૩૦ ‘નોંઠ્રી’ નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટપણે સમજાતી નથી તો પણ મૂળ ‘જ્ઞાતિ’ શબ્દે ડગરથી એ શબ્દ જન્મ્યો જણાય છે.

‘મહિવાહ’ શબ્દ મટવાદ:—મહવાદો—મહવાઓ—મહિવાહ—એ રીતે આવ્યો લાગે છે. ‘મટવાદ’ ઇટલે શરૂતાની સ્થિતિ

‘મહિવાહ’
નો વ્યુત્પત્તિ

કરવી—‘હું શરૂ છું’—એમ વોલવું. અહીં રાજા કહે છે કે “આ સાચો ‘મહિવાહ’—‘મટવાદ’ છે”

ઇટલે આ (પ્રભવ ચોર), જે પોતાની શરૂતાની સ્થિતિ કરે છે તે સાચી છે—ઘોડી નથી. (કાઢી ૩૨). માપમાં એક ‘મહવો’ શબ્દ તૃતીય-પ્રકૃતિ જેવા કે નવલા પણ વહુવકલાદી માણસ માટે વપરાય છે. મને લાગે છે કે તેને ઉક્ત મટવાદ—મહિવાહ—મહવો—એ રીતે લાવી શકાય. ‘મટવાદ’ નો અર્થ માત્ર ‘શરૂ છું એવું વોલનારો’—‘ઘરો શરૂ નહીં’ એવો થાય છે અને તે અર્થ ઉક્ત ‘મહવો’ શબ્દમાં બંધ વેસે એમ છે.

અહીં ‘હું’ અર્થમાં ‘અહુહું’ અને ‘તમે છો’ અર્થમાં ‘અહિહુહું’ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ આવેલો છે. તેથી ‘છે’ ક્રિયાપદ ‘અસ્’ ડગરથી

૨૯૯ જેમ ‘ગ્રામાન્તરમ્’ અને ‘ગામતરં’ એ વચ્ચે શબ્દો વચ્ચે સમાનતા છે તેમ ‘જ્ઞાત્યન્તરમ્’ અને ‘નાતરં’ એ વે પદો વચ્ચે પણ સમાનતા છે અથવા જ્ઞાતિ + હિતર-જ્ઞાતીતર-નાતીતર-નાતીયર-નાતરં એમ પણ સમાનતા લાગે છે. પ્રસ્તુત ‘નાત્રાં’ પદની વ્યુત્પત્તિ શોધવા જેવી છે.

આનું છે. 'આસ્' ऊपरથી नयी आन्यु—एवी पूर्वोक्त (पृ० २७२ कं० १०३) हकीकत मजबूत थाय છે.

'સ્યડડં' અને 'રૂડું' વન્ને સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. 'રૂડું' શબ્દોના મૂળમાં 'રુચ' ધાતુ હોવાનો સંભવ છે. 'રૂડું' નો વ્યુત્પત્તિ 'રુચિર' અને 'રૂડું' શબ્દોનો અર્થ પણ સમાન છે: રુચિરમ્—રુચિરકમ્—રૂરયં—રૂરડં—રૂરં—રૂડું એવો ક્રમ ઘટમાન છે. 'ર' નો 'ડ' થવામાં વાદ નથી.

રૂપકમ્—રૂવયં—રૂવયડં—રૂવયડું—રૂઅડું—રૂડું—ए रीते પણ 'રૂડું' ને સાધી શકાય. પરંતુ 'રુચિર' ऊपरથી लाववामां विशेष औचित्य છે.

'અંગમંડ' ક્રિયાપદ 'સ્વીકારવા'ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. 'અન્ગમય' શબ્દદ્વારા વનતા નામધાતુ 'અન્ગમયયતિ' एटले 'અંગમય કરે છે. સ્વીકારે છે' एमां उक्त 'અંગમંડ—આંગમે'નું મૂળ હોય. "મરણ 'આંગમે'ની ચર્ચા આંગમે તે ભરે મૂઠી" ए रीते पोताना भजनमां પ્રીતમ કવિ 'આંગમે' ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરે છે.

તેના મૂળની સ્પષ્ટ કલ્પના નથી આવતી; પરંતુ 'જેઓ મરણને સ્વીકારવા તૈયાર હોય અથવા મરણ ઉપર આક્રમણ કરી શકે एटले मरवाना भय विनाना होय तेओ अथवा જેઓ મરણની પ્રતીક્ષા કરનારા હોય—મરણની વાટ જોનારા હોય, તેઓ પોતાનું કામ સાધી લે છે—'એવો અર્થ ऊपरना वाक्यनो છે. ए जोतां उक्त 'અંગમય'માં કે 'આક્રમતિ'—(આક્રમણ કરે છે) ના 'આક્રમ'માં उक्त 'અંગમંડ'નું મૂળ હોય वा 'आगमयते'—(વાટ જૂએ છે) ના 'આગમય'માં.

૩૦૦ હિંદીભાષામાં 'સ્વીકાર' અર્થ માટે 'અંગવના' ક્રિયાપદ છે. પ્રસ્તુત 'અંગમંડ' અને હિંદી 'અંગવના' ए वन्ने वच्चे अधिक साम्य છે. કદાચ उक्त 'અંગમય' ऊपरથી ए क्रियापदो आव्यां होय. 'અંગમંડ' ના મૂળરૂપે અહીં જે 'આક્રમ' અને 'આગમય' ની સૂચના કરી છે તે વિચારાસ્પદ છે.

અહીંનો ‘પાછિલુ’ શબ્દ ‘પાછલા’ ઇટલે ‘છેલ્લા’ અર્થને સૂચવે છે. વૈ. પશ્ચા-પચ્છા-સ્વાર્થિક ‘ફલ’—(૮-૨-૧૬૪ હે.૦) પચ્છિલુ + —ક-પચ્છિલુઓ-પચ્છિલુડ-પાછિલુડ-પાછલો.

છાસઠ-છાસઠમાં, ષટ્પદિ—છાસદ્દિ, અને તે ઊપરથી સાતમી વિભક્તિ છાસદ્દિ-છાસઠ.

૧૩૧ અહીં ‘સાંમલ્લું’ અર્થમાં ‘સંમલ્લ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે.

‘સાંમલ્લું’ના મૂલ વિશે થોડો વિવાદ છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘નિશામયતિ’ના ‘નિશામય’ ઊપરથી ‘સાંમલ્લું’ લાવે છે ત્યારે વીજા કેટલાક ‘સંસ્મરતિ’ ઊપરથી તેને નીપજાવે છે. મારી દૃષ્ટિ આ વચ્ચે કલ્પના ગૌરવવાળી છે :

‘નિશામય’ ઊપરથી ‘સાંમલ્લું’ લાવવામાં ‘નિશામય’ ના ‘નિ’ નો લોપ કલ્પનો પડે, પછી તેમાં ‘લ’ લાવવા માટે વળી વીજી કલ્પના કરવી પડે. અર્થની ઘટના તો વરાવર છે, પણ ઉક્ત બે વિવિધ કલ્પનાઓ કરવી પડે.

‘સંસ્મરતિ’ ઊપરથી ‘સાંમલ્લ’ ને લાવતાં વાગ્યાપારના ધોરણે કર્ણપ-રિવર્તનની ઘટના કદાચ વરોવર થાય, પરંતુ અર્થનું વિશેષ તાણ પડે એમ છે. ‘સંસ્મરતિ’—‘સંમારતું—યાદ કરતું’ એવા અર્થને સૂચવે છે. જે મનનો વ્યાપાર છે તેને વદલાવી ‘સંસ્મરતિ’ ને વાનના વ્યાપારરૂપ ‘સાંમલ્લા’ અર્થમાં તાળીને લાવ્યો પડે છે.

‘શ્રાવણ’ ઇટલે શ્રવણ પ્રત્યક્ષ-કર્ણગમ્ય. ન્યાયની ભાષામાં ‘શબ્દઃ શ્રાવણઃ’ એવો પ્રયોગ અનેકવાર થયેલો છે. મારી ધારણા છે કે આ ‘શ્રાવણ’ શબ્દને ‘મુણ્ડં કરોતિ મુણ્ડયતિ’ની પેટે નામવાતુ થનારી તે

ઉપરથી ‘શ્રાવણયતિ’ ક્રિયાપદ સુગમરીતે નિપજાવાય. અહીં સંવાદક પ્રમાણ પળ ઉપલબ્ધ છે : શાલિભદ્રસૂરિ (રાજગચ્છીય વજ્રસેન સૂરિશિષ્ય— સંવત્ ૧૨૪૧) ના ‘ભરતેશ્વરવાહુવલિરાસ’માં “માવિદ્ મવીયળ સાંમળા” એ વાક્યમાં ‘સાંમળો’ અર્થમાં ‘સાંમળા’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. પ્રસ્તુત ‘શ્રાવણય’ અને આ ‘સાંમળા’ નું ‘સાંમળ’ એ બન્ને અંગો તદ્દન મળતાં છે. [રાસના મૂળ પાઠ માટે જુઓ—નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા—કાર્તિક ૧૯૯૮ નવીન સંસ્કરણ—પૃ૦ ૧૯૫, ‘વીરગાથાકાલકા જૈન—ભાષાસાહિત્ય’] એ ‘શ્રાવણયતિ’ ઉપરથી આપણું ‘સાંમળવું’ ક્રિયાપદ આવી શકે : ‘વ’ ના કારણે ‘સાં’ના અનુનાસિકપણાની ઘટના થાય, ‘વ’નો ‘મ’ થાય, ‘વ’ અને ‘મ’ બન્ને એકસ્થાનીય છે એટલે એ ફેરફારમાં बाध નહીં આવે. પછી ‘ળ’ અને ‘લ’ એ બન્ને પળ નાસિક્ય હોવાને લીધે ‘ળ’, ‘લ’ના રૂપમાં આવી જાય. ‘લોળી’ (નવનીત—માલળ), ‘નિશાલ’ (લેખશાલ) વગેરે શબ્દોમાં એ રીતે ‘મ’ નો ‘લ’ અને ‘લ’ નો ‘ન’ થયો છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે ‘સાંમળવું’ ને નિપજાવતાં વાગ્યાપારના ધોરણે બાંધો જણાતો નથી, તેમ અર્થસંબંધી પળ કશી તાળ નથી પડતી.

૧૩૨ આ કૃતિમાં ‘ઘરથી—ઘરમાંથી’ એમ પાંચમીના અર્થ માટે ‘ઘરહુંતુ’ શબ્દ આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પંચમીસૂચક ‘હુંતુ’ની ઉપપત્તિ આ રીતે થઈ શકે એમ છે :
 હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે ‘હુ’ અને ‘હું’ એ બન્ને પ્રત્યયો પંચમીને સૂચવે છે. ‘હુ’ એકવચન છે અને ‘હું’ બહુવચન છે. વચ્છહુ (વૃક્ષાત્) સિંઘહું (શૃંગેન્ચ :) વગેરે ઉદાહરણો સુપ્રતીત છે : (૮-૪-૩૩૬, ૩૩૭

હે૦) જેમ 'હું' વગેરે પંચમીને સૂચવે છે તેમ 'તસ્' પ્રત્યય પણ પંચમીનો ઘોતક છે. આનાં પણ ગ્રામતઃ, નગરતઃ, તતઃ, કુતઃ વગેરે ઉદાહરણો જાણીતાં છે. આ સ્થળે 'હું + તસ્' એ વચ્ચે પંચમીસૂચકોને સાથે રાખીએ તો 'હુંતો' એવો એક અલંકાર શબ્દ નીપજે. અથવા એકવચન 'હું' અને 'તસ્' દ્વારા આવતો પ્રાકૃત 'તો' એ વચ્ચેને જોડીએ તો પણ 'હુંતો' દ્વારા 'હુંતો' પદ આવે. આ રીતે નીપજતા 'હુંતો' ના 'ઉ'નું ધીર્ધીકરણ તથા 'ઓ'નું હસ્વીકરણ કરી તે 'હુંતો' દ્વારા પ્રસ્તુત 'હુંતો'ને સાધવામાં લેશ પણ દૂષણ નથી. અર્થઘટના વરાબર રહે છે અને અક્ષર-રચના પણ ટાંકી થતી નથી. સરલામણી માટે જણાવ્યું જરૂરી છે કે પ્રાકૃતમાં પંચમી બહુવચન માટે એક 'સુંતો' પ્રત્યય છે એમ વરલચિ અને હેમચંદ્ર વચ્ચે કહે છે. "મ્યસો હિંતો સુંતો" (પ્રા૦ પ્ર૦ પરિ૦ ૫ સૂ૦ ૭ તથા ૮-૩-૯ હેમ૦) પ્રસ્તુત 'સુંતો' અને ઉક્ત રીતે સાથેલો 'હુંતો' એ વચ્ચે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. 'સ' અને 'હ'નો જે મેદ છે તે નગણ્ય છે. અહીં એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ કે સં૦ 'મૂ' અને પ્રા૦ 'હૂ' ધાતુનું વર્તમાન કૃદંત 'હૂંત' કે 'હોંત' વને છે અને તે દ્વારા હૂંતો, હૂંતઓ, હોંતો કે હોંતઓ વગેરે પદો આવેલાં છે. પ્રસ્તુત પંચમીસૂચક 'હુંતો' અને આ વર્તમાન કૃદંતરૂપ 'હૂંતો' એ વે વચ્ચે કેવળ અક્ષરસામ્ય છે, અર્થનું સામ્ય લેશ પણ નથી, એથી જોયો વર્તમાનકૃદંત 'હૂંતો' સાથે પંચમીઘોતક 'હુંતો'નો સંબંધ કાળે છે તેઓ કેવળ અક્ષરસામ્યને અલંબેલા છે. હેમચંદ્રે આપેલા 'જહાં હોંતઃ આગદો' 'તહાં હોંતઃ આગદો' 'કહાં હોંતઃ આગદો' (૮-૪-૩૫૫) વગેરે પ્રયોગોમાં પણ 'જહાં' 'તહાં' અને 'કહાં'નો અંતિમ 'હાં' જ પંચમીનો સૂચક છે અને 'હોંતઃ' વર્તમાન કૃદંત છે એ ધ્યાનમાં રહે. પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય સર્ગ ૮, શ્લોક ૨૬ માં હેમચંદ્રે "જો જહાં હોંતઃ સો તહાં

હોતુ ” એવું વાક્ય આપીને પંચમીસૂચક ‘હા’ ને જ સમજાવેલો છે અને ‘હોતુ’ પદ તો વર્તમાન કૃદંતરૂપે મૂકેલું છે. તે વાક્યની ટીકા કરતાં આચાર્ય પૂર્ણકલ્પશ લખે છે કે “ હોતુ ભવન્ જાયમાનઃ ” અર્થાત્ ટીકા-કાર પણ એ ‘હોતુ’ પદને વર્તમાન કૃદંત જ સમજે છે. એ જ પ્રમાણે “ જહાં હોતુ આગદો ” વગેરે વાક્યોની સમજ આપનાર દોષકલ્પત્તિકાર પણ ‘હોતુ’નો ‘ભવન્’ અર્થ આપે છે અર્થાત્ ‘હોતુ’ કે ‘હોતુ’ એ વગેરે વર્તમાનકૃદંત જ છે, તેનો પંચમીના અર્થ સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી, અને તેમને હેમચંદ્રે પંચમીના અર્થ માટે વાપરેલા પણ નથી એ ધ્યાનમાં રહે.

૧૩૩ પ્રસ્તુત કૃતિમાં આ પદ છે:

“ પ્રભવ મળડ્ હો જંવુસામિ એક સાઠિ જ કીજડ્ ।

વિહું વિજાવડે એક વિજ યંમળીય જ દીજડ્ ” ॥ ૨૧ ॥ અર્થાત્

“ પ્રભવ મળે (કહે) : હે જંવુસ્વામી ! એક સાટું જ કીજીએ ।

વે વિજાવડે એક વિજા સ્તમ્ભનીકા જ દીજીએ ” ॥

ઉક્ત કડીનો ઉક્ત અર્થ જોતાં એમાં વપરાયેલાં ‘સાઠિ’ અને ‘વિજા-વડે’ એ વે પદ વિશેષ ધ્યાન રાખે તેવાં છે. આજ-કાલ વેપારીઓની ભાષામાં ‘સાટું’ શબ્દ વિશેષ પ્રચલિત છે. કોઈ પંખ સોદો નક્કી કરવો હોય ત્યારે વેપારીઓ ‘સાટું’ શબ્દ વાપરે છે અથવા કોઈ ચીજની અદલાબદલી કરવી હોય ત્યારે પણ ‘સાટું’ શબ્દનો વ્યવહાર જાણીતો છે. ‘સાટાપાટ કરવા’ એ પ્રયોગમાં ‘સાટા’ શબ્દનો જ અર્થ છે તે ‘સાટું’ નો પર્યાય જ છે.

વિક્રમના વારમા સૈવામાં હયાતી ધરાવનાર આચાર્ય શ્રીલક્ષ્મણગણિય
વનાવેલા 'સુપાસૈનાહચરિત્ર'માં પૃ૦ ૨૩૩ ઉપર 'સદ્' શબ્દ 'વદલ'ના
અર્થમાં વપરાયેલો છે, અને પૃ૦ ૨૭૫ ઉપર 'સદ્વી' શબ્દ 'સોદા'ના

૩૦૧ આ ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રધાન પ્રયોગ છે. તેમાં એવા અનેક શબ્દો
ઉપલબ્ધ છે, જે હાલની ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે.

મોલિયાં-મોલી. પૃ૦ ૫૧૪, ગા૦ ૮૪.

વલદીત-વલદીયો. પૃ૦ ૨૭૫, ગા૦ ૭.

લદેત-લાદીને (આમાં મૂલ 'લદ્' ધાતુ છે) પૃ૦ ૨૭૫, ગા૦ ૭.

મહલેસિ-તું મેહું કરે છે ('મહલ' નામ ધાતુ છે.) પૃ૦ ૨૩૨, ગા૦ ૫૦.

ધુતારસિ-ધૂતે છે. ('ધુત' ધાતુ છે) પૃ૦ ૧૧૪, ગા૦ ૧૫૨.

ગદ્-ગાડર-પૃ૦ ૧૧૪, ગા૦ ૧૫૭.

ઉજમેસિ-ઉજમું હું-ઉચમ કરું હું. પૃ૦ ૧૧૬, ગા૦ ૧૮૧.

સેહંતિ-સેહે છે. પૃ૦ ૨૩૭, ગા૦ ૫૦.

પદુયા-પાદુ. પૃ૦ ૨૩૭, ગા૦ ૪૪.

ટલિયં-ટલ્યું. પૃ૦ ૨૩૭, ગા૦ ૪૮.

ચીરી-ચીર-(કપડાનો ચીરો કે ફલતી ચીર) પૃ૦ ૫૮૪, ગા૦ ૩૧.

હંગા-હાંગ { પૃ૦ ૨૩૮, ગા૦ ૫૧.

{ પૃ૦ ૩૮૮, ગા૦ ૬૪.

ટોપિઆ-ટોપી. પૃ૦ ૨૬૩, ગા૦ ૧૩૫.

વહિયવદ્-વહીવદ્ { વહિય-વહી-વોપડો } -વોપડાનું નામું પૃ૦ ૫૧૪,
વદ્-વૃત્ત ગા. ૭૬.

છંટિઓ-છાંટ્યો. પૃ૦ ૩૫૫, ગા૦ ૧૭.

પોટ્ટ-પોટકું-પોટલું. પૃ૦ ૩૫૫, ગા૦ ૨૭.

વિહરાવસુ-વહોરાવ-આપ. પૃ૦ ૬૩૧, ગા૦ ૩૦.

કરવ-પાણીનો કરવો. પૃ૦ ૬૩૧, ગા૦ ૩૨.

લત્તા-લત. પૃ૦ ૨૩૮, ગા૦ ૬૦.

ગદ્ગ-ગાઢું-પૃ૦ ૨૩૮, ગા૦ ૫૮ વગેરે.

અર્થમાં વપરાયેલો છે. જ્યાં તે શબ્દ વપરાયો છે તે પદ્યો આ પ્રમાણે છે :—

“દાયઞ્વમાત્રિ અન્નં પિ કિં પિ સો મળદ્ તુન્દ્ર જં પ્ત્ય ।

તત્સ ય સદૈ રાગં ગિન્દ્રહ પ્યં તિ સો મળિંડ ॥” (ગા૦ ૫૮)

અર્થાત્ “તે કહે છે કે તમોને જે વીજું કાંઈ દેવાતું છે તેને સાટે—તેના સાટામાં—વદલામાં—મારું આ સ્વદ્ભવ્યો.”

‘સટ્ટી’નો નિર્દેશ :

“આગન્ધામિ સદેસં વિક્ષિણિંડં કિં પિ કિં પિ કિણિંડણં ।

ઘડિય ઘ્વિય મહ સટ્ટી રૂઢ વણિણિં સમં જેણ ॥” (ગા૦ ૧૪)

અર્થાત્—“કાંઈ કાંઈ વેચીને અને રૂરીદીને સ્વદેશ તરફ આવું છું, કારણ કે અહીં વાણિયાઓ સાથે મારું સાટું ચલેલું જ છે.”

આ રીતે પ્રથમ પદ્યમાંનો ‘સટ્ટ’ શબ્દ ‘સાટે’ ના ભાવને જણાવે છે અને વીજા પદ્યનો ‘સટ્ટી’ શબ્દ ‘સાટું—સોદો’ અર્થને સૂચવે છે.

અહીં વપરાયેલા ‘સટ્ટ’ અને ‘સટ્ટી’ એ બન્ને શબ્દો દેશ્ય જણાય છે, અને તે એક જ શબ્દનાં રૂપાંતર જેવાં માણે છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં વપરાયેલો ‘સાઠિ’ શબ્દ અને ઉક્ત ‘સટ્ટી’ શબ્દ સમાન છે.

માપામાં ‘તેલને સાટે ઘડું દે’ એવા વાક્યમાં જે અર્થમાં ‘સાટે’ શબ્દ વપરાયો છે તે અર્થમાં અથવા ‘સાટા’ના અર્થમાં આ ‘સાઠિ’ શબ્દ અહીં વપરાયો છે, ‘તેલસ્યાર્થે ગોધૂમં દેહિ’ વાક્યના ‘તેલસ્યાર્થે’ પદનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘તેલસસ્ટૈ’ થાય, તેનું ઝગતી ગુજરાતીમાં ‘તેલસસટ્ટિ’ થાય. ‘તેલસસટ્ટિ’ પદમાં ‘તેલ’ પ્રકૃતિ છે. અને ‘સસટ્ટિ’માંનો ‘સસ’ પછીનો છે, તથા ‘અટ્ટિ’ પદ પ્રયોજનવાચક ‘અર્થ’ ઉપરથી આવેલું સપ્તમી વિભક્તિવાળું રૂપ છે. ‘પ્રયોજન’ અર્થવાળા ‘અર્થ’નું ‘અટ્ટ’ ઉચ્ચારણ થાય છે અને ‘ધન’ અર્થવાળા ‘અર્થ’નું ‘અત્પ’ ઉચ્ચારણ થાય છે એ બ્યાનમાં રહે. “અટ્ટો

પ્રયોજનમ્, અત્યો ધનમ્” (૮-૨-૩૩-હેમચંદ્ર) અહીં ‘સ્વાર્થે’
 ડાપરથી સાધેલા ‘સ્સદ્ધિ’પદ સાથે પ્રસ્તુત કૃતિમાં વપરાયેલા ‘સાઠિ’ની
 તુલના કરી શકાય એમ છે. અને સંભવ છે કે વચ્ચે જતાં તે, ‘વદ-
 લા’ના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો હોય.

કેટલાંક વાક્યોમાં જે ‘સાટે’ શબ્દ ચતુર્થીના અર્થને વતાવે છે
 તે ‘સાટે’નું મૂળ ઉક્ત ‘સ્સદ્ધિ’માં ખાસે છે.

૧૩૪ ‘વિહું વિજ્ઞાવડઈ’ એટલે ‘વે વિદ્યાને વદલે—વે વિદ્યાઓને
 લઈને—એક થંભળી વિદ્યા આપ.’

‘વિહું’ ‘વિજ્ઞા’ ‘વડઈ’ એમ ત્રણ જુદાં જુદાં પદ છે. ‘વિહું’ શબ્દ
 પાંચમીનું વહુવચન છે, ‘વિજ્ઞા’ શબ્દને પણ પાંચમીનું વહુવચન લાગેલું
 છે; પરંતુ તે અહીં ભ્રમ છે. ‘વિહું’ માં જે વિભક્તિવચન છે તે જ વિભક્તિ-
 વચન વિશેષણવિશેષ્ય ભાવને લીધે ‘વિજ્ઞા’માં પણ હોય, એ સ્વાભાવિક
 છે. “તિલેમ્યઃ પ્રતિ માપાન્ અસ્મૈ પ્રયચ્છતિ” એટલે ‘તિલાન્
 ગૃહીત્વા માપાન્ દદાતિ’ इत्यर्थः” અર્થાત્ ‘તલને લઈને તેને વદલે
 અદદ આપે છે.’ જે વસ્તુ વદલામાં લેવાની હોય છે તે પાંચમી વિભક્તિમાં
 આવે છે અને ‘વદલો’ અર્થ વતાવવા વદલામાં લેવાની વસ્તુની સાથે
 એટલે તે વસ્તુવાચક પદ સાથે ‘પ્રતિ’ અર્થપૂરક તરીકે લાગે છે. “યતઃ
 પ્રતિનિધિ—પ્રતિદાને પ્રતિના”-(૨-૨-૭૨ હેમચંદ્ર તથા ૨-૩-૧૧
 પાણિનિ). જેમ ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં વદલામાં લેવાના ‘તલ’ પાંચમી
 વિભક્તિમાં છે અને તેને ‘પ્રતિ’ લાગેલો છે તેમ અહીં વદલામાં લેવાનાં
 ‘વે વિદ્યા’ ને પાંચમી વિભક્તિ લાગેલી છે અને સાથે એ જ ન્યાયે ‘પ્રતિ’ નો
 ઉપયોગ થયેલો છે: પ્રતિ—પઢિ—ઘડિ—એ રીતે અહીં ‘વિજ્ઞા’ સાથે ‘પ્રતિ’
 નું પ્રતિરૂપ ‘ઘડિ’ શબ્દ વપરાયો છે. આદિભૂત ‘વ’ નું પણ ‘વ’ માં

પાંચમીને થાય છે (૮-૧-૨૩૩ હેન૦-પ્રભૂતન-વદ્ધતં). ‘નિહું’ માં લાગેલો ‘હું’ પાંચમીના વદ્ધવચનનો સૂચક છે. અહીં વપરાયેલો ‘વડદં’ તે ઉક્ત ‘પ્રતિ’ ના ‘વડિ’ નું રૂપાંતર છે. અયયા ‘વડિ’ ને ત્રીજીના વદ્ધ-વચનનો ‘વં’ દ્વારા થયેલો ‘દં’ લાગીને તે ‘વડિદં’-‘વડદં’ નીપજેલું છે. ભાષામાં અવ્યયોને પણ વિભક્તિ લાગે છે. ઉપરથી, નીચેથી, ઉપરનું, નીચેનું વગેરે, તેમ અહીં અવ્યયરૂપ ‘પ્રતિ’ ના ‘વડિ’ ને વિભક્તિ લાગી તેનું ‘વડિદં’ થયું છે અને તે ઉપરથી ‘વડદં’ આવ્યું છે.

ચાલુ ભાષામાં તૃતીયાના અર્થ માટે જે ‘વડે’ પૂરક કે નામયોગી પદ વપરાય છે તેનું મૂળ ઉક્ત ‘પ્રતિ’માં છે એ સંશય વિનાની વાત છે. પંચમી અને તૃતીયાના અર્થમાં યોગ્ય અંતર નથી. એટલે પંચમીવાચ્ય પદ સાથે વપરાતો ‘પ્રતિ’ તૃતીયાના અર્થનો પણ ઘોતક થઈ શકે છે. ‘તેલવડે ઘડું લડું છું’ ‘તેલવડે ધી લડું છું’ વગેરે પ્રયોગોમાં સ્થિર વ્યવહારવાળો ‘વડે’ શબ્દ ‘હાયવડે લાડું છું’, ‘આંખવડે જોડું છું’ इत्यादि પ્રયોગોમાં ‘વડલા’ ને વડલે માત્ર ‘હેતુ’નો ભાવ વતાવે છે અને એ રીતે તે તૃતીયાના અર્થનો ઘોતક છે. ‘પેટવડિય’ ‘પૈસાવડિય’ વગેરે પ્રયોગોમાં મળતું ‘વડિય’ પદ પ્રસ્તુત ‘વિજ્ઞાવડદં’ના ‘વડદં’ પદના અર્થ સાથે વરાવર મળતું આવે છે. અને તેનું મૂળ પણ ઉક્ત ‘પ્રતિ’માં છે. એ જ રીતે ‘હાયવતિ લખું છું’ ‘કાનવતિ સાંભળું છું’ વગેરે શબ્દોમાં વપરાયેલો અને હેતુના ભાવનો સૂચક ‘વતિ’ શબ્દ પણ ‘પ્રતિ’માંથી આવેલો છે : પ્રતિ-પતિ-વતિ.

અહીં જણાવેલી ચારમા સંક્રાંતી કૃતિઓમાં ત્રીજી વગેરે વિભક્તિના કેવળ પ્રત્યયો વપરાયેલા હતા ત્યારે આ તેરમા સંક્રાંતી કૃતિમાં વિભક્તિ ઉપરાંત વિભક્તિના અર્થનો ઘોતક ઉપસર્ગ પણ નામની સાથે લાગેલો છે

૧ ફેરફાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે અને આજની ભાષામાં પણ ૧ ફેરફાર ચાલુ છે.

વારમા અને તેરમા સૈકામાં હયાતી ધરાવતા શ્રીજિનદત્તસૂરે ૧ રચેલા ઉપદેશરસાયનમાં ગા. ૨૯ માં—પ્રસ્તુત ‘વિજ્ઞાવડ્ડં’ જેવો ‘લહણા-વડ્ડં’ (લહણાવડ્ડં—પાઠાંતર) પ્રયોગ આવે છે. ચાલુ ભાષામાં ‘લેણા પેટે’ ‘હિસાબ પેટે’ ‘રકમ પેટે’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘પેટે’ પદનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ અહીં ‘લહણાવડ્ડં’ના ‘વડ્ડં’ શબ્દનો છે.

ત્યાંનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: “જો મંદિરનો કોઈ દેવાદાર, મરતાં મરતાં ઘર અને હાટ વગેરે દે તો તે, ‘લેણા પેટે’ લેવામાં આવે છે.”

મૂળ પદ આ પ્રમાણે છે:

“જહ કિર કુ વિ મરંતુ ઘર—હઙ્ગ દેહ ત લિજ્જહિ લહણાવડ્ડં.”

આ પદના વિવરણમાં જણાવેલું છે કે—“યદિ કિલ કશ્ચિદ્ દેવદ-વ્યાધમર્ણઃ ઋણમોક્ષાય, મ્રિયમાણઃ સન્ વસ્ત્વન્તરાભાવેન ગૃહં હઙ્ગં વા જિનાય દદાતિ તદા ગૃહ્યતે લભ્યદ્રવ્યાનુસારેણ”—

વિવરણકારે ‘લહણાવડ્ડં’ શબ્દનો અર્થ ‘લભ્યદ્રવ્યાનુસારેણ’ કર્યો છે, તે પૂર્વોક્ત ‘લેણા પેટે’ની સાથે તદ્દન મળતો છે.

અહીંનો ‘વડ્ડં’ શબ્દ અને પૂર્વોક્ત ‘વડ્ડં’ ૧ વજ્રે પદો સમાનમૂલક ભાસે છે. ‘લેણા પેટે’ કહો કે ‘લેણા વડ્ડે’ કહો ૧ વજ્રેનો એક જ ભાવ છે. ‘પ્રતિ’નું ‘પટિ’ રૂપાંતર પણ થાય છે. અને ૧ ‘પટિ’ ऊपरથી ઉક્ત ‘વડ્ડં’ને ઓવડું સુગમ લાગે છે.

પ્રસંગવશાત્ ‘પ્રતિ’ના અન્ય અર્થ અને રૂપાંતર વિશે પણ ચર્ચા કરવી અસ્થાને નથી. જેમ ‘પ્રતિદાન’માં લાગેલો ‘પ્રતિ’ ‘વદલ’ના અર્થને બતાવે છે, તેમ ‘પ્રતિનિધિ’માં લાગેલો ‘પ્રતિ’

‘મુખ્યતા સમાન’ યા ભાવને સૂચવે છે. “પ્રધુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ”
 ઇટલે પ્રધુમ્ન વાસુદેવનો પ્રતિનિધિ છે—વાસુદેવની જગ્યા છે—વાસુદેવને
 સ્થાને છે—વાસુદેવની પેઠે છે અર્થાત્ અહાંનો પ્રતિ સમાનતાના ભાવનો
 ચોક્કસ છે. ૫ રીતે મુખ્ય—સાદૃશ્યના ભાવમાં ‘પેઠે’ શબ્દ આવે છે.
 ‘આ રાજા કર્ણના પેઠે દાન દે છે’ ‘આ શૂર, વીર અર્જુનની પેઠે
 લડે છે’ ‘યુધિષ્ઠિરની પેઠે આ રાજા ધાર્મિક છે.’ વગેરે પ્રયોગોમાં જે
 ‘પેઠે’ શબ્દ આવેલો છે તે, મુખ્ય પુણ્ય કર્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરનું
 સાદૃશ્ય રાજામાં છે, ૫ હર્ષાક્તને દર્શાવે છે. ઇટલે ‘પ્રધુમ્નો વાસુદેવાત્
 પ્રતિ’ વાક્યમાં જે ભાવ ‘પ્રતિ’નો છે તે જ ભાવ ઉક્ત વાક્યોમાં વપરાયેલા
 ‘પેઠે’ નો છે. ૫ જોતાં ‘પ્રતિ અને પેઠે’ માં અર્થનું સામ્ય છે એમાં
 સંશય નથી. અક્ષર થટના જોતાં ૫ બેની વર્ણાનુસૂચી પણ સમાન જ છે.
 પણ ‘પ્રતિ’ હવેથી ‘પેઠે’ આવે શી રીતે ?

આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ રીતે છે : આંતરિક ભાષામાં અનેક સ્થાને
 ‘પ્રતિ’ને સ્થાને ‘પઙ્ગતિ’ પદ વપરાયેલું છે અને ‘પરિ’ ને સ્થાને
 ‘પઙ્ગરિ’ પદ વપરાયેલું છે. પૈઙ્ગતિસ્તામ્—(પ્રતિષ્ઠામ્ પૃ૦ ૩૫, સ્તોત્રદેહ અ૦)
 પઙ્ગતિસ્તાતે ૮, ૧૦, ૧૩—(પ્રતિષ્ઠાતર્થ પૃ૦ ૩૬, સ્તો. અ૦)
 પૈઙ્ગતિ—(પ્રતિ-સ્થાને) (પૃ૦ ૪૬, સ્તો. અ૦) પઙ્ગરિ—(પરિ પૃ૦ ૬
 સ્તો. અ૦) પૈઙ્ગરિ—(પરિ પૃ૦ ૨૪, સ્તો. અ૦) પ્રાકૃત ભાષામાં
 ‘પર્યત્’ શબ્દને બદલે ‘પેરંત’ શબ્દ પ્રવર્તે છે. (૮-૧-૫૮-૬૦)
 ‘પેરંત’ માં ‘પરિ + અન્ત’ એવાં બે પદો છે. પાલિમાં કેટલાક
 પ્રયોગોમાં ‘પરિ’ ને બદલે ‘પયિર’ એવું ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે :
 પર્યસ્ત—પયિરસ્ત, પર્યુપાસ્તે—પયિરુપાસતિ, પર્યુદાહાર્યુ—પયિરુદાહાર્યુ. વાગ્યા-

પારનો નિયમ જોતાં ‘પરિ’ ऊपरથી ‘પયિર’—પર—થતાં ‘પેર’ થવું શક્ય છે. ‘પર્યન્ત’ ऊपरથી ‘પેરંત’ થાને પણ એ રીતે આવેલો છે. આ રીતે ‘પ્રતિ’ નું ‘પરિતિ’ અને ‘પ્રતિ’ ના જ ‘પરિ’ નું ‘પરિ’ પરિવર્તન થવું જરૂર છે. ઉક્ત ‘પેઠે’ પદમાં પણ જે ‘પ્રતિ’ છે તે, ‘પરિતિ’ કે ‘પરિતિ’ થયા પછી તેના અવ્યવહિત સ્વરો એક વીજામાં મળી જતાં ‘પેઠે’ પદરૂપે ऊपरજ્યો છે.

‘પ્રકાર’ દર્શક ‘પેર’ની ઉપપત્તિ તો પ્રકારેણ—પયારેણ—પયારેણ—‘પયારે—પરારે—પેરે’ એ રીતે સમજવાની છે; પરંતુ સમાનતાચાચક ‘પેર’ શબ્દના મૂળ માટે સમાનતાદર્શક પ્રતિ—પરિ—પરિ—પરિ—પેરે—આ રીતે તે ‘પેરે’નો ઉત્પત્તિક્રમ યોજાય તો વિશેષ સંગત લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘પ્રતિ’નું ‘પરિ’ ઉચ્ચારણ સુપ્રતીત છે. પરિદ્ય (પ્રતિદ્ય), પરિદિવં (પ્રતિદિવમ્) —(૮-૧-૩૮ હે૦)

‘તમારા પ્રત્યે’ ‘રાજા પ્રત્યે’ એવા અર્થમાં ભાષામાં ‘પે’ શબ્દ વપરાય છે. તે સીધું જ ‘પ્રતિ’ નું રૂપાંતર છે. પ્રતિ—પરિ—પે. આ ‘પે’ દ્વિતીયાના વા પછીના અર્થનો ચોતક છે. આ રીતે ‘પેઠે’ ‘પેટે’ ‘પે’ એ વધાં ‘પ્રતિ’નાં પરિવર્તનો છે.

‘પ્રતિ’ અને ‘પરિ’ ના અર્થો પણ અનેક વતાવેલા છે :

પ્રતિ—

“પ્રતિ—ઇત્યંભૂત—ભાગયો : ॥ ૩૩ ॥

પ્રતિદાને પ્રતિનિધૌ વીપ્સા—લક્ષણયોરપિ” 1—(અનેકાર્થસંગ્રહ—હે૦)

પ્રતિ—પ્રત્યે, ભાગ, પ્રતિદાન, પ્રતિનિધિ, વીપ્સા અને લક્ષણ.

પરિ—

“પારિ જ્યથા ઉપરમે વર્જનં લક્ષ્યાદિનુ ।

આદિગ્ધાને ચ શોકે ચ પૂજાયાં દોષર્ક્ષતિને ॥ ૪૪ ॥

ભૂરગે સર્વતોભવં વ્યાપ્તિ નિવસનંઽપિ ચ” ॥—(અનંકાર્યનંદ્ર—૩૦)

પારિ—જ્યથા, ઉપરમે, વર્જનં. પ્રત્યે, લક્ષણ, ક્યંતવાચ, આદિગ્ધાન, શોક, પૂજા, દોષર્ક્ષતિનં, ભૂરગ, સર્વતોભવ—ચારે બાજુ, વ્યાપ્તિ અને નિવસન—રહેવું.

૧૩૫, અહીં ‘સ્વંતગિરિ’ રાસમાં ‘યથા’ ના અર્થમાં ‘ઠિડ’—‘થયો’ પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. ‘હડ’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘યથા’ ના અર્થમાં થતો આવ્યો છે. અને અહીં ‘ઠિડ’ નો પ્રયોગ પણ પ્ જ અર્થને સૂચવે છે.

સોરટદેસુ—સોરટદેશ. ‘સોરટ’ માટે ‘સુરટ’ શબ્દ પણ વપરાયેલો છે.

સુગમ પટ્ટે સારો વસ્ત્ર. સુગમ—સુસમ અને ‘સુસમ’ ऊपरથી ‘સૂમ્’ અથવા સુગમય—સુગમયુ—સુહમત—સુહમુ—સૂમ્. પ્રસ્તુત કૃતિમાં ‘લેપમય’ ને વદતે ‘લેપમુ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. ‘લેપમય’ના ‘મય’નો ‘મુ’ થતાં ‘લેપમુ’ શબ્દ બને છે તેમ ‘સુગમય’ના ‘મય’નો ‘મુ’ થતાં ‘સુહમુ’ શબ્દ આવે અને તે ऊपरથી ‘સૂમ્’ નીપજે.

દૂસમમાશિ, પચ્ચમાહિ, તિથ્યંમાહિ—૯. યથા પ્રયોગો સાતમી વિભક્તિના છે. આગળથી કૃતિઓમાં અને પ્રસ્તુત કૃતિમાં પણ સાતમી વિભક્તિને સૂચવવા માટે ૯, ઠ, હિં વા હિ વપરાયેલા છે, ત્યારે આ પ્રયોગોમાં સાતમી વિભક્તિ માટે ‘માશિ’ કે ‘માહિ’ પૂરકનો ઉપયોગ થયો છે, ૯ ફેરફાર વ્યાનમાં રાખવા જોયો છે. મૂળ ‘મચ્ચે’ ऊपरથી ‘મચ્ચં’ અને તે ऊपरથી

‘માઝિ’ તથા ‘મઝે’ ઝપરથી ‘માધિ’ અને તે ઝપરથી ‘માહિ’ (૫૦ ૨૫૭).

‘સદાવિય’ ‘ભરાવિય’ ‘આરોહી’ એ વધાં સંવંધક ભૂતકૃદંતો છે અને એની ઘટના વિષે આગલ (૫૦ ૨૮૮, ૧૧૧) કહેવાઈ ગયું છે.

અહીંનો ‘પચ્છલુ’ શબ્દ ‘પાછલ’ અર્થનો સૂચક છે. જંવૂસ્વામિરાસમાં વપરાયેલો ‘પાછરિલિ’ અને આ ‘પચ્છલુ’ એ બન્નેનું મૂળ એક જ છે.

રાસુ, દેસદેસંતર, ધરિડ, કપ્પિડ, કારિડ, વાયડ, ઝડડં, મંડપુ, ઝદ્ધરિડ, ગલડ, ફાલહલડ, પુત્તલિય, કરાવિડ, કસમીર, ગલિયુ, આવિડ, વલંતડ, કરંતહ, દીઠુ, આવિય, જોણિ, ઠામિઠામિ, પામેડ, સોહ્ય, આવડ, જડજડકાર, દેહલિહિ (સસમી વિભક્તિ) વગેરે. એ વધા શબ્દો સર્વથા સ્પષ્ટ છે. અને તેના અર્થો પણ તેવા જ છે.

‘ઠામિઠામિ’ સસમી વિભક્તિનું રૂપ છે. ‘ઠામ’નું મૂળ ‘ત્યા’ ધાતુમાં છે.

‘ઘરિ’ ‘આરામિ’ ‘જસિ’ વગેરે તૃતીયા વિભક્તિવાચક રૂપો છે. ‘વિલેવ-તણીય’ એટલે વિલેવન સંવંધી (ઇચ્છા) વિલેવ—‘વિલેવ’ને ‘તણ’ લાગ્યા પછી ‘રામતણી’ કહાંની પેઠે ‘વિલેવતણીય’ એ ‘વિલેવતણ’નું લીલિંગી રૂપ છે અથવા ‘મદીય’ની પેઠે સંવંધસૂચક ‘ઈય’, ‘તણ’ને ફરી વાર લાગેલો છે.

‘પહિલાડ’ એટલે ‘પહેલે’ અને ‘વીજડ’ એટલે ‘વીજે’—એ બન્નેમાં લાગેલો અન્ય ‘ડ’ સસમી સૂચક જે.

અહીં ‘તું’ સર્વનામ ‘તું’ના અર્થે વપરાયેલું છે. આગલી કૃતિઓમાં આ રીતે સ્પષ્ટપણે ‘તું’નો પ્રયોગ ન હતો.

‘રેવંતગિરે’ રૂપ યદી વિભક્તિવાળું છે. એ, સંસ્કૃત ‘ગિરે:’નું પ્રતિરૂપ છે. અથવા ‘ગિરિ:’નું ‘ગિરિ’ વનાથી તે ऊपरથી ‘ગિરે’ એ સત્તમી વિભક્તિવાળું પણ થાય. એનો ‘ગિરિનિમિત્તે’ ઇટલે ‘ગિરિસંબંધી’ એવો યદી

જેવો જ અર્થ થાય.

૧૩૬ ‘પ્રથમ’ અને ‘પહિલું’ એ બન્ને સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. ‘પ્રથ્યાતિ’ અર્થવાળા ‘પ્રથ’ ધાતુને ‘અમ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પ્રથમ’ શબ્દ બને છે. (ઁણાદિ૦ ૩૪૭) ‘પ્રથમ’નું પ્રાકૃત પદમ, પુદમ, પદમ કે પુદમ થાય છે. (૮-૧-૫૫). સ્વાર્થિક ‘ફલ્’ લાગતાં ‘પદમિહ્લ’ પણ થાય છે. ‘પહિલું’ શબ્દના મૂળમાં પણ ઉક્ત ‘પ્રથ’ ધાતુ છે. પ્રાકૃતમાં નાથ—નાહ, કથા—કહા વગેરેની પેટે ‘ય’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે. છતાં હેમચંદ્રે ‘પ્રથમ’ માટે ‘ય’ના ‘ઢ’નું વિધાન કર્યું છે. આ વિધાન પ્રમાણે સાહિત્યિક પ્રાકૃતમાં મળે ‘પદમ’ રૂપ થાય પરંતુ લૌકિકમાં ‘પૃથિવી’ ના ‘પુલ્હવી’ અને ‘પુહવી’ એવાં બે રૂપોની પેટે ‘પ્રથમ’ નાં ‘પદમ’ અને ‘પદમ’ એવાં બે રૂપો સ્વીકારિયે તો ‘પદમ’નું ‘પદમિહ્લ’ થઈ તે દ્વારા પ્રસ્તુત ‘પહિલા’ કે ચાલુ ‘પહેલો’ પદ સાથી શકાય. અથવા ઉક્ત ‘પ્રથ’ ધાતુનું ભૂતકૃદંત ‘પ્રથિત’ તે દ્વારા ‘પહિઅ’ અને તેને ‘ફલ્’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પહિફલ્’ પદ આવે. ચાલુ ‘વોરેલું’ ‘ગયેલું’ વગેરેની જેવું જ ‘પહિફલ્’ પદ છે. એ ऊपरથી ‘પહિલા’ ‘પહિલો’ વગેરે પદો નીપજી શકે. ઉક્ત બન્ને પદ્ધતિમાં મૂળ ‘પ્રથ’ ધાતુ છે એ ધ્યાનમાં રહે. પ્રથમે પ્રસિદ્ધિ યાતિ અસૌ પ્રથમ :—જે પ્રસિદ્ધિ પામે તે પ્રથમ. આથી જ વ્યુત્પત્તિ ઉક્ત ‘પહિફલ્’ ની છે. હેમચંદ્રે તો શીખવાથી ‘વહિફલ્’ ને દેશ્ય કહ્યો છે અને અવ્યુત્પન્ન ગણી નિપાતરૂપે જણાવ્યો છે. (૮-૪-૪૨૨ હે૦). પ્રસ્તુત ‘પહિફલ્’—પહિલ્ ऊपरથી ‘વહિફલ્’ ને

નીપજાવી શકાય એ છે અને અર્થમાં પણ બાંધો આવે તેમ નથી. નિસ્તકાર ‘પ્રથમ’—નું પૃથક્કરણ કરતાં ‘પ્રતમ’ શબ્દ આપે છે અને ‘પ્રતમ’ નો અર્થ ‘પ્રકૃષ્ટતમ’ જણાવે છે. “પ્રથમ इति मुख्यनाम प्रतमो भवति”—वृत्ति—“प्रथमाः प्रतमाः प्रकृष्टतमाः मुख्या इत्यर्थः.”—(નિસ્ત—પૃ૦ ૧૫૫. મેઘનામ પ્રકરણ) નિસ્તકારે દર્શાવેલ પૃથક્કરણ અને વૈયાકરણો જણાવેલ પૃથક્કરણ એ વેમાં કશો અર્થભેદ નથી.

૧૩૭ ‘ગિરનારાસ’ ‘કડવા’માં છે. ‘કડવું’ એક પ્રકારના પદ્યસમૂહનું નામ છે. ભાષામાં કડપલો, કડવ, खडकलो, ‘કડવા’ની વ્યુત્પત્તિ વગેરે શબ્દો સમૂહના અર્થને સૂચવે છે. તેમ પ્રસ્તુત ‘કડવું’ શબ્દ અમુક પ્રકારના પદ્યસમૂહનો ઘોતક છે. સંસ્કૃતમાં અને માટે ‘કટપ્ર’ શબ્દ છે અને પ્રાકૃતમાં ‘કડપ્પ’ શબ્દ છે. આ શબ્દ વિશે લખતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર લખે છે કે “કડપ્પો કટપ્ર—શબ્દભવોऽप्यस्ति स च कवीनां नातिप्रसिद्ध इति निबद्धः”—(દેશી૦ વ૦ ૨, ગા૦ ૧૩) હેમચંદ્રનું આ કથન ‘કટપ્ર’ શબ્દને સંસ્કૃત ઠરાવે છે પરંતુ તે શબ્દ અતિપ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેને તેમણે દેશ્ય ગણ્યો છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે સમૂહનાચક ‘કલપ’ શબ્દ અને ‘કદમ્બ’ વા ‘કદમ્બક’ શબ્દ એ પ્રસ્તુત ‘કટપ્ર’ નાં પરિણામો હોય. કટપ્ર—કડપ્પ—કડાપ—કલપ. કટપ્ર—કડપ્પ—કડપ—

૩૦૩ ‘પ્રથમ’ અર્થ માટે પ્રાકૃતમાં ‘પદમ’ શબ્દ છે. ‘પ્રથમ’ અને ‘પદમ’ એ બન્ને પરસ્પર સરખાવી શકાય તેવાં પદો છે. નિષ્કતકારે ‘પ્રથમ’ ના અર્થ માટે ‘પ્રકૃષ્ટતમ’ શબ્દ વાપરેલો છે, તે ઊપરથી નીચેની કલ્પનાને અવકાશ મળ્યો છે: પ્રાકૃતભાષામાં ‘પ્રકૃષ્ટ’ માટે ‘પકટુ’ પદની વપરાશ સુપ્રતીત છે, એથી ‘પ્રકૃષ્ટતમ’ નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘પકટુતમ’ થાય અને એ ‘પકટુતમ’ દ્વારા પકટુતમ—પવટુતમ પવટુમ—પટુમ—પદમ એ રીતે આ ‘પદમ’ શબ્દ ન આવી શકે ?

कडव-कडम्व. अस्तु. प्रस्तुत 'कडवुं' शब्दतुं मूल उक्त 'कडप्र'
मां छे, ए ज अहीं जणाववानुं छे.

'रली' शब्द 'मनोरथ—मननी होंग—मनना रुचि'—अर्थने
वतावे छे. 'रुचि' ने स्वार्थिक 'ल' लागतां
'रली' नीःयुत्पत्ति ते ऊपरथी बनता छील्लिगी 'रुली' ऊपरथी
'रली' शब्दने लयवानी कल्पना करी सकाय. कल्पना असंगत
होय तो 'रली' शब्दने देस्य मानवो रह्यो. आ रिते तेरमा सैंकानी
उक्त व्रणे कृतिओना नामो ओरिनो परिचय थयो.

मामा अम मामा ममाम् पु

(१)

अभयदेवसूरि-चारमो सैको

थंभणयपास-स्तोत्र

(पंचप्रतिक्रमण पं० सुखलालजीसंपादित १९२१)

जय तिहुअणवरकप्पस्सुख ! जय जिण ! धनंतरि !
जय तिहुअणकल्लणकोस ! दुरिअक्करिकेसरि !
तिहुअणजणअविलंघिआण ! भुवणत्तयसामिअ ! !
कुणसु सुहाइ ! जिणेस ! पास ! थंभणपुरडिअ ॥ १ ॥

तइ समरंत लहंति शक्ति वरपुत्त-कलत्तइ
धण्ण-सुवण्ण-हिरण्णपुण्ण जण भुंजइ रज्जइ ।
पिक्खइ सुक्ख असंखसुक्ख तुह पास ! पसाइण
इअ तिहुअणवरकप्पस्सुख सुक्खइ कुण मह जिण ! ॥ २ ॥

जरजजर परिजुण्णकण्ण नहुइ सुकुडिण
चक्खुक्खीण खएण खुण्ण नर सल्लिय सूलिण ।
तुह जिण ! सरणरसायणेण लहु हुंति पुण-णव
जय धनंतरि ! पास ! मह वि तुह रोगहरो भव ॥ ३ ॥

विज्जा-जोइस-मंत-तंतसिद्धिउ अपयत्तिण
भुवणच्मुउ अट्ठविह सिद्धि सिज्झहि तुह नामिण ।
तुह नामिण अपवित्तओ वि जण होइ पवित्तउ
तं तिहुअणकल्लणकोस तुह पास ! निरुत्तउ ॥ ४ ॥

खुदपउत्तइ मंत-तंत-जंताइ विसुत्तइ
 चरथिरगरल-गहु-भाखगरिउवगग त्रिगंजइ ।
 दुत्थियसत्थ अणत्थतत्थ नित्थारइ दय कारे
 दुरियइ हरउ स पासदेउ दुरियकरिकेसरि ॥ ५ ॥
 तुह आणा थंमेइ भीमदप्पुद्धुर सुरवर
 रक्खस-जक्ख-फण्णिदविंद चोरा-ऽनल-जलहर ।
 जल-थरचारि रउदखुद पसु-जोइणि-जोइय
 इय तिहुअणअविलंघिआण जय पास ! सुसामिय ! ॥ ६ ॥
 पत्थियअत्थ अणत्थतत्थ भत्तिभरनिभर
 रोमंचंचिय चात्कय किन्नर-नर-सुरवर ।
 जसु सेवहि कमकमलजुयल पक्खाल्लियक्खलिमल्ल
 सो भुवणत्तयसामि पास मह मदउ रिउबल ॥ ७ ॥
 बहुविहुवन्नु अवन्नु सुन्नु वन्निउ छप्पन्निहिं ।
 सुक्ख-धम्म-कामत्थकाम नर नियनियसत्थिहिं ।
 जं ज्ञायहि बहुदरिसणत्थ बहुनामपसिद्धउ
 सो जोइयमणकमलभसल सुहु पास पवद्धउ ॥ ८ ॥

x

x

x

मह मणु तरल पमाणु नेय वाया वि विसंदुल्ल
 न य तणुरवि अविणयसहावु आलसविहलंवल्ल ।
 तुह माहप्पु पमाणु देव ! काळणपवित्तउ
 इय मह मा अवहीरि पास ! पालिहि विलवंतउ ॥ १८ ॥
 किं किं कप्पिउ न य कल्लणु किं किं व न जंपिउ
 किं व न चिद्धिउ किहु देव ! दीणयमवलंविउ ।

कासु न किय निष्फलु लल्लि अम्हेहि दुहत्तिहि .
 तह वि न पत्तउ ताणु किं पि पइ पहु ! परिचत्तिहि ॥ १९ ॥
 तुहु सामिउ तुहु माय बप्पु तुहु मित्त पियंकर
 तुहुँ गइ तुहु मइ तुहु जि ताणु तुहु गुरु खेमंकर ।
 हउँ दुहभरभारिउ वराउ राउ निब्भगह
 लीणउ तुह कमकमलसरणु जिण पालहि चंगह ॥ २० ॥
 पइ कि वि कय नीरोय लोय कि वि पावियसुहसय
 कि वि मइमंत मंहंत के वि कि वि साहियसिवपय ।
 कि वि गंजियरिउवग्ग के वि जसधवल्लियभूयल
 मइ अवहीरहि केण पास ! सरणागयवच्छल ! ॥ २१ ॥
 हउँ बहुविहदुहतत्तगत्तु तुह दुहनासणपर
 हउँ सुयणह करुणिक्कठाणु तुह निरु कल्लायरु ।
 हउँ जिण ! पास ! असामिसालु तुहु तिहुअणसामिय
 जं अवहीरहि मइ झंखंत इय पास ! न सोहिय ॥ २२ ॥
 जुग्गाऽजुगविभाग नाह न हु जोयहि तुह सम
 भुवणुवयारसहावभाव करुणारससत्तम ।
 सम-विसमइं किं वणु नियइ भुविदाह समंतउ ,
 इय दुहिवंधव ! पासनाह ! मइ पाल थुणंतउ ॥ २४ ॥
 न य दीणह दीणयु मुयवि अन्नु वि कि वि जुगय
 जं जोइवि उवयार करहि उवयारसमुज्जय ।
 दीणह दीणु निहीणु जेण तइ नाहिण चत्तउ
 तो जुग्गउ अहमेव पास ! पालहि मइ चंगउ ॥ २५ ॥
 अह अन्नु वि जुगयविसेसु कि वि मन्नहि दीणह
 जं पासिवि उवयार करइ तुह नाह समग्गह ।

સુ ચિય કિલ કલ્યાણુ જેણ જિણ ! તુમ્હ પસીયહ
 કિં અન્નિણ તં ચેવ દેવ ! મા મહ અવહીરહ ॥ ૨૬ ॥
 તુહ પત્યણ ન હુ હોહ વિહલુ જિણ ! જાણડ કિં પુણ
 હઉં દુક્કિય નિર સત્તચત્ત દુક્કહુ ઉસ્સુયમણ ।
 તં મન્નડ નિમિસેણ એડ એડ વિ જહ લબ્ભહ
 સચ્ચં જં મુક્કિયવસેણ કિં ઉંવર પચ્છહ ॥ ૨૭ ॥
 તિહુઅણસામિય ! પાસનાહ ! મહ અપ્પુ પયાસિડ
 કિજ્જાડ જં નિયરૂવસારિસુ ન મુણડ વહુ જંપિડ ।
 અન્ન ન જિણ ! જગ તુહ સમો વિ દક્કિજ્જદયાસડ
 જહ અવગન્નસિ તુહ જિ અહહ કહ હોસુ હયાસડ ॥ ૨૮ ॥
 એહ મહારિય જત્ત દેવ ! ઇહુ ન્હવળમહૂસડ
 જં અણલિય ગુણમહળ તુમ્હ મુણિજણઅણિસિદ્ધડ ।
 એમ પસીહસુ પાસનાહ ! યંમળયપુરદ્વિય !
 હ્ય મુણિવર સિરિઅમ્યદેસુ વિન્નવહ અણિંદિય ! ॥ ૩૦ ॥

(૨)

વાદિદેવમૂરિ-વારમો સૈકો

ગુરુશ્રીમુનિચન્દ્રસ્તવન

નાણુ ચરણુ સંમત્તુ જસુ રયણત્તડ સુપહાણુ ।
 જયઓ સુ મુણિસુરિ ઇત્થુ જગિ મોહિઅવમ્મહલાણુ ॥ ૧ ॥
 ઉવસમરયણસમુદ્દસમુ વિહલિયજલસાહાર (—લ્યાસાર)
 વંદઓ મુણિસુરિ ભવિયજળ જિમ ટું (છિ) દડ સંસાર ॥ ૨ ॥

अमियमहुरदेसणरसिण भवियण—रंखडुलाइं
 जिव सिंचइ मुणिचंदसुरि तिअं तु वि कुविकाइं (?) ॥ ३ ॥
 वक्खाणंतओ जिणवयणु सिरिमुणिचंद मुणिद ।
 चउदिसि मुणिपरिवारियओ नावइ पुन्निमचंदु ॥ ४ ॥
 जिणि छट्ठंमिमाइतवि सोसीउ इंदु नियदेहु ।
 वरकरुणाजल—णीरुनिहि सो गुरु मुणिसुरि लेहु ॥ ५ ॥
 जो विहिपक्खसमुद्धरणु पंचमहव्वयधारु ।
 सो नंदउ मुणिचंदसुरि जिणि बूहउ तवभारु ॥ ६ ॥
 मेरुहु जिव थिर मज्झ गुरु सायरु जिम्ब गंभीरु ।
 सिरिमुणिसुरि तवनाणनिहि जच्चसुवन्नसरीरु ॥ ७ ॥
 जं संसारमहाडविहिं निवडिय—जण—सत्थाहु ।
 सो गुरु मुणिसुरि सुमारियइं सरणविहीणहं नाहु ॥ ८ ॥
 जिव तारयहं पयनु ससि सेलहं मेरु पहाणु ।
 तिंव सूरिहिं मुणिचंद सुणि (सूरि ?) गल्यउ निजियमाणु ॥ ९ ॥
 मोहमहाचलि कुलिससमु सुयजलपूरियपारु ।
 सुविहिय मुणिसुरिसेहरउ मुणिसुरि बालकुमारु ॥ १० ॥
 ता मज्झहिं परतित्थिय मा (जा) न वि कोइ कहेइ ।
 जिणसासणि उज्जोयकरु मुणिसुरि एत्थु वसेइ ॥ ११ ॥
 ते धन्ना परि गावडां जहिं विहरइ मुणिसूरि ।
 हरइ मोहु फेडइ दुरिउ संसओ प्पहृइ दूरि ॥ १२ ॥
 कुंददल्लज्जलजसपसर धवलिय सयल तिलोय ।
 कम्मपयडिपयडणपवणु मुणिसुरि नमहु असोओ ॥ १३ ॥
 जिण कुग्गह फेडिय नरहं पयडिवि निम्मलनाणु ।
 सो मुणिसुरि महु—माइगुरु अइमणहरसंठाणु ॥ १४ ॥

मुणिसूरिहि जे तणा गुणा तहिं को संख मुणेइ ? ।
 किं रयणायर कु वि मुणिवि रयणह संख कहेइ ? ॥ १५ ॥
 दुद्धरदप्पगइंदहरि कोइलकोमलवाणि ।
 सो मुणिचंदु नमेहु परसंजमरयणह खाणि ॥ १६ ॥
 हरिभइसूरिकयगंथ जिणि वक्खाणिय नियवुद्धि ।
 सो मुणिचंदु नमेह पर जिव पावहु वरसुद्धि ॥ १७ ॥
 जिम बोल्इ तिम्व जो करइ सीलु अखंडु धरेइ ।
 मुणिसुरि पंडियत्तोसयर पन्हुत्तरइ दलेइ ॥ १८ ॥
 जिव भहुयर आवइ कमलि गंधाइढीय सत्त ।
 तिम्व मुणिसूरिहि सीसगण सुयमइरंदासत्त ॥ १९ ॥
 जहिं विहरइ मुणिचंदसुरि तहिं नासइ मिच्छत्त ।
 चरइ नउल्ल जहिं ठावडइ सप्पु किं हिंडइ तेथु ? ॥ २० ॥
 जिम्व मेहागम तोसियहि मोरहतणा निकाय ।
 तिम्व मुणिसूरिहिं आगमणि भवियाणं समुदाय ॥ २१ ॥
 सरयागमि जिव हंसुला हरिसिज्जंति न-भंति (नभंमि) ।
 तिम्व मुणिसुरि पडिषंडिया जण तुह आगम निब्भंति ॥ २२ ॥
 तह मणुयहं गउ विहल जमु जेहि न मुणिसुरि दिहु ।
 किं व जच्चंधिहि लोयणिहि जेहिं न ससिहरु दिहु ॥ २३ ॥
 जाहे पसन्ना तुह नयण तह मणुयह सयकाल ।
 हियइच्छिय सुहं संपडहिं अनु छिंदहिं दुहजाल ॥ २४ ॥
 दूसमरयणिहिं सूर जिम्व तुह उडिउ मुणिनाह ।
 सिरिमुणिचंद मुणिंद परमहु फेडइ कुग्गाह ॥ २५ ॥
 (मारी हायप्रत)

(३)

हेमचंद्रनां अवतरणो—चारमो संको

(आठमो अव्याय पाद चोथो—अपभ्रंश प्रकरण)

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खगा ।

एत्थु मुणिसिम जाणीअइ जो न वि बालइ वगा ॥ १ ॥

सायर उणरि तणु धरइ तलि घट्टइ रयणाइ ।

सामि सुभिच्चु वि परिहरइ सम्माणेइ खलाइ ॥ २ ॥

गुणहिं न संपइ, कित्ति पर, फल लिहिआ मुंजंति ।

केसरि न लहइ वोडिअ—(कोडिअ)—वि गय लक्खेहिं घेष्पंति ॥ ३ ॥

वच्छहे गृण्हइ फलइ जणु कहु पल्लव वजेइ ।

तो वि महदुसु सुअणु जिवं ते उच्छंगि धरेइ ॥ ४ ॥

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।

तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥ ५ ॥

अगिणं उण्हउ होइ जगु वाणं सीअल तेवँ ।

जो पुणु अगिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ ॥ ६ ॥

विप्पिअ—आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ॥

अगिण दढा जइ वि घर तो तें अगिं कज्जु ॥ ७ ॥

संगरसएहिं जु वण्णिअइ देवखु अम्हारा कंतु ।

अइमत्तहं चत्तकुत्तहं गय कुंभइ दारंतु ॥ ८ ॥

वायसु उट्ठावंतिअणं पिउ दिट्ठउ सहस—त्ति ।

अट्ठा बलया महिहि गय अट्ठा पुट्ट तड ति ॥ ९ ॥

भगउं देखिखवि निअय बलु बलु पसरिअउं परस्सु ।

उग्मिल्लइ ससिरेह जिवं करि करवालु पियस्सु ॥ १० ॥

जहिं कपिजइ सरिण सरु छिजइ खगिण खगु ।
 तहिं तेहइ भडवडनिवहि कन्तु पयासइ मगु ॥ ११ ॥
 एक्कहिं अकिखहिं सावणु अन्नहिं भदवउ ।
 माहउ महिअलसथरि गंडथले सरउ ॥ १२ ॥
 अंगिहिं गिम्ह सुहच्छीतिलवणि मग्गसिरु
 तहे मुद्धहे मुहपंकइ आवासिउ सिसिरु ॥ १३ ॥
 द्विअडा ! फुट्टि तड त्ति करि कालक्खेवें काइं ।
 देक्खउं हयविहि कहिं ठवइ पइं विणु दुक्खसयाइं ॥ १४ ॥
 जीविउ कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इहु ।
 दोण्णि वि अवसर-निवडिआइं तिण-सम गणइ विसिहु ॥ १५ ॥
 एह कुमारी एहो नरु एहु मणोरह-ठाणु ।
 एहउं वड ! चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥ १६ ॥
 जइ पुच्छह घर वड्डाईं तो वड्डा घर ओइ ।
 विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु कंतु कुडीरइ जोइ ॥ १७ ॥
 आयइं लोयहो लोअणइं जाईं सरइं न भंति ।
 अप्पिए दिट्ठ मउलिअहिं पिए दिट्ठ विहसंति ॥ १८ ॥
 ओयहो दड्ढकलेवरहो जं वाहिउं तं सारु ।
 जइ उट्ठभइ तो कुहइ अह डउइ तो छारु ॥ १९ ॥
 साहु वि लोउ तडप्पडइ वडुत्तणहोतणेण ।
 वडुप्पणु परिपाविअइ हयिं मोक्कलडेण ॥ २० ॥
 जइ न सु आयइ दूइ ! घरु काइं अहोमुहु तुज्जु ।
 वयणु जु खंडइ तउ सहि ! एसो पिउ होइ न मज्जु ॥ २१ ॥

सुपुरिस कंगुहे अणुहरहिं भण कज्जे कवणेण ।
 जिवैं जिवैं बहुत्तणु लहहिं तिथैं तिथैं नवहिं-सिरेण ॥ २२ ॥
 जइ स सणेही तो मुइअ अह जीवइ निनेह ।
 विहिं वि पयोरेहिं गइअ वण किं गज्जहि खल मेह ॥ २३ ॥
 महु द्विअउं तइं, ताए तुहुं स वि अनें वि नडिजइ ।
 पिअ ! काइं करउं हउं, काइं तुहुं, मच्छें मच्छु गिलिजइ ॥ २४ ॥
 तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउं दिहउं बहुअजणेण ।
 तं तेवढउं समर-भरु निजिउ एकखणेण ॥ २५ ॥
 अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्भ भणंति ।
 मुद्धि ! निहालहि गयणतलु कइ जण जोण्ह करंति ॥ २६ ॥
 वणीहा ! पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ! ।
 तुह जलि महु पुणु बहुइइ विहुं वि न पूरिअ आस ॥ २७ ॥
 वणीहा ! काइं बोहिइएण निगिण ! बारइवार ।
 सायारे भरिअइ विमलजलि लहहि न एक इ बार ॥ २८ ॥
 वलि अब्भथणि महुमहणु लहुइइआ सो इ ।
 जइ इच्छइ बहुत्तणउं, देहु, म मगहु को इ ॥ २९ ॥
 भमरा एत्थु वि लिंउड के वि दियहडा किलंनु ।
 घणपत्तल छायावहुल पुलइ जाम कयंनु ॥ ३० ॥
 दिअहा जंति शलप्पइहिं पढहिं मणोरह पच्छि ।
 जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥ ३१ ॥
 संता मोग जु परिहरइ तसु कंतहो वलि कीसु ।
 तसु दइवेण वि मुंडियउं जसु खलिइइउं सीसु ॥ ३२ ॥

चूडुलउ चुणीहोइसइ मुद्धि ! कवोलि निहित्तउ ।

सासानलजालशलक्किअउ वाहसलिलसंसित्तउ ॥ ३३ ॥

हिअइ खुडुकइ गोरडी गयणि घुडुकइ मेहु ।

वासारत्ति पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥ ३४ ॥

पुत्ते जाएं कवणु गुणु अवगुणु कवणु सुणु ।

जा वणीकी भुंहडी चंपिजइ अवरेण ॥ ३५ ॥

तं तेत्तिउ जल सायरहो सो तेवडु बित्यार ।

तिसहे निवारणु पलु वि न वि पर धुडुअइ असार ॥ ३६ ॥

जं दिट्टउं सोमगाहणु असइहिं हसिउ नितंकु ।

पिअमाणुसविच्छोहर गिलि गिलि राहु ! मयंकु ॥ ३७ ॥

सवधु कोरपिणु कधिदु मइं तसु पर सभलउं जम्मु ।

जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हडुअ धम्मु ॥ ३८ ॥

जइ केवई पावीसुं पिऊ अकिआ कुइ करीसुं ।

पाणीउ नवइ सरावि जिबै सव्वंगे पइसीसु ॥ ३९ ॥

उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कश्चणकांतिपयासु ।

गोरीवयणविणिज्जिअउं नं सेवइ वणवासु ॥ ४० ॥

वासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइसल्यु पमाणु ।

मायहं चलण नवंताहं दिवि दिवि गङ्गाण्हाणु ॥ ४१ ॥

केम समप्पउ दुहु दिणु किध रयणी छुडु होइ ।

नववहुदंसणललसउ वइ मणोरह सोइ ॥ ४२ ॥

ओ गोरीमुहनिज्जिअउ वडलि लुक्कु मियंकु ।

अनु वि जो पारेहवियतणु सो किबै भवई नितंकु ॥ ४३ ॥

मइं भणिअउ बलिराय ! तुहुं, केहउ मगण एहु ।

जेहु तेहु नवि होइ वढ ! सइं नारायणु एहु ॥ ४४ ॥

तिलहं तिलत्तणु ताउं पर जाउं न नेह गलंति ।

नेहि पणइइ ते जि तिल तिल फिट्ठवि खल होंति ॥ ४५ ॥

जेवहु अंतरु रावण—रामहं

तेवहु अंतरु पट्टण—गामहं ॥ ४६ ॥

वंभ ! ते विरला के वि नर जे सव्वंग छइल्ल ।

जे वंका ते वंचयर जे उज्जुअ ते वइल्ल ॥ ४७ ॥

महु कंतहो गुट्टट्ठिअहो कउ झुपडा बलंति ।

अह रिउरहिं उल्लवइ अह अप्पणें न भंति ॥ ४८ ॥

पियसंगमि कउ निदडी पिअहो परोक्खहो केम्ब ।

मइं विन्नि वि विन्नासिआ निद न एम्ब न तेम्ब ॥ ४९ ॥

कंतु जु सीहहो उवमिअइ तं महु खंडिउ माणु ।

सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पयरक्ख—समाणु ॥ ५० ॥

चंचल जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ ! रूसिज्जइ काइं ।

होसइ दिअहा रूसणा दिव्वइं वरिससयाइं ॥ ५१ ॥

माणि पणइइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।

मा दुज्जणकरपल्लवेहिं दंसिज्जंतु भमिज्ज ॥ ५२ ॥

किर खाइ न पिअइ न वि इवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ ।

इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पट्टच्चइ दूअडउ ॥ ५३ ॥

एत्तहे मेह पिअंति जल्ल एत्तहे वडवानल आवइइ ।

पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्क वि कणिअ नाहिं ओहइइ ॥ ५४ ॥

जिवाँ सुपुरिस तिवाँ घंवलइं जिवाँ नइ तिवाँ वलणाइं ।
 जिवाँ डोंगर तिवाँ कोझइं हिआ ! विसूरहि काइं ॥ ५५ ॥
 दिवेहिं विढत्तउं खाहि वढ ! संचि म एककु वि द्रम्मु ।
 को वि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समणइ जम्मु ॥ ५६ ॥
 विहवे कत्सु थिरत्तणउं जोव्वाणि कत्सु मरट्टु ।
 सो लेखडउ पट्टाविअइ जो लगाइ निच्चइ ॥ ५७ ॥
 कहिं ससहर कहिं मयरहर कहिं वरिहिणु कहिं मेहु ।
 दूरठिआहं वि सज्जणहं होइ असड्डुल नेहु ॥ ५८ ॥
 सरिहिं न सरोहिं न सरवरोहिं न वि उज्जाण-वणेहिं ।
 देस खण्णा होति वढ ! निवसंतेहिं सुअणेहिं ॥ ५९ ॥
 एक कुडुल्ली पंचहिं रुद्धी तहं पञ्चहं वि जुअंजुअ बुद्धी ।
 बहिणुए ! तं घर कहिं किं नंदउ जेत्थु कुहुंवउं अप्पण-
 छंदउं ॥ ६० ॥

गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्चितइं हरिणाइं ।
 जसु केरएं हुंकारडएं मुहुहुं पडंति तृणाइं ॥ ६१ ॥
 जइ रचसि जाइट्ठिअए हिअडा ! मुद्धसहाव ! ।
 लोहें पुट्टणएण जिवाँ घणा सहेसइ ताव ॥ ६२ ॥
 सिरि जरखंडी लोअडी गलि मणिअडा न वीस ।
 तो वि गोहडा क्ताविआ मुद्धए उट्ठवईस ॥ ६३ ॥
 अम्मडि ! पच्छयावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
 घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥ ६४ ॥
 ढोह्हा ! एह परिहासडी अइभन कवणहिं देसि ।
 हउं सिज्जउं तउकेहिं पिअ ! तुहुं पुणु अन्नहिरिसि ॥ ६५ ॥

जिन्मिदिउ नायगु बसि करहु जसु अधिनइ अनइ ।
 मूलि विणइइ तुंविणिहे अवसें सुकइं पण्णइं ॥ ६६ ॥
 एकसि सील-कलंकिअहं देज्जहिं पच्छित्ताइं
 जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तै काइं ॥ ६७ ॥
 पहिआ ! दिट्ठी गोरडी दिट्ठी मग्गु नीअंत ।
 अंसूसासेहिं कंचुआ तितुब्बाण करंत ॥ ६८ ॥
 पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइइ ।
 तहो विरहहो नासंतअहो धूलडिआ वि न दिइ ॥ ६९ ॥
 सदेसें काइं तुहारेण जं संगहो न मिलिज्जइ ।
 सुइणंतरि पिएं पाणिण पिए ! पिआस किं छिज्जइ ॥ ७० ॥
 एत्तहे तेत्तहे बारि धरि लच्छि विसंठुल धाइ ।
 पिअपव्मइ व गोरडी निश्चल कहिं वि न ठाइ ॥ ७१ ॥
 देसुच्चाडणु सिहिकडणु घणकुट्टणु जं लोइ ।
 मंजिइए अइरत्तिए सब्बु सहेज्जउं होइ ॥ ७२ ॥
 सोएवा पर बारिआ पुप्फवईहिं समाणु ।
 जग्गेवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥ ७३ ॥
 हिअडा ! जइ वेरिअ घणा तो किं अम्मि चडाहुं ।
 अम्हाहिं वे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥ ७४ ॥
 बाह बिछोडवि जाहि तुहुं हउं तेवई को दोसु ।
 हिअयडिउ जइ नीसरहि जाणउं मुंज ! सरोसु ॥ ७५ ॥
 जेपि असेसु कसायवल्ल देपिणु अभउ जयस्सु ।
 लेवि महज्जय सिवु लहहिं झाएविणु तत्तस्सु ॥ ७६ ॥
 गंप्पिणु वाणारसिहिं नर अह उज्जेणिहिं गंप्पि ।
 मुआ परावहिं परमपउ दिव्वंतरइं म जंपि ॥ ७७ ॥

गंग गमेपिणु जो मुअइ जो सिवतित्य गमेपि ।
 कीलदि तिदसावास गउ सो जमलोउ जिणेपि ॥ ७८ ॥
 कल्यावलनिवडणभरण धण उंद्धन्नुअ जाइ ।
 वल्लुहविरहमहादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥ ७९ ॥
 पेक्खेविणु मुहु जिणवरहो दीहर-नयण सलोणु ।
 नावइ गुरुमच्छरभरिउ जलणि पविसइ लोणु ॥ ८० ॥
 चंपयकुसुमहो मज्झि सहि ! भसलु पइइउ ।
 सोहइ इन्दनीलु जणि कणइ वइइउ ॥ ८१ ॥
 पाइ विलगी अंत्रडी सिरु ल्हसिउं खंधस्सु ।
 तो वि कटारइ हत्यडउ बलि किज्जउं कंतस्सु ॥ ८२ ॥
 सिरि चडिआ खंति फलइं पुणु डालइं मोवंति ।
 तो वि महहुम सउणाहं अवराहिउ न करंति ॥ ८३ ॥

हैम-छन्दोनुशासन—(पृ० ३५ थी ४६)

सायरु रयणायरु बोलुहिं जं बुहसत्थ, तं सच्चु जि जाय निसायर-
 कुच्छुह जाय ।

जह एक्कु हूओ सिरिकंठसिरे अवयंसु, अवह सिरिनाहउरि भूसणु
 उल्लसिअंसु ॥ ४ ॥ (छंद-अवतंसक)

रेहदि अरुणकंति धरणीअलि इंदगोवया, पाउससिरि नाइ पय
 जावयविंदु लगाया ।

एह वि विज्जुलेह झलकंति अ वहलकंतिआ, लक्खिज्जइ जायल्लव-
 निम्मविअ व्व कंठिआ ॥ ७ ॥ (छंद-इन्द्रगोप)

लायज्जविष्ममं तंगंनिहिं निद्वृग्महं जिआवंतिहिं ।

प्रेमि प्रियाहिं जे गुणोदज्ज ता मत्तलोइ सन्नु पविज्जइ ॥ १३ ॥

(छंद—विभ्रम)

निष्क्रिउ करिवि चंद्र दोष्णि खंड तहि निम्मिष मयनयणाइ गंड ।

वरकुत्तुन घडेविणुं गंधचंगु कोमलु तह विरइओ पट्ट अंगु ॥ १४ ॥

(छंद—कुत्तुम)

मुणिवि वनंनि पुरपोदपुगंधिहं रासु ।

सुमारिवि लडह हूओ तवरुणि पहिउ निरासु ॥ १५ ॥

(छंद—रास)

ते जि पंडिअ, ते जि गुणवंत, ते तिहुअणसिर उवरि,

ताहं चिअ जम्मु जाणहु, जे मत्तविलासिणिहिं नधि खोइअ

सुद्धक्षाणओ ॥ २६ ॥ (छंद—मत्तविलासिनी)

गाम्बि पट्टणि हट्टि चउइट्टि राउलि देउलि पुरि जं दीसइ ।

लडहअंगिअ विरहिंदजालण तं सा एक वि कय बहुख्खकलिआ

॥ ३० ॥ (छंद—बहुख्खपा)

मायाविअहं विरुद्धायवसयंचिअलोअहं परतिलियअहं असारसत्यसं-

पाइअमोहहं ।

को पत्तिज्जइ सम्मदिट्टि जहवस्थुअवयणहं जिणहं मग्गि निश्चलनिहि-

त्तमणु करुणामवणहं ॥ २ ॥ (छंद—वस्तुवदनक)

अज्ज वि नयण न गेणइ तरलिअ अज्ज वि वयणु न मेहइ

भोलिम ।

अज्ज वि थणहर मरु न पडिच्छइ तु वि मुद्धाहं दंसणि जगु

मुज्झइ ॥ ६ ॥ (छंद—वदनक)

कदमभगा॥ भग्गुलया बहुपिहुला दुत्तरजल्लया ।

तिम्ब भर बहुसु गुणधवलया ! जिम्ब केम्ब न हन्ति पिसुणया ॥

॥ १५ ॥ (छंद—गुणधवल)

(राजा) कित्ति तहारी वण्णविणु कइ अन्नु न वण्णहिं ।

मालइ माणिवि किं भमर धत्तुरइ लगहिं ॥ १६ ॥

(छंद—भ्रमरधवल)

(राजा) पहु ! तुह वेरे अरणिण गय, निच्चु वि निवसहिं जिम्ब ससय ।

वणकंठयदुसंचरणि, तहिं शंबडइ करीरवणि ॥ १९ ॥

(छंद—शंबटक)

पइं निणुं तहिं सुहय ! विलासु कवणु ।

विणुं चंदइं मुहु जामिणिहिं कवणु ॥ ७ ॥ (छंद—सुभगविलास)

सहि ! बहुलओ चंदुल्लओ पडिहाइ ।

रयणिवहूए कीलणगंडुओ नाइ ॥ १७ ॥ (छंद—क्रीडनक)

मन्नावि प्रिओ जइ वि कयदुन्नओ ।

जं महमहइ दुसहउ वउलामोअउ ॥ १८ ॥ (छंद—वकुलामोद)

देक्खिवि वेल्हडी मलयमारुअधूआ ।

सुमारिवि गोरडी पंथिअसत्य मुआ ॥ २३ ॥ (छंद—मलयमास्त)

प्रियमहु संगमि ओअ मंगलिअइं करइं ।

किसुअरुविण वणसिरि घट्टइं धरइ ॥ २५ ॥ (छंद—मांगलिका)

तारावलि भणि मा, भणि मुत्ताहलमाली ।

रइकलहिण जुडी ससि—रयणिहुं सुविसालि ॥ ३२ ॥

(छंद—मुत्ताफलमाल)

कुड धनु जुआणउ विअसिअदीहरनयणिए ।

माणिजइ तरणिए विअमविलसियवयणिए ॥ ३९ ॥

(छंद—विभ्रमविलसितवदन)

एत्यु करिमि भणि काइं प्रिउ ! न गणइ लमी पाइ ।

छडेविणु हउं मुकी अवदोहय जिम्व किर गावि ॥ ४६ ॥

(छंद—अपदोहक)

कित्तिओ वण्णउं मयणु किअउ जिण सो वि नारायणु ।

तहु गोवालीअणहु वणपिम्मविलासपरायणु ॥ ४६ ॥

(छंद—प्रेमविलास)

जलइ जइ वि कुसुमलयाहरु तवइ चंदु जह गिम्हि दिवायर ।

तु वि ईसाभरपरितरळिअ पिअसहि ! वयणु न मळइ बालिअ

॥ ५७ ॥ (छंद—कुसुमलतागृह)

परनरमुहेच्छणविरयए पयनहमणिपडिविंविअ जि परे ।

दहमुहमुहपति पलोइआ सीअए भय-विन्ध्यहासकरि ॥ ५६ ॥

(छंद—मुखपङ्क्ति)

(राजा) कखाळपहारिण उच्छल्लि करिसिरमुत्ताहल्लयणमाला ।

रेहइ समंगणि जयसिरिए उक्खिविअ नाइ सयंकरमाला ॥ ५८ ॥

(छंद—रत्नमाला)

निअवि वयणु ताहिं विअमपवो । नं विहिण खित्तु द्रहि पंकजो

॥ ६० ॥ (छंद—पंकज)

गजइ वणमाला वण घडहड । नं मयणनिवणो कुंजरघड ॥ ६१ ॥

(छंद—कुंजर)

खलिअक्खरउं वयणु मुहु पंडर तुह अक्खइ सहि । मणु मयणाउर

॥ ६२ ॥ (छंद—भदनातुर)

ओ रणझणंत भमइ भमरावलि । मयणधणुह गुणवलि णं सामलि

॥ ६३ ॥ (छंद—भमरावलि)

गोरडिअहिं उवमिअइ न पर अचम्भुअ ।

जइ किर हवइ फुलिअफलिअ कुंकुमलय ॥ ६६ ॥

(छंद—कुंकुमलता)

(राजा) लंघइ सायर गिरि आरुहइ तुह अहंग ।

सस्सिसेहरहसिउज्जल नउक्खी कित्तिगंग ॥६७॥ (छंद—शशिशेखर)

जं सहि । कोइल कलु पुक्कारइ फुलु तिलओ ।

तं पत्तु वसंतु मासु कामहु लीलालओ ॥६८॥ (छंद—लीलालय)

(राजा) रेहइ तुह करि चंदहासओ । नं रिउसिरीए केसपासओ ॥ ६९ ॥

(छंद—चंद्रहास)

जसु ओहचक्किण वि न दलिओ झाणु । तहिं वीरि किं करउ

स कुसुमवाणु ॥ ७१ ॥ (छंद—कुसुमवाण)

मालइकुसुमु न लेइ चंदणु चयइ ।

तुह दंसणउम्माही मगु जि निअइ ॥७२॥ (छंद—मालतीकुसुम)

मलयानिलु मलयजरसु ससहर कुसुमथरणु ।

विरहानलजलिअहि तसु सवु वि तणुसंतवणु ॥ ७३ ॥

(छंद—कुसुमास्तरण)

निसुणिअ माईदइ महुअरिसंलावु ।

ओ पवसिअतरणि ! तिं पथुअओ पलावु ॥ ७८ ॥

(छंद—मधुकरिसंलाप)

(राजा) सिंदुरिअ गुखुंभत्यल गयवड तुहु वलि अगलि ।

नराहिय ! उत्यरिअ किर संधावलि ॥ ८३ ॥ (छंद—संव्यावलि)

विज्जुलय मेहमज्जि अंधारइ गोरी ।

कवण स हत्यमहि कुसुमाउह ! तोरी ॥ ८६ ॥ (छंद—विद्युलता)

संतइहं मयगलहं चिक्कारिहिं कलिअ ।

रण्याई वि वज्जरहिं पंचाणण ललिअ ॥ ८७ ॥

(छंद—पंचाननललित)

कर असोअदल मुहु कमलु हसिउ नवमहिअ ।

अभिणव वसंतसिरि एह मोहणठइहिअ ॥ ८९ ॥

(छंद—अभिनववसंतश्री)

हिंडइ सा धण जाम्ब गहिलि विरहिण आखिती ।

देक्खिवि वल्लहु ता आणंदी जणु अमइण सिंती ॥ ९१ ॥

(छंद—क्षितिका)

पत्तउ एहु वसंतउ कुसुमाउलमहुअरु ।

माणिणि माणु मलंतउ कुसुमाउहसहयरु ॥ ९४ ॥

(छंद—कुसुमाकुलमधुकर)

अलि मालइपरिमललुद्ध न अन्निहिं रइ कइ ।

सा भमरविलासनिअहु न अन्नहिं मणु धरइ ॥ ९५ ॥

(छंद—भ्रमरविलास)

तुह विरहिं सा अइदुव्वली घण आवंडुर देह ।

अहिमयरकिरणिहिं विक्खिविअ चंदलेह जिम्ब एह ॥ १०२ ॥

(छंद—चंदलेखिका)

(राजा) तुह चंडिण भुअदंडिण निवइ धरमाणिण महिवलओ ।

जलहिसुआलिंणपहवसुहु देउ जणहणु कलउ ॥ १०३ ॥

(छंद—सुतालिंगन)

जइ गंगाजलि धवलि कालइ जउणाजलि जइ खित्तओ ।

रायहंसि नहु वुहु न तुहु सुज्झत्तणु तु वि तेत्तउ ॥ १०७ ॥

(छंद—राजहंस)

सहइपहवकवलप्पणु रेवानइजलि मज्जणु ।

तं कुंजरविलसित सुमरइ गयविरहिओ करेणुगणु ॥ १०६ ॥

(छंद—कुंजरविलसित)

पलिअ केस चल दसणावलि जर जज्जरइ सरीरवल ।

सब्बि वि गलिहिं अणंगललिअ किज्जउ धम्मु महंतफल ॥ १०९ ॥

(छंद—अनंगललिता)

गोरी गोठि दरफुरिओठि ।

कलहंसीगइ कलहे लगइ ॥ ११५ ॥ (छंद—चंपककुसुम)

जे निअहिं न परदोस गुणिहिं जि पयडिअ तोस ।

ते जणि महाणुभावा विरला सरलसहावा ॥ १२४ ॥

(छंद—महानुभावा)

कइअहिं होएसइ तं दिवसु आणंदसुहारसपावणउ ।

होही प्रियसुहससिचंदिमइं जहिं नयणचउरह पारणओ ॥ १२७ ॥

(छंद—पारणक)

परगुणगहणु सदोसपयासणु महुमहुक्खरहि अमिअभासणु ।

उवयारिण पडिकिओ वेरिअणहं इअ पद्धडी मणोहर सुअणहं

॥ १२८ ॥ (छंद—पद्धडी)

(राजा) हणित्व दुर्जीहृष्यसरणु पिअपुरिसोत्तमु विणयार्णदणु ।

उअ गरुडपयम्भि निवद्धरइ नरवइ हरइ न कासु मणु ? ॥ ७ ॥

(छंद—गरुडपद)

तुह दंसणतुरंतिण सुंदर ! मुद्धिण सुणि जं कितु पच्चट्टिउ ।

हारु निअंवि निवेसिउ रसणादामु वि थणसिहरोवारि घट्टिउ ॥ २४ ॥

(छंद—रसनादाम)

पिउ आइउ निवडिउ पइहिं सपणयवयणिहिं अणुणिवि माणु मुआविअ ।

इअ सिविणयभारि आळिगिमि जाम्बहिं ताम्बहिं सहि ! हय

कुक्कडि रडिअ ॥ २७ ॥ (छंद—स्वप्नक)

(राजा) तुह रणि नह रसायलि गय अरि कारणि इण किर भुअंगविक्कंतय ! ।

ताहं विलासभवणि पुरि लीलावणि परिअंचहिं निवसहिं चिरु

गयभय ॥ २८ ॥ (छंद—भुजंगविक्रान्त)

किं झाइउ तिण अविचलचित्तिण किं निम्मलु तवु किउ समरिउ-

मित्तिण ।

जं तुह मुहविअमहरु कंदोइविसइ तरुणि ! चुंविज्जइ भमरिण

॥ ३६ ॥ (छंद—कंदोइ)

गयघट तुरयवइ रहवूह महाभडनिवह रयणभंडार समिद्धु वि ।

उवगंधवन्नयरसमु पुहइवइत्तणु तिणु जिअ चयहिं विवेअवंत कि

वि ॥ ४२ ॥ (छंद—उपगन्धर्व)

सइ विज्जुलअविउत्तउ तुहुं जलहर करि गुंदलु निह न जाणसि

विरहिअहं ।

इअ भणि चितवि किंपि अमंगलु दइअहुं अंसुपवाहु पल्लउ

पंथिअहं ॥ ४५ ॥ (छंद—गोंदल)

एह ललिअदेह बाल ।

नाइ जाइपुल्लुमाल ॥ ७२ ॥ (छंद—पुष्पमाला)

(बारमो सैको पूरो)

(१)

सोमप्रभसूरि—तेरमो सैको

जीव—मनः—करणसंलाप (कुमारपालप्रतिबोध पृ० ४२५—)

जे उण पइं फरिसिण—पमुह पंच पहाण निउत्त ।

मत्त निरंकुत्त हत्यि जिम्ब करिहिति कज्ज अजुत्त ॥ ९ ॥

तहं मज्झिम फेडिवि कु वि पहाणु

मइ अन्नह अप्पिउ तस्स ठाणु ।

एयाइं पळोयउ सामिसाल्ल

पयडंतइं निच्चु अणत्थ—जाल्ल ॥ १० ॥

फरिसिदिउ पभणइ हउं जि एक्क

हंवेवि सरीरु समणु थक्कु ।

इह अप्पु मणु व न हि अत्थि कोइ

अवरिंदिय अणु वर मज्झ जोइ ॥ ११ ॥

न हु गम्मु अगम्मु व किं पि गणइ

अव्वंभ कल्लस अहिलस जुगइ ।

सकलत्ति वि हुंतइ महइ वेस

पररमणि गमणि पयडइ किलेस ॥ १२ ॥

सिसिरम्भि निवाय घर—ऽग्निसयडि

घणधुसिणतेह वहुक्कथ सवडि ।

चंदणरस कुसुमजलावगाह

धारागिहि गिंभि महेइ नाह ! ॥ १३ ॥

पाउसि पयपंकपसंग तहु (तशु ?)

बंछइ अच्छिइ भवणयलु लहु ।

जइ कुणइ विविह विसयाणुवित्ति

तेह वि हु न एहु पावेइ तित्ति ॥ १४ ॥

एक वि फासिदिउ बुहयण निदिउ

करइ किंपि दुच्चरेउ तिहि ।

नाणाविहु जम्मिहि पीडिओ कम्मिहि

सहसि विडंक्कण सामि जिह ॥ १५ ॥

तह भक्खामक्खविवेयमूहु

रसविसयगिद्धिदोलाभिरूहु ।

अविभाविय पेयापेयवत्थु

रसणु वि कुणेइ वहुविहु अणत्थु ॥ १६ ॥

जं हरिण-ससय-संवर-वराह

वणि संचरंत अकयावराह ।

तण-सल्लिमित्त संतुष्ट चित्त

मम्मररवसणुव्भंतनेत्त ॥ १७ ॥

हिंसंति के वि मिगयापयट्ठं

पसरंतनिरंतरतुरयघट्ट ।

करकलियवुंतकोदंडवाण

संसयतुल्लरोवियनिययपाण ॥ १८ ॥

जं गहिरि सलिलि वियरंत मीण
 निक्कलण के वि निहणहिं निहीण ।
 जं लाक्य-तित्तिरि-दहिय-मोर
 मोरंति अदोस वि के वि घोर ॥ १९ ॥

तं रसणह विलसिउ, दुक्कयकलसिउ, तुम्हं कित्तिउ कित्तिइ ।
 जं वरिससण वि अइनिउणेण वि, कह वि न जंपिउ सक्किइ ॥ २० ॥

घाणिंदिउ जं किर सुरहि दन्नु ।
 वियलियविवेउ तं महइ सन्नु ।
 जं असुरहि तिहिं पुण कोइ रोसु
 ता एउ वि जाण अणप्पदोसु ॥ २१ ॥
 तह जइ वि दिट्ठि वन्निअ अबला
 तह वि हु दुरप्प अच्चंत चवला ।
 सुइ असुइ वि किंपि न परिहरेइ
 जं जुत्तु अजुत्तु वि तं निएइ ॥ २२ ॥

परदारपवत्तणि फरिसणस्स
 दूइत्तु एह पयडइ अवस्स ।
 लोलत्तकरणि रसणह सहाय
 इय न कुणइ कित्ति पड्ड अवाय ॥ २३ ॥
 जिव सवणु सुणइ विडवग्गवयण
 तिव मुणिउवएसु न रुद्ध नयणु ।
 तह गेय-वेस-कलिसवणहेउ
 उत्तम्मइ निच्चु वि निच्चिवेउ ॥ २४ ॥
 इय विसयपलक्कओ, इहु एक्केकु,
 इंदिउ जगडइ जग्गु सपल्ल ।

जेसु पंच वि एयइं, कयवहुंखेयइं,
खिलहिं पहु ! तसु कउ कुसल ॥ २५ ॥

स्वृलिभद्रकथा

तो विचिंतइ मंति भगडालु
निक्कोसु निट्टिउ सयलु
अन्नदिअहि विन्नयइ नरवर
एयस्स किं देह पहु ।

दिवासि दिवसि इत्तिउ धणुक्करु

सो जंपइ तइ वनिपयो तिणि एयह धणु देमि ।

मंति भणइ परकव्यचरण पढइ तेण सलहेमि ॥ ३१ ॥

नंदु जंपइ पढइ परकव्य

कह एस वररइ सुकइ

कहइ मंति मह धूय सत्त वि

एयाइं कव्याइं पहु ! पढइं वालाउ हुंत वि

तत्य तुम्ह नरनाह जइ मणि वइइ नदिहु ।

ताउ पढंति य कोउणि ता तुम्हे निसुणेहु ॥ ३२ ॥

×

×

×

जवणिपंतरि ताउ ठवियाउ

तो वररइ आगइउ

धुणइ नंदु तं ताउ निसुणहि

चक्कमि तम्मि य कमिण

कव्य सव्य सव्याउ पभणहिं

तो नरनाहिण वररुण कुविऊण वारु निसिद्धु ।
 वररु ताव निलक्खमण उलगाइ सुरसिधु ॥ ३४ ॥

खिविवि संझिहिं सल्लि दीणार
 गोसग्गि सुरसरि थुणइ
 हणइ जंत सुचारु पाइण
 उच्छलिवि ते वि वररुहिं
 चडहिं हत्थि तेण घाइण
 लोउ पइंपइ वररुइह गंग पसन्निय देइ ।
 मुणिवि नंदु वुत्तंतु इहु सयडालस्स कहेइ ॥ ३५ ॥

सो पयंपइ गंग जइ देइ
 दीणार पेच्छयंतह
 मह इमस्स तो देइ निच्छिउ
 संझाइ तो सिक्खवि
 वि पुरिसु तत्थ मंतिण विसज्जिउ
 सो वच्चिवि पच्छवु ठिओ जा अच्छइ पेच्छंतु ।
 दिइओ वररु तेण तओ तहिं दीणार ठवंतु ॥ ३६ ॥

ते वि अप्पिय तेण आणेवि
 मंतिस्स गोसग्गि गओ
 सपरिवारु तहिं नंदु नरवइ
 तो गंग वररुइ थुणइ
 जंतु हत्थि-पाएहिं जोवइ
 तत्थ न किंचि वि सो लहइ होइ विसण्णु मणेण ।
 ते नंदह दीणार तओ दंसिय सयडालेण ॥ ३७ ॥

कहिउ सयल वि संशुवुत्तनु
तो जाओ वरइ विमणु
पुण वि मंतिच्छिदाई मगाइ
ओलगाइ मंतिघर—दासी सा वि घरवत्त जंषइ
तहिं किजइ भोअणु—नियह सिरियय परिणयथु ।
तह पक्खर—सनाह—गुड—असिपमुहाउहसथु ॥ ३८ ॥

×

×

×

दवि ल्हुअ डिभरूवाण
सो पाडइ को वि नहु
मुणइ एउ जं मंति करिसइ
भारिविणु नंदु निवु
नंदरजि सिरियओ ठवेसइ
तिग—चच्चर—चउहइइहि एउ पदंतइं ताइं ।
नंदिण वाहिं निगयण अजहिं दिअहिं सुआई ॥ ४० ॥

पुरिखु पेसिवि निवइ सवियक्कु
जोआयइ मंतिघर
कहिउ तेण किजंत आउहु
ता मंतीहि पणमिअह
कुविओ नंदु जोअइ न सम्मुहु
वरि गउ मंति भणेइ तउ सिरिया ! जइ महु पुत्तु ।
तुहुं नंदह पडिहारु तउ करहि महारउं वुत्तु ॥ ४१ ॥
नंदु कुद्धउ तेण मह सीसु,
तुहु खंडि पणमंतयह

तासु पुरओ असिदंढघाइण,
 रक्खेसु ती सेसु कुल
 मज्झ दोसि हम्मंतु राइण,
 इय सुणि सिरियउ पिउवयणु करयलद्धकियकन्न ।
 कंप्प हा हा केम्ब हउं पिउवहु करउं अहन्नु ॥ ४२ ॥

मंति साहइ वच्छ ! मा झूर,
 इउ नीइसत्थिहिं कहिउ
 कुलहि कज्जि जं एकु मुच्चइ
 कुलरक्खिण कारणिण
 तेण मज्झ मरणं पि स्त्वंइ

हउं खाइसु निउ तालउडु नंद पणामु करंतु ।
 पिउवहपावि न लिप्पिहिसि मइं गयजीउ हणंतु ॥ ४३ ॥

तेण मन्निउ कह वि पिउवयणु
 तो मंतिण तालउडु,
 खहु नंदरायह नमंतिण
 सिरिएण तक्खणि खंडिउं
 तासु सीसु खग्गिण पुरंतिण,

हा हा करिवि भणेइ निउ सिरिय ! किउ किं अकज्जु ।
 सो जंपइ जो पडु-अहिउ तिण पिउणा वि न कज्जु ॥ ४४ ॥

ताव चितइ मंतिमयकिच्चि

राएण सिरिअउ भणिउ

देमि तुज्झ मंतित्तु तुइउ

सो जंपइ पयह उचिउ

श्रुतमहु महु अत्यि जेट्ट

सो नंदिण कोसाघरह भणिअउ हक्करेवि ।

गिन्हसु पिउपउ तिण भणिउ गिन्हउं पहु ! चित्तेवि ॥ ४५ ॥

× × × ×

एवं ति भणिय तो श्रुतमहु चित्तेइ तत्य परमत्य भहु ।

मणुयत्तह सारु तिवगसिद्धि तिहि विग्गहेउ अहिगारसिद्धि ॥ ४७ ॥

जं तत्य रायचित्ताणुकूल

आरंभ कुणंतह पावमूल ।

कउ मंतिहि जायइ विमलधम्म

जिणि लब्भइ सासउ सिद्धिसम्पु ॥ ४८ ॥

परपीड करेविणु जं पभूअ

गिन्हहिं निउगि रहिरु ज्व जट्ठअ ।

नरनाहिण घिप्पइ नं पि दब्बु

निष्पीलिवि सहुं पाणेहिं सव्वु ॥ ४९ ॥

परवसहं सव्वु भयभिभलाहं

अन्नन्नपओअणवाउलाहं ।

अहिगारिजणहं काममोअ

संभवाहिं वियंभिअ गुरु पमोय ॥ ५० ॥

कोसाघर वारस वच्छेरेहिं

विसइहिं न तित्तु लोउत्तरेहिं ।

बहु रज्जकन्न वक्खित्तचित्तु

किं संपइ होहिसि मूढचित्तु ॥ ५१ ॥

પડ જમ્મમરણ કહોલમત્તુ
 ભવજલહિ ભમિવિ મણુઅત્તુ પત્તુ ।
 પરિહરિવિ વિસયફલ્લુ તાસુ લેહિ
 કિં કોઢિ કવ્વહિં હારવેહિ ॥ ૫૨ ॥
 વજ્જેવિ ધમ્મુ જો વિસયસુક્કુ
 પરિણામવિસુ સેવ્વ સુર રક્કુ
 સો પિઅઈ દુદ્ધ જરગહિત્ત સુદ્ધ
 સો ભક્કઈ મંસુ ગલંતુ કુદ્ધ ॥ ૫૩ ॥
 દિણ પંચ કરિવિ નરવ્વિનિઓગુ
 સંપાઈવિ અપ્પહ પાવ્વજોગુ ।
 દુવ્વારદુસહ દુહલક્કરૂવિ
 ગંતવ્વુ જીવ ! નરયંધકૂવિ ॥ ૫૪ ॥
 મહુ મહુર ચણ્ણિ નિવાહિગાર
 પેરંત વિઢંવણ દુક્કસાર ।
 કારિ જીવ ! ધમ્મુ વજ્જિવિ પમાત્ત
 જિમ્મ નરઈ ન પાવ્વ પચ્ચાત્ત ॥ ૫૫ ॥
 પરિહરિવિ સવ્વ સાવજ્જકમ્મુ
 જો જીવુ ન જુવ્વણિ કુણઈ ધમ્મુ ।
 સો મરણયાલિ પરિમલ્લ હલ્લુ
 ગુણિ તુદ્ધ જિમ્મ ધાણુક્કુ એત્થ ॥ ૫૬ ॥
 ઇય વિસયવિરત્તત્ત પસમપસત્તત્ત
 શૂલભદ્ધ સંવિગ્ગમણુ ।

સિવ સુક્ક કયાયરુ ભવભયકાયરુ

મહ્વ ચિત્તિ દુચ્ચર ચરણુ ॥ ૫૭ ॥

पंच मुष्टिहिं केस लुंचेवि

पाउरिअ कंठळ रयणु

छिदिऊण रयहरणु निम्मिवि निवह पासि गंतूण

तुह धम्मळाहु होउ त्ति जंपिवि

नरवर । चित्तिउं एउ मइ थूलमइ पभणैइ ।

राइण बुत्तु सुचिंत्तिअउं अह सो पुरह चलेहि ॥ ५८ ॥

(२)

महेन्द्रसूरिशिष्य-धर्मसूरि-जंबूसामिचरिय-तेरमो सैको

(प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह-वडोदरा)

जिण चउवीसइ पय नमेवि गुरुचलण नमेवी ।

जंबूसामिहिं--तणउ चरिय भविउ निसुणेवी ।

कारे सानिध सरसत्ति देवि जिम रयं कहाणउं ।

जंबूसामिहिं गुणगहण संखेवि वयाणउं ॥ १ ॥

जंबूदीपह भरहखित्ति तिहिं नयरपहाणउं ।

राजगृह नामेण नयर पडुवि वक्खाणउं ।

राज कइ सेणियनरिंद नरवरहं जु सारो ।

तासु--तणइ पुत्त बुद्धिमंत मंति अभयकुमारो ॥ २ ॥

अन्नदिणंतारि वद्धमाण विहरंत पट्टतओ

सेणिउ चालिउ वंदणह बहुभत्ति तुरंत

सामिय बंदिउ वद्धमाण सेणीयं पूछीइ ।
 कवणह नारिहि—तणइ उयरि एह जीव चवेसिइ ।
 कवणह बापह—तणइ कुलि एउ मंडण होसइ ।
 उसभदत्तसेठिहिं घरणि धारणिउरि नंदण ।
 होसिइ नामिइं जंबुसामि तिहुयणि आणंदण ॥ १६ ॥
 ऊठिउ देव अणाढिउ हरपिइं नाचेई ।
 धनु धनु अम्हतणउं कुल एसु पुत्त होसिइ ।
 चविउ विमाणह वंभलोय धारणिउरि आविउ ।
 सुमिणप्रभाविइं उसभदत्त अंगेहि न माईउ ॥ १७ ॥
 जायउ पुत्रु पहाण जाम दस दिसि उदयंतउ ।
 वद्धइ नामिहिं जंबुसामि गुणगहण करंतु ।
 अठवरीसउ दूउ जाम गुण्यासि पड्डतु ।
 ब्रह्मचारि सो लियइ नीम भववासविरत्तउ ॥ १८ ॥
 जोयणवेसह पड्डतु जाम कन्ना मग्गावइ ।
 बीजा धूया पाठवए तस वि कारावय ।
 मन देजिउं तम्हि, अम्ह देसु, अम्हि इसउं करेशउं ।
 सांझहं परणी ग्रहह जाम नीछइं व्रत लेसिउं ॥ १९ ॥
 माय दुलुंवीय तणइ वयणि परिणेवउ मनीउ ।
 आठइ कन्या एकवार परिणीय घरि आवीउ ।
 आठइ परणी मृगनयणी वुझवणइ वड्डतु ।
 पंचसए चौरैहं सिउं प्रभवउ घरि पड्डतु ॥ २० ॥
 नीद्र अणावीय सोयणीय आभरण लीयंता ।
 ते सवि अच्छइं थंभीया टगमग जोयंता ।

प्रभवउ भगइ हो जंनुसालि एक साटि ज कीजइ ।
 विहुं विजावडइं एक विज थंमगीय ज दीजइ ॥ २१ ॥
 हिव हूं कहि न विज (?) देखि पुग विसुउं कोसो ।
 आठ्ठ परिणी सुसिक्खणी नीछइं वन केसो ।
 रूपवंत अशुरस रमगि पउ पम वणमिइ ।
 अणहुंता सुहतगी य आस सुज जीव कोसिइ ॥ २२ ॥
 पवहु अंतर नरइं होइ प्रभवउ चिंनइ ।
 सैवगरसि वउ रयउं मन प्रभवउ पछेइ ।
 सिद्धिरमगि उमादाया ह तनि मंजम केसिउ ।
 करगइं विछवइं माइवम किम किल मेहंसिउ ॥ २३ ॥
 इंदियाउ न वि जाणीइर को किल होइमिइ ।
 अडार नाजं एकलवि जंबूत्तमि कहइं ।
 पितर तन्हारा जंनुसालि ! किम तुमति छेइराइं ।
 पिंड पडइ लोचइंतगइ प उमा जंसिइं ॥ २४ ॥
 बार मरवि मइंसु हुज पुत्रजनि दगीजइ ।
 इग परि प्रमथा ! पितरतुति तिगि वीवर कीजइ ।
 अणहुंता सुहतगी य आस हूं तउं छेइसिउ ।
 तिगि करसगि जिम कलत्र भगइ अवतगता कोसिउ ॥ २५ ॥
 तन्ह नपिहिं हउं कोम करउं देखि मगइर नयडउं ।
 हयिकदेवर करग जिम भवसायर निवडउं ।
 बीजो कलत्र जेहेवि नाह ! जइ अन्ह छेइसिउं ।
 तिगि कनरि जिम पच्छुताउ जहू चीनि कोसिउं ॥ २६ ॥
 विहुसुनगउं विसुवमुक्ख आदर किल कीजइ ।
 इगाउवहा जेन तुमि तुम विम न छीइ ।

त्रीजी कलत्र भणइ वि नाह ! जउ अम्ह छंडेसिउ ।
 तिणि जंबुकि जिम साणहार बहुखेद करेशउ ॥ २७ ॥
 जतर पडजतर बहू य संखेवि कहीजइ ।
 विलखी हुई ते सखि बाल जंबूसामि न बूझइ ।
 आसा—तरुवर सुक्क जाम अम्हि इशउं करेशउं ।
 नेमिहिं सिउ राइमइ जिम वयगहण करेशउं ॥ २८ ॥
 आठइ कलत्रह बूझवीय पंचसय सिउं प्रभवउ ।
 माइ बाप वेउ भणइं ताम अम्ह साधु सरीसउ ।

ठवणि—प्रह विहसइ सुविहाण प्रभवु विनवइ जंबूसामि ।
 सजनलोक मोकलावि तम्हि सिउं संजम लेसिउं ॥ २९ ॥
 खण एक पडषाएवि राय मोकलावण चालीय ।
 तु सुहृदसमूह कोरेवि भुइं कंपइं भडभडवइं ॥ ३० ॥
 जस भय भ्रसकइ राउ जस भय नींद्र न वयरीयहं ।
 एसउ प्रभवउ जाइ नरनारी जोयण मिलीय ।
 पड्डु रायदुवारि पडिहारिइं बोलावीउ ।
 वेगिइं राउ मेटावि अम्हि अछउं उत्सुकमणा ए ॥ ३१ ॥
 पुत्त तणउ विझराय तुम्ह दरिसणि जमाहीउ ओ ।
 कारण जाणीउ राय वेगिहिं सो मेल्हावीउ ओ ।
 द्रेठि न खंडइ राउ प्रभवउ देयी आवतउ ।
 साचउ ए भडिवाउ पुत्यह आकृति जाणीइ ए ॥ ३२ ॥
 रूपगुणे तंपन्न रायरमणिमन चोरतु ओ ।
 सोहइ पूनिमचंद जइ द्रव कोणी प्रणमीउ ।
 नुतउ अद्धसीय शरीर जइ कोइ जणणीजाइउ ।

नयणे न्हृं नौर संवेगजलहारे वरिसिउ ।
 सामी खमि अपराध अम्हे लोक संताचीया ए ॥ ३३ ॥
 पडिबज वोळइ राउ कोणी मनि आणंदियउ ।
 धन पनुती माइ इसिउ पुत्र जिणि जाईउ ओ ।
 तो मोकलावी राउ चोरपल्लीसा संचरए ।
 सजनह कर्हाइं एउ अम्हे संजम लेइशउं ॥ ३४ ॥
 किण कारणि वइराग तं कारण अम्ह वोलीइ ए ।
 मेळ्ही अट्ट बाल कणयकोडि नवाणवइ ए ।
 अनइ रिद्धि बहूत तिहिं पुण पार न जाणीय ए ।
 जंवूसामिचरित्त महिमंडलि हूउं अच्छरीय ॥ ३५ ॥
 इणि कारणि वयराग तृण जिम दीठउ मेळहतउ ओ ।
 अम्ह सोइ जि सामि तम्हे भलईं अच्छजिउ ओ ।
 मोहनरिदं-शउं झुझ संजमकित्तिइं झुझसिउं ओ ॥ ३६ ॥

ठवणि—प्रभवउ पंचसएण अट्ट बहूयर माइ-बणो ।
 सवि कहां ए खूठउ जाइ नीयघरहूंतु नॉसरइ ए ।
 चालीउ ए सिवपुरिसाथ सारयवय तिहिं जंवूसामि ।
 कंचण ए रयणिहिं दाण जिम घण वरसइ भाद्रवए ।
 सयतउ (?) ए ईह गोलोक भवियजणसंवेगकरो ॥ ३७ ॥

ठवणि—कस केरी पिइ माइ पुत्र कलत्र धन धण ।
 देसी कुडिसारिच्छ जिण जिम जंवू परिहरए ।
 अनइ लोक बहूत व्रत लेवा तिहिं चालीउ ।
 वंदिय जिणभवणाईं सोहम्मसामिपासि गयउ ॥ ३८ ॥
 भवसायर ऊतारि जम्मण—मरणह वीहतउ ओ ।

पंचमहव्यभार मेरुसमाणउ अंगमइ ए ।
 अनु तेतउ परिवार सोहमसामिहिं दिक्खीउ ओ ।
 हूउं केवलनाण संजमराजह पालतां ए ॥ ३९ ॥
 वीर जिणिंदह तीयि केवलि हूउ पाछिल्लउ ।
 प्रभवउ वइसारीउ पाटि सिद्धिं पडुतु जंबुस्वामि ।
 जंबुसामिचरित पढई गुणइं जे संभलइं ।
 सिद्धिसुख अणंत ते नर लीलाहिं पामिसिइं ॥ ४० ॥
 महिंदसूरिगुरुसीस धम्म भणइ हो धामीज ह ।
 चिंतउ रातिदिवसि जे सिद्धिहि जमाहीया ह ।
 बारहवरससएहिं कवितु नीपनूं छासठ ए ।
 सोलह विज्जाएवि दुरिय पणासउ सयलसंव ॥ ४१ ॥

(३)

रेवंतगिरिरासु—तेरमो सैको

(प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह—वडोदरा)

परमेसर तिल्येसरह पयपंकय पणमेवि ।
 भणिसु रासु रेवंतगिरे अंबिकदेवि सुमरेवि ॥ १ ॥
 गामा—डडार—पुर—वण—गहण—सारि—सरवारि सुपणसु ।
 देवभूमि दिसि पच्छिमह मणहरु सोरव्हेसु ॥ २ ॥
 जिणु तहिं मंडलमंडणउ मरगयमउड महंतु
 निम्मल सामल सिहरभरे रेहइ गिरि रेवंतु ॥ ३ ॥
 तसु सिरि सामिउ सामलउ सोहग सुंदरसार ।
 जाइव निम्मलकुलतिलउ निवसइ नेमि कुमार ॥ ४ ॥

तसु मुहदंसणु दस दिसि वि देस देसंतरु संघ ।
 आवइ भावरसालमणउ हलि रंगतरंग ॥ ५ ॥
 पोल्याडकुलमंडणउ नंदणु आसाराय ।
 वस्तुपाल वरमंति तहिं तेजपाल दुइ भाय ॥ ६ ॥
 गुरजरधर—धुरि धवलकि वीरधवलदेवराजि ।
 विहु बंधवि अवयारियउ स्मू दूसममाक्षि ॥ ७ ॥
 नायलगच्छह मंडणउ विजयसेण सूरिराउ ।
 उवएसिहि विहु नरपवरे धम्मि धरिउ दिहु भाउ ॥ ८ ॥
 तेजपालि गिरनारतले तेजलपुरु नियनामि ।
 कारिउ गढ-मढ-पवपवर मणहरु घारे आरामि ॥ ९ ॥
 तहि पुरि सोहिउ पासजिणु आसारायविहार ।
 निम्मिउ नामिहि निजजणणि कुमरसरोवरु सार ॥ १० ॥
 तहि नयरह पूरवदिसिहि उग्रसेण गढदुग्गु ।
 आदिजिणेसर पमुह जिणमंदिरि भरिउ समग्गु ॥ ११ ॥
 (प्रथम कडव)

दुविहि गुजरदेसे रिउरायविहंडणु ।
 कुमरपाल भूपाछ जिणसासणमंडणु ।
 तेण संठाविओ सुरठदंडाहिओ ।
 अंबओ सिरे—सिरिमालकुलसंभवो ।
 पाज सुविसाल तिणि नठिय ।
 अंतरे धवल पुणु परव भराविय ॥ १ ॥
 धनु सु धवलह भाउ जिणि पाग पयासिय ।
 वारविसोत्तरवरसे जसु जसि दिसि वासिय ।

जिम जिम चड्डं तडि कडणि गिरनारह ।
 तिम तिम ऊड्डं जण भवणसंसारह ।
 जिम जिम से उजलु अगि पालाटए (?) ।
 तिम तिम कलिमलु सयलु ओहट्टए ॥ २ ॥
 जिम जिम वायड् वाउ तहि निज्जरसीयलु ।
 तिम तिम भवदुहदाहो तक्खणि तुड्ड ।
 निच्चलु कोइलकल्लयलो मोरकेकारवो ।
 सुम्मए महुयर महुरु गुंजारवो ।
 पाज चडंतह सावया लोयणी ।
 लाषारामु दिसि दीसए दाहिणी ॥ ३ ॥

× × ×

जम्मणु जोव जीविय तसु तहिं कयल्यू ।
 जे नर उज्जितसिहर पेक्खड् वरतिल्यू ।
 आसि गुरजरधरय जणि अमरेसर ।
 सिरिजयसिंघदेउ पवरु पुहवीसर ।
 हणवि सोरहु तिणि राउ पंगारउ ।
 ठविउ साजणु दंडाहिं सारउ ॥ ८ ॥

× × ×

अहिणवु नेमिजिणिंद तिणि भवणु कराविउ ।
 निम्मलु चंदरु त्रिवे नियनाउं लिहाविउ ।
 थोरविक्खंभवायंभरमाउलं ।
 ललियपुत्तलियकल्लसकुल्लसंकुल्लं ।
 मंडपु दंडघणु तुंगतरतोरणं ।
 धवलिय वज्जि रुगण्णिरिकिंणिवणं ।

इक्कारसयसहीउ पंचासीय वच्छरे ।
 नेमिभुयणु उद्धरिउ साजणि नरसेहरि ॥ १० ॥
 मालवमंडलगुहमुहमंडणु ।
 भावडसाहु दालिघुखंडणु ।
 आमलसार सोवन्न तिणि कारिउ ।
 किरि गयणंगण सूर अवयारिउ ।
 अवर सिहर वरकलस झलहलइ मणोहर ।
 नेमिभुयणि तिणि दिछइ दुह गलइ निरंतर ॥ ११ ॥
 (द्वितीय कडव)

दिसि उत्तरं कसमीरदेसु नेमिहि उम्माहिय ।
 अजिउ रतन दुइ बंध गरुय संघाहिव आविय ॥ १ ॥
 हरसवसिण घण कलस भरिवि ति न्हवणु करंतह ।
 गलिउ लेवमु नेमिविंनु जलघार पडंतह ॥ २ ॥
 संघाहिवु संघेण सहिउ नियमणि संतविउ ।
 हा हा धिगु धिगु मह विमलकुलगंजणु आविउ ॥ ३ ॥
 सामिय सामल वीरचरण मह सरणि भवंतरि ।
 इम परिहरि आहार नियमु लइउ संघधुरंधरि ॥ ४ ॥
 एकवीसि उपवासि तामु अंविक्कदिवि आविय ।
 पमणइ स पसन्न देवि जय जय सदाविय ॥ ५ ॥
 उट्टेविणु सिरिनेमिविंनु तुलिउ तुरंतउ ।
 पच्छल मन जोएसि वच्छ ! तुं भवणि वलंतउ ॥ ६ ॥

पढम भवणि देहलिहि देउ छुडि पुडि आरोविउ ।
 संघाहिवि हरिसेण तम दिसि पच्छलु जोइउ ॥ ८ ॥
 ठिउ निचलु देहलिहि देवु सिरिनेमिकुमारो ।
 कुसुमवुडि मिल्लेवि देवि किउ जहजइकारो ॥ ९ ॥
 वइसाही पुन्निमह पुनवतिण जिणु थपिउ ।
 पच्छिमदिसि निम्मविउ भवणु भवदुहतुर कपिउ ॥ १० ॥
 न्हवणविलेवतणीय वंछ भवियण जण पूरिय ।
 संघाहिव सिरि अजितु रतनु नियदेसि पराइय ॥ ११ ॥
 (तृतीय कडव)

गिरि गल्यासिहरि चडेवि अंवजंवाहिं वंवालिउं ए ।
 संमिणी ए अंबिकदेवि देउलु दीहु रम्माउलं ए ॥ १ ॥
 वज्जइ ए ताल कंसाल वज्जइ मदल गुहिरसर ।
 रंगिहिं नचइ वाल पेखिवि अंबिक मुहकमल ॥ २ ॥
 सुभकर ए ठविउ उच्छंगि विभकरो नंदणु पासिक ए ।
 सोहइ ए ऊजिलसिंगि सामिणि सीहसिंघासणी ए ॥ ३ ॥
 दावइ ए दुक्खहं भंगु पूइ ए वंछिउ भवियजण ।
 रक्खइ ए चउविहु संघु सामिणि सीहसिंघासणी ए ॥ ४ ॥
 दस दिसि ए नेमिकुमारि आरोही अवलोइउं ए ।
 दीजई ए तहि गिरनारि गयणंगणु अवलोणसिहरो ॥ ५ ॥
 पहिलइ ए सांबकुमारु वीजइ सिहरि पज्जल पुण ।
 पणमई ए पामई पारु भवियण भीसण भवममण ॥ ६ ॥
 ठामि ठामि रयणसोवन्न विंव जिणेसर तहिं ठविय ।
 पणमइ ए ते नर धन जे न कलिकालि मलमयलिया ए ॥ ७ ॥

जं फल्लु ए सिहरसमेय—अद्वक्क—नंदीसारिहिं ।

तं फल्लु ए भवि पामेइ पेखेविणु रेवंतसिहरो ॥ ८ ॥

गहमाण ए माहि जिम भाणु पळयमाहि जिम मेरुगिरि ।

त्रिहु भुयणे तेम पहाणु तित्यंमाहि रेवंतगिरि ॥ ९ ॥

x

x

x

रंगिहि ए रमइ जो रासु सिरिजिजयसेणि सूरि निम्माविउ ए ।

नेमिजिणु तूसइ तासु अंक्कि पूरइ मणि रली ए ॥

(चतुर्थ कडवक)

[तेरमो सैको पूरो]

व्याख्यान त्रीजुं

चौदमो अने पन्दरमो सैको

१३८ हवे चौदमा सैकानी वृत्तिओनां नामो वगैरेनो परिचय आपवा
चौदमा सैकाना शरूआतमां तेमांथी अहीं उपयोगी एवी शब्दसूची
पद्यगत शब्दो आषी दउं:—

(१) विनयचंद्र—नेमिनायचतुष्पदिका (चौदमो सैको)

सोहग—सौभाग्य

चडिउत्तरिय—चडउत्तर प्रमाणे

वारमास—वारमास

वज्जरिय—उच्चरित—ऊचार्या प्रमाणे—

कहा प्रमाणे

श्रावणि—श्रावणे—श्रावण महिने

सरवणि—सरवडांमां

विरहिरि—विरहिनो

सिज्जइ—शीशे—क्षीण धाय

क्षवक्कइ—क्षवके छे

सहियइ—सहेबाय

झरि—झर—खेद कर

वंचित्त—वांचित्त

गयउ—गयो

विणठउ—विनठुं—वणस्युं—वगड्युं

काइ—कांइ—शुं

अछइ—छे

नत्थी—नयी

तेजु—तेज

गयणि—गगनमां

भाद्रवि—भाद्रवे

रोअइ—रोवे छे

निरधार—निराधार

रोइ—रूप

अण्यणु—आपणुं—पोतानुं

મિજંતિ-મીંજે છે

કહુયં-કહવું

પતિ-પતિના

રક્તસિ-રાક્ષસી

મન-નહીં

દુઝ્જનતણા-દુર્જનના

પૂરિ-પૂર

તડ-તો

અનેરા-અનેરા-ઝીજા

ઘરહ-સપાઈ-ઘરોના સેંકડા-

સેંકડો ઘરો

બોલઈ-બોલે છે

નેમિસમં-નેમિશું-નેમિ સરહું-સાથે

સઘિ-સર્વ-સઘ-ઘણું

ઝમાઈ-ઝગે

મરિયા-મર્યા

ઁકલડી-ઁકલડી-ઁકલી

ઝનેષિસિ-ઝપેક્ષા કરે છે-ઘેદરકારી

રાખે છે

નીઠુહ-નઠોર

કહડેરા-કરડા-કઠળ

મિજઈ-મીંજે છે

સાયર-સાયર-સાગર

આસો-આસો માસ

હિમસીઝ-હિમશીત-હિમ ઝેવું ઠંડું

નેમિહિરેસિ-નેમિને માટે

આપણપહં-આપણું

ઝય-ઝય-ઝય

દિક્ઝાહિઝ-દેઝાહિઝો

છેહ-છેહ-છેદ-દગો

દયાહ-દયાહ

કીઝઈ-કીંજે

મરાઝિઝ-મરાઝો

ઝાહુ-ઝાહો

કત્તિગ-કૃત્તિકા-કાર્તિક

સંઝ-સાંઝ

રાતિદિઝસુ-રાતિદિઝસ

ઝિલઝંત-ઝિલપતી-ઝિલપ કરતી

દયકારિ	} -દયા કરીને
દયકારિ	

મૂકિ-મૂકી

ઝોહુ-ઝોટ-ઝપસરણ

મિહઈ-મેલે છે

સઝ-સઝ-ઝણું

ઝિઝરીઝ-ઝિઝરીત

तउं-तुं
 नेसि-लइ जाय छे-दोरी जाय छे
 पहिलउं-पहेले
 गणित-गण्यो
 निरदोष-निर्दोष
 ऊपरि-ऊपर
 मूकउ-मूक्यो
 मुझ-मुज
 क्षितिग-क्षितिज
 हुइ-होय
 अछइ-वेसी रहे छे
 बलि बलि-बल बल-पाछो बल
 पाछो बल
 नेमितणी-नेमिनी
 भगउ-भागो-भाग्यो
 घरवास-घरवासथी
 जाइ-जाय
 छंडिवि-छंडीने
 किम-केम
 जित्तउ-जित्यो
 सासु-सास-आस
 नास-नासा-नाक
 भगसिरि-भागशरमां

कदाग्रह-कदाग्रह
 करिसि-करे छे
 मंडि-मांड-पराणे
 मालि-माळा ऊपर-मांचडा ऊपर
 टोहणकालि-टोवाने बखते
 लग्गी अछिसु-लागी रहीश
 राखि राखि-राख राख
 पडिउ-पड्युं
 रयणि-रेण-रात्री
 करती-करती
 जाइ-जाय छे
 इइसी-ऐसी-एवी
 कोइ-कोइ
 कायर-कायर
 रिणि-रणे
 लक्खु-लाखो
 अगलि-आगलनी
 मिल्हउं-मेळुं-छोडुं
 एहु-ए-एह
 मिह्लि-मेळ-मूक
 हिह्लि-हेळ-हेळ-हेडो-हेत
 रत्तउ-रक्त-आसक्त

चडाविउ—चडाव्यो—चडावेलो
हे हे कु—‘हे हे कु’ एवो अवाज
अवगनेसइ—अवाणशे
पोसि—पोस महिने

पाह—पाशमांथी—पाशना भयथी

सीउ—सी—शीत

तू—तुं

जुल्लणु—जोबन

भरियउ—भर्यो

परणि—परण

कुइ—कोइ

भोली—भोळी

गमारी—गमार—मूरख

अप्पणु—पोतानी जाते

गइवर—गजवर—उत्तम हाथी

कु—कोण

चडइ—चडे

माचइ—माचे—मत्त थाय

रोइसि—रुए छे

पतीजसि—विश्वास करे छे

धीय—धी—दीकरी—छोकरी

अछइ—छे

मोदक—मोदक

सुहाली—सुवाळी. (खावानी)

वीह—वीक

अजिउ—हजी

नेमिहिपास—नेम करतां

छुहिय—भुधित—भुख्याने

रुचंति—रुचे छे

चातकु—चातक

वणसइ—वनस्पति

अनेरउ—अनेरो—बीजो

भत्तारु—भरतार

खरी—खरी

अच्छंतइ—छते—रहेते छते

नडइ—सेवे

लहिउ—लईने—प्राप्त करीने

रासमि—गवेडे

माह मासि—महा—मा—महिने

प्रिय लइ } —प्रियनी पास लई जा
पासि }

अरनि—अरण्यमां

माहरी—मारी

हियडामाहि—हैयामां

मुंड निलाडि—मुंड ललाट—कपाळ

वाळी—मुंडा नसीववाळी

तप्पइ—तपे

नेहगहिछी—स्नेहघेली

वरुं-वरुं-परणुं
 चैत्र मासि-चैत्रमासे
 पंगुरइ-पांगरे-प्रांकुरित थाय
 वणि वणि-वने वने
 टहका-टौका
 करि-करमां-हायमां
 मांडी-मांड-बलात्कारे-पराणे
 खिलिजइ-खीले-विकसे
 सिणगारु-शणगार
 ऊवरि-ऊपर
 बंधववयणु-भाईना वचनयी
 वइसाहइ-वैशाखे
 रि-रे
 संभलि-सांभल
 रणझुणइ-रणझणे छे
 खाउ पियउ-खाओ पीओ
 सह कोइ-सौ कोइ
 धाउं-दोहुं
 पडियउ-पड्यो
 जेबहु-जेबडो
 हरिय-हरी-दूर करी
 विरती संसार-संसारथी निरक्ति पानी
 संभारि-संभारी
 गज्जुविज्जु-गाजवीज

राणी-राणी
 वाउ-घा-घाव
 कोयल-कोयल
 करइ-करे
 वेझइ-वीधे छे
 मातउ-मातो
 रमियइ-रमीए
 लिजइ-लीजे-लईए
 थिउ-थयो
 चुकइ-चूके
 पुट्टि-फूट-फूटिजा
 वीसरिवा-वीसरवा-भूलवा
 भमरउ-भमरो
 दीस-दी-दिवस
 विलसउ-विलसो
 मुहाडि-एम ज करवुं
 जिहु-जेठ
 मूछी-मूछित थई
 पडिखि-प्रतीक्षी-वाट जोइने
 हियउं-हैयुं
 जाय-जाया-पुत्री
 सेविसु-सेवीश
 चिणय-चणा
 खजांति-खवाय छे

કરિસુ-કરીશ
મિલિત-મઢીને-મેગી થઈને
મિરિય-મરી-મરીયાં-તીલાં
અડગી-ઝગી નયી-હજી નાની છે
આલ-અનર્થ-નકામું-અલીક-

પ્રપંચ

દોહિલ્લ-દુઃખવાલું-દોયલું-દુર્લભ
કિમડ-કેમે
ધાડ-ધરાય
ફિરડ-ફરે
અણુહરડ-અનુસરે
ઝાઝાહલિ-ઝઢાહક
ગઈ-ગઈ
પરમેસર પાસિ-પરમેશ્વર પાસે
મળિયા-મળ્યા-કહ્યા

શલિ-શંખ
તપુ-તપ
તડું-તું
સુલ-સુલવડે-સુલથી
હિવ-હવે

રિતુકેરા-ઋતુના
મિલિયા-મઢવા
હૂય-થઈ
દિવલ-દીક્ષા
વારડ-વારે (સંખ્યા)
ભાય-ભાઈ !

(૨) જિનપદ્મસૂરિ-શ્રીસ્થૂલિભદ્રનો પાગ (ચૌદમો સૈકો)

મુળિવડ-મુનિપતિના
પાગુવંધિ-પાગવંધવડે
શલકંત-શલકતું-ચલકતું
વરીસાલડ-વરિસાલે-વર્ષાકાલે-
ચોમાસાને સમયે
ગહગહિયા-ગહગહ્યા-ગેંક્યા-
હોંશવાળા થયા

પાડલિયમાહિ-પાટલિપુત્રમાંહી
ચડમાસમાહિ-ચોમાસામાંહી
મંડારો-મંડાર
લિયડ-લે છે
વય-વૈ-નિશ્ચય સૂચક અવ્યય
કોસવેસાગરિ-કોશા નામની
વેશ્યાને ઘરે

गुरह-गुरुनी

मोकलावड-मोकलावे

आवड-आवे छे

आवियउ-आव्यो

दासडिय-दासीए

अतिहि-अतिशय

उतावलि-उतावली

-रायपासि-मुनिराजनी पासि

धर्मलाभु-धर्मलाभनो आशीर्वाद

रहियउ-रह्यो

हियवि-हैये

झिरिभिरि-झरमर

वाहला-वहेला-पाणीना वहेला

भणिमु-भणीश-कहीश

केवी-केई

माणमडण्फर-अमिमानथी मरडाती

नाचते-नाचे छे

मेहारवभरउलटि-मेघनो गर्जनाना

शब्दसमूहने-अवाजोने-छीवे

ऊलटेला-उत्साहमां आवेला

खलभलड-खलभले छे

अतिआछउ-अतिआछुं-बणुं

ज पातळुं

चमकिय-चमकी

वधावी-वधावी-वेद्याने वधामणी

आपी

लहकंती-लेंका करती

आविय-आवी

जोडंती-जोडती

मंगेवी-मांगी-मागी

धीरिम-धीरता

धरेवी-धरी

खलहल-खलखल

झवझव-झवक झवक

बीजुलिय-बीजली

थरहर-थरयर

साजते-सज थाय छे-तैयार थाय छे

मनावड-मनावे छे

पहिरणि-पहेरवामां

लहलह-चंचल-हल्या करतो

झगमग-झगमग

थापणि-थापणमां

थक्का-थोकाडा-स्तक्क

सिरि-शिरमां-माये

पहिरेइ-पहेरे छे
 मोतियहारो-मोतीनो हार
 कानिहि-कानमां
 मुक्का-मूक्या
 काजलि-काजल वडे
 संथउ-सेंथो
 वोरीयावडि-वोरनी भातवाळी के जेमां
 सोनानां वोर टाकिलां छे एवी
 शबकइ-शबके छे
 गाजंते-गाजे छे
 चरणलगि-चरणमां लागी-
 पगे लागी
 वायंते-वाय छे
 झलहलिया-झळांझळां थयां
 नाचइ-नाचे छे
 मोटइ-मोटे
 ऊगटि-ऊगटावडे
 भीजइ-भीजे छे
 छंडियु-छंड्यो-तज्यो
 लोहिहि-लोढावडे
 हियउ-हैयुं
 पावसु-प्रावृष-चोमासुं
 माणीजइ-माणीजे-माणीए-
 अनुभवीए

फाडेई-पाडे-वे भाग करे
 कांचुलिय-कांचळी
 उरमंडलि-छातीना विस्तार ऊपर
 ताडेइ-ताणे छे
 कचोला-कचोळा
 गालि-मसूरा-गालमसूरियां
 कूबडिय-कूई
 खंभ-खंभा-स्तंभो
 रिमिशिमि-रुमशुम-रुमशम
 सुवाजइ-सारी रीते वागे छे
 पहिल्ली-पहेली
 जब-जब-ज्यारे
 कउतिगि-कौतुके
 आकासि-आकाशे
 वांकउ-वांकुं
 घडियउ-घड्यो-घडेलो
 धरीजइ-धरीजे
 मू-सिउ-मारी साथे
 परिणवा-परणवा
 सिरीहिसुं-श्रीसाथे
 साचउ-साचुं
 नवलइ-नवले-नवलमां
 लोउ-लोक
 कवणु-कोण

રમેવા-રમવા માટે

મયળ હિંડોલા-મદનના હિંડોલા

જળુ-જાળ્યે-હવ-અર્યે

સંઘતૂરા-શંઘ અને તૂર્ય-વાજાં

નાહિ-નામિ

ઝરુ-સાયઝ

ઘાઘરિ-ઘાઘરી

મયમયંત-મહેકતી

પરવાલ-પરવાલું

જોવા-જોવા

મિલિય-મઝ્યા

આહળા-આઘાત કરે છે

જોવંતી-જોતી

વોલાવડ-વોલાવે છે

વારહ વરિસહં તળા-વાર વરસનો

રાચહ-રાચે

મૂં-મને

પત્યર-પત્યર

હિવડા-હમણાં

મડ લિયડ-મેં લીધું

તં લિયડ-તેં લીધું

જ હોડ-જ થાય

પાડિડ-પાડ્યો

પહિલડ-પહેલું

તયળાંતરિ-તદનંતરે-ત્યાર પછી-તરત

અચ્છહ-છે

અવગણિય-અવગણી

ઘડગિણ-ઘડે

હુડ-થયો-હુયો

ધનુ ધનુ-ધન્ય ધન્ય

મલિયડ-મઝ્યો-મસલી નાચ્યો

પાગુ-પાગ

રમેવડ-રમવો

ગાવેવડ-ગાવો

કિયડ-કર્યુ-કહ્યું

જયજયકારો-જેજેકાર

જીતડ-જીત્યો

મહાસહ-મહારૂપ શત્રુ

કિય-કિયો-કતેલો

ખેલા-રમનારા

ચૈત્રમાસિ-ચૈત્રમાસે

ચૌદમા સૈકાના
મધ્યગત શબ્દો

૧૩૯ (૧) અતિચાર

અનેરીકનહૈ } અનેરાની કને
અનેરાકનહૈ } અનેરાની પાસે
આગલુ-આગલો-વધારો
ઓછુ-ઓછો
કાનહ-કાને

માત્ર, માત્રિ-માત્રા
દેવંદણ-દેવવંદન
સદાહ-સદ્ધાય-સજ્ઞાય-સ્વાધ્યાય
હુ-થયો
હુયહ-હોય
કહ્યાં-કહ્યાં
હુહ-હોય
પાટી-પાટી
પોથી-પોથી
અંતરાહુ-અંતરાય-વિન્ન
હુ-થયો
કીધુ-કીધો

કમળી-કવલિકા
સાંપડા, સાંપુડ-ચાપડો
સાંપડી, સાંપુડી-ચાપડી
હુંતો સક્તિ-છતી શક્તિ
સારસંભાલ-યાદ રાખીને સંભાલ લેવું
સ્મરણ રાખીને ધ્યાન રાખ

તેહ-તેનું
કરતાં-કરતાં
પઢતાં-ભળતાં
ગુણતાં-ગણતાં
પગુ-પગ
લાગુ-લાગ્યો
થુકુ, થુંકુ-થૂંક
લાગુ-લાગું
હુહ-હોય
દિવસમાંહિ-દિવસમાં
સવહિ-વધાનું

(૨) નવકારવ્યાખ્યાન (ચૌદમો સૈકો)

મહારહ-માહરો
હહ-હો-થાઓ
જિ-જે

યહ-આ
પનર-પન્નર-પંદર
કરતહ-કરતે

वयरी—वैरी
अरिहइ—योग्य छे
अरिहंत—अरिहंतोने
किसा—केवा
रागद्वेषरूपीआ—रागद्वेषरूप
चउत्रीश—चोत्रीश
नमस्कार—नमस्कार
करिउ—करीने
पंचत्तालीस—पीस्तालीश
जिसउं—जैसुं—जेवुं
तिसइ—तैसे—तेवे
संबंधियइ—संबंधना
विभागि—विभागे
आंग—अंग
सर्वहीं—सर्वने
उपायी—उत्पादी—पेदा करी
सर्वही मांहि—सर्वनी अंदर—बधानी
अंदर
ध्यातव्युं—ध्यावा योग्य
गुणवउ—गणवा योग्य

हुंतइ—छते
मंगलीक—मंगलीक
हिकडातणइ—हमणा तणे—हमणाने
पहिलउं—पहेलुं
सुमेवउं—स्मरतुं—समरतुं—याद करतुं
पढेवउ—पढवा योग्य
भारी—भारे—दीर्घ
ग्या } ग्या—गया
ग्या }
उत्ताणु—चतुं
ऊपरि—ऊपर
चउवीसमह—चोवीशमाना
बार—वार
अछइ—छे
किसउ—कैसो—केवो
यउ—आ
चउवीसी—चोवीश
स्मरतां—स्मरतां
माहात्म्यु—माहात्म्य

(३) अतिचार—(संवत्—१३६९)

तुम्हि—तमे
आलोउ—आलोओ—आलोचना करो
पढिउं, पढिउ—पढ्युं—भण्युं

विराया—पिराया—पराया—बीजाना
सिउणइ—सोणे—सोणामां
सिउणांतरे—स्वप्नांतरे

ભવસગલાહર માંહિ—ભવસવલની માંય	હવ—હવે
કુડડ—કૂડો—ચોટો	ગુણિડ—ગાળ્યું
થાપણિમોસડ—થાપણની માં ચોરી—	પતિ—પ્રતિ
થાપણને ચોટી કરવી	લિખિડ—લિહ્યો—લહ્યો
નિદાવિદિ—ચદવાડ	સાલિ—સાલ—સાક્ષ
છાનડ—છાનું	કુળહર ઉસ—કોણની સાથે—કોઈની સાથે
વાવારિડ—વાવરું	રાહિમેડિ—રાહમેડ
પાડડ—પાડે—મહોલ્લામાં—શેરીમાં	વિરાડડ—છેતરેલું—છેતરીને મેલવેલું
નવડ—નવું	લીધડ—લીધું
મેલિડ—મેલવ્યું—મેલવ્યું	ચલડ—ચલે
તૂલ—તોલે	પાડોસિ—પાડોશે—પાડોશમાં
સવહર—સર્વનું—વધાનું	પુરાણડ—પુરાણું—જૂનું
આપણા—આપણા	વાહલ્ય—વાત્સલ્ય
કૂડી—ચોટે	વિષડ—વિશે
માપિ—માપે	અમ્હારડ—અમારો
છુહુડપણિ—છુપુપણમાં—નાનપણમાં	વોસિરાવડ—વોસરાવો—ત્યાગ કરો
સીલ—શીલ	વિધન—વિધન
ચંડ્યા—ચંડ્યા	પચ્ચચડ—પચ્ચો—પચ્ચચાણ કરો
નીમ—નીમ—નિયમ	ચમિડ—ચમ્યું—ક્ષમા કરી
હિયામાંહિ—હૈયામાં	નડ—ને—અને
ધરડ—ધરો	પાલુ—પાપ
ઝંચરડ—ઝંચરો—બોલો	હિલુ, હિલ } હવે
સર્વ—સર્વ	પ્રવર્તાવિડ—પ્રવર્તાવ્યું
નિંદડ—નિંદો	

સંવરુ—સંવરો—અટકાવો
 રુમાવિડું—રુમાવ્યું—શ્રમા આપી
 વફર—વેર
 કરડું—કરું
 સંસ્થાપિડ—સંસ્થાપ્યું
 અવલપિડ—ઓલખ્યો
 ઘરટ—ઘરટ—દઢવાના મોટા ઘંટ
 રાંડા—રૂઢા—રાંડું
 અરહટ્ટ—રેંટ
 દ્રવિ—દ્રવ્ય

પ્રરૂપિડ—પ્રરૂપ્યું—પ્રરૂપ્યો
 ઝવલ—ઝવલ
 ઘરટી—ઘંટી
 કટારી—કટાર
 પાવટા—પાવડા
 વેચિ—ચરચી—વ્યય કરી
 સજ્યાઈ—સજાય—સજ્જાય
 ઝજમ—ઝઝમ—ઝઝમ
 હુઓ—હુયો—થયો

પૂર્વોક્ત શબ્દો વિશે વિવેચન કરતાં પહેલાં ઉક્ત તે તે કૃતિઓના કર્તા વિનયચંદ્ર અને જિનપદ્મસૂરિના સમયવિશેનાં પ્રમાણો આપું :

૧૪૦ વિનયચંદ્રે પ્રસ્તુત કૃતિમાં પોતાનો સમય નથી જણાવ્યો, તેમાં વિનયચંદ્રનો સમય ફક્ત રત્નસિંહ (રયણસિંહ) સૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવેલા છે, પરંતુ વિનયચંદ્રે કરેલા કલ્પસૂત્રટિપ્પણ ઉપરથી તેમનો સમય વિક્રમ સંવત ૧૩૨૫ નો છે એ ચોક્કસ છે.

વીજી કૃતિના કર્તા જિનપદ્મસૂરિ પોતાને ચરતરગચ્છના જણાવે છે અને તેઓને વિક્રમ સંવત્ ૧૩૯૦ માં આચાર્યપદે જિનપદ્મસૂરિનો સમય મળ્યું હતું.

ઉક્ત વચ્ચે હકીકત ઉપરથી શ્રીવિનયચંદ્ર અને જિનપદ્મસૂરિનો સમય ચૌદમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે.

૩૦૪ જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ—વિક્રમની ચૌદમી સદી ભાગ ૧, પૃ૦ ૫ ટિપ્પણ.

૩૦૫ જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ—વિક્રમની ચૌદમી સદી ભાગ ૧, પૃ૦ ૧૧.

ત્રીજી કૃતિમાં અતિચારના અને નવકારવ્યાખ્યાનના ઉત્તારા આપેલા છે; તે વચ્ચે ગદ્યમાં છે. એમાં ‘અતિચાર’ ની ભાષા તો તદ્દન લૌકિક છે એ રહ્યાલમાં રહે. એ ઉત્તારાનો વિષય સાંપ્રદાયિક છે છતાં તે ડગરથી પળ ભાષા અને તેના વલ્લભની વલ્લભના આવી શકે છે. એ વધા ઉત્તારા સંવત્ ૧૩૪૦ અને સંવત્ ૧૩૬૯ ના અરસામાં લખાયેલા તાલપત્ર ડગરથી લઈ સ્વં વિદ્યાવલ્લભ સાક્ષરશ્રી ચિમનલાલભાઈ દલાલે ‘પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ’માં મૂકેલા છે અને તે ડગરથી તેમને વહી ઉતારેલા છે. ઇટલે એ ઉત્તારા પળ ચૌદમા સૈકાના છે.

૧૪૧ તેરમા સૈકાની કૃતિઓમાં જે જાતની ભાષાપદ્ધતિ છે લગભગ તે જ જાતની ભાષાપદ્ધતિ ઉક્ત ચૌદમા સૈકાની કૃતિઓમાં પળ છે. જે ઉચ્ચારણમેદ છે તે તદ્દન સાધારણ છે.

ચૌદમા સૈકાની
ભાષામીમાંસા

તાદર્થ્યનું સૂચક પૂર્વોક્ત (પૃ૦ ૨૪૬) ‘રેસિ’ પદ ‘નેમિહિસિ’ પ્રયોગમાં વપરાયું છે.

એ સિવાય ‘નેમિતળી’ ‘દુઝ્જળતળા’ ‘વારહ વરિસહં તળડ’ વગેરે જાણીસૂચક પ્રયોગો પળ પૂર્વેની જેવા વપરાયા છે.

‘ઘરવાસથી’ એવો અર્થ સૂચવવા ‘ઘરવાસ’ શબ્દ જ વપરાયો છે, ઇટલે તે લુપ્તવિભક્તિવાળો પ્રયોગ છે એમ કહેવાય. એ જ રીતે ‘સંસારથી’ ને વદલે ‘સંસાર’ ‘રાજુલના પતિના’ અર્થમાં ‘પતિ રાજુલ’ ‘પ્રિયની પાસે છે’ એવું સૂચવવા ‘પ્રિય લઈ પાસિ’ ‘પાશમાંથી’ એવું વતાવવા ફક્ત ‘પાહ’ ‘મુનિપતિના’ અર્થે ‘મુનિવડ’ અને ‘ચરણમાં લાગી’ અર્થ વતાવવા ‘ચરણ લાગી’ આવા પ્રકારના લુપ્ત વિભક્તિવાળા કે વ્યવહિત વિભક્તિવાળા પ્રયોગો એ કૃતિઓમાં આવેલા છે. કવિતાઓમાં આ જાતના પ્રયોગો

મુલમ છે અને આ જાતની કવિતાઓમાં આજે પણ એવાં પદો વાપરવાની પ્રથા ચાલુ છે.

સંસ્કૃત કવિતાઓમાં આવા પ્રયોગો નહીં મળે અને પ્રાકૃતમાં પણ ઘણા વિરલ. લોકભાષામાં જ આવા પ્રયોગો અવતરે છે અને હૃદયી વપરાય પણ છે.

સંસ્કૃતમાં પ્રયમાન્ત 'શત' સંખ્યાસાથે વપરાતું સંખ્યેય પ્રથીમાં પણ આવે છે: 'કસ્ય શતાનિ-હાથના સેંકડા-સેંકડો હાથો' એની જ પેઠે અહીં 'વરહ સયાહ' પ્રયોગ વપરાયેલો છે. વસ્ય શતાનિ-વરના સેંકડા-સેંકડો વરો. ચાલુ ભાષામાં આ જાતની પ્રયોગપદ્ધતિ નથી ચાલતી. આ તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનું પ્રતિવિંવ છે.

ગર્જ-ગર્જ-તે ઉપરથી ગાજંતે, નૃત્ય-નચ્ચ-નાચંતે, સત્જ-સજ્જ-સાજંતે, વક્ક-વંકય-વાંકડ, એ પદોમાં સ્વરભારની સુરક્ષિતતા માટે સંયુક્ત અક્ષરની પૂર્વનો સ્વર ભારે થાય છે. ત્યારે સૌભાગ્ય-સોભગ-સોહાગ-સોહગ, શવક્ક-શવક્ક, વિનષ્ટક-વિનષ્ટય-વિનષ્ટડ-એ પદોમાં સંયુક્ત અક્ષરની પૂર્વનો સ્વર, ભારે થવા વિના પણ સ્વરભાર જલ્લાઈ રહ્યો છે, તેનું કારણ તે તે પદોમાં 'હ' 'જ્ઞ' અને 'ઠ' મહાપ્રાણ છે, એ જણાય છે. ઉચ્ચારણની રીતોમાં સ્વરભાર જાલ્લવાની અનેક પદ્ધતિઓ છે. ઉચ્ચારણ-કર્તાનું મુખ પોતાને ઝ્યાં જે રીત અનુકૂળ જણાય ત્યાં તેનો આશ્રય આપોઆપ લઈ લે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૧૪૨ 'ચડિઉત્તરિય' નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પાછલું પદ 'ઉત્તરિય'

'ચડિઉત્તર' ની વ્યુત્પત્તિ 'ઉત્' સાથેના 'તૃ' ના 'તરિય' ઉપરથી આવેલું છે. આગલું 'ચડિ' 'ચડિય' ઉપરથી. ૮-૪-૨૦૬ માં હેમચંદ્ર 'આરોહ' નો પર્યાય 'ચડ' ધાતુ છે એમ જણાવે છે. આ 'ચડ' ધાતુ દેશ્ય હોય એમ લાગે છે.

‘વજ્જરિય’ પદ ‘વજ્જર્’ ધાતુ ઉપરથી આવ્યું છે. ‘કચ્’ ધાતુના પર્યાય રૂપે ‘વજ્જર્’ ને ૮-૪-૨ માં સૂચવેલો છે: ઉચ્ચરિત-ઉચ્ચરિઅ-વુચ્ચરિઅ કે પ્રોચ્ચરિત-પુચ્ચરિઅ-વુચ્ચરિઅ-વજ્જરિઅ-એ રીતે સંભવ છે કે-વુચ્ચરિઅ-વજ્જરિઅ-દ્વારા ‘વજ્જર્’ ધાતુ અને પુચ્ચરિઅ-પજ્જરિઅ દ્વારા ‘પજ્જર્’ ધાતુ નીપજ્યો હોય. અન્યથા ‘વજ્જર્’ અને ‘પજ્જર્’ એ બન્ને ધાતુઓ દેશ્ય છે, એમ માનવું જોઈએ. ‘સરવણિ’ શબ્દનું મૂળ ‘સુ’ ધાતુમાં છે. ‘કુણ્ડિકાતો જલં સ્રવતિ-’
 ‘સરવણિ’ કુંડીમાંથી પાણી સ્રવે છે-ટપકે છે-શ્શ્રે છે.’
 એ પ્રયોગમાં જે અર્થ ‘સુ’ ધાતુનો છે, તે જ અર્થ ‘સરવણિ’ માં વપરાયેલા ‘સુ’ ધાતુનો છે. ‘સુ’ ઉપરથી આવેલો ‘પ્રસ્રવણ’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘સ્રવણ’ ઉપરથી ‘સરવણ’ શબ્દને લાવવાનો છે. ‘શ્રાવણનાં સરવડાં’ પ્રયોગમાં જે ભાવ ‘સરવડાં’ પદનો છે, તે જ ભાવ અહીં ‘સરવણિ’ નો છે.

‘શિજ્જિ’ એટલે ‘ક્ષીણ થાય છે.’ પ્રાકૃતમાં કેટલેક સ્થળે ‘ક્ષ’ નું ‘શ’ ઉચ્ચારણ થાય છે. (૮-૨-૩) એમ હેમચંદ્ર કહે છે અને ‘શિજ્જિ’ ‘ક્ષીણ’ એવાં ઉદાહરણો આપે છે. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય એમ છે કે ‘ક્ષીયતે’ અને આ ‘શિજ્જિ’ બન્ને એકસરખાં ક્રિયાપદો છે.

‘શ્ચકક’ કે ‘શ્ચકક’ એ વીજઝીના શ્ચકારાના અનુકરણ ઉપરથી આવેલું ક્રિયાપદ છે. એ જ રીતે ‘શ્ચલમલ’ ‘શ્ચલહલ’ ‘થરહર’ ‘રિમિશિમિ’

‘શિરિમિરિ’ વગેરે એ બધાં પદો અનુકરણ ઉપરથી આવેલાં છે. ક્ષોભ સૂચવવા શ્ચલમલ, આંશ્વમાંથી ચમકારાવાળું પાણી પડતું જણાવવા કે તેજની

ચમક સૂચવવા શ્ચલહલ, કંપનને દર્શાવવા થરહર-થરથર, ઘૂંઘરાનો અવાજ

પોતે' એવો અર્થ થાય. અહીં એવો અર્થ ઘટે પણ છે. પરંતુ જેમાં એક સાથે 'આત્મા + આત્મા' એમ બે આત્મા લાગ્યા હોય તેવો પ્રયોગ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં ભાગ્યે જ મળે છે. માત્ર ભાષામાં મળે છે.

૧૪૩ 'મિજ્ઞંતિ-મિજ્ઞ' અને 'મીજ્ઞ' એ ત્રણે ક્રિયાપદો 'મીજાવું પીગાળવું-નરમ થવું'ના ભાવને સૂચવે છે.

વિનયચંદ્રની કૃતિમાં 'મિજ્ઞ' પદ છે અને ત્યાર પછીની કૃતિમાં 'મીજ્ઞ' પદ છે. વર્તમાનમાં એ ઉપરથી આવેલું 'મીજાવું' 'મીજવું' પદ છે. 'મિથતે'—મિજ્ઞતિ—મિજ્ઞ—મીજ્ઞ—એ રીતે એ ક્રિયાપદનો જન્મ છે. 'મિદ્' ધાતુ 'વિદારણ' અર્થને સૂચવે છે અને 'મિદ્' તથા 'મિથ' ધાતુ 'સ્નેહ' અર્થને જણાવે છે. 'વિદારણ' એટલે 'ફાડવું-ચીરો કરવો'. આ ક્રિયા જેમ વાહ્ય પદાર્થને લાગુ પડે છે તેમ આંતરિક મન, બુદ્ધિ અને આત્માને પણ લાગુ પડે છે. એક જ પ્રકારના સંકલ્પવાળું મન, બુદ્ધિ અને આત્મા જ્યારે પોતે સ્વીકારેલ સંકલ્પથી ચલતાં નથી ત્યારે તેઓ 'મેદાતાં નથી' એવી ક્રિયાના વ્યવહારને યોગ્ય બને છે. અહીં પણ જે 'મિજ્ઞ' કે 'મીજ્ઞ' ક્રિયા વપરાણી છે તે, એક જ પ્રકારનાં સંકલ્પને વેરેલો આત્મા 'એકનો બે નથી થતો—મેદાતો નથી—મીજાતો નથી' એ અર્થને વ્તાવે છે. એ જોતાં અર્થ અને વર્ણવિકાર એ બંને દૃષ્ટિએ ઉક્ત 'મિથતે' ક્રિયાપદમાં પ્રસ્તુત 'મિજ્ઞ' 'મીજ્ઞ' કે 'મીજાવું'નું મૂલ્ય રહેલું છે. અથવા 'સ્નિગ્ધ થવું—કોમલ થવું—આદિ થવું' એ અર્થમાં 'મિદ્' અને 'મિથ' ધાતુઓ વર્તે છે, તેમાંના 'થ'વાળા 'મિથ' ધાતુ ઉપરથી મિથતિ—મિજ્ઞતિ—મિજ્ઞતિ—મિજ્ઞતિ—મીજતિ અને એ ઉપરથી 'મીજાવું' એ રીતે ઉક્ત 'મિજ્ઞ' અને 'મીજ્ઞ' એ બંને પદો આવી શકે એમ છે. આ પક્ષે 'મિથ' માં 'હ' ને પ્રક્ષિપ્ત સમજી તે ઉપરથી 'મ' લાવવાની કલ્પના કરવાની છે. અર્થમાં તો કશી તાળાંચ નથી રહેતી. 'મિથતિ'

एटले 'स्निग्ध थाय छे.' अने ते ऊपरथी आवेला 'भिजति' एटले पण 'स्निग्ध थाय छे—नरम थाय छे—पोतानो आग्रह भूकी सामाने अनुसरे छे.' उक्त बे कल्पनाओमां जे प्रामाणिक अने संगत लागे तेने अहीं लेखानी छे. विशेष तपासतां जणायुं के पोताना अनेकार्थसंग्रहमां 'भेद' शब्दना अर्थो बतावतां आचार्य हेमचंद्र कहे छे के,

“भेदो विदारणे द्वैधे उपजाप-विशेषयोः”—(कां० २, श्लो० २२७)

अर्थात् भेद—विदारयुं—फाड़युं, भेद—द्वैध—द्विधा थयुं—बे प्रकारे थयुं—चलित थयुं, भेद—उपजाप—एक प्रकारनो जाप, भेद—विशेषता—जुदाई. आ जोतां तो उक्त 'भिद्' धातु ऊपरथी 'भिज्ज' के 'भीज्' 'भीजायुं' पद आवे तो अयुक्त नथी ने 'भिद्'नी कल्पनानी जरूर नथी.

१४४ 'अनेरी कन्हइ' 'अनेरा कन्हइ' पदमांनु 'अनेरी' के 'अनेरा' पद 'अन्यतर—अन्नपर—अनइर—अनइर—अनेर' ए रीते लाववानुं छे.

अनेरा अहीं पण 'अइ'नो 'ए' स्वरभारने साचवी ले छे. तेथी 'अन्न'नुं 'आन' थतुं अटके छे.

संबंधसूचक 'ईय' प्रत्ययवाला 'अन्यतरीय' ऊपरथी 'अनेरी' अने संबंधसूचक षष्ठीविभक्तिवाला 'अन्यतरस्य—अन्नतरस्य—अन्नतराह—अन्नतरा' ऊपरथी 'अनेरा' लावी प्रस्तुतमां 'अनेरी' अने 'अनेरा'ना अंत्य 'ई' अने 'आ'नी उपपत्ति समझवानी छे.

'नेमिसमं' सायेनो 'सम' शब्द 'सरखा'ना अर्थनो द्योतक छे. 'नेमिसमं' एटले 'नेमिसमान—नेमि जेवुं.'

'दिक्खाडिउ'—देखाडयो. हेमचंद्र कहे छे के 'दृश' धातुनो समानार्थक बीजो एक 'देक्ख' धातु छे (८—

देखाडयुं

४—१८१). तेनुं प्रेरक देक्ख + आड—देक्खाड

अने तेनुं भूतकृदंत 'देक्खाडिओ' ऊपरथी 'दिक्खाडिओ'. संस्कृतमां

‘દ્રશ્’ ધાતુના ‘દ્રશ્યતિ’ ‘દ્રક્ષીષ્ટ’ વગેરે રૂપોમાં જે ‘દ્રશ્’ વા ‘દ્રશ્’ અંગ જલ્લજ્ઞાયું છે તે ઉક્ત ‘દેક્ષ’ વા ‘દિક્ષ’ના મૂલમાં છે એ ધ્યાનમાં રહે.

‘છેદ્’ આ૦ હેમચંદ્ર ‘અંત’ અર્થવાલ્લ ‘છેઅ’ શબ્દને દેશ્ય કહે છે (દેશીશ૦ વર્ગ-૩, ગા૦ ૩૮) અહીંનો ‘છેદ્’ ‘વિશ્વાસના અંતને -વિશ્વાસઘાતને’ સૂચવે છે. ઇટલે પ્રસ્તુત ‘છેદ્’ અને ઉક્ત દેશ્ય ‘છેઅ’ એ વે વચ્ચે વધારે પડતી સમાનતા છે. સંસ્કૃત ‘છેદ’ અને પ્રાકૃત ‘છેઅ’ તથા ઉક્ત દેશ્ય ‘છેઅ’ એ ત્રણે શબ્દો પરસ્પર મળતા આવે છે.

અહીં ‘વાહુ’ શબ્દનો અર્થ ‘વાહો’ છે. હેમચંદ્ર “પાટકાત્તુ તદર્થે

વાહો સ્યાત્” (અભિવાન૦ કાં ૪, શ્લો૦ ૨૮) વહીને

ગમના અડધા ભાગને ‘પાટક’ કહે છે. અત્યારની ભાષામાં વપરાતો ‘પાહો’ કે ‘વાહો’ નું મૂલ એ ‘પાટક’ છે. નગરની પાસેના ‘પરા’ ને હેમચંદ્ર ‘શાખાપુર’ કહે છે (અભિવાન૦ કાં ૪, શ્લો૦ ૩૭) આજનું ‘શાપુર’ એ શું એ ‘શાખાપુર’ ऊपरથી આવ્યું છે કે તેનો સંબંધ કોઈ શાહ-પાદશાહ સાથે છે ?

૧૪૫ ‘ऊपर’માં ‘ऊ’ दीर्घ शा माटे છે ? આ અને આગલી

ऊपर कृतिઓમાં ज्यां ज्यां ‘ऊपर’ શબ્દ આવ્યો છે ત્યાં

વધે તે આદિમાં दीर्घ ‘ऊ’ વાળો છે. જૈન આગ-મોમાં ‘उपर’ના અર્થમાં અનેક સ્થળે ‘उर्धि’ શબ્દ આવે છે. આ ऊपरથી માલ્ય પડે છે કે ‘ऊपर’ના આદ્ય ‘ऊ’નું મૂલ એ ‘उर्ध’માં હોવું જોઈએ. એમ હોય તો ‘ऊपर’ના આદ્ય दीर्घની સંગતિ થઈ શકે છે. વૈયાकरणો ‘ऊर्ध्व’ને ‘रि’ प्रत्यय कल्पी ‘उपरि’ શબ્દની કલ્પના

કો છે (૭-૨-૧૧૪) ‘ઝર્વ + રિ-ઉચ્ચરિ-ઊપરિ’ એ જોતાં પણ ‘ઊપરિ’નો આદ્ય ‘ઝ’ દીર્ઘ છે, તે બરાબર છે. સંસ્કૃત વैयाकरणो ‘उपरि’માં મૂળ ‘ઝર્વ’ શબ્દ તો કલ્પ્યો પરંતુ સાથે ‘ઝર્વ’નો ‘ઉપ’ આદેશ પણ કલ્પ્યો છે. આ કલ્પનાથી ‘उपरि’ શબ્દની નિષ્પત્તિ તો થઈ પરંતુ તેનું મૂળ ‘ઝર્વ’માં છે તેની નિશાની મુંસાઈ ગઈ ત્યારે ભાષાનાં ‘उपरि’માં તેની નિશાની જઙ્ઘાઈ રહી છે. ગુજરાતી જોડણીમાં ‘उपरि’ની જોડણી આદિમાં હસ્તરૂપે સ્વીકારી છે. મને લાગે છે કે તેમાં ઉક્ત સંસ્કૃત કલ્પનાનું અનુકરણ છે; પરંતુ શબ્દના મૂળને ઘીસારી દેવામાં આવ્યું છે. ‘ઝર્વ’ને ‘રિ’ પ્રત્યય લાંબા પછી તે દ્વારા ઊપર જણાવ્યા પ્રમાણે ‘उपरि’ પદ બરાબર આવી શકે એમ છે. ‘ઝર્વ’નો ‘ઉપ’ કલ્પવાની જરૂર નથી. અવેસ્તાની ભાષામાં ‘उपर’ અર્થમાં અનેક સ્થળે ‘उपइरि’ શબ્દ આવેલો છે. (સ્ત્રોતદેહ અ૦ પૃ૦ ૪૫) એ જ પ્રમાણે ‘નોંચે’ ના અર્થમાં ‘अधइरि’ શબ્દ અવેસ્તામાં વપરાયેલો છે. (પૃ૦ ૪૫) ‘उपइरि’, ‘अधइरि’ નો ‘इरि’ જોતાં એમ માસે છે કે એ ‘इरि’નું મૂળ ‘ઝર્વતરે’ ‘અધસ્તરે’ માં રહેલા સપ્તમીવિભક્તિવાળા ‘તરે’ પદમાં હોય. આ રીતે તો વैयाकरणो કલ્પેલો ‘રિ’ પ્રત્યય પણ સંગત લાગતો નથી. અવેસ્તામાં ‘उपइरि’ એ ચતુરક્ષર પદ હોઈ વિલંબિત ઉચ્ચારણવાળું છે માટે જ તેમાં આદ્ય ‘उ’ લઘુ છે ત્યારે ભાષામાં તો એ

૨૦૭ આદ્ય વैयाकरण पाणिनिः कथं છે કે ‘ઝર્વ’ શબ્દનો ‘ઉપ’ આદેશ કરવો અને તેને ‘રિ’ પ્રત્યય લગાડવો.—(૭-૨-૧૧૪) સ્ત્રી રીતે ઝર્વ+રિ (સ્વાર્થિક) તે દ્વારા પ્રાકૃત ઉચ્ચર, તેનું સપ્તમી એકવચ્ચ ઉચ્ચરે, અને એ ‘ઉચ્ચરે’ દ્વારા ‘उपरि’ ‘ऊपरि’ બંને પદો આવેલાં છે. અને કેવલ ‘उपि’ પદ તો ઝર્વ-ઉચ્ચ-ઉપ્પે-ઉપિ એ રીતે આવેલું છે. ગુજરાતીના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં અનેક સ્થળે ઉપરિ, ऊपरि, ओपरિ એવાં પદો ઉપલબ્ધ છે. આમ, સંસ્કૃત કહેવાતું ‘उपरि’, સ્ત્રી રીતે તો પ્રાકૃત છે.

પદ, ત્ર્યક્ષર હોવાથી દ્રુત ઉચ્ચારણવાળું બને છે તેથી જ ત્યાં તેનો આષ 'ડ' ગુરુ રહેવો જોઈએ. પૂર્વોક્ત 'ડપ્પિ' તો 'ઝર્ષ્વે'—'ડપ્પહિં' ઊપરથી સીધું જ આવ્યું છે. તેને 'રિ' પ્રત્યય નથી લાગ્યો.

૧૪૬ ધાતુસંગ્રહમાં પહેલા ગણમાં 'અવરોધ' અર્થમાં 'વલ' ધાતુ જણાવેલો છે, તે ઊપરથી 'વલિ—વલિ' ક્રિયાપદ આવી શકે છે. 'વલિ વલિ' એ ધીજા પુલ્કના એકવચનનું ક્રિયાપદ છે. તેનો અર્થ—'વલ્લવલ્લ—પાછો વલ્લ—રોકાઈ જા' છે.

'જિત્તડ' અને 'જીતડ' એ બન્ને એક જ અર્થમાં છે. 'જિત્વો' તેનો અર્થ છે. તે જ અર્થમાં 'જિ' ધાતુનું 'જિપ્પિઅ' રૂપ પણ થાય છે. મને લાગે છે કે 'જિપ્પિઅ' ના અનુકરણ દ્વારા 'જિત્તડ' માં વેવડો 'ત્ત' અને જીતડ 'નો 'જી' દીર્ઘ થયો જણાય છે.

'ટોહણકાલિ' એટલે 'ટોવાને વચ્ચે'. 'ટોવું' એટલે 'હેતરમાં પક્ષી વગેરેને આવતાં રોકી રાખવા જે અવાજો કરવા પડે તે ક્રિયા.' સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં 'સ્તુમ્' ધાતુ 'ક્રિયાનિરોધ'ના અર્થને સૂચવે છે. યોમ્હું,

ટોવું
યોમો, યોમનારો વગેરે પદો ઉક્ત 'સ્તુમ્' ઊપરથી આવેલાં છે. એ પ્રમાણે 'સ્તોમન'—'યોમણ—યોહણ—

ટોહણ' એ રીતે 'સ્તુમ્' ઊપરથી 'ટોહણ' શબ્દ આવે છે અને અર્થની સુષ્ટતા પણ રહે છે. ભાષાનો 'ટોયો' શબ્દ પણ 'સ્તુમ્' ના 'સ્તોમન'—'યોમઓ—યોહઓ—ટોયો'—એ રીતે આવેલો છે.

'હિલ્લી' શબ્દ ક્રીડાવાચક 'હેલા' નું રૂપાંતર છે. 'હેલા' એટલે

હિલ્લો
વિલાસ. અથવા 'હેલિ' એટલે 'આલિંગન'. એ ઊપરથી પણ 'હિલ્લિ' પદ આવ્યું હોવ. પરંપરા અહીં

બન્ને અર્થ ઘટમાન છે. અહીં 'હિલ્લિ' નો સીધો અર્થ 'હેલ'—સાહચર્ય છે.

‘गमार’ शब्द कागरी ‘गुमार’ में गकार काये है. हेमचंद्र ‘सुह-
 मुहो’ धातुता पर्यय करि, ‘गुम’ धातुनो
 गमार निर्देश करे हे (८-४-२०७) तथा ‘मृद’ अर्थना
 ‘गुमार’ शब्द में न पण लगाने हे (देदी० व० २, मा० १०३)
 ‘गमार’ को उक्त ‘गुम’ या ‘गुमार’ में करि सम्म हे के
 फेरा १ ए तिष्ठता अही ‘गुम’ में उद्योग कर्यो हे. सुनायित्यप्रकार
 क्यल्लुन फेराता क्यल्लुमन ‘गमार’ अने ‘गामार’- (गामावका
 धो० १५-१६) एन ये शब्दोंनो ‘गामापो-गुम-अपान’ अर्थना
 प्रयोग करे हे. प्रत्युत ‘गमार’ अने जयवल्गुमे प्रयोजेला ‘गामार’ के
 ‘गमार’ को अर्थमें नयी. संग्रह हे के ‘जेमना आचारविचार साम्य
 होय’ तेन लेला मटे ‘ग्राम्याचार’ शब्द गरायो होय अने ते शरा उक्त
 दोगे पदो आदेश होय: ग्राम्याचार-ग्राम्याचार-ग्राम्याचार-गमार-गमार
 के गमार.

माचति-मज्जति-मज्जत-माजत-माचत-ए रीते ‘हर्ष’ अर्थवाला
 ‘मद’ धातु ऊपरही ‘माचत’ अने चालु ‘माचतु’ पदो आख्यां हे.

प्रत्यपि-पतिज्जति-पतीजति ए रीते ‘पतीजति’ पद आख्यु हे.
 एनो अर्थ ‘तुं विश्वास करे हे’.

‘गच्छ’ धातुद्वारा ‘गच्छति’ क्रियापद आख्यु हे.

भर्तु-भर्तार-ए रीते ‘भर्तार’.

गरी-खेगरी, एनी व्युत्पत्ति अवागत नयी.

‘नट’ क्रियापद अही ‘मेवा’ अर्थन सूचये हे. “राजुल एनी
 समीन करे हे के हे भोली सखी! तुं खेखर

नटथुं

गमार हे, नेमिदुमार विद्यमान होय त्यां सुधी पोते

कोई बीजा पुष्पन संवे तो मगजधुं के गजवरनो योग थयो छतां ते

ગઘેડે ચડે છે.” આ અર્થ અહીં બરાબર ઘટમાન છે. માટે અહીંના ‘નઢ્ઢ’ પદનું મૂળ ‘લઢ-ઉપસેવાયામ્’ ધાતુમાં સમજવું. (ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨૪૯, ધાતુ-૫૫)

‘દુહિતા’ ऊपरથી ‘धूआ’ (૮-૨-૧૨૬) ‘ધૂઆ’માં સ્વર પરિવર્તન થવાથી ‘ધીય’ પદ આવે છે. કાઠિયાવાડીલોકોમાં ‘દીકરી’ના અર્થમાં જે ‘ધી’ શબ્દ આવે છે તે પણ આ રીતે આવેલો છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં ‘ધૂય’ અને ‘ધીય’ એ બન્ને શબ્દો વપરાયા છે. ભાષામાં વપરાતો સુંવાલી (પૂરી) અને પ્રસ્તુત ‘સુહાલી’ બન્ને સમાન અર્થના છે. ‘સુહાલી’ શબ્દ દેશ્ય જણાય છે અથવા સુખવાચક દેશ્ય સુહલિ (દેશી૦ વ૦ ૮, ગા૦ ૩૬) સાથે પણ તેનો સંબંધ હોય.

પ્ર + અઙ્કુર = ‘પ્રાઙ્કુર’ તે ऊपरથી નામ ધાતુ ‘પ્રાઙ્કુરયતિ’ પ્રસ્તુત ‘પંગુર’નું મૂળ આ ‘પ્રાઙ્કુરયતિ’માં છે. ભાષાનું પાંગરવું ‘પાંગરે’ ક્રિયાપદ પણ આ રીતે આવેલું છે.

દેશ્યસંપ્રદામાં ‘બલાત્કાર’ અર્થે ‘મઢ્ઢા’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. તે ऊपरથી અહીંનો ‘માંડી’ શબ્દ આવ્યો છે અથવા ‘માંડવું’ જ અર્થ લઈએ તો ‘મળડ’ ધાતુ ऊपरથી તે પદને લાવવું. ભાષાનો ‘માંડમાંડ’ શબ્દ ઉક્ત ‘મઢ્ઢા’ ऊपरથી આવ્યો છે.

‘ગહિહીટી’ एटले घेली—मूखी. ‘ગ્રહિલ’ પદ ऊपरથી ‘ગહિહીટી’ પદ આવ્યું છે.

‘વિવ્યતિ’—‘વિજ્ઞાઈ’ ऊपरથી वेज्ञाई—वीसे—वीधे—आव्यु છે.

‘મત્તક’—મત્તઓ—માતડ—માતો.

यिउ—ययो. स्थित :—यितो—यिओ—यिउ—ययो.

૩૦૮ સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં ‘દીકરી’ અર્થે માટે ‘ધી’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

‘આલ’ શબ્દ અનર્થને સૂચવે છે. ‘આલપંપાલ’ માં રહેલો ‘આલ’ જે ભાવને જણાવે છે, તે જ ભાવ અહીંના ‘આલ’ નો છે. “આલંસ્યાત્-અનર્થ-હરિતાલયો:” (અનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૪૬૩ હે૦).

‘શ્લ’ ધાતુ દેશ્ય છે. ‘નીસાસો મેલ્લો’ ‘વિલાપ કરવો’ ‘પોતાની જાતને ઓઢંમો દેવો’ એ તેના ત્રણ અર્થ છે. અહીં ત્રણે અર્થો ઘટે એમ છે. ‘શ્લ’ ના મૂળની સ્વર નથી. તત્સમાન ‘શ્લ’ માટે જુઓ (૮-૪-૨૦૧, ૮-૪-૧૪૮, ૮-૪-૧૫૬ હે૦). ઉક્ત ‘શ્લ’ વીજા પુરુષનું એકવચન છે અને ‘શ્લ’ ધાતુ ऊपरથી આવેલું હોય.

‘દોહિલ્હ’ ભાષામાં ‘દોયલું’—અહીં સહી, રાજીલું કહે છે કે

“તું સુંવાળી છે અને તપ ‘દોહિલું’ અર્થાત્
દોયલું ‘કઠોર’ છે—દુઃસ્વભાવક છે.” આ અર્થ જોતાં

દુઃસ્વ—દુઃસ્વ—દુઃસ્વ—તેને ‘હલ’ પ્રત્યય લાગી અને તે દ્વારા ‘દોહિલ્હ’ શબ્દ આવે. ભાષામાં પ્રચલિત ‘દુહલું’ ક્રિયાપદનું મૂળ ‘દુઃસ્વ’ ધાતુમાં છે, અથવા ‘દુર્લભ’ ‘દુર્લભ’ ‘દુર્લભ’માં વર્ણવ્યત્પય અને સ્વરપરિવર્તન થવાથી પણ ‘દોહિલ્હ’ નીપજે. અહીં ‘દુઃસ્વ કરવા’નો ભાવ વચ્ચે સંગત છે.

‘ત્સિ’ અર્થવાચ્ય ‘ત્રા’ ધાતુ ऊपरથી ‘ત્રા’ ક્રિયાપદ આવ્યું છે. ભાષાનું ‘ધરાવું’ પદ પણ ‘ત્રા’માંથી આવ્યું છે.

‘ફિર’ પટલે ફર્યા કરે છે. ‘ચાલવું—ફર્યા કરવું’ અર્થમાં ‘સ્સ’

ધાતુ છે (ધાતુપાઠ્ય પૃ૦ ૨૧૬, ધાતુ ૮૪)
તે ऊपरથી સ્સરતિ—સ્સરતિ—ફર—ફર—૧ રીતે

‘ફિર’ પદ લાવવાનું છે.

ઝવાહુલિ—ઝંચા હાય કરેલા છે એવી—ઝસાહવાલી—ઝતાવલી. ઝ્ +

ઝવાહુલિ

વાહુ—ઝવાહુ, સ્થાયિક ‘હ’ લાગ્યા પછી ‘ઝવાહુલી’

તે ઊપરથી ‘ઝવાહુલિ.’ સંભવ છે કે ‘ઝમાહુલું’

‘ઝસાહ થવો’—ત્રિયાપદનું મૂળ, પ્રસ્તુત ‘ઝવાહુ’ પદમાં હોય. અથવા

‘ઔસુક્ચ’ અર્થમાં આ૦ હેમચંદ્ર ‘ઝવાહુલિ’ શબ્દને (દેશી૦ વર્ગ ૧,

ગા૦ ૧૩૬) દેશ્યરૂપે નોંધે છે. તે ‘ઝવાહુલ’ શબ્દ ઊપરથી અહીંનું

‘ઝવાહુલિ’ સ્ત્રીલિંગી રૂપ આવ્યું હોય.

ફાગુવંધિ—ફાગવંધવડે.—ફાગુવંધ એટલે વિશેષ પ્રકારનો પથરચનાનો

ફાગ

પ્રકાર. હેમચંદ્ર, ‘વસંતનો ઉત્સવ’ અર્થમાં ‘ફાગુ’

શબ્દને દેશ્યરૂપે જણાવે છે. (દેશી૦ વ૦ ૬, ગા૦ ૮૨)

‘ફાગ’ નો સંબંધ ‘ફાગણ’ મહિના સાથે છે એ જાણીતું છે.

વર્ષા + કાલ—વર્ષાકાલ—‘વરિસાલ’ તેનું સસમી એકવચન વરિસા-
લડ્—વરસાદને સમયે—ચોમાંસામાં.

‘ઝતાવલિ’ શબ્દનું મૂળ ‘ઝત્’ સાથેના ‘ત્વરા’ અર્થવાળા ‘ત્વર’
ધાતુમાં છે. ‘ત્વર’ ના ‘ત્વ’ માં ‘ત્’ અને ‘વ’ વચ્ચે ‘ઝ’ ઝમેરવાથી
‘તાવર’ થતાં તે દ્વારા ઝક્ત ‘ઝતાવલિ’—‘ઝતાવલો’—‘ઝતાવલ’ વગેરે
શબ્દો આવે છે.

‘રહેવા’ અર્થવાળા દેશ્ય ‘રહ’ ધાતુ ઊપરથી ‘રહિયડ’—રહ્યો—પદ
આવ્યું છે.

‘પાણીનો વહેલો’ અર્થમાં ‘વહેલો’ શબ્દ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે. દેશ્ય

વહેલો

સંગ્રહમાં ‘વાહલી’ ‘વિરલો’ અને ‘વહેલો’ એ ત્રણ

શબ્દો નોંધેલા છે. (દેશી૦ વર્ગ ૭, ગા૦ ૩૯—

“વહેલો વાહલી વિરલો ત્રયોઽપિ એતે લઘુ જલપ્રવાહવાચકા:”). પ્રસ્તુત

‘વાહલા’ बहुवचन છે, તેનું મૂળ ‘વાહલ’ પદ ‘વાહલી’ શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંભવ છે કે મૂળ ‘વહ્-વહેવું’ ધાતુ સાથે વાહલી, વહોલો કે વહેલા પદનો સંબંધ હોય.

चमकृत-चमकिय-चमकिय-चमकी ए क्रम ‘चमकिय’ ની નિષ્પત્તિનો છે.

‘વધાવી’ ના મૂળમાં પ્રેરણાસૂચક પ્રત્યય સાથેનો ‘વૃધ્-વધવું’ ધાતુ છે. વૃધ્-પ્રેરણા અર્થે-વર્ધ-પ્રા० વદાવ. તે ऊपरથી भूतकृदंत ‘वद्वा-विया’ અને તે દ્વારા ‘વધાવી.’

भाषामां ‘लेंको’ શબ્દ છીઓની વિશેષ પ્રકારની ચેષ્ટાનો સૂચક છે.

‘લેંકો’ પ્રસ્તુત ‘लहकंती’ પદ ‘લેંકા કરતી’ના ભાવને દર્શાવે છે. એના મૂળમાં ‘लस्’ ધાતુ દ્વારા બનેલો ‘लसक’ શબ્દ છે. ‘लसकं करोति लसकयति’ એ રીતે નામધાતુરૂપ ‘लसक’ ऊपरથી वर्तमान कृदंत ‘लसकयन्ती’ અને તે દ્વારા ‘लहकंती’ નીપજે છે. અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારના નૃત્ય માટે વપરાતા ‘लस्य’ શબ્દને ‘क’ लगाडीए तो ‘लस्यक’ થાય. ‘लस्यक’નું નામધાતુ તરીકેનું ‘लस्यकयति’ આનું वर्तमानकृदंत ‘लस्यकयन्ती’ તે ऊपरથી पण ‘लहकंती’ પદ આવે. મૂળ વચ્ચેમાં ‘लस्’ ધાતુ સમજાવાનો છે.

जोड़ती-जोड़ती ‘युक्त’ ऊपरથી जुक्त-जुट-जुड़-जोड़-जोड़ती. ए

‘जोड़ती’ રીતે ‘युक्त’ માંથી ‘जोड़’ ધાતુ નીપજાવી તેનું वर्तमानकृदंत ‘जोड़ती.’ हिंदीमां ‘जोड़ना’ અર્થ માટે ‘जुट’ શબ્દ પ્રચલિત છે. આ કલ્પના ક્ષિપ્ર જણાતી હોય તો સંબંધવાળી (“यौड़ संक्ने” —धातुसंग्रह भ्वादि०) ‘यौड़’ ધાતુ ऊपरથી प्रा० ‘जोड़’ અને તેનું वर्तमान कृदंत ‘जोड़ती.’ एम वने રીતે ‘जोड़ती’ ને નીપજાવી શકાય એમ છે.

મને લાગે છે કે ‘‘ યૌઙ્ ’’ ધાતુ મૌલિક નથી. તે પળ ‘યુક્ત’ ડપરથી આવ્યો જણાય છે. ધાતુસંગ્રહમાં ંવા વીજા ઘળા ધાતુઓ છે જેઓ ભૂતકૃદંત ડપરથી આવેલા છે. સં૦ મૃત-પ્રા૦ મટ, તે ડપરથી ‘મટ-મૃતૌ’ ધાતુ. સં૦ પિટ-પ્રા૦ પિટ-તે ડપરથી ‘પીડ’ ધાતુ. સં૦ ઋદ્ધ-પ્રા૦ ઇદ્ધ. તે ડપરથી ‘ંધ્-ઝદ્ધૌ’ ધાતુ વગેરે. પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી મહામહોપાધ્યાય શ્રીમાન વિધુશેઁર શાસ્ત્રીજી ‘કેટલાક ધાતુઓ ભૂતકૃદંત ડપરથી આવેલા છે’ ંવો અભિપ્રાય ધરાવે છે અને તેમળે પોતાનો ં અભિપ્રાય ‘દ્વિવેદીસ્મારક’ છેઁઁસંગ્રહવાળા પુસ્તકમાં વ્યક્ત પળ કર્યો છે. આ ડપરથી ભૂતકૃદંત દ્વારા ધાતુઓ વનાવવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રાચીન છે તે સ્પષ્ટપળે માલૂમ પડે છે. આ પદ્ધતિ ગુજરાતી વગેરે ચાલુ ભાષામાં જ છે ંમ નથી પરંતુ સંસ્કારપૂર્ણ મનાતી સંસ્કૃત ભાષામાં પળ તે, તરત સ્થાલમાં ન આવે ં રીતે ડતરેલી છે.

‘ ધીરિમ ’ પદમાં અંત્યનો ‘ ડમ ’ ભાવવાચક પ્રત્યય છે. ધીરિમ ંટલે

ધીરપણું, મુળિસ + ડમ-મુળિસિમ-મનુપ્યપણું. આ ધીરિમ

‘ ડમ ’ પ્રત્યય ઘળો જ પ્રાચીન છે. અવેસ્તામાં મિત્રતા-દોસ્તી-ના અર્થમાં ‘ હલેમા ’ શબ્દ આવે છે. તે ‘સલિ + ડમા’ ડપરથી આવેલો છે. (સોર૦ અ૦ પૃ૦ ૧ૢ૪, શબ્દ અં૦ ૨ૂ) ૢ-૨-૧ૂ૪ સૂત્રમાં હેમચંદ્રે ભાવવાચક પ્રત્યયોની ગળનામાં આ ‘ ડમા ’ને પળ નોંઁલે છે. સંસ્કૃતમાં તે ‘ ડમન્ ’ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

મનાવઙ્-મનાવે છે. ‘ મન્ ’ ધાતુનું પ્રેરક ‘ માનવ ’ પ્રા૦ ‘ મનાવ. ’ તે ડપરથી મનાવઙ્. ‘ મન ’ ંટલે જાળવું-મનાવ-જળાવું-સમજાવવું. ‘ મનાવ ’નો પ્રયોગ ‘ મનાવવા ’ અર્થમાં રૂઢ થવાથી સંકુચિતાર્થક છે, તેથી ‘ જળાવવું ’ ંવા વિશાલ અર્થમાં તે ન વપરાય.

‘મહપ્પર’ શબ્દ દેશ્ય છે. તેનો અર્થ છે: અમિમાન. (દેશી૦ વ૦ ૬ ગા૦ ૧૨૦) ‘મહપ્પર’ લોકભાષાનો શબ્દ છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે. (૮-૨-૧૭૪)

‘અચ્છ’ ऊपरથી ‘આછ’ एटले निर्मळ-अतिआछउ-अतिनिर्मळ.

આહું
ભાષામાં વહુ બારીક કપડા માટે ‘આહું’ શબ્દ વપરાય છે. સંભવ છે કે એ ‘આહું’ શબ્દ પણ પૂર્વોક્ત નિર્મळ અર્થવાળા ‘અચ્છ’ ऊपरથી આવ્યો હોય અને એ પક્ષે લક્ષણાદ્વારા અર્થસંગતિ ઘટમાન છે. અથવા ‘આ’ સાથેના ‘છાદ’ અર્થાત્ (‘આચ્છાદ’—ढांकलुं) ‘આચ્છાદ’ ધાતુ સાથે વલ્લવાચી ‘આહું’ શબ્દનો સંબંધ હોય. અન્યથા બારીક કપડા માટેના ‘આછા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોધનીય રહી.

સં૦ પરિદધાતિ—પ્રા૦ પરિધાતિ—પરિહાઈ—પહિરૈ—ए रीते ‘પહિરૈ’ ની નિષ્પત્તિ છે. ‘પરિધાન’ ऊपरથી ‘પરિહાણ’ અને વ્યત્પય થતાં પહિરાણ—પહિરણ—ए रीते ‘પહિરણ’ શબ્દ આવે, તેનું સસમીમાં—પહિરણિ.

સંથંડ—सीमन्तकः ऊपरથી सीमंतओ—सीअंतउ—सींतउ—संथउ—सिथउ—સેંથો.

‘બોરીયાવડિ’—एक प्रकारना वल्लनी जात છે. સં૦ ‘બદર’ સું ‘બોર’

ए प्रा० उच्चारण છે. અને ‘વડિ’ સું મૂલ ‘પટ’

बोरीयावडि શબ્દમાં છે. આ જોતાં જે કપડામાં ‘બોર’ ની

ભાત હોય ત્યાં જે કપડામાં સોનેરી કસબવાળાં બોર-બોરિયાં-ટંકિલાં હોય. તે કપડું ‘બોરીયાવડિ’ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં ‘બોરીયાવડિ’ શબ્દ ‘કાંચલી’ માટે વપરાયેલું વિશેષણ છે: बदरिकापटी—बोरियांवडी. ‘બદર’ ના ‘બોર’ માટે જુઓ (૮-૧-૧૭૦). હંસની ભાતવાળું વલ્લ ‘હંસવડિ’ અને ગજ-હાથી-ની ભાતવાળું વલ્લ ‘ગજવડિ’ ને નામે રૂપાત છે

(જુઓ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર પૃ૦ ૧૦૩ પ્રા૦ ગુ૦ કા૦ સં૦) ભાષાનું 'વોરિયું' પદ ઉક્ત રીતે 'વદર' ऊपरથી लाववानું છે તે સ્થાલમાં રહે. વોર-વોરિયું કે 'વદર' માં કદનું સામ્ય છે માટે જ તે વે વચ્ચે સંબંધ સાધી શકાય છે.

'વા' ऊपरથી प्रा० वाअन्ते-वायन्ते. 'वा'-વાયું.

'સ્થાપના' ऊपरથી 'धापणा' અને તે ऊपरથી 'धापण'. 'સ્થાપના' एटले स्थापित करवું. તે અર્થ સંકુચિત થઈને 'धापण' एटले मात्र धनमाल वगैरेनुं पोताने के बीजाने त्यां स्थापित करवું.

'स्तवक' एटले गुच्छो. તે ऊपरથી 'यवक' भाषानो 'थोक' 'थोकडो' वगैरेनुं मूल 'यवक'માં છે.

फाड़े-मूल सं० पाटयति, प्रा० फाड़े. 'वच्चे वरावर वे भाग करे છે' एवो अर्थ अही 'फाड़े' नो છે. 'सेथो पाडवो' प्रयोग भाषामां प्रचलित છે. તેમાં पण 'पाडवो' માં 'पत्' धातु न समझतां उक्त 'पाट' धातु समझवानो છે.

'कञ्चुक' ऊपरથી कञ्चुकिका. अंदरना 'क' ने बदले स्वारिथिक 'ल' लागतां कञ्चुलिका-कञ्चुलिआ-कांचली-कांचली.

'तन्' एटले ताणहुं-विस्तारवું. सं० तानयति. प्रा० ताणेइ. તે ऊपरથી 'ताड़े'-ताणे છે.

'कंचोला' नुं मूल देख 'कंचोलय' માં છે. આ શબ્દ ઘણો પ્રાચીન છે. આઠમા સૈકામાં રચાયેલી કુવલયમાલાના આરંભમાં જેની નોંધ છે એવા

કચોલું 'पउमैचैरेय' જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં पण ए शब्दનો उल्लेख છે. भाषामां તેને માટે 'कचोलुं' शब्द प्रसिद्ध છે. અર્થ જોતાં એવો સંભવ છે કે काच+पुटक-काचपुटक-

કાચપુડય-કાચપુલય-કાચઉલય-કાચોલય-કચ્ચોલય. એ રીતે તે શબ્દ આવ્યો હોય. વારમા સૈકાના સુપાસનાહચરિયમાં પણ તે શબ્દ વપરાયેલો છે. “કચ્ચોલયમુહમેત્ત” (સુપાસ૦ ચ૦ પૃ૦ ૨૦૧-ગા૦ ૬૫) આ જોતાં આપણે ત્યાં કાચનાં પાત્રોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ વિશેષ પ્રાચીન જણાય છે.

‘ગાલિમસૂરા’નું મૂળ, દેશ્ય ‘ગહ્લમસૂરિકા’ શબ્દમાં છે. ‘ગહ્લમ-સૂરિયા’ શબ્દ જૈનસૂત્ર-જીતૈર્વૈકલ્પમાં વપરાયો છે. ગાલમસૂરિયું પ્રસ્તુત ‘ગાલિમસૂરા’નું મૂળ ‘ગહ્લમસૂરિયા’ શબ્દ છે. અથવા ‘ગાલ’ માટે ‘ગહ્લ’ અને ‘મસૂરિકા’ માટે ‘મસૂ-ણિકા’ ને યોજી શકાય. ‘મસૂણ’ એટલે ‘કોમઝ.’ ગાલ માટે જે કોમઝ હોય તે ‘ગાલમસૂરિયું’ એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય. ‘ગહ્લ’ અને ‘મસૂણ’ એ બંને શબ્દોને ઉપર્યુક્ત અર્થમાં હેમચંદ્રે પોતાના કોશમાં નોંધેલા છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩, શ્લો ૨૪૬ તથા કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૭૭). ચાલુ ભાષામાં તે માટે ‘ગાલમસૂરિયું’ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે.

કૂવડિય મૂળ કૂપ સ્ત્રી-કૂપિકા. પ્રા૦ કૂવિયા, ‘ડ’ લાગતાં ‘કૂવડિયા’ તે ઉપરથી ‘કૂવડિય’ એટલે કૂડ.

‘માળીજડ’ એટલે માળવું-મોગવવું-અનુભવવું. દેશીશબ્દસંગ્રહમાં - (વર્ગ ૬, ગા૦ ૧૩૦) ‘અનુભૂત’ અર્થમાં માળવું ‘માળિઅ’ શબ્દ નોંધેલો છે. એથી એમ માલુમ પડે છે કે ‘અનુભવ’ અર્થવાળો ‘માળ’ ધાતુ દેશ્ય છે. પ્રસ્તુત ‘માળીજડ’ ક્રિયાપદ આ ‘માળ’ ઉપરથી લાવવાનું છે અને ભાષામાં પ્રચલિત ‘માળવું’ પદ પણ એ ‘માળ’ મૂળક છે.

‘સ્તંભ’ ઉપરથી ‘ખંભ’ (૮-૨-૮) ખંભ એટલે ધાંભી-ધાંભલો.

‘હિંડોલ’નું મૂળ દેશ્યપદ ‘હિંડોલક’ છે. “પ્રેહ્લા હિંડોલકારણ્યઃ” (અભિધાન કાં० ૩, શ્લો० ૪૨૨) કહીને આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘હિંડોલક’ને ‘પ્રેહ્લા’ નો પર્યાય કહે છે. ‘હિંડોલક’નો અર્થ ભાષાપ્રસિદ્ધ ‘હિંડોલો’ છે.

‘ઘાઘરિ’નું મૂળપદ દેશ્ય ‘ઘઘર’ છે. ‘ઘઘર’ ઇટલે ઘાઘરો. “ઘઘરં જઘનસ્થવલ્લમેદઃ” (દેશી० વ૦ ૨, ગા० ૧૦૭)

‘મયમયંત’ કે ‘મઘમઘંત’ એ બન્ને પર્યાય શબ્દો છે. ‘સુગંધના પ્રસરણ’ અર્થમાં એ પદ વપરાય છે. ‘ગંધનો પ્રસાર’ એ અર્થે વપરાતા ‘પ્રસર્’ ધાતુના પર્યાય તરીકે ‘મહમહ’ ધાતુને હેમચંદ્રે આપેલો છે. (૮-૪-૭૮) “મહમહં માલદ્.” ભાષામાં પ્રચલિત ‘મઘમઘવું’નું મૂળ ઉક્ત ‘મહમહ’ છે.

સં०—આહન્તિ પ્રા०—આહળા—આઘાત કરે છે. સીધું પ્રાકૃત જેવું પદ પણ ભાષામાં આવી ગયું છે.

‘ખઙ્ઙ’ ऊपरથી ‘खड्ग’ ते ऊपरથી तृतीयांत खड्गिण—खड्गवडे.

મૂં (મજ્ઞ—મુજ—મૂં) + સિહ—મારી સાથે.

‘મલિયડ’—મસલી નાલ્યો. સં० ‘મૃદ’ના પર્યાય તરીકે હેમચંદ્ર ‘મલ’ ધાતુને નોંધે છે (૮-૪-૧૨૬). એ ‘મલ’ ऊपरથી ‘मलिय’ અને ‘ક’ લગાડવાથી ‘મલિયડ.’

‘અનેરાકળહ’ ઇટલે ઘીજાની કને—પાસે. આમાંના ‘કળહ’ શબ્દને

કને કેટલાક ‘કર્ણ’ ऊपरથી लावे છે. પરંતુ ‘કર્ણ’નો ‘પાસે’ અર્થ પ્રતીત નથી, ત્યારે ‘કળ્ઠ’ શબ્દ

‘પાસે’ના અર્થને સ્પષ્ટપણે બતાવે છે. “કળ્ઠો ધ્વનૌ સંનિધાને ગ્રીવાયામ્” અનેકાર્થ० કાં० ૨, શ્લો० ૧૦૧) એ જોતાં ‘પાસે’ અર્થવાળા

‘કળ્ઠે’ ડપરથી ‘કળ્ઠે’ થઈને ‘કળ્ઠહ’ આવી શકે એમ છે. ‘કૂવાને કાંઠે’ વગેરે વાક્યોમાં તો સીધો ‘કંઠ’ શબ્દ ‘પાસે’ અર્થમાં વપરાય પળ છે.

‘ઓછડ’ ઇટલે ઓછો. તુચ્છ—ઉચ્છ. અને એ ડપરથી ‘ઓછડ’

ઓછો

શબ્દ આવ્યો હોય અથવા એ કોઈ દેશ્ય શબ્દ હોય.

‘ન્યૂનતા’ના અર્થમાં પ્રશ્નૈવ્યાકરણ સૂત્રમાં ‘ઉચ્છત્ત’

(તુચ્છત્વ) શબ્દને વાપરેલો છે ઇટલે ‘તુચ્છક’ ડપરથી ‘ઓછડ’ લાવવાની કલ્પના બંધ વેસે ઇવી છે.

‘કને કાનો કા’ માં જે અર્થમાં ‘કાનો’ શબ્દ છે તે અર્થમાં પ્રસ્તુત ‘કાનહ’ પદ વપરાયું છે અને તેનું મૂલ ‘કર્ણ’ છે. ‘કર્ણ’ નો અહીં લાક્ષણિક અર્થ લેવાનો છે.

‘માત્રા’ નો અર્થ ‘કાનો માત્રા’ પ્રયોગમાંના ‘માત્રા’ પ્રમાણે

માત્રા

સમજવાનો છે. માત્ર, માત્રિ વન્નેનું મૂલ ‘માત્રા’

શબ્દ છે. ‘માત્રા’ નો પ્રસ્તુત અર્થ હેમચંદ્ર પોતાના

કોશમાં પળ આપે છે. “માત્રા પરિચ્છદે—અક્ષરાવયવે” (અનેકાર્થ૦ કાં૦ ૨ છો૦ ૪૩૭) અર્થાત્ માત્રા ઇટલે અક્ષરનો અવયવ—ભાગ.

‘દેવવન્દન’, માં વે ‘વ’ સાથે આવવાથી ઇક ‘વ’ લોપ પામ્યો છે ઇથી ‘વૈવ્યવન્દન—વેવવવન્દન—વીવવન્દન’ ની પેઠે ‘દેવવન્દન’ પદ નીપજ્યું છે. દેવકુલ—દેવડલ—દેડલ વગેરેમાં આ જાતનો લોપ છે અને તેને હેમચંદ્રે વતાવેલો પળ છે :—(૮—૧—૨૬૮—૨૭૧.)

સંવ૦ ૧૩૪૦ નું ઉચ્ચારણ ‘માત્રિ’ છે અને એ જ અર્થમાં ૧૩૬૯ નું ઉચ્ચારણ ‘માત્ર’ છે. એ જ રીતે ૧૩૪૦ નું ઉચ્ચારણ (સંપુટકમ્) ‘સાંપુડં, (સંપુટિકા) ‘સાંપુઢી’ છે, તેને વડલે ૧૩૬૯ નું ઉચ્ચારણ ‘સાંપડાસાંપડી’ છે. જે ચાલુ ઉચ્ચારણની નિકટનું છે.

કમલી—પુસ્તકના રક્ષણ માટે વપરાય છે. એ દરરોજ ઘાંચવાના પુસ્તકને

કવલી

લપેટવાના સ્વપ્નામાં આવે છે. કમલી કે કવલી—

કવલી અને પર્યાય છે. કમલી, ઘાંસની પાતલી

સલીઓ અથવા પાતલી ચીપોને એક પછી એક ગૂંથવાથી બને છે. શ્રીમાન પુણ્યવિજયજીના કવન મુજબ ‘કમ્બિકાવલી’ કે ‘કમ્બ્યાલી’ (કમ્બી+આલી) ઉપરથી ‘કમલી’ શબ્દ આવ્યો છે. મારી સમક્ષ પ્રમાણે મૂળ ‘કામ્બિકા’ છે. ‘ક’ ને વદલે સ્વાર્થિક ‘લ’ લગતાં કમ્બિકા—કમ્બિકી—કમ્બલી ઉપરથી ‘કમલી’ પદ આવેલું છે. ‘કમલી’માં ‘લ’ લખવા માટે ‘આલી’ કે ‘આલી’ની કલ્પના કરવા કરતાં ‘વીજલી’ ની જેમ સ્વાર્થિક ‘લ’ની કલ્પનામાં વિશેષ લાભ છે.

અહીં જે ‘અતિચાર’ના ઉત્તારા આપ્યા છે તે યાસ કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ નથી, પરંતુ જૈન પરંપરામાં નિયત પાક્ષિક સાંખ્યકર્મ માટે સ્વદોષાલોચનની જે ક્રિયાઓ યોજાયેલી છે, તે ક્રિયાઓ કરતાં શ્રાવક—શ્રાવિકાઓએ એ પાઠોને ઘોળવાના હોય છે. એથી એ અતિચારોની ભાષા તત્કાલીન ઉચ્ચારણ પદ્ધતિને પણ સમજાવી શકે એમ છે. જેમકે ‘અંગ’ને વદલે ‘આંગ’ ‘ગયા’ને વદલે ‘ગ્યા’ ‘સજ્ઞાય’ને વદલે ‘સજ્યાઈ’ ‘પઠિતમ્’ ઉપરથી ‘પઠિય’ અને તેને વદલે ‘પઢ્ય’ ચાલુ ‘પઢ્યું’. ‘વિગ્ન’ને વદલે ‘વિઘન.’ ‘વૈરી’ને સ્થાને ‘વયરી.’ ‘પરાયા’ (પરકીય)ને વદલે ‘પિરાયા’ इत्यादि.

જે પ્રયોગો તલ્લપદા છે તેમને તલ્લપદી ભાષામાં લખનારા પુરાતન કવિઓએ પોતાની કવિતામાં એવા જ મૂલ્યા છે અને વર્તમાન કવિઓ પણ એવાં પદોને પ્રયોજે છે.

‘સારસંભાલ’ શબ્દ ‘વારંવાર સ્મરણ’ના ભાવને સૂચવે છે. તેમાં આવેલાં ‘સાર’ અને ‘સંભાલ’ એ બન્ને પદો સારસંભાલ ‘સ્મરણ’ના અર્થને વતાવે છે. ‘સ્મૃ’ ऊपरથી ‘स्मार’ અને તે દ્વારા ‘સાર’ તથા ‘સંસ્મૃ’ ऊपरથી ‘संस्मार’ અને તે દ્વારા ‘સંસ્માર-સંભાલ’ એ રીતે ‘સારસંભાલ’ પદની ઉત્પત્તિ છે.

‘પંચત્તાલીસ’ એટલે ‘પીત્તાઢીશ.’ મૂલપદ ‘પચ્ચ + ચત્તારિશિત્’ છે. તે ऊपरથી ‘પંચ + ચત્તાલીસા’. વે ‘ચ’ એક સાથે આવવાથી બોલનામાં અગવડ આવે છે માટે ઉચ્ચારણ કરતાં એક ‘ચ’ આપોઆપ ચાલ્યો ગયો, એટલે પ્રસ્તુત ‘પંચત્તાલીસ’ પદ આવ્યું. એ જ રીતે પચ્ચ + દશ-પ્રાં० પચ્ચદશ-પચ્ચરહ અને એ ऊपरથી ‘पञ्च’ કે ‘पंश्च’

‘આ’ એવા અર્થમાં ‘યડ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. હેનચંદ્ર ‘આ’ અર્થે ‘આય’ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે (૮-૪-૩૬૫) પ્રસ્તુત ‘યડ’ અને ઉક્ત ‘આય’ એ બન્ને સમાન માસે છે: આય-આપડ-યડ.

‘હમણાને’ એવા અર્થમાં ‘હિવડાતણ’ પદ વપરાયું છે. ‘હિવડા’ ના મૂલમાં ‘અધુના’ પદ છે. તેને સંવંચસૂચક ‘તણ’ અને ત્યાર બદ ‘સપ્તમી’નો ‘ઈ’ લાગવાથી ‘હિવડા-તણ’ પદ આવેલું છે.

‘દીર્ઘ’ના અર્થમાં ‘ભારી’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. ચાલુ માયાનાં પગ ‘દીર્ઘ’ ને માટે ‘ભારે’ પ્રયોગ પ્રચલિત છે. ‘મૃ’ એટલે ‘ધારણ કરવું’. જેને ધારણ કરવો પડે તે ‘ભાર’ અર્થાત્ બોક્ષો. દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કરતાં ઉચ્ચારણ કરનાર ભાર-બોક્ષો અનુભવે છે, માટે ‘દીર્ઘ’ ઉચ્ચારણવાદ્ય વર્ગો ‘ભારી’ કે ‘ભારે’ કહેવાય છે.

‘ઉત્તાન’-ચત્તું. તે ऊपरથી उत्ताणु. ‘ઉત્તાન’માં ‘તન્’ વાતુ અને ‘ઉત્’ ઉપસર્ગ છે. ‘તન્’ એટલે પ્રસરવું-વિસ્તારવું. જેનો વિસ્તાર ऊपर तरफ होय તે उत्तान.

‘થાપણિમોસુ’ એટલે આવેલી થાપણને ચોરી લેવી અર્થાત્ કોઈ ઘરે આવેને થાપણ મૂકી ગયું હોય તે જ્યારે પાછું થાપણ લેવા આવે ત્યારે નામુકત્ર જવું તેનું નામ ‘થાપણિમોસુ’. ‘થાપણિ’ પદની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચાઈ ગઈ છે. ‘મોસુ’ ના મૂળમાં ‘મુપ્’ ‘ચોરવું’ ધાતુ છે. ‘મુપ્’ જપરથી ભાવવાચક નામ ‘મોપ’ અને તે જપરથી ‘મોસુ’.

કુડડ એટલે કૂડો-ઘોડો. કુડી એટલે ઘોડી. મૂળ શબ્દ ‘કૂટ’

કૂડો

છે. તે જપરથી કૂટક-કૂડય-કૂડડ અને ક્ષીલિનો કુડી. ‘કૂટ’ શબ્દના અર્થો આપતાં હેમચંદ્ર લખે

છે કે “માયા, દમ્ભ, અનૃત અને તુચ્છ વગેરે” (અનેકાર્યસં૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૮૩) પ્રસ્તુતમાં ‘કૂટ’ શબ્દને ‘અનૃત’-જટું-અસત્ય-અર્થનો સમજવાનો છે.

વિદાવિદિ એટલે વદવાડ કે વદવેડ. ચાલુ ‘વદવાડ’ કે ‘વદવેડ’ નું મૂળ ‘વિદાવિદિ’ છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘વ્યધ્-તાડને’ (ધાતુ-પારા૦ પૃ૦ ૧૭૨) અને વર્ધન્-છેદન-પૂરણયો:

વદવાડ

(ધાતુપારા૦ પૃ૦ ૨૫૬) એવા બે ધાતુઓ છે.

‘વ્યધ્’ જપરથી ‘વિધ્’ + આવિધ્-‘વિદાવિધ્’ એ જપરથી કે. ‘વર્ધ્’ જપરથી વૃદ્ + આવૃદ્-‘વૃદાવૃદ્’ એ જપરથી ‘વિદાવિદિ’ કે. આજનું ‘વદવેડ’ વા ‘વદવાડ’ પદ આવેલું છે. જપરની વ્યુત્પત્તિમાં અર્થ-સંદર્ભ અને વર્ણપરિવર્તન એ વચ્ચે દૃષ્ટિ સમુચિતપણે રહેલી છે અથવા ‘વિદાવિદિ’ શબ્દ દેશ્ય હોય.

છાનડ-છાનું-કોઈ ન જાણે તેવું. છન્ન-છન્નકમ્-છન્નયં-છન્નડં-છાનડ-છાનું એ રીતે એ પદ આવેલું છે. ‘છન્ન’ નો ધાત્વર્થ ‘ઢકિલું’ છે, પરંતુ અહીં તેનો તે અર્થ સંકુચિત કરી તેને માત્ર ‘ગુપ્ત’ અર્થમાં સમજવાનું છે.

૩૧૩ ‘ઝવાસગદસાઓ’ સૂચમાં ‘કૂડલેહકરણે’ એવો પ્રયોગ મળે છે. તેમાંનો ‘કૂડ’ શબ્દ ‘ઘોડા’ અર્થનો છે.

પાઢ્ઠ-પાઢે-પાઢામાં-મહોદ્દામાં. મૂળ શબ્દ 'પાટક' છે. તેની ચર્ચા આગલ (પૃ૦ ૪૧૦) આવી ગઈ છે.

'તૂલ' ઇટલે તોલાં. 'તુલ્ણ-ઉન્માને' ધાતુ ऊपरથી જે વડે તોલ કરાય તેવા અર્થમાં 'તુલ' શબ્દ આવે છે. પ્રસ્તુત 'તૂલ' નું મૂળ પળ એ 'તુલ' છે.

સ્વપ્રકે-સિવિળ-સિઉળ-ઇટલે સોળે-સ્વપ્રમાં. એ રીતે 'સિઉળ' પદ આવે છે.

'પ્રતિ' ऊपरથી 'પતિ' ઇટલે પ્રત્યે-તરફ.

રાડિમેડિ-રાડમેડ-વટવાડ. 'રાડિ'ના મૂળમાં 'રાટિ' શબ્દ છે.

રાડમેડ 'રટ પરિભાષણે' ધાતુ ऊपरથી 'રાટિ' શબ્દ આવ્યો છે. પરિભાષણ ઇટલે કટહ. 'રાટિ'

શબ્દને હેમચંદ્ર 'યુદ્ધ' અર્થમાં જણાવે છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૪૬૨-"રાટિ: સમિતિ-સંગરૌ") દેશીશબ્દસંપ્રદમાં (વ૦ ૭ માં ૪) પણ એ જ અર્થમાં 'રાડિ' શબ્દને નોંધેલો છે. 'મેડિ' શબ્દ ઉક્ત રીતે 'વ્યધ્' ऊपरથી 'વિટિ' નીપજાવી તે ऊपरથી લાવવો જોઈએ અથવા 'મિદ્' ધાતુ ऊपरથી નિપ્પજાવતા 'મિદિ' ऊपरથી 'મેડિ' શબ્દ લાવવો જોઈએ. ચાલુ ભાષામાં 'ગાલમેલ' માં જે 'મેલ' પદ છે તેનો સંબંધ પ્રસ્તુત 'મેડિ' સાથે છે એ ધ્યાનમાં રહે.

વિરાડું-ઠગ્યું. વિપ્રતારિતકમ્-વિપ્પતારિઅયં-વિપતારિઅયં-વિઆરિઅયં (વ્યત્પય) વિરાડું-વિરાડું એ રીતે 'વિરાડું' પદને લાવવાનું છે.

પાઢોસિ-પાઢોશમાં. 'પ્રતિ + વસ્' ધાતુમાં પ્રસ્તુત 'પાઢોસિ'

શબ્દનું મૂળ છે. પ્રતિવાસે-પ્રતિવાસકે-પડિવાસ-પાડિવસ-પાડિવસ-પાડિવસ-પાડોસિ. 'પ્રવચ-

નમ્'નું પ્રાકૃત 'પાવયણ' 'પ્રરોહ: 'નું 'પારોહો' વગેરે (૮-૧-૪૪)

નીપજે છે, અને “ઘઞ્ઘુદ્ઘેર્ઘા” (૮-૧-૬૮) પ્રમાણે ‘વાસ’નું ‘વસ’ પળ વને છે. તેની પેઠે અહીં ‘પ્રતિવાસ’નું ‘પાડિવસ’ સમજાવાનું છે.

‘માપિ’ શબ્દ ત્રીજીનું એકવચન છે. માપિ-માપ વડે. ‘માપિત’ શબ્દને હેમચંદ્ર નોંધે છે. (દેશી૦ વર્ગ ૮ ગા૦ ૪૮) “‘મા’ માને” ધાતુને પ્રેરણાસૂચક ‘પ’ લગાડી તે દ્વારા ભાવવાચક કે કરણવાચક ‘માપ’ પદ આવે છે. તે ઉપરથી માપેન-માપિ. અહીં ‘પ’નો પ્રેરણાસૂચક મૂલ્ય અર્થ તિરોહિત થયેલો છે. ‘માપ’ ઇટલે ‘માપ કરવું’, અથવા જે વડે માપ કરાય તે. અહીં ‘માપ’ને કરણાર્થક સમજાવાનું છે.

બોસિરાવડ-‘વ્યુત્સર્જ’ ઉપરથી પ્રા૦ બોસિર (૮-૪-૨૨૯) તેનું પ્રેરક ‘બોસિરાવિઓ’ તે ઉપરથી ‘બોસિરાવડ’

જાલ-સં૦ ઉદૂજલ-પ્રા૦ ડૂજલ-ઓજલ-(-૮-૧-૧૭૧ હે૦)-જાલ. “ઉદૂજલમ્-કણ્ડનભાણ્ડમ્”-(અભિધાન૦ કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૮૨) કણ્ડનભાણ્ડ ઇટલે જાંડવાનું સાધન, આ ‘ઉદૂજલ’ શબ્દ દેસ્ય જણાય છે.

‘વેચિ’ ઇટલે વેચ કરી. ‘વેચ કરવા’ અર્થમાં હેમચંદ્ર ‘વેચ્છ’

(૮-૪-૪૧૯) પદ આપે છે. પ્રસ્તુત ‘વેચિ’ ઇ

વેચવું

‘વેચ્છ’માં વપરાયેલા ‘વેચ્’ ધાતુનું સંવેચક

ભૂતકૃદંત છે. ‘વેચ્છ’ નો અર્થ કરતાં દોષકલ્પત્તિમાં ‘વ્યયતિ’ પદ મુક્યું છે. ‘વિ’ સાયેના ‘ક્રી’ ધાતુના ‘વિક્રી’ પ્રા૦ ‘વિક્રી’ ઉપરથી ‘ક’નો ‘ચ’ થઈ ‘વેચ્છ’ પદની નિષ્પત્તિ છે. માપામાં ‘વિ + ક્રી’થી નીપજેલો ‘વિક્રીય-વક્રો-વેચાણ’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. પ્રસ્તુતમાં ‘વાપરવું’- ‘વેચ કરવો’ અર્થ માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવો પડશે.

૧૪૭ ચૌદમી સદીના ઉક્ત શબ્દોનો પરિચય આપ્યા પછી ચૌદમી
 ચૌદમા શતકના સદીના ‘સંગ્રામસિંહ’ નામના એક વિદ્વાને બનાવેલા
 સંગ્રામસિંહની ‘વાલશિક્ષા’ નામના ગ્રંથ વિશે થોડું જણાવવું
 વાલશિક્ષાના પ્રસ્તુત છે. સંગ્રામસિંહ જાતે શ્રીમાલવંશનો છે. તેમના
 કેટલાક પ્રયોગો પિતાનું નામ ઠક્કુર કૂરસી અને પિતામહનું નામ સાદાક.
 ગ્રંથની^{૩૩૫} પ્રશસ્તિમાં રચ્યા સાલ ૧૩૩૬ જણાવેલી છે એટલે સંગ્રામસિંહનો
 ચૌદમો સૈકો અપર છે. એ ગ્રંથકારે પોતાના સમયના સંસ્કૃત મળનારાઓ
 માટે એ ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં સાથે સાથે ગ્રંથની સમજૂતી માટે તે સમયની
 ભાષા પણ વાપરી છે. અને સંસ્કૃત પ્રયોગોને સમજાવવા તુલનાત્મક રીતે
 તત્કાલીન શબ્દપ્રયોગોને યોજેલા છે એટલે તે ગ્રંથમાંના કેટલાક પ્રયોગો
 ચૌદમી સદીની ભાષા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખે એવા છે માટે જ
 હવે તે ગ્રંથના પ્રયોગોનો વિચાર કરીશ.

વર્તમાનકાલ—કર્તારિપ્રયોગને સમજાવવા ગ્રંથકાર, નીચેનાં ઉદાહરણો
 આપે છે—કરઈ, લિયઈ, દિયઈ. ચાલુ ભાષા—કરે છે, લે છે, દે છે.

કર્મણિ પ્રયોગ—

કીજઈ (કરાપ છે), દીજઈ (દેવાપ છે), લીજઈ (લેવાપ છે).

કર્મણિપ્રયોગને ગ્રંથકાર વક્તોક્તિ કહે છે. (પૃ૦ ૨૬૬)

વિચ્યર્થ—કરિજે (કરજે), લેજે, દેજે.

આજ્ઞાર્થ—કરિ (કર્ય—કર), લઈ (લે), દઈ (દે).

૩૧૫ “સતાં પ્રસાદઃ સ હિ યદ્ મયાઽપિ શ્રીમાલવંશ્યેન કૃત્તિઃ કૃતેયમ્ !
 સાદાકમૂઠકૂરકૂરસિંહપુત્રેણ ષદ્-ત્રિ-ત્રિયુતૈકવર્ષે ” ॥

—(પુરાતત્ત્વ પૃ૦ ૩, અંક ૧, પૃ૦ ૪૧)

आज्ञार्थ—विध्यर्थ—कर्मणि—कीजउ (कराओ), दीजउ (देवाओ), लीजउ (लेवाओ).

भूतकाल—कीधउं (कीधुं—कर्युं), दीधउं (दीधुं), लीधउं (लीधुं)
कालि कीधउं (काले कीधुं—हस्तन भूत) आजु कीधउं (आजे कीधुं—
अद्यतन भूत).

क्रियातिपत्ति—जई करत—(जो करत), जई लेत (जो लेत), जई
देत (जो देत).

क्रियाति० कर्मणि—जई कीजत (जो करात), लीजत (लेवात),
दीजत (देवात).

भविष्यकाल—करिसई (करशे), लेसई (लेशे), देसई (देशे),
नही करई (नहीं करे), नही लियई (नहीं ल्ये), नही दियई (नहीं दे).

कर्मणि भविष्यकाल—कीजिसई (कराशे), लीजिसई (लेवाशे),
दिजिसई (देवाशे), नही कीजई (नहीं कराय), नही लीजई (नहीं
लेवाय).

श्वस्तन भविष्य—कालि करिसई (काले करशे).

आशीर्वाद—शत्रु जिणिसई (शत्रुने जीतशे), वर्ष शयु (सउ)
जीविसई (वर्ष सो जीवशे).

केटल्यंक कृदंतो

कर्तरि—वर्तमान कृदंत—करतउ (करतो), लेतउ (लेतो), देतउ
(देतो).

कर्मणि—,, ,,—कीजतउ (करातो), लीजतउ (लेवातो),
दीजतउ (देवातो.)

કર્તાસૂચક-કરણાહર (કરણહાર-કરનાર), લેણાહર (લેવણહાર-
 લેનાર), દેણાહર (દેવણહાર-દેનાર),
 ભૂતકૃદંત-કીધડં (કીધું-કીધું), દીધડં (દીધું), લીધડં (લીધું).
 સંબંધકભૂતકૃદંત-કરીડ (કરી-કરીને), લેડ (લઈ-લઈને).
 દેડ (દઈ-દઈને).

હેત્વર્થકૃદંત-કરિવા (કરવા-કરવા માટે), લેવા (લેવા), દેવા
 (દેવા), કરી જાણું (કરવા માટે જાણું).

ભાષામાં ' લચી જાણું ' ' લોલી જાણું ' વગેરે પ્રયોગો સુપ્રતીત છે.

પઢી સકડ (ભળવા માટે શકું-શક્તિવાળો છું-ભળી શકું છું).
 વિધ્યર્થ કૃદંત-કરિવડ (કરવું-કરવા જેવું), લેવડ (લેવું-લેવા જેવું),
 દેવડ (દેવું-દેવા જેવું).

ऊपर जणावेलं उदाहरणोमां ते काळना कर्तरिप्रयोगो अने चाल
 कर्तरिप्रयोगोमां नहीं जेवुं अंतर छे. फक्त कर्मणिप्रयोगोमां विशेष भेद
 छे. ते समये पण भूतकाळ माटे कर्मणिप्रयोगनो उपयोग यतो, आज
 पण तेम ज छे. तेथी भूतकाळना कर्मणिप्रयोग साथे भेद नथी ए ध्यानमां
 रहे. ऊपर जणावेलं ' करई ' वगैरे प्रयोगोमां अंत्य ' ई ' दीर्घ छे.
 तेनुं कारण अंत्यनुं उच्चारण दीर्घ थतुं होय एम लागे छे परंतु हवे पछी
 आवनारां क्रियापदोनां पदो जोतां अंते दीर्घ उच्चारणनी पण अनियतता
 जणाय छे.

संव० १३३० अने १३६९ मां लखवामां आवेला अतिचारना ऊता-
 रामां ' सर्वू मृषावादु ', ' सर्वू लोभु ' वगैरे प्रयोगोमां ' सर्वू ' नो ' ऊ '
 दीर्घ छे अने-वादु, लोभु वगैरेनो अंत्य ' उ ' न्हस्व छे एटले जोडणीनी
 नियतता कळती नथी. ऊपर जणावेल संधक, हेतर्था अने विध्यर्था
 कृदंतने लागेला प्रत्ययोनी चर्चा आगळ आवी गई छे.

१४८ हवे संग्रामसिंहे ते समयनी भाषानां जे केटलांक नामो, अव्ययो, क्रियापदो वगैरे आप्यां छे तेमांथी अमुक पदोनी अहीं वर्तमान चालु शब्दो साथे तुलना करी आ चौदमा सैकानी भाषा विशेषेन विवेचन पूरं करीश.

आजु (आज)	वलीउ (वलीने)
परम (परम—परमदिवस)	एतलं (एटलं)
अज्जणुं (आजनुं)	जेतलं (जेटलं)
काल्णउं (कालनुं—कालनुं)	तेतलं (तेटलं)
हिवडां (हमणां)	केतलं (केटलं)
नही त (नहीं तो)	धुरिलं (धुरनुं—पहेलं)
ल्लिई (लगी—कालथी लईने)	अहुणउ (ओणनुं)
अथवा अहींथी—अहीं लगी)	जानावासउ (जानीवासो)
यिम (जेम)	अउडक (ओडक—‘ शाह ’ वगैरे)
तिम (तेम)	चांद्रिणु (चांदरणुं)
एकवार (एकवार)	वादलं (वादलं)
सर्वेवार (सवेवार—सर्ववार—बधीवार)	फुईहाईउ (फईनुं)
जहिंयं (जइं—ज्यारे)	कज्जसीउं (कोशीशुं—गढनुं कांगरं)
तहिंयं (तइं—त्यारे)	छेतारिउ (छेतथीं)
कीहां (क्यां—कहीं—कइं)	भोगला (भोगल)
जीहां (ज्यां—जहीं—जइं)	झटकइं (झटके—झट)
तीहां (त्यां—तहीं—तइं)	जूउ (जुहुं)
सगळइ (सघळे—सर्वत्र)	ताहरं (तारं)
अम्हारउं (अमारं)	माहरउं (मारं)
सरीपउ (सरखो)	तुम्हारं (तमारं)

અમ્હ સરીષડ (અમ સરખો)	આહરજાહર (આવજાવ-અવરજવર)
તૂ સરીષડ (તું સરખો)	મેરાઇડ (મેરાયું)
મૂ સરીષડ (હું સરખો-મું સરખો)	ઉપવાસીડ (ઉપવાસીયો-ઉપવાસી)
બાહિરિ (બાહિર-બહાર)	મસિહાઈડ (મસિયાદ-માશીનું)
છહિલડ (છેલું)	બલબલીડ (બલ્લબલીયો-હલ હલ)
પુરુ (પોર-ગાયું વર્ષ)	કરનાર-બોલબોલ કરનાર)
ઉસીજાલું (ઓશીપાલું)	કાંકસી (કાંચકી)
ભૂરાઈ (ભૂરાઈ-મૂડકતી) ?	ષાણડ (શાણિયો)
દ્રલબડાહિડ (દલબડાવ્યો)	ઓલાણિ (ઓલવાણ)

આરંભઈ (આરંભે છે)	ઝપજઈ (ઝપજે છે)
બોલઈ (બોલે છે)	નીપજઈ (નીપજે છે)
બૂઝઈ (બૂઝે છે)	બાલઈ (બાલે છે)
ચાઅઈ (ચાય છે)	પીઅઈ (પીએ છે)
થોમઈ (થોમે છે)	મુલ્લઈ (મોલે છે-શાક મોલે છે)
સીપઈ (સીપે છે)	સુહાઈ (સુહાય છે)
વિચારઈ (વિચારે છે)	કરડઈ } (કરડે છે)
કહઈ (કહે છે)	કાટઈ } (કાટે છે)
સોહઈ (સોહે છે)	વીછલઈ (વીંછલે છે)
આવઈ (આવે છે)	સંધૂષઈ (સંધૂકે છે)
ઝગઈ (ઝગે છે)	ચિણઈ (ચણે છે)
ત્રાસઈ (ત્રાસે છે)	ઝજાલઈ (ઝજાલે છે)
ઝુટઈ (ઝુટે છે)	ચૂચઈ (ચૂંચે છે)
આપઈ (આપે છે)	મેટઈ (મેટે છે)
રાષઈ (રાષે છે)	સેવઈ (સેવે છે)
સાંમરઈ (સાંમેરે છે)	

નાસડ (નાસે છે)	ભાવડ—(ભાવે છે—પાવે છે—મામે છે)
જિમડ (જમે છે)	પરિણડ—(પરણે છે)
મીપડ (મીચે છે)	ચળડ [ચંજુ] હાલડ (ચંજવાલે છે)
જાણડ (જાણે છે)	ફિરડ—(ફરે છે)
વિણસડ (વણસે છે)	નિરપડ (નિરચે છે—નરચે છે)
અચ્છડ (છે, ઝમો છે, વિદ્યમાન છે, વેઠો છે)	પરપડ (પરચે છે)
જાડ—(જાય છે)	ચુહારડ (ચોરે છે—ચાલે છે)
નિકલડ (નીકલે છે)	તાણડ (તાણે છે)
આયમડ (આયમે છે)	વીંટડ (વીંટે છે)
હાલડ } (હાલે છે)	ધૂણડ (ધૂણે છે)
ચાલડ } (ચાલે છે)	કલ્કલડ (કલ્કલે છે)
પૂજડ (પૂજે છે—પૂરે છે)	દિઅડ (દે છે)
વરસડ (વરસે છે)	ઝડડ (ઝડે છે)
ઘાસડ (ઘાસે છે —ઘસારો ચમે છે)	મરદડ (મરડે છે)
વીનવડ (વીનવે છે)	વઘારડ (વઘારે છે)
નાહડ (નહાય છે)	ઝકલડ (ઝકલે છે)
વીપરડ (વીચરે છે)	લુહડ (લુપ છે—સાફ કરે છે)
વાપરડ (વાચરે છે—વાપરે છે)	ઝ [ઝો] ઢડ (ઝોડે છે)
વાંધડ (વાંધે છે)	મનાવડ (મનાવે છે)
સૂંઘડ (સૂંધે છે)	લહડ (લમતે—પામે છે)
બલડ—(બલે છે)	ઢીલડ (ઢીલું—શિથિલ—થાય છે)
સમારડ (સમારે છે)	ઢાંકડ (ઢાંકે છે)
વિઢડ (વઢે છે)	છણડ (છણે છે—છિળે છે)
	આંજડ (આંજે છે)

સાંભલડ (સાંભલે છે)	તાચ્છડ (તાસે છે)
લાંપડ—(નાંખે છે)	છોલડ (છોલે છે)
ધોઅડ (ધોવે છે)	ચાટડ (ચાટે છે)
પુઢડ (પોઢે છે)	પાલટડ (પાલટે છે)
ચૂંટડ (ચૂંટે છે)	પટડ (પટાય છે—પાટે છે)
હુઅડ (હોય છે)	જપેલડ—(જાપેલે છે)
થીજડ (થીજે છે)	પલ્હાલડ—(પલાળે છે)
મીજડ (મીંજે છે)	લેઅડ (નયતિ—લઈ જાય છે)
વાઅડ (વઘે છે)	જોઅડ (જોવે છે)
સૂઅડ (સૂપ છે)	પોત્રડ (પોત્રે છે)
વલડ (વલે છે)	ચોપડડ (ચોપડે છે)
દ્રસડડ (દોડે છે)	ગૂંથડ (ગૂંથે છે)
મીંચડ (મીંચે છે)	વડસડ (વેસે છે)
કુરમાડ (કરમાય છે)	સંજોરડ (સંજોરો કરે છે—દુકાન વધાવે છે)
અંજડ (અંજે છે—અંમે છે)	
જઘડડ (જઘડે છે)	સૂજડ (સૂંજે છે—સોજો આવે છે)
પૂદડ (પૂંદે છે)	ચૂકડ (ચૂંકે છે)
ધૂજડ (ધૂંજે છે)	વાજડ (વજાડાય છે—વાંજે છે)
કાઢડ (કાઢે છે)	શાજડ (શવાય છે—શાય છે)
ચઢડ (ચઢે છે)	જળાડ (જળાય છે—જાળે છે)
મોકલડ (મોકલે છે)	કરાડ (કરાય છે—કરે છે)
માંજડ (માંજે છે)	
લિઅડ (ગૃહાતિ—લે છે)	ઠૂટડ (ઠૂટે છે)
ધિરડ (ધીરે છે)	વળાળડ (વળાળે છે)

છિત્તરૂ (છત્તે છે)	નીમટરૂ (નીમટે છે—નિવર્તે છે)
પરવારરૂ—(પરવારે છે—પાર કરે છે—પૂરું કરે છે—ભૂતં)	ચાંપરૂ—ચાંપે છે
પરવાર્યા—પાર પામ્યા—પૂરું કરીને જાડયા)	ગંધારૂ—(ગંધાય છે)
ફડફડરૂ (ફડફડ થાય છે)	છેકરૂ (છેદે છે—છેકે છે—ચેકે છે)
નાથરૂ (નાથે છે)	રાચરૂ (રાચે છે—રચાય છે)
જપડરૂ (જપડે છે)	દાણરૂ (દણાય છે—દાણે છે)
	વગેરે

૧૪૯ સંગ્રામસિંહે જણાવેલ જપરના શબ્દોથી જોઈ શકાય એમ છે કે ચૌદમા સૈકાના પૂર્વાર્ધની ગુજરાતી ભાષા અને ચાલુ ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે શાબ્દિક અંતર ઘણું ઓછું છે. મલુ, મલી, મલું એ ત્રણ ઉદાહરણ સંગ્રામસિંહ ત્રણ જાતિને સમજાવા માટે આપે છે. સ્ત્રીજાતિનું અને નાન્ય-તરજાતિનું રૂપ તો તે ભાષામાં અને વીસમા સૈકાની ભાષામાં તદ્દન સરખું છે. નરજાતિનું રૂપ વર્તમાનમાં ‘મલો’ પ્રચલિત છે. એ ઉપરાંત તે ભાષામાં ક્રિયાપદો સાથે ‘છે’ ઉમેરવાની પદ્ધતિ નથી જણાતી. વઘી, તે સમયની ભાષાનાં શબ્દો અને ક્રિયાપદોમાં જ્યાં ‘લ’ છે, ત્યાં ચાલુ ભાષામાં ‘લ’ પ્રચલિત છે.

અત્યાર સુધીમાં તેરમા અને ચૌદમા સૈકાની કૃતિઓના શબ્દો વિશે જે વિવેચન કર્યું છે અને તેમની જે યાદી ઉપર આપી છે તે ઉપરથી તે શબ્દોનું વલણ આપણા તરફનું સ્પષ્ટપણે માલુમ પડે છે, સંગ્રામસિંહના શબ્દોની સામે મેં જે કાઠંસમાં હાલનું ગુજરાતી રૂપ આપ્યું છે તે જ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

१५० आशरे चौदमा सैकाना अंतनी वा पंदरमा सैकाना आरंभनी के त्यार पछीनी जणाती एक इस्लामी कविनी कृतिनो परिचय आपी हवे पंदरमा सैकानी कृतिओ तरफ आप्रनुं ध्यान खेंचुं छुं.

संदेशक रासना शब्दो

संदेशक रास—कर्ता—अदहमाण [मुसलमान—अब्दुल रहमान—
अब्दुल रहेमान]

सिरिया—सरज्यां	कुलि—कुले—कुळमां
काया—कायला—कागडा	रासउ—रास
करकरायंतु—‘का का’ करे	भासीअइ—भाषाय छे—कहेवाय छे
गंगा—गंगा नदी	मुदवच्छ—सदयवत्सनी कथा
वाडि—वाड	नलचरिउ—नलचरित
विलगा—वळगेली	रामायण—रामायण
तुंबिणी—तुंबडी	कयवर—कविवर
गामगहिछी—गामनी घेली—	करंतिय—करती—करंती
गामडानी घेली खी	
ताली—ताली	वाडइहिं—वाडे—बाडामां
दुद्ध—दूध	मूलत्याणु—मूलतान (?)
खीरी—खीर	तिह हुंतउ—त्यांयी
कुक्कस—कुशक	हुउं—हुं
रव्वडिया—रावडी	लेहउ—लेख
मुक्खु—मूरख	खंभाइतिहिं—खंभातमां—खंभात तरफ
अंगुठि—अंगुठे	आएसियउ—आदेशित—आदेश पामेलो
बोलाविअउ—बोलाव्यो	एय—ए
जाइसि—जाय छे	वयण—वेण

तुह-तुं	सागु-धास
आइयउ-आव्यो	दीहुन्हउ-दीर्घ अने उष्ण
हिव-हवे	गगिर-गळगळी
चउवेइहि-चतुर्वेदिओ वडे-चोवा-	थरहरीअ-थरहरी
ओए-चोवाओ वडे	रुइवि-रोईने
वेउ-वेद	वाहडी-वांह
पुसवि-पूंछीने-साफ करीने-	समाइ-समाय
भूंसीने-छुईने	जं किं पि-जे काई
नयण-नेण	जंपिचउ-जंपवुं-कहेवुं
वज्जरिउ-कयुं	जाइवउ-जावुं-जवुं
पहिय-पै-पयिक	जिण-जेणे
तणु-तन	घलिआ-घाली-नाखी
णामि-नामे	अत्यलोहि-अर्थना लोमे
जज्जरिउ-जर्जरित	इकली-एकली
अच्छ-छे	मिल्लीआ-मेली
महु-मारो	संदेसडउ-संदेशडो
णाहु-नाथ	तुह-तुं
उल्हाव-ओलवुं-शांत करवुं	उत्तावळउ-उत्तावळो
गम्भियउ-गम्भियो-गयो	झुरंति-झुरंती-झुरती-खेद करती
आयउ-आव्यो	भणो-भणो-कहेवुं
सनेहडउ-सदेश	हरि गउ-हरि गयो-छई गयो
हउ-हुं	तक्खर-तक्कर-चोर
कहणह-कयन माटे-कहेवा माटे	वेवि-वेई
एकतु } एक	हय-हाथ
वलयडइ } वलयामां	कहणु-कहुं

જાડ-જાય

કસુ-કોના

જાડ-જાડ

મળો-કહો

સરણિ-શરણે

પિક્તલ-પેલે-જુલ

[માઈ મધુસૂદન મોદીની પાસે ‘સંદેશકરાસ’ના આરંભના થોડા ભાગની નકલ હતી, આ શબ્દો મેં તેમાંથી ઉતારેલા છે. ભારતીય વિદ્યાભવનની મુદ્રિત પ્રત અને ઉક્ત નકલમાં ક્યાંય ક્યાંય પાઠભેદ છે.]

૧૫૧ ઉક્ત ‘સંદેશકરાસ’ કે ‘સંનેહચરિત્ર’ની પૂર્ણ પોથી હજુ સુધી ‘સંદેશક-રાસ’ની હું મેલવી શક્યો નથી, એ રાસની ગાથાઓ અપભ્રંશ ભાષા ઇટલે ઝગતી ગુજરાતીમાં લખાયેલી છે, એ હકીકત રાસની ગાથાઓ જ કહી આપે છે. રાસમાંની ઝગતી ગુજરાતીનો

૩૧૬ પ્રસ્તુત રાસને આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી ભારતીય વિદ્યાભવન (મુંબઈ) દ્વારા પ્રકાશિત કરવાના છે. એના બધા ફરમા તેમણે મને વાંચવા આપ્યા છે. એ ફરમાઓમાં મૂલરાસ ઉપરાંત તેની ઊપરનું ટિપ્પણ તથા અવચૂરિકા પણ સામેલ છે. આશો રાસ વાંચ્યા પછી તે વિશે અહીં જે જણાવ્યું છે તે કરતાં થોડું વિશેષ નિવેદન કરવાનું છે અને તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:

કર્તા—રાસકારે રાસમાં પોતાનું નામ ‘અહ્મદમાળ’ (“તહ તળઓ કુલક-મલો + + + અહ્મદમાળપસિદ્ધો”—ગા. ૪, પૃ. ૩) જણાવેલું છે. ટિપ્પણકારે અને અવચૂરિકાકારે તે માટે ‘અબ્દલ રહમાન’ શબ્દ વાપર્યો છે. (“અબ્દલ રહમાન નામા”—ટિ. “અબ્દલ રહમાન: અમૂલ”—અવચૂ. પૃ. ૩)

કુલ—રાસકારે પોતાના કુલ-વંશ-માટે ‘કોલિય-કૌલિક’ શબ્દ વાપર્યો છે. ભાષામાં જે જાતને ‘કોઝી’ કહેવામાં આવે છે તે જાતસૂચક ‘કોઝી’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘કોલિય’ એ બન્ને આમ તો મલત્તા શબ્દો છે; પરંતુ અર્થદષ્ટિએ એ બન્ને

શબ્દો એક છે કે કેમ? એ વિચારણીય સ્વરૂપ. રાસના ટિપ્પણમાં ‘કૌલિય’ શબ્દ ઉપર કશી નોંધ જ નથી ત્યારે અવચૂરિકામાં (“કૌલિકેન તન્નુવાયુના”-પૃ૦ ૮) ‘કૌલિક’નો અર્થ ‘તન્નુવાય’ કર્યો છે. ‘તન્નુવાય’ એટલે વળકર-ઘુલાદો. ભારતવર્ષના પ્રસાર કાન્તિકાર મક્કરાજ શ્રીકવિર, ઇચ્છપ્રતિભાવાળા કવિ હતા અને ધંધે વળકર હતા તેમ પ્રસ્તુત રાસકાર, વિશિષ્ટ પ્રતિભાવાળો કવિ હોઈ ધંધે વળકર હતો; એ પરિસ્થિતિ ભારતવર્ષમાં નવાઈ પમાડનારી નથી. અહીં સોનો અસ્ત્રો પણ કવિ ચર્ચિત થયા છે અને પ્રાયઃ રમે તે ધંધો કરવા છતાં અહીંનું માનસ, પ્રતિભારહિત રહ્યું નથી. આ રાસ ધાંચતાં કવિની પ્રતિભા વિશે શંકા પણ રહેતી નથી.

દેશ—રાસકાર પોતાના દેશ વિશે કોઈ સ્પષ્ટ વાત કરતા નથી; પરંતુ (“પચ્ચા-
 એતિ પઠ્ઠો પુવ્વપસિદ્ધો ય મિચ્છદેસો સ્થિ”-ગા૦ ૩, પૃ૦ ૨) એમ કહીને મોઘમ રીતે ‘મ્લેચ્છદેશ’ને પોતાનો દેશ જણાવે છે અને સાચે ઊમેરે છે કે એ ‘મ્લેચ્છ દેશ’ પશ્ચિમ દિશામાં આવેલો છે અને પ્રધાન છે તથા પૂર્વકાઠ્યો મુપ્રસિદ્ધ છે. ટિપ્પનકાર તથા અવચૂરિકાકાર પણ આ વાચત આથી વધારે કશું જ ચોક્કસતા નથી. પ્રસ્તુતમાં ‘મ્લેચ્છ દેશ’ એવા અસ્પષ્ટ શબ્દથી રાસકારના દેશ વિશે કશી જાણ માહિતી સાંપડતી નથી. સંભવ છે કે રાસકારના સમયે ‘મ્લેચ્છ દેશ’ શબ્દ, કોઈ વિશેષ દેશનું નામ હોય; પરંતુ વર્તમાનમાં તો એ પદ, કોઈ વિશેષ દેશને સૂચવતું નથી.

પિતા—રાસકાર, પોતાના પિતાનું નામ ‘મીરસેન’ જણાવે છે. (“આરદ્ધો મીરસેનસ્સ તદ્દ તણ્ણો”-ગા૦ ૩-૪, પૃ૦ ૨-૩) ‘આરદ્ધો’ એ મીરસેનનું વિશેષણ છે. અને એ ‘આરદ્ધો’ પદ-મીરસેનના જાતિ-વંશનું ધોતક છે. ટિપ્પનકાર અને અવચૂરિકાકાર વચ્ચે ‘આરદ્ધો’ નો અર્થ ‘તન્નુવાય-વળકર’ કરે છે. (“આરદ્ધો દેશીત્વા[ત્] તન્નુવાયો મીરસેનાદ્યઃ તસ્ય મીરસ્ય “મીરસેનસ્ય” તનયઃ”-પૃ૦ ૨-૩) રાસકાર, વંશપરંપરાથી ‘વળકર’ હોય, એમ આ ઉપરથી જાણે છે. ‘મીરસેન’ નામ ઉપરથી એવી પણ કલ્પના ઊઠે છે કે ‘રાસકાર’ અને વર્તમાનમાં કાઠિયાવાડમાં વસતી શૂરવીર જાત ‘મેર’ એ ને વચ્ચે કાંઈક સંબંધ હોય, આ વાચત જરૂર શોધનીય છે.

સમય—રાસકારે પોતાના સમય વિશે કશી માહિતી આપી નથી; પરંતુ ટિપ્પનકારે પોતાનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૪૫૬ એટલે પંદરમા સૈકાનો મધ્યકાલ

સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે: (“ શ્રીમદ્-દેવેન્દ્રશિષ્ય: શર-રસ-યુગ-મૂ-વત્સરે કૃતિને-તામ્ । લક્ષ્મીચન્દ્ર: ચકાર અલ્પિલગુણનિધય: સૂરય: સો (શો) ધયન્તુ ”-પૃ. ૧૦) અર્થાત્ “ દેવેન્દ્રના શિષ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રે ૧૪૫૬ ના વિક્રમ વર્ષમાં આ કૃતિ બનાવી છે. મૂળ રાસ ધન્યા પછી આ ટિપ્પન, પચાસ વર્ષ પછી વન્યું હોય એવી સંભાવના કરીએ તો રાસકારનો સમય મોઢામાં મોઢો ચૌદમા શતકનો પ્રાંતભાગ વા પંદરમા શતકનો પ્રારંભ કલ્પી શકાય અને થીજું કોઈ વાઘક વા સાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યાંપ્રધી પ્રસ્તુતમાં રાસકારના સમય વિશે કરેલી અટકલ અસંગત જણાતી નથી. અથવા એમ પણ વનવાજોગ છે કે રાસકાર અને ટિપ્પનકાર, એ વસ્ત્રે સમસમયો પણ હોય.

ભાષા—સંદેશકરાસની ભાષા, ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની સઘીં આપેલી થીજી કૃતિઓની ભાષા જેવી જ વિશુદ્ધ અને સરલ સ્વર્ગતા ગુજરાતી છે. તેમાં કેટલાંક એવાં વિલક્ષણ ઉચારણો છે જેને લીધે જ તે, નવા વાંચનારને અપરિચિત જેવી લાગે એવી છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટીએ પણ રાસની ભાષા અને ચૌદમા-પંદરમા સૈકાની કૃતિઓની ભાષા-એ બે વચે જાસ અંતર જણાતું નથી, ફક્ત રાસની ભાષા જાસ લૌકિક અને પ્રાંતિક હોઈ તેમાં વ્યાકરણતું તંત્ર વિશેષ ઢીલું જણાય છે અને એ ઢીલાશ જ રાસના કેટલાક પ્રયોગોમાં પ્રતિવિમ્બી રહી છે. રાસકારે, આ પોતાની કૃતિમાં કેટલાક શબ્દો પોતાના પ્રાંતના વાપરેલા છે, જેમને ટિપ્પનકારે તથા કૃતિકારે ‘દેશ્ય’ તરીકે જણાવેલા છે. તેમાંના કોઈ કોઈ શબ્દ ફારસી જેવા પણ જણાય છે. રાસકારે વાપરેલા વિલક્ષણધ્વનિવાક્યામાંનાં અને પ્રાંતિક શબ્દોમાંનાં કેટલાંક, ઉદાહરણરૂપે આ નીચે આપું છું:

પ્રચલિત ઉચ્ચારણ :

રાસકારણું ઉચ્ચારણ :

‘()’ આ નિશાનમાં મૂકેલા શબ્દો અર્થસૂચક છે

ધામ	પૃ. ૭૭ હામ-(તેજ)
પલ્લંક	પૃ. ૭૬ પલ્લંઘ-(પલંગ)
સામી	પૃ. ૩૮ સાઈઝ-(સાંઝ-સ્વામી)
ધૂમિળ	પૃ. ૭૮ ધૂઙ્ગ-(ધૂમાઢા વઢે)
ધૂવેઝઙ્ગ	પૃ. ૭૭ ધૂઙ્ગઙ્ગ-(ધૂપાય છે)
પઝત્ત }	
પઝત્ત }	પૃ. ૮૮ પઝક-(પ્રયુક્ત)

નિવેસિય	પૃ૦ ૭૭ નિવેહિય-(નિવેશિત)	
વરિસળેળ	પૃ૦ ૩૩ વરિહળેળ-(વરેળવાડે)	
જિમ } જિવં }	પૃ૦ ૬૫ યવ -(જેમ)	
વળ્પીહિય	પૃ૦ ૫૮ વળ્વીહિય-(વળ્પેયાઓ વડે)	
તામિસ્ત } તામીસ }	પૃ૦ ૨૦ તામિચ્છ-(ઝંચકાર-કાજલ)	
મમ્મહ } વમ્મહ }	પૃ૦ ૩૨ મળમત્ય-(મન્મથ-કામદેવ)	
પચલ્લિર }	પૃ૦ ૫૫ પહલ્લિર-(હલ્યા કરતું-હલ્હલ કરતું- ચંચલ)	
કળિયઇ }	પૃ૦ ૫૧ કરળિયઇ-(કરપાય છે-કઢપાય છે- કપાય છે-ઘસાય છે)	
આઝલ }	પૃ૦ ૩૬ આ	આવલ-(આઝલ)
આઝલ }	રૂપો	
કેયઇ }	પૃ૦ ૭૬ 'વ'	
કેતઇ }	શ્રુતિવાઙાં	
કેતગિ }	છે	
ચાયયિહિ }	પૃ૦ ૫૫	ચાવઇહિ-
ચાયઇહિ }		(ચાતકોવડે)

નીચેના રૂપોમાં રાસકાર 'એ' નો 'અ' અને 'એ' નો 'અય' ઉચ્ચાર કરે છે :

(રાસકારનાં આ ઉચ્ચારણો યાસ ધ્યાન આપવા જેવાં છે અને તેનાં આવાં ઉચ્ચારણોતું કારણ પણ શોધવા જેવું છે. પારસી : 'શહર' 'ગેર' 'પેંગવર' શબ્દોનાં આપણાં ચાહુ 'શ્હેર' 'ગેર'-(ગેરસમઘ) 'પયંગવર' ઉચ્ચારણો અને રાસકારનાં આ ઉચ્ચારણો સરસાવવાં જેવાં છે)

રૂઝયેળ	પૃ૦ ૨૮ રૂઝયળ-(રહિતકેન-રોવાવડે)
કહિયયેળ	પૃ૦ ૩૬ કહિયયળ-(કથિતકેન-કહેવાવડે)
-રહિયયેળ	પૃ૦ ૩૬ -રહિયયળ-(રહિતકેન-રહિતવડે)
શૈલજા-સેલજા } સઇલજા }	પૃ૦ ૧૭ સયલજા-(શૈલની આઈ-પુત્રી-પાર્વતી)

નીચેના ભાષા-શબ્દો પણ ભાષાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સમગ્રવા જેવા છે :

પૃ૦ ૮૧ પચ્છુતાણિય-(પસ્તાળી)	પૃ૦ ૮૨ સાવ }
	પૃ૦ ૮૫ સવિ } -(સર્વ-સવ)
	પૃ૦ ૪૩ સિવ }
પૃ૦ ૮૯ વઘાડ-(વટેમાર્ગ)	પૃ૦ ૯૦ અર્ચિતિડ-(ઓર્ચિતુ)
પૃ૦ ૭૮ ઇમ-(એમ)	પૃ૦ ૭૬ ફોફલ-(પૂગફલ-સોપારી)
પૃ૦ ૭૧ દીવાલિય-(દીવાઓની ઓઠ -દીવાઢી	પૃ૦ ૭૧ કુંડવાલ-(કુંડાલું વઢીને)
નામધાતુ {	પૃ૦ ૬૬ જલરેલ-(જલનો રેલો-પ્રવાહ)
પૃ૦ ૬૮ તિલકિવિ-(ટીલીને-ટીલું કરીને)	પૃ૦ ૫૮ પડદંડડ-(પગદંડ-કેડી)
પૃ૦ ૧૨ સરલઙવિ-(સરલ ધર્મને-સરલ કરીને)	પૃ૦ ૫૭ ડલ્હવડ-(ઓલવે છે)
પૃ૦ ૫૮ માવડ-(માવે છે-માય છે)	પૃ૦ ૪૦ વોલિયંતો-(વોલતો)
પૃ૦ ૪૪ સુનારહ-(સોનારની-સોનીની)	પૃ૦ ૭૬ ડયારડ-(અપવરકે-ઓરડે)
પૃ૦ ૭૬ વિચ્છાડયા-(વીછાયા- વિછાવેલા	પૃ૦ ૩૧ વાહડી-(વાહુ-વાંય)
પૃ૦ ૩૧ વલિયડહ-(વલોયાં)	પૃ૦ ૧૨ ડતાવલિ-(ડતાવલ)
પૃ૦ ૨૯ મનાઈ-(મનાવ)	

રાસકારે વાપરેલાં કેટલાંક અવ્યયો:—

પૃ૦ ૩૮ કિહુ-(કહું)	પૃ૦ ૧૧ અર-(ઓર)
પૃ૦ ૩૬ કિ-(કે)	પૃ૦ ૫૧ કડયલગિ-(કયાં લગી)

રાસકારે વાપરેલા કેટલાક પ્રાંતિક શબ્દો :

પૃ૦ ૨૩ પિંગ-(પાન ટાઈને 'થૂંકેલ રસ' અર્થે આ શબ્દ વપરાયો છે. 'થૂંક નાલવા'ના પાત્રનું નામ 'પીકદાન' પ્રતીત છે. એ 'પીકદાન' નો 'પીક' અને પ્રસ્તુત 'પિંગ' એ વચ્ચે સરસાં જણાય છે. મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે 'થૂંક' માટે વપરાતો 'પીક' શબ્દ ફારસી છે.)

પૃ૦ ૨૩ ચંવા-(ચંપલ-જોડા, સં. ચર્મ-પ્રા. ચમ્મ, પ્રસ્તુત 'ચંવા' નો સંબંધ 'ચમ્મ' શબ્દ સાથે હોઈ શકે. અમારી શેઠલાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ્ કૉલેજના પઠાણે કહેલું કે પંજાબમાં

કેટલેક ટેકાણે ‘જોડા’ અર્થ માટે ‘ચંચા’ શબ્દ વપરાય છે.)

૫૦ ૧૧ લઘુ—(લંક-કટી-કડ-કેડ. જાને ‘સિંહલંકી’ કહેવામાં આવે છે. ‘સિંહલંકી’ એટલે સિંહ જેવો પાતળી કડવાડી. આ માટે નીચેના સંવાદો મળ્યા છે:—

“ સીંહલાલંકીનો ઘર ઊતર્યો વાઢીએ રે
હું તો શેને રે મરે જોવા જાઉં રે ”! (મુલગીત સ્ત્રી ૦ અજવાળી પંડિત)

“ લોલાગલ લાંકાલ ગુંજ છ તું મોદજને ગદે,
(ત્યાં તો) સિંમજ્ઞીપ સોંડાલ કંપવા લાગે કવટાઉત ! ”—

(રા ૦ મેઘાળીજી—સોરઠી વહારવટીઆ ભાગ ૨, આ ૦ ૪, ૫૦ ૨૦૬)

“ જોર હતનો કીયો કે લંક લચ્કી ગઈ ”—(રા ૦ સોગામાઈ ગીગામાઈ)

રા ૦ મેઘાળીજીની ‘રઢીઆલી રાત’ આ ૦ ૨, ૫૦ ૧૨૫ આ ૦ ૪, ગીત ૯૭, તથા ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ ૫૦ ૧૨, ડુહો ૨૯, સમસ્યા ૧ લી—એ વગેરે સ્થળે પણ ‘લંક’ શબ્દ ‘કટી’ અર્થમાં વપરાયેલો છે.

મારા મિત્ર પં ૦ હસરાજજી પંજાબી જન, એમ. એ. (અધ્યાપક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ) કહે છે કે પંજાબી ભાષામાં ‘કટી’ અર્થ માટે ‘લક’ શબ્દનો વ્યવહાર છે.)

૫૦ ૨૩ જસુર—(તાંબૂલ-તંબોલ-નાગરવેલતું પાન. આ શબ્દને ઘેરી શબ્દસંગ્રહમાં આચાર્ય દેમચંદ્રે નોંધેલો છે:—“ જસુરં તંબોલ-જ્યૈષ્ઠ ” ના ૦ ૬૧, વર્ગ ૩ “ જસુરમ્ તામ્બૂલમ્ અર્થઃ ” અર્થાત્ ‘જસુર’ એટલે તંબોલ અને ધન ”

૫૦ ૫૫ જંજર } —(‘હુંડ્યાલક’ અથવા ‘હુંડ્યાલક’ નામનો એક
૫૦ ૭૮ જંજર } જાસ પ્રકારનો પવન છે, જે વાય છે ત્યારે વિરહિણી
જાઓને ત્રાસ થાય છે.—અવચૂરિકા તથા ટિપ્પનક) આ

‘હુંડ્યાલક’ વા ‘હુંડ્યાલક’ પવન વિશે વીજી કશી માહિતી નથી.

૫૦ ૨ આરદ—(તન્તુવાય-વળકર)

૫૦ ૩૫ પહિણી—(અધિક)

૫૦ ૮૧ ડવાડયણિ—(ગર્દમી-ગર્દેડી)

પૃ૦ ૭૧ ઢંતર-(જાંતર-સૂકું કે વઘી ગવેહું જાડ-હું. દેશોસંપ્રદમાં
હેમચંદ્રે 'સૂકા જાડ' અર્થનો 'જાંતર' શબ્દ આપેલો છે: વર્ગ ૧,
ગાથા ૫૪)

પૃ૦ ૬૮ સોરંડ-(ઝોડાભાજન)

પૃ૦ ૬૫ અરમણિ-(કરવત)

પૃ૦ ૩૯ વરકિય-(પટી-કપડું-ચૂરજો? "લઙ્ગિ વરકિય સસિસડન્નુ પંસહિ
વણુ" ગા૦ ૧૮, પૃ૦ ૩૯ અર્થાત્ "વરકિય" ને લડેને-દૂર
કરોને-ચંદ્ર જેવા સંપૂર્ણ મુલ્કને સાફ કર" આ અર્થે જોતાં 'વરકિય'
શબ્દનો સંબંધ 'ચૂરજા' સાથે કદાચ હોય. ટિપ્પનકારે "વરકી
પટિ (ટી)" અને અવચૂરિકાકારે 'વરકી' ને ચદલે "વરાકી-
પટી" એમ કહેલું છે.

રાસકારે 'છે' અર્થનો ચોતક ધાતુ, આ પ્રમાણે વાપર્યો છે:

પૃ૦ ૬૮ અચ્છિહિ-(છે)

પૃ૦ ૧૫ આહિ-(છે, હે કે હૈ અથવા આહે)

પૃ૦ ૩૧ અચ્છડં-(હું)

તાદર્થ્ય અર્થે માટે-વતુર્થના અર્થ માટે રાસકારે ("નહુ રહહુ ગુહા
કુકવિત્તરેસિ"-ગા૦ ૨૧, પૃ૦ ૧) 'રેસિ' નિપાતને પગ વાપરેલો છે. જે
વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

આ પ્રમાણે રાસનો ભાષાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવવા પ્રસ্তুત આ થોડું નિવેદન
કર્યું છે.

રાસનો વસ્તુ-આ વિશે ભાષણનાં જગાવેલું છે. વિશેષનાં જગાવવાનું કે
રાસની નાયિકા 'વિજયનગર-વિક્રમપુર-ધીકાનેર' નો છે. સંદેશવાદક 'સામોર' કે
'સામોર' જેવું ધીલું નામ 'મૂલ્ત્યાણ' છે ત્યાંથી પોતાના માલિકનો લેત્ત લઈ
સંભાત તરફ જાય છે. નાયિકાનો પતિ સંભાતમાં કમાવા ગયો છે, આ સંદેશવાદકને
સંભાત જતો જાણી નાયિકા તેને પોતાના પતિને આપવાનો સંદેશો પહોંચાડવા કહે
છે. 'સંભાત' માટે મૂલ્કમાં 'સંભાદત્ત' શબ્દ વપરાયેલો છે. મૂલ્કારે પોતે 'મૂલ્ત્યાણ'
નો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે ("તવળતિલુ ચાટદિસિ મિયચ્છિ! વત્તાનિદ" -
ગા૦ ૬૫, પૃ૦ ૨૬) અર્થાત્ "જ્યાં સૂર્યનો કુંડ-સૂર્યનું પ્રસિદ્ધ ટોચ-છે તે

પરિચય મોઠે મોઠે મેંતેની પેટર્નિક માપઓ અહીં નોંધેલી છે. અને તેમાંથી ધોળેમાં નાનો, ટિંગાટો વર્ગેની મૂર્તી પણ ઉપર આસેલી છે. પોદમા રીઠના ધોળા ને નમના અહીં આવ્યા છે, તેની સાથે આ 'સાસરની' માપનો સુમેળ છે, અને સાસરનાં વસાવેનાં નામો વગેરે જોતાં તેને તરજ સમજવો અલગનું મુશ્કેલી તરફ છે, એમ જણાયા વિના રહેવું નથી.

સાસરની ધોળી મ્મસ વિદેશતા તો જ છે કે તેનો વર્તાવ એક મુસલમાન પેટિય છે. વર્તાવું નાનું 'અલગાણ' છે. તેના પિતાનું 'સંદેશાવસ્થાસ' ના નામ 'મીરસાન' છે. પોતાના દેશનું વિદેશ નામ તેમે જણાવ્યું નથી. 'હદાદરણાસ્ય એવો પૂર્વપ્રસિદ્ધ 'મંદ્રદેશ' સાસરતાનીં નિવાસભૂમિ છે' એમ તેમે મોઘમ જણાવ્યું છે. સાસરની વસ્તુ 'મેકદૂત'ની વસ્તુ જેવી છે. એક પથિક મૂલ્યવાન—મૂલ્તાન ! થી સંગ્રાહ મુખી પ્રવાસ વહે છે. વધે તેને એક બિરહિણી 'મૂલ્તાન' નગર જગતમાં ચારેતોર મુપ્રસિદ્ધ છે." 'સાનોરપુર'નું યીજું નામ 'મૂલ્તાન' છે. ધામાં જનાવેલું 'સાનોરપુર' ક્યાં આવ્યું ? જ કશું મારા જાણ્યામાં નથી; પરંતુ મૂલ્તાન—મૂલ્તાન અને મૂલ્તાન જ ક્યાં સરતાં વધે, કોઈ એક જ નગરનાં મૂલક છે કે બિય બિય નગરનાં ? જ પ્રશ્નનું સત્કાલ તો સમાધાન વહે શકે નહીં; પરંતુ મૂલ્તાનમાં જોતાં કોઈ એને 'મૂલ્તાન' જરૂર કહી શકે.

સાસર વિશે વિદેશ—સાસરનાં સાસરે ગાયાઓ સપરાંત વિવિધ હંદો સાપરેલા છે જેનો પરિચય ટિપ્પનક અને અલગુરિકામાં આપેલો છે.

ટિપ્પનકાર પોતે પ્રાન્તે આપેલી પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે "આ સાસ તેમે 'માદટ' નામના ધમિયના મુત્તથી સાંમજ્યો છે તેથી સાસના ટિપ્પનમાં અસલ મૂલ સાસ વરતાં કોઈ ફેરફાર વા મૂલ રહી મદે હોય તો તે 'માદટ' જાણે, હું કશું જાણું નહીં."

ટિપ્પનકાર પોરવાડ વંશનો છે. તેના પિતાનું નામ 'દાહિય' છે, માતાનું નામ 'તિલવાઃ' છે. લ્યોલું છે પણ તે અસાદ છે. વડાન 'તિલાવ્યા' પુટલે 'તલવાદે' હોય. ટિપ્પનકાર, વ્યવસ્થીય મચ્છના જનવાધુ છે.

છી મળે છે. તે છી, પોતાનો અર્થલેખી પતિ સંભાતથી હજુ સુધી કમાઈને આવ્યો નથી માટે ઝૂરે છે, તે પથિક પાસે પોતાના વિરહદુઃખની વરાલ કાઢે છે, અને પોતાનો પતિ શીઘ્ર પાછો ફરે માટે તેની સાથે સંદેશો મોકલે છે. રાસની આ, પ્રધાન વસ્તુ છે. રાસકારે રાસમાટે ‘સંદેસ્ય’ અને ‘સંનેહ્ય’ એમ બંને શબ્દો વાપરેલા છે. પોતે જ્યાંથી પ્રવાસ આરંભ્યો છે તે ‘મૂલ્ત્યાણ’નું વર્ણન રાસકારે વિશેષ પ્રકારે કર્યું છે. તેમાં ધ્યાસ કરીને તેણે જણાવ્યું છે કે જે નગરમાં રહેનારા ચતુર્વેદી લોકો વેદોને પ્રકાશે છે, જ્યાં સુદવચ્છ ઇટલે ‘સદયક્ત્સ’ અને નલનું ચરિત્ર વંચાય છે, ક્યાંય ક્યાંય ભારતની કથા કહેવાય છે અને રામાયણની પારાયણો ચાલે છે, ક્યાંક સંગીત, નાટક, રાસ અને નાચનો પ્રચાર છે, વગેરે વગેરે.

૧૫૨ રાસકાર એક મુસલમાન છતાં રાસમાં જે ભાષા તેણે વાપરી છે તે શુદ્ધ છે અને તેમાં ફારસી શબ્દ ઘણા વિરલ છે તથા રાસકારનાં

આ રાસનું ટિપ્પન, હિસારદુર્ગ-હિસારગઢ-માં અપાઢ શુ. દિ. આઠમ ને સુધવારે લખેલું છે. આ હિસારગઢ તે પંજાબમાં આવેલું વર્તમાન ‘હિસાર’ છે.

અવચૂરિકા પં. નયસમુદ્રે લખેલી છે. આ સંબંધે કોઈ વિશેષ પૃતાંત મળ્યો નથી. નયસમુદ્ર, અવચૂરિકાનો કર્તા છે? કે તેની નકલ કરનારો? એ વિશેષ પણ કોઈ હકીકત જાણતી નથી.

રાસની જુદી જુદી પ્રતોમાં અનેક પાઠાંતરો છે. જેમાંના આવશ્યક એવાં વર્ણા પ્રસ્તુત રાસમાં આપવામાં આવેલાં છે. પ્રસ્તુત રાસની અનેક પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. નેં જાતે આ રાસની પ્રતિ પાટણ, પૂના અને જોધપુરના રાજમંડરમાં જોવેલી છે, એ રીતે બીજે પણ આ રાસની પ્રતો હોવાનો સંભવ ધરો.

રાસનું નામ ‘સંદેશક્રાસ’ વા ‘સંનેહ્યરાસ’, એ વધે રીતે પ્રચકારે આપેલું છે. એ વેમાંથી ‘સંદેશક-રાસ’ નામ વિશેષ ડચિત છે.

અહીં જે પૃથ્વંક કે ગાવાંક આપેલા છે તે મારો સામેના ફરમાઓ પ્રમાણે છે.

આ ફરમાઓ વાંચવા આપવા માટે આચાર્ય શ્રોજિનવિજયજીનો અને ભારતીય વિદ્યાભવનનો હું કૃણી છું.

કેટલાંક ઝગારણો વિશેષ વિલક્ષણ છે. વ્યયી, કેટલાક તત્ત્વવાદ દેશ્ય શબ્દોને પણ રાસકારે વાપરેલા છે. રાસની શરૂઆતમાં તે, સૃષ્ટિકર્તા પરનેશ્વરને યાદ કરે છે અને પછીની ગાયમાં પોતાનો દેશ, પિતા તથા પોતાનું નામ પણ વર્ણવે નોંધી વતાવે છે.

પ્રસ્તુત રાસકાર, અહીં જળાવેલી વીજી કૃતિઓના પ્રણેતાઓની પેઠે તલ ગુજરાતનો નથી તેથી તેની ભાષાને ઝગારી ગુજરાતી કહેવા કરતાં રાસકારના સમયનાં તેના પ્રાંતમાં ચાલતી 'દેશી ભાષા' કહેવી વધારે યોગ્ય છે. રાસકાર પોતાના દેશ તરીકે પશ્ચિમમાં આવેલો કોઈ 'મ્હેલ-દેશ' કહે છે, વ્યયી, તે મૂલ્તાન વા સામોરુ (શામ્નપુર-શ્રીજિન૦) થી નીકળે છે અને વિજયનગર (વિક્રમપુર-વીઠ્ઠાનેર નહીં પરંતુ વીઠ્ઠાનેરનાં આસપાસનું વિક્રમપુર-શ્રીજિન૦) ની વિરહિણી સાથે વાતચીત કરે છે અને તે ગુજરાતમાં ટેટ 'ચંભાત' સુધી આવે છે. યથી એમ જણાય છે કે રાસકારે વાપરેલી ભાષા ઝગારી ગુજરાતી જેવી છે અને તે વર્તમાનમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી હિંદી ભાષા જેવી 'દેશી ભાષા' લાગે છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત રાસ-કારની ભાષા અહીં જળાવેલી ગુજરાતના લેખકોની ચૌદમા-પંદરમા સૈકાઓનાં વીજી કૃતિઓની ભાષા જેવી પણ છે એટલે પણ અર્થમાં જ મેં તેની ભાષાને ઝગારી ગુજરાતી કહેલી છે; અર્થાત્ રાસની ભાષામાં અહીં વપરાયેલા 'ઝગારી ગુજરાતી' શબ્દનો અર્થ 'ઝગારી ગુજરાતી જેવી' સમજવાનો છે.

ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની ગુજરાતી કૃતિઓના અહીં જે નમૂના આપેલા છે તે પૂરતા છે. આ રાસની કૃતિના નમૂનાથી તેમાં ભાષાસંબંધી કે વીજી કશી વિશેષતા નથી ઝમેરાતી છતાં પ્રસ્તુત કૃતિ એક ઇસ્લામી કવિની છે તે એની એક ત્રાસ વિશેષતા છે અને જે જમાનામાં સાંપ્રદાયિક વૃત્તિના ઉછાળાવાળો જનસમાજ હતો તે જમાનાનો પ્રસ્તુત ઇસ્લામી કવિ તે સંકુચિત ભાવથી તદ્દન પર રહેલો જણાય છે. અને રાસમાં કવિ, નગરના વર્ણન

પ્રસંગે વેદો, રામાયણ, મહાભારત, નલચરિત, સુદયચ્છકથા વગેરે હિંદુ-કથાઓને આદરપૂર્વક યાદ કરે છે, એ પ્રસ્તુત કૃતિની વીજી વિશેષતા છે.

૧૫૩ વર્તમાન સમયનાં વંન્ને પરમ્પરાના વંધુઓને, તેમાં ય સાહિત્ય-સર્જકોને પ્રસ્તુત કવિદ્વારા એકતાની—ઉદારભાવની અને શુદ્ધ માનવતાની પ્રેરણા મળે એ પણ એક ઉદ્દેશ આ રાસકનો નમૂનો આપવાનો છે. મને લાગે છે કે ભાષાનો, ઇતિહાસનો, ભૂગોળનો, તત્ત્વજ્ઞાનનો કે એવા વીજા કોઈ પણ વિષયનો વિચાર, ઉદાર ભાવનો કે ઉચ્ચ માનવતાનો પોષક હોયો જ જોઈએ, એમ ન હોય અને વિપરીત પરિણામ લાવનારો હોય તો મારે મન એ વિચાર, વિકારરૂપ છે એથી જ અહીં સહેજ વિષયાંતર કરીને પણ મારે આ ઉદાર ઇસ્લામી કવિની કૃતિનો નમૂનો સાદર આપી તે વાવત લખવી પડી છે.

અત્યાર સુધી મારે વિશેષે કરીને જૈનકૃતિઓને જ આધારે ચલાવવું પડ્યું; પણ પંદરમા સૈકાથી જૈન અને વૈદિક પંદરમા સૈકાની કૃતિઓ એમ વન્ને પ્રકારના કવિઓની કૃતિઓ મળ્લા શરૂ થાય છે એટલે હવે તે વન્ને પ્રકારના મહાનુ-ભાવ કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો છું અને તેમાં ય વૈદિક કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ વધારે કરીશ.

પંદરમા સૈકાની કેટલીક જૈન ગદ્યકૃતિઓ પણ સ્પલ્લબ્ધ છે, એટલે પદ્યની સાથે ગદ્યનો પણ ઉપયોગ થશે. પદ્ય કરતાં ગદ્ય, ભાષાના ચોક્કસ સ્વરૂપને સમજાવામાં વધારે સહાયરૂપ છે. પદ્યમાં કવિ કવિતાને કહાને અનિયત રૂપો પણ વાપરે છે ત્યારે ગદ્યમાં તેમ ચાલતું નથી.

૧૫૪ પ્રારંભમાં ઉક્ત ‘વાલ્કશિક્ષા’ જેવા એક ઔત્તિક ગ્રંથનાં અવ-તરણો જણાવીશ.

હકીકત ગુણરત્ને પોતે કિયારત્નસમુચ્ચયની વિસ્તીર્ણ પ્રશસ્તિમાં નોંધેલી છે અને પ્રશસ્તિના વાંચનમાં શ્લોકમાં ‘શ્રીચંદ્રશેખર’ને પોતાના પ્રગુહ તરીકે અને ‘દેવસુંદર’ને પોતાના ગુહ તરીકે તેમણે યાદ પણ કર્યા છે (શ્લો० ૫૪).

કુલમંડને પોતાના ઔત્તિકમાં ગુરુરૂપે ચંદ્રશેખરસૂરિનું અને દેવસુંદર-સૂરિનું એમ બે નામ લખેલાં છે, એથી જોઓ કુલમંડનની ગુરુપરંપરાથી અપરિચિત છે તેમને, એમના બે ગુરુ હોવાનો સંદેહ થવો સ્વાભાવિક છે; પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘ચંદ્રશેખર’ એમના દાદાગુરુ હતા અને સાક્ષાત્ ગુરુ ‘દેવસુંદર’ હતા, એથી તેમણે એ બન્નેને પોતાના ગ્રંથમાં સંભાર્યા છે, એટલે કુલમંડનસંબંધી વેગુરુવાળા સંદેહને અવકાશ જ નથી.

એમના સમય પન્નરમા સૈકા વિશે પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ હકીકત આપે છે, એથી એ બાબત પણ અશંક છે.

૧૫૫ ઉક્ત ઔત્તિકમાં આવેલા વિભક્તિવિચારના પ્રકરણમાં સાતે

કુલમંડનના	વિભક્તિઓનો પરિચય આ પ્રમાણે આપેલો છે :—
નામવિભક્તિના	૧—ચન્દ્ર ઝગડ. વીતરાગ વાંછિત દિડ. ડુ. સુ.
પ્રયોગો	કડણ ઝગડ ?

૩૧૭ કુલમંડને પોતાના મુગ્ધાવબોધ-ઔત્તિકમાં આરંભમાં પોતાના પ્રગુહ ચંદ્રશેખરને સંભાર્યા છે અને અંતમાં પોતાના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરને યાદ કર્યા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :

“શ્રીચન્દ્રશેખરગુરુનૂ વન્દે યૈરુત્તિયુક્તિભિઃ ।

માદશસ્ત્યાપિ ચાલસ્ય ચક્ષુરુદ્ધાટિતં હૃદઃ”

—(આરંભ)

“લક્ષણાસવચનામ્યુધિવિન્દુ વિન્દુ-વાણ-કૃત-મૂ-મિત ૧૪૫૦ વર્ષે ।

ઔત્તિકં વ્યધિત મુગ્ધકૃતે શ્રીદેવસુંદરગુરુકમરેણુઃ ॥

(અંત)

૧ વાક્યોમાં ચંદ્ર, વીતરાગ, જી, સુ અને કટણ એ પ્રથમા વિભક્તિવાળાં છે.

૨—ચૈત્રુ કટુ કરડ. કિસડં કરડ ?

આમાં 'કટુ' અને 'કિસડં' પદ બીજી વિભક્તિવાળાં છે.

૩—જીવ ધર્મિં સંસાર તરડ. ચૈત્રુ લોક સિડં વાત કરડ. જીણં કરી કરડ. કિસિં તરડ ? ધર્મિ. કીણં સિડં ?

આમાં ધર્મિં, જીણં, કિસિં, કીણં, ધર્મિ; અને લોક એ વધાં પદ તૃતીયા વિભક્તિનાં છે. કુલ્લમંડન કહે છે કે 'ઈ' પ્રત્યય તૃતીયાનો સૂચક છે.

૪—વિવેકિડ મોક્ષનં કારણિ રખડ. ધર્મુ સુખનં કારણિ હુડ. કટણ-નં કારણિ ? મોક્ષનં. કિસાનં કારણિ ધર્મુ હુડ ? સુખનં. સાધુ મોક્ષ-નં કારણિ તપુ કરડ.

અહીં મોક્ષનં, સુખનં, કટણનં અને કિસાનં; એ વધાં પદ ચોથી વિભક્તિવાળાં છે.

૫—વૃક્ષતડ પાન પડડ, કટણતડ પડડ ? વૃક્ષતડ.

અહીં વૃક્ષતડ અને કટણતડ પદ પાંચમી વિભક્તિવાળાં છે. ઔત્તિલ્લકાર કહે છે કે, તડ, હેતડ, ધડ, ધકડ, એ વધા પાંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો છે.

૬—ચૈત્રતણડં ધતુ ગામિ છડ. ગુલ્લતણડં વચન તડં સાંભડડં.

આમાં ચૈત્રતણડં, ગુલ્લતણડં પદો પછી વિભક્તિવાળાં છે. તણડ, રહડ, વિહડ એ વધાં પદો પછીનાં સૂચક છે.

૭—ચૈત્રુ ગામિ વસડ.

અહીં 'ગામિ' પદ સાતમીનું છે. 'ટ' પ્રત્યય સાતમી વિભક્તિનો દર્શક છે.

જપરનાં ઉદાહરણો દ્વારા એમ જણાય છે કે પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં પ્રથમામાં અને દ્વિતીયામાં કોઈ પ્રત્યય ન હતો, મૂળ નામ જ વપરાતું, અથવા ‘ઉ’ પ્રત્યય વપરાતો. ત્રીજી વિભક્તિમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય હતો અથવા ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂળ નામ એમ ને એમ પ્રત્યય વિના પણ વપરાતું. ચોથીમાં, ચાલુ ‘ને’ ને વડલે ‘નઈ’ પ્રત્યય વપરાતો. પાંચમીમાં તડ, હૂંતડ, ધડ, થકડ પ્રત્યયો હતા. છઠીમાં તળડ. રહડ, કિહિં અને સાતમીમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય પ્રચલિત હતો.

આ સિવાય તે સમયનું વીજું ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્ય અવલોકતાં વીજા પણ કેટલાક પ્રત્યયોની માહિતી મળે છે.

વિ० સં० ૧૪૧૧ ના તરુણપ્રભ, ૧૪૫૭ ના સોમસુંદર, ૧૪૭૧ ના લક્ષ્મીધર વેરામ અને ૧૫૦૦ ના હેમહંસનાં ગદ્યો જપરથી અને ૧૪૧૭ ના અસાદિત તથા ૧૪૮૮ ના भीमकविના પદ્ય-પ્રબંધદ્વારા નામને લગતા પ્રત્યયો વિશે જે હકીકત મળે છે તે આ પ્રમાણે છે :—

૧૫૬—તરુણપ્રભ—(સં० ૧૪૧૧)

તરુણપ્રભના પ્રયોગો ૧—કથાનકુ, જનપદુ, વિજયવર્તી, હરિદતુ, સંતુષ્ટ, સૌધર્મેન્દ્ર, દુઃખપૂર્વક, સરીરદુઃખ.

૨—ચૈત્ય, સંશયુ, વાંછિતુ, ધર્મદેશના, જીવ.

૩—તિણિ, નામિ, પ્રભાવિ, કર્મિહિં, રાજેન્દ્રિ, અનેરડં, કિણિહિં, શિષ્યહં, વાંછકહં, ઈંહંવડદં, મૂલ્યવડદં.

૫—દૂષિતત્વ—ઇતડ, ભાવ—ઇતડ, પુરુ—હૂંતડ, મુઝ—હૂંતડ, જોગ—ઇતડ, દીપ—હૂંતી, દહન—હૂંતા.

૪—૬—ગુણ-રહડં, મહારાજ, હારનડ, મહાત્માતણા, સ્નેહતણડ, તીહં-રહડં, તેહરહડ, તેહનડં, ઘરતણી, મુંડનડ, લોકહંતણા, ધર્મનંડની, સિદ્ધાંત-નડં, વિહું, શ્રેષ્ઠિહંતણડ, મૂહીં જિ રહડં, તિહીં જિ રહડં.

७—जंबूद्वीप—माहि, भरतक्षेत्रमाहि, अनेरइ, दिवसि, धर्मविचार विषइ,
द्वारदेसि, माहि, लेसाल, तीहंमाहि, लोकि, किणिहिं, खणीत—इ.

१५७—सोमसुंदर— (सं० १४५७)

सोमसुंदरना प्रयोगो १—प्रसन्नचंद्र, रहिउ, भरयेश्वर, ग्रामिउं, करिवउ,
पहिरियां (व.) सोनार, आविउ, छी, मूंओ,
बेला, साप, दूकडओ, माहरु, हलाविउ.

२—रूप, शोभा, असारता, क्लेश, दुःख, राज्य, आरिसा, मूंहुइं, एहनइं.

३—सीणइं, नामिइं, अनंतवीर्यइ, वापनइं, वइरिइं, परशुरामि, तेणि,
राय—सिउं, भाईए, बहिने, लीए (व.) तेहे, वीजीए, वीहतीए, एकिं,
पेळइं, महासतीइ, गुरे, देवताए, कुपीए.

५—भावथी, विस्मयथिकइं, हायिथिकु.

४—६—तेहनी, तेहनउ, अनंतवीर्यनु, अनंतवीर्यनउं, क्षत्रीनी, राज-
र्षिनु, शरीरनी, वेटीनु, दुर्मुखनां, लोकतुं, आपणउ, केहनइं, एकिनइं,
ब्राह्मणनां, रूपनी, जातमात्रनां.

७—तापसनइ, उडवलइ, भूंइहरइ, बेलाइं, करतइ, काउसगि,
गृहस्थवेधि, अंतःपुरमाहि, —भवनि, अनेरे, सभा—माहि, पालिइं, चोरे,
गए, तेहे, अंधारइ, नीमाहमाहि.

१५८—श्री लक्ष्मीधर वेराम (पारसी लेखक सं० १४७१)

पारसी लेखक १—एकु, भर्तार, नमस्कार, घर, बहइन,
लक्ष्मीधरना प्रयोगो द्रउग्रंध, वइहइनि, स्तंभ, कोपु, व्याघ्र,
तहो, अहाइ, दुःख.

૨-વચન, શ્વાય, આત્મા, સુંપણડં, —સ્થાનક, નદ્ગ્રહડ, સઠલ્લડ, સ્થાનડકુ.

૩-તેહે, છી, છીં, પુરુષડ, રાજાં, પુરુષડં, આપણડ, તીણડ, કલત્રિ, સુહર.

૫-શરીરતુ, વલ્લ ઉપર થકુ, સુખનિદ્રા થકુ, સ્વામીતડ, સઠપતડ.

૪-૬-પુરુષતણી, તીંહ, છીરહડં, તલ્લરહડં, રાજારહડ, છીરહડ, પુરુષરહડં, લોકતણી, મુક્તાત્મારહડં, પુરુષતણડં, તડલ્લરહડં, દેવતણા, તુલ્લરહડં.

૭-વિચાલડ, વલ્લિ, સાતમડ, દિવસડ, માંચિ, સરીરમાંહિ, પૃથ્વીમાંહિ, પાત્રિ.

૧૫૧-હેમહંસ—(સં૦ ૧૫૦૦)

૧-વડા, અરિહંત, વીસામડ, સિદ્ધ, હળિયા, વિહરમાણ, ઋષીશ્વર, છડડં, સાતમડં, વિ, પદ, હૂઆં, છઢી, સાતમી, પહિલડં, હેમહંસના પ્રયોગો ઉત્કાષ્ટડં, શ્રીનડકાર, પાંચુડીડ.

૨-શ્રીમતીહૂં, તે, ઘડડ, ભરતારહૂં, અવસર, મર્મ, ઘણડં, માન, મહત્વ, રાજાહૂં.

૩-જેતલડ, વાળીગુળે, જેહે, આપણપેં, ઘણે, ભેદ, પદિ, મધ્યસ્થપણં વિધિં.

૪-૬-તેહંહૂં, ચંદ્રમંડલની, સમાસિનડ, જગતા સૂર્યની, રાયના, લોકનાં, મનુક્ષનાં, સિદ્ધહૂં, આચાર્યહૂં, શિષ્યનડં, દ્વાદશાંગીનડ, કહિની (કોની), રાજારહડં, સિદ્ધસિલા જુપરિ, અનેરાહૂં, દ્વાદશાંગીનડં, નદીનડ, પહનૂં, શ્રાવકરહડ, શિષ્યહૂં, મરકતમણિની, શ્રાવકની, કર્મ જિ હૂં, ફલની.

૫-ધર્મથકી, ર્દેહાંથકડ, સંકટડથિકુ, વાઢિથિકુ, કિહાંથિકુ, નગરથકુ.

७—समवसरणि, मनुष्यलोक्ताहि, आपणइ, धारे, पणिपणि, घडा-
माहि, घरमाहि, शिष्याइ, अमुकइ, स्थानकि, माहि, मनइमाहि.

१६०—असाइत—(सं० १४१७)

१ नरवाहन, राइ, झुझार, भाई, लड्डु, शक्तिकुमार, पुर, ब्राह्मण
चारि, वरणांतरि, जिन, थापीआ, व्यवहारीया,
असाइतना प्रयोगो पुढिउ, प्रभात, जगिउ, सूर, नरवि.

२—कवित, वीरकथा, वंश, राज, वेदशास्त्र, अपराध, कणयापुर,
राजन, शब्द, धीनती, मुख्य, चरण.

३—प्रसादि, प्रधानि, तेणीइ, भरतारि, कारणि, कारिणइ.

५—.....

४—६—तास, एहनु, यादवतणु, तेहतणि, राइचा, तेहतणां, कुम्भरि-
तणा, वडनी, साविजनु.

७—आदिहि, मनि, वीरमाहि, गोदावरीइ, चउहडे, पुरि, पाटणि,
तेणे, निस, वाडीइ, कणयापुरि, वनि, वपारि, सरि, डालि.

१६१—भीम—(सं० १४८८)

भीमना प्रयोगो १—विष्णु, जयवंती, ज्योतिषकला, वत्तारउ, कुंजर,
कंदर्पू, वलीउ, नगर, दोसी, पीडी, एकि, इकि,
को, छयहट, खिस्तीय नरवीरो, सुदयवच्छो, माहेसो.

२—गुण, पसाउ, गजराउ, कलोल, बिसमा, पोछि, प्रसाद, नाद,
पुत्त, नोर, सुदयवत्स.

३—कुलकम्मि, गजि, मङ्गलि, नेहिइं, सुदयवत्ससिउ, रंगि,
सुदयवच्छिसिउ, दोरी, अरथिइं.

૫-નિજમંદિરથિકું, સંકલ્હ.

૪-૬-તસુ, તાસ, સંવચ્છરહ, અંગતળણં, એકાડલિનડ, ચેટકનડં, ચડસાઠિનું, પાનતળાં, ફૂલતળા; સુગંધીતળી, પારિચિનડ, અપાપળી, કેવીતળાં, પારિચિતળાં, વંસહ, કારણ, -વત્સતળૂડ, -વચ્છતળડ.

૭-સુરપુરિ, નરભુવણિ, પાયાલિ, કાલિ, કલ્હિ, ચડહટ્હ, માથિ, તીળહ, પગિ, હાટમાંહિ, અંતરિચિ, કન્નિ, -લક્ષણે, નયણંમિ, તિ-વારિહિં, મસાહાણિ.

૧૬૨ તરુણપ્રમ- (સં૦ ૧૪૧૧) ક્રિયાપદો, સર્વનામો અને

તરુણપ્રમના વીજા શબ્દો
વીજા શબ્દો

ક્રિયાપદો

લિલિયઈ-લ્હાય	દેહી કરી-દેહી	બહસાલી-બેસારી	જાણસિઈ-જાણે-
છે	કરી-જોઈ કરી	વઢઈ-વઢે છે	જણે
છઈ-છે	નહીં-નથી	મારિ-માર	થાહરાવી-ઠેરાવી
હૂંતઈ-હૂતો	વીનવઈ-વીનવે છે	કીજડ-કીજો-	મારિ મારિ-માર
હૂંતી-હૂતી	પઢઈ-પઢે છે	કરજો	માર
કરડં-કરું	થાઈ-થાય-થાય	ચીતવઈ-ચીતવે છે	સાહી કરી-ધરી
નીપનડ-નીપન્યો-	છે	છતા-છતા	કરી
નીપજ્યો	થાઈ-થઈ-થઈને	પરીછઈ-પ્રીછે-	આપિસિઈ-આપણે
હુયઈ-હોય	ગયડ-ગયો	પરીક્ષે-જાણે	કાઢિયઈ-કઢાય
છઈ-છે	લે કરી-લઈ કરી	માગિ-માગ	છે
નથી-નથી	ગંધાઈ-ગંધાય છે	નીગમઈ-નીગમે છે	(વહાર કાઢવું)
ચીતવઈ	આપિ-આપ	-ચીતાવે છે	ભાગા-ભાગ્યા
ચીતવઈ	પાડ ધારાવડં-પ	દેહીસિઈ-દેહણે	હુડતડ-હોત
છઈ-છે	-ધરાવું	વોલઈ-વોલે છે	જાયતડ-જાત
હોઈ-હોય	મારિવા-મારવા	દેહઈ-દેહે છે	વિહારાવિડ-વહો-
		વાવઈ-વાવે છે	રાવ્યું-આવ્યું

सर्वनामो

एकिं-एके	तुम्हें-तमे	मैं-मैं
किहां-क्यां	अम्हें-अमे	किणहिं-कणे-
सु-ते	अम्हरहं-अमने	कोईथा
तुम्हारउ-तमारां	ज-जे	माहरह-मारे
तुम्गरहं-कहेने	माहरउं-मारो-माणं	तुम्हारह-तमारे
सु-जे	स-तेणी	हउं-हुं

याजा शब्दो

आवउ-आवो	सामुदी-सार्मी
सगद-सबळो	घरे-घरे
पाछउ-पाछो	पेट-पेट
उतावळ-उतावळा	ओरहा-ओरा-नजीक
असवार-असवार-अस्वार	दीकिरी-दीकरी
जदपिहिं-जदपि-यद्यपि	बहिलह-बहेळामां
तुम्ह पाखद-तमारा दिना	बी-बी
परिवार कहनां-परिवार-कनेथी-	रेडायां-रेडायां-ढोळयां
परिवार पासंथी	ज्वनु-जोवन
तेह कन्ह-तेनी कने	पहुतउ-पहोंत्यो-पहोंच्यो
एक गमा-एक गम-एक तरफ	काजु-काज-कार्य
बीजा गमा-बीजी गम-बीजी तरफ	विहंगमा-बने-गमा-बने-तरफ
धननाशु-धननाश	दलिउ-दळ्यो-दळी पट्यो
विसाहणउं-वसाणुं-खावानुं वसाणुं	दीकिरउ-दीकरो
मांदिउउ-मांछलो-मांयलो	ढोकरी-ढोकरी-ढोशी
वाणउत्रि-वाणोतरे	दीकिरा कन्ह-दीकरा कने-दीकरा
दुहेलउं-दोहिलुं-दुःखहुं	पासे

सोमसुंदरना
बीजा शब्दो

१६३ सोमसुंदर—(संवत्-१४१५)

क्रि०

वी० श०

ग्रामी—पामी—प्राप्त करी	ठाकुर—ठाकुर—ठाकोर—	धाडि—धाड
हूउ—हूवो—थयो	मालिक	थूकिं—थूकवडे
मारी—मारी	त्रिणि—त्रण	आफणी—आफरडुं—
मारीउ—मार्यो	परस्परइं—परस्पर	आपोआप—एनी मेळे
लीधउं—लीधुं	आपउ—आखो	जु—जो
जायु—जायो—जण्यो	क्षाति—ख्याति	तु—तो
पूछिउ—पूछ्यो	गाढेरी—गाढ—घणी	वेठउ—वेटो
जाणिवु—जाणवो	वोकडा—वोकडा	मूलगु—मूल—मुख्य—वडो
ग्रामिउ—ग्राम्युं	पिरीआ—परिया—वंशज	पगरणि—पगरण—प्रसंग
देपाडी—देखाडी—वतावी	केडइं—केडे—पाछळ	ऊपर
उतारि—उतर	भीषारी—भीखारी	सोनीया—सोनैया
अहिपासिया—सद्या	केडां—केडे—पाछळ	कडाहि—कडाई
हवुं—थयुं	सम—सम	विकूटी—बधूटी
मूई—मूई—मरी	पोटलउ—पोटलो—पोटलुं	भईसा—भेंसा—पाडा
रोती रहइ नहीं—रोती रहे	परहुणाना—परोणाना	घाटकी—खाटकी
नहीं	अन्यात—अज्ञात	छींक—छींक
हवी—हुई—थई	परहणउ—परोणो	रुडां—रुडां
आणी—आणी—लावी	हुंठउ—हुंठुं	विरुआं—विरुप—वरवां
पाउ—धरिया—प—धार्या	तूनारानउं—तूनारानुं—	—कद्रूपां
तेडउ—तेड्यो	तूणनारनुं	पणि—पण
करउं छउं—करं छुं	जमहर—जौहर—यमगृह	परही—परी—परे—दूर
देषउं—देखुं छुं		
देषइ—देखे छे		
धराइ—धराय (कर्मणि)		
परिणं—परण		
नांपउं—नांखो		

लक्ष्मीधरना १६४ अर्दग्वीरा (पारसी साक्षरनी कृति
बीजा शब्दो सं० १४७१)

क्रि०	क्रि०	बी० श०	बी० श०
हुई-हुइ-थइ	दीधउ-दीधो	पछइ-पछी	पण-खंड (?)
अछइ-छे	करइ-करे	सातइ-साते	खी प्रति
सांभल्यउं-सांभल्युं	दीधी	वइहइनि-वेहेन- वेन	हाड
सांभल्या पछी	खाधउं-खाधुं	भार्या	तझारां-तमारां
थई	कीधी	एतलउ-एतलुं -एटलुं	लुंडी-लेंडी
पामिउं-पाम्युं	गिउ-गयो	जइमु	हाथ
कीधउ-कीधो	गेई-गई	जिम	वेहू-वेऊ
रही	वाली	यम	जोडइया-जोड्या
बोलिउं-बोल्युं	वइसइ-वेसे छे	जइम	स्तुति
कर-करो	सुआरिउ-सूवाड्यो	महाभारतर- महाभारे	घणी
थाउं-थईए	राषइ-राखे छे	खी	ऊषधी-औषधी
अछउं-छुं-छीए	फिरीनइ-फरीने	बीजा	आदेश
हुइ-होय-छे	बइठी-बेठी	ऊभी	इलुं-एलुं
काढीइ-काढे	उच्चरइ } ऊचरे छे	आगलि	आत्मा
लिउ-ल्यो-लई	अछइ }	आगलइ	हेठ-हेठे
जाओ	पहुतु-पहोंल्यो	वहइन-वहेन	जणाविवउं-जणा- ववानुं
खाउं-खाओ	आव्यु } आव्यो	कलत्र	ऊपरि-ऊपर
ताणउ-ताणो	आव्य: }	भर्तार	सइर-शरीर
बोलिउ-बोल्यो	करइ-करे छे	स्तंभ	पुहारि-पहोर
दीठउ-दीठो	हुऊअ-हुओ-थयो		पापलि-आजुबाजु
पडइ-पडे	देपाडउं-देखाहुं		
	कहइ-कहे छे		
	आय		

વી૦ શ૦

વી૦ શ૦

ઘલી-ઘલી	સલાહ-સહાયો	સડગંધપણડ-સુગંધપણું	નડગ્રહડ-નિગ્રહ
જોડડ-જોયો	મડવન-મુવન	વિમ્મન-વિમિત્ર	સ્થાનડકુ-સ્થાનક
કિરિ-કિલ	વડનોડ-વિનોડ	વિહચ્ચડ } વચ્ચે વચ્ચે	સડંડર-સુંડર
જીવતી	સડલડ-સુલ	વિહચ્ચડ }	તડં-તૂં
પ્રચડર-પ્રચુર	ડડર્ગંધ-ડુર્ગંધ	અનડ-અને	હડડ-હોય

૧૬૫-હેમહંસ-(સંવત્ ૧૫૦૦)

હેમહંસના
વીજા શબ્દો

ક્રિ૦	ક્રિ૦	વી૦ શ૦	વી૦ શ૦
આપવડ-આપવું	ગ્યા-ગયા	કુટુંબ	મારે-મારે-દીર્ઘ-ગુરુ
આલડ-આલે છે	છડ-છે (વહુ૦)	ચોઠી	મારી-મારી-દીર્ઘ-ગુરુ
દિડ-દે છે	હઓ-હો	પાશડ-પાસે	કાજકામ-કામકાજ
હીંડડ-હીંડે છે	હુડ-હોય	વન ભળી-વન-	કિમડ-કેમે
પરિણેવા-પરણવા	ધ્યાઈડ-ધ્યાઈપ	તરફ	સાસૂ-સાસૂ
ઘાતી-ઘાલી-નાલી	કહડ છડ-કહે છે	સાદિ-સાદે	સિડ-શું
ઢાંકી	છે	ચિડ-ધયો	નળંડ-નળંડ
મૂંકિડ-મૂંક્યો	મિલશડ	દીહાડડ-દહાડો	ઢાંકણું-ઢાંકણું
મૂકાં છડ-મૂક્યાં છે	છડ-છે	પગિ-પગે-પગમાં	મહામર્જાદી-મહા-
આપ્યા	મેલશડ	ગુર-ગુરુ	મર્જાદી
ઘાલ્યો	કહિ છડ	સહુ કો-સડ કોઈ	શ્રાવક-શ્રાવક
ફીટી-મટી	સીડડ	ઘણુ-ઘણો	મસાળ-મસાળ
ફેડી-ફેડી-મટાડી	કરડ	આપ્યો	હવડાં-હમણાં
ઝઘાડી	કીધડ	તાવડડ-તાવડે-	લગારેક-લગારેક
ઝીધી	વાંછડ	તાપને લીધે	તકતાવ-તક-લગ

क्रि०	क्रि०	ची० श०	ची० श०
चीतचउं	परणिना	ढूकडु—पासे	ठाली—ठाली— खाली
खमानइ	चूकड	नीकलवइ—नीक— छवे—	ना—ना
पुहुतउ	मगावइ	नीकलवाथी	सवल्लु—सवल्लो
सलसलीनइ— सल्लवलीने	गिउ	धाकु—धावयो	नइ—ने
चमकिउ	करइ	आंवानी	कोठो—कोठो—पेट
थिउ—थयो	खीजइ	मउडइ } मोडे मोडे मउडइ } —विलंबे	घणीक लगइ म्या— घणे सुधी गया

१६६—असाइत—(संवत् १४१७)

असाइतना
चीजा शब्दो

क्रि०	क्रि०	ची० श०	ची० श०
मणि—भणे—कहे	धरी	नरवि—नरपति	साध—साधु—शाह
मारिस—मारीश	गाइ	करि—करमां—हाथमां	कोइ
होइ	कुपी	छुरी—छरी	वाट
मारि—मारे	काहि	रूडी—रूडी	वागि—वागो—चोकडे
कीया	अवधार	कूसरी—कुंतरी	सावज
गया	हती	नरमली—निर्मली	अनोपम
कहीइ—कहेवाय	मेहला—मेल्यां	वाचनवीर	गढ
वरणव्योस—वरण —वीश	कीउ	त्रिपनमु	मढ—मठ
वरणवुं	वलतउ	पणि—पण	मंदिर
करि	आवीउ	महि—मठमां	पोलि—पोळ
धरं	ऊडी गयुं—ऊडी गयो	वारि—वारणामां	पगार—प्राकार
कर	संभार	पंचसि—पांचसें	सकति—शक्ति
		वीनती	रपि—रूपि

ક્રિ०	ક્રિ०	વી० શ०	વી० શ०
મિલ્યા	માર	પંષિણી—પંઘણી	કાસમીર
ઝઠાહુ—ઝઠાહ્યો	મેલું—મૂકું—છોટું	ઈંઢા—ઈંઢાં	સરસતિ
ઝઠિહ	મ્યુ—મયું	નિ—ને	વિઘન
થયુ	ચહુ—ચહ્યો	ભરતારિ—ભરતારે	ઉદભૂત—અદ્ભુત
વસીહ	દીજિ	લગુનિ—લગાળ—	પરમેસુ—પરમેશ
વળાસ્યું	ધરાસિ	સુધી	કોઈ—કોઈ

૧૬૭ મીમ—(સંવત્ ૧૪૮૮)

મીમના વીજા
શબ્દો

ક્રિયાપદો

જંપહ	કરહ	સુજહ	પૂરહ
નિસુગિ	હહું—હવું—થયું	મંઢાહ	ઉતારહ
શહિ—શાલી	અહહ	ઢોહહ	પહિહ
મરહ	લસહ	જોહહ	સાહપ—સાધયતિ
ધહહહહ	દહવહ્યાં	વિધંસહ	આળયૂ
ગહઅહહ	આવરહ	કહહ	વળાણિહ
ધાહ	મંજહ	સંમહિ—સાંમહ	ઢલહ
ધસહ	ચહાવહ	કિહ	સોહહ
આપું	તોલહ	મંતિ—માય છે	યિહ
જહ—જઈને	હંટી લિહ—હંટી લ્યે	ઠવહ—સ્યાપે	સંચરહ
મંહિહ—માંહ્યો	જીવહ	દુલંતિ	આઆ—આવ્યા
પૂર્યા	યિહ	પાપરિહ	વિનવહ
પુહતહ	ધમધમહં	પંવાચરિહ	મિલી
લાંપહ—નાલે	ગમહ	પામીહ	કંપાવહ
વહાવ્યાં			

ચી૦ શ૦

નવું	હાટ
પાયક—પાયમ	હાલકુલોલ—હાલકલોલ
આજ	છડચોક—છડેચોક
જોહ—યોધ	અપુલ્લ
ભાટ	પેવિ—ક્ષિપ્રં—જલદી
શિલા	વેડધુનિ—વેદધ્વનિ
રહતાં	નીસાણડે
આઘડ—આઘો	પરિગર—પરિકર
લાજ	ઊરયલ
નિલવટિ—લલાટ પટ્ટે	રગત્ત—રક્ત
પહિ—ખડી	પિયલ—પૃથુલ
તિ—તે	તિલય—તિલક
કાહિં—કાલે	સરિસ—સદશ
શૃંગાર	અવહિ—અવધિ
હાર	માહેસો
અનહ—અને	રિણતૂર—રણતૂર્ય
પગર—પગારા	મયમત્તા
કપૂર	કડયડડં—કડકડીને—કડ દડંને
કેસર	કરોડિ—કરોડમાં
તેલ	પેહા—ધૂલ ઝડવી
નાસ્યાં—સુગંધી	વિગતિ—વીગત
પીંડી	

૧૬૮ પન્દરમા સૈકાના વિશિષ્ટ પ્રયોગો—કુલમંડન

સંબંધક ભૂતકૃદંતનો 'ઈ' પ્રત્યય છે : કરી,
કુલમંડનના લેઈ, દેઈ (સંબંધક ભૂતકૃદંત)
વિશિષ્ટ પ્રયોગો શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પૂછડ.

હેત્વર્થ કૃદંતનો 'આ' પ્રત્યય છે : કરિઆ, લેઆ, દેઆ.

કુંભકાર ઘડા ઘડિઆ માટી આળડ.

હેત્વર્થ કૃદંતનો 'ઈ' પ્રત્યય પળ છે : કરી જાળડ, કરી સકડ, લઈ જાળડ, લઈ સકડ, દેઈ જાળડ, દેઈ સકડ.

વર્તમાન કૃદંતનો 'અતડ' કે 'તડ' પ્રત્યય છે : શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢતડ હડં સાંભલડં, કરતડ, લેતડ—(નરજાતિ) કરતી, લેતી (નારીજાતિ) કરતડં, લેતડં (નાન્યતરજાતિ)

કરસળી હલ છેડતડ વીજ વાવડ.

સાધારણ કર્તૃસૂચક કૃદંતનો 'ળહાર' પ્રત્યય છે : કરળહાર, લેળહાર, દેળહાર, ધર્મ કરળહાર જીવ સુખ પ્રામડ.

કર્મણિ વર્તમાન કૃદંતનો 'ઈજતડ' પ્રત્યય છે : શિષ્યિઈ શાસ્ત્ર પઢી-જતડં હડં સાંભલડં.

કીજતડ, ળીજતડ, પઢીજતડ, (નરજાતિ), કીજતી (નારીજાતિ), કીજતડં (નાન્યતરજાતિ).

સૂત્રધારડ કીજતડ પ્રાસાદ અથવા કીજતી વાની અથવા કીજતડં દેહરડં લોક દેખડ.

કુલમંડન કહે છે કે કર્તારિપ્રયોગ ૧ 'પાવરી' ઉક્તિ છે અને કર્મણિ તથા ભાવે પ્રયોગ 'વાંકુડી' ઉક્તિ છે. (પૃ૦ ૨૬૬) આ બે

ઉપરાંત એક ત્રીજી ‘કર્મકર્તા’ ઉક્તિનું ઉદાહરણ દેખાડતાં કુલમંડન કહે છે કે—“ ‘એ પ્રંથ સુખિ પદાયઈ’. ‘ઈમાં સોનડં સહુંગડં વીકાઈ’ ”.

સકર્મક ક્રિયાપદ સંબંધી ભૂતકાળની ઉક્તિને સમજાવતાં કુલમંડન જણાવે છે કે લોકભાષામાં ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગ જ થાય છે. “પ્રાકૃત ઉક્તિ સકર્મક અતીત કાલિ કર્મિ જિ બોલીયઈ” — જેમકે—

‘શ્રાવકિં દેવુ પૂજિત’ વળી તે કહે છે કે—“અનઈ જેહ ઉક્તિ માહિ ગત્યર્થ અથવા અકર્મક ક્રિયા હુઈ, તિહાં પ્રાકૃતવાર્તા અતીતકાલિ કર્તા બોલાયઈ” અર્થાત્ જે વાક્યમાં ભૂતકાળ સૂચક ક્રિયાપદ ગત્યર્થક હોય અથવા અકર્મક હોય ત્યાં ભૂતકાળનો પ્રયોગ લોકભાષામાં કર્તારે પળ થાય છે. જેમકે—

ચૈત્રુ ગામિ ગિડ, તારડ ઝગિડ, લોગ ઝઠિડ, સૂતડ, જાગિડ.

‘સતિ’ સત્તમીનો પ્રયોગ—

કુલમંડને આપેલા કેટલાક પ્રયોગો અને વિભક્તિઓ વાપરવાના નિયમો

મેધિ વરિસતઈ મોર નાચઈ (‘મેધિ’ સતિ સ૦) ગુરિ અર્થુ કહતઈ પ્રમાદીડ ઝંઘઈ (‘ગુરિ’ સતિ સ૦) ગોપાલિં ગાઈ દોહીતીઈ ચૈત્રુ આગિડ (‘ગાઈ’ સતિ સ૦) ચૈત્રિં ગાઈતઈ મૈત્રુ નાચઈ (‘ગાઈતઈ’ સતિ સ૦)

ઊપરિ—ઊપર
હેઠિ—હેઠે
કનહ—કને
તડ—તો

આનો યોગ થતાં
નામ પછીમાં આવે છે

પરાહ—પરાર—ગયે વર્ષે ને અગાડને વર્ષે
ગિડ કાલિ—ગઈ કાલે
અનેરઈ દીસિ—અન્ય દીવસે
પાછલિ—પાછલ

जं—जे

तं—ते

जड—जो

जां—यावत् } आनो योग थतां
तां—तावत् } नाम द्वितीया ते छे

पापलि—पाखे } आना योगमां
विना } द्वितीया अने पछी

पाखइ—पाखे } आना योगमां
विना } द्वितीया

ईहं—अहीं

तिहां—स्यां

हवडां—हमणां

किवारडं—केवार—क्यारे

अनेरीवार—अन्यवारे—थीजे वखते

किम—केम

तिम—तेम

अहुण—ओण—आ वर्षे

आगलि—आगल

डाया गमा—डावी गम—डावी तरफ

विहुं गमा—वने गम—वने तरफ

वाहिरि—वहार

हेठिलुं—हेठलुं

वाहिरलुं—वहारलुं—वारखलुं

जिमण गमा—जमणी गमा—जमणी तरफ

सविहुं गमां—सर्वगम—वधी बाजु

ऊपिलुं—ऊपलुं

आगिलुं—आगलुं

ताहरउं—तारुं

जिहां—ज्यां

किहां—क्यां

तिवारडं—तेवारे—त्यारे

जिवारडं—जेवारे—ज्यारे

सदैवइ—सदैव

एकवार—एकवार

जिम—जेम

इम—एम

पउर—पोर—गये वर्षे

आजु—आज

कालि—काल

आवतइ कालि—आवती काले

काई—काई

अनइ काई—अन्य शुं—थीजुं शुं—थीजुं

काई

तउ किसउ—तो शुं—तेथी शुं अथवा

तेथी केवुं

तम्हारउं—तमारुं

માહરડં—મારં

અમ્હારડં—અમારં

તેહતળડં—તેહનું—તેનું

અનેરાતળડં—અન્યનું

કિહતળડં—કેહનું—કેનું

જિસડં—જેવું

અનેસડં—અન્યની જેવું

સરીષડં—સરખું

તેતલડં—તેટલું

કેતલડં—કેટલું

તેવડડં—તેવડું

કિયડ્—વૃદ્ધમ્—કેવડડં—કેવડું—કેટલું
વડું—કેટલું મોટું

તેતલા—તેટલા

તઈય લગઈ	}	ત્યાંલગી—તે
તહીય લગઈ		સમયથી માંડીને—
	}	ત્યારથી માંડીને

હડ—હો

આથ (ઘ ?) ડ—આઘો

હેઠડં—હેટું

પહલડં—પેલો

પાહિલડં—પાહલું

છેહિલડં—છેટું

પૂર્વિલડં—પૂર્વડું—પૂર્વનું

જેહતળડં—જેહનું—જેનું

એહતળડં—એહનું—એનું

કિસડં—કેવું

તિસડં—તેવું

ઇસડં—એવું

જેતલડં—જેટલું

એતલડં—એટલું

જેવડડં—જેવડું

એવડડં—એવડું

જેતલા—જેટલા

કેતલા—કેટલા

જઈય લગઈ	}	ત્યાં લગી— જે
જહીઈ લગઈ		સમયથી માંડીને—
	}	ત્યારથી માંડીને

અજી—હજી—આજ સુધી

અઈય—આ

કુ જિ કાંઈ—કોણ જાણે શું (?)

કિસડં—કિમ્—કશું—શું

ઓહિડં—ઓહ્યો

પહિલડં—પહેલું—પેલું

આગિલડં—આગલું

માંહિલડં—માંયલું—વચ્ચેનું

વેગલું—વેગલું

ઇહાંતળડં—અહીંનું

ગ્રામતણુ—ગામનું	આજૂનુ—આજનું
કેઢી ગમાતણુ—કઈ ગમનું—કઈ વાજુનું	પરાયું—પરાયું
અહુણોકું—ઓણું	પરોકું—પોરું
કાલ્દણું—કાલનું—કાલનું	વહિલું—વહેલું
મહડું—મોહું	ગાદ—ઘણું—ગાદું
ઔરહું—ઔરું	

૧૬૧ પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીનો સ્પષ્ટ સ્વાલ આવે તે તાટે અહીં મેં તેને લગતા વિશેષ પ્રયોગો જણાવ્યા છે. અને ૧૪૧૧ થી ૧૪૮૮ સુધીની પાંચ કૃતિઓના ઉત્તારા પણ આપ્યા છે.

આ ગુજરાતી અને આપણી ગુજરાતી વચ્ચે હવે તો નહીં જેવો જ મેદ છે. ‘અડ’ અને ‘અડ’ વાળાં પદોનો ઉચ્ચાર આપણે તેમનો ગુણ કરીને ઇટલે ‘અડ’ નો ‘અ’ અને ‘અડ’નો ‘ઓ’ કરીને કરીએ છીએ ત્યારે

**પન્દરમા સૈકાની
ભાષામીમાંસા**

પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં તેમનો ગુણ થયા વિના જ એમ ને એમ ઉચ્ચારણ થાય છે. વીજું, અત્યારસુધીની ગુજરાતીમાં પ્રથમાતું એકવચન ‘ઓ’ કારવાલું

નહોતું જણાતું તે, આ કૃતિઓમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જો કે ‘ઓ’ કારવાળા પદનો ઉપયોગ વિશેષ નથી થયો દેખાતો; પણ છે તો સ્વરો અને સાથે ચંદ્ર, સોનાર, ધીતરાગ, જીવ, એવાં પ્રથમામાં આજે ય વપરાતાં પદો પણ એ કૃતિઓમાં વપરાયાં છે. અને પ્રાચીન પરંપરાનો ‘ડ’ ઇટલે જનપદ, હરિદત્તુ વગેરે ‘ડ’ વાળા પણ પ્રથમાંત પ્રયોગો દેખાય છે.

તાત્પર્ય એ કે પ્રાચીન અને અર્ચાચીન વચ્ચે પ્રકારના પ્રયોગોની વપરાશ આ કૃતિઓમાં છે.

એ જ પ્રમાણે અત્યાર સુધીની કૃતિઓમાં ત્રીજી વિભક્તિમાં ‘ઈ’ કે

‘હ’ પ્રત્યય વપરાતો, તે નામને છેડે જુદો રહેતો કે નામના અંત્યસ્વર સાથે મળીને રહેતો. પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં તેવા પ્રયોગો ઉપરાંત નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળીને કે જુદો રહેતો ‘૧’ પણ વપરાયેલો છે; જેહે, ઘણે, વીજી૧, દેવતા૧. આપણી ચાલુ ગુજરાતીમાં તૃતીયાના ‘૧’નો ઉપયોગ પણ ૧ રીતે જ પ્રવર્તે છે.

પંદરમા સૈકાની કૃતિઓમાં વપરાયેલી ષષ્ઠીના પ્રત્યયોમાં—રહં, રહઃ, હૂં, તળં, તળી, ની, તળા, નાં, નં, નું, નડ, નુ, હ અને ચા ઇટલાનો સમાવેશ છે. આમાંનાં કેટલાંક તો પરંપરાથી ચાલ્યાં આવે છે; પરંતુ રહઃ, રહં, હૂં, નાં, નું, નુ, ની અને ‘ચા’ ઇટલા પ્રત્યયો આ સદીમાં નવા આવ્યા છે. નવા ઇટલે અભૂતપૂર્વે ૧મ નહીં પણ અઘાડ નહીં વપરાયેલા ૧વા. ‘તળં’ નો ‘નું’ ‘તળં’ નો ‘ની’ અને ‘તળં’ નો ‘નું’ ૧ રીતે ‘નું’ ‘ની’ અને ‘નું’ ની ઉપપત્તિ છે. ચાલુ ભાષામાં આ પ્રત્યયો છૂટથી વપરાય છે. ત્યારે ઉક્ત કૃતિઓમાં ૧ પ્રત્યયો ઉપરાંત ‘તળં’ વગેરે પ્રત્યયો પણ વપરાયેલા છે. ચાલુ ભાષામાં ય કવિતામાં ‘તળો’નો ઉપયોગ ચાલુ છે, ૧ ધ્યાનમાં રહે. ચોથી, છઠ્ઠી અને વીજીના પ્રત્યયોમાં વિશેષ ભેદ નથી. ૧થી ચોથી અને વીજીના પ્રત્યયોની ચર્ચા જુદી નથી કરતો.

પંદરમી સદીમાં વપરાયેલા ‘રહં’ ‘રહઃ’ કે ‘હૂં’ ના મૂળનો હ્યાલ સ્પષ્ટ નથી આવતો છતાં હેમાચાર્યે સૂચવેલા તાદર્થ્યસૂચક ‘રેસિ’ કે ‘રેસિ’માં તેમનું મૂળ સંભવિત છે અથવા તાદર્થ્યસૂચક ‘રેસિ’ + ‘કેહિં’ ૧ રીતે વે નિપાતના જોડા દ્વારા આવેલા ‘રેસિકેહિં’ ૧ જાતના પદમાં પણ તેમના મૂળનો સંભવ છે. ચતુર્થી અને ષષ્ઠીમાં ભેદ નથી ૧થી જ તાદર્થ્યસૂચક ઉક્ત નિપાતો, ષષ્ઠીસૂચક ‘રહઃ’ વગેરે

પ્રસ્તુત પ્રત્યયોના મૂળમાં હોવાની કલ્પના થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘અર્ધકે’—અરથકે—અરહપ—રહપ—રહૃં કે હૃં કરીને ‘રહૃ’ કે ‘હૃં’ ની ઉપપત્તિ કલ્પે છે. ‘ચા’નું મૂળ હેમચંદ્રે વતાવેલા સંવંધસૂચક ‘અચ્ચ’ પ્રત્યયમાં છે. ૮—૨—૧૪૯ સૂત્રમાં ‘તુમ્હેચ્ચયં’ ‘અમ્હેચ્ચયં’ નું ઉદાહરણ આપીને હેમચંદ્ર ‘અચ્ચ’ પ્રત્યયની સાચીતી આપે છે. પ્રાકૃતમાં તો ‘અચ્ચ’નો ઉપયોગ માત્ર ‘યુષ્મદ્’ અને ‘અસ્મદ્’ પૂરતો છે. ત્યારે લોકભાષામાં તે વ્યાપક બનેલો છે. એથી જ કવિ અસાદે ‘રાઢિચા’ એવું ‘અચ્ચ’ પ્રત્યયવાળું પદ વાપરે છે.

ચાલુ ભાષામાં વપરાતા ‘શિલા ઉપર’ જેવા પ્રયોગો પણ પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં મળે છે. ‘સિદ્ધસિલા ઉપરિ’ વગેરે.

અત્યાર સુધીમાં સાતમી વિમક્તિ માટે ‘માહિ’ કે ‘માહિં’ પૂરકનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. તથા નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળેલો કે જુદો ‘ઙ’ પ્રત્યય વપરાતો આવ્યો છે ત્યારે પન્દરમા સૈકાની કૃતિઓમાં નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળેલો ‘૯’ પ્રત્યય પણ વપરાયેલો છે. ચોરે, અનેરે, ગણ, લક્ષણે इत्यादि. અહીં જણાવેલી પન્દરમી સદી પહેલાંની ગુજરાતી કૃતિઓમાં ૯ રીતે સત્તમીસૂચક ‘૯’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ થયો જાણ્યો નથી.

ચાલુ ગુજરાતીમાં આ ‘૯’ પ્રત્યય અને ‘માં’ પૂરક વિશેષે કરીને પ્રચલિત છે.

૧૭૦ પાંચમીના પ્રત્યયો તડ, ઇતડ, હૂંતડ, થડ, થકડ, યિકુ, યિકું, યિકહું, યકી. ૯માંના આદિના ઝળ, પરંપરાથી પાંચમીના પ્રત્યયોની ચર્ચા ચાલ્યા આવે છે અને ‘યડ’ વગેરે પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં વપરાયેલાં પંચમીનો અર્થ વતાવ-

નારાં પૂરક પદો છે. એને પ્રત્યયો કહો તો પણ ચાલે. મૂળ ‘સ્થિત’ કે ‘સ્થિતક’ માંથી ઉત્ક ‘થડ’ વગેરેની ઉપપત્તિ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ‘વૃક્ષ થકડ પાન પડે’ એટલે ‘વૃક્ષમાં સ્થિત રહેલું પાંદડું પડે છે’ અમાં ‘થકડ’ એ પ્રથમાંત છે અને ‘પાન’ નું વિશેષણ છે, એટલે ‘થકડ’ વગેરેમાંથી પાંચમીનો અર્થ નીકળતો જણાતો નથી. જેમ ષષ્ઠી-સૂચક ‘તણ’ પ્રત્યયવાળાં પદો વિશેષણરૂપ છે તેમ ‘થકડ’ વગેરે પદો જેને લગેલાં છે તે પદો પણ વિશેષણરૂપ છે અને તે પણ વિકારી. અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે ‘તણ’ તો સંબંધસૂચક પ્રત્યય છે; ત્યારે પ્રસ્તુત ‘સ્થિત’ શબ્દ કોઈ પ્રકારના વિભક્ત્યર્થને સ્વતંત્રપણે જણાવતો નથી; પરંતુ કુલમંડને એ ‘થકડ’ વગેરેને પાંચમીના પ્રત્યયો તરીકે જણાવેલા છે, એટલે એ પાંચમીના પ્રત્યયો છે એમાં શક નથી; છતાં તેની ઉપપત્તિ માટે ક્તાવાયેલો ‘સ્થિત’ કે ‘સ્થિતક’ શબ્દ બરાબર છે કે કેમ ? એ વિચારણીય છે. સપ્તમીના ‘માહિ’ના મૂળરૂપે સૂચવાયેલો ‘મધ્યે’ શબ્દ પોતે જ સાતમીનો ભાવ સૂચવે છે તેમ ‘સ્થિત’ શબ્દદ્વારા કોઈ રીતે પાંચમીનો ભાવ દોષિત થતો નથી. ‘વાઘથી વીડું હું’ ‘વઘાથી ભાવનગર વાર ગાડ છે’ ‘મારાથી તે મોટો છે’ એ પદોમાં રહેલા ‘થી’નું મૂળ ‘સ્થિત’ કલ્પીએ તો અર્થ કેમ ઘટાવવો ?

‘વૃક્ષઙ્ગતડ’ માં ‘ઙ’ તૃતીયાનો સૂચક છે અને ‘તડ’ નું મૂળ પાંચમીસૂચક ‘તસ’ માં છે; એ જોતાં ‘ઙ્ગતડ’ એ, ‘ઙ્ગ+તડ’ એમ બે પ્રત્યયો મળીને એક પ્રત્યય બનેલો છે. તૃતીયા અને પાંચમીના અર્થમાં સાદૃશ્ય પણ ઠીક ઠીક છે, એટલે ‘ઙ’ અને ‘તડ’ ના મેળમાં કરો વાઘ ખાસતો નથી. અથવા જેમ ‘મધ્યે’ પદ સપ્તમીને સૂચવે છે તેમ ‘ઙ્ગતસ’ અવ્યય પાંચમીનું દોષક છે. તેને સ્વાર્થિક ‘અક’ લાગતાં ‘ઙ્ગતસ’. તે

દ્વારા ઇતકઓ-ઇતઅઓ-ઇતઅઅ-ઇતઅ એ રીતે પણ 'ઇતઅ'ને સમજાવી શકાય.

'ઇતઅ'ની પેઠે એક 'તઅ' પ્રત્યય પણ પંચમીને સૂચવે છે. તે 'તઅ' અને સંસ્કૃતમાં પંચમીના અર્થે વપરાતો 'તસ્' એ વે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. એથી તસ્-(૭-૩-૩૧ હૈ૦) તકસ્-તઅઓ-તઅઅ-તઅ એ રીતે 'તઅ'ને સાધી શકાય અને તે 'તઅ' દ્વારા 'થઅ'ને પણ લાવી શકાય. 'તકસ્' ના 'ક' નો લોપ ન કરીએ તો તકઓ-તકઅ-થકઅ એ રીતે 'થકઅ'ને પણ લાવી શકાય. અને હૈમચંદ્રે સૂચવેલા (૮-૪-૩૪૧) પંચમીના 'હું'ને ફરી વાર પંચમીસૂચક 'તો' (તસ્-તો) લગાડવાથી 'હુંતો'ને સાધી શકાય અથવા પ્રાકૃતમાં પંચમ્યર્થે વપરાતો 'સુંતો' 'હુંતો' અને પ્રસ્તુત 'હુંતો' એ બધા એક જ કેમ ન હોય? સ્વરોનું પરિવર્તન ભાષામાં સાધારણ રીતે પ્રચલિત છે એટલે છેડે કે વચ્ચે ભિન્નભિન્ન સ્વરવાળા એ પ્રત્યયોની ઉપપત્તિ ઉક્ત રીતે સંગત થઈ શકશે. આ માટે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા ભાષાવિદોને મારી નમ્ર વિનંતી છે.

૧૭૧ પન્દરમા શતક પહેલાંની ગુજરાતીમાં 'છે' નો ઉપયોગ કોઈ વીજા ક્રિયાપદની સાથે થતો જાણ્યો નથી ત્યારે પન્દરમા શતકના અંતની ગુજરાતીમાં 'કહ્દ છ્દ' 'કહિ છ્દ'—એવા પ્રયોગો મળે છે, તેનો અર્થ 'કહે છે' એ સ્પષ્ટ છે. એ ઊપરથી માલૂમ પડે છે કે ચાલુ ગુજરાતીમાં જે રીતે 'છે' નો પ્રયોગ સહાયક-ક્રિયાપદ તરીકે થાય છે, તે જ રીતે પન્દરમા શતકના અંતની ગુજરાતીમાં પણ 'છે' નો ઉપયોગ થયેલો છે. આ પ્રકારે પ્રત્યયો, ક્રિયાપદો અને આગલ જણાવેલા શબ્દો જોતાં પન્દરમા શતકની ગુજરાતી, અત્યારની ગુજરાતીની વિશેષ નિકટ છે.

૧૭૨ પન્દરમા શતકની ગુજરાતીના નમૂનાઓમાં એક નમૂનો લક્ષ્મી-

ધર નામના પારસી પંડિત મૃહસ્થે લખેલા ગુજરાતી-મધનો છે. તે પારસી લેખક લેખકે લખેલી ગુજરાતી અને વીજા તરુણપ્રભ અને જૈન લેખક વગેરે જૈન લેખકોએ લખેલી ગુજરાતી, ભાષા તરીકે એ વચ્ચેની સમાન ગુજરાતી એક જ છે.

પારસી પંડિતે વાપરેલાં નામરૂપો અને ક્રિયાપદોની સૂચી અહીં આપેલી છે; તથા નમૂનામાંથી વિભક્તિવાર સાતે વિભક્તિઓનાં ઉદાહરણો પણ જણાવેલાં છે. એ ઉપરથી ઉક્ત પારસી લેખકે વાપરેલી ભાષાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ રૂપાલ આવી શકે એમ છે અને એ ભાષા, પન્નરમા શતકના વીજા લેખકોએ વાપરેલી ભાષા કરતાં લેશ પણ ભિન્ન નથી, એ પણ એ ઉદાહરણો દ્વારા સમજી શકાય એમ છે.

એ પારસી લેખકની ભાષા સાંપ્રદાયિક વૃત્તાંતની સાથે સંકળાયેલી છે અને તેથી તેમાં કેટલાક શબ્દો એવા છે કે જેનો આપણને પરિચય ન હોય, પણ એમ હોવાથી કોઈ ભાષાના દેહમાં ભેદ થતો નથી. આ નમૂનાથી એમ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે ગુજરાતના રહીશ તરીકે ગુજરાતી લખનારા જૈન, વૈદિક, પારસી વા અન્ય લેખકોની ભાષા જુદી જુદી નથી હોતી. જે કોઈ, જૈન અને બ્રાહ્મણ વા તદિતર એવા ગુજરાતી લેખકોની ભાષામાં ભેદ કલ્પે છે તે ભ્રમમાં છે.

ઉક્ત પારસી લેખકની ભાષામાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દો ઉપર પવિત્ર અવેસ્તાવાણીનાં ઉચ્ચારણોની અંસર માલુમ પડે છે. અવેસ્તાવાણીમાં ‘એપામ’ ને બદલે ‘અએપામ’ ‘શ્રેષ્ઠ’ ને સ્થાને ‘સપ્રસ્ત’ ‘દેવ’નું ‘દેવ’ ‘એતેપામ’નું ‘અએતેપામ’ ‘અન્યેપામ’નું ‘અન્યએપામ’ ‘પ્રતિ’નું ‘પહિતિ’ ‘દીર્ઘાયુ’નું ‘દોરેમાયુ’ ‘અભય’નું ‘અવોયો’ ‘ભૂરિ’નું ‘બૂરિ’ ‘મરતિ’નું ‘વરહતિ’ ‘નારી’નું ‘નાહરી’ અને ‘મેયજ’નું ‘વેપજ’ એવાં ઉચ્ચારણો

વિશેષપણે પ્રચલિત છે. તેમ ઉક્ત પારસી લેખકની ગુજરાતીમાં ‘મુવન’નું ‘મહવન’ ‘વિનોદ’નું ‘વહનોદ’ ‘સુખ’નું ‘સહુખ’ ‘દુર્ગધિ’નું ‘દહર્ગધિ’ ‘સુગંધપણું’નું ‘સહગંધપણું’ ‘નિપ્રહ’નું ‘નહપ્રહ’ અને ‘સુંદર’નું ‘સહુંદર’ એવાં સ્વરવિશ્લેષ અને સ્વરવૃદ્ધિવાળાં પણ રૂપો વપરાયેલાં છે.

જે લેખકનો ગાદ પરિચય પ્રાકૃત સાથે હોય તેની કૃતિમાં કેટલાંક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણો આવી જવાનાં, જેનો ગાદ પરિચય સંસ્કૃત સાથે હોય તેની કૃતિમાં સંસ્કૃતની અસર થવાની જ, તેમ પારસી લેખકની ભાષામાં એમની સાથે વિશેષ પરિચયવાળી અવેસ્તાવાણીનાં ઉચ્ચારણો આવે એ સ્વાભાવિક છે. ‘અર્દાશીરા’ના મુદ્રિત પુસ્તકમાં ‘સ્થા’ને વઢલે અનેક સ્થળે ‘સ્ટા’ છપાયેલું છે, તથા ‘સ્વર્ગ’ને વઢલે ‘સ્વર્ગ્ર’ છપાયેલું છે. લઘેલી પ્રતિઓમાં ‘શ્ર’ અને ‘છ’ એક સરખા જેવા જણાય છે. તથા વેવડા ‘ગા’ને વઢલે લિપિ લખનારા ‘ગ્ર’ જેવો વર્ણ લખે છે, એથી ‘ધ’ અને ‘છ’નો તથા ‘ગા’ અને ‘ગ્ર’નો વિશ્લેષ ન સમજાયાથી ‘સ્થા’ને સ્થાને ‘સ્ટા’ તથા ‘સ્વર્ગ’ને સ્થાને ‘સ્વર્ગ્ર’ છપાયેલું જણાય છે, એથી મારાં નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૧ પુસ્તકની ભાષા પન્દરમા સૈંકાની છે એમ તેની અંતિમ પુષ્પિકા હપરથી જ માલુમ પડે છે. પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે :—

“નંવત્સરેષુ ચતુર્દશશતેષુ સંવત્સર ૭૧ વર્ષે” इत्यादि “अध्वारू वहिरामश्रुत अध्वारू लक्ष्मीधर लक्ष्मन्” संवत् १५०७ वर्षे मार्गसूर सितात द्वादशी तिथौ सोम दिने अश्विनी नक्षत्रे वर्द्वान जोग्य (वरियान्—वरीयसि—योगे) प्रवर्तमाने श्री:नागसात्कायां शुभं भवति ”

આ વજ્રે પ્રાંત લેખો દ્વારા પન્દરમા શતકના ઉત્તરાર્ધે તથા સોડમા શતકના આરંભે જે જાતની ગુજરાતી પ્રવર્તતી હતી તેનો સ્પષ્ટ દેખાડ આવે એમ છે.

ચારમા શતકની ગુજરાતી તે ઝગતી ગુજરાતી કે પ્રાચીન ગુજરાતી, તેરમા અને ચૌદમા શતકની ગુજરાતી વિશેષ ખીલેલી કે કિશોર ગુજરાતી અને પંચરમા શતકની ગુજરાતી તે મધ્યમ વયની ગુજરાતી કે આપણી તદ્દન પાસેની ગુજરાતી છે.

ઉક્ત કૃતિઓમાં ક્યાંય ક્યાંય ‘સાગિહિ’ જેવા દેશ્ય શબ્દો વપરાયેલા છે અને વીજી ભાષાના ‘ગમાર’ જેવા શબ્દો પણ ઉપયોગમાં આવેલા છે; પરંતુ તે ઘણા જ વિરલ છે.

૧૭૩ અહીં આપેલી પંચરમા શતકની કૃતિઓમાં બે કૃતિઓ વૈદિક

પરંપરાના કવિ અસાહિત અને કવિ भीमनी છે.

વૈદિક લેખકની કવિ અસાહિતની ‘હંસાઝલી’ માં ‘જાતીસમરણ’
અને જૈન લેખકની ‘ધાપણિમોસુ’ ‘મિથ્યાતી’ ‘આઠ કર્મ’ ‘વીરવચન’
સમાન ગુજરાતી

વગેરે જૈન પારિભાષિક શબ્દો વપરાયા છે તેથી એમ

જણાય છે કે કવિ (અસાહિત) જૈન ધર્મના પારિભાષિક શબ્દોનો વિશેષ પરિચય ધરાવે છે અર્થાત્ જૈન સંપ્રદાય સાથે તેનો સંસર્ગ ઠીક પ્રમાણમાં હશે. તે વંશે કવિઓની ભાષા તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય રહેવાય એ માટે આ સ્થળે થોડુંક વધારે જણાવવું જરૂરી છે. સાક્ષરોમાં એક એવો જૂનો મત પ્રચલિત છે કે જૈન કવિઓની ભાષા અને વૈદિક કવિઓની ભાષા વચ્ચે અંતર છે. જૈન કવિઓની ભાષા પ્રાકૃતમૂલક છે અને વૈદિક કવિઓની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે. વચ્ચેની ભાષા છે તો ગુજરાતી પરંતુ તેના મૂલ પ્રવાહો હજી જુદા છે. આ મત, હું માનું છું તે પ્રમાણે તદ્દન આંતિમૂલક છે અને અદ્યતન વિદ્વાનો પણ આ મતને મિથ્યા માને છે. અહીં આપેલી અસાહિતની અને भीमनी કૃતિ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટપણે જાણી શકીએ છીએ કે

વૈદિક હો કે જૈન હો વા અન્ય કોઈ હો પરંતુ જે કોઈ ગુજરાતી છે તેની ભાષામાં મેદભાવ નથી. વિષયને લીધે ભાષામાં જે વિશેષતા આવે તે સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ એકની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે અને વીજાની ભાષા પ્રાકૃતમૂલક છે એવો મેદ તો તેમની ભાષા વચ્ચે નથી જ. અહીં મેં કવિ અસાઈતની અને કવિ ભીમની કૃતિના જે શબ્દો અને ક્રિયાપદો આપ્યાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે જૈન કવિ અને વૈદિક કવિની ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે કશો જ મેદ નથી. આ સંબંધે સદ્ગત સાક્ષરવર માર્દિ ચિમનલાલ દલારે વસંતમાં (ઘ૦ પુ૦ ૧૫ અં૦ ૩-૭-૧૯૭૨) નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે :—

“ પ્રસ્તુત કાવ્યની ભાષા કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનેતર ગૂજરાતી ગ્રંથ કરતાં ઘણી જૂની છે. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો તથા પ્રયોગોથી આ કાવ્ય ઇટલું વધું ભરપૂર છે કે જો તેના કર્તાએ મંગલમાં ગણપતિનું નામ ના લીધું હોત તો તે જૈન કાવ્ય તરીકે ગણીને ઉપેક્ષવામાં આવે. ” “ કવિએ સંસ્કૃત શબ્દોને વદાલે પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો જ વાપરેલા છે. જે જૂની ગૂજરાતી ને જૈન ગુજરાતીમાં મેદ સમજનારાઓએ વિચારવા જેવું છે. આ કાવ્યની જૂદી જૂદી પ્રતોમાં ભાષાના ઘણા ફેરફારો છે; પરંતુ જે પ્રતોમાંથી અવતરણો આપેલાં છે, તેમાંની એક સં૦ ૧૪૮૮ માં લખેલી હોવાથી તેમાં મૂળ ભાષા ઘણે મોટે ભાગે અસલ સ્વરૂપમાં સચવાયેલી છે. ”

માર્દિ શ્રીદલાલનું ઉક્ત કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. પુનરુત્તિદોષ સ્વીકારીને પણ અહીં અસાઈત અને ભીમના કેટલાક પ્રયોગો ફરી વાર નોંધી લેવાં છું :—

असाइत	भीम	
मठ—(मठ)	नरनाह—(नरनाथ)	अहिणवड—(अभिनवक)
पगार—(प्राकार)	कल्लि—(कल्ये)	सौवन्न—(सौवर्ण)
सकति—(शक्ति)	पगर—(प्रकर)	वन्न—(वर्ण)
रपि—(ऋषि)	अपुव्व—(अपूर्व)	तिलय—(तिलक)
कासमीर—(काश्मीर)	आणणि—(आनने)	नेउर—(नूपूर)
सरसति—(सरस्वती)	करियाणा—(क्रयाणक)	लोयण—(लोचन)
विघन	मयमत्त—(मदमत्त)	पायक—(पाइक—पदाति)
परमेसु	गयंदु—(गजेन्द्र)	सरिस—(सदृश)
भरतारि	वेड—(वेद)	भत्ति—(भक्ति)
वागि	धुनि—(ध्वनि)	गय—(गज)
वीनत्ती	घाड—(घात)	पयपंकय—(पदपङ्कज)
त्रिपनमु		
नरवि		

असाइत
क्रि०

भीम
क्रि०

भणि	कहीइ	विनवड	कहइ
होई	ऊठडु	भंजइ	तोळइ
कीया	ऊठिउ	सूझइ	मंडाइ
गया	वणास्युं	जोइइ	आवरइ
मारिस		विधंसइ	

१७४ कवि असाइते अने कवि भीमे बापरेला ऊपर जणावेला शब्दो पोते ज कही व्यापे छे के ए कविओनी भाषा संस्कृतमूलक छे के प्राकृतमूलक छे ? में आगल कसुं छे तेम गुजराती भाषा के कोइ पज

૧૭૬ પનારમા સૈકાના શ્રીગુણરત્નસૂરેણ વિક્રમસંવત્ ૧૪૬૬ માં રચેલા પોતાના ‘કિયારત્નસમુદ્ધૈય’માં તે સમયની પ્રાકૃતવર્તા—લોકવર્તા—લોકભાષા—માં ચાલતાં કેટલાંક ક્રિયાપદો અને વાક્યો આપેલાં છે. જેને જાણવાથી તે સમયની ચાલુ ભાષાનો વિશેષ સ્પષ્ટ રહ્યાલ આવશે માટે તે બધાંને આ નીચે જણાવી દઉં છું: ઉક્ત કુલમંડન અને પ્રસ્તુત ગુણરત્ન બન્ને ગુહ-ભાઈ હતા, એ વાત આગલ (પૃ૦ ૪૫૦) જણાવઈ ગઈ છે.

તૃતીય પુરુષ { વર્તમાન—એડ કરઈ (એ કરે છે) લ્યિડ (લે છે)
 “લાતિ”—ગુણરત્ન) દિઅઈ (દે છે)
 જાયઈ (જાય છે) ‘આવઈ’ (આવે છે)
 “આપતતિ” ગુણ૦) જાગઈ (જાગે છે)
 સુઅઈ (સૂએ છે).
 બહુ૦—એ ઘણાં કરઈ (એઓ ઘણા કરે છે)
 એ ઘણાં લિઈ (એઓ ઘણાં લે છે)

દ્વિતીય પુરુષ { તૂં કરૈં (તું કરે છે)
 તૂં લિઅૈં (,, લે છે)
 તૂં દિઅૈં (,, દે છે)
 બહુ૦—તુમ્હે કરડ (તમે કરો છો)
 ,, લિઅડ (,, લ્યો છો)
 ,, દિઅડ (,, દો છો)

૩૨૦ કિયારત્નસમુદ્ધય—બનારસ યશોવિજય જૈન પાઠશાળાએ યશોવિજય જૈન પ્રંયમાલ્યના દશમા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે.

प्रथम पुरुष अथवा अस्मद्-पुरुष	{	हूं करउं (हुं करं छुं) .
		„ लिउं („ लउं छुं)
		„ दिउं („ दउं छुं)
		बहु०—अम्हे करउ—(अमे करिए छिए)

भावेप्रयोग—देवदत्तइं हुईअइ (देवदत्तवडे होवाय छे—थवाय छे)

तइं सुईअइ (तारा वडे सुवाय छे) मइं वइसीअइ (मारा वडे बेसाय छे)

कर्मणि प्रयोग—कीजइ (काराय छे) लीजइ (लेवाय छे) दीजइ (देवाय छे)

बहु०—कीजइं (घडा काराय छे) लीजइं (घडा लेवाय छे) दीजइं (घडा देवाय छे) .

तूं कीजं (तुं काराय छे) हूं कीजउं (हुं कराउं छुं) सेहि आव—

स्यकु पढिउं (शैक्षे आवश्यक पढुं)

बहु०—तुम्हे कीजउ (तमे कराओ छो)

देवदत्त वहिलउं जिमि पाछइ गाम जाइसि—(देवदत्त वहेलुं जमी पछी गाम जाय छे—जशे)

विध्यादि अर्थ—करेवउं (करवुं) लेवउं (लेवुं) देवउं (देवुं)

तृतीय पुरुष बहु०—करिजो (तेओ करे के करज्यो) लेजो (तेओ ल्ये के लेज्यो) देजो (तेओ दे के देज्यो)

द्वितीय पुरुष तूं करिजे (—तुं करजे) लेजे (लेज्ये) देजे (देज्ये)

बहु० तुम्हे करिजो (तमे करज्यो)

अस्मद्-पुरुष—हूं, अम्हे करिजउं (हूं करूं, अमे करिए) लेजउं
वा (हूं लउं के अमे लइए), देजउं (दउं के दइए)

प्रथम-पुरुष— करत (हूं तुं ते अमे तमे तेओ करत)
लेअत (" " " " " " लेत)
देअत (" " " " " " देत)

श्रावकइं विनउ जिन्नरहइं करिवउ (श्रावके विनय जिननो करवो)
जन्मनउं फल लेजउं (जन्मनुं फळ लेवुं) देजउ (देवुं) दानु देवउं
(दान देवुं) अम्हे भीख जीमवी (अमारे भीख जमवी) जूनउं वख
पहिरवउं (अमारे जूनुं वख पहेरवुं) गुरि अणुजाणिउ चेळउ व्याकरण
पढत (गुरए अनुज्ञात थयेलो चेलो व्याकरण भणत-भणे)

तूं करिजे (तुं कर) हूं करिजउं (हूं करूं)

कर्मणि—तीणइं कीजइत—(ते वडे कराव)

भावे—हुईअत—(तेवडे होवाय-थवाय)

कर्तरि } वीजो पु०—करउ (करो) लिउ (“लातु”
अनुमति अर्थ } गुण०—ल्यो) दिउ (द्यो) हुउ (हो)

वीजो पु०— तूं करि (कर) लइ (लि) दइ (दे) जा (जा)
आवि (आव), पढि (पढ), गुणि (गुण
—गण)

कर्मणि— कीजउ (तारा वडे कराव) लीजउ (लेवाय—
“ लायताम् ” गुण०)

आशीर्वाद—एउ राज्य करउ (ए राज्य करो) एहना वइरी मरउ
(एना वेरी मरो)

भूतकालः

अद्यतनभूत—आजनउ—(आजनो)

आजु कीधउं (आजें कीधुं—कर्युं), आजु कीधउं
(आजें कीधुं “ अटासीन् ” गुण०), आजु दीधउं
(आजें दीधुं).

दास्तनभूत—कालनउ (कालनो)

कालि कीधउं (कालें कीधुं—कर्युं)
कालि कीधउं (कालें कीधुं “ अटात् ” गुण०)

तत्प्राक्तन—तेह पहिलउ (तेनी पहेलो—नेनी पहेलानो) भूत-सामान्यभूत—

आगइ करतउ (आगे—पहेलं करतो)
आगइ लेतउ (आगे लेतो)
बहु० आगइ करता (आगे करता)
आगइ लेता (आगे लेता)

भूत० कर्म०—आगइ कीधउं (आगे कीधुं—करायुं) आगइ कीधउं

आगे कीधुं—लेवायुं (आगइ दीधउं (आगे दीधुं—देवायुं)

ईणइ धर्म कीधउं (एणे धर्म कर्यो)

ईणइ पुरइ दस ग्राम पाय्यां (ए पुरये दस ग्राम पाय्यां)

ईणइ वल वीक्यां (एणे वल वेक्यां—वेक्यां)

उहुडपणि दिहाडी प्रति हूं वि करस धी जित्तु (लघुपणमां—

नानपणमां दहाडा प्रत्ये हूं वे करस धी जमतो)

एउ पाँच जोयण भूमि चालतउ (ए पाँच जोजन भूमि चालतो)

तूं दिहाडी प्रति ५० श्लोक व्याख्यान भणतउ (तुं दहाडा प्रत्ये

५० श्लोक व्याख्यानमां भणतो—कहेतो)

આગંદં એ ચેલ દિહાડી પ્રતિ વિ સહસ્ર સઙ્ગાય ગુણતા (આમે

એ ચેલ દહાડા પ્રત્યે વે સહસ્ર-હજાર-સઙ્ગૈય ગણતા)

તુમ્હે ત્રિન્નિ સંઘં ગ્રન્થ લિખતા (તમે ત્રણસં-શ્લોક-ગ્રંથ લખતા)

અમ્હે સઠ શ્લોક પઢતા (અમે સો શ્લોક પઢતા-ભળતા)

એઠ ગામિ ગિઠ (એ ગામે ગયો)

સ્મરં હો-સંઘ સાથઃ શ્રીશત્રુંજય શ્રીગુરુ ચાલિઆ (સ્મર-સ્મરણ-

કર હો-સંઘ સાથે શ્રીશત્રુંજયે શ્રીગુરુ ચાલવાના-ચાલ્યા)

જાળં હો-મિત્ર અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા (જાણ હો-

મિત્ર ! એ દહાડે-દિવસે-આપણે જલકેલિ કરવાના-કરતા)

જાળં હો-આપણિ દેવપણઃ તીર્ણ વિમાણિ વસતા (જાણ હો-

આપણે દેવપણે તે વિમાને વસવાના-વસતા)

વીજો પુરુષ-મ કરે (તું મ કર) મ કરિજે (મ કરજે) મ કરિસિ

(મ કરીશ) મ દિઃ (મ દે) મ દેજે (મ દેજે)

મ દેસિ (મ દર્શિશ) મ જા (મ જા) મ રહિજિઠં

(મ રહેજ્યો-રહેજે)

આક્ષેપ-આક્ષોશ-મ કીધુ (મ કીધું-કર્ચું-મ કરતો) મ લીધુ (મ

લીધું-મ લેતો), મ વીધુ (મ વીધું-મ વેતો) મ જઈઠ (મ જા-

જતો) રખે જીવતઠ (રખે જીવતો) રખે જાતઠ (રખે જાતો)

રખે કરતઠ (રખે કરતો) રખે જીવતઠ જે પરાવજાઈ છતીઈ

જીવઃ (રખે જીવતો જે પરાવજા છતાં જીવે છે)

ક્રિયાતિપત્તિ—જઈ કિમઃ અમુકં કરત, લિખત, દિખત, તઠ અમુકં

હુયત (જો કાંઈ અમુક કરત, લેત, દેત, તો અમુક હોત-ધાત)

૩૨૧ 'સ્વાધ્યાય' અને 'સઙ્ગાય' એ બન્ને પર્યાયશબ્દો છે. જૈનસંપ્રદાયમાં 'સઙ્ગાય' શબ્દ વિશેષ પ્રચલિત છે.

भविष्यकाल—आजनउ (आजनी), कालनउ (कालनी), तेह
परहउ (तेनी परनी—पछीनी):

करिसिइं (करशे) लेसिइं (लेशे) देसिइं (देशे)

त्रीजो० पु०—तू करिसिइ (तुं करशे—करीश) लेसिइ (लेशे—
लईश) देसिइ (देशे—दईश)

त्री० व०—तुम्हे करिसिउं (तमे करशे)

ग्रय० पु० ए० तथा व०—हूं करिसु (हूं करीश) अम्हे करिसिउं
(अमे करीशुं)

आशीर्वाद—करिज्यउ—(करज्यो) पढिज्यउ (पढज्यो)

मरिज्यउ (मरज्यो) हुज्यउ (होज्यो)

ऊपर जणावेलं क्रियापदो अने वाक्योने श्रीगुणरत्ने क्रियापदने

गुणरत्नना

प्रयोगोनी मोमांसा

ल्यती संस्कृत विभक्तिओनी वपरादा केवी रीते
करवी ? ते समझाववा नौवेलं छे. ते क्रियापदोनी
व्यवहार अने आपणो चालु क्रियापदोनी व्यवहार

एक बीजा ओतप्रोत छे. मात्र ते क्रियापदोमां 'अइ' 'अउ' के 'अउं'
वगैरे अंतस्थित स्वरो जुदा जुदा रहेला छे, त्यारे आपणा उच्चारणमां ए
स्वरो 'ए' 'ओ' के 'उं' रूपे परिणमी गया छे. त्वरित उच्चारणमां एवो
परिणाम सुवट छे. गुणरत्ने भूतकाल अने भविष्यकालना त्रण त्रण
भेदो संस्कृतनी अपेक्षाए जणाव्या छे; परंतु ते ब्रह्मतनी अने अत्यारनी
गुजरातीमां भूतकाल के भविष्यकालनी विविधता बतावनासं क्रियापदो
जुदां जुदां रखां नथी. पन्नरमी शताब्दीनुं 'कीधउं' वा आजनुं 'कीधुं'—'कर्तुं'
ए एक ज क्रियापद, अद्यतन हस्तन के परोक्ष भूत एम त्रणे भूतकालने
जणावे छे, त्यारे संस्कृतमां तेम नथी. तेमां तो हस्तन—'अकरोतु' अद्य-

તન—‘અકાર્ષીત્’ અને પરોક્ષ—‘ચકાર’ એમ એક ‘કૃ’ ધાતુનાં ત્રણ જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો છે. પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતની પેઠે નથી પરંતુ ગુજરાતી જેવું છે. એક ‘કરીઅ’ વા ‘કરિયા’ (‘કૃ’ નું) ક્રિયાપદ સર્વપ્રકારના ભૂત-કાલ માટે પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે.

ચાલુ ભાષામાં ઉક્ત ભૂતકાલોની સ્પષ્ટતા વતાવવી હોય તો અદ્યતન માટે ‘આજે કર્યું’ હાસ્તન માટે ‘કાલે કર્યું’ અને પરોક્ષ માટે ‘ઘણું પહેલાં કર્યું’ એમ બોલવું આવશ્યક છે, એમ ગુણરત્ન સૂચવે છે.

એ જ પ્રમાણે અદ્યતન ભવિષ્ય માટે ‘આજે કરીશ’ હાસ્તન ભવિષ્ય માટે ‘કાલે કરીશ’ અને ઘણા દૂરના ભવિષ્ય માટે ‘ઘણું મોડેથી—પછીથી—કરીશ’—એમ પણ બોલવું જરૂરી છે. સંસ્કૃતમાં જુદા જુદા ભવિષ્યકાલને સૂચવવા જુદાં જુદાં ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર છે ત્યારે પ્રાકૃતમાં તો ગુજરાતીની જેવું ધોરણ છે.

ગુણરત્ન કહે છે કે ‘રોજ બે લાઢવા જમતો’ ‘સો શ્લોક મળતો’ ‘પાંચ ગાઝ ચાલતો’ વગેરે પ્રયોગોમાં આવેલાં વર્તમાનકૃદંત અને ભૂતકૃદંતનો વિવેક (જિમતુ) જમતો (મળતુ) મળતો અને (ચાલતુ) ચાલતો—એ વધાં ભૂતકાલસૂચક પદો કર્તારે ભૂતકૃદંત છે. જિમિતઃ કે જિમિતવાન્ (જિમતુ—જમતો) મળિતઃ કે મળિતવાન્ (મળતુ—મળતો), ચલિતઃ કે ચલિતવાન્ (ચાલતુ—ચાલતો) એ રીતે એ પદોની ઉપપત્તિ શ્રીગુણરત્ન સૂચવે છે. મને લાગે છે કે એ ઉપપત્તિ બરાબર છે. એવાં ભૂતકાલસૂચક પદો અને ‘કરતુ—કરતો’ વગેરે વર્તમાનકૃદંતનાં પદો ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લગભગ મળતાં છે છતાં એ વર્તમાન ઉપપત્તિમાં અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષ અંતર છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

૧૭૭ ‘હેલું’માં મૂળ ‘લા’ ધાતુ છે એ આગલ જણાવી ગયો હતું. તેના

વિશેષ સમર્થનમાં જણાવવાનું કે અહીં શ્રીગુણરત્ને

હેલું

‘લિઅઙ્’ વગેરે ક્રિયાપદોની પ્રતિકૃતિ તરીકે મૂકેલાં

‘લાતિ’ ‘લાતુ’ ‘લાપતામ્’ ‘અલાસીત્’ ‘અલાત્’ વગેરે વધાં ય

ક્રિયાપદો ‘લા’ ધાતુનાં છે. એથી ‘લિઅઙ્’ વગેરેમાં ‘લા’ ધાતુની

ઉપપત્તિ વિશેષ ઘટમાન છે. વીજું, ચૌદમા સૈકાનો નંગ્રામસિંહ ‘લહઙ્’

‘લિઅઙ્’ અને ‘લેઅઙ્’ એવાં જુદાં જુદાં ત્રણ ક્રિયાપદો દર્શાવે છે અને

તે દરેકનું મૂળ જુદું જુદું સમજે છે: ‘લહઙ્’નું ‘લમ્તે’--(લમ)

‘લિઅઙ્’નું (લા) ‘ગૃહ્ણતિ’ અર્થ અને ‘લેઅઙ્’નું ‘નયતિ’ (ની) એમ

વતાવીને ‘લમ’ ऊपरથી ‘લહઙ્’ ‘લા’ ऊपरથી ‘લિઅઙ્’ અને ‘ની’

ऊपरથી ‘લેઅઙ્’ને નીપજાવે છે. એથી પણ ‘લિઅઙ્’માં ‘લા’ની

ઉપપત્તિને ટેકો મળે છે.

ગુણરત્ન ‘આવઙ્’નું પ્રતિવિંધ ‘આપતતિ’ જણાવે છે. માટે જ

આગલ હું ‘આપતતિ’ ऊपरથી ‘આવઙ્’ આવ્યાની વાત જણાવી

આવ્યો હતું.

૧૭૮ ગુણરત્ને દર્શાવેલાં પદોમાં એક ‘રલ્લે’ પદ આવે છે, તે

નિષેધવાચક છે. આપણી ચાલુ ભાષામાં ય એ પદ

રલ્લે

ऊपरમાં ‘રાલ્લ-રાલ્લ’ એવું પદ પણ પ્રચલિત છે.

એ પદ વ્યુત્પન્ન છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે: પાણિનિના

ધાતુસંગ્રહમાં “ઓઘ્ રાઘ્ લાઘ્ દ્રાઘ્ ધ્રાઘ્ શોષળ-અલમર્યયો:

૧૨૧-૧૨૫” એ રીતે એક ‘રાલ્લ’ ધાતુ છે તેનો અર્થ ‘શોષળ’

અને ‘અલમર્ય’ છે. ‘અલમર્ય’ની સમજ આપતાં સિદ્ધાન્ત-

કૌમુદીના ટીકાકાર કહે છે કે “અલમર્ય: ભૂષણક્રિયા, પર્યાસિ:, કારણ

વા” । (કૌમુદી પૃ૦ ૬૮—આદિ—પ્રકરણ) અર્થાત્ અલમર્થ ઇટે શોભા, પૂરતાપણું અને વારણ—વારવું—નિષેધ કરવો—અટકાવવું. ઉક્ત ‘રહે’ વા ‘રાખ’ પદ, પ્રસ્તુત નિષેધવાચી ‘રાખ’ ધાતુમાંથી આવેલું છે. બીજા પુરુષના એકવચન આજ્ઞાર્થમાં ‘રાખ’ ધાતુનું ‘રાખ’ રૂપ થાય છે, અને ‘રાખ રાખ’ માં એ જ મૂળભૂત છે. ‘રાખો રાખો’ એ બહુવચન છે; અને તે જગતી ગુજરાતીના ‘રાખહુ’ ઉપરથી આવેલું છે. રાખહિ—રાખહુ ઉપરથી ‘રહે’ની ઉપપત્તિ ઘટમાન છે. અથવા જગતી ગુજરાતીમાં ‘રાખ’ના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં રાખિ, રાખુ, રાખે, રાખેમે વગેરે અનેકરૂપો થાય છે. તેમાંનાં કોઈપણ એક ઉપરથી નિષેધવાચક ‘રહે’ સારી રીતે આવી શકે છે.

‘રહેવા થો’ પદ પણ નિષેધને સૂચવે છે. તેમાંના ‘રહેવા’ અંશની ઉપપત્તિ ઉક્ત ‘રાખ—રાહુ’ ઉપરથી સમજવાની છે.

૧૭૯ વારમીથી પન્નરમી સદી સુધીની ગુજરાતીની જે કૃતિઓ અહીં આપેલી છે તેમાં ‘જે’ના અર્થમાં ‘જુ’ શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષપ્રમાણમાં મળે છે, ત્યારે પ્રસ્તુત ગુણરત્ન ‘જુ’ ને કદાચ ‘જે’ પદ પણ વાપરે છે, અને આપણે વર્તમાનમાં ‘જે નર’ ‘જે સ્ત્રી’ વગેરે પ્રયોગોમાં એ ‘જે’ નો જ વ્યવહાર કરીએ છીએ. એ જ રીતે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં વર્તમાન ભાષામાં પ્રચલિત એવા ‘તે,’ ‘એ’ પ્રયોગો પણ મળે છે.

બઢી, કર્મણિ—પ્રયોગમાં ક્રિયાસૂચકરૂપે ‘કીજહુ’ વગેરે પદો જગતી ગુજરાતીથી પન્નરમી સદી સુધીમાં વિશેષે કરીને વપરાતાં આવ્યાં છે ત્યારે પન્નરમા સૈકાનો કુલમંડન ‘પઢાયહુ,’ ‘બીકાહુ,’ ‘બોલાયહુ’ (પ્રસ્તુત નિવંધ પૃ૦ ૩૬૪ પં૦ ૪—૫ તથા ૧૨) વગેરે પદોને કર્મકર્તારી તરીકે નોંધે છે, અને એ રીતે કર્મણિમાં એક નવા ‘આય’ પ્રત્યયનો (પૃ૦ ૨૬૯, ૨૭૧) વધારો કરે છે. વર્તમાનમાં કર્મણિ પ્રયોગોમાં ‘લવાય

છે, ' નગાય છે, ' દેવાય છે ' વગેરે પદોમાં ઉક્ત ' આય ' નો જ પ્રધાન ઉપયોગ છે. આગલ જણાવ્યા પ્રમાણે સોઝમા શતકના એક ઔત્તિકમાં મંડાઈ (મંડાય છે—શણગારાય છે) વીકાઈ (વીકાય—વેંચાય—છે) મળાઈ (મળાય છે) વગેરે કર્મકર્તારિ પ્રયોગોમાં (પ્રસ્તુત નિવંધ પૃ૦ ૨૧૫) પણ ઉક્ત ' આય ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે, એ ત્યાનમાં રહે.

૧૮૦ ઉક્ત તલ્લાપ્રભ, સોમસુંદર, લક્ષ્મીધર, હેમદંસ, કુલમંડન, ગુણરત્ન, અસાદત અને મીમ એ વધા પન્નરમા સૈકાના છે. એમાંના કોઈના સમય ગ્રાવત લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી એ કવિઓ વિશે અહીં વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત છે.

પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં કેટલાંક લક્ષણો તે પહેલાંની ગુજરાતીનાં છે એટલે જ હું પ્રસ્તુત ગુજરાતીને મધ્ય ગુજરાતી કહું છું, પણ હવે પછી સોઝમા, સત્તરમા અને અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં શરૂઆતના બે શતકની ગુજરાતી કેટલેક અંશે પન્નરમા શતકની ગુજરાતીને અનુસરે છે અને અઢારમા શતકની ગુજરાતી આવી એટલે તો જાણે કે તે આપણી ચાલુ જ ગુજરાતી છે એમ સ્પષ્ટપણે માલૂમ પડે છે. અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં પ્રમાણમાં પ્રાચીનતાનાં લક્ષણો ઓછાં અને અર્વાચીનતાનાં વધારે; ત્યારે સોઝમા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીમાં હજી કેટલેક અંશે પ્રાચીનતાની છાપ લક્ષી નથી.

વા” । (કૌમુદી પૃ૦ ૬૮—આદિ—પ્રકરણ) અર્થાત્ અલમર્થ પટલે શોભા, પૂરતાપણું અને વારણ—વારવું—નિષેધ કરવો—અટકાવવું. ઉક્ત ‘રહે’ વા ‘રાખ’ પદ, પ્રસ્તુત નિષેધવાચી ‘રાખ’ ધાતુમાંથી આવેલું છે. વીજા પુરુષના એકવચન આજ્ઞાર્થમાં ‘રાખ’ ધાતુનું ‘રાખ’ રૂપ થાય છે, અને ‘રાખ રાખ’ માં એ જ મૂળભૂત છે. ‘રાખો રાખો’ એ બહુવચન છે; અને તે જગતી ગુજરાતીના ‘રાખહુ’ ઉપરથી આવેલું છે. રાખહિ—રાખહ ઉપરથી ‘રહે’ની ઉપપત્તિ ઘટમાન છે. અથવા જગતી ગુજરાતીમાં ‘રાખ’ના આજ્ઞાર્થ વીજા પુરુષ એકવચનમાં રાખિ, રાખુ, રાખે, રાખેને વગેરે અનેકરૂપો થાય છે. તેમાંનાં કોઈપણ એક ઉપરથી નિષેધવાચક ‘રહે’ સારી રીતે આવી શકે છે.

‘રહેવા થો’ પદ પણ નિષેધને સૂચવે છે. તેમાંના ‘રહેવા’ અંશની ઉપપત્તિ ઉક્ત ‘રાખ—રાહ’ ઉપરથી સમજવાની છે.

૧૭૯ વારમીથી પન્નરમી સદી સુધીની ગુજરાતીની જે કૃતિઓ અહીં આપેલી છે તેમાં ‘જે’ના અર્થમાં ‘જુ’ શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષપ્રમાણમાં મળે છે, ત્યારે પ્રસ્તુત ગુણરત્ન ‘જુ’ ને બદલે ‘જે’ પદ પણ વાપરે છે, અને આપણે વર્તમાનમાં ‘જે નર’ ‘જે સ્ત્રી’ વગેરે પ્રયોગોમાં એ ‘જે’ નો જ વ્યવહાર કરીએ છીએ. એ જ રીતે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં વર્તમાન ભાષામાં પ્રચલિત એવા ‘તે,’ ‘એ’ પ્રયોગો પણ મળે છે.

બઢી, કર્મણિ—પ્રયોગમાં ક્રિયાસૂચકરૂપે ‘કીજડ’ વગેરે પદો જગતી ગુજરાતીથી પન્નરમી સદી સુધીમાં વિશેષે કરીને વપરાતાં આવ્યાં છે ત્યારે પન્નરમી સૈકાનો કુટુંમબંધન ‘પઢાયડ’, ‘વીકાડ’, ‘બોલાયડ’ (પ્રસ્તુત નિવંધ પૃ૦ ૩૬૪ પં ૪—૫ તથા ૧૨) વગેરે પદોને કર્મકર્તાને તરીકે નોંધે છે, અને એ રીતે કર્મણિમાં એક નવા ‘આય’ પ્રત્યયનો (પૃ૦ ૨૬૯, ૨૭૧) વચારો કરે છે. વર્તમાનમાં કર્મણિ પ્રયોગોમાં ‘લગાય

છે, ' નમાય છે, ' દેવાય છે ' વગેરે પદોમાં ઉક્ત ' આય ' નો જ પ્રધાન ઉપયોગ છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સોઝમા શતકના એક ઔત્તિકમાં મંડાઈ (મંડાય છે-શણગારાય છે) વીકાઈ (વીકાય-વેચાય-છે) મળાઈ (મળાય છે) વગેરે કર્મકર્તારિ પ્રયોગોમાં (પ્રસ્તુત નિબંધ પૃ૦ ૨૧૫) પણ ઉક્ત ' આય ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે, એ વ્યાનમાં રહે.

૧૮૦ ઉક્ત તરૂણપ્રભ, સોમસુંદર, લક્ષ્મીધર, હેમહંસ, કુલ્લમંડન, ગુણરત્ન, અસાદત અને भीम એ વધા પન્નરમા સૈકાના છે. એમાંના કોઈના સમય વાવત લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી એ કવિઓ વિશે અહીં વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત છે.

પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં કેટલાંક લક્ષણો તે પહેલાંની ગુજરાતીનાં છે એટલે જ હું પ્રસ્તુત ગુજરાતીને મધ્ય ગુજરાતી કહું છું, પણ હવે પછી સોઝમા, સત્તરમા અને અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં શરૂઆતના બે શતકની ગુજરાતી કેટલેક અંશે પન્નરમા શતકની ગુજરાતીને અનુસરે છે અને અઢારમા શતકની ગુજરાતી આવી એટલે તો જાણે કે તે આપણી ચાલુ જ ગુજરાતી છે એમ સ્પષ્ટપણે માલૂમ પડે છે. અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં પ્રમાણમાં પ્રાચીનતાનાં લક્ષણો ઓછાં અને અર્વાચીનતાનાં વધારે; ત્યારે સોઝમા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીમાં હજુ કેટલેક અંશે પ્રાચીનતાની છાપ યસી નથી.

ચૌદમા અને પંદરમા સંક્રાંતિ

પદ્ય તથા ગદ્ય

पद्यभाग

(१)

विनयनंद-चौदसो रसकां

नेमिनाथचतुषादिका (प्रणीत मूल्य मयमोह, क्लेशम)

मोहमोहं मयमोहं मुग्धं मृगं मयमोहं ।

मृगं मृगं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ १ ॥

नेमिनाथं मुग्धं मृगं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ २ ॥

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ ३ ॥

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ ४ ॥

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ ५ ॥

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ ६ ॥

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ ७ ॥

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ।

मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं मयमोहं ॥ ८ ॥

सखि नवि खीना नेमिहिरिसि मन आपणपटं तउं खय नेसि ।

जिणि दिक्खाडिउ पहिलउं छेहु न गणिउ अट्ट भवंतर नेहु ॥ ९ ॥

नेमि दयाळु सखि निरदोसु कीजइ उग्रसिण ऊपरि रोसु ।

पसुय-भराविउ मूकउ वाडु मुझु प्रियसारेसउ कियउ विहाडु ॥ १० ॥

कत्तिग क्षित्तिग जगइ संश रजमति क्षित्तिउ हुइ अतिसंश ।

राति दिवसु अछइ विलंबत वलि वलि दय करि दय करि कंत ॥ ११ ॥

नेमितणी सखि मूकि न आस कायर भागउ सो घरवास ।

इम इइसी सनेहल नारि जाइ कोइ छंडवि गिरनारि ॥ १२ ॥

कायर किम सखि नेमि जिणंदु जिणि रिणि जित्तउ लक्खु नरिंदु ।

पुरइ सासु जा अगगलि नास ताव न मिल्हउं नेमिहि आस ॥ १३ ॥

मगासिरि मग्गु पलोअइ वाल इण परि पभणइ नयणविसाल ।

जो मइ मेलइ नेमिकुमार तसु णीवेल(?) वहउ सविचार ॥ १४ ॥

एहु कदाग्रहु तउ सखि मिलि करिसि काइ तिणि नेमिहि छिट्ठि ॥

मंडि चडाविउ जो किर मालि 'हे हे कु' करइ टोहणकालि ॥ १५ ॥

अठभव सेविउ सखि मइ नेमि तसु जमाहउ किम न करेमि ।

अवगजेसइ जइ मइ सामि लग्गी अछिसु तोइ तसु नामि ॥ १६ ॥

पोसि रोस सखि छंडिवि नाह राखि राखि मइ मयणह पाह ।

पडिउ सीउ नवि रयणि विहाइ लहिय छिइ सखि दुक्ख अमाइ ॥ १७ ॥

नेमि नेमि तू करती मुद्धि जुव्वणु जाइ न जाणिसि सुद्धि ।

पुरिसरयणभरियउ संसार परणि अनेरउ कुइ भत्तार ॥ १८ ॥

भोली तउ सखि खरी गमारि वरि अच्छंतइ नेमिकुमारि ।

अन्नु पुरिसु कुइ अप्पणु नडइ गइवह लहिय कु रासभि चडइ ॥ १९ ॥

माहमासि माचइ हिमरासि देवि भणइ मइ प्रिय लइ पासि ।
 तइ विणु सामिय दहइ तुसारु नवनव मारिहि मारइ मारु ॥ २० ॥
 इहु सखि रोइसि सहु अरन्नि हत्यि कि जा (ना ?) मइ धरणउ कन्नि ।
 तउ न पतीजिसि माहरी माइ सिद्धिरमणिरत्तउ नमि जाइ ॥ २१ ॥
 कंति वसंतइ हियडामाहि वाति पहीजउं किमह लसाइ ।
 सिद्धि जाइ तउ का इत वीह सरसी जाउ त उग्रसेणधीय ॥ २२ ॥
 फागुण था—गुणि पन्न पडंति राजलदुक्खि कि तर रोयंति ।
 गन्धि गलिवि हउं काइ न मूय भणइ बिहंगल धारणिधूय ॥ २३ ॥
 अजिउ भणिउ करि सखि विम्मासि अछइ भला वर नेमिहि पास ।
 अनु सखि मोदक जउ नवि हुंति छुहिय सुहाली कि न रुचंति ॥ २४ ॥
 मणह पासि जइ वहिलउ होइ नेमिहि पासि ततलउ न कोइ ।
 जइ सखि वरउं त सामल वीरु वण विणु पियइ कि चातकु नीर ॥ २५ ॥
 चैत्रमासि वणसइ पंगुरइ वणि वणि कोयल ठहका करइ ।
 पंचवाण करि धनुष धरेवि वेझइ मांडी राजलदेवि ॥ २६ ॥
 जुइ सखि मातउ मासु वसंतु इणि खिलिज्जइ जइ हुइ कंतु ।
 रमियइ नव नव करि सिणगारु लिज्जइ जीवियजुवण सारु ॥ २७ ॥
 सुणि सखि मानिउ मुझु परिणयणु नवि ऊवरि थिउ वंधववयणु ।
 जइ पडिबन्नइ चुकइ नेमि जीविय जुवणु जलणि जलेमि ॥ २८ ॥
 बइसाहह विहसिय वणराइ मयणमित्तु मलयानिल्ल वाइ ।
 फुट्टि रि हियडा ! माक्षि वसंतु विलवइ राजल पिक्खिउ कंतु ॥ २९ ॥
 सखी दुक्ख वीसरिवा भणइ संभलि भमरउ किम रणझुणइ ।
 दीस पंच थिरु जोवणु होइ खाउ पियउ विलसउ सहु कोइ ॥ ३० ॥

रमणि पसंसइ राजल कन जीह कंतु बसि ते पर धन ।
 जसु प्रिउ न करइ किमइ मुहाडि सा हउं इक्क ज भुंडनिलाडि ॥ ३१ ॥
 जिह विरहु जिम तप्पइ सूरु घणविओगि सुसियं नइपूरु ।
 पिनिखउ फुल्लिउ चंपइविह्लि राजल मूछी नेहगहिह्लि ॥ ३२ ॥
 मूछी राणी हा सखि ! धाउं पडियउ खंडइ जेवहु घाउ ।
 हरिय मूछ चंदण-पवणेहिं सखि आसासइ प्रियवयणेहिं ॥ ३३ ॥
 भणइ देवि विरती संसार पडिखि पडिखि मइ जादवसार ।
 निषपडिवक्तउं प्रभु संभारि मइ लइ सरिसी गडि गिरिनारि ॥ ३४ ॥
 आसादह दिहु हियउं कोरेवि गज्जु विज्जु सवि अगगनेवि ।
 भणइ वयणु उग्रसेणह जाय करिसु धम्मु सेविसु प्रियपाय ॥ ३५ ॥
 मिलिउ सखी राजल पभणंति चिणय जेम न मिरिय खजंति ।
 अउगी अच्छि सखि झखि मन आल तपु दोहिल्लउ तउं सुकुमाल ॥ ३६ ॥
 अठभव विलसिउ प्रियह पसाइ किमइ जीवु सखि सुख न धाइ ।
 हिव प्रिय सारिसउं जीविय मरणु इण भवि परमवि निमि जु सरणु ॥ ३७ ॥
 अधिकु मासु सवि मासहि फिरइ छह रितुकेरा गुण अणुहरइ ।
 मिलिवा प्रिय ऊवाहुलि हूय सउ मुकलाविय उग्रसेणधूय ॥ ३८ ॥
 पंच सखीसइ जसु परिवारि प्रिय ऊमाही गइ गिरिनारि ।
 सखीसहित राजल गुणरासि लेइ दिक्ख परमेसरपासि ॥ ३९ ॥
 निम्मल केवलनाणु लहेवि सिद्धी सामिणि राजलदेवि ।
 रयणसिंहसूरि पणमवि पाय वारइ मास भणिया मइ भाव ॥ ४० ॥
 नेमि कुमरु सुमरवि गिरिनारि सिद्धी राजल कनकुमारि ।

(२)

जिनपद्मगुरि चोदमो मंत्रो

निरिभृत्तिमदसागु (प्राचीन सुदेवता-मन्त्रांत, पद्येय)

पद्मनिप पदा दिनेः यय अन्य मारदा सुमेयी ।

पुनित्तः सुनिप भजिगु पद्मनिप सुय पैनी ॥ १ ॥

आम सोदा सुद मारदा सुमनिपनिपने ।

मंत्राणि निम मारदा मंत्रि मंत्राणिमंत्राणि ।

पुनित्तः सुनिप निम मंत्राणि मंत्राणि ।

मंत्राणिमंत्राणिमंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि ॥ २ ॥

मंत्राणिमंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणिमंत्राणिमंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ॥ ३ ॥

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ॥ ४ ॥

भास—धर्मद्वय सुनिप मंत्राणि सु निमसादी मंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ॥ ५ ॥

मंत्राणिमंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि ।

मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणि मंत्राणिमंत्राणि

झवझव झवझव झवझव ए वीजुलिय झवझव
थरहर थरहर थरहर ए विरहिणिमणु कंपइ ॥ ६ ॥

महुर्गभीरसरेण मेह जिम जिम गाजंते ।
पंचवाण निय कुसुमवाण तिम तिम साजंते ।
जिम जिम केतकी महमहंत परिमल बिहसावइ ।
तिम तिम कामिय चरण लगि नियरमाणि मनावइ ॥ ७ ॥

सीयलकोमल सुरहि वाय जिम जिम वायंते ।
माणमडप्पर माणणि य तिम तिम नाचंते ।
जिमजिम जलभरभरिय मेह गयणंगणि मिलिया ।
तिमतिम कामीतणा नयण नीरिहि झलहलिया ॥ ८ ॥

भास—मेहारवभरजलटिय जिम जिम नाचइ मोर ।
तिम तिम माणिणि खलमलइ साहीता जिम चोर ॥ ९ ॥

अइ सिंगार करेइ वेस मोटइ मनजलटि ।
रइय रंगि बहुरंगि चंगि चंदणरस ऊगटि ।
चंपयकेतकिजाइकुसुम सिरि पुं प भरेइ ।
अतिआछउ सुकमाल चीर पहिरणि पहिरेइ ॥ १० ॥

लहलह लहलह लहलह ए उरि मोतिपहारो ।
रणरण रणरण रणरण ए पयि नेउरसारो ।
झगमग झगमग झगमग ए कानिहि बरकुंडल ।
झलहल झलहल झलहल ए आभरणहं मंडल ॥ ११ ॥

मयण खग जिम लहलहंत जसु वेणीदंडो ।
सरलउ तरलउ सामलउ रोमावलिदंडो ।

सुखं यथेष्टं हृदयं मिलयन्तसः ।

उत्सुनयन्ति स्मिन् अन्तर्यामिनि त्वत्तुल्यं सुखं ॥ १२ ॥

भास—तत्तुल्यं अन्तर्यामिनि नयनानुं मित्रं मन्त्रं करोति ।

वेदितव्यं त्वत्तुल्यं सुखं उत्सुनयन्ति ॥ १३ ॥

फलदुष्टं जसु त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं नयनमिन्द्रियं

यन्तः स्यात् तत्तुल्यं जसु नयनं फलदुष्टं ।

सोऽहं जसु फलदुष्टं जसु त्वत्तुल्यं ।

जोऽहं त्वत्तुल्यं सुखं जसु त्वत्तुल्यं मन्त्रं ॥ १४ ॥

त्वत्तुल्यं नयनमिन्द्रियं जसु त्वत्तुल्यं यन्तः ।

नयनस्य त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं जसु त्वत्तुल्यं ।

जसु त्वत्तुल्यं फलदुष्टं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ।

तत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ॥ १५ ॥

नयनमिन्द्रियं नयनमिन्द्रियं ।

तत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ।

अन्तर्यामिनि परमात्मने परमात्मने ।

नयनस्य त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ॥ १६ ॥

भास—इयं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ।

जोऽहं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ॥ १७ ॥

अहं नयनमिन्द्रियं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ।

तत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ।

तत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ।

तत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं त्वत्तुल्यं ॥ १८ ॥

वारहवारेसहंतणउ नेहु किणि कारणि छंडिउ ।
 एवहु निठुरपणउ कंड मूसिउ तुम्हि मंडिउ ।
 थूलिभइ पभणेइ वेस अह खेदु न कीजइ ।
 लोहिहि घडियउ हियउ मज्झ तुह वयणि न भीजइ ॥ १९ ॥

मह विलव्रंतिय उवारे नाह अणुराग धरीजइ ।
 एरिसु पावसु काल सयलु मूसिउ माणीजइ ।
 मुणिवइ जंपइ वेस सिद्धिरमणी परिणेवा ।
 मणु लीणउ संजमसिरीहिसुं भोग रमेवा ॥ २० ॥

भास—भणइ कोस साचउ कियउ नवलइ राचइ लोउ ।
 मूं मिल्हिवि संजमसिरीहि जउ रातउ मुणिराउ ॥ २१ ॥

उनसमरसभरपूरियउ रिसिराउ भणेइ ।
 चिंतामणि परिहरवि कवणु पथरु गिणहेइ ।
 तिम संजमसिरी परिचएवि बहुधम्मसमुज्जल ।
 आल्लिइ तुह कोस कवणु पसरंतमहावल ॥ २२ ॥

पहिलउ हिवडा कोस कहइ जुव्वणफलु लीजइ ।
 तयणंतरि संजमसिरीहि सुह—सुहिण रमीजइ ।
 मुणि वोळइ जि मइ लियउ तं लियउ ज होइ ।
 कवणु सु अच्छइ भुवणतले जो मह मणु मोहइ ॥ २३ ॥

भास—इण परि कोसा अवगणिय थूलिभइमुणिराइ ।
 तसु धीरिम अववारि-करि चमकिय चित्ति सुहाइ ॥ २४ ॥

अइवलवंतु सु मोहराउ जिणि नाणि निधाडिउ ।
 क्षाणखडगिण मयणसुभड समरंगणि पाडिउ ।

दुसुगदि गु गद्य गदि गुड ह्यज्यवासो ।

पनु पनु पनु पु गदि गदि गदि गदि गदि ॥ २५ ॥

गदिगदिगदि गदि गदिगदि गदिगदि गदिगदि ।

गदिगदिगदिगदि गदिगदि गदिगदि गदिगदि गदिगदि ।

गदिगदिगदिगदिगदि गदिगदि गदिगदि गदिगदि ।

गदिगदिगदिगदिगदि गदिगदि गदिगदि गदिगदि ॥ २६ ॥

गदिगदि गदिगदिगदिगदि गदिगदि गदिगदि ।

गदिगदि गदिगदि गदि गदिगदि गदिगदिगदि ।

गदिगदिगदि गदिगदिगदिगदि गदिगदि गदिगदि ।

गदिगदि गदिगदि गदिगदि गदिगदि ॥ २७ ॥

गद्यभाग

(१)

चौदमो सैको

अतिचार संवत्-१३४० आशरे --(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

कालवेला पढ्यं, विनयहीणु बहुमानहीणु उपधानहीणु गुरुनिहव
अनेराकण्हइं पढ्यं अनेरइं कहइं व्यंजनकूडु अर्थकूडु तदुभयकूडु कूडउं
अक्खर कानइ मात्रि आगलउ ओछउ दे-वंदणवांदणइ पडिक्खणइ सज्ञाउ
करतां पढतां गुणतां हुउ हुयइ, सूत्रु अर्थु वेउ कूडां कहां हुइ, ज्ञानोप-
करण पाटी पोथी कमली सांपुडं सांपुडी आशातन पगु लागउ थुंकु लागउ
पढतां प्रद्वेष मच्छर अंतराइउ हउं कीधउ हुइं तथा ज्ञानद्रव्यु भक्षितु
उपेक्षितु प्रज्ञापराधि विणास्य विणासितउं ऊवेख्यं, हुंती सक्ति सारसंभाल
न कीधियइ अनेरइ ज्ञानाचारि उ कोइ अतीचार हुउ सुक्ष्मबादर मनि
वचनि काइ पक्षदिवसमांहि तेह सवहि मिच्छ मि दुक्कडं ।

×

×

×

प्रतिपिद्ध जीवहिंसादिकतणइ करणि, कृत्य देवपूजा धर्मानुष्ठानतणइ
अकरणि, जि जिनवचनतणइ अश्रद्धधानि विपरीतपरुषणा एवं बहु
प्रकारि जु कोइ अतीचार हुयउ पक्षदिवसमांहि ॥

(२)

नवकारव्याख्यानम्--(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

नमो अरिहंताणं ॥ माहरउ नमस्कार अरिहंत हुउ । किस्सा जि अरिहंत;
रागद्वेषरूपिआ अरि वयरी जेहि हणिया, अथवा चतुषष्टि इंद्रसंबंधिनी

पूजा महिमा अरिहइ; जि उत्पन्नदिव्यविमलकेवलज्ञान, चउत्रीस अतिशायि समन्वित, अष्टमहाप्रातिहार्यशोभायमान महाविदेहि खेति विहरमान-तीह अरिहंत भगवंत माहरउ नमस्कार हउ ॥ १ ॥

नमो सिद्धाणं ॥ माहरउ नमस्कार सिद्ध हउ । किस्स जि सिद्ध; दुष्टाष्टकर्मक्षउ करिउ जि मोक्षि ग्या । आठ कर्म किस्स भणियइ ? ज्ञाना-
वर्णीउ × × × अंतराउ ईह आठकर्मक्षउ करिउ जि सिद्धि ग्या ।
किस्सी ज सिद्धि; लोकतणइ अग्रविभागि पंचत्तालीस लक्षयोजनप्रमाणि
जिसउ उच्चाणु छत्तु तिसइ आकारि ज सिद्धिसिद्ध, अमलनिर्मल जल-
संकास जु अजरामरस्थानु तेह ऊपरि योजनसंश्रवियइ चउत्रीसमह य
विभागि जि सिद्ध अनंत सुखलीण ति सिद्ध भणियइ । तीह सिद्ध माहरउ
नमस्कार हउ ॥ २ ॥

नमो आचार्याणं ॥ माहरउ नमस्कार आचार्य हउ । किस्स जि
आचार्य ? पंचविधु आचार जि परिपालइ ति आचार्य भणियइ । किस्सउ
पंचविधु आचार ? ज्ञानाचार + + + धीर्याचार, यउ पंचविधु आचार
जि परिपाल इति आचार्य भणियइ । तीह आचार्य माहरउ नमस्कार हउ ।

नमो उपाध्यायणं ॥ माहरउ नमस्कार उपाध्याय हउ । किस्स जि
उपाध्याय ? द्वादशांगी जि पढइ पढावइ । किस्सी ज द्वादशांगी ? आचारांगु
सुयगडु + + + दृष्टिवादु ए वार आंग जि पढइ पढावइ ति उपाध्याय
भणियइ । तीह उपाध्याय माहरउ नमस्कार हउ ।

नमो लोए सच्चसाधूणं ॥ ईणि लोकि जि कोई अच्छ् साधु । यउ
लोकु च किस्सउ भणियइ । अढाई द्वीपसमुद्र पनर कर्मभूमि । × × ×
ईह पनर कर्मभूमिमाहि जि कोई अच्छ् साधु । × × × तीह साधु
सर्वहीं माहरउ नमस्कार हउ ।

एसो पंच नमोकारो ॥ एउ पंचपरमेष्ठिनमस्कार । पंच परमेष्ठि
किसा ? जि पूर्वोक्त भणिया अरिहंत सिद्ध आचार्य उपाध्याय साधु इह
पंचपरमेष्ठिनमस्कार भावि क्रियमाणु हुंतउं किसउं करइ ?

सब्यपावप्पणासणो ॥ सर्वपापप्रणास कारियउ हुइ । ईणि जीवि चतुर्ग-
तिकि संसारि भवभ्रमणु करतइ हुंतइ जि असुभलेइया उपायी पापु सु
ईणि पंचपरमेष्ठिनमस्कारि महामंत्रि सुमरीतइ हुंतइ क्षउ हुयइ ।

मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं होइ मंगलं ॥ ईणि संसारि दधि—चंदन—
दूर्वादिक मंगलीक भणियइ । तीह मंगलीक सर्वहीमांहि प्रथमु मंगल
एहु । ईणिं कारणि सुभकार्यआदि पहिलउं सुमरेवउं जिव ति कार्य एहतणइ
प्रभावइ वृद्धिमंता हुयइ । यउ नमस्कार अतीत—अनागत—वर्तमान—
चउवीसीआदिजिनोक्तसार । सु तुम्हे विसेषहइ हिवछातणइ प्रस्तावि
अर्थयुक्तु ध्येयु व्यातव्यु गुणेवउ पढेवउ । × × × अनइ एहु नमस्कार
स्मरता इहलोकतणा भय नासइ । × × × ईणि नवकारि नव पद
पांच अधिकार सत्तसट्ठि अक्षर तीहमाहि छ भारी इक्सठि लघु । इसउं
नमस्कारतणउं माहात्म्यु ।

(३)

अतिचार संवत् १३६९—(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

तउ तुहि ज्ञानाचार + + + पंचविध आचार विषइया अतीचार
अलोउ । ज्ञानाचारि कालवेला पढिउ गुणिउ विनयहीनु बहुमानहीनु
उपधानहीनु गुरुनिन्हवु अनेरीकन्हइ पढिउं अनेरउ कहिउ । व्यंजनकूट
अक्षरकूट कानइ मात्र आगलउ ओछउ देवचंदणइ पढिक्कमणइ सज्जाओ
करतां पढतां गुणतां हुओ हुइ, अर्थकूट तहुभयकूट ज्ञानोपकरणि पाटी

पोथी ठगणी कमली सांपडा सांपडी पति आसातना पगु लागउ थुकु
लागउ पढतां गुणतां प्रष्टेपु मच्छर अंतराइ हुउ कीधउं हुइ भवसगलाह-
इमाहि तेह मिच्छा मि दुक्कडं ।

मृपावादि सहसातकारि आलु अभ्याख्यानु दीधउं, रहसमंत्रभेदु कीधउ
मृषोपदेसु दीधउ कुडउ लेखु लिखिउ कुडी साखि थापणिमोसउ कुणहइसउ
राडिभेडि कलहु विढाविदि जु कोइ अतिचार मृपावादि त्रति भवसगलाह-
माहि हुउ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छा मि दुक्कडं ।

अदत्तादानि विराइउं छनउं फीटुउं लीधउं दीधउं बावरिउं, धरि
बाहिरि खेनि खलइ पाडइ पाडोसि अणमोकलाविउ चोरोच्छइं चोर प्रति
प्रयोगु कीधउ, नवउं पुराणउ रसु विरसु सजीवु निजीवु मेलिउं, कूडी
तूल कूडइ मापि कूडउ कहिउ हुइ, अर्तीचार अदत्तादानि त्रति भवसगलाह-
माहि हुउ तेह सवहइ मिच्छा मि दुक्कडु ।

मैथुनत्रति लुहुडपणि आपणा विराया सील खंड्या सिउणइ सिउणां-
तरि दृष्टिधिपर्यासु आठमि—चउदसितणा नीमभंगु, अनंगक्रीडा परविवाह-
करण तिब्रभिलापु धरिउ हुइ अनेरा जु कोइ अतिचार मैथुनत्रति भवसग-
लाइमाहि हुउउ तेह सवहइ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छा मि दुक्कडं ।

हव हियामाहि सम्यक्त्व धरउ । अरिहंत देवता सुसाधु गुरु जिण-
प्रणीतु धर्मु सम्यक्त्वदंडकु ऊचरउ । हिव अठार पापस्थानक चोसिरावउ,
सर्वू प्राणातिपात सर्वू मृषावाद सर्वू अदत्तादान सर्वू मैथुन सर्वू परिग्रहु सर्वू
क्रोधु सर्वू मानु सर्वू माया सर्वू लोभु रागु द्वेषु कलहु अभ्याख्यानु पैशुन्यु
रति—अरति परपरिवादु मायामृषावादु मिथ्यात्वदरिसणसद्वयु ए अठार
पापस्थान मोक्षमार्ग संसर्ग विधनसमान त्रिविधि त्रिविधि चोसिरावउ, अतीतु
निंदउ अनागतु पक्कखउ वर्तमानु संवर । सागाह प्रत्याख्यानु उ ।

ખમિડં ચમાવિડં મંદં ચમિડ છન્નિહ જીવનિકાય ।

સિદ્ધહ દિન્ના લોચના નદ મહ વદરુ ન પાવુ ॥

હિંચ દુકૃત્તગરિહા કરડં । જુ અળાદિ સંસારમાહિ હિંડતહ હૂતહ ર્ણે
જીવિ મિચ્છાત્તુ પ્રવર્તોવિડ । કુતીર્થુ સંસ્થાપિડ કુમાર્ગ પ્રહ્લપિડ સન્માર્ગ
અવલપિડ । હિંચુ ઝપાજિ મેલિં, સરીરુ કુટુંબુ જુ પાપિ પ્રવર્તિડ, જિ
અધિગરણ હલ ઝલ્લ ઘરટ ઘરટી ધાંડાં કટારી અરહદ પાવટા કૂપ
તલ્લવ કીધાં કરાવ્યાં અનુમોદા તે સવે ત્રિવિધિ ત્રિવિધિ વોસિરાવડ ।
દેવસ્થાનિ દ્રવિ વેચિ પૂજા મહિમા પ્રભાવના કીધી તીર્થજાત્રા રથજાત્રા
કીધી પુસ્તક લિખાવ્યાં સાધર્મિક વાછલ્ય કીધાં તપ નીયમ દેવવંદનવાંદણાં
સજ્યાં અનેરાં ધર્માનુગ્રાનતણાં વિપદાં જુ ઝજમુ કીધડ સુ અમ્હારડ
સફલ હુઓ । ઇતિ ભાવનાપૂર્વકુ અનુમોદડ ।

(ચૌદમો સૈકો પૂરો)

जइ अत्यि णई गंगा तिअलोए णिच्चपयडियपहावा ।
 वच्चइ सायरसमुहा ता सेससरी म वच्चंतु ? ॥ १३ ॥
 जइ सरवरमि विमले सूर उड्यमि विअसिआ नलिणी ।
 ता किं वाडिविलगा मा विअसउ तुंविणी कह वि ? ॥ १४ ॥
 जइ भरहभावछेदे नच्चइ नवरंगचंगिमा तल्ली ।
 ता किं गामगहिल्ली तालीसदे ण णच्चे ? ॥ १५ ॥
 जइ बहुलदुद्धसंमिलिया य उल्लुइ तंदुला खीरी ।
 ता कणकुक्कससहिआ रव्वडिया मा दडव्वडउ ? ॥ १६ ॥
 जा जस्स कच्चसत्ती सा तेण अलज्जेण भणियन्ना ।
 जइ चउमुहेण भणियं ता सेसा मा भणिजंतु ॥ १७ ॥

+

+

+

तं जि पहिउ पिक्खेविणु पियउक्कंखिरिय
 मंथर गय सरलाविअ उतावलि चलिअ
 तह मणहर चहंतिअ चंचलरवणि भरि
 छुडुवि खिसीअ रसणावलि किंक्कणि गय पसरि ॥ २७ ॥
 गाहा तं निसुणेविणु राधमरालगइ
 चरणंगुट्टि धरत्ति सलज्जिर उल्लिहइ ।
 तं पंथिउ कणयंगि तत्थ बोलाविअउ ।
 कह जाइसि हिव पहिय कह व तुह आइअउ ॥ ४२ ॥
 णयरणामु सामोए सरोद्धदलनयणि
 णायरजण तंपुन्न हरिस ससिहरव्वयणि ।
 धवलतुंगपायारिहिं तिउरिहिं मंडियउ
 ण हु दीसइ कुइ मुक्खु सयल जण पंडियउ ॥ ४३ ॥

તોડિ કાંરુલિ કરુણ સગાગિરગિરપસર
જાલંધરિ વ સમીરિણ મુદ્ધ થરહરીઅ ચિરુ ॥ ૬૮ ॥

રૂઢિ યુગદ્ધુડ પુસવિ નયણ પુણ વજ્જરિડ
રૂંભાઈત્તહ ણામિ પહિય તણુ જજ્જરિડ ।
તહ અચ્છઈ મહુ ણાહુ વિરહુલ્લાવયરુ
અહિયકાલુ ગમ્મિયડ ણ આયડ ણિદયરુ ॥ ૬૯ ॥

+ + +

સંનેહડ સવિત્થરડ હડ કહણહ અસમત્થ
મણ પ્રિય એકતુ વલ્લિયડ્ડ વે વિ સમાણઈ હત્થ ॥ ૮૩ ॥

સંદેસડ સવિત્થરડ પર મંઈ કહણુ ન જાઈ ।
જો કાલુંગુલિમંદડ સો વાહડી સમાઈ ॥ ૮૪ ॥

તુરિય ણિઅગમણુ ઇચ્છંતુ તત્તવ્વણે
દોહિયા સુણવિ સાહેઈ સુવિઅવ્વણે
કહણુ અહ અહિડ જં કિંપિ જંપિવ્વડ
મગ્ગુ અઈદુગ્ગુ મંઈ મુંધ । જાઈવ્વડ ॥ ૮૫ ॥

+ + +

જિણ હડ વિરહવુહરિ એવ કારિ ઘટ્ટિઆ
અત્થલોહિ અવ્વપત્થિ ઇક્કહી મિલ્લીઆ
સંદેસડ સવિત્થરુ તુહ ઉત્તાવલડ
પહિઅ પિઅ ગાહ વત્થુ તહ ડોમિલડ ॥ ૯૫ ॥

निर्गुणं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं
 तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं
 तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं
 तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं

पश्य ! भवो ॥ ९८ ॥

तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं
 तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं

तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं
 तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं तस्मिन् विद्यमानं ॥ ९९ ॥

(२)

कवि-असाईन-संचत् १४१७—हंसाउली (गुजरात कर्नामुल्लर

सोसाईनीना हस्तालिखित गुटकाभांशी)

सकति संभूअ सकति संभूअ पत्त परमेसु ।
 तस्मिन् बुद्धि वर विवन्तर वर कवित मनि धर्म आदिहि ।
 कासमीरसुधमंढणी हंसगमणि सरसनि सामिणि ।
 तास प्रसादि धेदव्या वात्सीक रवि इम एहनु उपदेस ।
 तास प्रसादि असाईत भणि वीरकथा वरणज्योत ॥ १ ॥

अमरावतीसमाणं पवि प्रमाणं पट्टअययाणं
 पुर पाटण पट्टिणं अहिणं वीरवाचनया ॥ २ ॥

चउपई—

यादवतणु वंश वरणवुं । वचनरसनाटिकअभिनवु ।

एता उदभूत वीत कवीत । भणता गणता पसरि चीत ॥ ३ ॥

चउपई—

सालियाहन सुत उत्तम ठाइ

राज करि तिहां नरवाहन राइ

बावनवीरमाहि झूझार—लहुडु भाई शक्तिकुमार ।

शखिरवद्ध दस सहस प्रासाद कनककलसधज नरवि नाद ।

गोदावरीइ निरमलनीर पुर पहिठाण वसि तिहां तीर ॥ ५ ॥

ब्राह्मण वेदशास्त्र अभ्यसि चारि वरण वरणांतरि वसि ।

वि सहस जिहां जिन थापीआ वीस सहस माहि व्यवहारीया ॥ ६ ॥

उत्तम धवलहर पोलि पगार वास नगर नव जोषण बार

चउरासी चउहट्टे वुहरीइ राइचा उसव बंदिणि दीइ ॥ ७ ॥

सांथ जात्र जूवटा घणा कलहट कोलाहल तेहतणां ।

एक चउषलीया कुडी घसि वेसहारे मंदिर वीससि ॥ ८ ॥

रूडी रूपि राजकूअरी त्रिणिसि साठि अंतैउरी ।

बहू वाराइत वानि घणि दासी त्रीस सहस तेहतणी ॥ ९ ॥

राजरुधि नवनधि नरमली चतुरंग सेन छत्रीसि कुली ।

बावनवीर सदा गहिगहि पणि त्रिपनमु न वि सासहि ॥ १० ॥

तेणि पुरि पाठणि नयरनरिंद एक बार पुढिउ निरु नोद ।

थयुं प्रभात सुपनंतर होइ जगिउ सूर न जागि सोइ ॥ ११ ॥

मियु कणयापुर पाठणि ठाइ परणि कुंयारि कनकभ्रम राइ ।

हंसाउली कर ग्रहीउ जसि सपन प्रेम मनि लागु जसि ॥ १२ ॥

नर्मः सुखेन पश्यति मीमांसे न मीमांसे नन भवतीति ।
 राजागारे निज्या जे मारी गद जयद्रु जई प्रगति ॥ १३ ॥
 उरिउ राजा मयु सुन देस पडिउ करल नन परीउ मीमांसे ।
 मीमांसे राजा बजावतुं सुन भरी सुनी करे मने सुन ॥ १४ ॥
 मीमांसे मनेदेस मीमांसे हू राजा देव न मीमांसे विज अपगव ।
 राजा करे मी विमि होइ विज अपगव न मारि सोइ ॥ १५ ॥

× × ×

जमि प्रजनमति चार्त्तिया विजय घाट वन लंघी गया ।
 विजय विजय वया येमी गद देशावरी मणी मति जाइ ॥ ३० ॥
 एका वला एका उरुस घाट सायन चोर चरत ते घाट ।
 अनेक उपाय अनोरस कीया विहू नाने वजयापुर गया ॥ ३१ ॥
 वजयापुर पाटण नगरेस वनवलाज करीउ नगर नरेस ।
 गद गद मंदिर पोलि पगार वास नगर नव जोअण वार ॥ ३२ ॥

दृष्टा—

सरोवर पालि उरुस घाटी करया विश्राम ।
 ततक्षणि चालु कापडी गजन करीय प्रणाम ॥ ३३ ॥

चउपई—

विहू जण सरसु नगर नरेस वजयापुर कीधु परवेस ।
 राजनक्षत्र जे जाणत विवेक साहमी आवी मालणि एका ॥ ३४ ॥
 पृथ्वी बुद्धि न जाणि अने तेणीउ परया मुल्य रत्न ॥ ३५ ॥

× × ×

वियव फाट फाट नव नैवेद्य वीणा वंश गद गुणभेद ।
 सो इ जि परवरी पंचसि नारि दीठी बुंदरि मंत्रि मदि वारि ॥ ५२ ॥

थयु देवी तव बुद्धि निधान हाकि मुनिकेसर प्रधान ।
 नरहत्या ति कीधी घणी मुझ मढि म रहेसि पापिणी ॥ ५३ ॥
 हंसाउली शवद जव सुणी जाण्युं देवि कुमी मुझ भणी ।
 करजोडीनि ऊमी रहि गतपूरव भव वीतक कहि ॥ ५४ ॥
 देवि अवधार मुझ वीनती पेलि भवि हूं पंपिणी हती ।
 ईड्य मेहला सेवन कीउ दव बलतउ तेणि वनि आवीउ ॥ ५५ ॥
 मझ भरतारि साहस नवि कीउ अपति मेहलीनि ऊडी गयु ।
 जातीसभरणि संभारु सो इ मार पुत्य न मेळुं कोई ॥ ५६ ॥

x

x

x

द्वितीय खंड—

मास दिवस मनि नित्यु धरु सयंबरतणी सजाई कर ।
 कुयारितणा चरण प्रणमेवि चाल्यु चित्रक संवल लेवि ॥ ६३ ॥

चतुर्थ खंड—

राजा भणि सेठि मनि धरु विवहारीआ कहि ते कर ।
 तलारि चोर चलाव्यु जसि सेरीइ श्रावक मिलीया तिसि
 आपण पा माहि मचका करि महेसरी भलु छि सेठि ।
 धोति कपाइ पहिरणि सारि सनान सहू तापस भणि ॥ २८ ॥
 एक भणी मिथ्याती तजु आठ कर्म काई ऊपारजु ।
 जोउ तलारतणी मनहोर आइ उपाइ मेलावु चोर ॥ २९ ॥
 कुयारि वपारि दीधी द्रेठि विठउ दीठउ सूमणसेठि ।

x

x

x

बछराज वगारि गयु तव सेठ साहसु जटीउ ॥ ५ ॥

ने वनि मि मेढळउ भाई छेड चंदन चालिसु तिणि टाड ।

देई दाघ आवुं जेनलि तम थापणि आपु तेनलि ॥ ८ ॥

विबहारीया वीर वीसगु दीटुं रतन सेठि मनि हस्यु ॥ ९ ॥

ने द्रव्य आप्युं तेणि वार बहिय सरि वीधु भार ॥ १० ॥

हुमर पूठि बहित्रा थउ सात गाऊ सोवनगिरि गयु ।

जड जोऊं सरोवरपालि नदी शत्र ते वडनी डालि ॥ ११ ॥

कुंयर चरण विमासि हीट् इहा उपद्रव साविजनं होड ॥ १२ ॥

ते चंदन सुपिउं ते धणी अचरिज वात कही आपणी ॥

आपु थापणि जे तुन्ह हायि हवि चालसुं अवर कहि सायि ॥ १५ ॥

आवा पाछा पगल्या भरि थापणिमोसु करवा करि ।

दीटा वार रतन वे तुरी लोभि सेठितणी वुद्धि फरी ॥ १६ ॥

धन भणीइ अनरयनूं मूळ धन अदेयु माथाशूल ।

धन कारणि एक कूडा करि धन वदि सगा सहोदर मरि ॥ १७ ॥

कुणवा रोस धन कारणि पडि धन कारणि एक बाहणि चडि ।

धन कारणि हुड कृपण कठोर धन कारणि एक पडसइ चोर ॥ १८ ॥

धन कारणि एक नीट्र न करि धन कारणि राजा रणि मरि ।

धन कारणि रानि एक रलि धन वदि हाये वृद्धा बलि ॥ १९ ॥

धन कारणि एक पाडि बाट मारि अवल्ला वंमण भाट ॥ २० ॥

भाणि चडउ अस्व पूठि पल्हाण वार रतन तम आपु आणि ॥ २१ ॥

कुंयर तुरी छोडेवा गयु एक चडु एक वागि वीउ

अश्व ऊपरि जव वीटउ सेठि वूव पडवी सूमणसेठि ॥ २२ ॥

पंचम खंड—

चुपई—

सहित सुपासण आव्या तुरी ग्यु रा लगुनि सह संचरी ।
 भणि हंस अपरावी वरु सेठि सकुटुंब सूली धरिउ ॥ ९ ॥
 भणि वच्छ करमि दीजि दोस पिता मंत्रेई म वरसि रोस ।
 लपिउ विधाता ते दिन तसिउ जपारि त्रणा कुहाडु कस्युं ॥ १० ॥
 पुनरपि वछराज इम भणि निहालि हरिचंद चरित तइ सुणि ।
 राम युधिष्ठिर चाल्या धर्म हंसराज नवि दूटा कर्म ॥ ११ ॥
 ततपिण हंस विमासि हीइ वीरवचन केणी परि लोपीइ ।
 राजरीति चित चाहि रंग मेहल्यु सेठि लेई सप्तगंग ॥ १२ ॥

कीधु बहू आलोच आवासि सुपिउ राजप्रधानह पासि ।
 सकल सेन सहित चालीया पुर पहइठाण नगर ते गया ॥ १३ ॥
 मेठ्या मात तात परिवार तलीया तोरण वनरवालि
 छावि सेसि भरी बछ काजि ॥ १४ ॥

× × ×

भणता दोय दरिद्र तनि टलि भणि असाईत अफला फलि ।
 भणि भणावि नित गुणि नवनवि आवि अंगणि ॥ १७ ॥
 संवत १४ चज चंद्रमुनि शंय वछहंसवर चरित असंय ।
 वावन वीरकथा रस लीउ एह पकाडु असाईत कहिउ ॥ १८ ॥

(३)

सदयवत्सचरित्र उर्फ सदयवत्सप्रबंध संवत् १४८८— कर्ता
भीम कवि—(आचार्य श्री आनंदशंकर ध्रुव संपादित वसंत वर्ष १५ अं०
३-७ वर्ष १९७२)

संवत् १४८८ वर्षे फाल्गुन × × × भौमे श्रीपत्तने लिखितं
विद्वज्जनमनःप्रमोदाय विनोदमात्रम् । छ । श्रीः ।

इम भणीइ भीम तसु गुण धुणिसु जो हरसिद्धि वर लब्ध ।

अथवा

कवि भीम तास गुण विनविषु जो हरसिद्धि वर लब्ध

वस्त—

विष्प जंपइ विष्प जंपइ निसुणि नरनाह ।

जयवंती ज्योतिषकला कुलकम्मि अम्ह अछइ अगइ ।

वत्तारउ संवच्छरह नष्ट-जन्म नवि चित्ति लगइ ।

जं सुरपुरि जं नरभुवणि जं जं हुइ पायालि ।

नरवर निजमंदिरथिक् तं जाणूं तिणि कालि ॥ १५ ॥

लगन लिहंत व्हंत तीणइ कहीय पडि कर झल्लि ।

जइ पुच्छिसि पहु वच्छ पहु मरइ ति कुंजर कालि ॥ १९ ॥

×

×

×

धाइ धसइ अनइ धडहडइ किरि आसाढि अंवर गडअडइ ।

आपूं अंगतणउं झुंगाठ आपूं एकाउलिनउ हार ।

आपूं अधिक बलीउ पसाउ जे बलीउ बांधइ गजराउ ।

गजि चउहटइ जइ मंडिउ गाह पानतणां सवि लयां लाह ।

फूलतणां तहि पूर्या पगर मइगालि मायि कीधूं नगर ।

पुहत्तु श्रेणी सुगंधीतणी राजवल्ल मेली रेवणी ।
 लांघइ केसर नइ कपूर वास्यां तेल बहाव्यां पूर ॥ ३६ ॥
 तीणइ दीठइ दोसी दडवडइ पारिषिनइ पनि पींडी चडइ ।
 फडीया फोफलीया सूनार नाठा लोक न जाणइ सार ॥ ३७ ॥
 हाटमांहि हउं हालकुलोल किरि कमलावति करइ कलोल ।
 पोता लाव्या पारिषितणां कापडि सरिस किरियाणा घणां ॥ ३८ ॥
 एकि अटगलि मालि गटि चड्या इकि पाधारे दस दिसि दडवड्यां ।
 इकि छावडां अछइ छडछोक ते सीकिइ ध्या दसइ लोक ॥ ३९ ॥
 आगइ पंचायण पाषरिउ आगइ पन्नग पंषावरिउ ।
 आगइ गज अंगि ज मदरुत वलि वारणी भवि थिउं भूत ॥ ४१ ॥
 सुंडाहल पूरइ परचंड दंतूसल जाणे जमदंड ।
 पाडइ निसमा पोलि प्रसाद नर-नरिंद उतारइ नाद ॥ ४२ ॥

पाधडी—

तव आविउ धाइउ ते नारीभरतार बुंवारव पण करइ अपार ।
 कोइ सुभट शूर साहसिक शुद्ध कोइ धीरवीर वंसह विशुद्ध ॥ ५१ ॥
 कोइ जाइउ चउदिसि चपल अंग कोइ अकल अटल आहवि अहंग ।
 कोइ खितीय बलबंडणसमथ को अछइ छयलु खिति खगह हत्य ॥ ५२ ॥
 तव धायुं धबड धसमसंत किरि आवइ केसारे कसकसंत ।
 वर्चरीय झांति श्रटकइ कवालि बलकलिउ वटाणु थिउं भुक्रुटि भागि ॥ ५३ ॥

x

x

x

गडभडिउ गयंदु कि पडिउ पव्व सुर अंतरिपि पेक्खि अपुव्व ।
 जयजयशब्दु जंपइ जगत पहु वच्छ अच्चरिउ पेक्खि पुत्त ॥ ५६ ॥

गयगमणि रमणि तुरगय गमंति क्षट अनिललम्ब अंगज नमंति ।
 पयपंकज लंकतलि चिडरडंति पतिभक्ति चित्ति धरि चडवडंति ॥ ४७ ॥
 जस जंबजूअल वररंभयंभ पिथल कि उरथल करिण कुंभ ।
 करपह्लव नव शापा अशोक सौवन्नवन्न सारिरोक ॥ ४८ ॥
 मुखकमल अमल शाशिहरसरिच्छ निलवटि तिलय ताडीक भच्छ ।
 कुंडल कि कानि पायार मार कोसीसनिकर परिगर अपार ॥ ४९ ॥
 तिलपुल्ल नास संजुत मत्त त्रडि दाडिम दंत अहरा रात्त ।
 अंजनसह पंजनसरिस नित्त सीमंत कुंत किरि मयरक्त ॥ ५० ॥
 हुइ भमइ कामकोदंडपंड कटि विंव प्रलंबित वेणीदंड ।
 उरि हार तारश्रेणीसमान तनमंडल अवर न उपमान ॥ ५१ ॥
 नाह कुरंगा रंणयलि जलविणु किमु जीवंती ।
 नयण सरोवर प्रीतिजल नेहिई नौर पिपंति ॥
 धरवीरराय धूआ मुहुसाले मज्झ राय नरवीरो ।
 वर वीर सुदयवच्छो वंछुं शिव पुजि हे सहि ए ॥ ८ ॥
 कलिजुगि कामुकतियो पत्यंतय अत्य साहए सयलो ।
 प्रदमासि अवहि अगड मणवंछिय देइ माहेसो ॥

×

×

×

हव धउल; राम धन्यासी

आसणतणउ अणाविउ ए नरवरिई ए तरल तुरंग ।
 साहणपति पलणाविउ ए पलाणि पक्रंग ।

तीणइ वरराउ चडाविउ ए ॥ ९४ ॥

चडंति बेवि जे जुडंति ते तुरंग आणयू जे सुद्वषित्त सालिहुत्त
लक्षणे वपाणिउ ।

पायाल हुंति कीकी पयड होम दीउ आसणे सोहंति सुदय
वत्सवीर ते तुरंग आसणे ॥ ९५ ॥

चिहुं दिसि चामर ढलइ ए सिरवरि ए सोहइ छात्र ।

विप्र बेउ-धुनि उच्चरइ ए आआ आगलि ए नानाविध पात्र ॥

बहु बंदिण कलरव करइ ए ॥ ९६ ॥

करंति बंदिणा अणिक मंगलिकमालयं ।

विचित्त नित्ति पत्त पाडराग रंगतालयं ।

चडी तुरंगि चंगि अंगि सार सुंदरी रसे ।

ति चालवंति नारि च्यारि चामरं चिहु दिसे ॥ ९७ ॥

वर आगलि यिउ संचरइ ए आआ राण ले ए सरिसउ राउ ।

पायदल पार न पायीइ ए आआ बलीयडउ ए नीसाणडे घाउ ।

हय दीसइ गयरायसारसी ए ॥ ९८ ॥

करंति सारसी गहंद संडिसुंढि डंवरं नीसाणढोलढक्कघाउ हूअ ताव
अंवरं ।

उचित्तवाउ दित्ति राउ बेगि ताव रइकरो प्रेमे सुदयवच्छवीर पत्त
तोरणइ वरो ॥ ९९ ॥

गयगामिणि गुण विन्नवइ ए आआ शशिमुखी ए करइ सिणगार ।

हार एकाउलि उरि ठवइ ए आआ कंदर्पू ए समउ कुमार अहिण-
वउ इंद नरिंदवरो ॥ ३०० ॥

नरिंद इंद मत्त लोइ लोयमज्झि सोहए अदिट्टदिट्ट माणिणी मंगंतरंगि मोहए ।

भवानिपत्ति पायभत्ति कंत्त लद्ध कामिणी ते सुदवीर वन्नवंति ने गवंदगामिणी

॥ ३०१ ॥

कुंडलीउ ततः मौक्तिकदाम छंदः ।

पउमिणि हस्तिनी चित्रणी वारा संखिणी सार किद्ध संगारा ।
 रतिपतिरंगि मिलवि सहि रामा पिक्खवि सुदयवत्स वर कामा ॥
 जे कामनरिंदतणइ दलि सार गुडया मयमत्त पयोहर भार ।
 जे हिल्लि सागिल्लि चलइ चमकंति ते सुदयवत्स सिउ रंगि रमंति ।
 जे त्रट्टय दिट्ठ कि नट्ट कुरंगि जे उप्पम रेह सनेह सुचंगि ।
 जे चंदनि अंगि गमंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ॥
 करइ निज मानिनि आणणि सोह जे जाण जुवाण तणइ मनि मोह ।
 जे पत्तित्ति उर न मंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ॥
 ठवइ उरि हार कि तारयथ्रेणि दुलंति नितंब प्रलंबित वेणि ।
 जे तारुणि आरुणि नित्त धुमंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ।

छप्पय—

हे सही काहि कुण कज्जि अज्ज उल्हास अंगि बहु ।
 कुंकुमि कज्जलि कणयकुसुमि सिंगार किद्ध मुह ।
 भरीय सेसि सीमंत वंत वंदप्पराय करि ।
 गुडी साहण मयमत्त नित्त सज्ज कि उप्पारि ।
 माणिसि निसि मयंक मधुरति मधुप पडु वत्सतण्डुल मुझ मनि वसिउं ।
 उल्हवण अनिल त कि तनुरयणि सुदयवत्समुख निहि जिसिउ ॥

छप्पय—

अग्गइ अहरा रत्त अहिबिल्लि विलासीय ।
 अग्गइ लोयण लोल अनइ कज्जलिहिं कलासीय ।
 अग्गइ सिहिण सुथोर अनइ हाराउलि भारीय ।

अगाइ गय मंथारि अनइ नेउर झंकारीष ।
 अगाइ सुकाम किय कामिनी अनइ वसंति निशि उज्जली ।
 पुहु वच्छतणउ भ्रमरंगि ससि अनइ सुवर सुहा मिली ॥

× × ×

बंदिण तणइ वहिन क्षत्रिणि क्षित्रीणी मानइ भाइ भणी ।
 ए नातरुं नवूं नही आज भाटभुवनि रहतां नही लाज ॥

× × ×

जिणि पाटणि पोढा प्रासाद मेरुशिखरसिउ वहइ विवाद ।
 गरुड गढ ऊंचा आवास किरि अहिणव दीसइ कविलास ॥ ६७ ॥
 माहि महेस विष्णु नइ ब्रह्म सहू समचरइ कुलोचित धर्म ।
 जिनशासन गाढउं गहगहइ जीवदया देषी मन हरइ ॥ ६८ ॥
 दिनकर भगतितणउ अतिभाव अधिकउ परमेसरी प्रभाव ।
 जे जोगिणि चउसठिनुं ठाम चउसठि चेटकनउं तिहि ठाम ॥ ६९ ॥
 गणपतिक्षेत्रपालनी ख्याति दिवसपाहिइं रूडेरी राति ।
 ठामि ठामि मंडल मंडाइ ठामि ठामि नितु गुणीया गाइ ॥ ७० ॥
 ठामि ठामि दोणां दोइइं ठामि ठामि जोणां जोइइ ।
 सातइ वसण संसालइ जेउ माहि घणां छइं माणस तेउ ॥ ७१ ॥
 इकि लील लपमी लेइ जाइं भोला भमहि सान वीकाइं ।
 मणा न कामणमोहणतणी वरतइं धूरत विद्या घणी ॥ ७२ ॥
 वसइ वासि छत्रीसइं कुली माहि मोटा बहुत्तारे मंडली ।
 चउरासी सूरु सामंत च्यारि महाधर मंत्रि अनंत ॥ ७३ ॥
 चउरासी चुहटानि जुगति वरणावरणतणी बहु विगति ।
 उत्तिम मध्यम लोक अपार भामा भला न पामइं पार ॥ ७४ ॥

करइ राज सालिवाहन राउ वडरीतणइ विधंसइ ठाइ ।

अऊठ पीठ पहिळं पहिठाण सामीय आलितणूं अहिठाण ॥ ७५ ॥

वस्त—

कंत संभलि कंत संभलि कहइ कमलच्छि

जु मई लुणइ मयरहर ते न पालि पत्यउ करिजइ ।

सीह विच्छूटइ संकलह ति किम देव दोरी धारेजइ ।

हथी अंकुस अवगणइ किम साहीजइ कनि ।

तिम प्रियतम पाधारतां मुक्क विमासण मनि ॥ ७८ ॥

सुणि सुदयवीरवयणं सध्वं जं चवइ सावलिणी ए ।

पिय दिवस पंच पच्छइ तिहि गमिसु जिहि न पुच्छेसि ॥ ७९ ॥

लिणि वयणि सुइ जंपइ मणि धरेवि रोसो हसेवि मुहकमले ।

तिहुयणि ते को ठाणं जिहि जुवई रहइ मह महिला ॥ ८० ॥

वयणशशी नयणमई हंसगई उरि करिंद मणि हरी ।

कणय पहाणंगंगी जत्य तुयं तत्य जीवभमणं च ॥ ८१ ॥

लिणि वयणि सुदवीरो गहवरिउ लगगल इसि बलंतो ।

गयगमणि म धरे दुहिलिउ निवारि नयणमि नीर भरियाइ ॥ ८२ ॥

हव अडयल—

बलियौ रमणी रोयंति वारिहिं ।

लोअण लोहि सकजल वारिहिं ।

अवल जि नावूं बुलइ वारिहिं ।

जं मणि मुणइ स करे तिवारिहिं ॥ ८३ ॥

अडयल—

आगि विरहि विलक्खौ पाणी लागी अंगि तिहां सप्पाणी ।
 कज्जललग दिट्ठ दुउ पाणी पीधूं पुरिसि पशुवारि पाणी ॥ ८५ ॥
 नर नवरंग सही सावुज्जल किं कारणि पशु जेम पीयौ जल ।
 नारी नरकरि लगौ कज्जल पीधि भीजइ भय भरइ न अंजल ॥ ८६ ॥

x

x

x

एकि भणइ उतारउ लांव एक सेक दिवरावय पांव ।
 एकि भणइ आलस मेलहीइ एकी भणइ मंडल मांडीइ ॥ १८ ॥
 एकि भणइ अन्ह हळउ हाथ एकि भणइ दिउ कइउ काथ ।
 आपापणी कल सवि कहइ गुणीया अनइ वइद गहगहइ ॥ १९ ॥
 गूजर वइद जिह्वारइं हसिउ जाणे धरणि धनंतरि जिसिउ ।
 दीठइ रूपि सरूप ओलवइ कैद अनेरा आलिइ क्षणइं ॥ २० ॥
 एहनइ अंगि अगलउ अनंग नरवर को दीठउ नवरंग ।
 मूरतिइ मूरछा भाजिसिइ मिलिउ लोक देवी लाजसिइ ॥ २१ ॥

x

x

x

किरि हाकी ऊठि हनुमंत किरि कोपानलि चडिउ कृतांत ।
 चडवड चउपट चालिउ इम किरि आविउ गुरु भारय भीम ॥ १० ॥
 मोकलि बांह गाढा वलयंत मोकलि जे सूरु सामंत ।
 मोकलि राउत राणि वाउला मोकलि जे आंगइ आउला ॥ १७ ॥
 जिणिइ अरथिइं न भाजइ भीड जिणिइ न टलइ परणी पीड ।
 मागणमित्र काजि टालीइ ते संपत्ति सवली बालीइ ॥ २८ ॥
 अरथिइं सभला सीझइं काज अरथिइं आपणां कीजइ राज ।
 अरथिइं सवि दांकइ अखत्र वेची अरथ विद्योडीसुं मित्र ॥ २९ ॥

वांझ्या राय विछोडइ वंघ पडी कुवेला ऊडइ कंघ ।

गढगाढिम नवि सीझइ अत्य तिणि वेला वाणीउ समत्य ॥ ३१ ॥

दूहा—

सूदा ! तुहाला साय थिउं आंतरु अति उरतउ ।

हव जोसिइ जगनाथ साहस सामळ्या भणइ ॥ ४९ ॥

उंले आंतरिएहि तड पड्लुं पामीउं नही ।

घाहण विचि विहि छेहि निहरइ नीजामा पपइ ॥ ५० ॥

जमी आस करेहि अवला आवेडी तणी ।

वर पडंठउ वि मेरेहि केसरिनां पग किम नीसरइ ॥ ५१ ॥

नाह तुहाला नेह किम जसंकल एक भवि ।

जां दसवार न देह ए आपणउ न होमीइ ॥ ५२ ॥

माणिकमंठि जलेहि पडइ तउ प्रापति पामीइ ।

नाह नवेरइ देहि दरसणि देपेयू थिउं ॥ ५३ ॥

आसाळवी एक पीहरि मेलही पारणी ।

तिहनइ आज अनेकि ऊचाटइ ऊपांपलां ॥ ५४ ॥

सूदा शोक सरोप मनि साहरइ कांद नही ।

सही समे घड लाप कीचां आज अणोसरा ॥ ५५ ॥

जिणुणी काजि न दीह आंक्या आवेवातणा ।

ते लेपेतां लीह करी कुडेरं दाजिसइ ॥ ५६ ॥

x x x

आगइ एक न धरि वायाहि अनइ पंच पुहुता पडमाहि ।

अतिऊंचा अंजनवनदेह किरि महिमंडलि आव्या मेह ॥ ८७ ॥

घोरंधार अंधारं करइ दिनकरतणा किरण आवइ ।
 सेवालीउ चडावइ शीत केवीतणां कंपावइ चीत ॥ ८८ ॥
 सूलीभंजण भंजइ अंग जीणि दीठइ पायक हुइ पंग ।
 अजल अमउ बेहू भड भल उडीनइ शिरि तोलइं शिला ॥ ८९ ॥
 इत्या वीर सूदानइ साथि बावनसरिसा आवइ बाथि ।
 अणीधार नवि लागइ अंगि बीजइ झुझि न आवइ बंगि ॥ ९० ॥
 ऊभा भड छंटी लिइं लोह तीहं आगलि कुण जीपइ जोह ।
 रायनइ हय मर हाथी बहू आघउ थिउ आराली सहू ॥ ९१ ॥
 निवडनिहाय धरणि धमधमइं बूंवारव गयणंगणि गमइ ।
 बेहारवि नवि सूझइ सूर रणि विसर्या वाजइ रिणतूर ॥ ९२ ॥
 मयमत्ता दंतूसल मोडि दीइं घाउ कडयडइं करोडि ।
 घोडेसिउं घाल्या असवार रथपायक नवि लाभइ पार ॥ ९३ ॥

x

x

x

छुप्पय—

पुढुरि पहिल्लै विप्पराउ जागंतु लोइ ।
 तां निसिभरि नारी मसाहाणि सूलीतलि रोइ ।
 परिठवी पुढ दया परइ मर पत्तो ।
 कामिणी पूछीय कज्ज कंध ऊवरिऊ भत्तो ।
 भोजन दियंतमिसि डायणी पाइ मांस मत्यइरि चडी ।
 उत्तिम तिवार असि बावरी करि स चूडि तुइवि पडी ॥ २२ ॥
 बीजइ पुढुरि प्रधानपुत्र बलवंत कइौ ।
 तां उल्लाणौ अगनि तेज दूरद्विय दिट्टौ ।
 पावककज्जि पढुतु प्रेत परवरियौ पण्णलि ।
 विचि खीचड कलकलइ वद्ध बावीस कुमतलि ।

मुझ स्वामि होमसहं एवनों एक गहीय वीजा गहिषु ।
 बसि लिद्ध धगंतौ लकड़ूं तीण ऊडी ग्या सइं सहस ॥ २३ ॥
 खितीय तीजइ पुढुरि दैत नयरीदिसि दिक्खइ ।
 बितर वंसइ बंधि पूठि थ्यौ परिकम पिक्खइ ।
 सत्त कमाइ ऊघाडि रायसुति सूती लीधी ।
 आणी आपनिवासि युवति जागती कीधी ।
 मुझ वरि कि समरि जीण ऊगिरह बिहु वीजउ समरुं समट ।
 पढ्योहि ऊम असिमार सरिस कीय वंक्काल बिखंड घट ॥ २४ ॥
 चउथइ चतुर चकोर वीरवंसुद्धर जगै ।
 तां ऊठवि मइं मुरेडिउ जूअजीअउडु विमगै ।
 सुइ भणइ त न सारवइ कबडी न कडत्तह ।
 तिणि तक्खणि आणयौ पाट जीण राइ रमंतह ।
 शरकमल हराविउ हेलरसि प्राणिप्रेतग्रह टालियौ ।
 त्रिहुं मित्र अजगिइ एकलइं तिह ति पिंड प्रजालयौ ॥ ॥

x

x

x

वस्त—

राउ हरपिउ राउ हरपिउ सुतह संपत्त ।
 तव नयरी आणंद हूउ पंचशब्द वाजिन्न वज्जइ ।
 माय ताय जोहार किय गरुय वीर गंभीर गज्जइ ।
 तिणि अवसरि पय प्रणमया सुदयवच्छ तिणि वार ।
 माडी आसीसह दिइ राउ सिरि सुंपिउ भार ॥ ७२ ॥

गद्यभाग

पंदरमो सैको

प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ [गु० वि०] मांथी

(१)

संवत् १४११-तरुणप्रभ—

“ राजा अनइ महामात्यु बे जणा अश्वापहार-इतउ अटवी-माहि गया. भूखिया हूया. वणफल खाधां. नगरि आविया । राजा सूपकार तेडी करी कहइ ‘ जि के भक्ष्यमेद संभवइं ति सगलईं करउ ’ सूपकारे कीधा, राजा आगइ आणिया. राजेंद्रि चीतविउं—मधुर मोदक—पूपकादिक भक्ष्यमेद पाछेईं भाविसिईं इणि कारणि पहिलउं वाचुल—ढोकलादिक भक्ष्यमेद भषी करी पाछइ मधुराहारभक्षणु कीधउं. किसइ कारणि ? जिम सवहीं आहार-तणा स्वाद लिउं. महतइ पुणि जीमी करी वमन-विरचनादिकु कीधउं. राजेंद्रि पुणि सर्वाहारभोगलब्धि हुंतइ वमन-विरचनादिकु न कीधउं । तिणि आहारि दोषि राउ मूयउ । ” पृ० ५

“ गच्छि एकि लघु क्षुल्लुकु एकु वरसालइ बाहिरि बालकहं—माहि बाहलइ त्रेपणउं पेट हेठइ देई अनइ तरिवा लागउ. महात्मा आविया, चेला तरता देखी करी वटइं ति तेतलइं गुरु आविया. गुरि कहिउं— ‘ महात्माउ ! चेला लहुडउ, भोलउभागडउ. मं अडवडाउ (वडवडाउ) ’ ते ती बार चेला परहंसिउ. गुरे भणिउं—म वच्छ उगउ रहि. को काई नही कहइ, तउ चेला घणेरउं परहंसिउ. गलसरण भरिवा लागउ. गुरे मायइ हाथु देई करी आपणपा आगइ कीधउ. वसति आविया. ” पृ० ४८

(२)

संवत् १४५७-सोमसुंदर—

“ ताम्रलिप्ती नगरीइं तामलि श्रेष्ठि वैराग्यइं तापसी दीक्षा लिइं. नदी-
नइं तटिं साठि नृप सहस्र तप करिं पारणइं मिश्रा चिहुं भागिं करइं.
एक भाग मत्स्यादिक जलचररहइं दिइं. वीजो भाग गोप्रास-स्थलचररहइं
दिइं. वीजो भाग काकादिक खेचररहइं दिइं. चउथु भाग २१ वार
पाणीइं धोई पारणउं करइं.” पृ० ७६.

“ श्रीमहावीरनु जीव श्रीआदिनाथनइं (समयि) भरतेश्वरनउ वेढओ
मरीचि नामि हुंतउं. श्रीआदिनाथकन्हइं मोकली दीक्षा लिबरावीओ. एक
वार ग्लान यिओ. मनमाहिं जाणिउं—को सरवा(सखा ?)ईओ करउं. पछइं
कपिल क्षत्रीरहइं धर्म कहइं. बूझ्या, पूठि श्रीआदिनाथ कन्हइं दीक्षा लेवा
मोकलइं. ते पछइं—तू कहइं किसिउं धर्म नथी श्रीआदिनाथ कन्हइं कां
मोकलइं ? पछइं मरीचि कहिउं—कपिल ! धर्म इहां छइं, परइं छइं.
इसिउं माइउं गोईउं वचन बोलिउं, तीणइं करी मरीचि कोडाकोडि सागरो-
पम भमिओ. पछइं श्रीमहावीर यिओ.” पृ० ७९

(३)

संवत् १४७८-माणिक्यसुंदर—

“ सखे भल्ला मासडा पण वइसाह न तुल्ल ।

जे दवि दाघा रूपडां तीहं माथइं फुल्ल ॥ ” पृ० १३५

× × × ×

“ अंगदेशि श्रीपुरिनगर, तिहां श्रेष्ठि लक्ष्मीधर—श्रीलक्ष्मीइं सवर.
तेहतणु पुत्र हुं श्रीपति पाणि विषम देवगति. दस कोडि द्रव्य हुंती पाणि

बापुजी साथि पहुती. पिता परोक्ष हूआ, पूछिं जं बाहणमाहि घातिउं तं
समुद्र सातिउं. कई वाणउत्रे ग्रसिउं, हाट चोरे मुसिउं, थलवटनउं
थलवटइ रहिउं, काई ठाकुर ग्रहिउं, घर बलिउं, समग्र मंडाण टलिउं,
समग्र द्रव्य निस्तरिउं, एकलक्ष द्रव्य उगारिउं. पछइ अवर काजकाम
छांडिउं, प्रवहण पूरिवा मांडिउं. भलइ दिवसि प्रवहण पूरिउ. त्रिनि सई
साठि क्रियाणां चढाव्यां, सप्तविध पक्वान चढाव्यां, सप्तविध करंवा लिया,
पोता सपाणी भरिया, देव समुद्रवायस पूजाव्या, पाभिल मादल बाजिया
लग्गां, बावरि कोलणि नाचेवा लागी, गलेला हेलाहेल करवा लगा.
कूउपंभउ ऊमउ कीधउ, नांगर ऊपाडिउ, सिढ ताडिउ, घामतीउ घामतउ
लीचइवा लागु, बाजरीऊ तलि पइठउ, नीजामउ नालि बइठउ, आउलां
पडइ, सूकाणी सूकाण चालवइ, मालिम वाहण जालवइ, सुरवर लहलहा,
वादित्रनादि समुद्र गाजी रखा.”

× × × ×

“छासिइ केरउ आफरु दासिइ केरु नेह ।

कंवलकेरु मोलीउं प्रिसत न लागइ येव ॥” पृ० १४०—१४१

(४)

संवत् १५००—हेमहंस—

“पुलिंदानु जीव मरी जंबूद्वीप मणिमंदिरि नगरि राजा मृगांक राजा,
विजया राणी, तेहनइ गर्भि अवतरिउ. × × × महोत्सव करी राजसिंह
कुमार नाम दीधउं. मउडइ मउडइ बहुत्तरि कलापारीण हूउ. × × ×
मत्तिसागर मुहतानउ बेटउ सुमतिकुमार. तेहसिउं राजसिंहनइ मित्राई छइ
× × × तिसइं नगरलोके मिली राजाहूइ एकांति वीनवइ—स्वामी ! अछे

किम करूं ? ए राजसिंह कुमार नगरमाहिं जीणइ जीणइ सेरीइ सांचरइ तिहां तिहां आपणां वालकइ रोव्यतां मूंकी मूंकीनइ सौभाग्यना व्यामोहिआ खीना वृन्द गमे गमे जोइवा धाइ. अहारां घरनां काजकाम सघलाइ सीदाइ छइ × × × पछइ कुमर कहइ—मित्र ! चालउ तेह देशांतर × × × भणी जईइ. × इसिउं विमासी वेहू जण पङ्ग हाथि लेई तिहां भणी नीकल्या. ठामि ठामि अनेक आश्चर्य जोअता जोअता जाइ छइ. एकवार अरण्यमाहिं सूनइ देवकुलिं सूते कहिएक पुरुषनुं करुण स्वर सांभलिज. कुमार ऊठी पङ्ग हाथि लेई तेहभणी चालिउ. आगलि गिउ देपइ तु विकराल राक्षसइं पुरुष एक कक्षामाहिं चांपिउ छइ. ते आक्रंद करइ छइ. कुमरइं राक्षसहइ कहिउं—ए बापडउ मूकि, ईणइं ताहरं सिउं विणासिउं. ?” पृ० १६७ थी

(५)

संवत् १४७१ पारसी पंडित लक्ष्मीधर बहेरामजी—अर्दाग्बीरा

(गुजरात बर्नाक्युलर सोसायटी संग्रह)

[२]

१. पछइ ते सातइ बइहइनि तेह अर्दाग्बीरा पुश्यतणी सातेए भार्या हुई, तीह सातइरहइं दीनतणउ कोमल नावर कीधी अछइ ॥

२. जउ तेहे खी एतलउं वचनु सांभल्यउं सांभल्या पछी अपार दुःखिनी थई, यम तीह खीरहइं महाभारतर दुःख पामिउं ॥

३. ते खी गुस्तास राजा आगलइ अनइ अपर बीजा मज्दईअस्न आगलि रेई । नमस्कार कीधउ । पछइ ऊधी रहइ । तेहे खीए वोलिउं

जु तहमो मज्दईअस्न ईउ इसुं म कर । जउ अहइ सात बहइन
अछउं अनइ सातइनउ एउ एकु जि भर्तार अछइ । अहइ सातइ बहइन
एह भर्तारतणी कलत्र अछउं । जइमु एकु घर सातपणउं हुइ । तेहि
सात पण हेठइ बिचालइ एकु स्तंभ कीधउ अछइ । जइ कमइ ते स्तंभ
काडीइ तु सातइ पण पढइ । पछइ गुस्तास्प राजा तअं वचन सांभुली
कोपु कीधउ । तीह ली प्रति राजा बोलिउ । जउ तहमरहइ महाबायु
लिउ । व्याघ्र तहमरहइ खाउं । तहारां हाड लुंडी ताणउ ।

४. पछइ अर्दाग्वीरा पुरुषइ जिम दीठउ जउ गुस्तास्प राजां कोपु
कीधउ, राजारहइ अर्दाग्वीरा पुरुषइ संतोष दीधउ । तेउ अर्दाग्वीरा
पुरुष गुस्तास्प राजा आगलइ गइय । हाथ वेहू जोडइया । स्तुति अपार
घणी कीधी । तउ अर्दाग्वीरा बोलइय । जइ कमइ आदेश हुइ तु पाथ
पाउं । आत्मा आराधउं । सुपणउं करउं । पछइ मंगि ऊषधी दीधी ।
पछइ गुस्तास्प राजां आदेश दीधउ, बोलिउं जउ इसुं करइ ।

५. पछइ अर्दाग्वीरा पुरुष आपणइ अग्निस्त्रा(स्था)नक गिउ । तीणइ
अर्दाग्वीरा पुरुषइ इजिस्ति कीधी आत्मा आराधय पाथ पाधउं । तेहे लीए
मंगि ऊषधी सज कीधी । अनइ पात्रि ठहरि मधूभक्षण सरसी घाली ।
अर्दाग्वीरा पुरुष हेठ वलि वइसइ । राजारहइ अनइ बीजां मज्दईअस्न-
रहइ जणाविउं कीधउं । पछइ गुस्तास्प राजा अनइ अपर बीजाइ मज्दईअस्न
आल्या । तेह अर्दाग्वीरा पुरुषरहइ मंगि ऊषधी दीधी । वल ऊपरि सुआरिउ ।
अनइ एवद कीधा गहि सारी । जिम ते एवद अर्दाग्वीरा पुरुषतणउं
सइरु पुहरि वइठा राषइ अनइ नस्क अवस्तावाणी पढइ उच्चरि.

६. अनइ ते साते भार्या अर्दाग्वीरा पुरुषतणा वल पापलि फिरीनइ
वइठी अनइ अवस्तावाणी उच्चरइ अछइ । जांजाण सात अहोरात्र हुइ.

[३]

१. अनइ तेह अर्दाग्वीरा पुरयतणा शरीरतु आत्मा जीव चकात-
दाइती इसइ नामि पर्वत अनइ चंदोरपुहलि नामि मांघि पडुतु । सातमइ
दिवसइ आत्मा बली आव्यः । तनउ सरीरमांहि आव्युः ।

२. अर्दाग्वीरा पुरयः बल उपर यकु ऊच्यउ । जाणे किरि तउ
सुखनिद्रायकु ऊच्यः । उत्तम निर्मल मनु अछइ अनइ उत्तमरहइ आनंद
करइ ।

३. तेहे भार्या कलत्रि अर्दाग्वीरा दीठउ अनइ जोइउ । पछइ पछइ
तेह स्त्रीरहइ उत्तम आनंदु हऊअ जाणे किरि ते स्त्री स्वर्ग(र्ग)भुवनइ जीवती
नीपनी अछइ । पछ तेहे एवेद आगलि अर्दाग्वीरा पुरयरहइ प्रणाम
नमस्कार कीधउ । अनइ गुस्तास्य राजा आगलि जई अनइ दला गोस्प-
दस्त फरइसुख मइदीओमाह अनइ बीजाइ मजईअस्तरहइ प्रबोध दीधउ ।

[४]

७. जअं प्रचउर बालइ तउझरहइ तीणइं स्वर्ग करी अनइ सखाईआ
थाउं स्वर्गलोक अनइ नरकलोक अनइ चंदोरपउहउलइ जातां पछि-
पांच नही ।

८. जअं स्वर्गलोकतणी समृद्धि रद्धि समाधानउ रुडउं अतहइ सउ-
खउ उत्तमक्रीडा हलीआतपणउं अतहइ वइनोद उछव रामति अनइ सउ-
गंधपणउं तुझरहइ आव देपाडउं । अनइ मुक्तात्मारहइ जेउ आनंद हर्ष
अछइ ।

९. अनइ नरक भउवन घोरंधकारं अतहइ मलिन अतहि रौद्र
अंधकार महाभयकारीउं द्रउर्धव अछइ तीउं तउझरहइ देपाडउं । अनइ

જહ વિમન્ન વિહચ્ચહ વિહચ્ચહ દેવ અનહ રાક્ષસી વિદ્યા પાપકર્મિયાંરહં
નહગ્રહહ કહહ અંછહ ।

૧૦. અનહ જીહં સત્યવંતતણહં દાનશીલીયા દાદારતણહં સ્થાનહકુ
તીહં તહક્ષરહં દેષાહહં અનહ જીહં અસત્યવાદીયાંતણહં સ્થાનહકુ તીહં
દેષાહહં ।

૧૧. અનહ જીહં સ્થાનહકુ શુદ્ધિપ્રવોધીયાં નહર્મલ્લવોય જ્ઞાનવંતતણહં
અહરમદ્સ્વામીતહ અમરતહ ગરુઆતહ અનહ સ્વર્ગલોકીય સંહર રુહા
સહપતહ અનહ નરકીય નહગ્રહતહ અનહ મહા શવોચ્છાન મૃતક હજ્યા-
તણા શરીરતણહં અક્ષયત્રતણહં સ્થાનહકુ અનહ દૈઅહતણા અસ્તિત્વ
આયહપણાતહ અનહ દેવતણા નાસ્તિકત્વ અણહતાપણાતહ જીહ સ્થાનહકુ
તીહં સહજર તુહારહં દેષાહહં જહમ તહં પૃથ્વીમાંહિ જિ કાઈ દીહહં
હહહ તીહં સુહર કહહ ।

વ્યાખ્યાન ચોથું

સોઝમો અને સત્તરમો સૈકો

૧૮૧ હવે આપણે સોઝમા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીની કૃતિઓ તપાસી જોઈએ.

સોઝમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમય (જૈન), કવિરાજ સોઝમો સૈકો નરસિંહ મહેતા, પદ્મનાભ, भीम-वीजो, અને લાવણ્યસમય માંડળની કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે અને સત્તરમા (જૈન) નરસિંહ, સૈકાના સિદ્ધિચંદ્ર (જૈન), વિष्णुदास અને પદ્મનાભ, भीम વીજો, માંડળ તથા સત્તરમો સૈકો સિદ્ધિચંદ્ર (જૈન) વિष्णुदास બાકીની બધી કૃતિઓ મુદ્રિત છે અને તે મુદ્રણમાં અને નાકરની પાઠની ગરબડ પ્રાયઃ નથી, એવી સ્વાત્રી જણાયાથી કૃતિઓ તે બધી મુદ્રિત કૃતિઓને ઉપયોગમાં લીધી છે.

તેમાં ફક્ત એક સિદ્ધિચંદ્રની કૃતિ ગદ્યરૂપ છે. ઉક્ત લાવણ્યસમયથી માંડીને નાકર સુધીના તમામ કવિઓનો સમય અહીં આપેલી તે તે કૃતિઓને પ્રાંતભાગે આપેલો છે અને જેમનો સમય કૃતિને પ્રાંતભાગે નથી લેવાયો તેમનો સમય વીજાં અનેક પુષ્ટપ્રમાણોથી સુનિશ્ચિત છે એથી એ કવિઓના સમય વિશે કશું ઊલ્ખાપણું રહેતું નથી અને તેમને લગતા વીજા પરિચયની અહીં અપેક્ષા નથી.

૧૮૨ લાવણ્યસમય—

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
ધરી	ધૂઈ	રસિ (શ્વપિ)	આગલડં
નમીય	લીઈ	નાંમંઈ	વોહાતણડં
અછડ	ઘોલી	દુરીયા	ઘણડ
બોલિસુ	પીઈ	દૂરિ	તિ
જયુ	આવી	પ્રહિ	ત્રીજડં
લહીંઈ	આપિયા	ઝગમિ	જેહના
કહિસંઈ	કારિ	પ્રણમતાં	જેહવા
સુણઝ્યો	બુહરી	નવંઈ	ઠામ
કરઈ	વલિડ	નિધાન	સહુ
વેચાંઈ	વાગી	ભોજનિ	આદર
લપઠઈ	જાણંઈ	મલા	નામ
ઢલી	આણંઈ	કેતલા	આઠ
જાળીંઈ	કહુ	ભારતિ	ચિત્રકુટ-પાસંઈ
નમંઈ	ધરંઈ	ભગવતિ	બોહાનું
જયુ	કરંઈ	મનિ	ધનહીણડં
હુઈ	દેવંઈ	ગુરૂપય	કૂડલી
કરઈ	ચંડવા	પનિત્ર	તેલ-ઘતનું
મરઈ	દંઈ	જસ	વ્યવહાર
વાધઈ	રહંઈ	જસવાય	ચંડહટંઈ
ઝંધરઈ	કહંઈ	બુદ્ધંઈ	પોઢંઈ
જાંઈ	નમાયા	પાથરિ	કર્મ
મટકંઈ	નડાયા	દ્રામ	ધન

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
થાઈ	દીટા	દયા	વિળ
ચદડ	મમાયા	વડી	માનવ
સેવુ	ગમાયા	ઠેસિ	ઉદર
સેવઝ	સમાયા	તિમ	દોઢિલાં
દીઈ	પ્રણમિયુ	ધર્મતણા	કોઈ
દિઈ	તવિયા	મહ	માન
પામ્યા	ઠહિડ	મોઅડહ	મુઅણિ
હુડ	મળઈ	વેદ	નાર
		નિજ	નહે

૧૮૩ કવિરાજ નરસિંહ મહેતા—

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
મૂકું	મ્યલ્યે	વાઈ	યમુનાનું
જડી	ચાર્યુ	હરિ	ધન
ચપી	હોઈ	નાથનિ	પછિ
મૂકયું	કીધી	વઢી	છવીલાજીની
આલ્યું	કરી	હરજીશું	નિ
મૂકશિ	માલ્યું	ચાઢાનો	લંપટપળું
દીધો	દૂઆ	ધ્રુવતણી	વૈરાગ
મિહિ	દીજિ	મહેરો	દૂલ
ગાજે	વિઠો	તૂનિ	સુલે
કરું	દિ છે	વ્યના	તેહનાં
રિહિ	ચમ્યાં ન જાય	મુહુનિ	નિથે

क्रि०	क्रि०	नाम	नाम
रली	आव्यो	टेव	तोरी
आव्यो	सुप्य	एक	नात्य
जाण्यूं	नयी	मन	सार्ध
हएस	भालवेश	प्रीत्य	अभिदान
छि	(भळवीश)	मि	अवय
मूकी छि	हुटशो	पिरि	गिहिले
किहि छि	छोडशो	भाभी	मिहिणूं
कहीश	हणी	नरसिआनी	तम्यो
भमि	निवारी	ए	मि
रीसाव्यो	पूरिआं	जीभलडी	अहमो—अहम्यो
न्यो	पामिखो	कोण	यहिंडं, यवारि
कीधु	जपि	शृंगारमांहि	विना
दीजि	राक्ष, राक्ष्य	अणबोव्यो	भाइ
आवी	कीजि	गर्भवासतणूं	रीस
देखाड्यो	कहि	मुहनि	पिरि
बोल्या	धरो	कां	त्यहां
छि	धायो	क्यम—क्यमे	व्यचार
कडूं	होइला	नरसिनि	गोपेश्वरि
मूकशूं	गैला	वैकुंठि	तूंहनि
याशि	पीयूला	गायना	वाहटूं
कर्यूं	आपी	शें	क्रिया
मेहल्युं	खलभलशो	रात्यदिक्से	सोल
आपशि	मारशि	सेवां	तूं
चढी	भीजशि		
बूटूं	धाइ		

નામ	નામ	નામ	નામ
થે	રાત્ય	સ્વપ્નમાંહિ	ભાસ્તર
ટાઢી	શાહનિ કાઢિય	તમનિ	પોતાનું
અદેસ્કાઈ	મોજાઈ	તે	માલ
માહરું	નરસિંહાની	મુને	સમિ
તિણિ	વનમાં	પોતાના માટિ	વેહવાઈ
કર્મચા	મન્ય	ચારિ	જ્યેહની
તમચી	વનમોજારિ	રિહિ	આંધલો

૧૮૪ પદ્મનામ—

ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०
વીનવું	જિમાઈ (જમાય)	અવગણિડ	આવિડ
કવું	પાન્ચડ	રીસાવીડ	આવી
પ્રણમું	હડ	નીમ્યું	આવ્યા
નિકંદીડ	સક્કીડ	કરું	સાંમલ્હ
ગાહીકું	લોપિ (લોપે)	આણું	લામ્હ
નાથીડ	કરિ	ફરિ (ફરે)	હુડ (હોય)
પામું	ચડડ	આવિ (આવે)	છોડવિ
ધરું (ધર્યો)	વલડ	થાઈ	પામડ
વીનવડ	પલડ	પડાવિ (પડાવે)	કારિડ
કરીસું	દાસ્તવિ	લાઈ (લાય)	ઠૂટીડ
કરયો (કરજો)	વાલે	ડગમગાઈ	પૂજીડ
પૂરીસિડ (પૂરજું)	વાલિ	થ્યુ	આણિયા
પૂરું	જાણીડ	ગઈ	મળડ
છડ	બોલાઈ	આવ્યા	ગ્યા

क्रि०	क्रि०	क्रि०	क्रि०
करुं (कर्युं)	जोवा	दिउ	वोल्हू
आणइ	रहीया	करी	फलइ
दिसिइ	जाणी	जई	पूर
चडि	आदरी	छंडु	भणइ
चवि (वच्)	विटालि	लिउ	सुणइ
हती	आयडइ	दीइ	लही, लहि
मिली	थाइ (थाय)	हुइ	
ना०	ना०	ना०	ना०
गौरीनंदन	राइ	जाग	जे
सरसत्ति	नामि	जिहां	बीजि
बंध	बम्भ	विप्रनइ	दिवसि
मत्ति	विग्रह	पीपल	राजंगणि
धुरि	मूलगु	सहू	पहिल
यादचकुलि	प्रधान	तीरथ	रा
जिणि—जेणे	प्रतिज्ञा	गाइ (गाय—गौ)	मेटणूं
जिम	धान	नवखंडे	सहू
पंडित	गूजरातिनूं	माधवि	मेलु
सोनगिरातणी	तुरकाणूं	पुज्यतणी	मोतीभरिउ
जगि	महितइ (महेते)	परसिद्धि	थाल
जहे	अधर्म	ऋद्धि	विवहारीया
तासतणा	आगिलां	जूनां	वेढि (युद्ध)
तिणि (ति-तस्मिन्)	कर्म	तिणि (तेणे)	वरस
अवसरि	हारिणूं	असी (एवी)	साठि

नाम	नाम	नाम	नाम
पट्टीट	आझार	विप्र	योगिणी
इम	ईंधणां	भाट	सरसती
कण	साचूं	नीचतणि	गरुडि
कोठार	पाखइ (पाखे- जिना)	घरि	सिंवाहिनी
वणा		एकतणूं	रखिषर
अखतणइ	देउल	मन	सवि
मग	ईणीपरि	साखि	रुद्र
चोखा	अदार	हुंगरतणा	वृषभ
जव	त्रापदा	अजूआलुं	सज
काठ	गुल	साचुरि	महिपिसुर
गहुं	गडा	दिगज	खोडि (खोड)
आयस (आदेश)	लोभि	आठ	तेत्रीसइ
कापड	पाडूंआं (पातक)	विराळ (बराळ)	कोडि
साह	वाहणि	सुरलोकि	सरगलोकथी
तैल	विदेसि	ततखिणि	अपहरा
असी (अंशी)	पाला	अंतरिखइ	विमानि
दीवेल	अणाधि	देव	सवि
पाधर	हाधि	हस्ति	देवता
कोरें	दारिद्र	एरावत	दीव्य
नहीं	कन्याविक्रय	सूरज	चक्षु
ईंधण	अन्यान	चंद्र	पंनर
सूकडी (सुखड)	सगां	तिहां	वारोतरु
अगर	वाट	चुसठि	गढ
			पूण्य

१८५ भीम (बीजो) —

नाम	नाम	क्रि०	क्रि०
भाषानूं	ललाटि	कहूं	जाणूं
सम्यक्	युगदीधरी	ऊपजइ	कहोस
एह	उमया	दीसइ	कर
ऊपरि	अंतरि	नियर्तइ	देशु
गाथा	नियमना	उपाशीइ	देखी
एक	तन्न	जाणइ	मारि
अज्ञानि	मुखि करी	पामीइं	विसारी
किरणविपि	यहां	प्रणमीजइं	हर्या
यथा	तहां	कर्युं	दीधूं
मव्यदिषस	सिंहियइं	जय	अत्रतरिआ
येहूं	योगीजन	रहां	उतारि
कुसुमतणी	सनेह	बाधइ	आत्र्या
अगाधि	मुगति	बोलियु	सोहइ
सनातन्न	ए	बोलियां	दीपइ
यति	रसनइ	कीधु	मारि
वैराग	येह (जे)	विस्तरइ	बड़इ
विना	तेह (तेनो)	त्यजइ	धरि
—करणाकरतणुं	आगइ	पामीइ	रचियूं
येहूं	कविजन	जाइ	करी
प्रापति	किशम करणि	याइ	मोहि
लेचननइ	तहमो	करइ	उन्सइ
निशइ		पामइ	जेइ

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
મહામ્હો—મહામોહ (અહંત્વ)	ધારે	હસડ	આવડ
ગંથતણુ	ઉપ્રસેનનડ	ધારે	ત્યજીડ
દુઃખ	રાજિ	ભરડ	આબુ
સવિ	આડ (આયુષ)	ઝચરડ	સાંભણ
પહનુ	અવનીકેર	ગયુ	કહાં
ફહિનિશિ (અહ- નિશ)	શિશાસણિ	સાંચરી	ધરડ
નારાયણતણું	દિન દિન	સોહડ	શિરડ
વિચાર	મેપજ	કરડ	લડમહડ
—જનતણા	ઉચ્છવ	કરાવ્યા	કહડ
પ્રસાદિ	યાદવ	કાંપડ	છાંડેવું
આલેપ	છપનકોડિ	કરુ	જોવા
મોટા	સમરથ	વિગૂતુ	વિમાસડ
કવણમાત્ર	ગોવ્યંદ	રમિડ	કિડ
લઘોત	આગલિ	નથી	સાંભલિ
માણિકજમલી	સમામાંહિ		
;(જમલી—પાસે)	રાતાં		
ગુંજા	રૂપડ		
	લમણા (ક્ષપણક)		

૧૮૬ માંડળ—

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
આગડ	હીડ	કવિન્યા	છે
મોટા	કાંડ	વોલડ	વાયુ (વગાડ્યો)
જે	જેતા	વહડ	સાંભળ્યા
પૂરડ (પૂર—પ્રવાહ)	તેતા	ભરીયા	મિલ્યા

પ્રાચીનતાની છાપવાળાં રૂપો પન્દરમી શતાબ્દીની કૃતિઓમાં આવે છે સ્ત્રાં, પળ તે ઓછાં. ત્યારે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં નવીનતાની છાપવાળાં આવાં રૂપો વધારે વપરાયાં છે; જેમકે—સુળવ્યો, ધનનું, માલે, જયુ, ઢલી, ચાદાનો, યમુનાનું, વડના, છવીલાજીની, શિવની, ગર્ભવાસતપૂં, પોતાનું, મૂર્તિ, મુહુર્તિ, મુહર્તિ, મૂર્તે, તૂર્તિ, ત્યારિ, તે વારિ, માથિ, નાથર્તિ, દામોદરે, સેવુ, હરજિતું, કોદ્રવમાં, માહિ, માંહિ, માંહિં, પિટુ, વાંચિ, ભાષાનું, હરિનું, ચેહતું, વીનવું, કવું, કરું, નવલંડે, માધવિ, દેસિ, નાથીડ, ધરુ, મરિડ, મ્યો, મ્યા, આવ્યુ, દીધો, રહ્યો, છૂટશો, છોડશો, આધ્યું, રિહિશો, મ્યો, કહ્યો, પૂરિઆં, આપી, પ્રણમતાં, ઊઘડતું, જાગતાં, સુળતાં, દેહરાં, સગા, ધોતીઆં, મોજાં, અનુભવતાં, જોતાં, ગિહિલો, આંધલો, નરસિંઓ, આગલાં વગેરે. જો કે એ વધાં રૂપો છે તો સોલમી સદીનાં છતાં અહીં એમનો સમય ન જણાવ્યો હોય તો વાંચનારા એ રૂપોને વીસમી સદીનાં જ કહે એવાં એ છે.

વળી, કેટલાંક પ્રાંતિક ઉચ્ચારણો પણ એ કૃતિઓમાં દેખા દે છે : (‘વિ’ ને વદલે ‘વ્ય’) વ્યના, વ્યચાર, અહીં ‘ઈ’ ને વદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું છે અને તે વાગ્યાપારને અનુસરતું છે.

નરસિંહની અને કાચિત્ ભીમની કૃતિઓમાં એવાં ‘ય’ વાળાં રૂપો વિશેષ નજરે પડે છે. મન્ય, ગોવ્યંદ, કારજ્ય, ક્યમે, મ્યલ્યે, પ્રીત્ય, રાત્ય, વન્ય—(વનિ).

માંડળ અને ભીમની કૃતિઓમાં ‘જ’ ને વદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું જણાય છે : યમ (જેમ) યુગપતિ (જુગપતિ), યુગદીશ્વરી (જગદીશ્વરી), યીવતાં (જીવતાં), ચેહ (જેહ), વિશૂ (જિશૂ), ચે (જે).

જ્યાં આપણે ‘ઓ’ અને ‘એ’ નું ઉચ્ચારણ કરિએ છિએ ત્યાં હજુ સુધી ઉક્ત કૃતિઓમાં ‘ઈ’ નું અને ‘ઉ’ નું ઉચ્ચારણ પણ પ્રવર્તે છે : મૂકશિ

(મૂકડો), કિહિછિ (કહે છે), જાશિ (જાશે), વાંચિ (વાંચે), પિઠુ (પેઠો), પાઠુ (પાઠો), વયસિ (વેંશ), રિહિ (રહે), મૂકી ધિ (મૂકી દે) અર્થાત્ આવાં રૂપો ઉપર હજુ સુધી પ્રાચીનતાની થોડી થોડી અસર રહેલી છે.

નામ, ઢાંમિ, પરણામ, વગેરે શબ્દોમાં ‘મ’ ની પૂર્વનો સ્વર, ‘મ’ ના અસરને લીધે અનુનાસિક થયેલો છે. અને એ તો શાબ્દ્યાપારનું જ ફલ છે.

માંડળ ‘શક્તિ’ ને વદાલે ‘સક્તિ’ એવો ‘સ’ ચાલો પ્રયોગ કરે છે. અને भीम ‘उपासीइ’ ને વદાલે ‘उपाशीइ’ એવો ‘શ’ ચાલો પ્રયોગ વાપરે છે. મૂળ શ, પ, પ્રાકૃતમાં ‘સ’ રૂપે પરિણમે છે, તેથી ‘સક્તિ’ પ્રયોગ ઘોટો નથી અને ‘સ’, માયામાં ‘શ’ નું રૂપ છે છે, તેથી ‘उपाशीइ’ રૂપ પણ ઘોટું નથી.

પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં ‘જે’ ને વદાલે ‘જુ’ અને ‘તે’ ને વદાલે ‘સ’ એવા પ્રયોગો વપરાયેલા તેને વદાલે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં આપણી પેઠે ‘જે’ અને ‘તે’ પ્રયોગો સ્પષ્ટપણે એકવચનમાં વપરાતા શરૂ થઈ ગયા છે.

અત્યાર સુધીની કોઈ કૃતિઓમાં ‘લ’ ને વદાલે ‘ઝ’ વપરાયો જાણ્યો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

‘રાઘ’ ને વદાલે ‘રાક્ષ’ પ્રયોગ તો ‘પુંસુ’ ના ‘પુંકુ’ જેવા ઉચ્ચારણવાળો કહેવાય. ‘ક્ષ’ નો ‘ઘ’ બોલાય છે, પરંતુ અહીં તો ‘ઘ’ નો ‘ક્ષ’ બોલાયો છે. વીજા-સનાતન (સનાતન), તન- (તન), જન- (જન) વગેરે પ્રયોગો પણ એવા જ છે. અથવા કવિતાના પ્રભાવથી તેમનો વદાચ વચાવ કરી શકાય.

નરસિંહ મહેતો ‘અમચી’ ‘તમચી’ પ્રયોગો વાપરે છે. પ્રા० ‘અમ્હે-ચય’ની પ્રતિકૃતિ ‘અમચી’ અને પ્રા० ‘તુમ્હેચય’ની પ્રતિકૃતિ ‘તમચી’ છે. એની ઉપપત્તિ વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. ‘હોણ’ અને ‘ગૈલ’ પ્રયોગો માસે છે મરાઠી જેવા, પણ ગુજરાતીમાં તેવા પ્રયોગો પ્રચલિત છે. ‘હોણું’ અને ‘ગણું’ એ પ્રયોગો સર્વવિદિત છે. તેવા જ વીજા કરેલું, મળેલું, જાગેલું, પીવેલું, खायेलું વગેરે. ‘હૂબ’ અને ‘ગબ’ ભૂતકૃદંતને સ્વાર્થિક ‘ફહ’ પ્રત્યય લગાડતાં ‘ફૂફહ’ કે ‘હૂફહ’ અને ‘ગફહ’ કે ‘ગફહ’ એવાં રૂપો નીપજે છે. એ રૂપો ઉક્ત ‘હોણ’ ‘ગૈલ’ના મૂલમાં છે. ‘શું હોણું’, ક્યાં ગણો—ગયલો—એવા પ્રયોગો સુરત તરફ પ્રચલિત હોવાનો મને શ્યાલ છે.

અત્યાર સુધી ‘જપરિ’ પ્રયોગ આવતો પણ હવે ‘ઓપરિ’ પણ શરૂ થયો છે. એ વચ્ચે પદો જોડણીની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ છે.

‘જેહના’ અને ‘યેહનું’ એમ આજે ‘હ’ વાળી અને અડધા ‘હ’—વાળી જોડણી પણ ઉપલબ્ધ થવા લાગી છે.

વઢી, એક વિલક્ષણતા એવી જણાય છે કે આદિ ‘જ’ ને વડલે ‘ય’—નું ઉચ્ચારણ મીમ અને માંડળ વચ્ચેમાં મળે છે. ‘ય’ નું ‘જ’ ઉચ્ચારણ તો વિશેષ વિદિત છે; પરંતુ ‘જ’ નું ‘ય’ ઉચ્ચારણ તો અવિદિત જેવું છે; માટે મને વિલક્ષણ જેવું લાગે છે. પ્રાચીન ભાષાઓમાં માગધી ભાષામાં ‘જ’ ને વડલે ‘ય’ બોલાય છે. પ્રા० જાતિ મા० યાદિ, પ્રા० જહા મા० યધા, પ્રા० જાણતિ મા० યાણદિ, (૮-૪-૨૯૨ હૈમ०). અત્યાર ઘણા લોકો ‘હ’ ને વડલે ‘સ’ બોલી શુદ્ધ બોલવાની કલ્પના સેવે છે તેમ કદાચ ‘જ’ ને વડલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ મીમે કર્યું હોય અથવા એ પ્રાંતિક ઉચ્ચારણ હોય તો ના નહીં.

સોઝમી સદીની ગુજરાતીની જે વાનકી ऊपर આવી છે તે ऊपरથી સાફ જણાય છે કે તેમાં આપણા વઢણની ગુજરાતીની છાપ વેસવા લાગી છે; ઇટલું જ નહીં પણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે તે છાપ વેટેલી છે અને આગલ જતાં તે વધારે સ્પષ્ટપણું ધારણ કરનારી છે; એ આપણે હવે તદ્દન નજીકમાં જ જાણી લેવાના છીએ.

પદ્ધતામે 'તે અક્સરે' અર્થ વતાવવા 'તિણિ અવસરે' એવો પ્રયોગ વાપર્યો છે. જૈન સૂત્રોમાં અનેક સ્થલે 'તે કાલે, તે સમયે' તિણિ એવા અર્થ માટે 'તેણં કાલેણં તેણં સમયણં' પ્રયોગ ઠેકઠેકાણે આવે છે. આ પ્રયોગમાંનું સત્તમીસૂચક 'તેણં' અને પદ્ધતામનું 'તિણિ' એ બન્ને એકસરખાં છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે (૮-૩-૧૩૭) 'તેણં' માં સત્તમીના અર્થમાં તૃતીયા વપરાયેલી છે. 'તિણિ' એ તૃતીયાંત પણ છે અને સત્તમ્યંત પણ છે. તિણ+૩-તિણિ. '૩' તૃતીયાનો અને સત્તમીનો એમ બન્નેનો છે. અહીં પદ્ધતામના પ્રયોગમાં તૃતીયા અને સત્તમી બન્ને વડમાન છે. તૃતીયાનો '૩' તૃતીયાના 'એ' ની પ્રતિકૃતિ છે એ ધ્યાનમાં રહે. કાંઠ, સર્વ ચરાચરનો આધાર છે અને હેતુ પણ છે ઇટલે કાલ્યાચક નામ સત્તમી અને તૃતીયા એ બન્ને વિભક્તિઓનો ઉપભોગ કરી શકે છે.

'લિપ્ત' પદ ऊपरથી ભાગાનું 'લપટવું' ક્રિયાપદ આવ્યું છે. અને લાવણ્યસમયે વાપરેલું 'લપટલું' ક્રિયાપદ પણ એ 'લિપ્ત' નું પ્રતિવિંચ છે : એ, લિપ્ત-લિપ્ત-લિપટ-લપટ-લપઠ-એ રીતે 'લપઠ' ऊपरથી નીકળ્યું છે.

૧૮૮ લાવણ્યસમયે એક સ્થલે એમ કહ્યું છે કે "ત્યાગી ગુહઓ અપરિગ્રહી-અર્કિચન-હોવા જોઈએ, છતાં તેઓ ગરથ-ધન-મેળો કરી દેહરાંનો ऊશર કરતા દેખાય છે. તેમનું તે કામ ચંદન વાઢીને

નિમાઢા કરવા જેવું છે.” આ માટે લાવમ્યસમયની અસલ ઉક્તિ આ પ્રમાણે છે :

“ ગુરુ ગરથિં દેહરાં ઝધરહ ચંદન વાલી લીહાલ કરહ ”

આ હકીકત કોઈ સામાજિક પ્રસંગ માટે હું અહીં નથી ટાંકતો. મારે

તો ‘નીમાઢા’ અને ‘લીહાલ’ એ વન્ને શબ્દની

નીમાઢા સમાનતા વતાવવી છે. સંસ્કૃતમાં ‘આપાક’ અને

‘આવાપ’ શબ્દ ‘નિમાઢા’ ના અર્થ માટે પ્રચલિત છે. પ્રાકૃતમાં ‘આવાગ’ કે ‘આવાય’ ‘આવાવ’ શબ્દ તે જ અર્થને વતાવે છે, હિંદીમાં તેને વરાવર મળતો અને તે જ અર્થનો શબ્દ ‘આવા’ છે. સંસ્કૃતમાં ‘ઘઢા’ ને સૂચવનાર કુમ્ભ, ઘટ, કુટ, નિપ વગેરે અનેક શબ્દો છે. નિપ-આપાક-નિપાપાક-પ્રા૦ નિવાવાઅ; સ્વાર્થિક ‘ઢ’ લાગતાં ‘નિવાવાઅઢો’ અને એ ઉપરથી વાગ્યાપારના ધોરણે નિવાઢો, નિમાઢો કે નિહાઢો રૂપ આવી શકે. પ્રસ્તુત ‘લીહાલ’ નું મૂલ ઉક્ત ‘નિવાઢો’ પદમાં સંભવી શકે છે. ‘ન’ નો અને ‘ઢ’ નો ‘ઠ’ પરિણામ સુપ્રતીત છે. તથા ‘વ’ નો ‘મ’ અને ‘મ’ નો ‘હ’ પરિણામ પણ પ્રચલિત જ છે. ‘નિમાઢા’ પદમાં આવે ‘નિ’ લાવવા મેં અહીં ‘નિપ’ શબ્દ કલ્પ્યો છે. અથવા સંભવ છે કે ‘મઢી’ શબ્દમાં જે ‘મ્રસ્જ’ ધાતુ છે તે ધાતુના ‘મ્રષ્ટ’ (પક્ષ) પદ દ્વારા ‘માઢો’ પ્રયોગ આવ્યો હોય અને તેને પૂર્વગ ‘નિ’ લાગતાં ‘નિમાઢો’ વ્યુત્પન્ન હોય.

જૈન કવિની અને બ્રાહ્મણ કવિની તે તે સમયની ગુજરાતી ભાષામાં કશું અંતર નથી એ વતાવવા જ અહીં મેં સોઝમી સદીની કૃતિઓમાંથી નામો અને ક્રિયાપદો વધારે આપ્યાં છે. આટલાથી કોઈને અસંતોષ રહે તો તે, આ સાથે આપેલ વન્ને પ્રકારના કવિઓની કૃતિઓના ઝતારાઓને વાંચવા જરૂર પ્રયત્ન કરે એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે.

તરી, સંપેદા ૫ રાખે આત્મો પ્રવર્તેના મુજગતીની પાસે જ આગ મળે છે. ૫ ચતુરનો પગ ૫ કર્મો રાખેના કોડેળનો હેતુ છે.

૧૮૭. દો વસાવણ સત્તરની મરની કાળ મુલિઓ થઈ પીરેની છે. પોતની મગ જાહેરી, તે શ્રીચિંદ્ર (સિં) ની છે. તેની સામે સત્તરના મેદાનો ૫૪ કાળેલ છે. એ, મામ અમરેલીન લગતો છે. ધોડી મુલિમાં મળાભાસ તે શ્રીચિંદ્રનાનું છે અને ધોડી મુલિ મળાભાસ આરખવાર્ય તે મેદાનની શ્રીનાયતની છે.

સિદ્ધિચંદ્રના મુગ મળુચંદે વાદવ્યની ટીકા લગી છે. તેમનાથી તે ટીકા પૂરી ન લગી કાચરે. ટીકા લગ્યાં લગ્યાં વરો જ તેઓ પંચન પામ્યા પછે વાર્યનો મામ તેમના શિષ્ય પ્રસ્નુત સિદ્ધિચંદે પૂરો વર્યો છે. તેઓ વાદશાહ અવતરના સમસગથી ત્વા પછે તેમનો સત્તરનો રીસો મુનિચિત્ત છે. તે જ રીતે મળાભાસને મુજગતીમાં કલારનાર શ્રીચિંદ્રનાસ તથા વેશ્ય વલિ નાયતનો સમય સત્તરનો રીસો પણ તેમની તે તે મુલિઓમાં આપેલો છે. ૫થી તેઓ વિદો વિદેત કાંઈ લગવાનું મહેતું નથી.

૧૯૦ સિદ્ધિચંદ્રની મગ વાદવરી તથા અમેલીનો શિલાટેલ :

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
નદીનિ (--ને)	વળું	કારિ (કાર)	કાહું (--સું)
તટિ (--ટે)	પ્રસંન	તેદ	મળાં છડે } એક
ત્યાં (ત્યાં)	ચાંટાલીદં (ન્દીળ)	ધર્મ	મળાં છિ } વચન
ઘીટવં	મુક્તું	આધી છિ (છે)	દીસિ છડ
એક સમિ (--મેં)	તમ યોગ્ય	તેડી	છિ
દક્ષિણ દેશથી	તે માટે	કીધો	મોકલો
રાજદારિ (--ર)	જા. તમે રાહો	પયા	કહેશી
રાજદં (--જાળ)	પ્રેમદં	કાહું	મોકલ્યો

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
માહિ (માં)	તે	હિં	લીધો
તેણે	અવિનય કીધાંના	લ્યાવી હું	હ (છે)
શુકિં (—કે)	હું	રાखो	પધારા (—યાં)
રાજાનિ (—ને)	પાંચ	રાख्यो	પૂછું
પ્રધાનેં	જત	લાવ્યો	કહિ હિં
પહનિં	તમનિ (—ને)	કહું	પૂછું (—જ્યું)
મોહલમાં	પ્રગળે ^{૩૨૨}	પડ્યો	માગો
પછિ	<u>નવાપુરાના</u>	જાળી	પાચું
શુકનિ (—ને)	<u>માહજન</u>	લાવ્યો	કરી
ક્ષેત્રમાહિ	વિઠ (વેઠ)	મુઈ	વિઠા હતા
ત્યાં	પછડ (—છી)	પાલતો	લેઈ ગયો
અગસ્યનો	પોતાનો	મરડી	જોઈ
માહરી	તેહનિં (—ને)	લીધો	કહું
તેહને કાંઠિ	પ કશુક(કશુક)	પડ્યો	પૂછું
શીંબલનું	પહ	રહોં	કહું
તેહના	વિના	દીઠો	કહશું
શો	પુત્રાદિકે (તૃ૦)	થયો	વિસારી
કોટરમાં	વૃક્ષતલે	હતું	કહી
મુનિં (—ને)	પાસે	ગયો	સાંભલો
ઋષિની	પાંદડાના	રહિ (—હે)	કહી (કહેલી)
જળતાં	પુંજમાં	આવતાં	કહિ છડ
મુનિં, મુનેં (—ને)		પડ્યો	સંપી (સોંપી)
		દીઠો	કરિં (—રે)

नाम	नाम	नाम	नाम
ज्ञानि (-ने)	ज्ञे गतोक्त	ज्ञानि (-ने)	ज्ञाप (-क)
ज्ञानं धर्मः	(गतमी)	ननुर्थी)	ज्ञात (तुम्ह)
ज्ञेयं	ज्ञाने	अज्ञाने	ज्ञात
ज्ञे	ज्ञी (ते)	ज्ञे (तुम्ह)	ज्ञात (-ते)

१९१ विष्णुनाम—महाभारत

नाम	नाम	क्रि०	क्रि०
सह	सहमाहि	हयो	लेहनि (ने)
महानांम	शरणी	चाल्या	आधुं
जीव्यानां	माहाति	कर्या	करो
हृदि श्	वाली	करी	थाय
हाम	नजाह	किहि (करं-के)	हवा (यया)
त्यारि	ण्डनि (-ने)	दिपाहुं	आपी
माहाग	रदीआन्य	मारि (-ने)	होय
विद्याहुं	तुष्ट	पगाहुं	नामी
कार्ण (कारण)	संघाल्य	समर्थुं	रहीड
कि	अहमारा	ग्रही	बोल्या
मुञ्चनि (ने)	अहमारो	करवुं	अनीधारी
हु (हुं)	नगरवीणि	छि	कहि (-हे)
तेहनि	तेणि समि	जाणो	थाय
आमि	लोकमां	होइ (होय)	करी
ईद्वि (इन्द्रे)	परशुगमनि हाये	करुं	सकि (-शके)
शरयो	(तृ०)		

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
મિ	સ્વામી	જૈ (જઈને)	મેહેલી (મેલી)
પાંડવ સાથે	તહમો	થયો	ઢલીતિ (ઢલીને)
યે	હેલાંમાત્ર	કહાં	મારીશ
પાપી	મોજાર્ય	જાઓ	નીર્મો
તમનિ (-ને)	શેત્રક	કિહિજો	બિઠા
અહમારો	ત્યારિ	આળી	થયા
શર્પ્ય	અમારિ (-રે)	સકિ (શકે)	પડ્યા
માહાદેવતણિ	ત્રીપુરાર્ય	આવ્યા	હવો (થયો)
નીજ	કો	સ્તવ્યાં	ટાલ્યૂ
વૃત્તાંત	મુઝ પિ	થયા	કર્ય (કર)
વીના	અધીકો	થાય	કર્યૂ
લોહમિ (લોહમય)	દેલ્ય	કરો	કરવૂં
વીધ્યાતા (વિધાતા)	બ્રહ્માનિ (-ને)	હોય	સાંભલ્ય (-લ)
કોણિ (કોણે)	જેજેકાર	હણાઈ (હણાય)	કહૂં ન જાય
બ્રહ્માનિ	યુદ્ધનો	કર્યા	થૈ (થઈ)
મુક્ષ (મુલ્ય)	અમરની	વરત્યો	રહો
તતથેવ	હાંમ	હણશ	મોગવિ
एकाग्रपणि	વાંહા (વાહુ)	સંચર્યા	હૌઆ (થયા)
ત્યારિ	શીવ	આળી	જોયૂં
પ્રસંન	ત્રણ્યે	જઈ	દીસિ (-સે)
માહાદેવ	અમરતણું	રચ્યો	કહાવિ (-વે)
શ્રવ (સર્વ)	તૂં	પૂરવા	નાવિ (ન-આવે)
તેહનો	તે માટિ		
તહા વિના	કર્ણતણું		
શ્રવ (સર્વ)	અતીહાસ		
અહો			

१०२ नाट-आगत-आगत-पर्व-

ना०	ना०	क्रि०	क्रि०
श्रीगणेशाय नमः (ने)	गति (-ने)	प्रगामी	गति
तमो (तमो)	नाट	जोईलः (-ने)	आगत
देवद	दिल	करलः (-ने)	अविशेषित-
मेव-अगत	गाह्य	आपु (-गे)	(अवशेष)
अमर्यामी	मेव	गोमना	सत्य
जगित (ने)	न	शोभा (-मे छे)	मेव- (मेव)
पत्त (-य)	देहिना (-ने)	कर	छ
(प्रमाद)	दिल	कर (-गे)	बोछि
गुगमद	तर्ष	पाट (-य)	संभट (-ओ)
सुहुत	मेवद	स्वश (स्वशे)	ऊदी
दीन	तमो	जाणी	संचवट
गमय	अम्यो	कर	ऊपना
माह्य	धीर (धीर)	पान	हु
स	तम्याद निदा	करलः	आविड (-न्यो)
श्रेयोक्मादा	साहि	विहिवा (कहेवा)	करिवु (-रवो)
विना	रायनी	भाइ (भाय)	दिइ (धे)
ते नाट	तम्यो	कदेश	पोक
नोडि	गृहस्थता	देसु	जगरन
इतिहास	जे	पडिड	विहिशि (रेशे)
म	मुख्य	दिइ (धे)	हु
तान	आंगण (-गे)	लिहिवु (-न्यो)	वाछिवु (वाछवो)
धाननइ- (ने)	नाकार- (नाकारो)	यव	जाणी

ના૦	ના૦	ક્રિ૦	ક્રિ૦
આપણુ (-ણો)	આહું	આવી	ગયા
હુ	તહમનહં	કર્યા	કહ્યું
ઘરમાંહિ	નિઃશ્વાસ	લંસ્યા	વહ્શી
જેહનહં	જિહાં	નાપિડ (ન આપ્યો)	આવિઆ
જેહ્વી	વૃત્તાંત	કરિડ (કર્યો)	કહું
તેહનહં	સર્વ	દુહ્વિઆં(દુહ્વ્યાં)	થાડ
તેહવું	માંડી	નીપના	કહડ છડ
પછહં	મીમિ	ઝમિત્રા (જમત્રા)	કરશુ (-શો)
આ	एकांति	વહરુ	માંજશિ (-શે)
શા માટિ	મુહ્નહં (-ને)	અવેલિઆં	કહું
વિપત	રાડ (રાય-રાજા)	પોપ્યું	અચરડ
આજ	મોટા	આલ્યું	શરડ
મહં (મેં)	જે	મૂકી	ચુહ્ડ (કહો)
પૂર્વે	મુલિયુ	અમું	આપિકું (આપ્યું)
શાં	ત્યાજ	ભોગવું	પામ્યા
કળકોઠાર	તવ (ત્યારે)	જઠિઆ	સાંમહુ
અન્નકાજિ	ઝપરિ		
પેટ	નયણેયું		

૧૯૩ સત્તરમી સદીની ઉક્ત ત્રણ કૃતિઓમાંથી લઈને જણાવેલાં સવિ-
 ભક્તિક નામો અને ક્રિયાપદો ઝપરથી સ્પષ્ટ જણાય
 સત્તરમી સદીની છે કે તે કૃતિઓની ગુજરાતી ભાષામાં અને અદ્યતન
 ભાષામીમાંસા ગુજરાતી ભાષામાં નહીં જેવો જ મેદ છે. કેટલાંક
 રૂપોમાં જૂનાપણું ટક્યું છે; પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં તે નથી રહ્યું.

જ્યાં ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિમાં આપણે છેડે ‘એ’ વાપરિણ છિએ ત્યાં તે કૃતિઓમાં હજુ કેટલાંક રૂપોમાં ‘ઇ’ ટકી રહ્યો છે. એ જ રીતે ત્રીજીમાં પણ છેડે ‘ઇ’ દેખાય છે. ક્રિયાપદોમાંથી પણ ‘ઇ’ સર્વથા સો રહ્યો નથી, એમ છતાં નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો અદ્યતન ગુજરાતીનાં વચારે પ્રમાણમાં એ કૃતિઓમાં દેખાયા વિના રહેતાં નથી : દક્ષિણ દેશથી, ત્યહાંથી, નવળેયું, મોહલમાં, તે માટે, પોતાનો, અગત્યનો, તેહના, તેહને, કોટરમાં, નવાપુરાના, માહજન, અવિનય કીધાનાં, તમ યોગ્ય, દને, પ્રગળે, જીલ્લાની, વિદ્યાનું, હાથે, પાંડવ સાથે, લોકમાં, સ્વાંમી, ગુદનો, અમરની, રાયની, ગૃહસ્થના, નાકાર, તેહવું, જેહવી, આહું વગેરે તથા હેઈ, તેડી, મોકલો, મોકલ્યો, પધાર, લાવ્યો, પડ્યો, કહ્યું, લ્યાવી છું, મરડી લીધો, હેઈ ગયો, સાંભલો, હતું, થયો, પાચું, ચાલ્યા, થાય, વત્રો, આપી, નામી, બોલ્યા, અવીધારો, મારીશ, જાંળો, થયો, પમાડું, દેપાડું, જાઓ, હળાએ, વત્યો, રચ્યો વગેરે.

જાંળો, સ્વાંમી વગેરે પદોમાં અનુનાસિકથી પૂર્વમાં આવેલો સ્વર અનુનાસિક બોલાય છે, એની ઉપપત્તિ આગલ આવી ગઈ છે.

માહારી, માહરી, તાહરું, જેહવી, તેહવું—આમાં ‘હ’ શ્રુતિ ધીરે ધીરે ચસવા તરફ છે. એકમાં સત્તર ‘હ’ છે ત્યારે વાકીનામાં માત્ર ‘હ’ જ છે : અહમો—અમ્યો, તહમો—તમ્યો; આમાં ‘અમ્યો’ ‘તમ્યો’ માં ‘હ’ નીકળી ગયો છે. ‘સંઘાતે’ ને વદલે વપરાયેલા ‘સંઘાત્ય’ માં ‘એ’ ને વદલે ‘ય’ વપરાયો છે. સંઘાતે—સંઘાતિ—સંઘાત્ય. એ, એનો ક્રમ છે.

‘સર્વ’ ને વદલે શ્રવ, ‘સરસ્વો’ ને વદલે ‘શરવો’ ‘વિધાતા’ ને વદલે ‘વીધ્યાતા’ ‘કારણ’ ની જગ્યાએ કાર્ણ, ‘ઈતીહાસ’ ને સ્થાને ‘અતીહાસ’ ‘શરણે’ ને સ્થાને ‘શર્ણ્ય’ એ વધાં અદ્યતન ગુજરાતીનાં તલપદાં ઉચારણો છે.

ના૦	ના૦	ક્રિ૦	ક્રિ૦
આપણુ (-ળો)	આહ્નં	આવી	ગયા
જુ	તહમનઈ	કર્યા	કહ્યું
ઘરમાંહિ	નિઃશ્વાસ	હંસ્યા	વહ્સી
જેહનઈ	જિહાં	નાપિડ (ન આપ્યો)	આવિઆ
જેહવી	વૃત્તાંત	કરિડ (કર્યો)	કહું
તેહનઈ	સર્વ	દુહુલિઆં(દુહુલ્યાં)	થાઈ
તેહવું	માંડી	નીપના	કહઈ છઈ
પછઈ	મીમિ	જ્યમિત્રા (જમત્રા)	કરશુ (-શે)
આ	एकांति	વહટુ	માંજશિ (-શે)
શા માટિ	મુહુનઈ (-ને)	ઉવેલિઆં	કહું
વિપત	રાઈ (રાય-રાજા)	પોપ્યું	ઉચ્ચરઈ
આજ	મોટા	આવ્યૂં	ક્ષરઈ
મઈ (મેં)	જે	મૂકી	કુહુ (કહો)
પૂર્વે	મુલિથુ	અમૂં	આપિજં (આપ્યું)
શાં	ત્યાજ	ભોગવું	પામ્યા
કળકોઠાર	તવ (ત્યારે)	ઝઠિઆ	સાંમહુ
અન્નકાજિ	ઝપરિ		
પેટ	નયળેયું		

૧૯૩ સત્તરમી સદીની ઉત્ક્રાન્તિ બ્રજ કૃતિઓમાંથી લઈને જણાવેલાં સર્વ-

સત્તરમી સદીની
ભાષાઓમાંનાં

ભક્તિકા નામો અને ક્રિયાપદો ઊપરથી સ્પષ્ટ જણાય

છે કે તે કૃતિઓની ગુજરાતી ભાષામાં અને અદ્યતન

ગુજરાતી ભાષામાં નહીં જેવો જ ભેદ છે. કેટલાંક

રૂપોમાં જૂનાપણું ટક્યું છે; પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં તે નથી રહ્યું.

જ્યાં ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિમાં આપણે છેડે ‘એ’ વાપરિએ છીએ ત્યાં તે કૃતિઓમાં હજુ કેટલાંક રૂપોમાં ‘ઈ’ ટકી રહ્યો છે. એ જ રીતે ત્રીજીમાં પણ છેડે ‘ઈ’ દેખાય છે. ક્રિયાપદોમાંથી પણ ‘ઈ’ સર્વથા તો રહ્યો નથી, એમ છતાં નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો અદ્યતન ગુજરાતીનાં વચારે પ્રમાણમાં એ કૃતિઓમાં દેખાયા વિના રહેતાં નથી : દક્ષિણ દેશથી, ત્યાહાંયકી, નયણેયું, મોહલમાં, તે માટે, પોતાનો, અગત્યનો, તેહના, તેહને, કોટરમાં, નવાપુરાના, માહજન, અવિનય કીધાનાં, તમ યોગ્ય, દને, પ્રગળે, જીત્યાની, વિદ્યાનું, હાથે, પાંડવ સાથે, લોકમાં, સ્વામી, ગુદનો, અમરની, રાયની, ગૃહસ્થના, નાકાર, તેહ્નું, જેહ્વી, આઈં વગેરે તથા લેઈ, તેહી, મોકલો, મોકલ્યો, પધારા, અધ્યો, પડ્યો, કહ્યું, ત્યાંથી છું, મરહી લીધો, લેઈ ગયો, સાંભળો, હતું, થયો, પાડ્યું, ચાલ્યા, યાય, કરો, આપી, નામી, બોલ્યા, અવીધારો, મારીશ, જાંગો, થયો, પમાડું, દેખાડું, જાઓ, હજાણ, ઘરલ્યો, રચ્યો વગેરે.

જાંગો, સ્વામી વગેરે પદોમાં અનુનાસિકથી પૂર્વમાં આવેલો સ્વર અનુનાસિક બોલાય છે, એની ઉપપત્તિ આગળ આવી ગઈ છે.

માહારી, માહરી, તાહરું, જેહ્વી, તેહ્નું—એમાં ‘હ’ શ્રુતિ ધીરે ધીરે ચલસવા તરફ છે. એકમાં સસ્વર ‘હ’ છે ત્યારે વાચીનામાં માત્ર ‘હ્’ જ છે : અહ્મો—અમ્યો, તહ્મો—તમ્યો; એમાં ‘અમ્યો’ ‘તમ્યો’ માં ‘હ’ નીકળી ગયો છે. ‘સંઘાતે’ ને વદલે વપરાયેલા ‘સંઘાત્ય’ માં ‘એ’ ને વદલે ‘ય’ વપરાયો છે. સંઘાતે—સંઘાતિ—સંઘાત્ય. એ, એનો ક્રમ છે.

‘સર્વ’ ને વદલે શ્રવ, ‘સરહો’ ને વદલે ‘શરપો’ ‘વિધાતા’ ને વદલે ‘ધીવ્યાતા’ ‘કારણ’ ની જગ્યાએ કાર્ણ, ‘ઈતીહાસ’ ને સ્થાને ‘અતીહાસ’ ‘શરણે’ ને સ્થાને ‘શર્પ્ય’ એ વધાં અદ્યતન ગુજરાતીનાં તલપદાં ઉચ્ચારણો છે.

‘શિવ’ નું ‘શીવ’ અને ‘નિજ’ નું ‘નીજ’ ઉચ્ચારણ કવિતાને કારણે થયેલું જણાય છે.

‘લોહમય’ ऊपरથી ‘લોહમિ’ શબ્દ આવ્યો છે. ‘મય’ નો પ્રા० ‘મૈઝ’ અને તે ऊपरથી ‘મિ—’ ‘લોહમિ’ एटले लोहामय—नर्थुं लोढानुं.

સત્તરમી સદીની કૃતિઓની ભાષા અદ્યતન ગુજરાતીને અનુરૂપ છે, एटले ए संबंधे विशेष कहेवापणुं रहेतुं नहीं.

સોઝમા અને સત્તરમા સૈકાનું
પદ્ય તથા ગદ્ય

सोळमो सैको

(१)

कवि—लावण्यसमय—संवत् १५८९—खिमक्रपिरास वगेरे

भारति भगवति मनि धरी गुरूपय नमीय पवित्र ।

बोलिसु बुद्धइ आगलउं बोहातणउं चरित्र ॥ १ ॥

जस जसनाय अछइ घणउ जसु ति जसभद्र सूरि ।

त्रीजउं कहीइ किन्ह रसि नांमइं दुरीया दूरि ॥ २ ॥

ग्रहि ऊगमि नितु प्रणमतां लहीइं नवइं निधान ।

भोजनि कूर कपूर रस भूप भला बहुमान ॥ ३ ॥

कविजन कहिसइं केतलां जेहना जेहवा ठाम ।

सुणज्यो सहइ आदर करी आठ प्रभावक नाम ॥ ४ ॥

×

×

×

चित्रकूटपासइं वडगाम सुश्रावक बोहानूं ठाम ।

धनहीणउ रूपइ रूडली पंचद्रम सारु कूडली ॥ २२ ॥

करइ तेल—घतनुं व्यवहार चित्रकूट चउहटइ वेचाइं ।

पोढइ पाथरि लपठइं पाइं ढली कूडली कर्मपसाय ॥ २३ ॥

ग्रामलोक मनि आवी मया आपिया पंच द्राम करि दया ।

बुहरी घृत बलिउ जव बली वागी ठेसि बली तिम ढली ॥ २४ ॥

जाणइं धर्मतणा भल भेद हीअडइं पर न आणइ पेद ।

परनइं आपइं किंपि म जोइ जां आपा निज कर्म न होइ ॥ २५ ॥

धन विण मानव कहू किम करइं धन विण उदर दोहिला भरइं ।
 धन विण भुअणि भल नही भोग धन विण नहीं सकल संयोग २६
 धन विण नारि नेह नवि धरइं धन विण दास करम न करइं ।
 धन विण कोइ न देवइं मान धन विण अंतर फोफल पान ॥२७॥
 सगा सणीजा जे संसारि धन विण नवि चडवा दइं बारि ।
 यती पाधरा जे वनि रहइं सूघ मनि धर्मलाभ न कहइं ॥ २८ ॥
 रयणि दिवसि जाइं जागतां भाइ भटकइ काइ मागतां ।
 धननुं धणी जिहां जिहां जाइं असगा हुइं सगा ते थाइ ॥ २९ ॥

× × ×

तपगछि गुरू गोयमसमा श्रीसौभाग्यनंदिसूरि सार ।
 श्री अमरसमुद्र गुरू राजीआ श्रीहंससंयमसार ॥ १६५ ॥
 जयवंता गुरू जाणीइं जास नमइं नरराय ।
 श्रीसमयरत्न सहि गुरू जयु प्रणमीय तेहना पाय ॥ १६६ ॥
 संवत पनरनव्यासीइं माघमासि रविवारि ।
 अहिमदावाद विशेषीइं पुर-बुहादीन मझारि ॥ १६७ ॥
 संघ सुगुरू आदेसडइं जिह्वा करी पवित्र ।
 बोहा बलिभद्र किह्वरसि जसभद्र रचिउं चरित्र ॥ १६८ ॥
 गुणतां धरि गुरूअडि घणी भणतां लहीइं भोग ।
 धुणतां धिर कीरति हुइं सुणतां सवि संयोग १६९ ॥

—अंत.

श्रावकविधिसंज्ञाय

जे गुरू गांठि गरथ ज करइ ते निश्चइ पिंड पापि भरइ ।
 गरथ ऊपरि बाधइ मोह गरथइं आणइं मन अंदोह ॥ ८ ॥

रातदिवस मन गरयइ रमइ मुनिवरं चारित्र सहीआं गमई ।
 गरथि वाधइ कलह विवाद गरयई जीव करइ उनमाद ॥ ९ ॥
 गरथ लगइ अनरथ ऊपजइ गरथि मन मयला नीपजइ ।
 गुरु गरथि देहरां ऊधरइ चंदन वाली लीहाला करइ ॥ १० ॥
 गरथ सहित जे गुरुइ आदर ते निश्चइ सवि कूडुं करइ ।
 मयलं चीवर जे कादवि धूइ तेह वली ऊघडतुं जइ ॥ ११ ॥
 रतन विरांसइ पत्थर लीइ अमृत ठामि विष घोली पीइ ।
 गज मृकी पर ओपरि चढइ सुख कारणि कृयामांहि पडइ ॥ १२ ॥
 वारे सेवु दृष्टिविष साप कुगुरु म सेवऊ अति बहु पाप ।
 साप मरण दीइ एक जि वार कुगुरु मरण दिइ अनंती वार ॥ १३ ॥

मालिनी

कनक तिलक भाले हार हीइ निहाले ।
 ऋषभपय पपाले पापना पंक ठाले ।
 अरजिनवर माले फूटरे फूलमाले ।
 नरभव अजुआले राग निई रोस ठाले ॥ १ ॥
 समोसरणि वड्डा चित्त मोरइ पड्डा ।
 असुप अति अरिष्टा ऊपचिय ते अदीठा ।
 सुपरिकारि गरीठा सौख्य पाय्या अनीठा ।
 भव हुड मझ मीठा संभव स्वामि दीठा ॥ २ ॥
 मदन मद नमाया क्रोध जोधा नडाया ।
 भव मरण भमाया रागदोसे गमाया ।
 सकलगुण समाया लक्ष्मणा जास माया ।
 प्रणमिसु जिनपाया चंग चंद्रप्रभाया ॥ ८ ॥

तवगच्छ दिवायर लच्छिसायर सोमदेवसूरीसरो ।
 श्रीसोमजय गणधार गिरुआ समयरत्न मुनीश्वरो ।
 मालिनी छंदइ कय पवंधिइ तविया जिन ऊलट घणइ ।
 मइ लहिउ लाभ अनंत मुनि लवण्यसमय सदा भणइ ॥ २८ ॥

(ऐतिहासिक राससंग्रह—भाग बीजो सं. श्रीविजयधर्मसूरि)

(२)

कवि—नरसिंह महेता—संवत् १५१२

हारमाला

(संपादक श्री. केशवराम शास्त्री)

१

वाइ मुहुनि हरि जोवानी टेव पडी माहरा नाथनि न मूकुं एक घडी ।
 वेधलं मन अलगूं न रिहि [एहवी] हरजीशुं प्रीत्य जडी—वाइ०
 आखा चाटानो रली खपी आव्यो [माहरी] भाभीइं मूक्यूं न पाणी ।
 मि जाण्यूं धुव तणी पिरिं करूं भाभी नहीं गोराणी—वाइ०
 नामानूं छापरं छाहि आयूं कवीरानी अविचल वाणी ।
 ते पांइं तां हूं हएस भलेरो छत्रीलुजी मूकशि पाणी—वाइ०
 धन वृन्दावन धन ए भाभी धन यमुनानूं पाणी ।
 धन नरसिआनी जीभलडी पछि छत्रीलाजीनी वाणी—वाइ०

२

कोण छत्रीलो नि कोण छि नाथ कोणि दीधो ताहरि माथि हाथ ?
 विषया शृंगार मांहिं भीनो रहां हरि मलवानो ए मारग क्यहां ?

लम्पटपणूं तूं मूकि धि अणबोल्हो अध्यातम ग्रिहि ।
ज्ञान वैराग पन्य जो म्यल्ये गर्भवासतणूं दूख ठलि ।

आ सहू संन्यासी किहिछि तूनि ।
पछि कहीश वार्यु नहि मुहनि ।
भीम भणि नरसिंआ कां भमि ।
गुरु व्यना ज्ञान न होइ क्यमे ।

३

भाइ भोजाइं रीस ज कीधी नरसिंहानी केही पिरि ।
रीसाब्यो ग्यो वनमां त्यहां सेवा साची शिवनी करी ।
चैत्र सुदि सप्तमी सोमवार नरसिंहं मन्य कीधु व्यचार ।
तप मांड्यूं महाउग्र मोटूं हूं रह्यो [निरन्तर] वन मोझारि
गोपेश्वरिं कहुं स्वप्न माहि मागां ते आपूं तूहनि ।
मिं माग्यूं (ज्ये) स्वामी तमनि वाहळं ते क्रिपा करीनि दीजि मुनें
भाला चक्रवर्त्य प्रसन्न हुआ नि आवि मस्तकय दीजी हाथ ।
सोल सहस्र गोपीवृन्द रमतां रास देखाज्यो वैकुण्ठनाथ ।
हित जाणी पोताना माटि महादेव बोल्या वचन ते वारि ।
नरसिंआ तूं लीला गाजे ये कीधी कृष्ण-अवतार ।

१५

रिहि रे भगवा लवलव करतो भलो हांआं-तां-आंयो जा ।
रलतां ताहरूं सेहर न बहितो टाढी चोली भाखर खा ।
अदेखाइ करतो टीट [रिहिनिं] आंहांयो पहरा उठी जा ।

ओ पेला छि वडना टेटा भावि तेटला वीणी खा ।
 जो तूं हित वांछां पोतानूं (तो तूं) सुंदर शाम छबीले गा ।
 भणि नरसिंओ कहुं करि माहरूं माल धरीनिं वैष्णव था ।

२४

कोणे कह्यो कपटी कोणे कह्यो कामी कोणे कह्यो तालकूटिओ रे आव्यो ।
 आपवा मूकवा नहिं कांइ एहने कोहो रे मामिरूं शूं रे लाव्यो ।
 गोपालजी तमची भक्त छि दोहली पण दासनिं सदा सोहली-ध्रुव ॥ १ ॥
 तिणि समि पुत्रीइ वचन एहवूं कहुं सभामांहि बिठो शूं ताल वाये ? ।
 सासरा माहरां मांहि मिहिणूं दि छे ते वचन मिं खम्यां न जाये ॥ २ ॥
 चङ्ग नि ताल अहम्यो देह साथिं मूकशुं धरणी आकाश यवारिं एक थाशि ।
 लोकडा बोलशि ते पण सहीशि कृष्णजीनूं भजन क्यम मेहल्यूं जाशि ? ॥ ३ ॥
 तिणि समि वेहवाइं हास्य एहवूं करूं मेहल्यूं उणोदक त्यारिं पाणी ।
 रात्य दिवस ज्येहनी सेवा करां छां समण आपशि ते रे आणी ॥ ४ ॥
 चैत्र सुदि द्वादशी मेघघटा चढी गडगडीनिं कूंडी मांहि वूंठूं ।
 समण घाती ज्येहवो नरसिंओ सूझव्यु तेहवो समस्त वैष्णवनिं त्रूठो ॥ ५ ॥

३३

तूं दयाशील हूं दीन दामोदरा ! इन्दिरानाथ ! एहवूं विचारी ।
 चरणानि शरण आव्यो निपानाथ ! हूं, करिनिं गोपाल संभाव्य माहरी ॥ १ ॥
 देवना देव ! सुप्य देवकीनन्दन ! [भक्तपालक एहवूं वरद ताहरूं]
 एह जाणी घटे त्यम क्तो त्रीकम्पा ! अवर्ष अधिपत्य को नथी माहरे ॥ २ ॥

माहरा कर्मनिं भालवेश भूधरा ! 'पतितपावन' ताहरूं वरद जाशि ।
छोडतां तो हि किम छूटशो सामला । छोडशो तो उपहास्य याशि ॥ ३ ॥
दुष्ट भावि भरी तें हणी पूतना तेह यमदूतपय [थी] निचारी ।
मामकी नारि कीर्तन करी ऊधरी एम तो कोहने को मोरारि ॥ ४ ॥
नाम जपतां द्रुपदी[नां] पट पूरेआं ध्रुव भगत पामिओ अचल पद आगे ।
इम[तो] ताहरूं नाम नरसिंओ जपि राक्ष चरणे रखे लाज छागि ॥ ५ ॥

३४

गर्व न कीजि गिहिलडा ! शूं मान गमायु ।
नाम नारायण मूकीनिं शूं काम कमायु गर्व० ॥ १ ॥
शाहनि काज्य आविओ शूं कारज्य कीधूं ।
अमृत आलिं ढोलिं हलाहल पीधूं गर्व० ॥ २ ॥
छते नेत्रे तूं आंखलो मन्य जोनां विचारी ।
जेहवी जनेता आपणी तेहवी परनारी गर्व० ॥ ३ ॥
कृष्णजी व्यनां ज्ये तूं कहि ते कारज्य काचूं ।
विश्वसिं सिन्ध पामीइं मन्य जोनां साचूं गर्व० ॥ ४ ॥
रङ्ग लाग्यो रुडा रामशूं तेहनूं कारण एह ।
भीम भणि इम जाणज्यो जूठो छे देह गर्व० ॥ ५ ॥

३९

माहरि ताहरा नामनो आशरो तूं बिना कूण करि सार माहरी ? ।
दीननो नाथ तूं सदा य दामोदरा ! अवसरि आव्यनिं छि जगारी ॥ १ ॥

भक्तनी लाज तूं राक्ष्य लक्ष्मीवरा ! नाम 'दयाल' तूं वरद भारी ।
 तारे कृण छे सेवक सामल ! माहरि किहिवानि [इक] ठाम ताहरी ॥ २ ॥
 मण्डलीक रायनूं नाम वाघूं घणूं तहो चीत धरो नाथ माहरा ! ।
 भणि नरसिंओ भूतलिं अवतरी अहर्निश हूं गुण गांउं तेरा ॥ ३ ॥

४१

तूं किशा ठाकुर हूं कशा सेवक जो कर्मचा लेख भूंशा न जाय ।
 मण्डलिक हारनिं (काजि) पिरिंपिरिं प्रभवि छवीला व्यना दूख कहुं न
 जाय ॥ १ ॥

को कहि लम्पट को कहि लोमिओ को किहि तालकूटिओ रे खोदो ।
 सार करि माहरी दीन जाणी हरि हार आपां तो कहुं नाथ मोदो ॥ २ ॥
 बहु पारें सुंदरी कण्ठ बांहो धरी केशवा कीर्तन इम होये ।
 अज्ञान लोक ते अशुभ वाणी वदि पूर्ण भक्त ते प्रेमिं जूह ॥ ३ ॥
 यहिइ महादेवजीइ पूर्ण क्रीपा करी तहिंलो मिं लक्ष्मीनाथ गायो ।
 माहमिरा-बेला लाज जाती हूती गुरुड मेहलीनि चरणे धायो ॥ ४ ॥
 मूहनिं विहिवाइं अतीशि विगोयो उष्ण जल मूकीनिं हास्य कीधूं ।
 द्वादश मेघ तिं मोकल्या श्रीहरि ! आपणा दासनें मान दीधूं ॥ ५ ॥
 सोरठमांहिं मुनिं सहूइं साचो कछो पुत्रीनिं माहमिरूं वारु कीधूं ।
 नागरी नात्य मांहिं इहूं चढाविजं नरसिंआनिं अभिदान दीधूं ॥ ६ ॥

४५

देवा ! अमची वार कां बधिर होईला आपूला भक्त कां वीसरी गेला ।
 दू प्रह्लाद अमरीप विभीषण नांमिचे हाथ तिं दूध पीयूला ॥ १ ॥

म्लेच्छ माटि तें कवीरने ऊधर्यो नामाचां छापरां आप्यां छाहीं ।
जिदेवनि पदमावती आपी मुहूनि नागरा माटि रखे मेहलां वाही ॥ २ ॥
अहमो खलभलतां तम्यो खलभलशो वैकुण्ठ एकला क्यम रिहिशो ।
वृन्दावन माहि राधिका संगि मूहूनि एकलो मूकी क्यम विनोद करशो ? ३
जो राजा मण्डलिक मूहूनि मारशि भीजशि धूल केइ हाणि थाशि ।
भक्त्य करतां किहिशि नरसिंओ मार्यो तो 'भक्त वछल' ताहरूं वरद जाशि ४

५८

आप्य रे हार सुत नन्द-वसुदेवना अद्याप्य तूजनिं लाज थोडी ।
कंसना भय थकी नाशी गोकुल गयो आहीरशूं रह्यो प्रीत्य जोडी ॥ १ ॥
(हल्या !) गरज माटि मायवाप तिं वि करां भव-इन्द्र-अपर-मुनि-रुषि जोतां ।
कंसनो वध कारे काज ताहरूं सरूं (पछि) वापडां मूक्यां ते वन्य रोतां २
(हल्या !) तान्दूल लेइनि विप्रनिं रष्य मोकली तेहनूं भवन कीधूं वैकुण्ठ सरखूं ।
माहरि दान तां गान छि भूधरा ! नित्य प्रति ताहरां चरण निरखूं ॥ ३ ॥
(हल्या !) भगत्य कीधि आहीरनो नव्य हवो तो तूं हार मूनिं क्यम्म आपि ।
भणि नरसिंओ सरवरी थोडी [रही] आप्य तस्कर ! मूने शूं संतापि ? ॥४॥

७५

हूं मागूं तां मुझनिं मया करु गायना चारण गोवालिआ ! परदुःखभंजन
पीडारिआ ॥ १ ॥

जे जे मागे तेहनिं ते आपां तो हूनि शें नापां नारायणिआ !
राव्यदिवसे सेवां करूं तोरी सार्य कर्य मोरी सामलिआ !
भणि नरसैं हूं अवर्थ न लेश ताहरी भक्ति विना अवतार म देश ॥ ३ ॥

८०

दामोदरें कीची दया मुगट सहित मुनिं आप्यो हार ।
 बाजूबंध विहिरला आप्या त्रिभुवन वरत्यो जेजेकार । ध्रुव ।
 राजा ! तूं गिहिले थयो छां खड्ग लेइनिं आव्यो सङ्गथ ।
 जे बाहलाशूं रङ्गभरि रमतां ते गोपालजीआं राख्यो रङ्ग दामो० ॥ १ ॥
 एह वातनूं साचूं जाणो हृदय आणो दृढ विश्वास ।
 नरसैआचो स्वाम्य भलिं मिलिओ सफल मनोरथ पुहुती आश दामो० २

८१

संवत् पन्नर वारोतर सप्तमी अने सोमवार रे ।
 मार्गशीर्ष-अजुआलि पखे [आ] नरसिनिं आप्यो हार रे ॥ १ ॥
 पचाश पद निर्मल गायां ते वैष्णव सुखे सुणाइ रे ।
 अगम अगोचर अधात्म तेहनां पातक सधलां जाइ रे ॥ २ ॥
 जे जन भाव धरीनिं सांभलि ते नर निर्मल थाइ रे ।
 भणि नरसैओ हरि-पद पामे निश्चे वैकुण्ठि जाइ रे ॥ ३ ॥

(३)

कवि-पद्मनाभ-संवत् १५१२ कान्हडदेप्रबंध
 (संपादक स० डाव्याभाई देरासरी)

दुहा

गौरीनंदन वीनवूं ब्रह्मसुता सरसति ।
 सरस बन्ध प्राकृत कवूं दिउ मुझ निर्मल मत्ति ॥ १ ॥
 आदि पुण्य अवतार धुरि यादवकुलि जयवंत ।
 असुरवंस निक्कन्दीउ ते प्रणमूं श्रीवत्त ॥ २ ॥

जिणि जमुनाजलि गार्हाजं जिणि नार्थीउ भुयद्ग ।
 वासुदेव धुरि वीनवूं जिम पामूं मन रद्ग ॥ ३ ॥
 पद्मनाभ पण्डित मुकवि वाणी वचन सुरद्ग ।
 कीरति सोनगिरा तणी तिणि उचरी मुचद्ग ॥ ४ ॥
 जालदुर जगि जाणइ सामतसी सुत जेह ।
 तास तणा गुण वर्णवूं कीरति कान्हडदेह ॥ ५ ॥

(पृ० १)

×

×

×

तिणि अवसरि गूजरधर राइ सारद्गदे नामि बोलाइ ।
 तिणि अवगणित माधव बम्भ ताहि लगइ विग्रह आरम्भ ॥ १३ ॥
 रीसार्थीउ मूल्यु प्रधान करी प्रतिज्ञा नीम्युं धान ।
 गूजरातिनूं भोजन करुं जु तुरकाणूं आणूं अरहुं ॥ १४ ॥
 माधव महितइ करिउ अधर्म नवि छूटीइ आगिलां कर्म ।
 जिहां पूजीइ सालिग्राम जिहां जपीइ हरिनूं नाम ॥ १५ ॥
 जिणि देसि कीजइ जाग जिहां विग्रनइ दीजइ त्याग ।
 जिहां तुलसी पीपल पूजीइ वेद पुराण धर्म वृत्तीइ ॥ १६ ॥
 जिणि देसि सहू तीरथ जाइ स्मृति पुराण मानीइ गाइ ।
 नवखण्डे अपकीरति कही माधवि म्हेच्छ आणिया तहिं ॥ १७ ॥

(पृ० २)

×

×

×

मन्त्र महोपधी देवता अनुदिनि पूरि ऋद्धि ।
 पद्मनाभ पंडित भणइ पुण्यतणी परसिद्धि ॥ १२२ ॥

जूनां धान हुइ वलहीण तिणि करी देह थाइ खीण ।
 असी वात राउल जे भणइ बीजि दिवसि महाजन सुणइ ॥१२३॥
 राजंगाणि सवि ग्या संचरी पहिल्ल सवि सहू मेलु करी ।
 जई रा लगुनि मेठणुं करुं मोती भरिउ थाल ते धरु ॥ १२४ ॥
 वीवहारीया राय वीनवइ अहो आलहिणुं करिसूं सवइ ।
 करयो वेढि, म छंडु मान वरस साठि पूरीसिउ धान ॥ १२५ ॥
 रामसीह फडीउ इम भणइ कण कोठार घणा अह तणइ ।
 मग चोखा जव काठा गहुं पूरुं वरु जु आयस लहु ॥ १२६ ॥
 वीरम भणइ उधार जीउ वरस त्रीस हूं पूरुं घीउ ।
 मार्गूं सीख पसाय अह करु भुंजाइइ विमणउं वावर ॥ १२७ ॥
 जइतसी दोसी इम भणइ वल वखारि घणी अहतणइ ।
 लेवा तणी म करसिउ माठि कापड हूं पूरुं वरस साठि ॥ १२८ ॥
 भोलु साह भणइ छिउ तेल असी वरस पूरुं दीबेल ।
 बाले एतल छइ पाधरु वलते वारे नाहणूं कर ॥ १२९ ॥
 राय भणइ महाजन परि कही कोरुं धान जिमाइ नहीं ।
 जमलि साखि दीइ परधान ईधण विण नवि पाचइ धान ॥ १३० ॥
 मोहणसाह कहइ ए परि वात एतली छइ पाधरी ।
 सूकडी अगर अह्मारइ घणां वरस साठि पूरुं ईधणां ॥ १३१ ॥
 राय भणइ ई साचूं सही पाखइ गोल न सकीइ रही ।
 भीसु साह ईणी परि भणइ देउल मन भाजु आपणइ ॥ १३२ ॥
 वरस अढार लगइ त्रापडा गुल दीकलीइ पूरुं गडा ।
 तेह पारखूं जोउ राय गुलनु गोल विमणु जाय ॥ १३३ ॥

(पृ० ८२)

x

x

x

सेजवाळ काटि कारण करी पापी पापबुद्धि आदरी ।
 लोभि एक विटालि आप लोभि एक करि घण पाप ॥ १८३ ॥
 लोभि एक नर लोपि धर्म लोभि करइ पाहुंआं कर्म ।
 लोभि मिली माळ आथडइ लोभि एक नर बाहणि चडइ ॥ १८४ ॥
 लोभि एक विदेसि बळइ लोभि एक नर पाला पळइ ।
 लोभि एक दाखवि अणावि लोभि वृटां वालि हाथि ॥ १८५ ॥
 लोभि एक फरि दारिद्र लोभि चोर न आवि निद्र ।
 लोभि काजि पीयारि मरइ लोभि कन्याविक्रय करइ ॥ १८६ ॥
 लोभी जमळ वासि म वसे लोभि एक सेडि सांडसे ।
 लोभि एक थाइ अन्यान लोभि एक पडावि वान ॥ १८७ ॥
 लोभि धर्म लोप आदरइ लोभि सगां सहोदर मरइ ।
 लोभि एक नर पाडइ वाट मारइ विप्र नगारी भाट ॥ १८८ ॥
 लोभि एक नर छंडि मान नीच तणि घरि खाइ धान ।
 लोभि एक तणूं मन राखि लोभि एक दीइ कूडी साखि ॥ १८९ ॥

(पृ० ८९)

×

×

×

हुंगरतणां शिखर डगमगइ थ्यु अजूआलुं साचुरि लगइ
 दिग्गज आठ रहींआ अवलोकि धुम विराल गई सुरलोकि ॥ २४२ ॥
 जाणी बात न लाई खेव ततखिणि जोधा आव्या देव ।
 हस्ति चडिउ एरावत इन्द्र अंतरिखइ सूरज नइ चन्द्र ॥ २४३ ॥
 नैऋत वरुण सवि सुर मिली नरबाहन तिहां आविउ बली ।
 तिहां चुसठि योगिणी हती हंसि चडी आवी सरसती ॥ २४४ ॥

ગરુડિ ચઢી હરિ આવ્યા અનહ આવી શક્તિ સિંઘવાહની ।
 સમ રલિશ્વર સાચુ ચવિ વ્રહ્માદિક તિહાં આવ્યા સવિ ॥ ૨૪૫ ॥
 આવ્યા રુદ્ર વૃષભ સજ કરી મહિષિસુર આવિડ સંચરી ।
 પાછા રહિ આવસિ યોડિ આવ્યા સુર તેત્રીસહ કોડિ ॥ ૨૪૬ ॥
 સરગલોકથી સાચુ માનિ સવિ અપછરા ચડિ વિમાનિ ।
 સવિ દેવતા અંતરિય રહી દીવ્ય ચક્ષુ વિણ દિસિહ નહિ ॥ ૨૪૭ ॥
 (પૃ૦ ૯૪)

× × ×

સંવત પંનર વારોતરુ તિણહ દિનિ સોમવાર વિસ્તર ।
 જાલહુર ગઢ ઉત્તમ ઠાડ રાડલ કાન્દમાલદે નાડ ॥ ૩૩૮ ॥
 પદ્મનાભ મતિ આણહ નવી તેહ તળી કીરતિ વર્ણવી ।
 એક ચિત્ત જે નર સાંભલહ તેહ તળાં સવિ દુષ્કૃત ટલહ ॥ ૩૩૯ ॥
 જે ફલ લાભહ દીધહ દાનિ જે ફલ ગંગા તળહ સનાનિ ।
 જે ફલ હુહ તપ કીધહ સદા જે ફલ હુહ દર્શનિ નર્મદા ॥ ૩૪૦ ॥
 જે ફલ સત્ય વચન પ્રમાણ જે ફલ હુહ સાંભલિ પુરાણ ।
 જે ફલ લહિ તાપસિ સવિ જે ફલ હુહ વંધ છોડવિ ॥ ૩૪૧ ॥
 જે ફલ પામહ કીધહ જાગિ જે ફલ મેટિ હુહ પ્રયાગિ ।
 જે ફલ પામહ ગંગાદ્વારિ જે ફલ હુહ મેટિ કેદારિ ॥ ૩૪૨ ॥
 જે ફલ હુહ વિચા ઉદ્ધરિ જે ફલ મેટિ ગોદાવરી ।
 જે નારાયણ દીઠહ નેત્રિ જે ફલ હુહ દાનિ કુરુક્ષેત્રિ ॥ ૩૪૩ ॥
 જે ફલ પામહ સાહસિ સતી જે ફલ માહમાસ ગોમતી ।
 જે ફલ લહી દ્વારિકાં યાદ માસિ જે ફલ મેટિ હુહ પ્રભાસિ ॥ ૩૪૪ ॥

जे फल छुइ मुक्तिपुरी साति रामनाम उचरइ प्रभाति ।

कान्ह चरित्र जिको नर भणइ एक चित्ति जिको नर सुणइ ॥ ३४५ ॥

तीर्थ फल वोन्थुं जेतद्धं पामइ पूण्य सवि तैतद्धं ।

पूण्य संग सवि सज्जन मलइ पूण्य आस मनोरथ फलइ ॥ ३४६ ॥

प्राकृतार्थ कवित मति करी कलयुगि कया अभय विस्तरी ।

चाहुआण कुलि कीरति घणी पूर आस सवि कह तणी ॥ ३४७ ॥

(पृ० १०३)

(४)

कवि—भीम—प्रबोधप्रकाश

(संपादक श्री० केशवराम शास्त्री, गु० व० सो०)

मापानूं कारण नहीं कारण अर्थविशेष ।

सम्यक एह ऊपरि कहूं पिगलगाथा एक ॥ ३ ॥

ये अज्ञानि ऊपजइ विश्व चराचर शर ।

किरण विपि दीसइ यथा मध्य दिवस जलपूर ॥ ५ ॥

येहनुं स्वरूप विचारतां मोह निवर्तइ एह ।

कुसुमतणी माला विपइ यथा भुजंगम—देह ॥ ६ ॥

(पृ० १)

ते हरि सदा उपाशीइ आतमबोध अगाधि ।

सनातन आनंदधन वर्जित अखिल उपाधि ॥ ७ ॥

शास्त्रसम्पत्ति मुख्यचनि आतमतत्त्व अनन्त ।

अनुभवतां जाणइ यति शमदम साधनवन्त ॥ ८ ॥

श्रद्धा भक्ति वैराग अति ध्यानविचार विवेक ।
 साधन विना न पायीं जीतां जन्म अनेक ॥ ९ ॥
 शंकर करुणाकरतणूं प्रणमीजइ पदद्वन्द्व ।
 येहनी अनुकम्पा करी प्रापति परमानन्द ॥ १० ॥
 (अमृत उदरि छि सुर तणइ तो हि तेह मरत
 कंठि हलाहल विष वहइ जय जय ते जीवत)
 श्रीजा लोचननइ मिशइ ललाटि पावकरूप ।
 परम तेज परगट कर्युं जाणे ज्योतिस्वरूप ॥ ११ ॥
 जय जय जय युगदीश्वरी उमया उज्ज्वलअंगि ।
 आदिशक्ति अंतरि रही आळिगी शिवळिगि ॥ १२ ॥
 अंतर माहत्त नियमना नाडी सूक्ष्म तन्त्र ।
 ब्रह्म रुद्र गुरु मुखि करी जाणइ योगीजन ॥ १३ ॥
 (पृ० २)

प्राण पवन मन समरसइ अनुभव करतां एह ।
 सिहियइ परमानंदनु वावइ सदा सनेह ॥ १४ ॥
 मुगति-मूल ए शांतरस नव रसनइ धुरि येह ।
 मोक्ष-पणइ ते (णइ) कारणि बोलिसु महिमा तेह ॥ १५ ॥
 आगइ नाटक बोलियां कविजन बहु महिमाइ ।
 कवी किशा कारणि करी कीधु तहमो उपाइ ॥ १६ ॥
 विवेक विचार विस्तरइ त्यजइ महाम्हो-दंभ ।
 भीम भणइ ते (णइ) कारणि ए ग्रंथ तणु आरंभ ॥ १७ ॥
 सांमल्लां सुख पायीं भणतां दुःख सवि जाइ ।
 एहनु अर्थ विचारतां मति अतिनिर्मल याइ ॥ १८ ॥

इहिनिशि अविलोकन करइ एह प्रबोधप्रकाश ।

ते नर नारायण तणूं पामइ पद अविनाश ॥ १९ ॥

(पृ० ३)

नायक नंदी रंगाचार उत्तम मध्यम पात्र विचार ।

लघु गुरु गण पिङ्गल प्रस्ताव नाटक भेद न जाणूं भाव ॥ २५ ॥

विष्णुभक्तजन तणा प्रसादि प्रबोधचंद्रोदय अनुवाद ।

कहोस विचार सार संक्षेप पंडित रखे करु आखेप ॥ २६ ॥

व्हां मोटा कवि रवि उद्द्योत व्हां हूं कवण मात्र खद्योत ।

माणिक जमली गुंजा यथा दोष म देशु देखी कथा ॥ २७ ॥

वैकुण्ठपति पुरुषोत्तम एव अवतरिआ हरि घरि वासुदेव ।

कंठक कंस महारिपु मारि उग्रसेननइ राजि विसारी ॥ २८ ॥

जरासन्ध साल्व शिशुपाल भीष्म दुर्योधन भूपाल ।

दर्शन मात्र हर्या ते आइ दीधूं राज युधिष्ठिर राइ ॥ २९ ॥

अवनीकेरु भार उतारि आव्या हरि द्वारिका मक्षारि ।

शिवासणि सोहइ सामल दिन दिन दीपइ चडती कला ॥ ३० ॥

नवनिधिपूरित द्वारामती भव—आमय भेपज गोमती ।

श्रीजसवंत संत प्रतिहार इहिनिशि उच्छ्रव मंगल चार ॥ ३१ ॥

सभामांहि वड्ठा धरि धीर छपन कोडि कुल यादव वीर ।

सुभट महाभट समरथ शूर निज सेवक उद्धव अक्रूर ॥ ३२ ॥

राजा गुणसागर गोव्यंद श्रीपति पूरण—परमानंद ।

धर्मशिला हरि आगलि सार रचियूं नाटक करी विचार ॥ ३३ ॥

(पृ० ४)

कामिनीकंठि अलिंगित हाथ सभामांहि आव्या रतिनाथ ॥ ४६ ॥
 रातां लोचन मदयौवन रूपइं मोहि त्रिभोवन-जन ।
 अबला अङ्गसंग उल्हसइ दुहुदिशि जोइ हलइ हसइ ॥ ४७ ॥
 करि धरि कूच मूछ बल भरइ क्रोध सहित वाणी उचरइ ।
 किहां गयु ते पापाचरण येणईं कहूं मोहनूं मरण ॥ ४८ ॥
 रूप अनोपम चंचल नारि नमता पीन पयोधर भार ।
 सोलकला मुख यिशु मयंक कटितटि झटित केसरी लंक ॥ ४९ ॥
 हरिणाखी हंसगामिनी यौवन मदमाती कामिनी ।
 दाडिमकली दंत निर्मला अधर सुरंग अंगि कोमला ॥ ५० ॥
 कंकण हार चीर चूनडी मस्तकि मणिमण्डित राखडी ।
 सवि शणगार करी सांचरी कामसहित सोहइ सुंदिरी ॥ ५१ ॥
 रतिपति करइ विनोदइ वात कुसुम धनुष निज कोकिलनाद ।
 वसंत अबला अंब अनेक अम्ह यीवतां किशु विवेक ॥ ५२ ॥
 माहरां सकल सफल आयुध (मइं) शुभ निशुभ कराव्या युद्ध ।
 बधु सरिसु वानर बालि रावण-आइ हर्यु अगालि ॥ ५३ ॥
 विश्वामित्र पराशर ईश मुझ भइं कांपइ सुर तेत्रीश ।
 ब्रह्मा लोकपितामह येह पुत्री सरिसु कर्तु सनेह ॥ ५४ ॥
 इहिल्या सरिस विगूतु इन्द्र गुल्नारीशूं रमिउ चन्द्र ।
 त्रिभोवन कोई नथी ते सही ये माहरइ वशि आवइ नहीं ॥ ५५ ॥
 (पृ० ५)

*

*

*

उत्तम पात्र विवेक विचार त्यजीइ मोहादिक परिवार ।

बीजा अंकुश आरंभ ते मांहि प्रथमइ आव्यु दंभ ॥ १ ॥

भणइ दंभ भणइ दंभ जन सांभल ।
 महामोहि मदनइ कह्युं अरे वत्स ! अमरिख धरइ ॥
 कुलअंगार विवेकरिपु आपणशुं कलहु करइ ।
 तीरथि तीरथि मोकल्या शमदम संयम सार ॥
 ऊपजवा दे अमरखे ते तूं बोल विचार ॥ २ ॥
 ये मदनइ कहियूं महाराजि ते तां कारय कीधूं आज
 मुगतिपुरी ये मांहि इशी मई वशि कीधी वाराणसी ॥ ३ ॥
 निशि वेष्ट्यामुख आसवपान दीहइ धूरत मांडइ ध्यान
 सर्वज्ञा दीक्षिता तापसा सकल लोक मई कीधा अश्या ॥ ४ ॥
 दीठु पंथी गंगातीरि त्रिभुवन-तापन उग्र शरीर
 दंभ करइ मनमांहि विचार जाणो करि आव्यु इहकार ॥ ५ ॥
 तत्क्षणि आव्यु सभा मझारि ते देखी कांपइ नरनारि ।
 जन समोह जोतु सांचरइ खट दर्शननी नंदा करइ ॥ ६ ॥
 गुस्तरमत प्राभाकर भाइ जन व्याकरण न जाणइ वाट ।
 पाठइ भणी सकइ नवि वेद तु किम कहइ अर्थनु मेद ॥ ७ ॥
 स्मृतिपुराण व्याससंवाद ज्योतिक न्याय कपिल काणाद ।
 नाटक पिंगल सहितु सही ए मूरख जन जाणइ नहीं ॥ ८ ॥
 ब्रह्म एक नई जीव अनन्त जुआ शाख कहइ वेदान्त ।
 परतखि वदइ विरोध अगाध बौद्ध विपइ केहु अपराध ॥ ९ ॥
 तापस मुनि मसवासी सती कहइ इहकार किशां ए यति ? ।
 शिखासूत्रनु कीधु नाश भिक्षा कारण ए संन्यास ॥ १० ॥
 कपटइ जंगम योगी यया त्रिडंडी वेहू भव गया ।
 चारवाक खमणा खडभडइ आगइ हीन वलीशूं पडइ ॥ ११ ॥

ગંગામજ્જન હરિ ઉચ્ચરૂ સદા સાધુમારગિ સાંચરૂ ।
 શ્રદ્ધાસહિત કરૂં ચટકર્મ ઇહનૂં કહિ તે દંભક ધર્મ ॥ ૧૨ ॥
 (૫૦ ૧૭)

*

*

*

દિગંચર આલ્યુ સભા પુસ્તક પાળિ ધરંત,
 કહૂં કથા સિદ્ધાંતની નમો નમો અરિહંત ॥ ૧૬ ॥
 આપ વિમલ કાયા મલિન ક્ષિરૂં સદા નવદ્વાર,
 તે જલિ કિમ નિર્મલ હુડૂં ગાથા કહિ વિચાર ॥ ૧૭ ॥
 વસ્તુ-સુણુ શ્રાવક સુણુ શ્રાવક પરમ સિદ્ધાંતઃ
 ક્રોધ-લોભ પરહરીડૂં મતિ ગુરુભક્તિ આદરકર
 ચટરસ ભોજન વિવિધપરિ ગ્રણામ કરી આગલિ ધર
 જીવદયા-મતિ વિસ્તરૂ છાંડુ નિંદાભાવ,
 ગુરુ અવગુણ દેખી કરી કરતા રચે કુમાચ ॥ ૧૮ ॥
 ગુરુનાં ચરણ ઉપાસતા મનિ ન ધરતા રીસ,
 આગૂં પામ્યા કેવલી તીર્થકર ચુવીસ ॥ ૧૯ ॥
 શ્રદ્ધા પ્રતિ ક્ષપણક કહૂં સાંભલિ માહરી વાણિ,
 શ્રાવક કુલ છોડૂં રચે ઇ શીલામણ જાણિ ॥ ૨૦ ॥

*

*

*

તે દેખી શાંતિ ટલવલી, કરુણાસહિત વીમાસડૂં વલી;
 ઇ તાં રૂપડૂં દીસડૂં ઇશી શ્રદ્ધા હુડૂં પાળિ તામસી ॥ ૨૧ ॥
 વલી જોઈવા ઉપક્રમ કિડ, મિશ્રુક ઇક સમાં આચિડ;
 મસ્તક મુણ્ડિત પુસ્તક પાળિ વડૂં તે બોધાગમવાણિ ॥ ૨૨ ॥

सुणु सेवक सिद्धांत कवूं, क्षणक्षण विश्व ऊपजइ नवूं;
स्त्री ऊपरि गुरु आणइ भाव, करता रखे कदाचि कुभाव ॥ २३ ॥

अहो साधु ए सौगत धर्म, मोक्षमहासुख प्राप्ति कर्म ।
श्रद्धानइं शीखामण कही ए तइं कुल छाडेवूं नहीं ॥ २४ ॥

शांति भणइ ए सचूड पिंड बुद्धउपासक मुण्डितमुण्ड ।
जमली ऊभी माता जिसी श्रद्धा हुइ पणि तामसी ॥ २५ ॥

(पृ० ३१)

*

*

*

संवत् १५ रुद्रनी वीस पट आगल्यं वरस च्यालीस ।
दषणायन वरखा रतु सार श्रावण सुदि दसमी गुरुवार ॥ ७३ ॥

भवभयभंजन श्रीभारती पंचप्रवाहि वहि सरस्वती ।
श्रीसोमेश्वर निज आवास भुवि मांहि बीजु कैलास ॥ ७४ ॥

तीरथतिलक खेत्र प्रभास ध्हां वसइ द्विज नरसिंह व्यास ।
ते धरि सेवक वैष्णवदास कीधु एह प्रबोधप्रकाश ॥ ७५ ॥

(पृ० ७४)

*

*

*

प्रबोधचन्द्रोदय-विस्तार नाटक शांत महारससार ।
भीम भणइ नारायणदास अंक समापति छद्म प्रकाश ॥ ८३ ॥

(पृ० ७६)

(૫)

કવિ-માંડળ-પ્રવોધવત્રીશી

(સં૦ સ૦ મણિલાલ વકોરભાઈ વ્યાસ)

ભક્તિવીશી

આગઈ કવિ ગ્યા મોટા કવિ જે વોલઈ તે વાળી નવી ।
 ગંગા અતિઘણ પૂરઈ વહઈ સક્તિ આપણી જલ સંપ્રદી ।
 ગુણસાગર એ ભરીયા તો ય ' ચોરી ભાગિ મુંઘી ન હોઈ ' ॥ ૧ ॥
 મૂરખ નહ મતિ દીજઈ કિસી હીઈ ન જાણઈ કાંઈ ઉલ્હસી ।
 જેતા અવગુણ તેતા ગ્રહઈ ગુણની વાત ન એકુ લહઈ ।
 મનિ જાણઈ મારઈ છે શંખ ' વહિરા આગલી વાયુ સંખ ' ॥ ૨ ॥
 ય્વિણ સાંભલવા શ્રોતા મિલ્યા જાણે ' તિલ કોદ્રવમાં ભલ્યા ' ।
 તેહની ઘયસિ ન ઘાળી હોઈ વાંચિ વ્યાસ ન વૂઝઈ કોઈ ।
 હમ કરતાં તે નવિ છૂટીઈ ' સેવંતરાં ઢાંગિં કુટીઈ ' ॥ ૩ ॥

*

*

*

હરિભક્તિ શ્રીસુખ સાંપડઈ હરિભક્તિ યશ મોટા ચડઈ ।
 હરિભક્તિ નર નિર્વિષ હોઈ હરિભક્તિ કિંકર ન વિગોઈ ।
 હરિ છાંડીનઈ અન્ય આરાહિ ' કોઠી સરસા કાંઠા ખાઈ ' ॥ ૧૫ ॥
 યમભાગુ નર તીરથ કરઈ યમભાગુ બહુ તપ આદરઈ ।
 યમભાગુ વનિ યોગી થાઈ યમભાગુ જ કલેશ કરાય ।
 પર્યંકિ પુઢ્યાં હરિગુણ લીયુ ' ગુલિ મરિ તુ વિપ કાં દીડ ' ॥ ૧૬ ॥
 તુ રણ ખેદ તુ જુ ઘરિ તિજુ પાણિ ખેદ તુ જુ કહિ ભજુ ।
 શ્રવણ ખેદ સાંભલવુ કાંઈ ચક્ષુ ખેદ કહિ સાહમું જોઈ ।
 એમ જ ભક્તિ હોઈ હરિવડઈ ' કાંઈ ન લ્યુ તમ્હે મધુ આકડિ ' ॥ ૧૭ ॥

पाप तण्ड प्रभावि करी ए काया माया आवरी ।
 किंकरि करी मूक्यू आपणु नांम न जाणि युगपति तणु ।
 सत्संगति तजी कीध आव 'डोकरि नइ धरि पिठु वाघ' ॥ १८ ॥
 दल अहंकारतणां सांचर्या जन्मकोडि पातक परवर्षा ।
 मोहवाण मेल्हि अति घणां राखि न चरण शरण तम्ह तणां ।
 नारायण नामिं श्रूं कीयूं 'वाइं वादल यम ठेलीयूं' ॥ १९ ॥
 शंघ तण्ड वलि शंघ ज रहि (तिम) ताहरी माया तूह ज ठहइ ।
 शेव करंतां सूधु काय मझ मन राखि न तोरे पाइ ।
 कहि मंडण अहमचा नृप होइ स्वामि विना कुंग साहसुं जोइ ? ॥ २० ॥

पाखंडवीशी

पाखंडी गुरु मायइ कर्षा वामी वेद उवटि सांचर्या ।
 धर्म तणी हांणि नवि सधुं उपारे आलि धन वावर्यु ।
 मिथ्यालापि हौआ संयमी 'भइसि केडि पाडी नीगमी' ॥ ८१ ॥
 मीचइ आंखि न मीचइ हेआ न चलइ काछ चालइ धोतीआं ।
 लाई भूती विभूती न लइ तन सांकली नइ मन सांकलइ ।
 दांभी ऊंट सकि नवि कोई ए गाहादि दामंतां जोई ॥ ८४ ॥
 अंगि राख मनइ राखडी बाहरि बांग मांहि वांगडी ।
 भालि चंदन मन माहि चंदली माहि वन अंतरि वनी ॥ ८५ ॥
 वैष्णव धर्म लोक नइ कहइ करणी चंडाली मध्य ग्रहइ ।
 सहितु ठालि वि शीस न होइ महिपी ऊंट न चारइ कोई ॥
 किम होशि नामि निर्मलां 'ठालि ऊखलि वि मूसलां' ॥ ८७ ॥

जु योगी तु कांइ क्रोध आतमसुख तु काइ निरोध ।
 सन्यासी तु कांइ असंतोष जु तप तु शू कारण लोक ।
 जु विद्या तु कां कूडुं कवइ माथा मानिं शीस्तक शवइ ॥ ८८ ॥
 वैष्णव काहानि वशि नवि एक ब्रह्म क्रिया विण ब्राह्मणवेष ।
 ज्ञान हीन ज्ञानी माहि भलइ एक प्रश्न पूछी नीकलइ ।
 इंदि साधि नही कहि सध कूडइ लोहडइ कटक जु खध ॥ ८९ ॥
 योग न जाणइ योगी कहइ खमणु तु जु खम नर हुइ ।
 इंदि वशि तु वैष्णव नाम पाखंडी पंडित परणाम ।
 कूडा बोल न आवि वरइ विण पांणी मोजां उतरइ ।
 शेली राख लाख सिद्ध थाइ हौआ साध व्याध धरि खाइ ॥ ९० ॥
 रुढ पड्यां नर क्षण सांभलइ पाप करंतु नवि पाछु वलइ ।
 शीख शवे धरि ग्यां बीसरी पोयां थोयां नांख्यां करी ।
 व्यास वचनि मन नु हि यीर 'उंटघटि यम नांम्युं नीर' ॥ ९१ ॥
 धंधु धर्म पाप पाधरुं मोहि मनी बिठा खरुं ।
 शवकहि शीख देवंतां होइ वूडंता आपिं नवि जोइ ।
 साप डशु किम उखव करइ भांड मरइ सम खातुं शरइ ॥ ९२ ॥
 माहि मइला नइ करि सनांन परद्रोही नइ आपि दान ।
 मुहि मीठा अंतरि गुण जूआ माहि मोटा विषना लाइआ ।
 इम करंता किम जाशु पारि 'मीनी जइ आवी केदारि' ॥ ९३ ॥
 धरनां पातक तीरथि जाइ तीरथनां कोटी गण थाइ ।
 पाप अजांणि लघु लेखवु जांणि मेर समान भोगवु ।
 विण विद्याधार बाहार कुंग धाइ ? दीहइ चढ्युं चुहुटुं वसाइ ॥ ९४ ॥

एक कहिदि निदा करि 'मोदक भेदाग्नि न वि जरइ' ।
 रहि जवायु जलि मूकाइ 'गणिकपुत्र न तात सुहाइ' ।
 सर्वा घृत यामि न वि सहइ व्हंडी पेटि क्षीर नवि रहि ॥ ९९ ॥
 मंडण कथिता नांनि गणइ मागि मणि काकीडा तणइ ।
 कुडी काया हरि गुण सीध कुटी घट्ट हाथीउ लीध ।
 उलाणे हरि लागूं मन यम उकरडामाहि रतन ॥ १०० ॥

हास्यवीथी

पापमती नइ मदिरा पीध कटकागी वट्ट नइ प्रीय पक्ष कीध ।
 हृदय मनुं भांगि वावरइ व्याधि पीड्यु दुःसृत करइ ।
 कल्लागी नइ कसंगति जडी यम कारेली लीवडी चडी ॥ १०१ ॥
 थोडी विद्या ध्यु ठीकरु धन थोडुं धनवंत ध्यु सहं ।
 उणु वट्ट गाजि ते घणु पूरु पांणी ग्रहइ आपणूं ।
 गर्वइ सर्व सुवर्णमइ होइ कीडी चडी काटरलइ जोइ ॥ १०२ ॥
 परणी नारि तजी वन गयु आलस अंगि तपसी ययु ।
 कांम बांण न सक्यु जालवी रडवडती स्त्री आंणी नवी ।
 खान भसावइ हीडइ चक्यु बाहरि न ग्यु घर न राखी सक्यु ॥ १०३ ॥
 पुण्य विना नवि पाधरुं क्षेत्र पुण्य विना गौ विणसइ वेत्र ।
 वीजु विणज करइ अपाइ करइ पाधरुं जुंधूं थाइ ।
 पुण्य विना दुःख दारिद्र नडइ वडटुं घरि कुहांडां घडइ ॥ १०४ ॥
 माता पिता मारग दाखवइ सजन लोक मिली शीखवइ ।
 गुरु स्मृति वांणी सांभलि देखइ नृप शरि दंड फलइ ।
 एतां शरीतां कर्म कीध 'भुंकलु गावह चोरे लीव' ॥ ११० ॥

करणी नवि देखइ आपणां लोकधर्म देखाडइ घणा ।
 शीबली फूल मभ माहि ग्रहइ बाहरे शोभा जोई वहि ।
 कहि कारणि नवि खरचइ रूउ 'उखरली खाटि चंदूउ' ॥ १११ ॥

मूर्खवीशी

मूर्खशू मन करशु संग रंग माहि ते करशि भंग ।
 'सोना झाल म पांणी खोइ' 'मइ मालि चढाव्यु किम टोहि' ।
 देदनइ राज कराव्युं करइ मातु बोकाड मुखि मूतरइ ॥ १२२ ॥
 पहिछं वचन न कीधूं तात बीजी लोपी गुरनी बात ।
 लोके पुरणा न कीधी रीति भय भूपति न आव्युं चीति ।
 वारीतु नर प्राणि पलइ जां न भीति शर आफलइ ॥ १२६ ॥
 आंणीतां आवेरु जाइ वारीतां वांकेरुं थाइ ।
 स्वानं पूछ नली खटमास तु हि न छंडइ वंक अभ्यास ।
 शीख देअंतां साइसुं भडइ 'मुलि लोहि न पोगर चडइ' ॥ १३१ ॥

सज्जनवीशी

कुल्लवंतु नइ क्रिया घणी इंद्रिय वशि नइ तीरय मणी ।
 धनपूरित नइ अंतरि दया विनय विवेक नइ भूपति मया ।
 श्राद्धपात्र नइ मत्स्य रवि राहु 'मा प्रीसणइ मुहुसालि बीबाह' ॥ २०१ ॥
 निर्मल काया नइ निरोग बीजइ आश्रमि पाम्नु योग ।
 कविता विण प्रतिबोधं न कवइ व्यास वचन विण ना रद चक्रइ ।
 बाडव विष्णुभक्ति आवर्युं आगइ शंख गंगोदक भर्यु ॥ २०२ ॥

इंद्रि वसि जु राग्या आप त्यजूं पत्यना मन संताप ।
 स्वामिशरण नवि मूकद वदी मनसा मेहेदि संतोपि जदी ।
 हेमकचोट कर जो होइ घाउई भील नही को कोइ ॥ २०३ ॥
 जइन तणी ल्यु जयणा सार वस्तु वेदकर्ता आचार ।
 असुरस्तगु आणु वीसान् शेतु आदिपुस्त्य अविनारा ।
 ए रजमांहि तज कर्मा जोइ 'सोळे वाळे गरीआणु होइ' ॥ २१९ ॥

द्वैतवीशी

के उपरीत पेटि न वि भण्यां तरक म सूनति साधि जण्या ।
 शिर नो लुंचि श्रावक नीसरा फाटे कांन न योगी गंर्या ।
 कर्मविकारि कर्मा आपणा ऊचनीच कृचा मन तणा ॥ २२२ ॥

(सोळमो संको पुरो)

सत्तरमो सैको

(१)

अक्वरसंमानित कवि सिद्धिचंद्र—सत्तरमो सैको—संक्षिप्त
गुजराती कादंबरी ।

“विदशा नगरी, वेत्रवती नदीनि तटि । त्याहां राजा शौद्रकं राज्य करि । एक समि दक्षिण देशथी एक चांडाली परम सुंदरी, शुक्र एक लेई राजद्वारि आवी । प्रतिहारिं राजानि आवी विनती करी कहुं—एक चांडाली द्वारि अतिसुरूपा अतिचतुरा शुक्र हस्त धरी आवी छि । राजाई मांहिं तेडी, शुक्र परम गुणी चतुर, तेणे शुकिं राजानि केटलाएक श्लोक भणी आशीर्वाद कीचो । राजा धणूं प्रसन्न थया । चांडालीई कहुं—एह शुक्रनूं नाम वैशंपायन छि । अत्यंत गुणी सकल कला प्रवीण छि । तम योग्य छि ते माटे त्याची छूं । एह तमे राखो । ते राजाई प्रेमसु राख्यो । पछि राजाई पोतानो प्रधान कुमारपाल नामि, तेहनिं कहूं—एकशुक्र उत्तम भणइ छइ । प्रधानि कहूं—एहनिं शाप दीसि छइ, वर छि ते माटे उत्तम भणइ छि । मोहलमां मोकलो । वृत्तांत सर्व कहेशिं । ते राजाई शुक्र महोलमां मोकल्यो । पछि राजा भोजन करी मोहलमां पधारा । शुक्रानि प्रसन्न मनिं पूर्वापर शुक्रनूं वृत्तांत पूछूं । शुक्र कहि छि—विश्यादवी स्थानक दंडकारण्य क्षेत्रमाहि छि । त्याहां अगस्त्यनो आश्रम छि । त्याहां माहरी जन्मभूमि छि । त्याहां पंपासर नामि सरोवर छि । तेहने कांठि एक शिबलनूं वृक्ष छि । तेहना कोटरमां माहरी माता मुनिं जणतां मुई । पिता मुनें पालतो । ते एकवार आहेडीई कोटि मरडी लीधो । पछि

हूं पांछ बिना वृक्षतटे पांछांता पुंजमां पय्यो । छानि र्हों ते आछेदीइं न दीठो । त्यहां हूं तृषाकांत ययो । त्यहां थकी तपोवन द्वंदहुं हनुं त्यहां हूं अतिदुखि दुकटो गयो । ते तपोवन जावालि ऋषि रहि । तेहनो पुत्र छारित सरोवरि स्नाननि आवतां हूं अतिदुखी पय्यो दीठो । पछि शिष्य हस्ते हूं लीयो । जल पायूं । पछि ऋषिपुत्र, स्नान करी अशोकवृक्ष तलि जावालि शिष्यमंयुक्त वृंदनां बिछा हता त्यहां मुनि लेई गयो । ऋषिइं पूछुं पुत्रनि—येह, एह शुक्र क्यहां थकी लाव्यो ! कह्युं—वनमाहिं दुखी तृषाकांत पय्यो तो दया जाणी लाव्यो । ऋषि त्रिकालदर्शी मुज सांहांमुं जोई मुने कहूं, अविनय कीध्राना एह फल । पछि शिष्य—पुत्रादिके ऋषिनि पूछुं—एहनो स्वामी ! शो अविनय छि ? ते ऋषिइं कह्युं—एकांत रात्रि विधि-पूर्वक कह्युं । पछि रात्रि मुनिं पासे बिसारी सर्व आगलि ऋषिइं कथा करी, ‘ती कथा सांभटो’ इम करी वंशंपायन शुक्र, ते, हवि राजा शीदक आगलि जावालि ऋषिनी करी कथा कहि छइ—

उजेणी नगरी पुरीशिरोमणि । त्यहां सूर्यवंशी तारापीड राजा अति विख्यात । तेहनो मंत्री शुक्रनाश नामिं ब्राह्मण धीर अतिचतुर । ते मंत्रीनिं सर्व राजकार्य संपी राजा क्रीड करिं । ते राजानें पुत्र नहीं—

(पुरातत्त्व पुस्तक ५ (चैत्र १९८३) पृ० २४४)

(२)

अमरेलीनो शिलालेख सं० १६५० नो

संवत् १६५० वरये भादरवा सद १३ दने श्रीदीवान पान नवरंगपान हवाले प्रगणे अमरेली मीर श्री मिहमद हुसेन आहिशन नवापुराना माहजन समतजोग जत तमनि बिठ माप छ. हीदवाण गय शुक्रणे सूहर मार्गे तेने....गधेडे गाल.

(पुरातत्त्व पु० ५ पृ० १८१)

(३)

कवि श्री विष्णुदास-सत्तरमो सैको-महाभारत

(हस्तलिखित प्रति—श्रीफावस गुजराती सभा—अ० १३३)

प्रभातकाल हवो सहु चाल्या करवा माहासंग्राम ।
 दुर्योधन पांडव जीत्यानी करो हृदि शूं हाम ॥ ७ ॥
 त्यारि कर्ण किहि माहारी वीद्यानुं सकल कार्ण देषाहुं ।
 कि पांडव मुझनि मारि कि हु तेहनि नाश पमाहुं ॥ ८ ॥
 आगि ईद्रि धनुष समर्थू फरशूराभनि हाये ।
 तेह वाय करि ग्रही युद्ध मि करवूं पांडव साथे ॥ ९ ॥
 अर्जुनना शरपी माहारि बाकी सर्व सजाई होय ।
 एहनि सारथी कृष्ण छि तेहवो माहारि नथी कोय ॥ १० ॥
 ते शरपो आपणि शल्य छि सत्य जाणो मनमांहि ।
 ते माहारो सारथी होइ तो युद्ध करूं जै त्यांहि ॥ ११ ॥
 दुर्योधन एहवूं वाक्य सांमली मनमां थयो रलीआत्य ।
 कहां कर्ण हुं सैन्य लेइनि आवूं तुझ संघात्य ॥ १२ ॥
 पछि कर्ण सावधानं थयो माहाधीर्यपणूं मन्य आंणी ।
 तेणि समि वली शल्य प्रत्यि दुर्योधन बोल्हो वांणी ॥ १३ ॥
 आहो ! ! ! शल्य तू माटि हुं रणमां रूहुं भाव्यो ।
 कर्णतणूं सारथीपणूं करि ए प्रारथवा आव्यो ॥ १४ ॥
 तुझ देधीनि ए समरांगण्य सुभट सहु को त्राहासि ।
 यम अर्जुननि एक कृष्ण त्यम कर्णतणि तू पासि ॥ १५ ॥

ते ते सुभट पज्या रणमा ये माहावलीआ होय ।
कर्णसंवायि तुझ देपी उभा न रहि कोय ॥ १६ ॥

शल्य किहि हुं हीनप्राक्कमी एहवूं तूझ मन्य आवि ।
ये तू मुझनि कर्णतणुं सारथीपणुं करावि ॥ १७ ॥

क्रोधवाणे इम शल्य उच्चर्यो अरे पापी शूं बोलि ।
हु एकलो संग्राम करूं पण नही को माहारि तोलि ॥ १८ ॥

प्राहारि पर्यंत चूर्ण करूं अनि वसुधा पांण्य बीदारूं ।
किहि तो समुद्रतणुं जळ शोणूं को न सकि बळ भाहारूं ॥ १९ ॥

अणप्रीड्यूं अविचार्यूं वायक आहां बोल्यो तूं इम ।
सुतपूत्रनो मुनि सारथि करवा ईछि क्यंम ॥ २० ॥

जो त्वि एहवां वाक्य कहां तो युध करूं नवि लेश ।
अतीक्रोधि उठी त्याहाथो संचर्यो शल्य नरेश ॥ २१ ॥

दुर्योधन कहि अहो शल्य हु तव वचने मन्य राखूं ।
तुझथी अधीको कर्ण नही ए तू बोल्यो मुझ साचूं ॥ २२ ॥

आर्तिवंत पूर्यनि रापवा पोते वर्द कहावूं ।
शत्रू सर्वनि शल्यरूप त्वि साचूं नांम धरावूं ॥ २३ ॥

दुर्योधन किहि हु मुझ अर्थ वाक्य कहूं तुं एह ।
तुझ सरपो को सुभट नथी रणमां हय रापि येह ॥ २४ ॥

शल्य कहि सारथीपणूं हवि मि करवूं नीरवार ।
ए रणमां कळूं कर्णनूं हुं नही करूं एक लगार ॥ २५ ॥

दुर्योधन कहि अहो शल्य तूं आंणे मन्य विव्हास ।
एक मार्कंड्यनु उक्त छि ते तुझनि कंहुं अतीहास ॥ २६ ॥

माहारा पीतानि किहि मार्कण्डेय सांभलि कौरवराय ।
 को एक कालि देवदानव शू युद्ध अपमीत थाय ॥ २७ ॥
 हाहाकार तव थै रह्यो रे भूवन त्रण्य मोक्षार्थ ।
 प्रथम युद्ध तारकि करुं ते रणमां पाय्यो हार्य ॥ २८ ॥
 त्रण्य पूत्र तेहनि हवा रे एक नाम कमलक्ष ।
 बीजो पूत्र ते बीधुमाली बीजो ते तारकाक्ष ॥ २९ ॥
 त्रोहि मलीने माहातप मांड्यो ब्रह्मा थया तुष्टमान ।
 कहूं पूत्र मागो मन्य भावि ते आपू वरदान ॥ ३० ॥
 तारकसुत वलता वदि ते ब्रह्मानि शीर नामी ।
 प्राणीमात्रथी अहमो न मरीइ ए वर आपो स्वामी ॥ ३१ ॥
 पछि ब्रह्मा कहि मृत्युरूपसृष्टीमां अमर नही को प्राणी ।
 ते माटि बीजो वर मागो ए कारण मन्य जाणी ॥ ३२ ॥
 करी बीचार बीरंची प्रति पछि एहवूं वोल्या त्यांहि ।
 त्रण्य भूवनमां रह्या थका अहमो बीचरू बीभोवनमांहि ॥ ३३ ॥
 सहस्र वर्षे ते नगर पछि मलि एगठा यारि ।
 एके वांगे वेध करि अहमो मरुं पीतामह त्यारि ॥ ३४ ॥
 सत्यवर आपी अनि बीध्याता होआ अंतरव्यान ।
 रचवा त्रण्ये नगर बीचारी जोयू आभीतर ज्ञान ॥ ३५ ॥
 पछि मयदानवनि जै कहूं तेणि नगर रच्यां ततकाल ।
 एक कनक एक रूप्यतणूं एक लोहमि अधीक बीशाल ॥ ३६ ॥
 स्वर्णि कनक अंत्रीक्षि रूप्यमय कहूं न जाय बीयांण ।
 लोहमि नगर रहि वसुधातलि शत योजन प्रमाण ॥ ३७ ॥

घर प्रकार अनेक अटाली युक्त्य मनोहर दीसि ।
 अनेक द्वार वीराजीत रचना ये जोतां मन ह्रींसि ॥ ३८ ॥
 हेमनगरनो तारकाक्ष ते थे रत्नो अधीकारी ।
 हयनगर कमलाक्ष भोगवि माहाप्राक्रम बलधारी ॥ ३९ ॥
 लोहमि नगरतणो अधीपति ते वीरुन्माली कदावि ।
 त्रण्य भुवनमां माहावलीओ येहनी यमली को नावि ॥ ४० ॥
 एणि प्रकारि त्रण्ये वांधव राज्य करि अवश्यमेव ।
 मनमां ये ईच्छा करि ते त्यांहां पांमि ततपेव ॥ ४१ ॥
 तारकाक्षनो पूत्र हरी तेणि माहां उग्रतप कीधो ।
 श्रीरंची प्रगट हवा वरकारणि सत्य बोल करि दीधो ॥ ४२ ॥
 हरी कहि ब्रंहाजी मुझनि एक वर करो पसाय ।
 स्वामी अहमारा नगरवीधि एक अमृतवापी थाय ॥ ४३ ॥
 तेणि समि ब्रंहाजी अंतर ध्यान हवा वर आपी ।
 हेलं मात्रमांहां नीमी एक अमृतकेरी वापी ॥ ४४ ॥
 पछि उन्मत्त हवा ते दांनव माहावलीआ ये होय ।
 त्रण्य लोकमां देवहपेश्वर दुपी कर्या श्रव कोय ॥ ४५ ॥
 तेणि समि जई अमर कहि श्रीब्रंहानि शीर नाभी ।
 ब्रैलोक्यमां तरकसुत आगलि क्यम रहीअि अहो स्वामी ॥ ४६ ॥
 ब्रंहाजी बल्ला इम बोल्या अमर तहूमो अवीधारो ।
 ये पापी तमनि दुपदायक ते तां द्वेपी अह्वारो ॥ ४७ ॥
 जाओ शर्य माहादेवतणि त्यांहां किहिजो नीज वृत्तांत ।
 ईश कीता क्रोणि पापीनो आणी न सकि अंत ॥ ४८ ॥

ब्रह्मानि पछि मुक्ष करी सुर त्याहां आव्या ततपेव ।
 मन एकाग्रपणि स्तव्यां त्यारि प्रसन्न थया माहादेव ॥ ४९ ॥
 ब्रह्मा कहि तारकासुत आगलि अमर दुषी श्रव थाय ।
 तल्ल वीना तेहनो नाश करी को न सकि शंभूराय ॥ ५० ॥
 पछि ईश किहि हुं भारीश हेलां मात्र मोक्षार्य ।
 त्यारि दीव्यरूप अमरि रथ नीर्मो विठा श्रीश्रीपुरार्य ॥ ५१ ॥
 रुद्र कहि सारथी करो को मुक्ष पि अधीको होय ।
 ते तां तिमि एणि रथ विठा देत्य हणाए तेह ॥ ५२ ॥
 पछि ब्रह्मानि सारथी कर्या रे वर्यो जे जे कार ।
 दानव हणवा ईश संचर्या आणी प्रेम अपार ॥ ५३ ॥
 जई युद्धनो समि रच्यो पूरवा अमरनी हाम ।
 पाशुपर्वताख वांहा मेहेली शीव करे माहासंग्राम ॥ ५४ ॥
 ऋष्ये पुर तेणि समि बलीनि भस्मरूप थया त्याहि ।
 तारकासुत ऋष्ये पापी पछि पड्या रणमांहि ॥ ५५ ॥
 पर्म क्रीपा कीधी माहादेवि वचन पोतानूं पाल्यूं ।
 जयजयकार हवो श्रीभोवनमां अमरतणुं दुख टाल्यूं ॥ ५६ ॥
 दुर्योधन किहि अहो शल्य तूं सांभल्य सत्य उपाय ।
 ते माटि हवि कर्णतणुं सारथीपणूं कर्य राय ॥ ५७ ॥
 रुद्ररूप ए कर्ण भणि जि तू ते वीरंची समान्य ।
 तेणि त्याहां कर्यूं त्यम त्वि करवूं कार्य नीदान्य ॥ ५८ ॥
 तेमाटि बली सांभल्य तुझनि हु बहुत एक अतीहास ।
 दुर्योधन राजा इम बोलि किहि शेवक वीष्णुदास ॥ ५९ ॥

ते शल्यपर्वमां कया सर्वंध कवीता किहे बांधीश प्रतीबंध ॥ ११ ॥
 संबत सोल पंचायनो सार येष्ट शुद्ध चोथ्य शनवार ॥ १२ ॥
 ते दीन पूर्ण थई ए कथा बुद्धमाने बोलीश सर्वथा ॥ १३ ॥
 गाई सांभालि तेहने वैकुण्ठवास वेहु करजोडी किहि वीणुदास ॥ १४ ॥

(४)

वैश्यकवि नाकर—सत्तरमो सैको—महाभारत आरण्यक पर्व

(सं० श्रीकेशवराम शास्त्री)

प्रथम ते प्रणमी श्रीगणपतिनई जोडीनई वि पाणि ।
 विघन हर तम्यो कृपा करीनई आपु अविचल बाणि ॥ १ ॥
 एकदंत ज शोभतु गजवदन शोभई तेह ।
 दुंदुल देव दया करी निज बुद्धि आपु एह ॥ २ ॥
 मोदक-आहार अंतर्ज्यामी कविनई कर पसाइ ।
 संमुख स्वामी अवलोकतां बुद्धि-ज्ञान परिपूरण थाइ ॥ ४ ॥
 देव दानव असुर किंनर स्तवइ गुणमंडार ।
 मुहुनई दीन जाणी दामणु कर माहरी सार ॥ ६ ॥
 शुभ कारणि प्रथम स्तवइ त्रैलोक्य माहां देव ।
 ताहरी कृपा विना पामई नहीं बुद्धिज्ञान ज खेव ॥ ७ ॥
 ते माटई महाराज ! मुहुनई कलनई परम कृपाइ ।
 इतिहास किहिवा बुद्धि माहरी सफलित-हृदया थाइ ॥ ८ ॥
 कहेश महापुराण नई कविता खोडि म देशु ।
 मुझ बुद्धि-माने करे रचना कृपा श्रीपरमेश ॥ १४ ॥

(पृ० ३)

धरणि ढल्लिउ धर्मराजाजी ।

मूर्छा पडिउ नहीं घटि सानजी ॥ १ ॥

सान नहीं घटि रायनइं शौनक दिइ प्रतिबोध ।

ज्ञान ताहूखं किहां गयूं माहूरा धर्मराजा ज्योव ॥ २ ॥

अज्ञाने इम आवरिउ तूं अंतर्गति अविलोकि ।

सुखदुःख सरज्यूं देहिनइं हर्ष किहि तिहां शोक ॥ ३ ॥

अरे पडी वेळइ पांडवो तम्यो म मेहल्लु चित्ति धीर ।

तम्हारइ तिहां साहि छइ स्वामी श्रीज्यदुवीर ॥ ४ ॥

मूर्छा बली रायनी तत्र बोळिउ धर्मकुमार ।

शौनकजी तम्यो सांभल्लु गृहस्थना आचार ॥ ५ ॥

ब्रह्म क्षत्री वैश्य शूद्र जे मुख्य च्याहूरि वर्ण ।

प्रातःकाले ऊठी स्नान संख्या [अनइं] सेवा स्मरण ॥ ६ ॥

उपवीतधारी सांचवइ ते आपणां सत्कर्म ।

ज्यज्ञ—ज्याजन—अव्ययन—अध्यापन—दान—प्रतिग्रहधर्म ॥ ७ ॥

शूद्र सेवा विप्रनी बली कथाकीर्तन बुद्धि ।

अन्य वर्ण अलगा ते थकी तेह्नइं तेहूवी विधि ॥ ८ ॥

अष्टादश अन्न ऊपनां हुइ शाकपाक विवेक ।

पणि शौनकजी तम्यो सांभल्लु पिहिल्लु दयाधर्मविवेक ॥ ९ ॥

अतिथि आविउ आंगणइ तेह्नइं न करिखु नाकार ।

गौ गवानिक वास वायस श्राननइ दिइ आहार ॥ १० ॥

परिवार पोपइ आपणु नइ उगारतूं रिहिशि कष्ट ।

[पवि] त्र अन्न ते प्राप्तु जु हुइ घरमाहि ज्येष्ठ ॥ ११ ॥

यथासंपदा जेह्नुइं जेह्नी तेह्नुइं तेह्नुं दान ।

राजानइं तां राजरीतिइं रंकनइं [रंकसमान] ॥ १२ ॥

पणि रत्नमणि कनकभूषण देतां अन्न अवारि ।

विमुख को वालिवु नहीं पछइं लिहिवु आहार ॥ १३ ॥

तो हि आशा माटि थयूं अनइं विपत आवी आज ।

ते गम्यूं श्रीगोविंदनइं जे द्वारिकां तणु राज ॥ १४ ॥

मइं पाप पूर्वें शां कर्यां हंस्या वणकोठार ।

अतिथि को आविउ आंगणइं तेह्नुइं नापिउं आहार ॥ १५ ॥

दुर्वलनी मइं भूख न लही अन्नकाजि करिउ नाकार ।

याचकजन मइं दुहुविआं तेह्नुइं मुखि करिउ तिरस्कार ॥ १६ ॥

पाक पूरण नीपना हूं ज्यमिया वड्डु ज्येष्ट ।

अन्नकाजि उवेखिआं मइं पोतइं पोप्यूं पेट ॥ १७ ॥

अंतर मइं एह्वुं करिउ ते आइं आव्यूं पाप ।

ऋपि । तह्मनइं मूकी हूं ज्यमं तु भोगवूं किहां आप ॥ १८ ॥

निःश्वास मूकी ऊठिआ नइं गया जिहां गुरु धौम्य ।

वृत्तांत सर्व मांडी कहूं एकांति वइशी भोभि ॥ १९ ॥

मुहुनइं राइ जाणी आविआ मोटा जे द्विजराज ।

नाकार मुखिथु नवि कहूं देह प्राण थाइ त्याज ॥ २० ॥

तव धौम्य कहइ छइ धर्मनइं चिंता म करथु चिति ।

विपत सधली भांजशि कहूं ऊपरि दृष्टांत ॥ २१ ॥

जनमेजे राइ ऊच्चरइ ते जल नयणथूं झरइ ।
 राइ कहइ वैशंपायन मुहुनइं कुहु रे ॥ १ ॥
 वैशंपायन मुहुनइं कुहु एक संदेह मोटु आपि ।
 धौम्य ऋषिनइं किहां थकु ए कश्यपसुत तणु जाप ॥ २ ॥
 सद्य प्रभाकर प्रगटिउ अनइं आपिऊं वरदान ।
 मूल मंत्र ज किहां थकु किम पाम्या परमनिधान ॥ ३ ॥
 वैशंपायन बलतूं बढइ उत्तर सांभलु राइ ।
 एक समइ इच्छा थई स्वर्ग मांहि सुरराइ ॥ ४ ॥
 सूरजनूं एक स्तोत्र कीधूं नाम शत ऊपारे अष्ट ।
 अंतर्गति आराधतां सविता थया संतुष्ट ॥ ५ ॥
 आवीनइं ऊभा रक्षा आपिऊं वरदान ।
 आ वैभव ताह्ण अचल रिहिज्यो इम कही थया अंतर्धान ॥ ६ ॥
 एह्वइ ऋषिजी आविआ करि वीणा हरिगुणगान ।
 आसन आपी अरचिआ नइं स्तवइ सुरराजान ॥ ७ ॥
 (पृ० ३०)

जनमेजे बलि पूछइ वात वैशंपायन कुहु साक्षात ।
 एकमास ए अंतरि रह्यु ते पांडवे किम निर्वह्यु ॥ १ ॥
 तेह्मां विघ्न थयां जे यथा तेह्नी मुहुनइं कुहुनइं कथा ।
 वैशंपायन किहि सुणि राइ ! एक मासमां विघ्न वि थाइ ॥ २ ॥
 सुखसमारोधि वनमांहि रमइ एकवार एह्वु आव्यु समइ ।
 मृगया रमश वनमां गया पांचे भाइ जूजुआ थया ॥ ३ ॥
 त्राणि दिशाइं तेह परक्यां निकुल सिहिदे एकठा पल्या ।
 इम ते वनमां पांचे भाइ तेह समइ सांभलिनइं राइ ॥ ४ ॥

नव्यादि आश्रम सुत्ता थाइ मपिजी नितिकर्म करवा जाइ ।

शाल्यतणी सुत्ता सुंदरी जिद्रथनइं कल्या ते वरी ॥ ५ ॥

लग्न केरु ते दिन आनिउ जिद्रथनइं संदेशु काह्विउ ।

परणवा पधारज्यो तम्यो आहि सामग्री कीधी अम्यो ॥ ६ ॥

जिद्रथि जान शणगारी बहु हय गज रथ तं लीधा बहु ।

भेरी मृदंग बाजइ घणी साथि.....तणी ॥ ७ ॥

लीजन रथ माहि गान करइ ण्णी पिरि जिद्रथ परवरइ ।

द्रुत-कामिकनी वाटें जाइ नीसाणना निर्धोष वगडाइ ॥ ८ ॥

तेणइ समि वनमाहि द्रुपदी ण्कली मनमाहि वदी ।

दुंदुभिनाइ बहु सांभली स्त्रीनां गान सुणी मनि रली ॥ ९ ॥

कोइक राजा वरवा जाइ ते जोवा केरुं मन थाइ ।

पर्णकुटी ऊघाडी करी द्रुपदी जोवा ते नीसरी ॥ १० ॥

ऊपरि ऊपरि जोइ चढी जिद्रथ केरी दृष्टिं पडी ।

तव प्रधाननइं पूछ्यु भूपि ए स्त्री कुण दीसि तेजस्वरूप ॥ ११ ॥

सूरज्यकोटि दीसि झात्कार एह्वी जानमां नयी कुहु नारि ।

कोटरास परधान किहिवाइ तेह्नि पूछ्वा मूविउ राइं ॥ १२ ॥

जाउ मित्र आवु पूछी वात कुहुनी कामिनी कुण मा-तात ।

तिहारि प्रधान पूछ्वा गयु द्रुपदी आगलि ऊभु रहु ॥ १३ ॥

परधानें जै कहूं कामिनी ते मुहुनइं किहि तूं भामिनी ।

परधान केह्वु सोभइ त्यांहि वावळ वृक्ष ऊभु वनमाहि ॥ १४ ॥

एह्वी ऊभी द्रुपदनी वाल सिंहनी नारी पूछि शिआल ।

तिहारि द्रुपदी बोली वाणि पांडवपत्नी मुहुनइं जाणि ॥ १५ ॥

एटछं सांभली पाछु वल्यु जिद्रथनइं ते आवी मिल्यु ।
 स्वामी पांडव केरी नारि एकली जभी मठनइ द्वारि ॥ १६ ॥
 पांडव तु मृगया गया वनि कुहु नवि दीसइ पासइं जन्न ।
 एहवूं आवी प्रधानि कहुं जिद्रथनूं मन वल्लभ थयूं ॥ १७ ॥
 द्रुपदी जाणी अनश्यमेव रथ खेडी चालिउ तत्खेव ।
 जान जाती मेहली यदा द्रुपदीनि हरवा आव्यु तदा ॥ १८ ॥
 कृष्णा मन्नि विचारइ त्याहि एकलु रथ कुहु आवइ आंहि ।
 मनमां एहवी आवी भ्राति सूतूं मंदिर छूं एकांति ॥ १९ ॥
 शूं जाणिइं कुहु कपटी राइ मननी वात कली नवि जाइ ।
 एहवी वात विचारइ मन्नि वैशंपायन किहि राजन्न ॥ २० ॥
 एटलि रथ आविउ द्रुकडु मन्न केरु भारु ऊभरु ।
 जिद्रथनइं उलखिउ नारिं तिहारइं प्राण आवइ ठाहरि ॥ २१ ॥
 एह तु पूज्य परुडुणु राइ मुक्ष दीठइ रलिआयति थाइ ।
 एहवूं रिदइ विचारी जोइ एहना मननूं कपट न होइ ॥ २२ ॥
 रथ तां आवी रह्यु क्षणमांहि द्रुपदी जभां छइ ते त्यांहि ।
 मुखि छेडु देइ पूछइ वात आसन आप्यूं किहि विसु भ्रात ॥ २३ ॥
 भलइं पधार्या नणदुइ ! तम्यो परुणागति शी कीजिइं अम्यो ।
 हवडां मृगया ग्या छइ राइ पाण्डव ते तां पांचे भाइ ॥ २४ ॥
 मृग मारीनइं ल्यावशि वइरि करज्यो भोजन रुडी पइरि ।
 वासी ते तह्यनइं नवि रुचइ ताजूं हुइ ते तह्मनइं पचइ ॥ २५ ॥
 जिद्रथ किहि हूं भूख्यु नथी पाछइं एहवी वाणी कयी ।
 तां मुक्ष साथइं आवे सही पांडव पासइं वनि शूं रही ? ॥ २६ ॥
 ए वनवासी भूंडा दखी मुक्ष धिरि आवी थाज्ये सुखी ।
 तिहारि वचन इम बोल्यां सती जा जा अकर्मी थयु कुमति ॥ २७ ॥
 (पृ० २९८)

વ્યાખ્યાન પાંચમું

અદારમી સદીની ગુજરાતી અને ઉપસંહાર

૧૯૪ હવે જે કૃતિમાં ઘણા અદ્યતન ગુજરાતી વપરાયેલી છે તેવી અદારમી સદીની ત્રણ ચાર કૃતિઓમાંથી મેં લેવાનાં નામો અને ક્રિયાપદો રૂપાદિ જોઈ લઈએ.

૧ કૃતિઓ વિશે વિશેષ કહું લખવાપણું રહેતું નથી, અદારમી સદીની

કૃતિઓમાં પહેલી કૃતિ લેખાહવાલિયાનો રાસ—કર્તા

અદારમા સંકાના લક્ષ્મીરત્ન (જૈન), ત્રીજી શ્રીમદ્ભાગવત—રચનાર

કવિઓ લક્ષ્મીરત્ન કવિ રત્નેશ્વર અને ત્રીજી કવિરાજ પ્રેમાનંદની કૃતિ

(જૈન) રત્નેશ્વર— છે અને તે રાજા નૈપથનો કથા. તથા ચોથી કૃતિરૂપે

પ્રેમાનંદ અને યશોવિજય (જૈન) દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ (મૂળ પદ્ય અને અર્થ ગદ્ય)

અને જંબૂત્વામિરાસ પદ્ય—કર્તા ઉપાધ્યાય યશો-

વિજય. ૧ ચાર કૃતિઓના કર્તાના સમય વિશે સુનિશ્ચિતપણું છે, પછી ૧

વાવત સ્વાસ કહું લખવાપણું નથી.

૧૯૫ વિભક્તિના ક્રમપ્રમાણે નામો અને ક્રિયાપદો તેમાંથી આ પ્રમાણે તારવ્યાં છે :

૧ કવિઓના

નામવિભક્તિવાળા સાત વિભક્તિનાં રૂપો

પ્રયોગો

વિભક્તિ-૧—

લક્ષ્મીરત્ન—જનેસર, નૃપ, પુરુષ, ભગીક, લેખો, ભગવંત, ગુજરદેસ, ગુણનીલે, ઘરણ.

रत्नेश्वर—सूत, वाडव, अबोल्यो, वेठो, व्यासपुत्र, बालका, नाना,
शुकजी, अर्जुन, सर्वे, जभा, सामा.

प्रेमानंद—पांडव, अरजुन, तापश, आव्यो, जुवीष्टर, वडवडतो,
बलता, नल, धर्म, पांडवो.

विभक्ति-२—

लक्ष्मीरत्न—चरण, विलास, कथा, जल, गुरु, रास, सानिद्ध.

रत्नेश्वर—वाढ, निश्वास, मोक्षमार्ग, गमन, वेष, कौतुक, मस्तक,
शुकने, सुनिवरने, कर्मने.

प्रेमानंद—ध्यान, जश, सरस्वतीने, राज, पुत्रने, श्रीपुरार, शेवा,
द्रुपदीने, मुने, रीवशीवने.

विभक्ति-३—

प्रेमानन्द—नांभी, मे, (में) नले, कद्रष्टे, दीवशे, प्रतापे, नामें, पांडवे.

लक्ष्मीरत्न—कुंभें, ज्ञानें, नामें, नामें, जिणें, भुजवलें, साथे.

रत्नेश्वर—तेणे, समे, शरीरे, हरखे, अतिथिरूपे, युधिष्ठिरे.

विभक्ति-४ तथा ६—

प्रेमानंद—सुतनु, नैशदतणो, नैशदराएनी, पर्वनो, वस्यानो (रहेवानुं),
तेहेनी, भीमशेन्यनी, शेहेदेवने, चंद्रनुं, भाइनी, तेहनां, कोहोने (कोने),
देशनो, तेहनो, तेहना, नलनी, नलनु, तेहना, तेहेनी, ताहारू.

रत्नेश्वर—पाम्यानो, परीक्षितने, अवधूततणो, जेह्नी, जेह्नुं, वर-
सना, जेह्नां, त्रिवल्लीनी, जेह्ना.

लक्ष्मीरत्न—श्रीजीनतणा, वेंपारीनी, वेसानां, गुंजरनो, धर्मतणि,
केइनें, जीवनुं, तेनुं, जेनी.

विभक्ति-५—

लक्ष्मीरत्न—.....

रत्नेश्वर—कंठशर्की, कर्बेथी, आननथी, आसनथी.

प्रेमानंद—घेरथी

विभक्ति-७—

प्रेमानंद—वनमुज्जार, कैलाशे, पाशे, मन्याने, दीशाए, बेलार, रुदयामां, वनमां, काळे.

रत्नेश्वर—मांहेमांहा, सवलामच्ये, मनमां, कण्ठविशे, वेर्य, आसन्य, मोटामच्ये, सभामां, ठाम्य, आकाशे.

लक्ष्मीरत्न—एणे, मय्यपण्डे, सहस्रमां, मेहदनिमें (मेदनामां), जगमां, धन्याश्रीमां.

क्रियापदो

	वर्तमान	भूत	भविष्य
१९६	कीजें	हुनो	बोल्या—
लक्ष्मीरत्न—	होइं	प्रगत्र्यो	(बील्या)
प्रणमुं	रहे	कह्या	शुंठा
बो	छे	बांछुं	निपनुं
सांभल्यो	कोर	कीथी	पडाओ
रचुं	यचुं छे	दिधुं	बप्राणि
करज्यो	आपें	दीठो	लीधुं
कहुं			

	वर्तमान	भूत		भविष्य
रत्नेश्वर—	साधे	पूछ्या	ढांक्यां	होनार
सांभलज्यो	दीसे	बोल्यां	आल्यां	
कहे	लवे छे	पाम्यो	अतिशोभ्यो	
प्रमाणे	आवे	वेठो		
विखाणे	पूछे	आव्यो		
वाधे	.	आव्या		
प्रेमानंद—	दीउ	वशा	धरू	थयू हशे
धरू	नीशरे	गयो	धयू	भागशे
करू	छे	आव्यो	पांम्यो	आवशे
आदरू	जांउ	रहो	परणो	
कहु	पांसु	वेठा	धराव्यू	
वदे	आपे	आप्युं	गयो	
चापि	नथी	पड्यो	मुको	
भागु	छउ	बोल्या	आव्यू	
आपे	केहे छे	भोगव्यू	होए जी	
लग्गडे	कोहो	छांडी		

कृदंतो

१९७ लक्ष्मीरत्न—आवता, करतां, खातां, जातां, रडतां, चढतै,

ए कविओना सांभलतां, कहंदा.

कृदंतप्रयोगो

रत्नेश्वर—विचारी, सुणीने, धैने, मेहली, करंता, छै, फरंता, जोवा,
दीसंतां, निरखी, देखी, राखीने, रहीने, करतो, हरवा, करवा.

प्रेमानंद—हराने, आराधना, तलाशवाने, आंणी, चढावी, जोतोजोतो, कराने, लंडे, वीशरतो, वराय, भनयंती, करतां, आपी, करवा, करी, शामली.

प कविथोना
केटलाक शब्दो

१९८ केटलाक शब्दो—

लक्ष्मीरत्न—भावट, कीरतार, पीत्वा, दीवाकर, मंडाण, गढ, बैसणो, अदार, वनराइ, सरग, तलेटी, मट, मंदर, पोल, सप्तसुमीयां, वरण, हाट, सरइयां,—पातशाह, मेम्मद बेगडो, हेंमर, पान, ओमराओ, राणाराओ, मे' तो, माजन, दरवार, भाट, सेठ, माहुं, मेह, मेहदनि, काटुं (कट्टमय), दकाल, परजा, माप,—वेढा, मोजाइ, देवान- (देहवर्ण) नात्य, जाल्य, जुठां, मापि, पपि, जोसी, मुरत, मानव्य, कगल, क्रम, रंक, वरद, दोषण, पसाय.

रत्नेश्वर—नाना—शास्त्र—विचक्षण—वाडव, सयलां, सूरय, वात वणाइक, आय, मुख्य (मुडे), अखमेव (अवयमेव), झलहल, उपवीत, आश्रम, कौतुक, केडे, हाड (हाडकां), वझ, वहुल, जंडेरी, बांका, मुज, आजानु, ज्योत्य, जनमन, ऊभा, साह्मा, अम्यो (अमो), अमने, अम, ते माथ्ये, पदोदक, ग्रान्य, निपट, समंवी, भरवार,—द्वेखी (द्वेपी), न्हामय, कंपारय, म्हाभूंइं, सूरज, हींसे, कूडूं, कुच्छित, शोइर, उजड, धूसर, बीज, बरसाद, वादल, ओगणपंचास, गीर्वाण, प्रावृत, तोहे.

प्रेमानंद—सरस्वती, प्रणाम्य, नैशद, वैशंपायन, चातुरमाश, आरणीक, शैतकवन, अरजुन, कैलाश, श्रीपुरार, राम (समय), तापश, कुंतीश्रुत, रातनोरात, चापि, चर्ण, अंतशकर्म, भीमशेन्य, पाशे, दातणपांणी, प्रातशामश्री, रीश, वझ, नौकुल, फेहोर, वरणागी, देहदेव, काम, रेश, नव्यांन, जोश, जोगणी, शांसु, वेइदश, नोस्वाश, वीशरतो, रुदय,

रूषी, वीजोग, शरपो, आशन, शीध, शोमो भाग, कष्ट, शंतोष, दाशी,
जुधीष्टर, ब्रथा, वेमानं, आक्षांन, जग्न, रीतुपर्ण, राय, वीरक्षेत्र, चोवीशा,
न्यात्त, पदबंध, कालवाला, मुहुरत्त, शुरत, शार, शतर, वाशेठा, वरपे.

१९९ विभक्तिवाळां नामोनी यादी

यशोविजयजी-१ शारद. तूठी. कुकवि. वीर. आपण. गाम.
संतोष. वडो. सो. अवबोध. जे. ते. केहवा.
सोभागी.

२ दया. जाप. आंघेल (अम्ल-खाटी) दाखने.
वाणीने. सान्निध्य. सूत्र. मही. रचना. ते प्रत्ये.
उपाय. स्वशिष्यने. अभ्यास.

३ तें. हियडे. जसविजये. शिष्ये. बुद्धि. रसे.
भट्टाचार्यइ. हेतइं. जेणे. वचनद्वारे. अभ्यासे.
अनुसारे. जेण. तेण. लीलाए. आपणे.

४ भरणने काज. हितहेत. जे माटई. उपकारनई
हेतइं ते माटिं. भणवाने काजे.

५ विशेषथी. अतिलोभथी. सुखथी. दुःखथी.
सामान्यथी.

६ मुज. काव्यनो. विदुधतणुं. तेहनूं. भोजनतणी.
भवना. लीने. तास. तुम्हारो. शुदिनो. प्रस्नरो.
वाईरी. अवधिज्ञानरी. तेहनो. तेहनी.

७ पद. कंठे. जिहां. तळे. इहां. खंभात मन्चे.
क्षत्रीकुण्डग्रामे. तेमांहे. गणमां. सूरीश्वरमां.
-समुद्रायमांहे. कासीये.

संवोधन-आत्मार्थियो ! प्राणियो.

ત્રણે કાલનાં ક્રિયાપદોની યાદી

વર્તમાન	ભૂત	ભવિષ્ય
પૂજું છું	દીવો	રહ્યો
ઉપશમે	તૂઠી	થઈ
આપો	આરોપ્યાં	ચાલી
કરો	કર્યા	ઝપના
નચાવે	કિયો	દિઝું
કરે	વિણઢ	દેપાઢ્યું
હોજો	દીરું	કર્થો
કીજે	જોતરીયા	થયા
વદે	કીઢી	મૂઢ્યા
સાંભલજો	શળગાર્યા	વાઢ્યો
ઁઘજો	ચઢ્યા	સાઢ્યો
લેખવે	હુઢા	યયો
		પ્રકાશી

કૃદંતો-

કરત. હુત. ચઢતા. રમંત. સુળીને. દેદાપ્યમાન. કરીને. કરતા.

કંઢલાક શબ્દો-

ઉપગંગ. સુરંગ. હું. ઢક્ષિણાઢત. પવિત્ર. ત્રિભુવન. ગામ. સીમ. ઢઢ્યઢાં. ઢાનર. પેરે. સરઢર. ઢાલુકા. ગ્રામ. આઢારજપદઢામલ. પવિત્ર. સાઢો. ઁંઢ. રસઢૂંઢ. ઢ્રાઢ્ય. સાકર. મોહનગારાં. ઢુંઢર. અંઢર. લગી. સઢિઢા. નઢઢા. ઢેપ. ઢકઢોલ. રંગરોઢ. ઢારી. ઁઢઢઢ. ઢાઢિત્ર. ઢાઢાઢ. તૂર. ઢામઢા. સનૂર. ગાઢાઢઢા. સઢાઢાર. ઢ્યાપાઢાર્પ. તો. ઢંઢનઢન. આઢ્યમાઢકાઢ્યું. નિસદીસ. લિઢાલિન.

૨૦૦ અહીં ઉપયોગમાં લીધેલી અઢારમી સદીની ચારે કૃતિઓમાંથી
 અઢારમી સદીની ભાષામીમાંસા નિર્દર્શનરૂપે જણાવેલાં સાતે વિભક્તિશબ્દો રૂપો,
 ક્રિયાપદો, કૃદંતો અને વીજા શબ્દોને વાંચવાથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એ કૃતિઓમાં વપરાયેલી
 ગુજરાતી તે, અદ્યતન ગુજરાતી છે. તે કૃતિઓના કેટલાક પ્રયોગોમાં
 જૂની ગુજરાતીની છાંટ દેખાય છે સ્વરી પણ તે નગણ્ય જેવી છે, એથી
 અદ્યતન ગુજરાતીનો આરંભ અઢારમી સદીથી થયો છે એમ માનવાને વા
 કહેવાને કશો વાધ નથી. જૂની ગુજરાતીની છાંટવાળા જે થોડાક
 પ્રયોગો છે તે આપોઆપ સમજાવે એ છે, ઇટલે તેને જુદા ગુણાવગાની
 જરૂર જણાતી નથી. જે સમયથી જૈન અને વૈદિક પરંપરાના ગુજરાતી
 કવિઓનું ગુજરાતીસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તે કાળની કૃતિઓના
 ક્રમવાર ઉત્તરોત્તર હદાહરણો વધારે પ્રમાણમાં આપતો આવ્યો હું અને તે
 રીત છેક છેલ્લી અઢારમી સદી સુધી રાખેલી છે. જે સાક્ષર વંશુઓ હજુ
 પણ જૈન અને જૈન નહીં એવા કવિઓની ભાષા વધે ભેદભાવ વા મિશ્રપ્રવાહ-
 મૂલકતા સમજતા હોય તેઓ કૃપા કરીને વારમી સદીથી અઢારમી સદી
 સુધીની ગુજરાતીનાં અહીં આપેલાં એ નિર્દર્શન-પ્રયોગો વ્યાનપૂર્વક જરૂર
 તપાસે એવી તેમને મારો નમ્ર વિનંતી છે; અને એ ભ્રમ માંગવા સારુ જ
 નિર્દર્શનો વધારે આપવાની ઉક્ત પદ્ધતિ અહીં સ્વીકારો છે અને સાથે સાથે
 પ્રત્યેક ભાષણના અંતિમ પાનાંઓમાં મેં વારમી સદીથી માંડીને અઢારમી
 સદી સુધીના ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યના નમૂનાઓ પણ આપ્યા
 છે. તે નમૂનાઓનું સર્વજ્ઞ નિરીક્ષણ પણ ઉક્ત ભ્રમ માંગવાને પૂરતું છે.
 સદીવાર ત્રણ કવિઓ તો લીધેલા જ છે.

અહીં સુધી ઉક્ત સદીઓના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરેલું છે. હવે એ
 નિરીક્ષણનો નિષ્કર્ષ વ્રતાવશા અંતિમ વચનરૂપ ઉપસંહાર કરીને આ
 વ્યાખ્યાન પૂરું થશે.

अदारमा सैकानुं पद्य तथा गद्य

अठारमो सैको

(१)

कवि-लक्ष्मीरत्न-संवत् १७४१-खेमा हडालियानो रास—

दुहा

आद्य जनेसर आद्य नृप आद्य पुरुष अवतार ।
भवभय भावदृ भगवंत नरु करुणानिधी कीरतार ॥ १ ॥
प्रणमुं तास प्रथम चरण द्यो मुझ वचन विलास ।
सांभलज्यो भवीक जन्न हुं रचुं पैम रास ॥ २ ॥
कवण पैमो क्यां हुवो प्रगट्यो कवण प्रकार ।
सानिद्ध करज्यो गुरु सदा कहू कथा तस सार ॥ ३ ॥
गुरु माता गुरु पीत्या कीजें गरु पाये सेव ।
ज्ञान दीवाकर गुरु कहा नमो नमो गुरुदेव ॥ ४ ॥
कुंभे वांघ्युं जल रहे जल विना कुंभ न होई ।
ज्ञाने वांघ्युं मन रहे गुरु विना ज्ञान न होई ॥ ५ ॥

चौपड़. राग रामगीरी

जंबुद्वीप भरत एणे ठाम मध्यपंडे मोटा मंडांग ।
गुजर देस छे गुणनीलो पावा नामें गढ वेंसणो ॥ १ ॥
गढ उपर छें सोभा षणि अठार भार वनराइ तणि ।
मोटा श्रीजीन तणा प्रसाद सरग सरीशुं माडें वाद ॥ २ ॥

वसें सेंहेर तलेटी तास चांपनेर नामें शुबीलस ।

गढ मढ मंदर पोल प्रकास सप्त भुमीयां उत्तम आवास ॥ ३ ॥

वरण अदार त्या सुषि वसें सोभा देषि मन सुलसें ।

वेंपारीनी नही रे मणा सातसें हाट सरइयां तणां ॥ ४ ॥

नित्य चोकडीयां कोडी करे वेसानां मंदर वीससे ।

..... ॥ ५ ॥

पातसाह तिहां परगडो राज्य करे मेंमद् वेगडो ।

सतरसेंस गुंजरनो धणि जिणें भुजबलें कीधी पोहवि घणि ॥ ६ ॥

सवालष हेंमर सोभता दस सहेसनां गज दीपता ।

सीतेर पांन बहोतेर ओमराओ अवर घणां छे राणा राओ ॥ ७ ॥

नगर सेठ मेंतो चांपसी अहनिस धर्म तणि मति वसी ।

सेठ साथें माजन सोहाई एक दीवस दरबारे जाई ॥ ८ ॥

मारगं मलिओ दिधु मांन ओमराओ सालोदुषांन ।

पांन साथें आवता सेठ वंब भाट तव दीठो दृष्ट ॥ ९ ॥

× × × × ×

इम करतां दिन केता वोल्या वरस थयुं छे माठुं ।

मेह न तुंठा मेहदनिमें वरस निपतुं काठुं ॥ ३० ॥

पडीओ दकाल कें परजा पीडे को केइनें नव्य आपें ।

आप आपणें मापें पातां धानें कीमें न ध्रापे ॥ ३१ ॥

मात पीता बंधव ने बेटा भाई ने भोजाई ।

नात्य जात्य गोत्रीजन जुठां एक अन्न साथें सगाई ॥ ३२ ॥

अन वीना देवांन न दीपे बुध्य शुध्य सवी जाई ।

कीडी कुंजर माषि पंषि अन सहु को पाय ॥ ३३ ॥

जाण्प्या जोसी अननं मागें पण मुरत अन जोडूं ।
 अन वीना शुर सेवा न मानें तो मानव्य कम वगोई ॥ ३४ ॥
 अन रय चंचल चालें अन रतनसी मागें ।
 अन वीना तो वल्ल न थाई कागळ रुडों न टागें ॥ ३५ ॥
 अन वीना क्रम एक न चाले सर्व जीवतुं काम ।
 सहु कोमां अनदाता मोटो तेनुं सुरनर करे वषाण ॥ ३६ ॥
 अन वीना तेणे अवसरें वल्ल वीना निसंक ।
 पातसाह तां पडीयां देपें जातां रडतां रंक ॥ ३७ ॥

× × × ×

राग धन्यासरी

धन्य धन्य पेमो देदराणि जेनी कीरत जगमां जांणि जी ।
 दिधां दान ते चढतै पांणि जी कविजने वात वषाणि जी ॥ धन्य०
 ॥ १२९ ॥

पातसाईं वणुं मान ज दीईं साह वरद जेणे लीधुं जी ।
 जातां वरद जेणे राण्यां सवलां देईं दान मन प्रघलां जी ॥ धन्य०
 ॥ १३० ॥

× × × × ×

गरुया साधुतणा गुंण गाया अनं वलि रोपि राया जी ।
 कवीजन मत कोईं दोषण म देख्यो गुंण हुवा ते गाया जी ॥ धन्य०
 ॥ १३२ ॥

संवत सतर एकतालिसा वरये रास रच्यो मन हरये जी ।
 मागसर सुद पुंन्यम गुरुवार गांम उंनाडं मोझार जी ॥ धन्य० १३३ ॥

પંડિત હીરરત્ન પરસીધ્યા તસ પસાય રાસ કીધો જી ।

છઠ્ઠી ઢાલ ધન્યાશ્રીમાં ગાવૈ સાંભલતાં સુખ પાવૈ જી ॥ ૧૩૪ ॥

× × × ×

કીજે ધર્મ ભવીક જન ઘુંદા લપમીરતન કહંદા જી ॥ ૧૩૫ ॥

(ऐतिहासिक राससंग्रह, भाग १ लो, सं. श्रीविजयधर्मसूरि)

(૨)

કવિ-રત્નેશ્વર-સંવત્ ૧૭૪૯-શ્રીમદ્ભાગવત

(સંપાદક—શ્રીકેશવરામ શાસ્ત્રી)

(પૃષ્ઠ ૧૪૫)

સૂત કહે સાંભલજ્યો શૌનક દેવરાત નૃપ તેહ ।

તેણે એ વિધ્ય પૂછ્યા વાઙ્મવ કહે વિચારી જેહ ॥ ૫૦ ॥

નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણ વાઙ્મવ માંહોમાંહ્ય વિચારી ।

વિવિધ વિરોધી સાધન બોધ્યાં સઘટાં સંશય કારી ॥ ૫૧ ॥

કોય કહે જે વિષ્ણુ દેવતા કોય કહે શિવ દેવ ।

કોય કહે તે સઘટા મધ્યે સૂર્ય સારો દેવ ॥ ૫૨ ॥

કોય કહે જે કાલદેવતા કોય સ્વભાવ પ્રમાણે ।

કોય કર્મને શ્રેષ્ઠ કહે શ્મ અનેક વાત વિલાણે ॥ ૫૩ ॥

હવે ઘણાંક વાદ સુણીને આકુલ અન્તર્વેદ ।

સાંભલ્ય શૌનક રાજકૃષિ તે મનમાં પામ્યો સ્વેદ ॥ ૫૪ ॥

આપ અબોલ્યો થૈને વેઠો મુલ્ય મેહલી નિઃશ્વાસ ।

મોક્ષમાર્ગે પામ્યાનો મનમાં નવ્ય આવ્યો વિશ્વાસ ॥ ૫૫ ॥

પૂર્વે પુણ્ય પરીક્ષિતને આવ્યા વ્યાસપુત્ર શુકદેવ ।

જ્ઞાનસુધામરસાગરશશિવર તેણે સમે અશ્વમેવ ॥ ૫૬ ॥

सुंदर धाम स्वरूपी शुक्लजी स्वेच्छा गमन करंता ।
 वेप विशद अवधूत तणो लै महितल मांढ्य फरंता ॥ ५७ ॥
 झलहल तेजलता सम जेह्नी जटा यत्न विन बावे ।
 कण्ठ विशे उपवीत अचल त्यहां माला मोहिनी सावे ॥ ५८ ॥
 जेह्नुं चिन्ह जणाय नहीं जे कोण वर्ण आश्रम ।
 यथालाभ संतोषी शुक्लजी पूरणरूपी परम ॥ ५९ ॥
 नाना बालक कौतुक जोवा केडे फरता क्रोड ।
 कर्दम ने तृण तनुये बलगां अलगां बंधन छोड ॥ ६० ॥
 सोल वरसना शुक्लजी त्यहिये कोमल चरण सुगात्र ।
 कर उर स्कन्ध कपोल सुकोमल सुंदर शोभापात्र ॥ ६१ ॥
 दर्शनीय ने दीर्घलोचन उत्तम नासाकीर ।
 तुल्यकर्ण भ्रुकुटी मुख सुंदर कम्बुकण्ठ सुशरीर ॥ ६२ ॥
 कंठ यकी हेटेरां दीसे युग्म हाड त्हां जेह ।
 ते जेह्नां मांसे करी दांक्यां नव्य दीसंतां तेह ॥ ६३ ॥
 जेह्नुं बक्ष विशाल ने बली वर्तुल नाभिकूप ।
 ऊंडेरी त्रिवह्नीनी रेखा उदर अनूप सुरूप ॥ ६४ ॥
 नग्न दिगंबर बांका बलता अलकजटा भगवान ।
 नारायण सरखो दीसंतो जेह्ना भुज आजानु ॥ ६५ ॥
 श्याम शरीरे सदा काल जे यौवनवननी ज्योत्य ।
 अंगतणी त्हां उत्तम शोभा छीजनमन उद्द्योत ॥ ६६ ॥
 हरखे हास्य करंता आवे निरखी सुंदर शोभा ।
 शुक्ले देखी आसनयी सहू यथा मुनिजन ऊभा ॥ ६७ ॥

यद्यपि शुक् योगीनो अंतर्त्य तेज गूढ महिमाय ।
 तेह्वां लक्षण जाणे मुनिवर सर्वे साह्मा जाय ॥ ६८ ॥
 विष्णुरात आव्या अतिथिनी पूजा कीधी सार ।
 मस्तक नामी आत्मनिवेदन कीधूं नृप निरधार ॥ ६९ ॥
 पूज्या अरच्या शुक्जी आसन्य वेठा अंतर्त्यामी ।
 पाछ्ल्य आव्यां अवला बालक नाठां विस्मय पामी ॥ ७० ॥
 मोटा मध्ये मोटो मुनिवर तेह सभामां पेठो ।
 ब्रह्मन्त्रषि राजन्त्रषि सुरन्त्रषि मंडलमध्ये बेठो ॥ ७१ ॥
 मुनिजनकेरा मंडलमध्ये अतिशोभ्यो भगवान् ।
 ग्रहतारानक्षत्र विच्ये जाण्ये ऊग्यो इंदुसमान ॥ ७२ ॥
 जेह्नी बुद्धि अकुण्ठित ते मुनि आसन्य वेठा शांत ।
 वैष्णवराज परीक्षित तेने अति पाम्यो अभ्रांत्य ॥ ७३ ॥
 कर जोडी शिर मोडी कीधो मुनिवरने परणाम ।
 विनयवचन मन स्थिर राखीने पूछे परीक्षित आम ॥ ७४ ॥
 अहो अम्यो त्यां अधुना ब्रह्मन थैने क्षत्रीराज ।
 सज्जन अमने सेवे एह्वा अम्यो थया छूं आज ॥ ७५ ॥
 कृपा करीने अतिथिरूपे आव्या छो अम धैर्य ।
 ते माट्ये अम्यो तीरथ कीधा सर्वोपरि करी पर्य ॥ ७६ ॥
 जेह्नुं स्मरण कर्येथी नरनां मंदिर पावन थाय ।
 तेह्नुं दर्शन स्पर्श पदोदक कोण कहे महिमाय ॥ ७७ ॥

(पृ० १०३)

मास घणा वही चाल्या तोहे अर्जुन नाव्या गाम्य ।
 बोररूप अपशुक्ल देखता धर्मराय ते ठाम्य ॥ ५ ॥
 कालतणी गति घोर निहाली अबला ऋतुना धर्म ।
 क्रोध लोभ अचूत आवुल नर करता पातक कर्म ॥ ६ ॥
 कपटसहित विहार विलोक्यो राय युधिष्ठिर निपट ।
 मांहोमाहे मैत्र्य करे नर मन मध्ये रहे कपट ॥ ७ ॥
 मात पिता ने सुहृद समंवी खी भरयारशू द्वेखी ।
 मांहोमाहे कलह करंता राय युधिष्ठिर देखी ॥ ८ ॥
 एहवां चिह्न अनेक ज दीठां अत्य अरिष्टशू कर्म ।
 दिवसे दिवसे लोकविशे म्हा लोभ अपार अधर्म ॥ ९ ॥

× × ×

आ जो रे नरवीर निहाली अति उत्पात विघात ।
 आकाशे उत्पात घणा ने अवनीगत उत्पात ॥ १८ ॥
 अंगविशे उपचिह्न घणां ए आपणने भयकारी ।
 आपणने ए म्हाभय कहे छे मोड पामे गति माहरी ॥ १९ ॥
 लोचन जंघा ने कर माह्रा फरके वारंवार ।
 हृदे विशे कंपारव अति कांड म्हा भूडूं होनार ॥ २० ॥
 आ जो रे आ फाळ सूरज साहमूं रहीने रोय ।
 आननथी अंगारा ऊडे कांडक भूडूं होय ॥ २१ ॥
 माहरे सन्मुख श्वान रहीने गाढे रीतो जाय ।
 शंका विन मुझ आगत्य ऊभो तेणे ते भय याय ॥ २२ ॥

अधम पशु दक्षिण दिश जातां उत्तम पशु तां वाम ।
 अश्व न हीसे रोता दीसे कांइक कूडूं काम ॥ २३ ॥
 मृत्युदूत कपोत रह्यो करतो कुच्छित शोहर ।
 उद्धक मन कंपावे माहूरूं घुर्घर शब्दे घोर ॥ २४ ॥
 कलकल शब्द काक लवे छे सर्व तणां सुख हरवा ।
 ए सर्वे अपचिह्न अनेरां अवनी उज्जड करवा ॥ २५ ॥
 धूसर दिश ने रवि शशी पाछल्य जलकुंडल भयकारी ।
 पर्वत साथ्ये पृथ्वी कापे भय उपजावे भारी ॥ २६ ॥
 बीज पडे वरसाद विना ने घन विन बादल गाजे ।
 एहवा आ उत्पात विलोकी माहूरूं मन अति भाजे ॥ २७ ॥

× × × ×

(पृष्ठ २२९)

त्रेपन श्लोक तणो विस्तार रत्ने कर्तुं यत्ने विस्तार ।
 संवतनी संख्या सविलास सत्तरशे ओगणपंचास ॥ १०८ ॥
 कार्तिक विधु सह एकादशी वार विधुसहित उल्लसी ।
 मेघतनय दर्भावती गाम श्रीमाली रत्नेश्वर नाम ॥ १०९ ॥
 गीर्वाण वाणीनो कवि तोहे प्राकृतनी मति हवी ।

(३)

कवि प्रेमानंद (हस्तलिखित गुटको—गु० व० सो०)

लक्ष्या वर्ष—१७६२ रचना पछी २४ वर्षे लखायेल

(आरंभ)

अथ श्रीनैशदराणी कथा लखी छे.

राग केदारो—

श्रीशंकरश्रुतनु* ध्यानं ज करू

सरस्वतीने प्रणाम्य ज करू ।

आदरू जोडवा जश नैशदतणो रे ॥ १ ॥

डोठ—

नैशधराएनी कहु कथा पुन्य श्लोक जे राए ।

वैशंपायेन वांणी वदे आरणीक पर्वनो महीमा ए ॥ २ ॥

राज हारीने गया पांडव वशा दौतकवन मुझार ।

एकलो अरजुन गयो कैलाशे आराधवा त्रीपुरार ॥ ३ ॥

एहेवे शमे एक तापश आव्यो ब्रहेदश एहेवूं नांमी ।

पुजा कीची पांडवे ने आप्यो वश्यानो ठांमी ॥ ६ ॥

चातुरमाश ते त्याहां रहो तेहेनी कुंतीश्रुत करे सेवा ए ।

रातनी राते वारा करता पांडव चांपे पाए ॥ ७ ॥

एकवार जुधीष्टर वेठा तलाशवाने चर्ण ।

ते शमे अरजुन शंभारो भराई आव्यूं अंतशकर्ण ॥ ८ ॥

×

×

×

भीमशैत्यनी पाशे जो हु मागु दातणपांणी ।

तो बडबडतो जाए रीश चढावी मोटां ब्रक्ष आपे आंणी ॥ ११ ॥

प्रातशांमप्री नीकुल पाशे कदाच जो हु मागु ।

एक पेहोर तां चार लगाडे एटली करे चरणार्गी ॥ १२ ॥

* त्रिपिकार, वधे, 'शु' ने बदले 'श्रु' लखे छे.

त्रेहेदेवने जो कांम दीउ तो शाधु मंन आणे रोश ।
 मध्याने घेरथी नौशरे जोतो जोतो जोश ॥ १३ ॥
 दक्षण दीशाए जोगणी छे जो जांड तो दुख पांमु ।
 पुरव दीशाए परवरू तो चंद्रनु घर शांमु ॥ १४ ॥
 एहेवी रीत तो व्रणे भाइनी मे तो रहू नव जाए ।
 दुपदीने मोकलु तो कोइ हरण करीने जाए ॥ १५ ॥
 वण मागे वेलाए आपे मुने जे जोईए ते आंणी ।
 फल जल मुख आगल लैई मेले ते तो गांडीवपांणी ॥ १६ ॥
 तेहनां गुण हु नयी वीशरतो रहो छउ रूद्रयामां राखी ।
 श्रुप शंतोप वीनां छउ श्रुनो मुनी हु पारथ पाखी ॥ १७ ॥
 नीस्वाश मुकीने धर्म एम केहे छे कोहोनी त्रेहेदश रूपी ।
 वन वशवूने वीजोग पड्यो हु शरपो कोई दुपी ॥ १८ ॥
 राज आशन भुवन रीव शीधने हारी ।
 एहेवू कोहोने थयू हरो स्वामी पीडा पांमी नारी ॥ १९ ॥
 बलता त्रेहेदश एणी पेर बोल्या श्रु आणे वैराग्य ।
 नल दुख पांम्यो अरे पांडवो नथी तेहनो शोमो भान ॥ २० ॥
 रूप राएनु न मले धन नल नरेश शमांन ।
 तेहना जेहवु काट तमो नथी भोगव्यू राजांन ॥ २१ ॥
 भीमक दुमारी नलनी नारी रूप कहू श्रु मांडी ।
 ते नारी जाहां नही फल पांणी नले ते वनमां छांडी ॥ २२ ॥
 वाशी रूप धरू दमयंती कुवटु थयू नलनु गात्र ।
 तेहना दुख आगल अरे राए जुबीपर ताहानु दृग्य कोण
 मात्र ॥ २३ ॥

कर जोडीने धर्म एम बोल्या कोहो त्रेहेदश रूपी राए ।
 घणु दुख पांम्यो नलराजा ते श्रु कारण केहेवाए ॥ २४ ॥
 कोण देशनो नरेश काहाये केम परणो दमयंती ।
 ते नारी नले केम छांडी कां मुक्ती भमयंती ॥ २५ ॥
 उत्तपत्य कोहो नल दमयंतीनी अथ ईंती कंथा ए ।
 दुपीआनु दुप प्रकाश करतां भागे मन त्रया ए ॥ २६ ॥

चलण—

त्रया ए माहारी भागशे एम कहै जुधीएर राए ।
 कहै भट प्रेमानंद नैशदतणी कथा ए ॥ २७ ॥

(अंतिम भाग, पृ० ३८६)

माता पीता गुरु वीप्र वैष्णव सेवा करे शर्व कोए जी ।
 परनंदा परनारी परधन को कद्रए न जोए जी ॥ ३३ ॥
 एहेवू राज नलनाथे कीधु पुन्यश्लोक धराव्यू नांम जी ।
 पुत्रने राज आशन आपी गयो तप करवा राजन जी ॥ ३४ ॥
 अनशन व्रत करी देह मुको आव्यू दीव्य केमान जी ।
 वैकुण्ठ नल दमयंती पोहोतां पांम्यो श्रीभगवान जी ॥ ३५ ॥
 त्रेहेदश केहे श्रुण राए जुधीएर एहेवो हवो नथी नव्य होए जी ।
 ए दुख आगल ताहरा दुख ने जुधीएर श्रु रोए जी ॥ ३६ ॥
 काले अरजुन आवशे राजा करी उत्तम काज जी ।
 कथा शांभली पागे लागो मुनीवरने माहाराज जी ॥ ३७ ॥
 परीताप गयो माहारा मननो शांभली साधु चरीत्र जी ।
 अवीचल बांणी त्रेहेदशजीनी हु पत्तीत थयो पवीत्र जी ॥ ३८ ॥

थोडे दीवशे अरजुन आव्या रीझा धर्मराजंन जी ।
 वैशंपायेन केहे जनमेजयेने थ्यू पुरण नल आक्षानं जी ॥ ३९ ॥
 शांभले भणे वा लखे पुस्तक शर्व तीरयनु फल थाए जी ।
 अष्ट मादानं जग्न तणु फल आपे वैकुंठ राए जी ॥ ४० ॥
 करकोटकने नल दमयंती श्रुदेवने रीतुपर्ण राए जी ।
 ए पांचेनां नांम ले श्रुतां उठतां तेने घेरथी कलीजुग जाए जी ॥ ४१ ॥
 वीरक्षेत्र वडोदरू नांमे गुरू देश गुजरात जी ।
 कृष्णश्रुत कवी भट प्रेमानंद वाडव चोवीशा न्यात्त जी ॥ ४२ ॥
 गुरूप्रतापे पदबंधन कीधु कालावाला भांपी जी ।
 आरणीक पर्वमां मुल कथामाहे नैशधलील भापी जी ॥ ४३ ॥
 मुहुरत्त कीधु श्रुतमाहे थ्यू पुरण नंदरवार जी ।
 कथा नलदमयंतीजीनी शारमाहे शार जी ॥ ४४ ॥
 शंवत्त शतर आशेठा वरपे जेठवदी दशमी मंगलवारजी ।
 थै कथा पुरण बीस्तारजी..... ॥ ४५ ॥

लख्या वर्ष—शंवत् १७८६ ना आपाड श्रुदी ६ मंदिबारे शंपुरण
 लखुं छे.

(४)

कवि-उपाध्याय-चशोविजयजी-संवत् १७२९—जंवूस्वामिरास

शारद सार दया करो आपो वचन सुरंग ।
 तुं तूठी मुज उपरे जाप करत उपरांग ॥ १ ॥
 तर्क काव्यनो तें तदा दीवो वर अभिराम ।
 भाषा पण कवी कल्पतरु शाखा सम परिणाम ॥ २ ॥

मात ! नचावे कुक्कवि तुज उदर भरणे काज ।
 हुं तो सद्गुण पद टथी पूजुं छुं मत लाज ॥ ३ ॥
 तंवू धर्म सुसाधनो कंवू दक्षिणावत्त ।
 अंवू भवद्वय उपशमे जंवू चरित्त पवित्त ॥ ४ ॥
 पवित्र करे जे सांभल्युं त्रिभुवन जंवूचरित्र ।
 आंघेल पण मुज वाणीने करशे रसे पवित्र ॥ ५ ॥
 अमृत पारणुं काननुं भविजनने हित हेत ।
 कर्तां मुज मंगळ होजो ए भारती संकेत ॥ ६ ॥
 श्रीनयविजय विबुधतणुं नाम परम छे मंत ।
 तेहनुं पण सान्निव्य लही कीजे ए वृत्तंत ॥ ७ ॥

(पृ० २)

× × × ×

अमृत मधुर वाणी वदे तव जलधर गंभीर ।
 वीर भविक हित कारणे समरथ साहस घीर ॥ १ ॥
 सांभलजो श्रोता सर्व कहेशुं सरस ते वात ।
 सांभलता मत उंघजो मत करजो व्याधात ॥ २ ॥
 उंघे ते सुंघे मही चुंघे नहि रसधूट ।
 साकर द्राखने परिहरे कंटक रातो उंट ॥ ३ ॥
 निद्रा विकथा परिहरी गुरुमुख साहसुं जोय ।
 सुणे जे हियडे उल्टसी श्रोता साचो सो य ॥ ४ ॥

(पृ० ४)

× × ×

गाम सीम ए रूखडां मोहनगारां हुंत ।
 वानर परे चढता जिहां आपण वेड रमंत ॥ १ ॥
 तेह ए सरवर तेह जल तेह ज तीर मनोहार ।
 कंठे आरोप्यां जिहां ताल नलीनना हार ॥ २ ॥
 सोहे एह ज वालुका उज्जल जेसी कपूर ।
 वाललीलाए आपणे कर्यां जिहां घर भूरि ॥ ३ ॥
 वात लगावी इम अनुज भवदत्त भेटे ग्राम ।
 जे आचारजपदकमल पवित्र कियो अभिराम ॥ ४ ॥

(पृ० ६)

x

x

x

हवे निज कर जोडी कहे नभसेना शुचि बोल ।
 रहो पाम्ये संतोष करी मन धरी अचल अडोल ॥ १ ॥
 परिणत वये व्रत आदरो हमणां गृही व्रत लाग ।
 कीम अणपहेर्यो पहेरणे सोहे अभिनव पाग ॥ २ ॥
 चक्रवर्ति भोजन तणी इच्छा कर्ये शुं होय ।
 घर संपत्ति सरखे सुखे वर्ते दुःखी न सोय ॥ ३ ॥
 जिम थयीरा अतिलोभयी आपही आप विणट्ट ।
 तिम अति इच्छा मत करो सुणो संवंध ते इट्ट ॥ ४ ॥

(पृ० ५७)

x

x

x

भीटुं लागे तेल तस घृत नवि दीटुं जेण ।
 भवमुख तेम राचे म को शिवमुख संभरे तेण ॥ ७ ॥

दुखःश्री विरमे जन सकल सुखथी विरमे बुध ।

सुखदुःख सरखा देखवे भवना ते मुनि शुद्ध ॥ ८ ॥

हय जेम देवाणुपिये ! जातिवंत गुणवास ।

उत्पयगामी तेम न हूं सुण तस कथा विलास ॥ १० ॥

(पृ० ५९)

×

×

×

×

मद झरता कुंजर जाणे सनिर्जर शैल ।

अंवर टागी अंवाडी सुरगज शुं करे मेल ॥ ७ ॥

धवल धोरी जोतरीया रथनी कीधी तैयारी ।

शणगार्या सांवेला धवल मंगल दिए नारी ॥ ८ ॥

गाय गीत सुहासणि पहेरी नवल वेप

मद मुदित हुआ सवि गाम अने संनिवेश ।

केइ चढ्यारे सुखासन केइ चढ्या चकडोल

अतिचतुर विचक्षण करे घणा रंगरोल ॥ ९ ॥

अष्ट मंगल चाले आगे वली चाटुकार

असि-कुंत-फलक-गृह नर्मकार रतिकार ।

तिल नांख्या न तले आवे तेम हुआ पंथ

धरणीनो कण पण न रह्यो कोइ अपंथ ॥ १० ॥

उच्छ्रव जुए भरनारी वारी चढी चौवारी

व्याकुल थइ वादित्र-शब्द सुणी सवि नारी ।

तूर दुग्ध जामाता कलि कज्जल सिंदूर

खट होय ए वट्टभ खीने सहज सनूर ॥ ११ ॥

गाजा वाजा सुणीने अर्ध तिलक करी एक
 अर्धाजित दृग एक जोवा चाली छेक ।
 एक नेउर पहेरे एक ज चरण पखाले
 आधि कंचुकी पहेरी जोवा कांइक चाले ॥ १२ ॥
 घसमसती कांइक कज्जल गले घाले ।
 कस्तुरी लोचन ठवती आधी चाले ।
 बावना चंदन रस पाए लगाडे वाला ।
 अळतो हृदय स्थळ लाए करे चकचाल ॥ १३ ॥

(पृ० ८०)

× × × ×

तास शिष्य श्रीजितविजयबुध श्रीनयविजय गुरु भाया जी ।
 वाचक जस विजये तस शिष्ये जंवूगुण ए गाया जी ॥ ६ ॥
 ९ नन्द ३ तत्त्व ७ मुनि १ उडुपति संख्या वरसतणी ए धारोजी ।
 खंभनयर मांही रहीय चोमासुं रास रच्यो छे सारो जी ॥ ७ ॥

(पृ० ८३)

गद्य

(उपाध्याय यशोविजयजीए खंभातयी लखेलो कागळ)

इहां धर्मकर्म सुखइ निवर्तई छइ. तुम्हारा धर्मोद्यमना समाचार जणा-
वीने परमसंतोष उपजाववा.

तथा तुम्हारो लिख्यो लेख १ प्रथम चैत्र शुदिनो लिख्यो आव्यो,
समाचार प्रीछया, संतोष ऊपना. तथा प्रश्नरो उत्तर :—

साध्वी नानवाईरी अवविज्ञानरी कपटमात्र जणाई छइ. तथा खंभातमध्ये
श्रावक, सूत्र वाचई छइ, x x x x x तथा गुरुशिष्य
संवाद तो बुद्धि जाणवो.

बडो छेख लिखावी मोक्क्यो छइ, सा. गदाधर थानइ ठाऊको मोक्क्यो
छई. तिणमां नय निक्षेप प्रमाणरी मणा न रही छइ. बारंवार विचारयो.

तथा श्रीवर्धमान स्वामी क्षत्रीकुण्डग्रामे हवा. ते तो आगम-प्रमाण
मध्ये अंतर्भवइ छइ. सामान्ययी आम सद्भावे तो शेषवत्-अनुमान प्रवर्तई.
जे माटई अवावित स्याद्वाद प्रवचनरूप कार्य छइ, ते आम कारण विना
न संभवेई. पूर्ववदादि शब्दरो ए अर्थ छइ.

तथा न्यायाचार्य विरुद्ध तो भट्टाचार्यइ न्यायग्रन्थ रचना करी देखी
प्रसन्न हुइ दिऊं छइ. ग्रन्थ समाप्ति लिख्यो छइ.— x x x
न्यायग्रन्थ २ लक्ष कीचो छइ. x x x तथा धर्मलाभ जाणव्यो,
धर्मोद्यम विशेषयी कर्यो, धर्मस्नेह वृद्धिवंत राप (ख) ज्यो.

उपाध्याय श्रीयशोविजय-संवत्-१७२९-द्रव्यगुणपर्याय

रास-(प्रारंभ)

राग—देशासुर चोपाइ

गद्य—तिहां प्रथम गुरुनइ नमस्कार करीनई प्रयोजन सहित अभि-

धेय देखाडइ छई—

[पहिलइ वि पदे मंगलचरण देषाड्युं—नमस्कार कर्या ते १,
आत्मार्या इहां अधिकारी २, तेहनइ अवबोध थास्यइ—
उपकाररूप प्रयोजन ३. द्रव्यनो अनुयोग ते इहां अधिकार

पद्य—

श्री गुरु जीतविजय मनि धरी

श्री नयविजय सुगुरु आदरी ।

आतम—अरथीनइ उपकार

करं द्रव्यअनुयोग विचार ॥ १ ॥

गद्य—

श्रीजीतविजय पंडित अनइ श्रीनयविजय पंडित ए वेहु गुरुनइ
चित्तमाहिं संभारीनइ आतमार्थी—ज्ञानरुचि जीवना उपकारनइ
हेतइ, द्रव्यानुयोग विचार करं छुं. अनुयोग कहिं सूत्रार्थ-
व्याख्यान. तेहना ४ भेद शास्त्रइ कहिया—

१ चरणकरणानुयोग—आचार वचन—आचाराङ्ग—प्रमुख

२ गणितानुयोग—संख्याशास्त्र—चन्द्रप्रज्ञप्ति—प्रमुख

३ धर्मकयानुयोग—आख्यायिकावचन—ज्ञाता—प्रमुख

४ द्रव्यानुयोग—यद्द्रव्यविचार—सूत्रमन्त्रे सूत्रकृतांग, प्रकरणमन्त्रे सन्मति,
तत्त्वार्थप्रमुख महाशास्त्र.

ते माटिं ए प्रबन्ध कीजइ छइ. तिहां पण द्रव्य—गुणपर्यायविचार छइ,
तेणइ ए द्रव्यानुयोग जाणवो.

અંતિમ પ્રશસ્તિ—ગદ્ય—

તપગચ્છરૂપ જે નન્દનવન તે માંહે સુરતરુ સરિસો પ્રગટ્યો છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર, તે કેહવા છે ? સવલસૂરીશ્વરમાં જે સોભાગી છે—સૌભાગ્યવંત છે. જિન તારાના ગળામાં ચંદ્રમા સોમે તિમ સવલસાધુસમુદાયમાંહે દેર્દાપ્યમાન છે. (૨૭૩ ગાથા)

તાસ પાટે—તેહનો પટ્ટપ્રભાવર શ્રીવિજયસેન સૂરીશ્વર, આચાર્યનાં છત્રીશ-છત્રીશીં વિરાજમાન, અનેકજ્ઞાનરૂપ જે રત્ન તેહનો અગાથ રામુદ છે. સાહિ તે પાતત્યાહ, તેહની સભામાંહે વાદવિવાદ કરતાં જયવાદરૂપ જે જસ તે પ્રત્યે પામ્યોં વિજયવંત છે. અનેક ગુણે કરી મર્યોં છે. (૨૭૪ ગાથા)

તેહને પાટે શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વર થયા, અનેક વિથાનો ભાજન, વઢી મહિમાવંત છે, નિરીહ—તે નિઃસ્પૃહી, જે છે.

તેહને પાટે આચાર્ય શ્રીવિજયસિંહસૂરીશ્વર થયા, પટ્ટપ્રભાવક સમાન, સવલસૂરીશ્વરના સમુદાય માંહે લીહવાલી છદ્, અનેક સિદ્ધાંત તર્ક જ્યોતિઃ-ન્યાયપ્રમુખ ગ્રન્થે મહાપ્રવીણ છે. (૨૭૫ ગાથા)

તે—જે શ્રીગુરુ તેહનો ઉત્તમ ઉદ્યમ—જે મલો ઉદ્યમ, તેળે કરીનેં મીતાર્થગુણ વાપ્યો. તેહનાં જે હિતશિક્ષા તેહને અનુસારે—તેહની આજ્ઞા-માપકપણું તેળે કરી એ જ્ઞાનયોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ—એ શાસ્ત્રાભ્યાસ સાધ્યો—સંપૂર્ણરૂપે થયો. (૨૭૬ ગાથા) × × × ×

શ્રીકલ્યાણવિજયનામા વડ વાચક—મહોપાધ્યાય વિરુદ્ધ પામ્યા છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય જે છે, ઉદયો—જે ઉપના છે. જસ ગુણસંતતિ તે શ્રેણિ ગાઈ છે—સુર કિન્નર પ્રમુખ નિસદીસ—રાત્રિદિવસ ગુણશ્રેણિ સદા કાલે ગાય છે. (૨૭૮ ગાથા) × × × તેહના શિષ્ય ગુરુશ્રી જામવિજય વડ પંડિત છે. (૨૭૯ ગાથા) × × ગુરુ શ્રીજીતવિજય

નામે તેહના શિષ્ય પરંપરાયે થયા. x શ્રીનયવિજય પંડિત તેહના ગુરુશ્રાતા-
 ગુરુભાઈ સંવંધે થયા, (૨૮૦ ગાથા) જેણે વહુ ઉપાય કરીને કાસીયે
 સ્વશિષ્યને મળવાને કાજે મૂક્યા, તિહાં ન્યાયવિશારદ એહવું વિરુદ્ધ પામ્યા
 (૨૮૧ ગાથા) x x x તે ગુરુની ભક્તિ x તેણે કરીને એહ
 વાળી દ્રવ્યાનુયોગરૂપ પ્રકાશી-પ્રરૂપી વચન દ્વારે કરીને. કવિ જસવિજય
 મળઈ કહે છે, એ મળજ્યો-હે આત્માર્થિયો પ્રાણિયો ! એ મળજ્યો-દિન
 દિન દિવસે દિવસે વહુ અભ્યાસ કરીને, મળજ્યો અતિ અભ્યાસે.
 (૨૮૩ ગાથા) x x x

સંવત્ ૧૭૨૯ વર્ષે માદ્રવા વદિ ૨ દિને લિખિ ।

સાહા કપૂરસુત સાહા સુરચંદે લિખાવિતમ્ ॥ છ ॥

ઉપસંહાર

૨૦૧ વ્યાસ્યાનોના પુરોવચનમાં શબ્દ અને ભાષાના સ્વરૂપ વિશે સંક્ષેપમાં જણાવેલું છે. પછી ભાષામેદનાં નિમિત્તો વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે. એ પ્રસંગે નિલ્લક્ષ્ય યાસ્કે આપેલા શબ્દોને અને પ્રધાન વैयाकरण पाणिनिના ધાતુસંગ્રહમાંના ધાતુઓને નિદર્શન રૂપે જણાવેલા છે. ભાષામેદનાં વીજાં અનેક નિમિત્તો જણાવ્યાં છે. તેમાં આર્ય અને અનાર્ય— એ વે જાતિઓનો ગાઢ સંપર્ક પણ એક ખાસ નિમિત્ત છે. તે વાત પણ કેટલાક પૂરાવા આપીને સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. વેદોમાં ય અનાર્ય શબ્દોનો સંપર્ક છે એ હકીકત પણ જૈમિનિના વચન સાથે ટાંકી વતાવી છે. એટલું જ નહીં પણ જેમનો અર્થ અવગત ન થતો હોય એવા વૈદિક અનાર્ય શબ્દોનો અર્થ અનાર્યસમાજ પાસેથી મેળવવો એવું કુમારિલભદ્રનું સવિસ્તર નિવેદન જણાવીને એવું પૂરવાર કર્યું છે કે આર્ય અને અનાર્યોનો ગાઢ સંપર્ક અને આર્યોની ભાષા ઉપર તેની પ્રબલ અસર એ કલ્પિત કથા નથી જ. અનાર્યો દ્વારા થતું આર્યશબ્દોનું ઉચ્ચારણ અને આર્યો દ્વારા થતું અનાર્યશબ્દોનું ઉચ્ચારણ સ્થાલમાં આવે એ માટે ચીની પ્રવાસી હુઅનસિંગનાં ઉચ્ચારણો સાથે વીજાં પણ કેટલાંક ઉચ્ચારણો જણાવેલાં છે. પ્રાકૃત-ભાષાઓના મૂળ ઉપાદાનને સમજાવા સારું વૈદિક ભાષાની ઘટના સાથે તેમની આંતરઘટનાની સરખામણી વિશેષ વિસ્તારથી સપ્રમાણ કરી વતાવી છે. અને એથી એ આશય સિદ્ધ કર્યો છે કે વેદ સમયની પ્રચલિત ભાષાનું જ નામ પ્રાકૃતભાષાઓ છે. યાસ્કના અને પાણિનિના સમયનાં એક જ શબ્દનાં મિત્ર મિત્ર ઉચ્ચારણો જ તે શબ્દોની પ્રાકૃતમયતા સૂચવવાને પૂરતાં છે. સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત આવ્યાનો મત અને પ્રાકૃત ઉપરથી

સંસ્કૃત આખ્યાનો નત કેવી રીતે અગ્રમાણ છે તે પણ વીગતથી દર્શાવેલું છે અને હેનચંદ્રે કહેલા “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્” વચનનો સંગતિ અને અસંગતિ બન્ને યુક્તિમૂલક દર્શાવેલા છે અને સંસ્કૃત ઉપર પ્રાકૃતની અસર તથા પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની અસર પૃ. ૬૩૧ે દર્શાવેલ પણ વિશેષ ઉદાહરણો સાથે જણાવેલી છે. સાથે પ્રાકૃતભાષાની અવહેલના કરવાથી આપણે જે વારં વારેલું છે તે દર્શાવી હવે ણ્યં અવહેલનાનો ત્યાગ કરવા વિશેષ નમ્રતામૂલક સાદાસમસ્તને વિનંતી કરેલી છે. પછી તો પ્રાકૃત ભાષાઓ—પાલિ, અશોકીયો, ધર્મલિપિની ભાષા, સ્કંધલેખની ધર્મલિપિની ભાષા, આર્યપ્રાકૃત, અર્યમાગધી, નામાન્ય પ્રાકૃત, શીરસેની, માગધી, પૈશાની, અપભ્રંશ ચગૈર ભાષાઓનો નહેરમાં પાંચવ આપેલો છે. જૈન પરંપરાના દિગંત્ર સંગ્રહાવના પ્રવચનમાર ચગૈર શ્રેયેની ભાષાનું પણ સ્વરૂપ સાથે સાથે દર્શાવેલું છે અને ‘આપભ્રંશનો સમય તથા તે મિલેલા પ્રમાણો’ પૃ. ૬૩૨ થી ગોઠા વિસ્તારથી ચર્ચેલી છે અને પસંદ કર્યું છે કે અપભ્રંશ સ્પષ્ટિયને પાંચના સ્તરથી આરંભી શરૂાય.

પ્રાકૃતના સ્વરૂપને પણ અહીં પ્રસ્તાવોચિતરીતે વતાવેલું છે અને સંસ્કૃતના મહાકવિઓ ય તેની અસરથી વધી નથી શક્યા એમ વતાવી દેશ્યમાપના પ્રમુખને પણ સૂચવેલું છે અને તે પણ ઉક્ત કવિઓના શબ્દોમાં જ જણાવેલું છે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ વતાવવા માટે તે ભાષા સાથે સંબંધ ધરાવતી આટલી નાની મોટી અનેક ચર્ચાઓ કર્યા પછી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ ચારમા સૈકાની કવિતાના નમૂનાઓમાંથી તે સૈકાની ભાષાનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે જોઈએ તે વારતાં ય વધારે નિદર્શનો, વાક્યો વગેરે ઇટલ માટે મૂક્યાં છે કે અહીં વેઠાં વેઠાં જ આપણે આજથી આઠસો વરસ પહેલાંની આપણી ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને સરળતાથી સમજી શકીએ.

૨૦૨ વારમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતની જેવો છે ઇટલે કે તેમાં વિજાતીય સંયુક્ત અક્ષરો જેવા કે ‘ક્ર’, ‘ઙ’, ‘ક્ત’ વગેરે મુદ્દલ નથી આવતા. ‘શ’ કે ‘પ’ નો પ્રયોગ નથી. તે વચ્ચેને વડલે ફક્તો ‘સ’ જ દેખાય છે. સ્વરોમાં એ, ઐ, ં, ળ પણ દેખાતા નથી. સંયુક્ત ‘ર’ વાળા ઇટલે ‘અંત્રડી’ જેવા પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ ‘આચાર્ય’ જેવા તો નહીં જ. ક્રિયાપદોમાં અંતે અડ, અડં, કે અડ વગેરે જુદા જુદા સ્વરો દેખાય છે, તેમનો ગુણ થતો જણાતો નથી અને નામોમાં પણ એવા સ્વરવાળા વિભક્તિપ્રત્યયો ગુણવિનાના જ ઉપલબ્ધ છે.

અમયદેવની કૃતિ ઈશ્વરની સ્તુતિરૂપ છે. વાદી દેવસૂરિની કૃતિ ગુદની સ્તુતિરૂપ છે અને હેમચંદ્રની કૃતિ લૌકિક વનાવોને વર્ણવે છે. યથી ત્રણેની ભાષા એક જ હતાં આગલા વેનો ભાષા વારતાં હેમચંદ્રની ભાષા થોડી વધારે સુવોધ છે અને તલપદી જેવી છે.

૨૦૩ તેરમા સૈકાની ભાષાને સમજવા પળ ઠીક ઠીક સામગ્રી મૂકેલી છે. તેરમા સૈકાની ભાષામાં અને ચારમા સૈકાની ભાષામાં નહીંવત્ અંતર છે છતાં પ્રમાણમાં તેરમા સૈકાની ભાષામાં પ્રાકૃતપણું ઓછું દેખાય છે. નામના અને ક્રિયાપદના દેહની રચના આપણી અદ્યતન ગુજરાતીના વલ્લભવાલી છે. સોમપ્રભની રચના કરતાં ધર્મસૂરિના જંબૂચરિયમાં અને વિજયસેનસૂરિના રેવંતગિરિરાસમાં આપણું આધુનિક વલ્લભ વધારે સ્પષ્ટ છે. સોમપ્રભે જણાવેલાં આ પાંચ પદ્યો પળ તેમના સમયની લોકભાષાનો—ચાલુ ગુજરાતીનો—સ્થાલ આપવાને પૂરતાં છે :—

ખહુ સ્થળાવિય સઈ છગલ, સઈ આરોવિય સ્વલ ।

પઈ જિ પવત્તિય જન સઈ, કિં બુબુયહિ મુક્તલ ॥ ૧ ॥

તીયહ તિન્નિ પિયારાઈ, કલિ-કલ્લ-સિદ્ધ ।

અન્નહ તિન્નિ પિયારાઈ, દુદ્ધ જમ્વાઈડ તૂ ॥ ૨ ॥

અહ કોઈલકુલ્લરવમુહુલ ભુવણિ વસંતુ પયદુ ।

મદુ વ મયળમહાનિવહ પયડિઅવિજયમરદુ ॥ ૩ ॥

વડલ્લકલ્લહ દાહિણદિસિહિં જાઈ વિદલ્લિમહિ મગ્નુ ।

વામદિસિહિ પુળ કોસલિહિ જહિં સ્વહ તહિં લગ્નુ ॥ ૪ ॥

પિયા હરં થક્કિય સયલ્લ દિણુ તુહ વિરહમિ કિલંત ।

થોહ્ડ જલિ જિમ મચ્છલિય તલ્લોવિહિં કરંત ॥ ૫ ॥

(કુમારપાલપ્રતિવોધ પૃ૦ ૨૫-૩૨-૩૮-૫૭-૮૬)

સોમપ્રભની કૃતિનો નમૂનો અને તેમાંના શબ્દો વગેરે આગલ વતાવી ગયો છું. તો પળ તેમના સમયની પ્રચલિત ગુજરાતીનો વિશેષ સ્પષ્ટ સ્થાલ આવે તે માટે અહીં પરિવાર તેમણે અવતરણરૂપે જણાવેલાં ઉક્ત પાંચ પદ્યો ફક્ત

નમૂના રૂપે જણાવેલાં છે. તેમની કૃતિમાં વીજાં તો આવાં અનેક પદો તેમણે અવતરણો રૂપે મૂકેલાં છે. તેમની સદીની ગુજરાતીભાષાનો સ્થાલ આપ્યા પછી ચૌદમી સદીની કૃતિઓના લીધેલા નમૂનામાંથી શબ્દો—નામો ક્રિયાપદો વગેરે જણાવ્યું છે અને તેમના કરતાં ચૌદમી સદીની ભાષામાં શી વિશેષતા આવી છે તથા ચાલુ ગુજરાતીની સાથે તે કેટલા વધારે પ્રમાણમાં મળી જાય એવી બનેલી છે તે વધું શ્રીગતથી વતાવ્યું છે. સાથે સાથે વારમી, તેમની અને ચૌદમી સદીની ગુજરાતીભાષાનાં નામ—વિમલ્લિઓ, ક્રિયાપદ—વિમલ્લિઓ, કૃદંતો વગેરે વિશેષ પળ લાંબું વિવેચન કરેલું છે અને વચ્ચે વચ્ચે વ્યુત્પત્તિસંબંધી કેટલીક ચર્ચાને પણ છેલ્લા સિવાય રહી શક્યો નથી, વારમા અને તેમના સૈકા કરતાં ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વિશેષ ફેરફાર થયેલો છે અને તેનું વલણ વધારે પ્રમાણમાં નવી ગુજરાતીને મળતું થવા માંડ્યું છે.

૨૦૪ અત્યાર સુધી જેમનો પ્રયોગ ન હતો એવા વિજાતીય સંયુક્ત અક્ષરો ક્ષ, ક્ષ, વ્ય, ત્ય, યં, ઇ, ઇ, દ્વ, ં, ણ, ન્ય, વ્ય, મ્ય, ર્ય, ત્ય, ત્ત, ત્ત, યં, મં, સ્થ વગેરે વ્યંજનો ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વપરાવા માંડ્યા છે. સંસ્કૃતભાષાનો પ્રભાવ જોતાં અને તલ્લપદાં ઉચ્ચારણો વિશેષ અશુદ્ધ માસતાં તત્કાલીન લેખકોએ કિલ્લ છતાં શુદ્ધિપોષક હોઈ એ સંયુક્ત વ્યંજનોનો વાપર સ્વીકાર્યો હોય એમ માસ થાય છે. આ સમય પછી ઉત્તરોત્તર વિજાતીય સંયુક્તઅક્ષરોવાળા શબ્દો સ્વ વધતા ગયા છે. પહેલાં જે શ, પ, સ વ્રણેને વડેલે એકલો ‘સ’ જ વપરાતો હતો તે હવે વંધ થયો અને યથાત્યાન શ, પ અને સ એ વ્રણે ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વપરાવા લાગ્યા છે. અંત્ય એવા, અહ, અહ, વગેરે મેળા પણ થવા લાગ્યા છે અને ગદ્યની ભાષામાં તલ્લપદાપણ વધતું ચાલ્યું છે. ‘અત્યાર સુધી ‘એ’ ને વડેલે ‘અહ’ કે ‘અય’ વપરાતા તે વંધ થઈ ચૌદમા સૈકામાં ‘એ’

પણ વપરાવા માંડ્યો છે. આ રીતે આ સૈકામાં ગુજરાતીની મોટી માશી પ્રાકૃતની અસર ઓછી થવા લાગી છે. અને સમૃદ્ધ એવી નાની માશી સંસ્કૃતની અસર ઠીક પ્રમાણમાં જળાવા લાગી છે.

૨૦૫ પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીભાષામાં ચૌદમા સૈકાની જે સંસ્કૃત-જન્ય વિશેષતા હતી તે, વધારે પ્રમાણમાં વળ્યવા લાગી છે. ‘ઔ’ સ્વરનો પ્રયોગ પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં થવો શરૂ થયો છે. અંતિમ ‘અઙ’ વગેરે સ્વરોનો ગુણ કરીને પન્દરમા સૈકાની ભાષા વોલીએ તો તે અદ્યતન ગુજરાતી જેવી જળાયા વિના રહેતી નથી. આ સૈકાથી પછી વિભક્તિના ‘રહ્’ વગેરે પ્રત્યયો નવા જ શરૂ થયા છે, જો કે તેમનું મૂલ્ય, તેની માતા અપભ્રંશમાં રહેલું છે જ. પન્દરમા સૈકા પહેલાંની ગુજરાતીમાં સર્વત્ર ‘કહ્’, ‘કરહ્’ એવાં ‘હ્’ વિનાનાં જ ક્રિયાપદો વપરાતાં હતાં તે હવે આ સૈકાથી ‘હ્’ વાળાં વપરાવાં લાગ્યાં છે અને એ પદ્ધતિ ઠેઠ આજ સુધી ચાલી આવી છે. પન્દરમા સૈકાથી જૈન અને વૈદિક વચ્ચે કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. અને તેમાં ય જૈન કરતાં વૈદિક કવિઓની કૃતિઓનો વધારે ઉપયોગ છે.

૨૦૬ સોઠમા સૈકાની ગુજરાતીમાં આદ્ય ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું માલુમ પડે છે. હવે અહીં ‘અઙ’ વગેરે લગભગ સંયુક્ત થયેલા વપરાવા લાગ્યા છે. ‘જેહ્વું’ ‘તાહ્વું’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘હ્’ શ્રુતિ સંભળાવા લાગી છે અને સપ્તમીવિભક્તિવાળાં નામો જેવાં કે ‘આસનિ’ ‘ગામિ’ વગેરેને બદલે ‘આસન્ય’ ‘ગામ્ય’ એવા ‘ય’ વાળાવાળા પ્રયોગો પણ વપરાવા લાગ્યા છે, તથા જે નામ, છેડે ‘ઙ’ વાળું છે એમકે હરિ, રાત્રિ, પ્રીતિ એનો અંત્ય ‘ઙ’ ‘ય’ રૂપે બદલાઈને વપરાયેલો છે, ઇચ્છે હર્ય, રાત્ય, પ્રીત્ય એવા પ્રયોગો થયેલા છે. આવા પ્રયોગો વાચ્યાપારજન્ય વિલક્ષણ-તાના પુરાવારૂપ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૨૦૭ સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં ઘણે સ્થળે અંતિમ દીર્ઘ ‘ઊ’ બપરાયેલો છે. જેમ ‘જું’ ને વદલે ‘નૂં’ વગેરે. અને ‘એ’ તથા ‘ઔ’ નો પ્રયોગ છૂટથી થવા લાગ્યો છે, તથા ‘ઋ’ આદિવાળા શબ્દોમાં ‘ઋ’ જ કાયમ રહ્યો છે, પણ તેને વદલે ‘રિ’ નો પ્રયોગ વધારે પ્રમાણમાં નથી.

૨૦૮ આ પછી અઢારમા સૈકાની ભાષા તો અદ્યતન ગુજરાતી છે, એથી એ વિશે વિશેષ વિવેચન નથી કર્યું; પરંતુ જે રીતે પંદરમા સૈકાની ગુજરાતીને સમજાવવા વિભક્તિવાર ઉદાહરણો, ક્રિયાપદો, સર્વનામો વગેરે વીગતથી આપ્યું છે તે રીતે અઢારમા શતકની ઇટલે આજની ગુજરાતી ભાષાને સમજાવવા અનેક રૂપો સવિસ્તારરૂપે આપેલાં છે. આજે આપણે જ્યાં ‘સ’ નું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યાં પણ અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં તાલબ્ય ‘શ’ નું ઉચ્ચારણ રહેલું છે અને જ્યાં આપણે ત્યાં ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ પ્રવેતે છે ત્યાં ‘ઞ’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું છે. વારમાથી તે ટેઠ અઢારમા શતક (એક શ્રીયશોભિજયજીની કૃતિમાં ક્યાંય ‘ઞ’ દેખાય છે પરંતુ તે સંશોધનનો કે મુદ્રણનો દોષ કેમ ન હોય ?) સુધીની ગુજરાતીમાં ક્યાંય ‘અવ્લ’, ‘વ્લી’, ‘કાઞ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ઞ’ નું ઉચ્ચારણ જોવામાં નથી આવ્યું ઇટલે કદાચ ‘ઞ’ નું ઉચ્ચારણ તદ્દન આધુનિક હોય અને દક્ષિણના સહવાસથી આવ્યું હોય એ વનવા જોગ છે. પ્રાચીન સમયે વેદમાં તેમ જ પ્રાકૃતભાષાઓ પૈકી પાઠિભાષામાં અને પૈશાચીભાષામાં સ્વતંત્ર ‘ઞ’ નું ઉચ્ચારણ ચાલે છે ઇટલે એ પણ સંભવ છે કે દાક્ષિણાત્ય વેદપાઠીઓના થા ‘ઞ’ વાળી ભાષાના સહવાસથી વર્તમાન ગુજરાતીમાં ‘ઞ’ નું ઉચ્ચારણ ઉમેરાયું હોય.

૨૦૯ ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીથી ટેઠ અઢારમા સૈકાની ગુજરાતી સુધીની રચનાઓમાં કોઈ પ્રકારના નિયત વંચારણવાળી નિશ્ચિત જોડણી દેખાતી

નથી, ત્યાર પહેલાં વધારે પડતી અનિશ્ચિતતા નથી ભાસતી, તથા ‘મુખ્ય’ ને બદલે ‘મુક્ષ્ય’ જેવાં કેટલાંક વિચિત્ર ઉચ્ચારણો પણ સોઝામી સદીની કૃતિઓમાં રહી ગયેલાં છે. સૈકાવાર એક એક સહ્યાં કૃતિની ભાષા—પરીક્ષા કરાય અને એ રીતે અદારમા સૈકા સુધીનું સંપૂર્ણ ગવેષણ થાય તો ગુજરાતી ભાષાનું ઘડતર, વંધારણ, વ્યુત્પત્તિ, જોડણી અને એક એક શબ્દોનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો એ વધી હવીકતો વિશે વધારેમાં વધારે પ્રકાશ પડે અને શબ્દોના રૂપાન્તરો તથા તેમના અર્થના ઇતિહાસ વિશે પણ ઘણું નવું જાણવાનું મળે; પરંતુ એ કાર્ય અનેક વર્ષ અને અનેક વ્યક્તિ સાધ્ય છે એથી અહીં તો મેં મારી શક્તિ અને મર્યાદા વિચારી સ્થાલીપુલાકન્યાયે સૈકાવાર ત્રણ ત્રણ કૃતિઓને તપાસવાનું નિર્ધારેલું અને તે પ્રમાણે તે તમામ કૃતિઓનું ગવેષણ કરી ગુજરાતી ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ જે રીતે હું સમજ્યો છું તે રીતે વતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨૧૦ ઉક્ત વધી કૃતિઓમાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શબ્દોની બહુલતા છે. પ્રાચીન અપભ્રંશનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતરૂપ છે અને ગુજરાતીની માતા એ પ્રાચીન અપભ્રંશ છે એથી તેરમા સૈકા સુધીની ગુજરાતીમાં પ્રાકૃતની બહુલતા દીસે એ સ્વાભાવિક છે. ચૌદમા પછી તે બનેલી—સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની—બહુલતા છે અને તેમાં દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દો પણ વપરાયેલા છે; પરંતુ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કરતાં દેશ્ય શબ્દોના ટકા ઓછા છે અને આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આર્યોની પવિત્રતમ વૈદિક ભાષામાં પણ અનાર્યોના શબ્દો પેસી ગયા છે, તે રીતે અનાર્ય શબ્દોના સંસર્ગથી સંસ્કૃત ભાષા પણ વધી નથી તો લોકભાષામાં એવા શબ્દો આવે એ સહજ જેવું છે. ચૌદમા સૈકાની ભાષાથી ઠેઠ અદારમા સૈકા સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં ક્યાંય ક્યાંય એવા શબ્દો વપરાયેલા છે અને તે વિશે યથાસ્થાન નિદર્શન પણ કરાવેલું છે. એવા ફારસી વગેરેના શબ્દો ઘણા જ ઓછા આવેલા છે તે ધ્યાન બહાર ન જાય. ગમાર, તરક,

સૂત્ર, ઓમરાઓ કોરે શબ્દો ઇ જાતના છે. પણ પરદેશી શબ્દો અદારમી સદીની કૃતિમાં પ્રસંગવશાત્ થોડા વધુ વપરાયા છે.

અહીં જણાવેલી કૃતિઓનાં અભિવેચ્યસ્તુનો પરિચય વિશેષપણે કરાવ્યો નથી, તેમ તેનો સાર પણ ચાલુ ગુજરાતીમાં આપ્યો નથી, અહીં માત્ર એક વ્યાકરણસાપેક્ષ શબ્દદૃષ્ટિની પ્રવાનતા હોવાને લીધે આગળના વ્યાખ્યાનોમાં પંચુ આપેલું નથી. તેમ છતાં મને લાગે છે કે પરિમિત શબ્દોમાં અમુક અમુક કૃતિઓનો સારભૂત પરિચય અહીં ઉપસંહારમાં આપું તો અસ્યાને નથી.

૨૧૧ અહીં સર્વ પ્રથમ આપેલી વારમા સૈકાની અમયદેવની કૃતિમાં

કૃતિઓનું
અભિવેચ્ય

જૈનપરંપરાના ત્રેવાંશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાય મગ-
વાનની સ્તુતિ છે. તેમાં એક સાચા મક્તલી જેમ
સ્તુતિકારે પોતાની દીનતા પ્રગટ કરેલી છે. અને તે

દીનતાને મટાડવા પરમેશ્વર પોતાની સહાયે આવે એવી માગણી પણ અનેક રીતે જણાવેલી છે.

ત્રીજી કૃતિ થાદી દેવસૂરની વનાવેલી તેમના ગુણની સ્તુતિરૂપ છે. તેમાં ગુણનો મહિમા અને જેમની સ્તુતિ છે તે પુણ્યનો સંયમવિષયક, જ્ઞાનવિષયક અને સાધુતાસંબંધી પ્રકારે વર્ણવેલો છે.

ત્રીજી કૃતિમાં હેમચંદ્રના આત્મા અવ્યાયના ત્રીયા પાદમાંના કેટલાક દોષકો છે, અને તેમના છંદોનુશાસનમાંનાં પણ કેટલાંક પદો છે. એ વચ્ચે પદોમાં કેટલાંક તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં છે અને વધારે માગ લોક-પ્રચલિત પદોનો છે. ત્રીજી કૃતિ, આગલી કે કરતાં વિશેષ લાંબી રાહી છે. આગલી વેનો વિષય મર્યાદિત હોવાથી તેની ભાષાવટના પણ મર્યાદિત હોય ત્યારે ત્રીજી કૃતિનો વિષય તદ્દન લૌકિક-લોકવ્યાપક છે, એથી પૂનાં ભાષાવટના દ્વારા તે સમયની ગુજરાતીનો ત્વષ્ટ મૂલ્ય આપે તેમ જ તે સમયની ભાષાનું વ્યંજન પણ સમજી શકાય એ હેતુથી જ અહીં ત્રીજી કૃતિને વિશેષ સ્થાન આપેલું છે.

૨૧૨ તેરમા સૈકાની ત્રણ કૃતિઓ પૈકી પહેલીમાં જીવ, મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંવાદ છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો—સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ અને શબ્દોના મોહક સામર્થ્યનું વર્ણન છે અને અંતે ઇન્દ્રિયનિપ્રહરૂપ સંયમની મલામળ કરેલી છે. ત્યાર પછી સ્થૂલિભદ્ર, વરુચિ, નંદ અને મન્ત્રી શકટાલની સંક્ષિપ્ત કથા છે, તથા વેશ્યાને ત્યાં જઈને પરમહંસવૃત્તિથી રહેનાર સ્થૂલિભદ્રના ચારિત્રનો પ્રકર્ષ ગવાયેલો છે.

વીજી કૃતિમાં જંબૂસ્વામિનું ચરિત્ર છે. જમ્બૂકુમાર એક વૈશ્યપુત્ર છે, સંપન્ન છે, યૌવનવંત છે. તેણે સાક્ષાત્ ભગવાન મહાવીરની વાણી સાંભળી, તેથી આત્મરાજ્યનો નાશ કરનારા કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, માન અને માયા વગેરેનું જેમાં પ્રાપ્ત્ય છે એવી દૈહિક વિલાસની પ્રવૃત્તિને તજી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ છતાં માતાનો ભક્ત તે જંબૂ માત્ર માતાના જ આગ્રહથી આઠ કન્યાઓને પરણ્યો. પરણતાં પહેલાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય તે તે કન્યાઓના વાલીઓને જણાવ્યો. વાલીઓએ એ વાત કન્યાઓને જણાવી અને તેમને વીજે પરણવાની સૂચના કરી છતાં કન્યાઓએ જંબૂને જ પરણવાનો આગ્રહ રાખ્યો, જંબૂ પરણ્યો. રાત્રે ઘેર આવ્યો. ઘરમાં ઋદ્ધિ અઢઠક છે. લગ્નની ધમાલનો લાગ જોઈ પ્રભવ નાંમનો ચોર પોતાના સાથીદાર શાતરિયાઓ સાથે જંબૂના ઘરમાં ચોરી માટે પેઠો. કોઈ વિદ્યાના વલ્લે તેને ધારણ મૂકી, ઘરનાં વધાને તેણે સૂવાડી દીધાં અને તાર્ણાં ઉઘાડવાની કળાવડે પેટીઓનાં તાર્ણાં ધોળી નાખ્યાં. માત્ર એક જંબૂ ઉપર તેના ધારણની અસર ન થઈ એટલું જ નહીં પણ તે ચોરો ઉપર જંબૂની દૃષ્ટિ પડતાં જ તે વધા ધંધી ગયા—આમ કે તેમ એક પગલું પણ ન ચાલી શકે એવા સ્તબ્ધ થઈને ઊભા રહ્યા. જંબૂ તે ચોરોને કશું ય હનકન કેતો નથી. તેમ તેણે તેમને ધંધાવ્યા પણ નથી. તે તો પોતે સવારના પ્રથમ પ્રહરમાં ભગવાન મહાવીરના

ચરણમાં સાધના માટે જતો હોવાથી એ વાત પોતાની સ્ત્રીઓને સમજાવે છે. અને સ્ત્રીઓ તેને અહીં રહેવા સમજાવે છે. પ્રભવ સાથે પણ તેનો વાર્તાલાપ થાય છે. પ્રભવને એ જોઈને આશ્ચર્ય થયું કે હું તો ધન અને સ્ત્રીઓ માટે ધાડો પાડું છું ત્યારે આ મહાનુભાવ તે વધું મૂકીને આરણ્યક જીવન જીવવા ઇચ્છે છે. છેવટે સવારે, જંબૂ, તેના માતા-પિતા, આઠે સ્ત્રીઓ અને પ્રભવ વગેરે વધા ચોરો મહાવીર પાસે જઈને વનવ્રત સ્વીકારે છે અને જીવનશુદ્ધિનો માર્ગ મેળવે છે. જતાં પહેલાં પ્રભવ, રાજા કોણિક પાસે જાય છે અને પોતે જેની જેની જે વીજ ચોરી હતી તે, અને તે વધું ક્યાં રાહ્યું છે તે સઘળું વતાવે છે અને રાજા-પ્રજાની ક્ષમા માગે છે. આ વધી હકીકત પ્રચલિત માપમાં કવિએ પ્રસ્તુત વીજી કૃતિમાં સરસ રીતે વર્ણવી છે.

ત્રીજી કૃતિમાં ગિરનારનો રાસ છે. તેમાં ગિરનારનું, તેની યાત્રાનું અને તે સમયના કેટલાક ऐतिहासिक પુરુષોનું નામ-સ્મરણ છે. એ કૃતિ દેશીના રાગમાં છે અને અમુક કઢવામાં વહેંચાયેલી છે.

૨૧૩ ચૌદમા સૈકાની નેમિનાથચતુષ્પદિકા (ચોપાઈ) માં નેમિનાથ અને આઠ ભવથી તેની સહચરીરૂપે રહેતી આવેલી રાજુલ વા રાજિમતી એ વેના પ્રેમનું વર્ણન છે. નેમિનાથ વીતરાગ થવાની વૃત્તિવાળા છે અને રાજિમતી તેમના તરફ આકર્ષાયેલી છતાં તેમનાથી ત્યજાયેલી હોઈ પોતાની હૈયા-વરાલ આ ચોપાઈમાં વરાવર વતાવે છે. કવિએ એ વસ્તુને વરાવર વર્ણવવા આ કૃતિમાં વાર માસ વર્ણવેલા છે અને તેમાં રાજિમતી તથા તેની સહચરીઓનો સંલપ ચીતરેલો છે. છેવટે રાજિમતી પણ નેમિનાથ પાસે જઈ સંયમિની થઈને રહે છે. આની માપા પણ બોલચાલની છે અને તે દ્વારા ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીનો આપણે ઘણો સ્પષ્ટ રૂચાલ મેળવી શકીએ એમ છીએ.

વીજી કૃતિ થૂલિભદ્રનો માગ છે. આમાં ત્યાગી થૂલિભદ્ર પોતાની પૂર્વ-

પરિચિત અને ગાઢપ્રેમપાત્ર વેશ્યાને ત્યાં આવીને રહ્યા છે, છતાં ધ્રુવની જેમ ઇટલા વધા નિશ્ચલ રહ્યા છે કે જેથી વેશ્યા, વેશ્યા મટી પતિવ્રતા બને છે અને ગૃહસ્થધર્મ લે છે. પ્રસ્તુત ફાગમાં વેશ્યા અને જતિ થૂલિભદ્ર વચ્ચે થયેલો સંવાદ સરસ રીતે ઓજસ્વી શબ્દોમાં વર્ણવાયેલો છે.

૨૧૪ ચૌદમા સૈકાનું ગદ્ય પદ્ય નમૂનારૂપે મૂકેલું છે. તેની ભાષા તો બોલચાલની જ છે. ગદ્યનો વિષય જૈન સંપ્રદાયની ધાર્મિક વિધિઓને લગતો છે. ઇટલે તેની ભાષા તલપદી છતાં સાંપ્રદાયિક શબ્દોથી મિશ્ર થયેલી છે. આમ છતાં ય એ ગદ્યની ભાષા, પદ્યની ભાષા કરતાં ચૌદમા સૈકાની ભાષાનો વિશેષ સ્પષ્ટ સ્થાલ આપે એવી છે. વઢી સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંગ્રામસિંહ નામના પંડિતે તે સમયની ચાલુ બોલીમાં ‘વાલ-શિક્ષા’ નામનું એક વ્યાકરણ રચેલું છે. તેમાં સંસ્કૃતભાષાનાં નામ-રૂપો, ક્રિયાપદ-રૂપો અને વીજા અનેક શબ્દો સમજાવવા તે પંડિતે તુલનાત્મકદૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન આપીને પોતાના સમયની પ્રચલિત ભાષાના પ્રયોગોનો આશ્રય લીધો છે. તે ગ્રંથમાંથી નમૂનારૂપે અહીં કેટલોક ઉતારો આપેલો છે. ભાષાના પ્રયોગોને સમજાવવા સારુ કથાવાર્તાના સાહિત્ય કરતાં આ ઉતારો વિશેષ ઉપયોગી છે.

૨૧૫ પન્દરમા સૈકાના પહેલા દસકાથી તે અંતિમ દસકા સુધીની ભાષાના નમૂના આપેલા છે. તે ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને પ્રકારના છે. ગદ્યના નમૂનામાં નાની નાની વાર્તાઓ છે. પદ્યના નમૂનાઓમાં સર્વ પ્રથમ કવિ અસાઈતની હંસાડલીનો ઉપયોગ પૂરતો ઉતારો લીધેલો છે અને બીજો ઉતારો કવિ ભીમની સદયવસ્ત્રની કથાને લગતો છે; એ ગદ્ય અને પદ્ય ઉભયના નમૂના પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીનો ઘણો સ્પષ્ટ સ્થાલ આપે છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોને લગતાં વાંચન-પરિશીલન અને પરસ્પર તોલમને લીધે મને જે થોડો ઘણો અનુભવ થયો છે તે ઉપરથી નમ્રતાપૂર્વક કહી

શકું હું કે પદ કરતાં ગદ્યસાહિત્ય, ભાષાના વંધારણ, ઘડતર અને નાનાવિધ પ્રયોગોનો વચોરે સ્પષ્ટ સ્વાલ આપી શકે છે. પદમાં તો કવિ, કવિતાના કારણે ભાષાના પ્રયોગો ઉપર પોતાનો સ્વચ્છંદ પળ ચલાવી શકે છે અને તેને લીધે (જન) ‘જન્ન’ (સનાતન) ‘સનાતન્ન’ જેવા વિલક્ષણ પ્રયોગો પેદા થાય છે; ત્યારે ગદ્યમાં તેમ કરવાનું સ્થાન જ નથી. તેમાં તો ભાષાનો સ્વાભાવિક સરલ પ્રવાહ વહે જાય છે તેથી તે તે સમયનું અદ્વિતિય ગદ્ય ભાષા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ સમજ આપે છે.

પન્દરમા સૈકાના પંદર છ નમૂનાઓને અહીં રજૂ કરેલા છે. ચાર ગદ્યના છે અને બે પદ્યના છે. આ સૈકાની ભાષાનાં નામરૂપો, ક્રિયાપદો, સર્વનામો, વૃદ્ધાંતો અને વીજા અનેક શબ્દોનું નિદર્શન કરાવીને પન્દરમા સૈકાની ભાષાનો સવિશેષ પરિચય આપેલો છે તથા જૈન અને જૈન નહીં એવા કવિઓની ભાષામાં કશો ય ભેદ નથી એવી સ્થાપિત હકીકતને સ્પષ્ટતાપૂર્વક વધુ વીગતથી રજૂ કરેલી છે. વઢી, આગલ કહ્યા એવા ‘વાલ-શિક્ષા’ જેવા ‘મુગ્ધાવગ્ધો ઔત્તિક’ (કુલ્મંડન)—માંથી પળ વીગતવાર ઉતારો મૂકેલો છે તથા કુલ્મંડનના જ ગુરુભાઈ શ્રીગુણરત્નસૂરિય રચેલા ક્રિયારત્નસમુચ્ચ-માંથી પળ ઉપયુક્ત ભાગ ઉતારી ક્રિયાપદો અને તેનાં ભૂતકાલ વગેરે મિત્ર મિત્ર કાલમાં થતાં મિત્ર મિત્ર રૂપો સંબંધી માહિતી આપેલી છે. આગલા સૈકાઓ કરતાં આ સૈકાની ભાષાની ચર્ચા વિશેષ સ્થાન રોકેલું છે.

૨૧૬ સોઝમા સૈકાની પાંચ કૃતિઓનો અહીં ઉપયોગ કરેલો છે. એમાં એક, જૈન કવિ લાવણ્યસમયની છે અને વીજી ચાર અનુક્રમે નરસિંહ, પદ્મનાભ, भीम (વીજો) અને કવિ માંડળનો છે. આ વધી કૃતિઓમાંથી નામ વગેરેનાં નિદર્શનો આપી સોઝમા સૈકાની ભાષાનું સ્વરૂપ સમજમાં આવે તે રીતે ચર્ચા કરેલી છે. લાવણ્યસમયે સંસ્કૃતની જેવા માલિની વગેરે છંદો વાપરેલ છે તેના પળ થોડા નમૂના આપ્યા છે. સોઝમા સૈકાના કવિ

માંડળે ‘પાલંડ’ ‘હાસ્ય’ ‘મૂર્ખ’ વગેરે જુદા જુદા વીંશીશ વિષયો પસંદ કરીને તે દરેક ઉપર વીંશ વીંશ કડીની એક એક વીંશી બનાવી છે અને તેમાં કડીએ કડીએ અનેક ઝાણાં (ઉપાહ્યાન) આપીને પોતાના અભિમત અર્થને વિશેષ સ્ફુટ કરેલો છે. આ વીંશીઓમાં અર્ધગાંભીર્ય છે અને માંડળના મનના ક્રાંતિકારક ભાવ પદેપદે ભરેલ છે. અહીં એ વધી વીંશીઓનો વીગતવાર પરિચય ન આપી શકાય; પરંતુ એ વીંશીઓમાં જેમ કવિ માંડળે ઝાણાં બરાબર ગોઠવવામાં અજવ ચાતુર્ય દાઝવ્યું છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં ઝાણાયેલા એક જૈનસ્તોત્રમાં તેના રચયિતાએ ગાથાએ ગાથાએ ઝાણાં ગોઠવીને પોતાનું પાંડિત્ય પ્રગટેલું છે. એ સ્તોત્રકાર કોણ છે? તે કયા સમયનો છે? વગેરે વીગતો જણાઈ નથી તેમ છતાં માંડળ કરતાં તો એ પ્રાચીન હોવાનો ભાસ થાય છે. ઇટલે માંડળની કૃતિ ઉપર એ પ્રાચીન સ્તોત્રની અસર હોય તો ના ન કહેવાય.

માંડળ

સ્તોત્રકાર

- “ગુલિ મરિ તુ વિષ કાં દીડ ?” “જો મરડ ગુલેળં ચિય તસ્સ વિસં
 —૧ લી વીંશી—૧૬ દિજાએ કીસ ?”—જૈન સ્તો
 સં ૦ પૃ ૭૯, ગા ૦ ૧૫
- “પઢી નાચઈં કિશું ઘુંઘટુ ?” “જહ નચ્છળે પયઝા તા કિં ઘુંઘટ-
 —૧૪ મી વીંશી—૨૬૨ કરણેળં”—ઉક્ત પુ ૦ ગા ૦ ૨૧
- “પાકે માંડ ન કાના જહડ ?” “પકાણં મંડાણં કિં પુણ કણાઈં
 —૧૫ મી વીંશી—૨૮૩ લગંતિ ?”—ઉક્ત પુ ૦ ગા ૦ ૧૩

ઉક્ત સ્તોત્રકાર અને માંડળ બન્ને આ જાતનું વિશિષ્ટ સામ્ય જણાય છે અને તેથી ઉક્ત ‘ઓહાણબંધ’ માં શ્રીજિનસ્તોત્રનું કવિ માંડળે અનુકરણ કર્યું હોય એવી ઉક્ત કલ્પનાને ટેકો મળે છે. કવિ માંડળ જૈનધર્મથી

પરિચિત હતો તેમ સર્વવર્મસમમાત્રી હતો, એ તો એની વીંટીઓ ઝપરથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે.

૨૧૭ સત્તરમી સદીની ગદ્ય કાદંબરીનો તથા અમરેલીના શિલાલેખનો નમૂનો આપી પછી વિષ્ણુદાસના મહાભારતનો તથા નાકરકૃત આરણ્યકપર્વનો જ્ઞાતારો આપેલો છે. અને એ સૈકાની ભાષાનો સ્પષ્ટ રહ્યાલ આવે તે માટે પૂરતાં નિદર્શનો જણાવેલાં છે.

૨૧૮ આ પછી છેવટે અઢારમા શતકની ચાર કૃતિઓના નમૂના જ્ઞાતાર્યા છે. તેમાં પ્રથમ હરમીરન (જૈન) કૃત હેમાદહાલિયાનો રાસ છે, વીંટી કૃતિ કવિ રત્નેશ્વરકૃત ભાગવતની છે અને ત્રીજી આપણા સુપ્રસિદ્ધ કવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ નલકથા છે. છેક છેલ્લે ન્યાયવિશારદ-ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોભિજયજીની કૃતિનો નમૂનો પણ આપી દીધો છે. એ અઢારમા શતકની ગુજરાતી વિશે કહ્યું લખવાપણું છે નહીં. એથી તેના નામ અને ત્રિયાપદોના પ્રયોગોનું માત્ર નિદર્શન કરાવ્યું છે. જે ગુજરાતી આપણે વોલિયુ છીએ તે અને અઢારમા શતકની ગુજરાતી વચ્ચે એક જોડો છે એમ કહીએ તો યોગ્ય નથી. જરા તરા ઉચ્ચારણ પેર સિવાય વીંટી કશો ભેદ નથી અને એમ છે માટે જ એ ગુજરાતી વિશે કશું લખ્યું નથી, આ રીતે મેં કરેલી પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે અને મારી સમક્ષપ્રમાણે મેં આપની સામે વારમા શતકથી માંડીને અઢારમા શતક સુધીની ગુજરાતી ભાષાનો પરિચય આપ્યો છે અને તેમ કરી “ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ” ના વિષયને મેં વની શકે તેટલો ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વર્ત્તી, જૈન, જૈન નહીં તેવા બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, મુસલમાન અને પારસી એવા અનેક કવિઓની-પંડિતોની કૃતિઓના નમૂના અહીં આપેલા છે અને તેમની દરેકની કૃતિના શબ્દો વગરે આપી વાચકોને તે તે કૃતિઓની ભાષાનો પૂરો પરિચય મળે

તેવી રીતે વીગતથી ચર્ચા કરેલી છે અને એ રીતે હું મારી પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને, કૃપાલુ પરમાત્માની કૃપાથી અહીં પાર પાડી શક્યો છું.

૨૧૯ પ્રસ્તુત પ્રવંધમાં મેં પ્રધાનપણે શબ્દદૃષ્ટિએ જ વિવેચન કરેલું છે. એથી ગુજરાતી કૃતિઓના જે નમૂનાઓ અહીં જણાવ્યા છે તેમનું કાવ્ય-દૃષ્ટિએ કે છંદદૃષ્ટિએ મેં લેશ પણ નિરૂપણ કર્યું નથી.

બહી, પ્રસ્તુત પ્રવંધમાં શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં ક્યાંય સંપ્રદાયભેદે વા એવા વીજા સંકોચવાળા ભાવે સ્થાન લેશ પણ નથી રોક્યું એ તરફ આપ સૌનું ધ્યાન રાખવું છે.

હું જાણું છું કે, ભાષાની ચર્ચા સાથે ઇતિહાસ અને ભૂગોળની ચર્ચાને ગાઢ સંબંધ છે. અને એમ છે માટે મારે અહીં ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ વિશે જરૂર થોડું ઘણું કહેવું જોઈએ, છતાં આગળ પાનાઓમાં મેં એ વિશે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નથી, પ્રથમ તો એ વિશે મારે વિશેષ કહેવાપણું નથી. જે કાંઈ તે વાત આજ સુધી કહેવાઈ કે લખાઈ ગયું છે, તેમાં યાસ નહું ઉમેરવાનું નથી. એથી અહીં એ વાતનું પિછપેપણ ન કરવાનું જ યોગ્ય સમજું છું.

૨૨૦ ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ માટે ઘણા વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે.

પ્રાકૃત ‘ગુજ્જરતા’ અને સંસ્કૃત ‘ગુર્જરત્રા’ એ બન્ને ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ શબ્દો ઘણા જૂના છે. વિક્રમના નવમા દશમા સૈકાના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શિલાલેખોમાં ‘ગુર્જરત્રા’ અને

‘ગુજ્જરતા’ એ બન્ને શબ્દો વપરાયેલા છે. વીજે કેટલેક સ્થળે ગુર્જરધરા, ગુર્જરમણ્ડલ અને ગુર્જરદેશ એ રીતે પણ ‘ગુજરાત’ દેશને સૂચવેલો છે. વાઘી દેવસૂરિ, દેશવાચી ‘ગૂર્જર’ શબ્દને નોંધે છે. (સ્વાદ્વાદરત્નાકર પૃ૦ ૭૦૩ પં૦ ૧૪). આ૦ હેમચંદ્ર “ગૂર્જરઃ સૌરાષ્ટ્રાદિઃ” (ઝણાદિ સૂ૦ ૪૦૪)

કહીને સૌરાષ્ટ્ર વગેરે માટે ‘ગૂર્જર’ શબ્દને વાપરે છે. તથા “ગૂર્જરી સ્ત્રી” નોંધીને ‘ગૂર્જરી’ શબ્દને ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિ—‘ગુજરાતણ’—માટે વાપરે છે. અને તેમણે ‘ગુર્જરત્રા’ શબ્દને પણ દેશ માટે વાપરેલો છે.

‘* ગૂર્જર’ શબ્દનું મૂળ ગમે તે ધાતુમાં હોય પરંતુ હેમચંદ્ર તે શબ્દને ‘ગૂર્’ ધાતુમાંથી નોંધવાયે છે. ‘ગૂર્’ ઇટલે ‘ગતિ કરવી’. ‘આર્ય’ શબ્દના મૂળમાં જેમ ‘ગતિ’ અર્થવાળો ‘ઋ’ ધાતુ છે તેમ પ્રસ્તુત ‘ગૂર્જર’ શબ્દમાં પણ ‘ગતિ’ અર્થવાળો ‘ગૂર્’ ધાતુ છે એમ હેમચંદ્રનો અભિપ્રાય છે. આપણા દેશનું નામ જે પ્રજાના નામ સાથે સંકળાયેલું છે તે પ્રજા સ્વેચ્છા ગતિશીલ જ હશે, નહીં તો ક્યાં તે પ્રજાનું નિવાસસ્થાન અને ક્યાં આ આપણો દેશ ? આટલું મોટું અંતર ગતિશીલ પ્રજા જ છેદી શકે અને નવું રાષ્ટ્રસ્થાન નિર્માણ શકે. “ચરાતિ ચરતો ભગઃ” ની ઉક્તિને ગૂર્જરોએ સાર્થક કરી છે. ‘ગુર્જરત્રા’ શબ્દ તો પ્રાકૃત ‘ગુજ્જરત્તા’ નો માત્ર સંસ્કાર જણાય છે. છેડાના ‘ત્રા’ કે ‘અત્રા’ નો વિશિષ્ટ અર્થ સમજી શકાતો નથી. ‘ગૂર્જરેઃ આત્તા ગૃહીતા ભૂમિઃ ગૂર્જરાત્તા’ એમ કહીને ‘ગુજ્જરત્તા’ કે ગૂર્જરત્રા’ નું મૂળ કલ્પી શકાય, પણ ય્યાસુધી ‘ગૂર્જરાત્તા’ શબ્દ માટે વિશિષ્ટ સંવાદી ઉદ્દેશ ન મળે, ત્યાંસુધી એ નરી કલ્પના જ કહેવાય—આ તો અંતિમ ‘ત્રા’ કે ‘અત્રા’ નો અર્થ મેલવવાની માત્ર શુક્તિ કહેવાય. વળી, તદ્દિતની પ્રક્રિયામાં હેમચંદ્ર ૭—૨—૧૩૩—૧૩૪ સૂત્રમાં એક ‘ત્રા’ પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરે છે અને ‘દેવત્રા વસેત્, મનુષ્યત્રા’ એવાં ‘ત્રા’ પ્રત્યયવાળાં ઉદાહરણો પણ આપે છે, પરંતુ મારી સમજ છે ત્યાં સુધી ઉક્ત.

* આપ્ટેના સંસ્કૃત કોશમાં ‘ગૂર્જર’ અને ‘ગુર્જર’ એમ બન્ને શબ્દો નોંધેલા છે, તેમ જ સાક્ષરવર કેશવલાલ ખુવે અને ચીમનલાલભાઈ દલાલે ‘ગુર્જર’ શબ્દને વાપરેલો પણ છે તેથી અહીં મેં એ બન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ કરેલો છે.

‘ત્રા’ પ્રત્યય લાગીને ‘ગુર્જરા’ શબ્દ વન્યો હોય એ હકીકત મને ઠીક ઠીક રીતે ગળે ઉતરતી નથી. એ જ રીતે ‘ગુર્જરાટ્ટ’ ઉપરથી પણ ‘ગુજ્જ-રત્તા’ શબ્દ આવી શકતો નથી. ‘ગુર્જરાટ્ટ’ માંનો ‘ર’ તો વાગ્ધ્યાપારને બંધે કદાચ લોપ પામી જાય, પરંતુ અંત્ય ‘ષ્ટ’ નો ‘ત્ત’ કેમ થાય ? વાગ્ધ્યાપારને પરિણામે ‘ટ્ટ’ થવો જોઈએ. એ જ રીતે ‘ગુર્જરધરા’ ઉપરથી પણ ‘ગુર્જરત્રા’ નથી આવી શકતો. ‘ગુજ્જરત્તા’ એ કોઈ દેશ્ય પદ છે અને સંસ્કૃતમાં તેનું અનુકરણ ‘ગુર્જરત્રા’ થયેલું છે. ‘સુલ્તાન’ નું સંસ્કૃત ‘સુર-ત્રાણ’ કરવામાં આવ્યું છે તેમ કોઈ સંસ્કૃતના મતે ‘ગુજ્જરત્તા’ નું ‘ગુર્જરત્રા’ બનાવ્યું લાગે છે.

અથવા સંભવ છે કે દેશવાચક ‘કુશાવર્તાઃ’ ‘આર્યાવર્તાઃ’ ‘બ્રહ્માવર્તાઃ’ ની પેઠે ‘ગુર્જરાવર્તાઃ’ ઉપરથી ‘ગુજ્જરાવત્તા—ગુજ્જરાયત્તા—ગુજ્જરત્તા’ આવ્યું હોય અને તે ઉપરથી કોઈએ ‘ગુર્જરત્રા’ કલ્પ્યું હોય.

સં નરસિંહરાવભાઈ કહે છે તેમ ‘ગુજ્જરત્તા’ નો અંતિમ ‘ત્તા’ કે ‘અત્તા’, ‘ઠાકોર’ ની ‘ઠકરાત’ જેવો છે. તેમનું આ કથન જ્યાં સુધી એ માટે વિશેષ બાધકપ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી તો મને સ્વીકારવા જેવું લાગે છે.

ચીની પ્રવાસી હ્યુઅનસિંગે પોતાની જવાનમાં ‘કિયુચેલો’ શબ્દ ‘ગુજરાત’ દેશને માટે વાપરેલો છે; એથી એમ જણાય છે કે તે વખતે દેશ માટે ‘ગુર્જર’ શબ્દ જ વિશેષ પ્રસિદ્ધ હશે નહીં કે—‘ગુર્જરત્રા’ કે ‘ગુજ્જરત્તા’. લગભગ સાતમા સૈકાના ‘વસુદેવહિંદિ’ નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાં ‘પેઢિયા’ ના મથાળાવાળા પ્રકરણમાં ‘દ્વારિકા’ નગરીનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. તેમાં જણાવેલું છે કે— “અત્થિ પચ્છિમસમુદસંસિયા નિઝણજળવન્નિપ-ગુણા ચત્તારિ જળવયા । તં જહ્ન—આણઢા કુસઢા સુરઢા સુક્કરઢા તિ ।

નેસિં ચ જળવયાળં અલંકારમ્વા X X X નયરી વારકર્દ નામ”-પૃ૦ ૭૭)-“પશ્ચિમ સમુદ્ર કાંઠાનો આશ્રય કરીને ચાર દેશો આવેલા છે. આણદ્ય-આનર્ત, હુસદ્ય-હુશાકર્ત, મુરદ્ય-સૈરાદ્ય અને મુકરદ્ય ઇટલે શુષ્કરાદ્ય. કદાચ કાષ્ઠના રણનો પ્રદેશ થા થરપારફરના રણના સાથે સંબંધ રાખતો સિંધનો પ્રદેશ ‘શુષ્કરાદ્ય’ શબ્દથી સૂચવેલો હોય. ‘મુકરદ્ય’ શબ્દનું સામ્ય શુષ્કરાદ્ય, મુકરાદ્ય કે મુકરદ્ય શબ્દો સાથે છે. પરંતુ અહીં પશ્ચિમ સમુદ્રના અને રણના સંબંધને ધ્યાને લીધે ‘મુકરદ્ય’ ડખરી ‘શુષ્કરાદ્ય’ ની કલ્પના સૂચી છે.

કહેવાનું એ છે કે વસુદેવહિંદિ ગ્રંથનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં સુધીમાં આખા ગુજરાત માટે ઉક્ત શબ્દો સિવાય કોઈ બીજો શબ્દ પ્રચાર નહીં પામેલો હોય. ‘ગુજર’ અને ‘આણદ્ય’ ના સમાસ ‘ગુજરાણદ્ય’ દ્વારા પણ ‘ગુજરતા’ પદ નથી આવી શકતું. આ બધું જોતાં ગુજર, મૂર્જર, મૂર્જરત્રા કે ગુજરતા એ બધાં પદોની વ્યુત્પત્તિ વિશેષ શોધની અપેક્ષા રાખે છે.

૨૨૧ હેમચંદ્રે મળે ‘મૂર્જર’ માટે ‘મૂર્’ ધાતુની કલ્પના કરી; પરંતુ મૂળ શબ્દ મૂર્જર નથી. એ તો ‘ગુજર’ ડખરી ઉપજાવેલો શબ્દ છે અને ‘ગુજર’ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આપણે જે જાતની જોડણી કરીએ છીએ તેવો જ છે થા અન્ય પ્રકારે છે એ વાકતનો નિર્ણય આપવો પણ કઠણ છે. જ્યાં સુધી એ શબ્દના મૂળ ધાતુની खरी કલ્પના ન આવે ત્યાં સુધી એ વિશે કોઈ જ ન કહી શકાય.

ફારસીમાં ગુજર, મુજરના, મુજરી, મુજારના અને મુજારા એવા પાંચ

ફારસી
મુજર

શબ્દો પ્રસ્તુત ‘ગુજર’ પદની સાથે શબ્દદષ્ટિએ સમા-
નતા ધરાવે એવાં છે. મુજર ઇટલે ૧ નિકાસ-ગતિ,
૨ પંથ-પહુંચ-પ્રવેશ, ૩ નિર્વાહ. મુજરના ઇટલે (મૂળ
મુજર) વીતવું, પહોંચવું અને હાજર થવું. મુજરી (મૂળ મુજર) ઇટલે

દિવસે ત્રીજે ધોરે—સડકોની પાસે ભરાતી બજાર. ‘ગુજારના’ નો અર્થ ઉત્ત ‘ગુજરના’ ને મળતા જેવો છે. ‘ગુજારા’ ઇટલે—૧ નિર્વાહ, ૨ નિર્વાહ માટે દેવાતો પગાર અને મહેસૂલ લેવાનું થાણું.

‘ગુજર’ નો ત્રીજો ઉચ્ચાર ‘ગજર’ પણ પ્રચલિત છે; પરંતુ તે મૂળ નથી કિંતુ ‘ગુજર’ ઝપરથી આવેલો છે અને ઘણું કરીને ‘ઠાકોર’ નો જેમ અંગ્રેજોએ ‘ઠાગોર’ ધ્વનિ બનાવ્યો છે તેમ જ એ ‘ગજર’ પદ પણ સર્જાયું છે.

૨૨૨ હેમચંદ્રના સમયે ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ઘણી વિશાળ હતી:

વિદ્યાવારિધિ શ્રી આનંદશંકરભાઈ કહે છે (વસંત ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા વર્ષ ૩૭, અંક ૪ પૃ. ૨૦૨) તેમ આપણો ગુજરાત આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ પ્રદેશ મળીને થયેલો છે. આનર્તની મર્યાદા—ઉત્તરે આબુ, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ, પૂર્વે માંડવા, દક્ષિણે મહી, રાંપત, અને લગભગ નર્મદાકાંઠા સુધીનો પ્રદેશ છે. સૌરાષ્ટ્ર ઇટલે જ કાઠિયાવાડ અને લાટ તે, કે જેનું મુખ્ય નગર ભરૂચ છે. લાટનો વિસ્તાર મહી અને નર્મદાથી માંડી દક્ષિણે નવસારી અને દમણ સુધી. લાટનું મુખ્ય બંદર સોપારા. ‘કચ્છ’ અને ‘સૌવીર’ એ બે વિશાળ ગુજરાતના પાડોશી પ્રદેશો છે.

અહીં જે જે કૃતિઓના નમૂના આપ્યા છે તેના કરનારા, એક અપવાપ સિવાય વધા તો ગુજરાતના છે એ ધ્યાનમાં રહે.

આપણે જે સમયમાં રહિએ છીએ તે છે તો એક રીતે સુવર્ણયુગ; પરંતુ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અવધ, બંગાળ અને ઉત્કલ વગેરે આપણા ભારતીય પ્રાંતોની ભાષા વર્તમાનમાં એકબીજાથી ઇટલી ભિન્ન ભાસે છે કે જેને

લઈને આપણા રાષ્ટ્રીય સંગઠનમાં મોટી નહતર આવે છે, અને તે સ્થિતિ સૌનાની થાલીમાં મેલ જોવી છે.

૨૨૩ આજથી પાંચસે વર્ષ પૂર્વે કે તેથી ય વધારે પૂર્વના સમયમાં
પાંચસે વર્ષ પૂર્વે આપણા દેશની સ્થિતિ આવી ન હતી. તે સમયે જે
એક જોવી માયા ભાષા ચાલતી તે લગભગ પ્રત્યેક પ્રાંતવાસીની સમ-
અને શમાં આવી જાય એવી એક જોવી હતી અને આને
તે સંવંધે લઈને આપણે તે સમયે માયાદષ્ટિએ એક પ્રજા જોવા
ઉદાહરણો હતા, આ માટે બે-ચાર ઉદાહરણો પૂરતાં છે.

સમય મોડામાં મોડો તેમનો સંકો—

વજ્રયાનસંપ્રદાય—સરહપા સિદ્ધ, નિવાસ—પૂર્વભારત નાલંદા.

“ધોરંધારે ચંદ્રમણિ જિમિ ડલ્લોઅ કરહ
પરમ મહાસુહ એકુ રાખે દુરિઆ અદોય હરહ”.

“જહ નમ્મા વિઅ હોહ મુત્તિ તા સુનહ—સિયાલહ
હોમોપ્પાટને અત્થિ સિદ્ધિ તા હુવહનિતંવહ”.

“પિચ્છીગહણે દિદ્ધ મોક્કલ તા મોરહ ચમરહ
હવ્વે મોઅળે હોહ જાણ તા કરિહ તુરંગહ”.

આ માયા, પૂર્વભારતમાં આવેલ રાજગૃહ—નાલંદામાં વસનાર એક
સરહપા નામના સિદ્ધ પુણ્યની છે. તેમાં માર્મિક ઉપદેશ છે. પૂર્વ તે તલ્લપદી
માયા છે. આની સાથે હેમચંદ્રના તથા સોમપ્રમતા આગલ જણાવેલ
દોહાની માયાને સરખાવશો તો લેશ પણ ફેર નહીં જણાય. ક્યાં પાટળ
અને ક્યાં નાલંદા ? હતાં આલ્લે વધુ માયાસામ્ય હતું. કળહયા, મહાયા

અને જયાનંતપાનાં પણ આમાં જ પદો છે, પરંતુ વિસ્તારમયના કારણે તેને અહીં નથી આપતો.

૨૨૪ જ્ઞાનેશ્વર નામના સમર્થ ગ્રંથકાર મહારાષ્ટ્રમાં થયા છે. તેમની ગીતામાં ‘અવધારિજોજી’ ‘બોલે’ ‘જરી’ ‘બોવડી’ ‘કાષ્ઠે’ ‘પુત્રસ્નેહે’ ‘વ્યાજે’ (તૃતીયા), ‘પુસત’ (વૃક્ષ), ‘હરિશ્વ’ (હરશ્વ), ‘કીજે’, ‘અપેક્ષિજે’ ‘કિજત’ ‘મજ પ્રતી’ ‘નૃપનાથુ’ ‘વિક્રાંતુ’ ‘દેશ (જો)’ ‘મથિજે’ ‘ઉપજે’ ‘જાઢિજે’ ‘તેળે’ ‘સુર્ણે’ ‘કારણ્યે’ (તૃતીયા) ‘કીજે’ ‘મોગિજે’ ‘અર્જુન’ ‘કિજસી’ ‘સાંહિજે’ (છાંહિજે), ‘વેદિજે’ ‘સ્વીકારિજે’—જેવા અનેક પ્રયોગો ગુજરાતીને મળતા આવે છે. જ્ઞાનેશ્વરનો સમય લગભગ ચૌદમો સૈકો છે. એમની ગીતાની ભાષા અને ચૌદમા શતકની કોઈ એક ગુજરાતી કૃતિની ભાષા—એ બેની વિશેષ શીળવટથી તુલના કરવામાં આવે તો મને લાગે છે કે તે બે વચ્ચે સમાનપણું વધારે જાણી શકાય.

૨૨૫ ‘લોચ મારુરા દુહા’ની ભાષાને માધ્યમિક રાજસ્થાની રૂપે ગણેલી છે. તેનો સમય તેરમા સૈકાથી શરૂ થાય છે :—

“આહા હૂંઘર મુઠ્ઠે ઘણી તિયાં મિઠ્ઠીજહ્ એમ ।

મતિહૂં સ્થિનહિ ન મેલ્હિયહ્ ચકલી દિગિયર જેમ ॥ ૭૨ ॥

અં પાવડી ભમર અરૂં નયણ લગાઈ રહંતિ ।

ચંપાવડી ભમર અરૂં નયણ લગાઈ રહંતિ ॥ ૭૩ ॥

જિણિ દેસે સજ્જણ વસહ્ તિણિ દિસિ વજ્જઝ વાઝ ।

ઝાં લમે મો લગસી ઝહી લાલ પસાઝ ॥ ૭૪ ॥

કઝા ! દિલ્લં વધાઈયાં પ્રીતમ મેલહ્ મુજ્જા ।

કાઢિ કલેજઝ આપણઝ મોજન દિઝંલી તુજ્જા ॥ ૭૫ ॥

જવ સોઝં તવ જાગવડ્ જવ જાગૂં તવ જાઈ ।

મારૂં ઢોલડ સંભરડ્ ઇણિ પરી રયણ વિહાઈ ॥ ૭૬ ॥

આ ભાષા પણ આપણી તેરમા—ચૌદમા શતકની ગુજરાતીની જેવી છે. ફેર ઘણો જ ઓછો છે.

આ સંવંધે વિશેષ જિજ્ઞાસાવાળા અમ્યાસીએ દોહાકોશ (કલ્પકતા સંસ્કૃતસિરિજ), ડાકાર્ણવતંત્ર (કલ્પકતા સંસ્કૃતસિરિજ), ઢોલમારૂરા વૃહા (કાશી—નાગરીપ્રચારિણી સભા), જ્ઞાનેશ્વરીગીતા (રાજવાડેનું સંપાદન) વગેરે પ્રાચીન લોકભાષાના ગ્રંથોની ભાષાનું ગંભીરપણે અવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

૨૨૬ આ વાચક નીચેનાં અવતરણો વાંચવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય એમ છે. ૧ અવતરણો નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા (કાશી વર્ષ ૪૬ અંક ૩ નવીનસંસ્કરણ કાર્તિક ૧૯૯૮ સંપ્રા ૦ નાહટાજી) માંથી લીધેલાં છે. અવતરણો ત્રણ ગદ્ય છે અને ચૌદમી સદીનાં છે. અવતરણોમાં કશો ફેરફાર ન કરતાં તેમને યથામુદ્રિત અહીં ઉત્તરેલાં છે. અવતરણોમાં મુદ્રણની અશુદ્ધિ જણાય છે સ્ત્રી; પરંતુ મૂળ આધાર વિના તેને વગર સુવાર્યે જ ચલાવી લેવી પડી છે. ચાર અવતરણોમાં વીજું, માલવાની ભાષાનું ઘોતક છે. ત્રીજું પૂર્વ દેશની ભાષાનું સૂચક છે. ચોથું મહારાષ્ટ્રી વાણીનું નિદર્શક છે અને પહેલા અવતરણની ભાષાનું વિશેષ નામ અવતરણમાં કલ્પતું નથી તેમ છતાં ૧ પહેલું, સરસ્થામણીની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાચીન ગુજરાતીનું જણાય છે.

યોજકે આ ચારે અવતરણો જુદા જુદા ચાર દેશની ચાર નાયકાના મુખમાં મૂકેલાં છે :

(૧) “ અહે વાઈ एह तुम्हारा देसु कवण छेखा माहि गणियइ ।
किंसउ देसु गुजरातु, सांभलि माहरी बात । एउ जु लाधउ माणुसओ

जमारओ, आलिमात्रि कांइ हारउ । ए जि सम्यक्त्वमूल वारह व्रत
पालियहि x x x आशातना टालियहिं । पूजिय श्रीआदिनाथ देवता, पापु
नासिइ शत्रुंजय सेवता ।

अनी किसउ घणउं भणियइ माहरी माइ, एहु देसु गुजराति छाडी
करि अनइ अनेरइ देशि किसी परि मनु जाइ । जिणि देशि मादल तणा
धोंकार, तिबिल तणा दोंकार, वंश तणा पौंकार, नृत्य तणा समाचार, ताल
तालकार, आवजी—पखावजी—पटावजी—खंवावजी—भूगलिया—करडि—
झल्लरि—पडह—समेतु पंच सबहु वाइयइ । गूजरी गीतु गाइयइ । लास्यु
तांडवु नाचियइ । मृदंगु वाइयइ । ”

(२) “ जब मालवा देश की बावली बोलण लागी, तब अवर देश
की परिभागी । दिक्खु रे मोरी बहिणी फुणि फुणि मोरा देसु काहउ
वक्खाणहि । मोरा देश की बात न जाणहि । जिणि देशि मंडवगढ केरा
ठउ, जयसिंघ देव राउ । मसूर का थान, अवर देश का काहउ मान ।
काटा सूतु अरु तुङ्गणा, कोरा साडा अरु भूणा । ठल्ली अरु बाजणी
पेटिली अरु नाचणी, दिक्खु रे मोरी बहिणी । बलि बलि काहउ बिललाइ,
तोरा बोल्या सहु वाइयइ । मालव देश की परिनीकी सिरि की टीकी ।
सेत चीर का साडा । पूजियइ आदिनाथ युगराज ” ।

(३) “ अथ पूर्वी नायिका का बोल्या सुणहुने रे भइया । इथु जुगी
जाणिवउ धीरे, दिखु रे मोरी बहिनी फुनि फुनि मोर देसु कितवु खर ति
आहि । मोरे देस की बात न जानसि, जेहि देस ऐसे मानुस कैसे—इक्कु
धीरे धीरे विवेकिए । पर मदाणके मोहन मराट महं, तुम्ह कतुके जान,
कतुके परान, ववा की आन । अम्हां तुम्हां बडा अंतर आहि । कइसु अंतर,
तुम्ह के मानुस तारि मोटे, ऊपरि मोटे विचि छोटे । अत अम्ह के मानुस

तारि नान्हे ऊपरि नान्हे विचि पूनु कर सु साठविड आहि । अइस दीसतु
हइ जइसा पूनम का चांदु । अध कोदव के चाकर खाइयहि, गीतु गाइयइ ।
मुठि नीके वानिए वसहिं । कइसे वानिए ।”

(४) “मरहठी तारि हा या जनमु आवागमणु कवणा गति न
होइ रे वप्पा । तारि भविक जनत्तं पुच्छिसि भइं अनिक देस देशांतर
चातुर्दिशा मागुं मया देखुणी । अपूर्वु सर्व तीर्याचा भेटु गीत राचु
गीतल्लास कट समस्त गूमटा । तरिया इकि नहीं सागिन पुरी सत्तारि
सहस्र सहस्र गुजराताचा भीतरि गिरि सेतुजंका ऊपरि । श्रीकृष्णमनायाचा
रंगमंडपि अनिक गीत ताळ एकाग्र चित्तुं कावणी । निजकरकमळाचा
द्रव्य उपार्जनी । परमेसर वीतरागाचा भवनि वेंचनी पुनरपि जनमुनिवारिणे
अहं एवमेव सत्यं ।”

आ वाचत देवानांप्रिय प्रियदर्शी राजा अशोकतां शासनोने प्रधानतः
लक्ष्यमां राखी ‘आर्यावर्तनी सर्व गम्य लोकभाषा’ संबंधे एक निबंध लिखवा
जेशे छे. ए विशेषे अहां विशेषे लिखतां विषयांतर थवाना भयने लीवे
आटलेयी ज अटकुं छुं; परंतु मारी खात्री यई छे के आपणे त्यां समग्र
देश समशी शके एवी एक लोकभाषा जरूर हती अने वर्तमानमां पण
छे; परंतु आपणुं पारतंत्र्य, ए हकीकत कळवा देतुं नथी, एवी परिणामे
आपणे वधा भारतवासी भाषादृष्टि, अभिन्न—एक—छतां परस्पर विरोध-
पोषक भिन्नताने अनुभवी रहा छिए.

आ रीते उक्त उदाहरणोथी एम स्पष्टपणे माळूम पडे छे के पूर्व
भारत, दक्षिण अने आपणो गुजरात ए वधा वच्चे एक एवी लोकप्रति-
निधिक लोकभाषा—प्राचीन बोली—प्रवर्तती हती अने तेने ते दरेक देशानो
समाज समझतो हतो त्यारे आ सुवर्णयुगमां आपणुं ए जाततुं भाषा-

સમતાનું તત્ત્વ ગમાઈ ગયું છે અને આપણે બધા પ્રાંતવાસી, એક ભારત-વાસી છતાં ભાષાદૃષ્ટિએ ઁંડ ઁંડ થઈ ગયા છીએ.

૨૨૭ જે વચ્ચે પ્રાંતે પ્રાંતના લોકો યાત્રાનિમિત્તે, પ્રવાસનિમિત્તે, વ્યાપારનિમિત્તે નિરંતર મેળા થતા હતા, ગુજરાતના વણજારાની પોઠો નીચે ઠેઠ રામેશ્વર સુધી અને ઊપર ઠેઠ કાઘુલ સુધી જતી હતી; તથા પૂર્વમાં મણિનગર સુધી પહોંચતી હતી, તેમ દક્ષિણમાં, પૂર્વના અને ઉત્તરના વણજારાની પોઠો આજના દેશને ઁંડી વચ્ચે હતી અને ગામેગામ મહિનાના મહિના સુધી પહાવો પડતા હતા. જે વચ્ચે ભારતીય નીજામાઓ ભારતના પ્રત્યેક જલ્મગામે દ્વારા ભારતમાં બધાં બંદરોમાં પહોંચી શકતા હતા, કાશી-વિશ્વનાથનો યાત્રી ગંગાજલની કાવડ ઁંધે ડપાડી ઠેઠ રામેશ્વરસુધીનો માર્ગ પગે કાપતો હતો, મોટા મોટા જૈનસંઘો પગપાછા પાર્શ્વનાથપહાડ સુધીની યાત્રા કરતા હતા અને સર્વ સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ પગે ચાલી ચાલીને ગામેગામ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઘોષ ગજવતા હતા તે વચ્ચે આપણા આજના દેશમાં લગભગ એક જેવી બોલી પ્રવૃત્તી હતી.

વઠી, આપણા મોટા પુરુષો પણ લોકવ્યાપક ભાષામાં જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા, તેઓ સંસ્કૃતાદિભાષાના પ્રચર પંડિતો હતા છતાં લોકવ્યાપક ભાષા ઊપર તેમનો અસાધારણ અધિકાર હતો, અને તેને લીધે જ ભારતીય ગ્રામજનતા સાથેનો તેમનો સંસર્ગ અઁડ રહ્યો હતો.

૨૨૮ જ્યારથી આ બધું છિન્ન-ભિન્ન થયું, પ્રાંતપ્રાંતનો વ્યવહાર તૂટી ગયો અને પંડિત લોકો સંસ્કૃતપ્રિય જ બની બેઠા, ત્યારથી ભાષાની એકતા તૂટી અને નગર તથા ગ્રામ વચ્ચેનું એકતાનું સૂત્ર પણ તુટ્યું. મોટી મોટી રાજ્યક્રાંતિઓ, રાજા અને પ્રજામાં ધનનું સર્વોપરિ પ્રાધાન્ય, રાજાઓની ધર્મશ્રતા, પ્રજામાં સ્વરક્ષણના સામર્થ્યનો અભાવ, પથ્થ્રાણીનું પાળી સિંચનાર

ધર્મગુરુઓનો અભાવ, ગ્રામજનો તરફ નાગરિકોની ઉપેક્ષા તથા સર્વધર્મસમ-
ભાવની ભાવનાની ધારા અને જન્મજાતિવાદની ધર્મરૂપતા વગેરે અનેક કારણો
આપણી ભાષાની તથા આપણાં નગર અને ગ્રામની એકતાનાં સંકેત છે. અને
આપણા ભાગલાના નિમિત્તરૂપ છે. આજ સુધી પણ તે પરિસ્થિતિ મટી નથી. તેમ
થવાનાં સર્વ કારણો હવે તો તદ્દન સુલુપ પડી ગયાં છે, વળી, અત્યારનો ગમે
તે પ્રાંતનો સાક્ષર, અધ્યાપક વા વિદ્યાર્થી પોતાની બોલચાલની ભાષામાં પણ
કાં તો સંસ્કૃત શબ્દો વધારે આપે છે અથવા અંગ્રેજી શબ્દો અધિક
લેવે છે, પરંતુ માતૃભાષા અને એના તત્વપદા શબ્દો તરફ લક્ષ્ય
નથી કરતો, આને જ પરિણામે ભાષામાં ભ્રષ્ટતા વધે છે અને
તેઓનું બોલેલું વા લખેલું સાહિત્ય, ગામડામાં રહી લેતી કરનારા, કોશ
હાંકનારા કે વીજા ગ્રામવાસી સુધી પહોંચતું નથી. તે સાક્ષરો, અધ્યા-
પકો અને વિદ્યાર્થીઓ તથા પેલો ગ્રામવાસી એક પ્રાંતના, એક ગ્રામના
હોવા છતાં એક વીજાને પરદેશી જેવા લાગે છે. આમ થવાથી ગ્રામ અને
નગર, સાક્ષર તથા નિરક્ષર એ વચ્ચે ભેદની ખીંટ, તિરસ્કારની રીત
વગેરે અંતરાયો ઊભા થયા છે અને તેનું પરિણામ પણ આપણે આકાશમાં
આકાશ ભોગવી રહ્યા છીએ.

૨૨૯ અત્યારના ગમે તે પ્રાંતના નાગરિક અધ્યાપક વર્ગ અને નાગરિક

છાત્રવર્ગને જોઈશું અને તેમની સાથે એક બે ઘડી
વાર્તાલિપનો પ્રસંગ યોજીશું તો તેમની પાસે કોઈ
એક માતૃભાષા જેવું વિચાર દર્શાવવાનું બાહન છે

માતૃભાષાનો
વિશિષ્ટ અભ્યાસ

કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન થયા વિના નહીં રહે.

આ પરિસ્થિતિ મૂલ્યથી જ ઠીકેદનીય છે. આપણા અધ્યાપકો અને છાત્રો
ચોતપોતાની માતૃભાષાના અધ્યયન તરફ અને તેના તત્વપદાપણા તરફ
ગંભીરતાથી જોશે, તત્વપદા ભાષાનું સારું અધ્યયન કરશે અને માતૃભાષાને

સમજનારની સાથે માતૃભાષાને જ બોલવાનું ક્ત લેશે તો ઉક્ત સ્થિતિ આપોઆપ ટલી જશે. ગામડાં અને નગરો સંઘાઈ જશે તથા સર્વસાધારણ જનતા અને શિક્ષિત જનતા વચ્ચે જે કૃત્રિમ ભેદ ઝમ્મે થયો છે તે આપો-આપ તૂટી જશે. જે સ્થાન અત્યારે અંગ્રેજીને આપેલું છે તે સ્થાને માતૃભાષાને વેસાડીએ અને અત્યારનું માતૃભાષાનું સ્થાન અંગ્રેજીને આપીએ તો વધું સરલ રીતે સાધી શકાય એમ છે. આ માટે આપણે પોતે જ ધારીએ તો વળું કરી શકીએ એમ હીએ. અત્યારની આપણી ભાષાવિષયક દુઃખદ સ્થિતિ ધ્યાના કારણનો આરોપ વધારેમાં વધારે આપણા ઉપર જ છે. શુદ્ધ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞાને પાલનારો, કોઈનો પણ અનાદર નહીં કરીને શુદ્ધ અને અમિશ્ર એવી રુઢ તલપદી સ્વભાષામાં જ બોલવાની અને લખવાની પ્રતિજ્ઞા લ્યે તો આપોઆપ ભાષાનો ઉત્કર્ષ થવાનો જ. આ પ્રયત્ન આપણે નહીં કરીએ તો વીજું કોણ કરશે ? ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે જે અત્યારે અનેક સંસ્થાઓ વિદ્યમાન છે તેમણે માતૃભાષાના પ્રકર્ષ માટે પ્રવલ્લભ પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ. ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યનાં સુંદરમાં સુંદર સંપાદન—સંશોધન અદ્યતનરીતે કરવાં—કરાવવાં જોઈએ. ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યના ઉપાસકોને ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ અને પ્રાકૃત તથા પ્રાચીન ગુજરાતીના ચંતીલા અભ્યાસીઓ વધે તે માટે ઉદારતા પણ દાખવવી જોઈએ. ભાષામાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ધ્વનિશાસ્ત્ર, જોડણીના સિદ્ધાંતો વિશે અનેકાનેક પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાનું સર્વાંગીણ વ્યાકરણ, પ્રામાણિક શબ્દકોશ, પ્રામાણિક વ્યુત્પત્તિકોશ, પ્રામાણિક પિંગલ વગેરે ભાષાનાં પોષક અંગોની ચામી હવે ક્યા સુધી રહેશે ? અત્યારે તો આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીના વ્યાકરણમાં પણ અંગ્રેજીની છાયા વધરાયેલી છે એ શું આપણે માટે લજ્જાસ્પદ નથી ? સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી ભાષાને આપણા વૃદ્ધિપોષણ માટે મહે ઉપયોગમાં લઈએ પરંતુ તે દ્વારા આપણી

તલપદી માતૃભાપાનું શોષણ ન થાય એ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ. જ્યાં સુધી માતૃભાપાનું તલપદું દૂધ આપણે ન પીઈએ ત્યાં સુધી માતૃભાપાના ઉદયનો સૂર્ય જગવો કઠણ છે.

જેવો પૂર્વે હતો એવો સમય ફરી આવે એટલે આપણા વધાની એક ભાપા વને અને ગ્રામ તથા નગર વચ્ચે તથા સાક્ષર અને નિરક્ષર વચ્ચેનો ભાપાનો અંતરાય તૂટી જાય-એવી પરમાત્મા પ્રતિ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે અને ‘ગુજરાતી ભાપાની ઉત્ક્રાંતિ’ નાં ભાષણોની સમાપ્તિ કરતાં મને લાગે છે કે એ પ્રાર્થના વિશેષ યોગ્ય છે.

પરિશિષ્ટ :—

‘હે’ ક્રિયાપદનો વૃત્તાંત આપતાં આગલ જણાવી ગયો છું કે ‘અસ્’
 ના અંત્ય ‘સ’ નો ‘છ’ થવાથી ‘અછ્’ રૂપ
 ‘હે’ ની વિશેષ ધ્યાય અને તેમાંથી ‘હે’ પદ નીપજે. હેમચંદ્ર ‘અસ્’
 ચર્ચા નું ‘અત્થિ’ રૂપ જ આપે છે. ‘અત્થિ’ ને બદલે ‘અસ્’ ના ‘સ્’
 નો ‘છ’ કલ્પવો કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ‘અત્થિ’ ને બદલે એક સ્થલે
 ‘અત્થ્’ રૂપ વપરાયેલું છે.

મલધારી રાજશેખરસૂરિએ રચેલા ‘નેમિનાથપ્રાગુ’ માં—

“રાહમણ—સમ તિહુ ભુવણિ અવર ન અત્થ્ નારે ।

મોહણવિહિ નવહુડીય ઉપ્પનીય સંસારે ॥ ૭ ॥”

(અર્થાત્—ત્રણ ભુવનમાં રાજિમતી જેવી વીજી કોઈ નારી નથી. એ,
 સંસારમાં નવહુ એવી મોહન વેલ ઉપજેલી છે.)

એ ગાથામાં ‘હે’ ના અર્થમાં ‘અત્થ્’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. મારી સમક્ષ
 પ્રમાણે એ મુદ્રણદોષ પણ નથી. જ્ઞાનેશ્વરીગીતામાં અનેક સ્થલે ‘હે’ ના
 અર્થમાં જ ‘આથી’ કે ‘આથિ’ રૂપ વપરાયેલું છે. ચાલુ મરાઠીનું ‘આહે’
 રૂપ ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘હ’ થઈને નથી આવ્યું પરંતુ ‘આથી’ ના ‘થ’ નો ‘હ’
 થઈને આવ્યું છે અને ‘આહે’ લાવવાનો એ ક્રમ મને વિશેષ ઉચિત્ત જણાય છે.
 તે જ પ્રમાણે ‘અસ્’ ના ‘સ્’ નો ‘છ’ ન કરતાં ‘અસ્’ ના ઉક્ત ‘અત્થ્’
 ઉપરથી ‘ત્થ’ નો ‘છ્’ થઈ ‘અછ્’ અને તેમાંથી અછ્—છ્—છે એમ ‘હે’ ની
 વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો સરલ ક્રમ લાગે છે. તત્કાળનો ચર્વગ થવાનું સુપ્રતીત છે
 અને પ્રાકૃતમાં ‘થ’ નો ‘છ’ પરિણામ સૂત્રસિદ્ધ છે. મિથ્યા—મિચ્છા,
 તથ્ય—તચ્છ, પથ્ય—પચ્છ, સામર્થ્ય—સામચ્છ. (૮-૨-૨૧-૨૨ હૈમ૦)

અવેસ્તા-૨૫૩

અવેસ્તાગ્રંથો-૧૫૩

અવેસ્તાવાણી-૪૭૬, ૪૭૭

અશોકની ધર્મલિપિઓ-૨૯, ૧૦૬,

૧૪૮, ૬૩૪, ૬૫૭

-ની ભાષા ૧૦૩

અસ્-૭૮

અસાહત-૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૩, ૪૭૮

૪૭૯, ૪૮૦, ૪૯૧, ૬૫૪

અંગઝાંગ ગ્રંથો-૨૯, ૧૧૫

અંગ્રેજી-૧૦૨, ૧૦૩, ૬૬૦

અંગ્રેજી-૩૫

અંતઃપુર-૧૪

અંધકાર-૩

અન્તલ (અન્ન)-૪૨

આકાશ-૯

આચારાંગ-૨૯, ૧૧૫, ૧૪૮

આળદા-૬૫૧

આત્મા-૩

આદિમ આતિઓના શબ્દો-૪૩

આદેશ-૮૦

આનર્ત-૬૫૧

આનંદપુર-૪૧

આનંદાશ્રમ-૧૬

આપિશિલિ-૪

આપ્ટે-૬૪૯

આપ્યું-૩૧૬

આબુ-૬૫૨

આચો-૨૬, ૩૪, -નું મુહિણીપદ-૩૫

આચાર્વર્તા: ૬૫૦

આર્યભાષા-૨૮

આર્યમૂ-૧૦૮

આર્યપ્રાકૃત-૧૦૩, ૧૦૭

આવરોજાવરો-૧૯૭

આવશ્યકચૂર્ણિ-૧૭૧, ૧૭૨

આવશ્યકસૂત્ર-૧૦,

આવેસ્તિક-૩૨-ઉચ્ચારણ-૧૯

આબ્યો-૨૯૩,

આસામી-૧૦૨

આસ્યપ્રયત્ન-૫, ૬, ૧૫

આઢવકસુત-૧૦૭

આંગમે-૩૨૯

આંવાલું-૯

ઇન્દ્રાદિ કૃષિઓ-૪૭

ઈશ્વર-૩

ઉકનાહ (અશ્વવિશેષ)-૪૫

ઉક્ષન્-૭૮

ઉચ્ચારણ-ની અરાજકતા ૩૨

-ના દોષો ૨૧, ૩૨

-ના મેદ ૨૬, ૩૩

ઉજ્જયિની (ઉજ્જયેન્ન) ૪૨

ઉટ્ટવર્ણ-૧૯૭

ઉડિયા-૧૧૦

ઉળાદિ-જુઓ હૈમચંદ્ર

उत्कल ६५२	पेन्द्रव्याकरण-४८
उत्तराध्ययनसूत्र ११७, ११८, ११९, २७७, २७८-चूर्णि-११९,-	ओछो-४२४
टीका-११९	ओझा हीराचंद गौरीशंकर-१४८
उत्ताणु-४२६	ओनंतोपुलो (आनंदपुर)-४१
उदयसिंह मुनि (रत्नसिंह सूरिना शिष्य)-२६६	ओमराओ-६४१
उदायन (उतोयेन-राजानुं नाम)-४२	ओयुतो (अयोध्या)-४२
उद्द्योतनसूरि (अथवा दाक्षिण्यचिह्न) १६३, १७२, १८३	ओहाणबंध-६४५
उपदेशरसायन-३३८	ऑन युआन च्वांग (वॉटर्स)-४१
उपरि-४१०	औपपातिकसूत्र-१०८, ११३
उराह (अश्वविशेष)-४५	कचायण } ५१, ८१, १०७, ११४, कचायन } १४६
उर्दूहिंदीकोश-१८६	कचोलुं-४२१
उवएसमालकहाणय छप्पय-२४८	कच्छ-४२-ना रणनो प्रदेश-६५१
उववाइअसूत्र-१०८, ११३	कच्छी-१०२
उवासगद्दसाओ-४२७	कडवा-३४४
ऊत्तल-४२९	कण्ठपा सिद्ध-६५३
ऊतावली-४१७	कणादमुनि-१०
ऊवाहुली-४१७	कणोरनुं-९
	कदंबनुं-९
	कदंबगोलकन्याय-१०
अक्षसंहिता-५९, ६२, ६३, ६४, ७०	कनकासर-१७४
अग्नेद-५३, ५५, ५९, ६५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ८६, ८९, २३९	कने-४२३
अक्षभदेवस्तवन (फारसी भाषामां)-४५	कपडवंज-२२०
अग्निभाषित-११७	कपिलमुनि-९
	कवीर-१५६
	करवानुं-२९६
	करी-करीने-२८९

अवेस्ता-२५३

अवेस्ताग्रंथो-१५३

अवेस्तावाणी-४७६, ४७७

अशोकनी धर्मलिपिओ-२९, १०६,

१४८, ६३४, ६५७

-नी भाषा १०३

अस्-७८

असाइत-४५४, ४५७, ४६३, ४७८

४७९, ४८०, ४९१, ६५४

अंगउपांग ग्रंथो-२९, ११५

अंग्रेजी-१०२, १०३, ६६०

अंग्रेजो-३५

अंतःपुर-१४

अंधकार-३

अन्तल (अन्त्र)-४२

आकाश-९

आचारांग-२९, ११५, १४८

आणहा-६५१

आत्मा-३

आदिम जातिओना शब्दो-४३

आदेश-८०

आनर्त-६५१

आनंदपुर-४१

आनंदधर्म-१६

आपिशलि-४

आप्टे-६४९

आपुं-३१६

आबु-६५२

आयों-२६, ३४, -नुं गृहिणीपद-३५

आर्यावर्ताः ६५०

आर्यभाषा-२८

आर्यम्-१०८

आर्यप्राकृत-१०३, १०७

आवरोजावरो-१९७

आवश्यकवृर्णि-१७१, १७२

आवश्यकसूत्र-१०,

आवेस्तिक-३२-उच्चारण-१९

आव्यो-२९३,

आसामी-१०२

आत्यप्रयत्न-५, ६, १५

आळचकसुत्त-१०७

आंगमे-३२९

आवानुं-९

इन्द्रादि ऋषिओ-४७

ईश्वर-३

उक्ताह (अश्वविशेष)-४५

उक्षन्-७८

उच्चारण-नी अराजकता ३२

-ना दोषो २१, ३२

-ना भेद २६, ३३

उज्जयिनी (उशेयैन्न) ४२

उट्टवईस-१९७

उडिया-११०

उणादि-जुओ हेमचंद्र

उत्कल-६५२

उत्तराध्ययनसूत्र ११७, ११८, ११९,
२७७, २७८-चूर्णि-११९,-
टीका-११९

उत्ताणु-४२६

उदयसिंह मुनि (रत्नसिंह सूरिना
शिष्य)-२६६

उदायन (उतोयेन्न-राजानुं नाम)-४२

उद्द्योतनसूरि (अथवा दाक्षिण्यचिह्न)
१६३, १७२, १८३

उपदेशरसायन-३३८

उपरि-४१०

उराह (अथविशेष)-४५

उर्दहिंदीकोश-१८६

उवएसमालकहाणय छप्पय-२४८

उववाइअसूत्र-१०८, ११३

उवासगदंसाओ-४२७

ऊखल-४२९

ऊतावली-४१७

ऊवाहुली-४१७

ऊक्संहिता-५९, ६२, ६३, ६४, ७०

ऊगवेद-५३, ५५, ५९, ६५, ७०, ७१,
७२, ७३, ७४, ८६, ८९, २३९

ऊपभदेवस्तवन (फारसी भाषामां)-४५

ऊपिभाषित-११७

ऐन्द्रव्याकरण-४८

ओद्यो-४२४

ओझा हीरावंद गौरीशंकर-१४८

ओनंतोपुलो (आनंदपुर)-४१

ओमराओ-६४१

ओयुतो (अयोध्या)-४२

ओहाणवंध-६४५

ऑन युआन च्वांग (वॉटर्स)-४१

औपपातिकसूत्र-१०८, ११३

ऊचायण } ५१, ८१, १०७, ११४,
ऊचायन } १४६

ऊचोळुं-४२१

ऊच्छ-४२-ना रणनो प्रदेश-६५१

ऊच्छी-१०२

ऊडवा-३४४

ऊड्या सिद्ध-६५३

ऊणादमुनि-१०

ऊणेरनुं-९

ऊदंवनुं-९

ऊदंवगोलकन्याय-१०

ऊनकामर-१७४

ऊने-४२३

ऊपडवंज-२२०

ऊपिलमुनि-९

ऊवीर-१५६

ऊववानुं-२९६

ऊरी-ऊरीने-२८९

कर्पूरमंजरी-१०१, १२३, १५७

करंजकलुं (कणजीलुं)-९

कवण-२९८

कवली-४२५

कंयोज-२७

काठियावाड-१७८, ६५२

कात्यायन श्रौतसूत्र-५७

कादंबरी-१४२

कान्हडदे प्रबंध-२५०

काबुल-६५८

कामगरो-१९०

कालकक्या-४४

कालिदास-८९, १४२

काले एम. आर.-१००

काव्यमीमांसा-१६३, १७५

काव्यादर्श-१२३, १६१, १६३

काव्यालंकारसूत्र-८१, १४२

काशी-१५७-विश्वनाथ-६५८

काश्मीर-४२

काश्मीरी-१०२

किअशिमिलो (काश्मीर)-४२

किओसलो (कोशल)-४२

किओशम्मी (कौशाम्बी)-४२

किओशेये (कौशेय-रेशमीवल)-४३

किस-३०३

कियुचेलो-४१, ६५०

कीच (कच्छ)-४२

कीधुं-१९०

कीतोलो-(गान्धार)४२

कियाकलाप-२९३, ३२५

कियारत्नसमुच्चय-३०५, ४५१, ४८२,
६४५

कियाह (अश्वविशेष)-४५

कुमारपाल-२२२, ३१४

कुमारपालचरित-१८०, १८२

कुमारपालप्रतिबोध-२२३, ३१४, ३१५,
३२०, ६३६

कुमारसंभव-८९

कुमारिल-१५६, १५७, ६३३

-तंत्रवार्तिककार-३६, ४१

कुलमंडनसूरि-४५१, ४५२, ४६७,
४६९, ४८२, ४९१, ६४५

कुलाह (अश्वविशेष)-४५

कुबडिय-४२२

कुबलयमाला-१६३, १७१, १७२,
१८३, १८५

कुशावर्त-६५०, ६५१

कुसट्टा-६५१

कूडो-४२७

केम-१९८

केशवदास-१८५

कोणिक-६४२

कोशल-४२

कोसंबीजी धर्मानंद-१०७

कौशाम्बी-४२

कौशेय-४३

कंयोज-२७

चतुराई-६८
चतुर्मुख-१७४
चर्मण्वती नदी-१११
चीम्-३०३
चूक-४१५
चूर्णो-११८
चूलिकापैशाची-१०३, १५०, १५१
चेतन-१०
चेलंतोलो-(जालंधर) ४२
चोर्-३९
च्यम्-३०३
चंड-५१, १२४, १२५, १४५, १४७,
१५०, १५२, १६२
चंपा-(चेंपो) ४२

छाया-३
छेदसूत्रो-११६
छंदोगुशासन-२२२, ६४१
छांडलु-३२६

जगडो-३१९
जड-१०
जयण-जयन-४४
जयवल्लभ-४१३
जयसिंह (सिद्धराज)-२२१, २२२
जयानंतपा सिद्ध-६५३
जर्मन-१०२
जातकक्रया-१०३
जानवर-जानूवर-४५

जिनदत्तसूरि-३३८
जिनदास महत्तर ११२, ११३, १७२
जिनदेव-४४
जिनदेवी-२२१
जिनपद्मसूरि-३९६, ४०३
जिनप्रभासूरि-४५
जिनविजयजी-४४०, ४४८, ४४९
जिह्वा-(जुं मूल) ५
जिह्वामूलीय-६, ७, १८
जीतकल्प-४२२
जीन-४४
जुअंजुअ-१९५
जुदाजुदा-१९५
जूनी गुजराती भाषा (चतुरभाई पटेल)-
२४८

जेम-१९८
जैन-२, -विचारको-३
जैन गुर्जर कविओ (श्री मोहनलाल देसाई)-
४०६

जैनदृष्टि-१०
जैनसाहित्यसंशोधक-४५
जैमिनि-२७, ४१, ६३३
जैसा-१९२
जोइंदु-१७४
जोडंती-४१८
जोयुं-३७९
जंबूकुमार } ६४२
जंबूस्वामी }
जंबूचरित-२२३
जंबूस्वामिचरिय (प्राचीन गुर्जर काव्य-
संग्रह)-३७९

जयन्तमीरुप-३१५, ६०३

जलोभर-१५६, ६५४

जलोभरी मीना-६५५, ६६३

झुप-४०६

झिप-४०६

झुपु-४०७

झुन-७८

झुनीयोरी-२७६, ३२०

झुपु-४१२

झी-७८

डाचर्णकतंत्र-६५५

डोल्यामात्रा दृष्टा-६५४, ६५५

डोला-२०५

डोला-३२२

तदम-१९८

तदशिलो (तदशिला)-४२

तण-३२३

तन्त्रपार्तिक-१६, ७०, १५६

तम्पोलिस्ति (ताम्रलिप्ति)-४२

तारवृज-४३

तदणप्रम-४५४, ४५८, ४७६, ४९१

तद-७८

तद गुजरातना-६५२

ताटेइ-४२१

तामील-१०२

तापटि-२५०, २५१

तापटिजरी-१०४

तापटि-१५६

तापटि-४३

तापटि-तापटि-४३

तापटि-तापटि-१५६

तापटि-१०२

तापटि-तापटि-६०

तापटि-तापटि-६१

तापटि-तापटि-५४, ५५

तापटि-१९०

तापटि-तापटि-४४५

तापटि (तारवृज)-४३

तापटि-७८

तापटि-९

तापटि-१७४

तापटि (तारवृज)-४५

तापटि-६५१

तापटि-४२१

तापटि-४२१

तापटि-तापटि-४२७

तापटि-तापटि-२१९

तापटि-२२०

तापटि-७८

तापटि-६५२

तापटि-तापटि-४०४, ४७९, ६४९

तापटि-७८

દંડી-૧૬૧, ૧૬૩

દિગ્વેષિયા નરસિંહરાવભાઈ-૨૭૫, ૨૭૬,
૨૮૦, ૨૮૧, ૩૨૦, ૬૫૦

દીનાર-૩૧૯

દીસ-૪૧૫

દષ્ટતી-૩૪

દેસાડબું-૪૦૯

દેવવર્ધન (વિદ્યાગુરુ)-૨૬૬

દેવસૂરિ-૨૨૫, ૨૮૬, ૩૦૨, ૬૪૧

દેશ્ય-૧૨૯, -પ્રાકૃતનો પરિચય ૧૨૯ થી
૧૪૪દેશ્ય પ્રાકૃત અને તેનાં શબ્દોનાં મૂલ્ય-
૧૨૯, ૧૩૭

દેશી-૧૨૯

દોયલું-૪૧૬

દોહાકોશ-૬૫૫

દ્રવિડ-૩૯

દ્રવ્યાર્થિકનય-૧૦

દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ-૬૦૩

દ્વારિકા-૬૫૦

દ્વિવેદીસ્મારક ગ્રંથ-૪૧૯

ધનપાલ (તિલકમંજરીનો કર્તા)-૧૭૪

ધનપાલ ઘોજો (ભવિષ્યત્કથાનો
કર્તા)-૧૭૪

ધનંજયનામમાલા-૧૩૩

ધરસેન રાજા-૧૬૩

ધર્મયોગસૂરિ-૧૮૬

ધર્મસૂરિ (મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય)-૨૧૯,
૨૨૩, ૩૦૭, ૩૧૪, ૩૧૫, ૬૩૬

ધામી-૩૧૧

ધોય-૪૧૪

ધોરિમ-૪૧૯

ધ્રુવ આનંદચંદ્ર ભાઈ-૬૫૨

ધ્રુવ કેશવલાલ ભાઈ-૧૬૧, ૧૬૨, ૬૪૯

ધ્વન્યમાન (શબ્દ)-૧૨

નડબું-૪૧૩

નત્યી-૪૦૭

નદીયા શાંતિ-૧૫૭

નમિસાધુ-૮૧

નરવો-૨૪૯

નરસિંહ મહેતા-૧૫૬, ૫૩૭, ૫૩૯,
૫૪૮, ૫૫૦, ૬૪૫

નર્મદા, ૬૫૨-કાંઠા-૬૫૨

નવન્ (નાઈન્)-૭૮

નવસારી-૬૫૨

નંદરાજા-૬૪૨

નંદીચૂર્ણિ-૧૧૮, ૧૭૨

નાકર કવિ-૧૮૫, ૬૪૭

-નું આરણ્યકપર્વ-૬૪૭

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ૩૩૧, ૬૫૫

નાનાં-૩૨૮

નાટ્યશાસ્ત્ર-૧૧૧, ૧૬૦, ૧૬૧

નાદ-૭

નાયાધમ્મકથા-૧૧૩

નારદીયશિક્ષા-૯

નાલીક-૧૯૬

નાલંદા (પૂર્વ ભારત)-૬૫૩

नाट्यशास्त्र-६५५	परोणो (आख्याली लाकडी)-२४९, २५०
निदानकथा-१०७	पर्यायार्थिकलय-११
निरनुनासिक-७, २२, २३	पलांडो-२४९
निरुक्त ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६६, ७४, ८६, ८७, १४३, २९१, ३४४	पल्ली-१०४
निरुक्तनी वृत्ति (दुर्गाचार्य)-२६	पहिरेड-४२०
निर्युक्ति-११८	पहेलवहेलुं-२४८
नीमाडा-५५२, ५५७	पहेला-३४३
नीलक (अश्वविशेष)-४५	पहेलुं-१९४
नेपाल } -४२	पहोचवुं-२८०
नेपोलो }	पाइअलच्छीनाममाल-१३३, ४२१, ४२२, ४२५
नेम-३८	पाइअसहमहणव-१०५, १७३, २९३, ३१९
नेमिनाथ-६४३	पाखर-३२१
नेमिनाथ चतुण्यदिका-३९१	पाटण-२२०, २२३, ६५३-ना भंडारोतुं
नेमिनाथफागु-६६१	सूचिपत्र-१८७, ४५१
न्यायदर्शन-१०	पाडोसि }
न्यायसूत्र-१०	पाडोशी } -४२९
पइ-२३५	पाणिनि-२, २०, २२, २३, २४, ९९, १०८, २५५, २८९, ४११, ६३३-तुं व्याकरण २३, ९६, ९९, -आशिका ७४, २८२-तुं दर्शन २१, -नो धातुसंग्रह १४, ३२५, ४८९-ना टीकाकार ४८९-नो शब्दसंग्रह ३३, -नी वैदिकप्रक्रिया ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७४-नी 'शिक्षावो' २०
पठ-२३५	
पठमचरिय-४२१	
पतंजलि-१२	
पद्यनाम-५३७, ५४१, ५५१	
पद्यरचनानी ऐतिहासिक आलोचना-१६२	
पद्मवर्णसूत्र-१४४, १४६	
पय्य-८४	
पय्यलो-११७	
परमाणु-७, १०	
पराजित प्रजा-३५	
परिणाम-१०	
४३	

पाप्-४०

पायय-८४

पारसी-२, ६४७

पारसीक }
पारसीय } -४३

पार्श्वनाथ (भगवान्) ६४१-पहाड ६५८

पालिप्रकाश ६६, ३३९-नो प्रवेशक
१०१, ११४, १७०

पालिभाषा-८१, १०३, १०४-नो
परिचय १०४, -नी व्युत्पत्ति (टिप्पण)
१०४

पालिव्याकरण-५१, ११४, १४५

पिक-२७, ३८

पिटकग्रंथो-१०६

पियाल }
प्रियाल } -८९

पिशाच-१५१

पुण्यविजयजी-४२५

पुद्गल-१०

पुरातत्त्व (त्रैमासिक)-४३०

पुस्तो (भाषा)-१५३

पुष्पदंत-१७४

पूर्णचंद्र-२२१

पूर्वदेशनी भाषा-६५५

पृथ्वीचंद्रचरित्र-४२१

पृथ्वीराजरासो-१७७

पैशाची-८२, १०३, १११, -भाषानो
परिचय-१५०, १५१, १५२

पोत-७८

पोरवाड-२२१

पोलुकीचेपो (भृगुकच्छ)-४२

पोलोनिस्ते (वाराणसी)-४२

पोलोयेकिअ (प्रयाग)-४२

पंगुल (अश्वविशेष)-४५

पंचनद-३४

पंचस्कंधात्मक-१२

पंचाशक-२४७

पंजाब-१५१

पंजाबी-१०२

पंडित (सौ० अजवाळी)-४४५

पांगरवुं-४१४

प्रकृति-९

प्रज्ञापनासूत्र-११

प्रतिमानाटक-१००

प्रबंधचिंतामणि-१७६

प्रभव-६४२

प्रभावकचरित-२२१

प्रभावकचरित्र-२१९

प्रयाग-४२

प्रवचनसार-१४५

प्रश्नव्याकरण-४२४

प्राकृत (प्राक् + कृत)-८२

प्राकृतप्रकाश (वररुचि)-१४५, १५२

प्राकृत मनुष्य-४६

प्राकृतरूपावतार (सिंहराज)-१४५, १४७

प्राकृतलक्षण (चंडलुं)-१२५, १२६,
१४५, १६२

प्राकृतसर्वस्व (मार्कंडेयलुं)-१४५, १५२

માનુચંદ-૫૫૩

માલણ-૧૮૫

માપા-આર્યોની-૩૫, સર્વજન-

સાધારણની-૪૯, સ્વરૂપ-૩,

-પરિવર્તન-૩૦, -ભેદનાં

નિમિત્તો-૩, ૧૪, ૨૮

માપ્યકાર (શ્વરમુનિ)-૨૭

માપ્યકાર (સાયણ)-૮૯

માંડારકર-૨૮૧

મીમકવિ-૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૪, ૪૭૮,

૪૭૯, ૪૮૦, ૪૯૧, ૬૪૪

મીમ વીજો-૫૩૭, ૫૪૪, ૫૪૮,

૫૪૯, ૫૫૦

મીઝલું-૪૦૮

મૂ-૭૮

મૃગુકચ્છ-૪૨

મોજ-૧૪૩, ૧૬૩

મોજપુરી-૧૦૨

મૌતિકસ્વરૂપ-૧૨

મગધ } -૪૨, ૧૪૬
(મોકીટો)

મગહી-૧૦૨

મજ્ઞિમનિકાય-૨૯

મહાન્નર-૪૨૦

મણિનગર-૬૫૮

મથુરા } -૪૩, ૧૪૪, ૧૫૩
(મોહુલો)મથુરા } -૪૩
મુત્રામદુગા } -૨૨૧
(મદાહત)

મધુસૂદન કવિ-૧૮૫

મધુસૂદન મોદી-૪૪૦

મઝીસડી-૧૯૬

મરાઠી-૧૦૨, ૧૦૩

મલિયડ-૪૨૩

મહાપ્રયત્ન-૧૧

મહાપ્રાણતા-૫

મહાભાષ્ય-૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૬, ૨૮,

૪૩, ૫૦, ૧૫૯

મહારાષ્ટ્ર } -૪૨, ૧૨૩, ૬૫૨
(મોહોલચ)

મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત ૧૨૪

મહારાષ્ટ્રી-૧૨૩, ૬૫૫

મહારૂપસિદ્ધિ પાલિવ્યાકરણ-૧૦૭

મહાવીર-૧૦૨, ૧૫૬-ચરિય-૧૧૯

મહી-૬૫૨

મહીપા સિદ્ધ-૬૫૩

મહેશ્વર-૧૫૯

મલ્યાલં-૧૦૨

મંત્રી શકટાલ-૬૪૨

મંદપ્રયત્ન-૧૧

માગધી-૮૨, ૧૦૩, ૧૫૮-ભાષાનો

પરિચય ૧૪૬ થી ૧૫૦

માણલું-૪૨૨

માત્રા-૪૨૪

માધ્યમિક રાજસ્થાની-૬૫૪

માપિ-૪૩૦

મારવાડી-૧૦૨

मार्गिक-१४६, १५२, १७५

मातृ-४०

मातृया
(मौल्यो) } -४१, ६५२

मातृयानां भाषा-६५५

मातृयी-१०२

मातृग कति-५३७, ५४५, ५४८, ५४९,
५५०, ६४५

मातृगनी कीपीओ-६४५

मीमांसादर्शन-१५, २७

मुग्गागरोप औपिनरु-४५१, ४५२,
६४८

मुनिचंद्रसूरि-२२०, २२१

मुगलमान-२, ६४७

मूर्तचोटिनुं-१०

मूलभूत-व्यापक प्राकृत-२८, २९

मूल्यमूत्रो-११६

मेघाणी लवेरचंद भार्दे-२९०

मेल्हागोड-३२७

मेवाडी-१०२

मेल्ह-२७-घट्टे जवानी धमसी-२८,
-भाषा-३६, -परंपरा-३८

मोरंति-३१८

यजुर्वेद-६०

यशोविजयजी-२, १२०, ६०३, ६०८,
६३६, ६४७

याज्ञवल्क्य शिक्षा-९

यास्क-२२, २६, १४३, ६३३

रत्ने-४८९

रघुवंश-८९, ९५, ४८१

रघुवानो (पनि)-१३

रत्नप्रभासूरि-२२१

रत्नागन्त्री-१००

रत्नेभार-६०३, ६०४, ६०५, ६०६,
६०७, ६४७

-नुं भागवत-६४७

रहमान }
रहमाण } -४५

रहियत-४१७

रली-३४५

राजगृह-१४६, १५३, ६५३

राजशेखर कवि-८३, १०२, १५७,
१६३, १७५

राजशेखर मलवारी (जैन)-६६१

राजा नैषधनी कथा (प्रेमानंदनी कृति)-
६०३

राजिमती }
राजुल } -६४३

राडभेट }
राडिभेडि } -४२८

रामचंद्र-२२१

रामानुजस्वामी-परवस्तु वेकट-१३१

रामायण (तुलसीकृत)-१७७

रामेश्वर-६५८

रायपसेपिय-११५, १३१, ४२५

रायणवहो-१२७

रिखत्-कथत्-४४

रुदट-८१, १०२, १५३

હુલ્લું-૩૨૯	વજર-૪૦૬
હુપકપરિભાષા-૧૫, ૧૦૫, ૧૫૧	વજાલપગ-૪૧૩
હુપસ્કંધ-૧૨	વજ્ર ઝેવી-૧૧
રેવંતનિરિરાસ-૨૨૩, ૩૧૫, ૩૮૪	વજ્રયાનસંપ્રદાય-૬૫૨
રેતિ, રેતિમ્મિ-૨૪૭	વઢે-૩૩૩
	વઢોદરા-૪૩
હુક્મણગણિ-૩૩૪	વઢ-૧૯૬
હુક્મીચંદ્ર (દેવેન્દ્રના શિષ્ય)-૪૪૨	વઢવાઢ-૪૨૭
હુક્મીધર-૧૦૫, ૧૨૬, ૧૪૫, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨	વરહચિ-૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩, ૬૪૨
હુક્મીધર બેરામ (પારસી લેખક)-૪૫૪, ૪૫૫, ૪૬૧, ૪૭૬, ૪૯૧	વરિસાલ-૪૧૭
હુક્મીરત્ન-૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૪૭	વર્મણાઓ-૧૦
-નો હેમાદ્રહાલિયાનો રાસ-૬૪૭	વલ્મી (હાલનું વલ્લભ ગામ)-૪૧
હુલિતવિસ્તર મહાપુરાણ-૧૬૫, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૬, ૬૩૪	વસુદેવહિંદી-૧૧૯, ૧૭૧, ૧૭૨, ૬૫૦, ૬૫૧
હુવળ-૯	વસ્તુપાલ-૨૨૩
લંકાવતારસૂત્ર-૧૬૫, ૧૬૮, ૧૭૦	વહેલો-૪૧૭
લાટ-૬૫૨	વંદળહ-૩૨૩
લાવળ્યસમય-૫૩૭, ૫૩૮, ૫૫૧, ૬૪૫	વાક્યપતિરાજ-૮૩, ૧૦૨, ૧૫૭
લીટી-૧૮૯	વાક્યપદીય-૧૨
લેટિન-૧૦૨	વાક્યપ્રકાશ-૨૬૬, ૨૬૮
લેલું-૪૮૯	વાગ્મટ-૧૬૪
લેલો-૪૧૮	વાગ્મસનેયીસંહિતા-૫૫, ૫૮, ૬૧, ૬૪
લૈકિકસંસ્કૃત-૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૭, ૭૮	વાઢો-૪૧૦
	વાતરૂપ-૪૪
	વાદિદેવસૂરિ-૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૩૫૨, ૬૩૫, ૬૪૭
	વામન-૧૪૨
	વારાણસી-૪૨

वाल्मीकि-२
 विकृत शब्ददेह-४७
 विजयसेनसूरि-२१९, २२३, ३११,
 ३१४
 विद्यापीठप्रकाशित-१८३
 विधुशेखर शास्त्री-१०१, १७०, ४१९
 विनयचंद्र-३९१, ४०३
 विराड-४२९
 विचार-५, ७
 विवृत-७
 विवृततर-७
 विवृतता-५
 विष्णुदास-५३७, ५५३, ५५५, ६४७
 -तुं महाभारत ६४७
 वीचितरंगन्याय-१०
 वीरनाग-२२१
 वृंदावन-१५३
 वेकलुं-४३०
 वेचलुं-४३०
 वेणीसंहार-१०१
 वेद-९५
 वेदोनी ऋचाओ-२९, नी भाषा-२९,
 मां 'क्लोम' शब्द-३८
 वेदभाष्यकार-७३
 वेवर-२७५
 वैखरी-१२
 वैदिक-२-विचारको २,-अध्वर्यु ३८
 -भाषा ४७, ५१, ५३,
 ७४, ७५, ७६, ७७-रूपो ६८
 -संस्कृत-४८, ५०, ५२,

५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८,
 ५९, ६० थी ६८, ७१, ७२, ७३
 -ग्रामर (मेकडोनल)-६९
 वैर-४०
 वैशाली-४२
 वैशेषिक-१०-दर्शन १०
 -प्रशस्तापादभाष्य-१०
 वक्ष्य-६४७
 वोखान (अश्वविशेष)-४५
 वोलाह (,,)-४५
 वोसिरावड-४३०
 व्यवहारसूत्र-११६
 व्याख्याप्रज्ञप्ति-२२०
 व्यंजनो (अव्यवहित)-१८
 व्यंजनो (संयुक्त)-१९
 शतद्व (शेतोवुल)-४२
 शतपथब्राह्मण-५५, ५७, ६२
 शवरमुनि-२७, ४१
 शब्द-४, १३, -स्वरूप-३-तन्मात्रा-
 ओ-९- तुं प्रसरण-१०-ना
 परमाणुओ-१२-तत्त्व-१३-
 विज्ञान-१३-तुं उपादान कारण
 ११-भेद-२३-अनार्य-२७-तुं
 उच्चारण-३५
 शब्दरत्नाकर-८७, ८८, ९०, ९४
 शब्दार्थ-१३
 शांतिसूरी (जैन)-२४९, २७७
 शामल-१८५

शासकप्रजा-३५

शाह-४४

शाहन्शाह-४४

शिक्षासंग्रह-८

शिरीषनु-९

शीलांक (जैन टीकाकार)-३०३

शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य-६१, ६४

शुक्लयजुर्वेदसंहिता-६१

शुकराष्ट्र }
शुक्लराष्ट्र } -६५१
शुष्कराष्ट्र }

शूरसेन-१४४

शूर्प-८७

शोण-४५

शौरसेनी-८२, १००, १०३

-भाषानो परिचय-१४४

श्याल-८६

श्रीमद्भागवत (रत्नेश्वरकृत)-६०३

श्रोत्रइन्द्रिय-४

श्रोत्रियवर्ग-२१

षड्दर्शनसमुच्चय-१२

षड्भाषाचन्द्रिका-१५, १०५, १४५,
१५०, १५२

सद्यवत्सनी कथा-६४४

सद्धर्मपुंडरीक-१६५

सन्मतिप्रकरण-१०

सम-१९०

समग्रलोकव्यापक संस्कृत-४८

समराइचकहा-११९, २४७

समवायांगसूत्र-१०८, १०९

सरवणि-४०६

सरस्वती-३४

सरस्वतीकंठाभरण-१४३, १६३, १६४

सरहपा सिद्ध-६५३

सर्वदर्शनसंग्रह-२१

सलामु }
सलाम } -४५

सवडि-३१७

साखानुसाखी-४४

साखी-४४

साटे-३३३

साधारण प्राकृत-१२०-नो परिचय १२०
थी १२८

सानुनासिक-७

सारसंभाल-४२६

साहाणुसाही-४४

साहानसाही-४४

साहंसाही-४४

सिद्धपुर-२६६

सिद्धिचंद्र (जैन)-५३७, ५५३

सुकरट्टा-६५१

मुखलालजी पंडित-३४९

मुत्तनिपात-१०६, ३०३

मुपासनाहचरिय-३३४, ४२२

सुरट्टा (सौराष्ट्र)-६५१

सुराष्ट्र-२६, २७ (मुलच)-४१

સરાજી પંજાવી-૪૪૫
 સાહિત્ય-૪૭૮, ૬૪૪
 શલ (કવિ)-૧૦૨
 શલક (અશ્વવિશેષ)-૪૫
 શિલી-૪૧૨
 શિવહાત્તણ-૪૨૬
 શિંહોલ-૪૨૩
 હિંદી-૧૦૨, ૧૦૩
 હિંદીશબ્દસાગર-૧૮૬
 ઘંટુ (પંચમીસૂચક)-૩૩૧
 હેમનંદ-૧, ૨, ૪૪, ૫૧, ૧૨૪, ૧૨૫,
 ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬,
 ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૭૯,
 ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૯૬,
 ૨૦૩, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૩,
 ૨૨૫, ૨૪૭, ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૩, ૨૯૫, ૨૯૭,
 ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫,
 ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૪૩,
 ૩૪૪, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૫, ૪૧૯,
 ૪૨૩, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૯, ૪૪૬,
 ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૭૩, ૬૩૪, ૬૩૫,
 ૬૪૧, ૬૪૯, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩,

૬૬૧;-નો કોશ અભિધાનચિંતામણિ
 ૪૦, ૪૩, ૪૪, ૮૭, ૮૯, ૯૦,
 ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯,
 ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩, ૨૫૦, ૪૧૫,
 ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૮;-નો અનેકાર્ય-
 સંગ્રહ-૪૪, ૯૦, ૧૧૫, ૧૧૬,
 ૨૭૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૪૦૯, ૪૧૬,
 ૪૨૩, ૪૨૬;-તું વ્યાકરણ-૪, ૧૪,
 ૫૩, ૫૪, ૬૬, ૬૭, ૭૧, ૭૩,
 ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૧૦૮, ૧૪૫, ૧૪૭,
 ૧૬૨, ૧૮૩, ૨૮૫;-તું ધાતુપારા-
 ચણ-૨૮૨, ૨૮૩, ૩૨૨, ૪૨૭;
 -નો દેશીશબ્દસંગ્રહ (દેશીનામ-
 માલા)-૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૭,
 ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૩,
 ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૪૪, ૪૧૦, ૪૧૪,
 ૪૧૫, ૪૧૭, ૪૨૩, ૪૨૯, ૪૪૬;
 -તું વળાદિસૂચ-૩૪૩, ૬૪૮;-તું
 પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-૧૮૬;-તું છંદોનુશા-
 સન-૩૬૨;-નાં અવતરણો-૩૫૫
 હેમનંદ-૪૫૪, ૪૫૬, ૪૬૨, ૪૯૧
 હેલિ-૧૧૫
 છાંદસંગ-૪૧, ૬૩૩, ૬૫૦

૨૧,૩૭૭

